МАНАСТИР ШИШАТОВАЦ

http://www.balkaninstitut.com

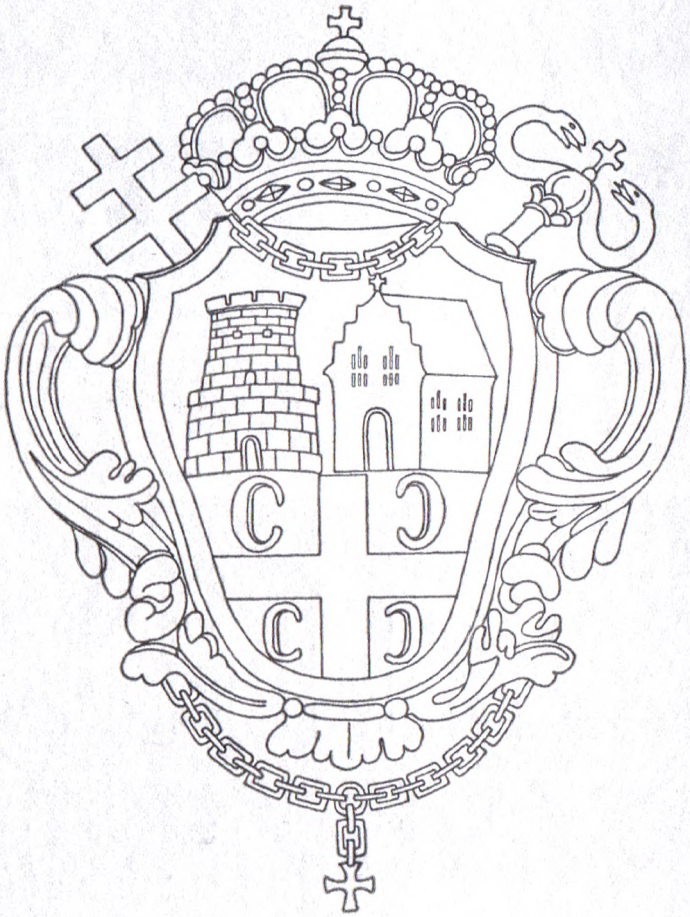

Овом књигом издавачи обележавају
300-годишњицу велике сеобе Срба
1690—1990

http://www.balkaninstitut.com

СРП СКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 38

МАТИЦА СРПСКА

ДРУШТВО ИСТОРИЧАРА УМЕТНОСТИ СРБИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

Свети Стефан Штиљановић – Стематографија Христофора Жефаровића, Беч 1741.

http://www.balkaninstitut.com

МАНАСТИР ШИШАТОВАЦ

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИК
ДИНКО ДАВИДОВ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
НИКОЛА ТАСИЋ дописни члан САНУ

БЕОГРАД
1989

http://www.balkaninstitut.com

Научно веће Балканолошког института САНУ прихватило је рукопис Зборника за штампу на седници одржаној 28. децембра 1988. године

РЕЦЕНЗЕНТИ

ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ дописни члан САНУ
Проф др ЈОВ АН ДЕРЕТИЋ

РЕДАКЦИЈА

Академик РАДОВАН САМАРЏИЋ
Др МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ
Др ДИНКО ДАВИДОВ научни саветник

СЕКРЕТАР

ЉУБИЦА МИЉКОВИЋ

Књига је штампана захваљујући финансијској помоћи Републичке заједнице науке Србије и Епархије сремске

На основу мишљења Републичког секретарија та за културу Србије број 413-834-02 књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету

http://www.balkaninstitut.com

С АД РЖА Ј

ОПШТЕ ТЕМЕ

Радован Самарџић
Фрушкогорски манастири у српској историји — — — — — 11

Дејан Медаковић
Историографија фрушкогорских манастира — — — — — — 19

Драгољуб Драгојловић
Православље у Срему у средњем веку — — — — — — — 25

Славно Гаврилович.
Економика сремских манастира од XVIII до XX века — — — — 31

Динко Давидов
Стилски преображај фрушкогорских манастира — — — — — 41

Амфилохије Радовић
Социјално-културно и просветно зрачење шишатовачког општежића — — — — — — 57

ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ И ФИЛОЛОГИ.ТА

Димитрије Е. Стефановић
Шишатовачки апостол — — — 65

Томисла'в Јовановић
Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу — — — 73

Новак Килибарда
Православље у народним пјесмама о посљедњим Бранковићима — — 79

Предраг Палавестра
Лукијан Мушицки у историји српске књижевности — — — — 85

Никола Родић
Улога Лукијана Мушицког у Вуковој правописној реформи — — 91

Мирон Флашар
О интерпретацији песама Лукијана Мушицког — — — — — 97

Бранко Вујовић
Лукијан Мушицки и устаничка Србија — — — — — — — — 105

Димитрије М. Калезић
Философија у дјелима Лукијана Мушицког — — — — — — 111

Војислав Јелић
Лукијан Мушицки у делима наших реторичара XIX века — — 121

Миодраг Матицки
Лукијан Мушицки и Михајло Витковић о српском песништву — 125

http://www.balkaninstitut.com

Миодраг Стојановић
DICTA CATONIS — Катонове игреке у преводу Лукијана Мушицког — — — — — —— 131

Драго Ћупић
Фонема Х у лреписци Бука и Мушицког — — — — — —— 135

Александар Младеновић
Славеносрпски језик у предвуковској и вуковској епоси — — — 139

Душан Михајловић
Еклоге Лукијана Мушицког и лик старог лесника у позорј у Ђорђа Малетића *Споменик Лукијану Мушицком* — — — — —— 145

Ђорђе С. Костић
Лукијаново схватање историје књижевности — — — —— 151

Александар Младеновић
Око Лукијановог (Вуковог) слова „Ђ“ — — — — — — — 155

Голуб Добрашиновић
Димитрије Георгијевић Тирол, сликар и Буков писар — — — — 159

Даница Петровић
Шишатовачки појци — — — 175

Лазар Чурчић
Слепица из Гргуревача — — — 183

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Мирјана Татић-Ђурић
Икона *Рођење Богородице* из Шишатовца — — — — — — 197

Верена Хан
Интарзивни ћивот Стефана Штиљановића у манастиру Шишатовцу 205

Слободан Милеуснић
Црквено-уметнички предмети манастира Шишатовца — — — — 215

Војислав Матић
Архитектура манастира Шишатовца — — — — — — — 223

Јанко Магловски
Стари звоник манастира Шишатовца — — — — — — — —233

Радмила Михаиловић
О Џефаровићевом бакрорезу *Се. Стефан Штиљаповић* — — —241

Синиша Јелушић
Жефаровићев бакрорез *Се. Стефан Штиљановић* као упоредно естетички проблем — — — —267

Павле Васић
Иконе Димитрија Бачевића у манастиру Шишатовцу — — —271

Олга Микић
Портрета из манастира Шишатовца — — — — — — — —277

Лепосаеа Шелмић
Целивајуће иконе Николе Нешковића у Шишатовцу — — — 285

Соња Богдановић
Михаило Валтровић у Шишатовцу 293

Љубица Миљковић
Стојан Николић и манастир Шишатовац — — — — — — — 297

Угљеша Рајичевић
Сликарско дело Рафаила Момчиловића настало у Шишатовцу (1935—1941) _ _ _ _ _ 307

Јанко Радовановић
Лазар Мирковић — *Шишатованке ■старине* — — — — — — — 319

ЖИВОТ МАНАСТИРА

Олга Зиројевић
Имање манастира Шишатовца у турским изворима XVI и XVII века — — — — — — — — 327

Радослав Павловић
Култ Св. Стефана Штиљановића код Срба у Барањи и Славонији — 333

Мирослав Тимотијевић
Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку. Прилог изучаваньу ефемерног спектакла — — 341

http://www.balkaninstitut.com

Павле Штрасер

Ктитори и приложници манастира Шишатовца у XVIII веку — — 367

Владислав Вуловић

Братство манастира Шишатовца 1900—1941. године — — — — 389

Чедомир Денић

Библиотека манастира Шишатовца Од Лукијана Мушицког до краја XIX века — — — — — — 397

Добрила Гај-Поповић

Нумизматичка збирка Лукијана Мушицког — — — — — — 411

Лазар Маширевић

Шумско-привредне прилике фрушкогорских манастира са посебним осврtом на манастир Шишатовац 415

Атанасије Јевтић

Мученичко страдање игумана Рафаила Шишатовачког — — — 423

Михаила Видаковић

Шишатовац у НОБ с посебним осврtом на збивања око манастира — — — — — — — — 433

Душан ВулетиК

Усташка вој ска у Шишатовцу—девастација — — — — — — 439

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ОПШТЕ ТЕМЕ

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ФРУШКОГОРСКИ МАНАСТИРИ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ

Радован Самарџић

Од почетка »XV века подунавски Срби су својом улогом три велике државе једну за другом принудили на верску трпељивост — и у томе су темељи фрушкогорских манастира. Срби су једнако били потребни и Угарској, и Турској, и Аустрији — свима је било нужно становништво у полупразним равничарским крајевима, а тек потом су настојали на образовању крајина. И за све то време трајала је симбиоза Срба који су се сливали с југа са Србима старинцима у Панонији. У овом дуготрајном процесу, Срби који су се досељавали увек су то чинили под условом да им се дају одређене повластице; свој долазак и своју службу наплаћивали су добијањем посебног друштвеног статуса и правом на своје православно вероисповедање. Упркос томе, услед потоњих погрома и ратова, Срби су се у Панонији највише затирали, али су се највише и обнављали стал ним досељавањем. И, упоредо су настављали да васпостављају старе и подижу нове задужбине.

Срби никада нису тражили обећану земљу. Они су једноставно склањали главу тамо где су могли да опстану у условима који за н>их нису били нечасни. Своје старју постојбине ничим се нису одрицали него су, насупрют томе, сматрали да им је тамо остало језгро. Тамо су одлазили као на ходочашће, одржавали везе са својим бившим земљацима и преживелим рођацима, слали поклоне црквама и манастирима, којих су се обавезно сећали састављајући последњу опоруку, и поврх тога свега стално претпостављали да ће се српско царство обновити баш на старим темељима. Али, Срби због таквих осећања нису сматрали привременим своје ново станиште. Мада је њихова историја обележена жалосним потуцањем, они нису били скитачки него домаћински и патријархалан народ. Где год је било могућности да се скрасе пренюсили су ту облике сопственог начина живота. Снага традиција, и то оних које су преузете из епохе Немањића и деспотовине, била је она основа, иако не и ј една, на којој се веновима склапала српска заједница, било да је у питању међусобно приближавање често веома удаљених агломерација, било да је реч о урастању досељеника у старинце, или обратно. Срби су ушли у модерну епоху као народ изузетно уједначених етничких особина. Васа Чубриловић је пре другог светског рата писао да је образована српске нације довршено join у XVIII веку.

Настанак српских манастира у Панонији на првом месту је проистекао из црквених и верских потреба. Тек кад се, у XVIII веку, словеносербски пук, окупљен око својих црквених општина, утврдио у тим крајевима, у таласу је кренула изградња богомоља у стилу

http://www.balkaninstitut.com

барока средње Европе. До тада је у предности био труд да се установе и подигну манастири као средишта епархија и места народног окупљања, место рађени у рашком стилу због оживелог и распрострањецог култа св. Саве. Срби су се враћали свему што их је у њиховој историји подржавало у самосвести и отпорности према туђину. Требало је да их и пејзаж, брежуљкаст, шумовит, са живом водом, у који су смештали своје манастире, опомиње на стари завичај и тамошње задужбине српских владара и властеле. Фрушка гора се великим бројем сеновитих удолина, повезаних читавим сплетом стаза кроз питоме лугове, готово нудила Србима у Панонији да постане стециште њихових светилишта и жариште њихове духовности. И она по томе није била изузетак. Срби нису хтели да буду слабији у православној побожности од Византинаца. Света Гора на Атосу била је, уз то, расадник писмености и уметности. И у турско време Срби су у разним крајевима настојали да негде с пута, у затуреним пределима, једног близу другог, подигну по неколико манастира који за много веће области неће бити средишта само побожности, књижевног и преписивачког посла, сликарског умећа и других вештина, него и, најчешће потајног, народног окушьања. Та манастирска жаришта, те свете горе у Срба, најчешће су остала скучена у својој првобитној скромности или, чак, сиромаштву. У оном делу југоисточне Европе где су подигнути фрушкогорски манастири живот је протицао у знаку материјалног богаћења и све бујнијег културног развитка. Због тога су и они, добијајући све веће размере, стално мењали свој облик и своме народу давали све значајнија имена у неколико области умногa стварања. Али, у њиховим темељима било је и једно велико свето завештање.

Кад су потомци деспота Ђурђа Бранковића прешли у Угарску и печат свог трагичног удеса најдубље утиснули у Срем и фрушкогорске манастире, ова несрећна породица још није постала жртва католичке пропаганде. Тек су касније носиоци те пропаганде унели своје лажи о Бранковићима не само у хуманистичку и ерудитску историографију, него и у српско усмено предање. „... Држећи поседе између Земуна, Кугшника, Митровице, Ирига, Каменице *и* Сланкамена, пуштали су свој корен пребегли Бранковићи. Деспот Вук, ,Змај Огњени*, и деспот Јован, несуђени ,господин Србљем*, ратовали су против Турака за сасвим неизвесну милост угарског краља. Мајка Ангелина, жена слепог деспота Стевана, која је, поставши монахиња, дуго бдела над последњим изданцима Бранковића, и њен син, деспот Ђорђе, у монаштву наречени Максим, потоњи београдски митрополит, оживели су у Срему, посебно у Крушедолу, традиционалну побожност српских владара и властеле и, с њом, ону духовну културу коју су некада обновили Немањићи.“

Сахрањене у Крушедолу, мошти светих Бранковића, деспота Стевана и «Гована, митрополита Максима и мајке Ангелине, дали су свим фрушкогорским манастирима значај културног места које непрекидно подсећа на последней чин српске трагедије. Везујући се тиме за традиције Немањића, последней Бранковићи добили су светачки ореол и тиме је српска историја средњег века, почевши од св. Симеона Мироточивог (Немање), у целини добила јединствено и изузетно обележје дубоке прожетости овоземаљских ствари, на првом месту световне власти, православном духовношћу. Крајем XV и почетном XVI века најпре јеромонах, а затим владика, Максим Бранковић је основао Старо Хопово и Крушедол. Према предању, Змај Огњени Вук утемељио је 1471. Гргетег за оца, слепог Гргура, који није дочекао да се тамо повуче; деспот Јован подигао је Јазак и Ђипшу, а заједно с мајком Ангелином и оцем Максимом оближњи Фенек; Јован и Максим обновили су 1496. Привину Главу; најзад, Јованов велики коморник Рака био је оснивач Раковца. Населивши Фрушку гору преданьима о последњим Бранковићима и калуђери и сам народ одржавали су спомен на њих

http://www.balkaninstitut.com

као жижак у неугасивом кандилу. Шихова заоставштина, похрањена у манастирима, на првом месту њихова јеванђеља, иконе, свете сасуде и комади одеће, служила је као спюмен на н»ихова богоугодна дела у скрбним Бременима највећих народних страдања. Затим су њихови ликови доспевали на црквене зидове у виду живописа, на понеки богослужбени предмет и, најзад, на онај гласовити бакрорез манастира Крушедола који је 1775. израдио Захарка Орфелин. Култ светих Бранковића само је оживео кад је у XVIII веку Фрушка гора преображена поновном градњом готово свих цркава и других манастирских здања.

Последњи Бранковићи су основали, или бар оживели, установу монаштва у Срему и тиме су, у ствари, ужегли у мраку ону грептаву светлост према којој су се убрзо почел и с југä кретати обеспућени калуђери, али и народ. У фрушкогорске манастире похрањивано је све што се могло склонити од Турака и собом понети. Фенек је неко време чувао мошти св. Краља Првовенчаног; у Јазак су донесени остаци цара Уроша; у Врднику (Раваници) од времена велике сеобе нашао је свој мир кнез Лазар; у Шишатовцу је из Шиклоша пренесено тело Стевана Штиљановића. Заједно с моштима, у фрушкогорске манастире су доношене иконе, повеље, србуље, поменици, летописи, многе свете сасуде и други црквени предмета, плаштанице, поред осталог и покров кнеза Лазара, делови средњовековне одеће и друго. Зна се да су у Фрушку гору склањане ствари из Студенице, Жиче, Милешеве, Раче, Сланаца, Винче, из манастира од оних у северним крајевима Србије до оних на југу. Кад су калуђери манастира Раванице крајем XVII века бежећи пред Турцима, прешли у Сентандреју, а затим се трајно населили у Врднику, они са собом нису донели само мошти и култ кнеза Лазара него и име своме новом станишту: Раваница у Срему преузел а је улогу Раванице у опустошеној Србији и, поврх тога, постала место окупљања ојађеног српског народа. У манастирску ризницу склоњено је, поред тога, све што се могло донети из старог завичаја. Поред сребрног крста који је, сматра се, припадао краљу Урошу II, налазили су се ту поглавито предмета који су подсећали на оснивача Раванице: један мод ел Раванице у Србији, начињен од сребра, печат кнеза Лазара, његов покров који је везла монахиња Јефимија, жена деспота Угљеше, препис *Раваничке повеље*, мач деспота Стевана Лазаревића, неколико богослужбених књига и друго.

Живе традиције о некадашњој славној српској историји, а нарочито представу о распрострањености Срба, доносили су у Срем многи духовници који су с разних страна, понекад као читаво братство а понекад појединачно, склањали главу пред турским злом. Манастир Шишатовац и цркву Петковицу утемељили су у XVI веку, према предању које није лишено основе, избегли монаси из Жиче. Кувеждин су обновили, опет према предању, пребегли калуђери манастира Сланаца у Србији. Патријарх Арсеније III упутио је братственике који су побегли из Раче да поново подигну и настане Беочин. И запустели Раковац дигли су из рушевина у другој половини XVII и почетном XVIII века калуђери који су стално стазали из јужних крајева. Кад је крајем XVII века разорен манастир Винча, његово братство је пребегло у Фрушку гору. Извесно је, међутим, да се монаштво у Срему више обнављало пристазањем оних који су желели да се посвете богоугодном животу него оних које је невоља на то нагонила. У XVIII веку, а поготову после закључења мира 1739, има много вести о пореклу фрушкогорских калуђера. За многе од њих је забележено да су дошли из Турске, а понекад је записано и то да су раније били мирски свештеници. На овој су основи не само манастири него и „сремско острво“ у целини, одржали и, затим, оживели средњовековне српске традиције и с њима установили непрекинуту везу. У манастиру Бешенову сачувано је предање да му је оснивач био краљ Драгутин; join се веровало

http://www.balkaninstitut.com

да је Стеван Штиљановић, крајем средњег века, подигао Кувеждин. У XVIII веку култ светих српских владара, на првом месту оних који су завршили као мученици, добио је нов израз. Патриарх Арсеније IV наложио је да се у манастиру Јазак, где су се чувале мошти цара Уроша, изради лик последњег владара лозе Немањића у бакрорезу (1746). У Врднику (Раваници), где су лежали остаци Кнеза Лазара, нађен је дрворез с ликом кнеза Лазара како држи у руци своју главу; ризници тог манастира припадао је и бакрорез с н>еговим ликом, у владарском орнату, који је 1773. израдио Захарија Орфелин. У манастиру Шишатовцу, где су почивале мошти Стевана Штиљановића, био је и бакрорез светог деспота с владарским обележјима и две мање ведуте деспотовог града Моровића и самог манастира Шишатовца као његове вечне куће (1753).

Ако једно средиште монашког живота може потпуно урасти у историјски ток и постати део судбине једног народа, фрушкогорски манастири без сумње су остали под печатом свеколике српске прошлости откако је „пропануло царство“ и, више од тога, скуп најдубљих и најтрагичнијих симбола те историје. Они су пропадали, остајући у развалинама, кад и српски народ, чамили као запустела згаришта у његова страдална времена и подизали се из пепелишта кад би се и он успињао. По предању, Турци су разорили Раковац, Беочин и Кувеждин док су join имали превласт у земљама некадашњег Угарског Краљевства, у XVI и XVII веку. Најтежа пустошења, међутим, задесила су манастире крајем XVII и почетком XVIII века кад су се Турци повлачили из земаља северно од Саве и Дунава: Гргетег и Хопово прегажени су приликом њиховог првог повлачења према Београду, крајем осамдесетих година XVII века, а Крушедол, Врдник и Велика Ремета док су одступали после слома код Петроварадина 1716. године. Упознати са српским традицијама и њиховим изворима, Турци су том приликом уништили мошти светих Бранковића, тако да су од н>их остале, да опомињу Србе на некадашња времена, само жалосне честице. Али, наступио је век успона и преображаја Срба, тако да су они саградили нове манастире, гордо велике и лепе и заједно с њима обновили и култ четворо последњих Бранковића. На Орфелиновом бакрорезу Крушедол а (1775) уписани су и ликови деспота Стевана и Јована, митрополита Максима и мајке Ангелине. Последнее уточиште Бранковића, или бар спомена на њих, Крушедол, постао је гробница заслужних Срба XVIII и XIX века: манастир је и на тај начин зрачио као споменик српске историје. У њему су, поред осталих, нашли свој потоњи мир патријарси Арсеније III и Арсеније IV, гроф и самозвани деспот Ђорђе Бранковић, неколико митрополита и владика почевши од Исаије Ђаковића, пуковник Танасије Рашковић, војвода Стеван Шушьикац, књегиња Љубица и краљ Милан Обреновић IV. И други фрушкогорски манастири чували су са својим мртвим по један део српске повеснице.

У духовном животу Срба сремска светилишта су вековима сведочила о развијеним ктиторским обичајима у народу. Доносећи нове бурне догађаје, поред осталог и велике несреће, време је Србе чинило све осетљивијим и све привржениjим својој старој побожности. Свако закорачење у независност значило је за њих пустоловину која их је могла одвести у бездан. Због тога су они упорно неговали смисаю за задужбинска одрицања. Ако нису могли да подигну цркву, нашло би се увек толико да се у кујунџије поручи кандило, путир или нека друга света сасуда, да се набави везена тканина за одежду, од сребра изради повез за књигу или бар да се приложи новац за одржавање неугасивог кандила у цркви. Фрушкогорски манастири изједначили су се у том погледу, као предмет пажње, с другим српским манастирима, с Хиландаром, Студеницом и Високим Дечанима, са црквом Св. Арханђела у Сарајеву и другими. И у томе су участвовали сви Срби, и они из Аустрије, и

http://www.balkaninstitut.com

они из Турске, и с под рун ја Млетачке Републике, и то најредовније приликом састављања својих опорука. Ризнице манастира на Фрушкој гори биле су некада пуне предмета рађених у разним занатлијским средиштима широм југоисточне Европе. Али, побожни брижници нису само доносили манастирима своје поклоне: мада се у том погледу нису могли надметати с поглаварима Карловачке митрополије, они су се трудили и око подизања појединих здања и њиховог опремања. Кад је архимандрит Вићентије Поповић у XVIII веку градио нову шишатовачку цркву, међу приложницима су били оберкапетан Јован Монастерлија, његов брат Јосиф и потпуковник Секула Витковић, који су у цркви и погребени, али и многи народ из Срема и Србије. Сремски манастир Фенек је 1859. живописан захваљујући прилозима који су једним делом прикупљени по Србији. Протођакон Василије Бркић, потоњи патријарх, последњи Србин на пећком трону, приложио је Великој Ремети умножен бакрорез св. Богојављења који је 1746. поручио у Бечу да би благочестиви хришћански народ, кад га добије, помињао његово име и молио му се за душу. Навластито у XVIII веку, али и раније, манастири на Фрушкој гори сматрани су расадником српског православља.

Они су то, ипак, најизразитије били својим доприносом настанку и раду српске црквене организације у крајевима северно од Саве и Дунава. Док су те крајеве од XVI века држали у својој власти Турци, Пећка патријаршија је после 1557, поделивши га на неколико епархија, успоставила своју јурисдикцију у карпатско-банатском басену. Срем је тада био у надлежности београдског митрополита. Његови манастири, на првом месту Крупгедол, били су свом духовном поглавару најпоузданија и најмирнија резиденција. После велике сеобе 1690, Турци су исте године узели Београд. Упрхос близини ратишта, патријарх Арсеније Ш је настој ао да подстакне на живот запусгеле и добрим делом разорене фрушкогорске манастире у које је враћао монахе избегле на север до Сентандреје и Коморана. После смрти Арсенија III на сабору у Крушедолу 1708. године изабран је Исаија Ђаковић за „првог врховног митрополита крушедолске митрополије“. Исаија је исте године умро у Бечу бранећи српске привилегије. Наел едио га је Софроније Подгоричанин, а овога, на трећем крушедолском сабору 1713, Вићентије Поповић Хаџилавић, дотадашњи будимски владика. Резиденцију крушедолског митрополита, која је повремено била у Гргетегу, преместио је у Карловац и од тада је ова митрополија, као носил ац царских привилегија, стала на чело највећег дела српског народа у Подунављу. Нарочито после 1739. године, кад су Аустрија и Турска коначно подељене Савом и Дунавом, а бригу о Србима у Хабсбуршкој Монархији преузео на себе патријарх Арсеније IV, фрушкогорски манастири постали су важан ослонац црквеним поглаварима у Карловцима у њиховом вишеструком деловању: у њима су често боравили, у калуђерима су имали нај ближе сараднике, ту се није умножавала само скрушена побожност која се распростирала у народ, него и књижевна и уметничка умешност, манастирска добра била су извори богатства појединих братстава али и српске цркве у целини. Фрушкогорски манастири били су, поред тога, расадник добро образованог монаштва и истакнутих архијереја. Сам манастир Беочин дао је, из редова својих калуђера, двојицу горњокарловачких и темишварских владика и по једног епископа задарског, бачког, буковачког и будимског (потоњи патријарх Лукијан Богдановић). Манастирски архимандрита били су често ревносни настојатељи који су обнављали здања, унапређивали економију и особито се трудили да се теолошки, књижевни и уметнички рад у њиховим братствима што више развије на општу народну ползу. Нису били ретки ни они који су сами заузели истакнуто место у културној историји народа (Лукијан Мушицки, Никанор Грујић и др.).

http://www.balkaninstitut.com

Вековима једно од највећих, а у пој единим раздобљима сигурно и главно средиште духовног живота Срба, фрушкогорски манастири једновремено су били жаришта српске писмености, књижевног стваралаштва и уметности. Великим делом већ је описана културна историја Срба који су свој живот и своје деловање везали за Срем и његове манастире; од тога би се уз извесне допуне заиста могла склопити замашна монографија. У њој би се пратио миран ток стрпљивог калуђерског рада који се не одређује годинама него вековима, повремено би се наишло на тренутке застоја и клонућа, а онда би корисник те узбудљиве књиге приметно како се ковитлац свеколике народне историје баш ту задржава и открива преламања која су за све била судбоносна. У Хопову је у XVI веку била школа у којој су учила деца београдских Срба; манастир у којем је Доситеј Обрадовић као младић ревновао, одржавао је традицију: почетком XIX века у њему је била монашка школа која је имала углед расадника учених духовника. Затим, фрушкогорски манастири били су, поготову раније, у XVI и XVII веку, средишта преписивачког умећа, украшавања и повезивања књига. Ту је продужена она пре свега летописачка и богоугодна књижевност, коју су Срби пренели из средњег века. Рачани су ту, пребегавши из Србије, нашли потребно спокојство за наставак рада. У новије време, знатан број истакнутих српских писаца бар неко време је, надвесен над књигом, провео у Фрушкој гори: Јован Рајић, Доситеј Обрадовић, Вићентије Ракић, Лукијан Мушицки, Платон Атанацковић, Никанор Грујић, Иларион Руварац и други. Ликовне уметности, више од других зидно сликарство и графика, од XVI до XIX века биле су у служби култа оних српских светитеља којима је дато уточиште у фрушкогорским манастирима. После оних најстаријих живописаца који су се ту склонили испред Турака, после уметника барокног стила на челу са З. Орфелином, један за другим су ту радили, поред многих, Ареа Теодоровић, Димитрије Аврамовић, Павле Симић и Урош Предић.

Фрушкогорски манастири преображавали су историјско завепггање Срба у животодавни извор њихове будућности.

Непосредно после слома првог ерпског устанка 1813. они су преузели н>егов свети жижак, не дозволивши да се угаси. Карађорђа су из Фенека склонили у Штајерску, али се није утулило кандило које је он ужегао. Срби су у револуцији открили и свету и себи своје духовне вредности — свој језик, историјска предања, самоуправне уредбе и установе, веровања и обичаје. Више од тога, тада је њихово епско песништво коначно дозрело и заокружило се уласком у усмену народну хронику најновијих збивања и њихових носилаца. Дошавши у Беч, Вук Караџић је почео прихватати идеје раних романтичара о народном духу и карактеру, па је join 1814. објавио своју прву песмарицу. Супротно Вуку, Лукијан Мушицки је, као класициста, налазио у епском песништву свог народа његово хомерско наслеђе. Сваки од њих је остао при своме али су се њихова гледања у суштини одмах једно другим употпунила. Срем је још од раније био стециште народних певача (баш као што су манастири били чувари српског историј ског наслеђа). После слома устанка, Вук је тамо слушао, поред осталих, и двојицу међу највећим песницима, Тешана Подруговића и Филипа Вишњића. Дуге сате је, упоредо с тим, провео с Мушицким расправљајући о судбини народа, његовим манама и предностима, његовом певању и мишљењу, поред свега и о његовом језику. Мушицки је бранио своје мишљење више привидно него од иста круто. Вук би теже саставио и обелоданио свој *Српски рјечник* (1818), не само без Копитара него и без Мушицког.

Тако је у једном од фрушкогорских манастира, ускоро после слома устанка, подигнут темељ нове српске образованости: језик усмене народне књижевности, срећен до класичне зрелости, а не свакојак говор простога пука, пре-

http://www.balkaninstitut.com

ображен је у језички израз будућег умног развитка Срба.

Страдање фрушкогорских манастира у другом светском рату захтева посебно изучавање и исцрпан приказ. Овде је потребно нагласити само основну чињеницу да је узрок тог догађаја с којим се мало шта да упоредити у савременој историји, смишљен покушај да се оспори национални идентитет Срба у Срему и, уопште, на територији Независне Државе Хрватске.

УДК 949.711:726.71(497.113)(091)

2 Манастир Шишатовац

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ИСТОРИОГРАФИЈА ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА

Дејан Медаковић

Историографија фрушкогорских манастира још није написана. Иако се о њима пише већ од 1799. године када је архимандрит Викентије Ракић објавио у Будиму своју драгоцену књижицу *Iсторіа Монастырь Фенека,* ипак сви ти бројни текстови о фрушкогорским манастирима нису до краја ни оцењени, па чак ни библиографски евидентирани.

У овом кратком саопштењу покушаћемо да, бар у основним цртама, извршимо њихову класификацију. Сем тога, наш је зад атак да издвојимо оне текстове који, по нашем мишљењу, представлю у значајан научни допринос, који су чак унапредили поједине научне гране: историју, културну и кн>ижевну историју и, најзад, историју уметности.

Радови који се настављају на Ракићеву историју своде се на свега неколико монографски замишљених текстова. Ту је, на првом месту, опис манастира Бођана, започет у II частици Летописа Матице српске за 1827. годину, чији је аутор уредник Георгије Магарашевић, а настављен у IV частици за исту годину. И док Ракић у *Историји* не пропушта да текст обоји и погледима једног црквеног човека, искусног пароха и проповедника, Магарашевић је критичнији, рационалнији, са јасно одређеним лаичким приступом у којем се разабире и његово занимање за историју. Штавише, Магарашевић је у свои разматрању — а то је типична романтичарска црта у његовом раду — одлутао и у домишљања о „најзнатнијим и најпохвалнијим чертама характера сербског духа“, иако се иначе чврсто држао архивских података које је пронашао у самом манастиру о којем пише. Подстакао је овај умни представник нашег раног романтизма и друге да се позабаве историјом наших манастира. Тако је већ 1828. објавио у Летопису Матице српске опис манастира Жиче, који је Уредништву послао књажевски секретер Димитрије Давидовић. Као да је тиме Магарашевић испунио своје обећање дато још 1827. године да га нарочито занимају описи манастира који су „од нас удаљени“.

Међутим, после описа манастира Бођана објављен је у Сербске летописи за годину 1828, III частица, најпре чланак о манастиру Ковиљу, а исте године у IV частици штампана је и прва монограф^ а о манастиру Беочину, оба описа слична су по карактеру и целокупном склопу. У опису манастира Беочина Магарашевић је по први пут споменуо Теодора Крачуновића, највећег српског сликара у XVIII веку, прочитавши његово име на једној престоној икони на којој се помиње зограф Димитрије Бачевић и његов сарадник Теодор Димитријевић, што је много касније, чак 1953. године, оспорио Лазар Мирковић. Сасвим исправно, уз текст о манастиру

http://www.balkaninstitut.com

Беочину, Магарашевић је додао и опис беочинског филијала манастира Мале Ремете, а није заборавио да на крају свог разматрања о Беочину побележи и 26 рукописних књига и да ишчита записе у њима, а реч је махом о књигама које су у Срем пренели одбегли монаси манастира Раче на Дрини после сеобе од 1690. године.

За даље умножавање текстова о нашим манастирима, посебно оних у Фрушкој гори, од велике су важности два могућа подстицаја. С једне стране, несумњив је подстицај дао Вук својим списом *Почетак описанија српских манастира,* објављен у Даници за 1826. годину, а с друге, не треба заборавити ни учени круг око митрополита Стефана Стратимировића у Сремским Карловцима, као ни на онај који се око Павла Јозефа Шафарика створио у Новом Саду. Најзад, негде на њиховој средини израња сјајан лик шишатовачког архимандрита Лукијана Мушицког који је већ 1810. и 1811. путовао по Славонији, Срему, Бачкој и Банату с намером да тражи и опише српске старине.[1] При томе, познато је његово посебно занимање за српске штампане књиге о којима је сакупљао податке за своју библиографију која завршава са 1818. годином. Ђорђе Рајковић, пишући о Лукијану, изричито наводи да је, радећи на њој, прегледао Митрополијску библиотеку у Сремским Карловцима, а поред ње, и двадесет четири библиотеке српских манастира.[2]

Пример који је српској јавности пружио Летопис Матице српске, тада без сумње најугледнији часопис у Срба, свакако је утицао и на друга гласила, а посебно на наше новине, које своје рубрике све чешће отварају историјској тематици, српским старинама и краћим написима о српским манастирима. Међу њима угледно место заузима Сербски народни лист Теодора Павловића, који је од 1. јула 1835. године почео да излази у Пешти. У овим новинама за 1840. годину огласио се и професор новосадске гимназије Константин Исаковић својим чланком *Древност манастира Шишатовца,* прилогом чија садржина сведочи о добронамерним и свакако родољубивим намерама самог аутора да себе представи у светлости добро обавештеног човека. Тим истим циљевима подстакнути су написи у часопису Српска пчела или Новый цветник за годину 1840, који су објављени под насловом *Сербски фрушкогорски манастири.* Штавише, намере аутора јасно подвлачи и текст у којем овај отворено исповеда мотиве свога пиоања: „Пов-Ьстница сербске у аустрiйскимъ државама церкве тако е тамомъ и неизв-ћстношћу покрывена, тако е сербљима непозната, да се в-Ьрныи и ревностный древности наше испитатель довольно начудити неможе, како се могу толики и тако важни по Срему, Славоніш, Банату, и по цЪлой, тако да рекнемо, Унгарш древность, церкве наше препов^даюКи паметници налазити, а да се о ныма или сасвим ништа, или отвеНь мало и известно што казати може, у кое су нарочито време и оть кога су постали; какове су данас судбе претернЬти морали, и зашто и нарочно церква сербска за древности свое паметнике и споменике држати и почитовати мора.“ Надмоћ историје сасвим је јасно испољена у овом тексту; у манастирима аутор види првенствено вредност каквог историјског сведочанства и то је основни мотив због којег он о њима пише.

Овај чланак о српским фрушкогорским манастирима продужен је у Српској пчели за годину 1841, а описани су Велика Ремета, Крушедол, Гргетег, код којег се излагање прекида, а обећани наставак у Пчели за 1842. годину никада није изашао јер је часопис престао да излази join у току 1841. године.

На текстове објављене у Пчели за 1841. годину, посебно на оно што је речено о Крушедолу, јако подсећа садр-

[1] **Станоје Станојевић,** *Историја српског народа у среднем веку,* **I, Београд 1937, 184.**

[2] **Георгије Михаиловић,** *Библиографија Лукијана Мушицког,* **Библиотека, Vin, Београд 1956, 35.**

http://www.balkaninstitut.com

жина књижице *Стгоменъ древности фрушкогорских-ъ монастырей найпане монастыра Крушедола,* објављене 1840. године у Новом Саду, која је, упркос многим слабосгима, одиграла важну улогу информатора о историји манастира Крушедола. Па ипак, прави знача] и истинска вредност манастира Крушедола тек се наслућује; манастирска историја и манастирски инвентар, било да је реч о ризници или библиотеци, далеко је превазилазила знање и способност архимандрита Димитрија Крестића, њеног трудољубивог састављача.

Несумњиви напредак у односу на Крестићеву књижицу представља монограф^ а о манастиру Хопову, коју је 1847. године у Будиму штампао хоповски игуман Иринеј Радич. Штавише, по нашем мишљењу, Радићева књижица спада у најбоље монографије српских манастира које су напиоане у епохи романтизма. Урадио ју је трезвен и пажљив писац, који се у доказивању служи изворима. Пажње су вредни и његови бојажљиви напори да се упусти у описивање саме манастирске архитектуре или уметничких предмета, што свакако, у односу на раније описе, представља и неку новину.

На крају свих описа фрушкогорских манастира у XIX веку стоји *Опис манастира Врдника-Раванице у Срему,* који је 1898. године у Сремским Карловцима објавио игуман Сергије Попић. На жал ост, Попићева књижица не представља дело од већег значаја. Потреба за популарном историјом манастира Раванице увећана је с обзиром на околност да се у овом манастиру уобичајила прослава Видовдана, када су велике масе са свих страна похрлиле у манастир Рав аниду у коме су почивале мошти кнеза Лазара, а ова ходочашћа, поред свога црквено-културног карактера, добила и национално-родољубиви призвук. У сваком случају, моно-

графски облик писања о фрушкогорским манастирима уобличен је у романтици и он је, као такав, извршио своју патриотску улогу која је, разуме се, увелико надјачала критичко расуђивање. Управо из тих разлога, права слика о истинским вредностима — уметничким и духовним — које су скривали фрушкогорски манастири, још увек је била недоступна и неоткривена. Прави прелом представља година 1885, када је у Будимпешти отворена велика Земаљска изложба на којој су, поред осталог, излагана и уметничка дела. Залагањем Николе Плавшића тада је, по одобрењу патријарха Георгија Бранковића, изложено 255 предмета који су прикупљени из ризница Саборне цркве у Сремским Карловцима и манастира Крушедола, Шишатовца, Раванице, Хопова, Јаска, Бешенова, Раковца, Фенека, Кувеждина, Прибине Главе, Велике Ремете и Гргетега.[3] С правом је речено: „Ова збирка могла се сматрати ризницом свих српских манастира с оне стране Саве, и богатством грађе осетно је попуњавала празнине у историји тада мало познате византијске уметности.“[4] Управо ова јединствена изложба подстакла је Михаила Валтровића и Драгутина С. Милутиновића да министру просвете упуте предлог да збирку фрушкогорских старина публикују „у тачном научном опису и смишљеним и верним сликама“. Било је замишљено да то буде једна посебна књига, а као узор могао је да им послужи каталог изложбе златарских радова, одржане у Будимпешти 1884. године, и још више — једно велико дело о златарским радовима са исте изложбе, које је заједно са другим оарадницима уређивао Карло Пулски.[5] На жалост, овај лепо замишљени пројект Валтровића и Милутиновића није остварен; очигледно, опште прилике још нису биле зреле за његово остварење. Па ипак, ова два вредна истраживача српских старина

[J] Сон»а Богданов ић, *Михаиле Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина,* у каталогу изложбе „Изложи српског ученог друштва“, Београд 1978, 54—55.

[4] Н. д., 55.

[5] Н. д., 56.

http://www.balkaninstitut.com

обј аЛ^залису своје резултате са пештанске изложбе у више наставака у часопису Старинар, и то од краја 1885. и током целе 1886. и 1887. године. Треба истаћи да је Валтровић са посебном пажњом, поред саме технике радова, обрађивао натписе на њима, а није занемарио ни иконографску проблематику, научну облает која је код нас била тек у повоју. Истовремено, био је то последней рад ове врсте који су Валтровић и Милутиновић извршили у организацији Српског ученог друхдтва, достојан опроштај са његовом делатношћу, са задацима који од тада прелазе на Српску краљевску академију наука. У сваком случају, описи са будимпештанске изложбе објављени у београдском Старинару представљају једну од прекретница у изучавању фрушкогорских манастира, тачније њиховог покретног инвентара. Одједном је постало јасно какав велики трезор чине ризнице фрушкогорских манастира, а историја уметности, једна млада научна грана код Срба, стицала је управо на овом драгоценом материјалу и своја прва искуства. Тек много касније, чак 1931. године, осмелиће се др Лаз ар Мирковић да објави своје важно дело *Старине фрушкогорских манастира,* као III књигу Посебних издања Историског друштва у Новом Саду, текст са албумом старина који је штампао београдски издавач Геца Кон. Никако случајно, Мирковић се у пред говору своје књиге с правом сећа пионира овога посла и својих претеча, Михаила Валтровића и Драгутина С. Милутиновића, савршено свестан значаја њихових описа. Мирковићево дело представља нови корак даље у проучаваньу фрушкогорских ризница. Замишљено да прикаже првенствено врхунска дела, оно ни издалека није докрајчило цео научни зад атак, да се иецрпно, што потпуније, инвентаршпу ризнице фрушкогорских манастира.

А да је таква потреба уочена још у XVIII веку, сведоче и две важне публикације Димитрија Руварца: *Српска митрополија Карлованка око половине XVIII века* (Сремски Карловци 1902) и *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.* (Сремски Карловци 1910). Важност ових Руварчевих књига за српску историју је огромна. Захваљујући њему, српска наука је одједном обогаћена правим инвентарима у којима је, савесно и иецрпно, забележено стање Карловачке митрополије и фрушкогорских манастира. У инструкцији коју је својим визитаторима у манасгиру Фенеку 12. јуна 1753. године дао митрополит Павле Ненадовић, јасно је испољена његова брига да овај посао буде обављен педантно и савесно. На тај начин, добијена је верна слика стања у којем се налазила сама Митрополија и њени фрушкогорски манастири. До ситница је забел ежен њихов покретни и непокретни иметак, пописана братија, наведени сажети историјски подаци, повеље и књиге. Међутим, ваља истаћи да визитација од 1753. године није прва те врсте у XVIII веку, јер је, колико знамо, још за време митрополита Вићентија Јовановића, 1733. године, начињен инвентар појединих фрушкогорских манастира, а 1740. године, за време патријарха Арсенија IV Јовановића, обављена је још једна њихова визитација. Колико су историјски подаци наведени у визитацији од 1753. године били ваљани, сведочи и чињеница да је неке њихове нетачности, првенствено оне које се односе на време њиховог настанка, исправно тек 1892. године Иларион Руварац у својој знаменитој расправи *Православии српски манастири у Срему,* објављеној у Шематизму источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке.

Међутим, без претеривања се може рећи да је Иларионов брат, прота Димитров Руварац, централна личност која се бавила историјом фрушкогорских манастира и духовним, економским и културним приликама целокупне Карловачке митрополије. Са готово неиецрпним заносом, Руварац је неуморно објављивао грађу из Патријаршког архива у Сремским Карловцима, у којем је неко време био и управник, а од 1. јануара 1903. до 1907. уређивао је у Сремским Карловцима

http://www.balkaninstitut.com

богословски часогшс Српски Сион, у којем је објавио велику грађу која се односи на српску цркву и њене манастире у XVIII и XIX веку. Штавише, следећи своје уверене да треба објављивати архивску грађу, Руварац је у времену од 1911. до 1914. године уређивао и свој чувени Архив за историју српске православне Карловачке митрополије, од којег су изашле четири свеске. Као сјајан познавалац извора, Димитрије Руварац се одлучио да и сам напише три монографије сремских манастира: Фенека 1914, Крушедола 1918. и Беочина 1924. године и то су, колико знамо, прве критички састављене монографије ових манастира, а рађене су са очигледним првенством историје. Важне ризнице ових манастира Руварац помине без улаженьа у било какве оцене самих ликовних вредности; заћутао је он и пред богатим програмом крушедолског живописа, па чак и пред лепогом њихових иконостаса. Када је реч о манастиру Фенеку, све ове Руварчеве празнине исправиће тек 1973. године Бранко Вујовић у својој студији монографског карактера *Манастир Фенек*, објављеној у IX тому Зборника за ликовне уметности Матице српске.

У овом кратком размагрању наш задатак није да се упуштамо у исцрпну историографију фрушкогорских манастира. Наша је намера била да предложимо извесну класификацију бројних написа о фрушкогорским манастирима и да, у духу овог задатка, исгакнемо само оне књиге које чине неку прекретницу, књиге које су обогатиле науку новим осветљенем и новим сазнанима заснованим на материјалу који су понудили ови тако важни манастири. Следећи доследно овај задатак, морам истаћи и капитално дело Тихомира Остојића *Доситеј Обрадовић у Хопову*, које је објављено у серији књига Матице српске број 19 и 20 у Новом Саду 1907. године. Иако је наоко реч о кратком временском раздобљу, тачније о времену од 31. јула 1757. до 2. новембра 1760. године, када је Доситеј Обрадовић боравио у Хопову, Остојићева књига представља узорну студију која у широком распону осветљава духовну и економску атмосферу у једном великом фрушкогорском манастиру, која до ситница разоткрива не саму личну драму младог Доситеја и његовог духовног оца, мудрог Теодора Милутиновића, већ нам сведочи и о многим културним преламањима, о постепеном продору барокне руско-украјинске теологов, чији утицај потискује ону духовну културу коју су хоповски калуђери наследили из својих старих, балканских источника. Архивски материјал који је у манастиру Хопову и другде сабрао Тихомир Остојић убедљиво потврђује наше јадиковке које се односе на страдање фрушкогорских манастира у другом светском рату када су, поред осталог уништаване и њихове архиве.

Друга књига носи наслов: *Опис рукописа манастира Крушедола*, а саставио ју је Сава Петковић, тадањи парох добановачки, и штампао 1914. у Сремским Карловцима. Чини ова књига први свезак лепо замишљеног пројекта „Описи рукописа православних српских манастира у Митрополији Карловачкој", којим се заносило монашко удружене православне српске Карловачке митрополије. Са својих 88 рукописа крушедолска библиотека била је свакако на првом месту међу свим фрушкогорским манастирима. Готово је невероватно са каквим је све теолошким знанима, посебно из области грчке средновековне књижевности, располагао Сава Петковић, тада скромни парох добановачки. На другом месту, истакли смо да библиотека манастира Крушедола открива у којој је мери на поседима последних Бранковића у Срему продужен живот моравске Србије, разнолика и сложена традиција пене књижевности. Поседовао је Крушедол и препис средновековног романа о Варламу и Јоасафу, *Хронику* Ђорђа Хамартола, грчког писца IX века, *Палеју*, у ствари, скривену библијску историју, *Хронику* Јована Зонаре, *Синтагму* Матије Властара, а то значи да су у манастирској библиотеци била присутна готово сва класична дела византијске

http://www.balkaninstitut.com

дворске књижевности.[8] Из тог аристократског духа, који је савршено разрадио и прилагодио црквено учење и овоземаљску владарску идеологију, никла је у XVIII веку и потреба за преписивањем Душановог *Законика*, чији преписи колају у српском друштву напоредо са изводима из Бранковићевих хроника.[7] Све то говори у прилог мишљењу да су фрушкогорске библиотеке, допуњаване у XVI и XVII веку радом многих преписивача, сачувале и духовне могућности латентног српског историзма, који је свој пуни израз стекао у XVIII веку.[8] Кратко речено, фрушкогорски манастири и њихове богате ризнице најпотпуније су сачувале духовни портрет читаве епохе умирућег српског феудализма. И не само те епохе. Прате те ризнице и рађање новог света, обележеног водећом улогом српског грађанства у XVIII веку.[9] Вредност ове књижевности, у научној синтези описао је Младен Лесковац у својој студији *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*, објављеној у Зборнику *Војводина*, I, штампаном у Новом Саду 1931. године. До данас ово је свакако најпотпуније разматрање о књижевном стваралаштву у фрушкогорским манастирима у време турске власти.

На тај начин, управо на падинама Фрушке горе, успостављен је у српској култури и њен пуни стваралачки континуитет. Тај континуитет утврдила је и капитална синтеза Вељка Петровича и Милана Кашанина *Српска уметност у Војводини*, објављена 1927. године у Новом Саду поводом 100-годишњице Матице српске. На бољи начин Матица није могла да проелави свој тако значајан јубилеј. Тек овом књигом закључује се прво раздобље наших историографских разматрања. Друго раздобље з апочиње у периоду после евршетка другог светског рага и оно је, на један доиста импозантан начин, обогатило историографију фрушкогорских манастира. Захваљујући радовима Лазара Мирковића, Јована Севдића и Јелене Вандровске, Марије Бајаловић-Бирташевић, инг. арх. Милоја Милошевича и Оливере Милановић, др Павла Васића, Петра Момировића, др Миодрага Коларића, Мирјане Лесек, инг. арх. Јована Нешковића, Ђорђа Јовића, Радмиле Михаиловић, Динка Давидова, Сретена Петковића, др арх. Војислава Магића, др Миодрага Јовановића, Олге Микић, Лепосаве Шелмић — да споменемо само неке од оних који су се бавили или се још увек баве сложеном проблематиком коју нуде фрушкогорски манастири — обогаћена је наша наука новим открићима и сазнањима. Читаве научне области укључене су у ова истраживања на један начин који ни је био примењен у ранијој литератури. Ранији примат историје допуњен је великим продором иконографије, чак иконологије, историјом архитектуре, културне историје, теологије, историјом књижевности и уметности. Међутим, стиче се утисак да смо обавили тек део оних предрадњи које су неопходне за велику синтезу о Фрушкој гори и њеним манастирима. Тешка оштећења која су они претрпели у другом светском рату чине нашу обавезу још тежом, одговорнијом и, разуме се, хитнијом. Нека скуп о Шишатовцу подстакне да се удруженим снагама приступи овом задатку.

УДК 726.71,034/.035(497./13)

[8] **Дејан Медаковић,** *Ризнице фрушкогорских манастира,* **Зборник за ликовне уметности Матице српске, 19, Нови Сад 1983, 144.**

[7] **Д. Медаковић,** *Српски препород у XVIII веку и средњовековна баштина,* **43.**
[8] **Д. Медаковић,** *Ризнице...,* **144.**
[9] *Н. д.,* **147.**

http://www.balkaninstitut.com

ПРАВОСЛАВЉЕ У СРЕМУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Драгољуб Драгојловић

Стварање хришћанске црквене организације у Срему пада у последње деценије III века када је утемељена и сремска епископија на чије је чело дошао Иринеј, пореклом Грк из Мале Азије, који је умро мученичком смрћу за време прогона под Диоклецијаном 304. године. Међу учесницима Првог васељенског сабора у Никеји 325. године спомиње се сремски епископ Домнод који се у саборским актима потписао као „епископ Панонијe". На сабору у Сердици 343. године учествовао је сремски епископ Еутхерије, а од 345. године је на епископском трону Фотин из Анкаре који се, иако у два наврата осуђиван као јеретик, одржао на челу сремске епископије све до 351. године. Њега је наследио аријанац Германије који је од 366. године прихватио ортодоксно учење. Најпознатији сремски епископ био је Анемије који је као »caput Illyrici« учествовао на саборима у Аквилеји и Риму 382. године. За време епископа Анемија одржан је 378. године и један помесни сабор у Сирмију, који је осудио аријанску јерес, најупорније брањену у овим областима некадашњег Илирика. Последњи на листи сремских епископа пре хунског освајања Срема, средином V века, био је Корнелије који је на епископском трону био од 392. до 409. године.[1]

Дезорганизација црквеног живота у Срему за време владавине Хуна обновљена је у потпуности тек за време цара Јустинијана I (527—565). На цареву иницијативу основана је 535. године нова архиепископија са седиштем у граду Јустинијана Прима, која је требало не само да замени Сирмиј, раније главни град Илирика, чији је последњи епископ пред најездом Хуна побегао у Солун, већ да буде у црквеном погледу независна и од Рима, али и од цариградског и солунског епископа.[2] Царева новела о оснивању нове архиепископије изазвала је протест папе који је Илирик сматрао својим јурисдикционим подручјем. Политичке прилике у Италији приморале су цара Јустинијана на попуштање. Новом новелом из 545. године цар је признао папину црквену јурисдикцију на Балканском полуострву у потврђивању архиепископије. Истом новелом цар је новој архиепископији прикључио некадашњу Panoniam Secundam са Сир-

[1] Основни приручници за овај проблем су: J. Zeller, *Les origines chretienne dans les provinces danubiennes*, Paris 1981; Ф. Гранић, *Црквени односи на територији Војводине до конца византијске владавине*, Гласник Ист. друштва у Новом Саду, 5, 1933/5, 326 и *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 100.

[2] F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, 167—8. Cf. *Историја српског народа*, I, 104.

http://www.balkaninstitut.com

мијом, некадашњим црквеним седиштем Илирика.[3]

После пада Сирмија у руке Авара 582. године и бекства последњег сремског епископа Себастијана, разбијена је црквена организација у Срему који под окриљем Авара насељавају Словени.[4] Скоро три века Срем остаје под влашћу Авара. Убрзо после пропасти аварске државе 796. године Славонија са Сремом је прикључена франачкој држави, а у црквеном погледу Аквилејској патријаршији, чије је седиште било у Чедаду.[5] Краткотрајну владавину Франака заменили су Бугари који су после 827. године заузели Срем.

Први покушај да се обнови црквени живот у Срему, који је пре најезде Хуна био црквено седиште западног Илирика, дошао је од папе Хадријана II, који је 869. године именовао Методија за панонско-сремског архиепископа.[6] Уместо у Срем, који је био у бугарским рукама, Методије одлази у Великоморавску државу кнеза Светоплука где је и умро 885. године. Према сведочанству писца кратког Климентовог житија, Методије је пре своје смрти рукоположио за епископа Илирика свог ученика Климента који је по доласку у Бугарску 886. године послат у Охрид, у област Кутмичевицу, где је 893. године изабран за епископа Велике, а не Илирика, чије је седиште до средине V века било у Сирмију.[7]

Црквена организација у Срему обновљена је убрзо после оснивања бугарске цркве.[8] О судбини сремске епископије за време привремене угарске власти у Срему нема сачуваних извор-

[3] F. Šišić, *op. cit.*, 169—70.

[4] *Историја српског народа*, I, 116—7. Cf. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 215.

[5] Исти, 304.

[6] *Историја на България*, II, Софија 1985, 250.

[7] А. Милев, *Гръцките житија на Климент Охридски*, Софија 1966, 167; Р. Љубинковић, *Ordo episkoporum* у Парис. Гр. 880 и архијерејска помен листа у *Синодику цара Борила*, Кирил Солунски, I Скопје 1970, 131—134.

[8] F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 334; K. Jireček, *Das christliche Element in der topografischen Nomenklatur der Balkanländer*, Wien 1897, 94—95.

них података. Она је после Самуиловог освајања Срема 986. године дошла под јурисдикцију Охридске архиепископије. Њену припадност Охридској цркви директно потврђује повеља цара Василија II која је издата убрзо после пропасти Самуилове државе.[9] Изгледа вероватним да се сремска епископија одржала све до 1183. године, када је Срем коначно пао у угарске руке. Почетком XIII века Срем је у црквеном погледу припојен калочкој надбискупији, али је компактан словенски живаљ у Срему и двовековна православна традиција у овим крајевима стварала огромне тешкоће за оснивање католичке црквене организације.[10] У Срем су као мисионари послати бенедиктинци, чији је стан у Баноштору 1229. године постао седиште новоосноване католичке бискупије. Касније су бенедиктинци основали још неколико самостана у Манђелосу, Гргуревцу, Нуштару, Сремској Митровици и Петроварадину, али су их Турци уништили првих деценија XVI века.[11]

Иницијативу за оснивање сремске бискупије дао је папа Гргур IX, правдајући то потребом да се „Словени и Грци" у овим крајевима „обрате на католичку веру и ставе под јурисдикцију западне цркве".[12] У свом писму упућеном калочком надбискупу Угрину папа спомиње и православну епископију у оностраном Срему, данашњој Мачви, у коју је, по мишљењу М. Динића, после угарског освајања Срема 1183. године пренето седиште некадашње сремске епископије.[13]

[9] *Извори за българската историја*, XI, *Гръцки извори*, VI, 43. Cf. *Историја српског народа*, I, 178.

[10] С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, у: *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 59—61.

[11] J. Buturac, *Poviestni pregled redovništva u Hrvatskoj*, Зуб. број *Croatia Sacra*, 1943, 133.

[12] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I, 88 (даље у тексту МН).

http://www.balkaninstitut.com

Тешко је у недостатку изворне грађе утврдити обим некадашње православне епископије у Срему. Она је вероватно обухватала и делове Славоније, јер се у време оснивања католичке бискупије у Срему спомињу и „шизматици" у Вировитици и Пожеги, које извори папске провениције нције у XIV веку уопштено називају јеретицима.[14] Оснивањем сремске бискупије започело је потискивање православља у Срему, с једне стране, прекрштавањем и мађаризацијом словенских шизматика, а са друге, насељавањем мађарског живља у ове крајеве. Тај су процес привремено отежавале и несређене прилике у Угарској после татарске најезде, а и сукоб угарског краља Ладислава IV са Апостолском столицом, који је изглађен тек доласком папиног легата, кардинала Филипа, на угарски двор 1278. године. Угарски краљ се пред папиним легатом обавезао да ће уништити јеретике у Угарској, а сличну је обавезу 1280. године прихватила и краљица Јелисавета, изражавајући спремност да у „бановинама Мачви и Босни и у жупама вуковској и пожешкој" ради „на уништавању јеретика који настоје да сруше и разоре свету цркву и католичку веру". Исте је године угарски краљ Ладислав IV наредио прогон свих јеретика у „областима које су под управом и влашћу" угарског краља.[15]

Верско шаренило Угарске није било у складу са схватањима угарских црквених прелата који су некатолички живаљ у угарској држави сврставали у јеретике и сматрали потајним противницима католичке цркве. Угарски великаши на челу са краљем били су у том погледу много толерантнији, па обавезе преузете пред папиним легатима никада нису до краја спроводили. Преокрет је настао тек за време угарског краља Лајоша I који је после смрти цара Душана затражио од папе Иноћентија VI сагласност да крене „против шизматика и неверника" у „рашкој краљевини", да би их повратио „јединству свете мајке цркве".[16] Папа је краљев захтев одбио, пребацујући му да „онај који се одлучи да искорени јеретике у удаљеној области не може их оставити у недрима свог краљевства".[17] То је приморало угарског краља да без великог одушевљења приступи преобраћању „јеретика и шизматика" у Угарској, очигледно у Срему, где је неколико година раније затворен последњи православни манастир у Митровици посвећен Св. Димитрију, чији су монаси признавали јурисдикцију Цариградске патријаршије.[18]

Насилно покрштавање шизматика у Срему није дало жељене резултате, па је папа Гргур XI наредио 1372. године старешини босанских фрањеваца да подигне један самостан у Черевићу, у Срему, „у близини рашких шизматика", а следеће године је дозволио подизање још једног самостана у Алшану.[19] Самостан је подигнут врло брзо, јер већ 1374. године папа даје опроштај грехова свим верницима који би посетили католичку цркву подигнуту у Алшану, у Срему, „који се налази међу шизматицима и неверницима". Исте је године папа позвао и мачванског бана Ивана Хорвата да помаже фрањевце у преобраћању на католичку веру „шизматика који живе у крајевима под његовом управом".[20]

Опасност од Турака, која је после пораза хришћанске војске код Никопоља 1396. године запретила и Угарској, отворила је нову етапу у српско-угарским односима. Споразумом из 1403. го-

[13] М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник Ист. друш. у Новом Саду, 4, 1931, 7—8.

[14] J. Šidak, *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 279—80; Cf. T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, III, 264 (даље у тексту CD).

[15] A. Theiner, MH, I, 340, 347; cf. CD, VI, 357—9.

[16] T. Smičiklas, CD, XII, 356—358.

[17] A. Theiner, MH, II, 24—27.

[18] Исти, II, 87. Cf. Исти, I, 667.

[19] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, MSHSM, 23, Zagreb, 1892 (даље у тексту AB), A. Theiner, MH, II, 116; T. Smičiklas, CD, XIV, 432—33, 527—28.

[20] A. Theiner, MH, II, 175.

http://www.balkaninstitut.com

дине деспот Стефан Лазаревић је постао вазал угарског краља Жигмунда, а заузврат је добио Мачву са Београдом који постаје престоница српске деспотовине и седиште нове митрополије.[21] За српски народ у Угарској, који је у све већој мери насељавао угарске области северно од Саве и Дунава, велики су значај имали и поседи деспота Стефана Лазаревића добијени од угарског краља, чији је наследник после деспотове смрти уговором из 1426. године постао деспот Ђурађ Бранковић.

Упаде турске војске у Угарску, који су постали посебно интензивни после 1435. године, пратило је померање мађарског живља на север, а напуштене области, у којима су од раног средњег века већину представљали рашки шизматици, насељавали су досељеници из Србије. Њихов положај се нагло погоршао после склапања уније између источне и западне цркве у Фиренци 1439. године, коју је деспот Ђурађ Бранковић, позван од учесника базелског концила, шест година раније енергично одбио.[22] Незадовољан ставом српског деспота папа Евгеније IV је почетком 1436. године послао у Срем фра Јакова из Марке, именујући га за инквизитора у Угарској и Аустрији.[23] Ослањајући се на домаће фрањевце, фра Јаков је приступио насилном покрштавању рашких шизматика и других јеретика, али је због строгости и окрутности која му је била својствена брзо дошао у сукоб са представницима локалних власти, који су затражили интервенцију Апостолске столице. Да би оправдао свој рад, фра Јаков се обратио неколицини световних и црквених великодостојника који су требали да својим изјавама оправдају његов мисионарски рад. Из сведочанства пожешког жупана Ладислава, упућеног папи Евгенију IV 1437. године, сазнајемо „да већи део споменутих крајева Срема насељавају Рашани, мада неки градови и села важе као хришћанска (католичка)".[24] Сличне податке о Рашанима које је „у сремским крајевима, између Саве и Дунава, преводио на католичку веру фра Јаков из Марке", садрже и писма сремског бискупа Јакова и Ладислава Моровићког.[25]

У одбрану фра Јакова из Марке устали су и угарски црквени прелати. Острогонски надбискуп Георгије је почетком 1438. године посебно истицао заслуге фра Јакова што је „многе хусите и шизматике напорним и марљивим радом повратио католичкој вери". У спор се умешао и Гијом Казале, генерал фрањевачког реда, који је крајем маја 1438. године захтевао од фра Јакова да блаже поступа са неверницима да не би својим радом компромитовао фрањевце у народу.[26]

Насилно покрштавање рашких шизматика није одобравао ни угарски краљ Владислав, јер су Срби у то време представљали значајну снагу у одбрани угарских граница.[27] На краљев је захтев папа Евгеније IV повукао из Срема фра Јакова, а на угарски двор упутио Јулијана Ћезаринија, са задатком да припреми нови рат против Турака. Уједињене хришћанске снаге су под командом угарског краља Владислава, Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа успеле да за кратко време ослободе Србију, којој је уговором у Једрену 1444. године поново призната самосталност. Увиђајући значај Срба у одбрани католичке Угарске, папа Никола V је на захтев Ђурђа Бранковића издао булу којом је дао слободу вероисповести српском народу у Угарској и дозволио српском деспоту да на тлу Угарске подигне девет манастира за своје монахе.[28] За живот православних Срба у јужној Угарској велики је значај имала

[21] М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 93; *Историја српског народа*, II, 70—72.

[22] Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987, 96.

[23] Е. Ферменцин, АВ, 153.

[24] Исти, АВ, 159; *Историја српског народа*, II, 319.

[25] Е. Ферменцин, АВ, 162—163.

[26] Исти, АВ, 164—65.

[27] С. Ћирковић, *Rasciani regales Vladislava I Jagelonca*, Збор, МСИ I, 1970, 79—82. Cf. *Историја српског народа*, II, 321.

[28] Е. Ферменцин, АВ, 225.

http://www.balkaninstitut.com

београдска митрополија која је од 1427. године, када је Београд поново припојен Угарској, постала црквено седиште српског народа насељеног у областима северно од Саве и Дунава.[29]

Нове тешкоће за Србе у Угарској настале су доласком фрањевца Јована Капистрана у Угарску, који је после пада Новог Брда у турске руке, 1455. године, не само убеђивао деспота Ђурђа да пређе у католичку веру, већ је затражио од новог папе Каликстра III (1455—1458) ревизију буле папе Николе V.[30] Неопозивање папине буле због смрти Јована Капистрана олакшало је верску трпељивост коју је према Србима после пада Деспотовине водио нови угарски краљ Матија Корвин.

Пропаст српске државе 1459. године убрзала је исељавање српског народа у јужну Угарску. Најпривлачнији су за српске избеглице били Срем и источна Славонија где је згуснут словенски живаљ још од раног средњег века успоравао и отежавао његову асимилацију, затим Бачка у којој се већ 1421. године спомињу српски шизматици и, на крају, Банат где је интензивније насељавање Срба започело већ у другој половини XIV века.[31] Сеобе су интензивно настављене и после пада Деспотовине. Један угарски извештај говори о великој сеоби Срба у Срем 1463. године, а повремене упаде угарске војске на турску територију користио је касније угарски краљ Матија Корвин да систематски насељава јужну Угарску Србима, нарочито Срем који је, како се ближио крај XV века, све више добијао српски етнички карактер.[32] Аустријски хроничар Јакоб Унрест је последњих деценија XV века записао да се између Угарске и Србије, од Саве до Дунава, простире „земља Срба или хусара", а на најстаријим угарским картама са почетка XVI века Срем је означен са Расциа или Разен.[33]

Присуство православног свештенства у Срему, споменуто у најстаријим споровима око црквене десетине, индиректно доказује и постојање православних богомоља, чије интензивније грађење почиње тек од доласка у Срем Ђорђа и Јована Бранковића, синова слепог Стефана.[34] Долазећи у Срем као титуларни српски деспоти, они су са собом донели мошти свога оца Стефана, које су положили у цркву Св. Луке у Купинову, која је од раније постојала или је за ту прилику подигнута.[35] У „отачеству Стефанових синова", како Срем назива непознати писац житија Стефана Бранковића, подижу се следећих деценија нове или обнављају старе од Турака разорене богомоље.[36]

После краткотрајне владавине Ђорђе се последњих година XV века замонашио у манастиру који је сам подигао, добивши монашко име Максим.[37] После Ђорђевог повлачења у манастир, Јован је остао за кратко сам са титулом деспота. Умро је 1502. године без наследника, па је титула српског деспота припала католику Иванишу Бериславићу.[38] Максим Бранковић са мајком Ангелином, обоје у монашким ризама, напуштају Срем, али се око 1509. године враћају. Ангелина са сином Максимом подиже манастир Крушедол на земљишту које је купила, где смештају мошти Стефана и Јована Бранковића.[39] Максим у међувремену постаје београдски митрополит, настављајући рад својих претходника на челу београдске митрополије, од којих су познати митрополит Јоаникије, који се спомиње

[29] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 307, 309—10, 453.

[30] *Историја српског народа*, II, 299.

[31] *Историја српског народа*, II, 318—19; К. Јиречек—Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 420—21.

[32] *Историја српског народа*, II, 431.

[33] L. Irmedi-Molnar, *The earliest known Map of Hungary, 1528*, *Imago mundi*, 18, 1964, 53—59.

[34] Р. Грујић, *Духовни живот*, у: *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 351—382.

[35] Исти, 352—54, 360—62, Цф. Ђ. Бошковић, *Две цркве крај Купинова*, Гласник Ист. друш. у Новом Саду, 12, 1939, 211—12.

[36] *Историја српског народа*, II, 454—5.

[37] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 240, 241, 243, 244, 246.

[38] *Историја српског народа*, II, 460.

[39] *Исто*, 462.

http://www.balkaninstitut.com

1479. године, и митрополит Филотеј, познат по једном документу из 1481. године.[40] Максим Бранковић је сахрањен у Крушедолу уз оца Стефана и брата Јована, а убрзо затим проглашен је за свеца. Мајка Ангелина, која је надживела своје синове, умрла је око 1520. године, шест година пре мохачке битке, када је Срем коначно дошао у турске руке.

Зидајући богомоље и развијајући култове својих упокојених чланова, Бранковићи су пресудно утицали на учвршћивање вишевековне православне традиције у Срему и допринели угледу својих задужбина које су подстицале нове ктиторе да следећих деценија наставе зидање српских цркава и манастира, који постају најзначајнија седишта српске књижевности и уметности на измаку средњовековне епохе.

[40] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 310.

УДК 281.96/(497.113)"653":949.711"653"

http://www.balkaninstitut.com

ЕКОНОМИКА СРЕМСКИХ МАНАСТИРА ОД XVIII ДО XX ВЕКА

Славко Гавриловић

У току Великог бечког рата (1683—1699) српски народ задесиле су највеће невоље које нису мимоишле ни његове манастире у Срему.

Под новом, аустријском влашћу, после Карловачког мира 1699. манастири су се убрзано обнављали и опорављали користећи привилегије које је 1690—1695. цар Леополд I дао српској цркви и народу. У привилегији од 21. августа 1690. било је изричито наглашено „да нико не сме чинити насиље над манастирима него да они [треба] да буду слободни од десетине, контрибуције и квартира на основу својих старих привилегија". Леополдовом привилегијом манастири су признати као саставни део православне цркве а њихови поседи потврђени су као њихово власништво. Годину дана касније, 21. августа 1691, цар је епископу Исаији Ђаковићу, посебном повељом, даровао манастир Гргетег са селом Нерадином и пустаром Банковцима. Октобра 1702. године Царско-краљевска комисија са грофом Карлом Карафом де Стиљано на челу потврдила је међе фрушкогорских манастира, после чега је, септембра 1706, уследила одлука цара Јосифа I, којом је манастирима призната, односно потврђена својина над земљиштем у наведеним границама.

Та правна акта била су од животног значаја за манастире које је више од пола века угрожавала Управа илочког спахилука кнезова Одескалки, будући да су се, после 1697, они и њихови поседи нашли усред територије тог спахилука. Те године, кнез Ливије Одескалки добио је донацију на цео Срем (Ducatus Syrmiensis), али је ступио у посед знатно сужених граница, јер је његов југоисточни део 1699. остао под Турцима, па је његов власник тим више настојао да буде обештећен на рачун фрушкогорских манастира.

Директним правним путем Одескалки није могао да се домогне манастирских поседа, јер су се манастири и Српска митрополија позивали на своје привилегије које су потицале из угарског и турског доба а које су хабсбуршки владари потврдили после преласка патријарха Арсенија III Чарнојевића у њихове угарске земље.

Пошто, дакле, није била у могућности да манастире лиши њихових поседа, Управа Одескалкијевог спахилука настојала је да их окрњи и да отежа њихово економисање, да против њих усмери коморске а касније и жупанијске власти, као и своје подложнике из села у суседству манастира. У тим настојањима Управа спахилука имала је доста успеха јер је комора била заинтересована за десетину од манастирских поседа, жупанија за контрибуцију манастирских прњавораца а сељаци за смањивање дажбина манастирима, при-

http://www.balkaninstitut.com

свајање њиховог земљишта и неограничено коришћење њихових шума.

Са спахијске и коморске стране пред више власти изношене су тужбе да манастири присвајају њихово земљиште на тај начин што у своја братства примају синове-јединце из најбоље стојећих кућа њихових сељака и што се користе правом на наслеђивање породица без мушких потомака, односно што путем завештања и поклона преузимају имовину сељака као туђих поданика. Коморски провизори оптуживали су манастире да велики број сеоских (општинских) и црквених службеника ослобађају од винске десетине, док су манастири пребацивали комори да јавне службенике ослобађа од те дажбине и њима наноси штету. Тако се ушло у зачарани круг тужби и противтужби, што је средином XVIII века утицало на врховну власт да се умеша и пресече спорове.

Српски манастири посвуда у Хабсбуршкој Монархији били су у кругу земљопоседника али су се од њих разликовали по томе што нису располагали сељацима-кметовима, што ће рећи да су били без сталне, сопствене радне снаге. Да би томе како-тако доскочили, манастири су користили спахијске поданике из оближњих насеља, који су и због сопствене користи и због верске повезаности с њима пристајали да обрађују већи део манастирске земље. На основу усменог договора или пак писаног уговора ти сељаци добијали су на обраду честице манастирске земље, као ораницу или као виноградско земљиште, с тим да манастирима дају десетину од жита, вина и шљива, као и да врше неке посебне услуге манастирским братствима.

Да би се отклонили спорови и трзавице око манастирске земље и заустављено обострано померање међа, у неколико махова после 1702. године вршене су тзв. реамбулације (1714, 1721, 1743), којом приликом су поново маркиране међе, али је и после тога све ишло по старом, све док 1754. године није дошла ц.к. комисија највишег ранга са саветником, грофом Георгијем Фекете де Галанта на челу.

У току једномесечног боравка у Срему, гроф Фекете обишао је све манастире да би на лицу места утврдио међе њихових и спахијских поседа, узимајући за сведоке старије и угледније сељаке који су се добро сећали што је од давнина било манастирско, на који начин и под којим условима је коришћено, било да је реч о ораницама, виноградима, ливадама, воденицама, каменоломима, барама. Изјаве сведока ишле су у прилог манастира, па је комисија могла да утврди да су они били под сталним притиском спахилука а не обратно. Стога се могло очекивати да ће на основу земљишних мапа, старих привилегија и ранијих реамбулација манастира, као и сада прикупљених исказа, парница бити решена у корист манастира. То се и десило априла 1757. године, кад се гроф Фекете вратио у Срем и на свечан начин објавио резултате свог комисијског рада и царичину одлуку којом су манастирима признати и потврђени њихови поседи и међе, кад је објављен мир са спахилуцима и одређени услови под којима ће спахијски поданици користити манастирске земље. Они су остављени у уживању те земље, с тим да од винограда дају манастирима винску десетину, од ораница житну десетину, од пласта сена са манастирских ливада 28,5 динара, да на име дрвета за огрев, пруће и коље плаћају по 50 динара, од шљивика, кад роде, дају десетину а кад род омане, само по 28 динара од пласта сена у њима, од сваког воденичког камена по 2 форинте, од сваке кошнице пчела по 2,5 динара а жировину да плаћају по обичају у сремској жупанији.

Фекетијевом реамбулацијом потврђени су постојећи односи између спахијских поданика и манастира који су признати за несумњиве правне власнике земље на којој су ти сељаци могли да привређују у свом и у интересу манастира, али исту земљу нису могли отуђити, продати, заменити или на било који начин променити њен ка-

http://www.balkaninstitut.com

рактер и намену без изричите сагласности дотичног манастира.

Тих година уређени су и односи са селом Нерадином, које је према свом тадашњем господару, манастиру Грегетегу, стајало у урбаријалној зависности најпре на основу Карловог урбара из 1737, а затим Терезијанског урбара из 1756. године, према којима се ти односи нису разликовали од оних који су постојали између световних спахија и њихових поданика. Манастир је од Нерадина добијао житну и винску десетину, земљарину и работу, сразмерно броју сељачких поседа — сесија, остварујући тако сигурније приходе него од закупнине манастирске земље од стране поданика оближњих спахилука.

*

За обављање свакодневних ситних послова и служби манастири су користили слуге и чељад која је скупљана са разних страна. У почетку, радило се о понеком дошљаку а касније о целим породицама које су, поред манастира, створиле права насеља — прњаворе. Временом је од првобитних слугу-прњавораца дошло до прњавораца — манастирских поданика које су манастири опскрбљивали земљиштем, наметали им одређене поданичке обавезе и дажбине а преузимали на духовну бригу као своје вернике. Њихов однос према манастирима био је на приватно-правној основи, па су доста дуго прњаворци били поштеђени свих јавних дажбина и обавеза (пореза, подвоза, работе, коморске десетине, регрутовања у војску итд.).

Будући да се такав статус прњавораца могао сматрати као доста повољан, јер су њихове обавезе према калуђерима утврђиване усменим договором, у манастире је долазило доста спахијских поданика и бескућника из разних крајева насељених Србима. Међу њима било је највише оних из Лике и Србије, али и војних дезертера, бегунаца и разне друге „клатежи". На њих су поприлично гледали и спахилуци и жупанијске и војне власти, па су прњавори често проглашавани за разбојничка гнезда и сврашишта, због чега је од манастира захтевано да их не примају, односно да ограничавају њихов број и да бирају само породичне и поуздане људе. Манастири су се бранили од оптужби и тврдили да не примају „сумњиве и за земљу опасне људе, него раднике уређенике, који су им потребни за икономију и цркву".

Код првог генералног пописа Срема 1722. године забележена су само четири прњавора. Према поузданијем попису из 1734. године било је 12 прњавора у којима је било

	кућа	душа
Крушедол	37	140
Раковац	29	89
Шишатовац	10	36
Бешеново	12	31
Врдник	26	100
Ремета	16	51
Беочин	9	32
Јазак	1	10
Кувеждин	4	16
Ђипша	1	4
Прибина Глава	10	32
Гргетег	29	118
	184	659

У време реамбулације 1743/44. године забележено је 175 прњаворских породица (укључујући и манастир Фенек са 4 породице) а три-четири године касније, 1748, број прњавораца попео се на 190 домаћина, 10 удовичких кућа и 57 ожењене браће и синова.

До великог пораста броја прњавораца средином XVIII века дошло је стога што су они били поштеђени контрибуције (пореза) која је, иначе, веома теретила остале феудалне поданике. Но, кад су 1751. године прњаворци подвргнути том терету, почело је њихово разбежавање, што је манастире довело у тако тежак положај да је митрополит Павле Ненадовић морао да моли цари-

3 Манастир Шишатовац

http://www.balkaninstitut.com

цу Марију Терезију да се повуче одлука о њиховом опорезивању. Одлука, истина, није повучена али је решено да се у касу Сремске жупаније уплаћује контрибуција за 280 прњаворских породица (по 28 у сваком од десет прњавора), тако што исту неће плаћати сами прњаворци него Коморска каса у Темишвару. Уколико би број прњавораца премашио 280 породица, те прекобројне породице биле би подвргнуте директном опорезовању попут других поданика. Тако је било све до 1770. а тада је, због вишеструког повећања броја прњавораца и њихове имовине одлучено да контрибуција у наведеном износу ипак пређе на саме прњаворце, с тим да они и надаље буду слободни од уконачења и издржавања војске и пролазника, као и од поправљања путева и мостова.

Године 1770. начињен је нови попис манастира па је забележено да је прњавораца-домаћина било свега 248.

Браће, односно синова изнад 16 година старости било је свега 134.

Без прњавораца био је само манастир Хопово, пошто су се они разбежали или били побијени или пак као „жигосани", због неког разбојништва у Бачкој, протерани дубље у Угарску.

Према попису из 1780. године у прњаворима је било 1.844 становника, и то:

Кувеждин	337
Крушедол	214
Раковац	200
Шишатовац	189
Бешеново	180
Врдник	154
Прибина Глава	143
Јазак	122
Ремета	107
Реметско	97
Гргетег	70
Хопово	31

Број кућа износио је око 270, а у просеку 20—25 кућа у сваком прњавору.

Што се тиче порекла прњавораца и манастирских слуга, најпоузданије податке садрже пописи из 1744. и 1753. године. Било их је са разних страна (вид. табелу на дну стране).

Кад се број прњавораца увећао и они од манастирских слугу постали прави манастирски поданици (подложници),

	1744. Прњаворци	1753. Прњаворци	1753. Слуге
Из:			
Србије и „Турске"	35	41	18
Босне	1	10	3
Херцеговине	—	7	2
Бугарске	—	2	2
Хрватске (Лика и Банија)	15 + непотписани у Беочину	30	12
Срема	92	45	14
Бачке	8	1	5
Баната	4	1	—
Славоније	5	6	1
Мађарске	—	4	3
Ердеља	—	—	5
Влашке	—	—	2
Русије (Москва)	—	—	1

http://www.balkaninstitut.com

почели су да добијају честице манастирске алодијалне земље, од којих су манастирима давали десетину од урода и обављали работу за њихове потребе. У почетку работа је била према усменим договорима, а од средине XVIII века одрасли мушкарац у прњаворима био је дужан да за потребе манастира ради 52 дана годишње, што је било више од работне обавезе која је теретила сељаке на спахијским поседима у Срему, који су, иначе, имали далеко више земље од прњавораца.

Иако су прњаворци добијали земљиште за куће и окућнице и право на бесплатно коришћење шуме и паше, њихово стање, због велике работе и контрибуције, а почешће и због самовоље појединих калуђера и игумана, доста је отежано, па се код њих јавила тежња да се релативно повољни славонски, терезијански урбар прошири и на њих, у чему их је подржала и жупанијска управа у Вуковару. Но, манастири су то одбијали и тврдили да су њихови поседи искључиво алодијалне природе, па на њима могу бити увођени само приватно-правни, уговорни односи а никако јавно-правни, урбаријални. После три деценије спорења, дошло је до компромиса који је садржан у тзв. Раковачкој конвенцији из 1802. године.

Према тој конвенцији, количина обавезне, бесплатне работе, о свом јелу и пићу, по глави пунолетног мушкарца смањена је на 30 радних дана. Манастири су задржали право на десетину од урода а прњаворци на бесплатну пашу и коришћење шуме, као и дотад.

Смањивањем работе, стање прњавораца могло је бити озбиљно побољшано да управе манастира нису покушавале да је на разне начине ипак повећају а постојећа права прњавораца окрње, што је после Тицанове буне 1807. године, у којој су они, делом, и учествовали, дало повода за многе тужбе прњавораца. Слично је било и у погледу села Нерадина као поседа манастира Гргетега.

Ступањем на снагу нових урбаријалних уредаба 1810. године, положај Нерадинаца, као урбаријалних поданика, унеколико је побољшан, што се не би могло рећи и за прњаворце на које се те уредбе нису односиле, пошто су манастири успели да задрже Раковачку конвенцију и спрече урбаријализацију својих непосредних поданика. Такво стање задржало се до револуције 1848. године.

Манастирски поседи и манастирска економија служили су за издржавање манастирских братстава и одржавање манастирских објеката, цркава, конака и економских зграда, као и за подмирење дажбина према Митрополији а повремено и према држави.

У другој половини XVIII века, за коју постоје сигурнији подаци, манастирска братства су се састојала од следећег броја монаха и игумана:

	Год. 1753.	1770.	1787.	1791.
Беочин и Реметско	9	16	11	11
Бешеново	13	13	10	8
Врдник	12	15	10	8
Гргетег	15	15	12	11
Јазак, нови	11	12	12	11
Јазак, стари — Калуђерица	13	3	?	?
Крушедол	18	18	11	6
Кувеждин и Ђипша	23	21	11	10
Прибина Глава	9	13	7	7
Раковац	22	20	9	9
Ремета	17	15	7	6
Хопово	26	22	12	11
Шишатовац и Петковица	13	10	11	9
Фенек	10	10	9	8

http://www.balkaninstitut.com

Дакле, без Фенека, било је

Год.	Калуђера
1753.	291
1770.	193
1787.	123
1791.	117

У просеку, 1753. године било је 15 калуђера, 1770. године 12 а каснијих година између 7—8 калуђера у свим фрушкогорским манастирима, што ће рећи да је њихов број био невелик у односу на манастирске поседе и приходе од њих и из других извора.

До средине XVIII века калуђери су се држали тзв. „осопштине", тј. права на куповину винограда и воћњака, коња и кола, каца и буради, кошница и друге имовине. Они су, у оквиру манастира, водили своју сопствену економију коју је могао да наследи неки од чланова братства, коме би је власник на самрти наменио; ако самртник то не би учинио, имовину је преузимао манастир и продавао је појединим калуђерима. Пошто је „осопштина" кварила морал калуђера и угрожавала сам опстанак манастирских братстава, митрополити су настојали да је укину, али су калуђери пружали жесток отпор; то је пошло за руком тек енергичном митрополиту Павлу Ненадовићу који је 1754. године укинуо приватну својину калуђера и увео „општежитије". Калуђери су били приморани да све своје „течевине" предају манастирима и врате се заједничкој трпези и каси.

О величини манастирских поседа, с обзиром на расположиве податке, засад је одређеније могуће говорити само у погледу Хопова. У другој половини XVIII века његов посед износио је 2.516 јутара (по 2.000 кв. хвати), од чега је било:

Алодијалних винограда	11,5		јут.
Винограда под десетком	1.126	1/4	јут.
Ливада	27	1/4	јут.
Пустара Међеш	55	3/4	јут.
Шљивика под десетком	154,5		јут.
Парлози	182,5		јут.
Рибњак	10		јут.

Земљиште под манастирским зградама.

Сличну структуру земљишног поседа имали су и остали фрушкогорски манастири, осим Крушедола за који је 1770. године констатовано да шуме има мало али зато располаже са много пустарског земљишта.

Највећи део манастирских поседа био је, дакле, под виноградима и шумама па је разумљиво да су од њих, а посебно од винограда, потицали и приходи манастира.

Просечни приходи манастира Хопова 1753—1764. године износили су око 3.000 форинти а укупан приход 1790. године — 6.827 форинти, док су приходи манастира Бешенова 1790—1806. били нешто више од 6.000 форинти годишње, што (и поред опадања вредности новца) упућује на закључак да су поткрај XVIII и почетком XIX века приходи били у повећању док је број калуђера био у опадању. Године 1790. укупан приход 13 манастира, укључујући и Фенек, износио је око 69.750 форинти, односно у просеку 5.365 форинти, док је укупан расход био 56.260 форинти, односно у просеку 4.330 форинти.

Приходи манастира Хопова 1764. године били су следећи (у форинтама и динарима):

Од црквеног таса	411
Од милостиње	495,08
Од аренде	20,80
Од вина и ракије	1.079,45
Од продате стоке	1.015,86
Од дугова	58,72
Разно	255,33
	2.436,63

Манастир Бешеново, пак, у 1806. години добио је (у форинтама и крајцарама):

Од црквеног таса	153	5
Од парохије	68	26
Од милостиње	325	
Од стоке	391	30
Од шуме	480	24
Од циглане	142	54
Од ваљаонице	80	48

http://www.balkaninstitut.com

Од вина	2.448	30
Од ракије	1.685	29
Од сена и сламе	12	—
Од аренде	307	30
За креч и камен	66	21
Разно	170	30
	6.332	21

Највећи део прихода потицао је од продаје вина и ракије; код манастира Хопова 1764. око 45%, 1759. године 58%, а код манастира Бешенова 1790. год. око 45%, 1804. год. око 57% а 1806. год. око 65%.

Вино и ракија потицали су од бербе са алодијалних винограда и винограда под десетином.

Код манастира Хопова дотичних година алодијални виногради доносили 12—20% чистог вина, а код манастира Бешенова 15—24% вина. Преостали, неупоредиво већи део вина манастири су добијали од винограда које су, уз давање винске десетине, обрађивали оближњи спахијски поданици.

Доходак од црквеног таса код Хопова 1753—1764. године износио је 8—16% од свих прихода, док је код Бешенова 1790—1806. године чинио само 2—3,5% прихода. Значајнији је био приход од милостиње који је код Хопова 1764. године износио 20%, а код Бешенова наведених година кретао се од 5 до 9% укупног прихода. До милостиње се долазило на тај начин што су је сами калуђери прикупљали по народу, често на нимало достојанствен начин, или пак што су је верници лично предавали манастирима. Посебан вид милостиње односно дарова били су сарандар од 12 форинти, за који се дародавац 40 дана спомињао на богослужењима, и парусија од 75 форинти, за коју се дародавац помињао за вечита времена. Уз то давало се и за кивот у манастирима који су чували мошти неког од светитеља и српских владара.

Остали приходи били су или повремени или мањег значаја.

Расходи манастира најчешће су били равни приходима, али је повремено било и нешто вишка, понешто дуговања, па и материјалних неприлика, до чега је долазило због „неморалности, несавесности и тромости... у свима пословима манастирским“ — како је запазио добар познавалац манастирских прилика, књижевни историчар Тихомир Остојић.

Доста новца одлазило је на разне потребе манастирског братства и исхрану целокупног особља („на братију и кухињу“). У те сврхе у манастиру Хопову 1764. године утрошено је 615 форинти (25%), а у манастиру Бешенову 1790. године 1.793 форинте (43%), 1804. године 942 форинте (12%) и 1806. године 975 форинти (17%), што упућује на закључак да манастирске трпезе нису биле сасвим посне а још мање „суве“.

Сталну ставку у издацима чинили су трошкови на манастирску канцеларију и „службена“ путовања, затим издаци на слуге (плате, одећа) и издаци на поправке (репарације) зграда, воденица и штала, док је део манастирских прихода трошен на винограде и шљивике, качаре, подруме и ракијџинице.

Било је још издатака на воденице, баште, косидбу, сетву и жетву итд. али они нису били од већег значаја и нису се приближавали ставци „разно“ која је понекад могла бити и доста велика, као код манастира Хопова 1764. године кад је износила 775 форинти 84 динара, 31% од свих издатака. Ту су улазиле разне „дишкреције“ и дарови митрополитима, жупанијским и царским чиновницима и достојанственицима, издаци на инсурекцију, ратне доприносе, Угарски сабор и национални музеј, на спахијски суд, школе, итд.

Поред земљишних поседа манастири су располагали још и низом објеката који су доносили или сталне или само повремене приходе.

На првом месту биле су крчме којих је 1770. године по једну или две имао скоро сваки манастир у Фрушкој гори, понеки и на спахијској земљи и на јавним путевима, преко којих су пролазили трговци али често навраћали и разбојници, крадљивци и друга клатеж оног времена. Што се месница тиче,

http://www.balkaninstitut.com

њих је 1770. године било само код четири манастира (Крушедол, Хопово, Врдник и Раковац), али их касније било више, посебно тзв. „козара" у којима се у време сезонских пољских радова секло овчије и козије месо.

Године 1753. манастири су поседовали 35, а 1770. године око 20 воденица-поточара, а манастир Раковац био је власник једне воденице на Дунаву. Приход од њих није био велики али је био устаљен и, преко уjма, манастирима осигуравао извесне количине житарица, у којима су они оскудевали јер су располагали мањим ораничним површинама. Манастири Хопово, Прибина Глава и Бешеново, а можда и неки други, имали су мање циглане, а Кувеждин, Хопово и Бешеново (свакако и неки други), отварали су каменоломе и кречане, односно, уз закупнину, дозвољавали појединим зидарским мајсторима да ломе камен и пеку креч на њиховом планинском земљишту.

Најзад, неки манастири имали су своје риболове и риболовне баре, из којих су се сами снабдевали рибом, тако присутном на њиховим трпезама, или су их давали у закуп другима. Тако је око 1780. године манастир Крушедол држао Калуђерску бару код Карловца, а касније бару Кувалово поред Дунава код Нештина и три мање баре у карловачком атару, док је манастир Бешеново, још од времена Турака, располагао великом баром Живачом између Бољеваца и Прогара у доњем Срему, коју је још 1725. давао у закуп. Манастир Хопово, пак, поседовао је бару Тенгер око које се тих година спорио са Петроварадином и успео да докаже право својине на њу.

*

До великих промена у поседовним односима и економици манастира дошло је у току и после револуције 1848—1849. Сељаци и прњаворци обуставили су давање десетина, работе и осталих дажбина а било је и жестоких насртаја на манастире и њихову имовину, оспоравања њиховог права власништва на земљу. Најпре су жупанијске а касније и српске народне власти манастире узеле у заштиту и сузбиле иступе њихових земљишних противника.

Село Нерадин у потпуности је ослобођено потчињености манастиру Гргетегу а сва земља, као сесионална и општинска, припала је сељацима уз касније одређену новчану накнаду за све бивше феудалне дажбине и обавезе. Сељаци, бивши поданици околних спахилука, престали су манастирима да дају десетину и друге дажбине, утврђене Фекетијевом реамбулацијом; дошло је до спора који је решен тек 1858. године, па су сељаци задржали земљу и право на манастирске шуме, али под условима, без давања десетине, из поменуте реамбулације. Пошто је спорно земљиште признато као урбаријално, манастири су фактички изгубили велике површине под виноградима, па и винску десетину, тако да су остале само невелике алодијалне виноградске парцеле.

Што се тиче прњавораца, они су 1848. престали да врше работу, али су до 1857. године, у духу Раковачке конвенције, манастирима давали десетину од винограда и шљивика. Кад су и те дажбине обуставили, дошло је до спора који су 1859. године надлежне власти разрешиле на тај начин што су одбациле тврђење манастира да је прњаворско земљиште алодијалне природе и признале њихов урбанијални карактер, будући да су прњаворци већ цео један век били опорезовани попут осталих феудалних подложника. Тако је дошло до тога да су од 1859. године прњаворци бестеретно добили земљу коју су манастири заувек изгубили.

Али, ни 1859. године односи манастира, сељака и прњавораца нису били до краја рашчишћени, јер се у неким видовима остало при подељеном власништву, што је увек давало повода за неспоразуме и затегнутост у тим односима.

http://www.balkaninstitut.com

Изгубивши виноградску, винску десетину и бесплатну радну снагу бивших подложника, манастири су морали да мењају своје економисање и да прелазе на издавање земље у аренду и организовање сопствених економија, слично осталим велепоседницима.

У новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца манастирски поседи су 1919. године дошли под удар аграрне реформе. У том моменту располагали су са око 22.000 јутара земље, претежно оранице, шуме и пашњака, док су виногради износили највише до 12 јутара на поједине манастире.

Ипак, држава је показала велико разумевање за цркву, па је манастирима одузето само 4.325 јутара или једна петина земље, а остало им је 16.850 јутара које су и поседовали све до усташке страховладе 1941. године.

УДК 348.042(091)(497.113)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903.

F. Miklošić, *Izveštaj od god. 1772. o manastirih na Fruškoj Gori u Sriemu... Starine JAZU*, књ. VIII, *Zagreb* 1876.

M. Вежић, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Загреб 1882.

Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, Нови Сад 1909.

М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, Карловци 1899.

Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1907.

Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1753*, Карловци 1903.

Д. Руварац, *Стање српско-православних манастира 1787—1791. у митрополији карловачкој*, Архив за историју српске прав. Карловачке митрополије, књ. I, 1911, 100—103.

Д. Руварац, *Фрушкогорски манастири 1734. године*, Архив... Карлов. митроп. књ. I, 1911, 167—175.

Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив... Карлов. митроп. књ. III, 1913, 97—129.

Д. Руварац, *Фрушкогорски манастири и њихови прњаворци*, спис Никанора Грујића, Архив... Карлов. митроп. књ. IV, 1914, 237—250.

Д. Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку*, Ср. Карловци 1914.

Д. Руварац, *Манастир Крушедо*, Ср. Карловци 1918.

Д. Руварац, *Манастир Беочин*, Срем. Карловци 1924.

Ј. Радонић—М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954.

А. Раденић, *Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914*, Београд 1958.

S. Gavrilović, *Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema*, Novi Sad 1958.

С. Гавриловић, *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века*, Београд 1960.

С. Гавриловић, *Срем у револуцији 1848—1849*, Београд 1963.

С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.

Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1919—1941*, Нови Сад 1975.

Акта Сремске жупаније (Архив Хрватске); Архив САНУ, Карловци; Рачуни манастира Бешенова; Реамбулација фрушкогорских манастира 1743/44. у Сечењијевој библиотеци у Будимпешти.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

СТИЛСКИ ПРЕОБРАЖАЈ ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА

Динко Давидов

Прва етапа развоја уметничког и духовног живота у фрушкогорским манастирима у XVIII столећу трајала је до друге сеобе Срба и доласка патријарха Арсенија IV Јовановића. У том још увек бурном периоду, а 1716. и ратном стању, када је после битке на Везирцу код Петроварадина пострадао од Турака манастир Крушедол и још неки манастири, било је мало услова за уметничку и културну активност. Међу важним администравино-катастарским пословима, које су обавиле државне власти, било је прво премеравање и утврђивање манастирских поседа обављено 1702. године. Убрзо после тога манастири су добили привилегије од цара Леополда I.

У трећој деценији XVIII столећа почела је грађевинска обнова. У праве подвиге оног времена спада градња „барокних" звоника: у Крушедолу (1726), у Великој Ремети (1733—1735), Јаску (1736) и Малој Ремети (1739).[1] Уз велики труд манастирских обитељи ови замашни послови обављени су захваљујући ктиторима и приложницима из редова архијереја али и грађанске класе. Обнову оштећеног Крушедола издашно је помагао епископ Никанор Мелетијевић, који је „по палежу турском, дрветом, каменом, сребром и златом разорени манастир украсио", док су у исто време високи звоник подигли трговци из Петроварадинског Шанца.[2]

Уметнички живот у Срему, као и у осталим областима Подунавља, испунили су недовољно познати иконописци, путујући зографи, међу којима су били и приучени свештеници и калуђери. Најобимније иконописне радове обавили су они за новоподигнуте скромне парохијске цркве, али су поједини сликали и за манастире.

За разлику од сликарства XVII столећа, када су се почетници обучавали у сликарским радионицама у којима су још увек неговани дух и вештина иконописне традиције, у првој половини XVIII столећа расцветало се у Карловачкој митрополији сликарство простонародних зографа који више нису успевали да опонашају строги позновизантијски манир. Биле су то сликарске дружине и иконописци недовољне ликовне културе, али понекад, и у најбољим случајевима, уверљиве и изворне сликарске даровитости. А прве облике долазеће уметности најавили су неки од њих, бар у оним акцесорним деловима иконе. Испунили су цркве и манастире својим особеним, декоративним сликама, али су својим делима ис-

[1] Д. Медаковић, *Барокна архитектура у Подунављу*, у: *Путеви српског барока*, Београд 1971, 188.

[2] О. Милановић-Јовић — П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1975, 16.

http://www.balkaninstitut.com

пунили временски простор у српској уметности од позновизантијског до барокног сликарства. То је самосвојно сликарство цртачких и колористичких слобода и импровизација. Зографи се нису утопили у подражавања или пресликавања истих узора. Отуда ове иконе, оне најуспелије, носе обележја изразите индивидуалности сликара.[3]

Неки од зографа су краће или дуже боравили у сремским манастирима. Постоје о томе записи и спомени, али ту су и иконе, најчешће непотписане, које се више не налазе на иконостасима, њиховим првобитним местима. Из анонимности овог времена избијају поједина зографска имена, утврђена новијим истраживањима. У манастиру Крушедолу забележено је 1724. године присуство „многогрешног и недостојног јереја Рафаила" Милорадовића, иконописца из Бачке Паланке који је за некадашњи иконостас капеле Св. Максима у Крушедолу насликао *царске двери* и *Распеће*.[4] Његове иконе су пописивачи 1753. године оценили као „проста молерија", истичући тиме да је иконе сликао зограф кога су вероватно познавали али кога нису ценили. Ипак иконе јереја Рафаила измакле су строгој оцени његових савременика. Оне припадају линеарном зографском маниру изразитог колорита „у укусном контрастирању плавосиве боје са наранџастоцрвеном и смеђом, уз обавезно орнаментисање звездицама, тачкама и флоралним украсима".[5] Нешто доцније у Хопову је присутан зограф Арсеније, а у Прибиној Глави иконописац Калиник, чији радови нису утврђени.[6] У исто време насликао је непознати зограф иконостас манастира Петковице који је у оном времену и подробно описан: „Крест велики с распјатијем моловат и позлашчен, две иконе око креста, Богородица и Претечеви, 2 крстића разбојников испод креста, икона среди апостолов испод креста великог, моленије 12 апостолов, на 4 иконе неписатих, 13 икона различних праздников с ниже апостолов, икона над двери недремано око, 3 иконе над них херувими изображени. Сему темплу ктитор бист почтенородни господар Милинко Вучковић, житељ села Шуљма, јеже дал устројити љета 1753."[7] У овом дугом запису и опису иконостаса једино име сликара није наведено.

Међу сремским иконописцима који су сликали за фрушкогорске манастире издваја се недавно утврђено иконописно дело Станоја Поповића.[8] Познат је и његов животопис. Рођен је последњих година XVII столећа у барањском селу Сечују на Дунаву, ђаковао у манастиру Шишатовцу где га је рукоположио за јереја карловачки митрополит Вићентије Јовановић, а потом је добио парохију у сремским Мартинцима, бавећи се и сликањем икона. Нема сумње да је предано учио сликарски занат код доброг мајстора, на кога се унеколико угледао. Постоји неколико икона у збирци Галерије Матице српске које показују „извесне заједничке стилске одлике... које срећемо на иконама Станоја Поповића". Осим већег броја икона које је сликао за парохијске цркве у Срему и у другим областима, он је у четвртој и петој деценији XVIII столећа био сликар фрушкогорских манастира. Први познати радови Станоја Поповића су престоне иконе, а можда и читав иконостас за првобитну цркву манастира Кувеждина, од којих су сада познате само доста оштећене иконе *Христа* и *Богородице са Христом*. У њима је већ чврсто постављена ликовна формула овог зографа. То је развијени орнаментално-декоративни манир који ће мајстор поновити у својим доцнијим радовима. После иконостаса у селу

[3] Д. Давидов—Л. Шелмић, *Иконе српских зографа XVIII века*, каталог Галерије САНУ, 30, Београд 1977.

[4] Л. Шелмић, *Белешке о зографу јереју Рафаилу*, Гласник СПЦ, 1, Београд 1982, 26.

[5] Л. Шелмић, *нав. дело*, 29.

[6] Д. Медаковић, *О српским зографима XVIII века*, у: *Путеви српског барока*, Београд 1971, 278.

[7] Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира*, Сремски Карловци 1903, 163.

[8] П. Васић, *Зограф Станоје и његово дело*, Зборник за ликовне уметности МС, 14, Нови Сад 1978, 325—337.

http://www.balkaninstitut.com

Захарија Орфелин, *Св. Тројица и арх. Михаило*, 1758, ктитор митрополит Павле Ненадовић за манастир Прибину Главу

http://www.balkaninstitut.com

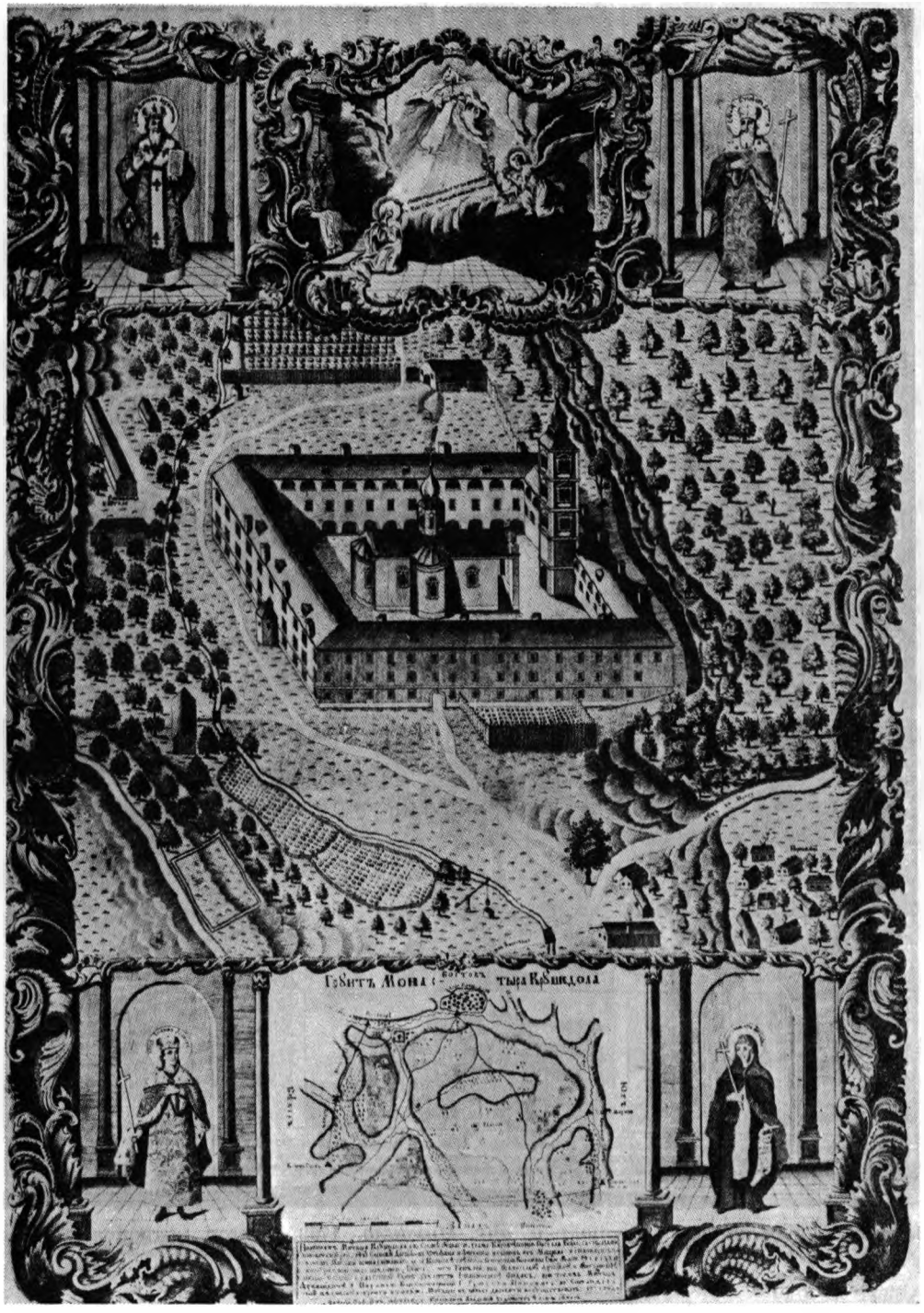

Захарија Орфелин, *Манастир Крушедол, 1775*

http://www.balkaninstitut.com

Нештину (1741) стекао је углед иконописца већег црквеног поверења, па је 1743. сликао престоне иконе за стару цркву манастира Раванице у Врднику. Према опису из 1753. године постојале су „четири иконе престолне" од којих су сада познате само иконе *Исус Христос са дванаест медаљона апостола* и *Богородица са Христом и дванаест медаљона пророка*. За манастир Шишатовац сликао је Станоје Поповић празничне-целивајуће иконе, које је поклонио у трајни спомен на ранопреминулог сина „златокосог Максима". То су добропознате иконице са записом „Помени Господи раба Твојего Максима", док је на полеђини једне од њих ауторов запис: „Сија икона јеромонаха Викентија, писа поп Станоје ва лето 1746."[9] Целивајуће иконе манастира Шишатовца помињу се у *Опису фрушкогорских манастира* из 1753. године само као „новодобивених икона 8". Међу њима је и икона *Свети Стефан Штиљановић* са приказом старе шишатовачке цркве и тврђаве Моровић.[10] Иконописац Станоје је 1747. године насликао велике иконе за Прибину Главу, које се у *Опису фрушкогорских манастира* препознају као: „Христова, Св. Архистратигов и Св. Николаја с чудеси".[11] У сликарском маниру који је, по свему судећи наследио од свог учитеља, поп Станоје Поповић је успео да зографски рукопис свог претходника развије и обогати до личног иконописног израза. У групи знаних и незнаних зографа прве половине XVIII века он у Срему заузима прво место, што се најбоље исказује чињеницом да је највише сликао за фрушкогорске манастире.[12]

У првим деценијама XVIII столећа сремске манастире су преплавиле дрворезне иконе „штампи", радови домаћих мајстора. Биле су то иконе на хартији, некад обојене, приступачне најширим слојевима, како по изгледу тако и по цени. Дрворесци су углавном сарађивали са иконописцима од којих су позајмљивали иконографска решења. Потицали су из монашких и свештеничког сталежа. Нису били у могућности да одлучније прихвате стилске утицаје, мада су неки од њих показивали такве жеље и делимично успевали да у своје композиције унесу ликовне идеје њима недовољно познатог барокног стила. Једна од најлепших икона на хартији без сумње је дрворез *Свети Лазар Кефалодор*, настао у последњој деценији XVII или у првој деценији XVIII столећа. Израђен је за манастир Раваницу-Врдник који је тада постао велики расадник култа кнеза Лазара, чије су мошти управо тих година пренете у сремски манастир. По својој идејној и национално-политичкој мисији дрворез је одговарао оновременој друштвенополитичкој клими у Срему првих година после сеобе. Мада се значај дрвореза не исцрпљује самом темом, она је, ипак, од изузетног значаја, јер се баш у овом лику српског владара-светитеља налази зачетак барокизације његовог и осталих националних култова које су сремски манастири подигли до највећих висина. А врдничким дрворезом кнеза Лазара учињен је први корак који је водио српском историзму у уметности XVIII столећа.[13]

Из истог времена је и дрворезна плоча, изрезана са обе стране, на којој су приказане две ведуте Атоса са манастирима, познате као *Света Гора I* и *Света Гора II*. Податак да је ова дрворезна плоча пронађена у манастиру Беочину говори о томе да су везе Свете Горе и сремских манастира биле живе и тих година, непосредно после сеобе. Може се претпоставити да су цртежи начињени на Атосу и да су по њима у сремском манастиру израђене дрворезне плоче, или пак да су готове плоче донете из Хиландара и у Беочину отискиване. Треба додати и то да су Свето-

[9] П. Момировић, *Запис о златокосом Максиму*, Свеске, 4, Београд 1977, 13—19.

[10] Д. Руварац, *нав. дело*, 148—149.

[11] *Исто*, 213.

[12] Л. Шелмић, *Нови подаци о зографу Станоју Поповићу*, Рад војвођанских музеја, 26, Нови Сад 1980, 175—183.

[13] Д. Медаковић, *Стари српски дрворез*, Београд 1964.

http://www.balkaninstitut.com

горци долазили и тих година у Срем да скупљају милостињу за своје манастире, а приложницима да дарују дрворезне графике са изгледом атоских манастира. Овакав вид сакупљања милостиње радо је одобравала црквена хијерархија, јер је популарисање Свете Горе представљало још један вид учвршћивања православља у Срему.

Осим непознатих дрворезаца, у фрушкогорским манастирима су деловали и Георгије Николић, јеромонах Христофор Беочинац и монах Јона из Шишатовца. Они су радили антиминсе по налогу епископа и митрополита. Познатији од њих је поп Стефан Ликић, који се успешно бавио дрворезном графиком у Срему и Славонији у трећој, четвртој и петој деценији XVIII столећа. Поред осталих дрвореза, 1724. године „изрезао" је *Антиминс митрополита Викентија Поповића Хаџилавића,* успело графичко дело поуздане цртачке стилизације; често се помиње и један од његових првих радова *Деизис са Св. Савом и Св. Симеоном,* израђен за манастир Кувеждин 1724. године.[14]

У првим деценијама после Чарнојевићеве сеобе, када је пресељени српски народ излазио из тужних збегова и брвнара, ликовна уметност је поред сакралне имала и важну културноисторијску мисију. Сада се све јасније сагледава да је оновремено сликарство, особеног али невеликог естетског досегнућа, било спона која је повезивала не само два опречна ликовна схватања — одступајуће позновизантијско са тек наступајућим барокним — већ и да је на уверљив начин приказало духовни профил својих наручилаца и паствe оних скромних, чак сиротињских, богомоља за које је и настало. Ипак, треба рећи да је и на иконама сремских зографа исписана виталност нације у буђењу.

После друге сеобе Срба завладала је нова културна и црквено-уметничка клима у Карловачкој митрополији. Почео је препород српске црквене уметности који се видно испољио у фрушкогорским манастирима, како на њиховом спољашњем изгледу, тако и у унутрашњем сакралном садржају. Често се поставља питање како је дошло до уметничког преображаја и како су тако брзо на традиционалну културну тековину дограђени барокни облици. За овакву обнову било је неопходно да се испољи друштвена свест и ликовна култура што је, савим извесно, средином XVIII столећа, недостајало фрушкогорским монасима. Није, дакле, било услова за радикалне промене. Међутим, тај процес је почео баш тада и убрзо довео до пуног процвата стила који називамо барокним. Да ли је то била заслуга српске грађанске класе која се у том веку огласила одиста несебичним, чак пожртвованим приложништвом и ктиторством, чиме је дала неопходну подлогу за развој српске културе и просвете. И нове појаве у уметности приличиле су баш тој класи која је релативно рано прихватила идеје просвећености и сваковрсне западњачке утицаје. Ништа природније него закључити да је у оновременим бурним токовима уметности улога грађанства била водећа. Ипак, уз сва родољубива осећања и издашну материјалну помоћ, коју су граждани давали за градњу цркава и уметничке радове, њихов удео није био пресудан. Педесетих година, када се у Крушедолу уметничка обнова тако видно исказала, грађанска класа није била ликовно обавештена да би разумела шта представља промена стила у уметности, посебно у манастирској средини.

Једно је јасно: идејни и естетски смисао уметничким токовима могла је да одреди само српска интелектуална елита. То је тада била црквена хијерархија — Карловачка митрополија. А први примери стилских промена постигнути су залагањем патријарха, политичара и дипломате Арсенија IV Јовановића и његових оданих и трудољубивих сарадника: Дионисија Новаковића, Павла Ненадовића и Јована Ђорђевића. Већ *Стематографија* и ба-

[14] Д. Давидов, *Српска графика XVIII века,* Матица српска, Нови Сад 1978, 245—256.

http://www.balkaninstitut.com

Непознати аутор, *Св. Теодор Тирон*,
око 1760. Бакрорез манастира Хопова

http://www.balkaninstitut.com

Манастир Хопово према бакрорезу непознатог аутора, Беч 1756

http://www.balkaninstitut.com

крорези, које су у Бечу израђивали Жефаровић и Месмер по патријарховом налогу, најавили су нов уметнички смер. Тај смер ће убрзо добити смисао културне обзнане. Патријархово циркуларно писмо о забрани рада неискусним зографима права је административна обзнана. Управама манастира, мирским свештеницима и грађанима морало је постати јасно да је наступио период у којем ће Карловачка митрополија институционално давати одреднице стилској обнови уметности. Саслушавање и прогањање зографа, чак и оних који су успешно сликали за фрушкогорске манастире, као поп Станоје Поповић, последица су изузетно чврсте и искључиве политике српске цркве у Угарској.

Крупне промене захватиле су архитектуру. Тако су касносредњовековне манастирске цркве током друге половине XVIII столећа измениле своја првобитна архитектонска својства, спољашњи изглед пре свега, при чему су њихове традиционалне основе (триконхос) добиле преправке и доградње у западноевропском градитељском маниру. Чак и они импозантни манастири, почев од деспотског Крушедола, преко Хопова и Велике Ремете до Раковца, окружени тада високим палатама конака, надвишени предимензионираним торњевима, губили су свој првобитни старински лик, особито у перспективном изгледу. Ипак, интервенције су биле најуочљивије на црквеним грађевинама. Оне су најчешће тада омалтерисане и окречене а пре тога су им повећани прозорски отвори. Тиме се силуета манастирског комплекса естетски приближила марија-терезијанској архитектури, а тај утисак није могао да обеснажи ни класични триконхос ових цркава.

У исто време срушене су поједине позновизантијске цркве, оне скромнијих димензија, да би на њиховом месту биле подигнуте нове, често монументалне грађевине, Мала Ремета (1738—1739), Прибина Глава (1740—1760), Јазак (1758), Шишатовац (1758—1778), Гргетег (1770—1771), Фенек (1797), Беочин (1801—1811), Кувеждин (1815—1816). Неке од ових цркава носталгично опдсећају на старије црквене грађевине, оне су само привидно „пример повремених победа традиционалних схватања у српској архитектури“.[15] Али, ни оне нису остале без нових, чак битних барокних и класицистичких додатака, као што су звоници, конаци, унутрашња декорација и мобилијар.

Нова уметничка дела у старим храмовима још су више изменила, чак понегде и окрутно нарушила првобитни, традиционални, источноправославни сакрални поредак. У појединим црквама пресликан је стари живопис, а готово све су добиле нове иконостасе, певнице, столове, полијелеје, као и покретни мобилијар, аналогионе, барјаке, свећњаке, крстове, рипиде, док су атмосферу богослужења употпуниле скупоцене одежде, а потом и литургијски ритуал, вишегласно појање, понегде и узбудљиве хијератичке проповеди. Тако су у другој половини XVIII столећа фрушкогорски манастири примили све одлике барока и неокласицизма.

*

Највећу радозналост одавно привлачи сликарство иконостаса и зидни живопис. Ту су стилске мене најбитније. Реч је о измењеном сликарском третману, у самом ткиву иконе, превасходно у цртежу, начину моделације, сликарској фактури, а потом и у иконографији. Радило се о трансформацији иконе у религиозну слику. Тај сложени занатско-уметнички поступак могао се савладати само у сликарским училиштима. На сликарску школу Кијевопечерске лавре били су упућени млади српски сликари. Истовремено из Русије, односно Украјине, призивани су формирани сликари, међу којима су Јов Василијевич и Василије Романович били најпознатији. Опредељујући

[15] Д. Медаковић, *Барокна архитектура у Подунављу*, у: *Путеви српског барока*, Београд 1971, 187.

4 Манастир Шишатовац

http://www.balkaninstitut.com

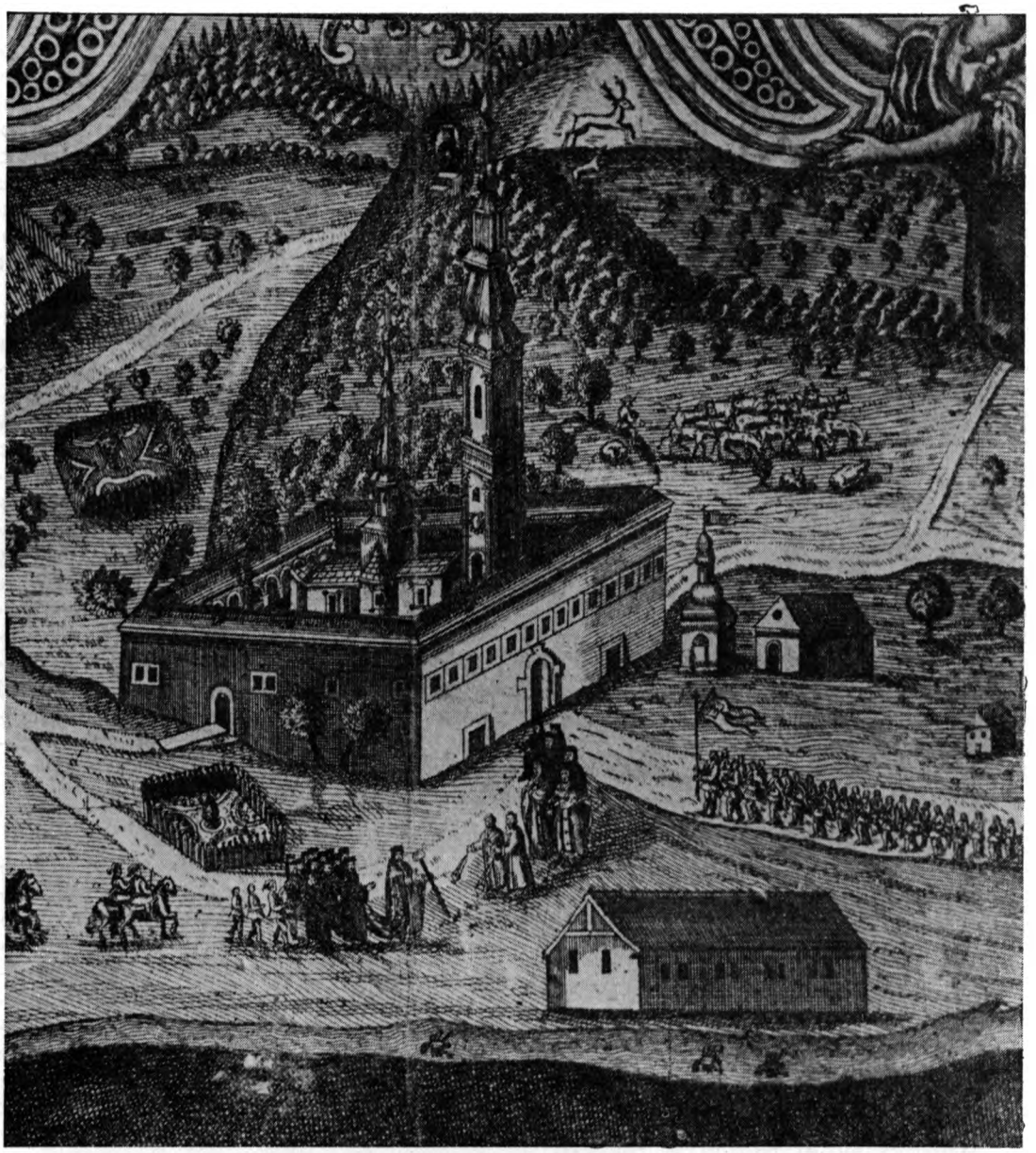

Христофор Жефаровић, *Манастир Раковац*, детаљ бакрореза *Св. Кузман и Дамјан* 1743.

http://www.balkaninstitut.com

се за Кијев и ослањајући се на Лавру, Духовну академију а потом и на Сликарску школу, Карловачка митрополија је узела себи добар и поучан пример за углед.[16] Средином XVIII столећа источни утицаји на целокупни духовни и уметнички живот били су изразити, а имали су најбитнију улогу у брзом процесу развоја српске уметности. Фрушкогорски манастири су те утицаје први прихватили. Крушедол је и по хронолошком реду и по уметничком значају свог новог украса на првом месту. На подстицај патријарха Арсенија IV Јовановића поверио је крушедолски архимандрит Хаџи Исаија Грабовчанин сликање престоних икона Јову Василијевичу.[17] „То су храмовна икона Благовести, са фигурама српских светитеља Немањом, Савом и Максимом у доњој зони, и икона Јована Претече, а затим Богородица са Христом и Исус Христос, приказани на барокно разбокореним престолима. По лепоти сликања материје, благим сенчењима, уверљивости приказаног лика и префињеној употреби злата у препокривању позадине и украшавању драперија и престола издваја се икона Исуса Христа, за коју је с правом речено да представља ‚најплеменитији тип Христа који је створен у српском сликарству XVIII века'."[18]

Крушедолска зидна декорација је настала као логична последица бриге патријарха Арсенија IV да се у новом духу ослика црква у којој је постојао стари живопис веома оштећен приликом пљевине 1716. године. Две године после смрти патријархове започели су обимни сликарски радови, под будном присмотром новог архијереја, митрополита Павла Ненадовића. Први посао је поверен, како се сматра, Јову Василијевичу који је са више сарадника осликао 1750—1751. зидне површине припрате и олтарске апсиде. Године 1756. зидне површине наоса осликао је други, још увек непознат, руско-украјински сликар. У целини посматрано: „Сликарство манастира Крушедола представља типичан споменик уметничке српске судбине средином XVIII века. То је доба када су највећи барокни утицаји стизали у нашу средину из Украјине."[19] И поред изузетног угледа који је Крушедол уживао у Срему и уметничког домета његовог новог живописа, то сликарство ипак није оставило директне уметничке последице у смислу опонашања. Није поновљено ни у једном манастиру у Фрушкој гори, нити на неком другом месту као што би се, после успешно остварeног живописа у Крушедолу, могло очекивати. Уколико су у овом замашном послу са руско-украјинским мајсторима и учествовали млађи српски сликари, сарадници и помагачи, они се после нису усудили да самостално прихвате сличан сликарски задатак, који је превазилазио њихове могућности. Уоста-

[16] Д. Давидов, *Украјински утицаји на српску уметност средине XVIII века и сликар Василије Романовић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 5, Нови Сад 1969, 121.

[17] Л. Шелмић—О. Микић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, каталог Галерије Матице српске, Нови Сад 1981, 19.

[18] Л. Шелмић, *Јов Василијевић* (каталог Мајстори прелазног периода, Галерија Матице српске) Нови Сад 1981, 22; П. Васић, *Сликари иконостаса манастира Бођана и Крушедола*, у: *Доба барока*, Београд 1971, 81.

[19] Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 35; М. Тимотијевић, *Идејни програм зидног сликарства у припрати манастира Крушедола*, Саопштења, XIX, Београд 1987, 109—127.

http://www.balkaninstitut.com

лом, треба рећи да се у њихово време више нису указивали тако обимни послови осликавања унутрашњих зидова храма.

Треба искључити и постојећу атрибуцију живописа крушедолског наоса руци арадског иконописца Стефана Тенецког. Уочене стилске сродности његовог иконописа и живописа у наосу објашњавају се једино истим, кијевским, односно украјинским пореклом. Сликар крушедолског наоса био је прави мајстор монументално остварених стојећих фигура и композиција. Његов замах четком је широк, барокно-маниристички плаховит, баш као што делује рука сејача у познатој *Параболи о сејачу*, или рука Христа у композицији *Истеривање трговаца из храма*. Такве композиције могао је да слика само искусан мајстор, живописац-декоратиВац који се одлично сналази на великом простору зидних површина. Тенецки је друкчије природе, и други сензибилитет; смирен, сведен на мале формате, готово минијатуриста, какав је на празничним-целивајућим иконицама, сликаним 1766. за вршачког владику Јована Ђорђевића. Тенецки је био рођени иконописац, зидни живопис вероватно није ни учио, а такви су били и остали српски сликари тога времена, осим неколико изузетака (Амвросије Јанковић и Јоаким Марковић) који ни издалека нису достигли вештину непознатог сликара крушедолског наоса. И остали српски сликари, школовани у Кијеву или код мајстора који су оданде долазили, такође су се бавили иконописом. Тако је било и у фрушкогорским манастирима.

Један од првих сликара који су радили за сремске манастире био је Димитрије Бачевић, „иконописац карловачки".[20] После иконостаса Горње цркве у Сремским Карловцима (око 1761) и Николајевске цркве у Земуну (1762), насликао је иконостас некадашње манастирске, Сретењске цркве у Крушедолу, задужбини преподобне Мајке Ангелине. Посао на овом иконостасу малих димензија Бачевић је поделио са младим Теодором Крачуном. Четири престоне иконе и царске двери насликао је Бачевић, док се медаљони са готово минијатурним композицијама Великих празника приписују Крачуновој руци.

Ценећи тада већ развијену појаву ктиторства, Бачевић је 1765. године насликао и даровао архијерејски престо крушедолској Благовештенској цркви, а идуће године манастиру Бешенову, икону *Кирик и Јулита* над ћивотом за свете мошти. У исто време са Крачуном је добио посао у манастиру Беочину. Онде је управо била завршена висока дуборезбарена олтарска преграда, за коју је престоне иконе и царске двери већ насликао Јанко Халкозовић. Двојица ортака сликали су иконе горњих зона, фриз апостола, пророка и иконе Великих празника са крстом у линети. И поред неспоразума са управом манастира Беочина, што је довело до спора, о чему је обавештен и митрополит Павле Ненадовић, Бачевић је убрзо ангажован да слика за манастир Шишатовац и Јазак. У Шишатовцу је насликао царске двери, највероватније за иконостас гробљанске капеле Трифуна Исаковича, триптихон и икону Богородице са Христом, која је окружена квадратним медаљонима са ликовима светитеља, композицијама и ликовима Св. кнеза Лазара и Св. Стефана Штиљановића. За већ уважаваног мајстора јавили су се нови сликарски послови; године 1768. насликао је четири престоне иконе за некадашњи манастир у Старом Јаску, а 1768. монументални иконостас за манастирску цркву Новог Јаска, са ликовима српских светитеља-владара на соклу.[21]

Један од изузетно плодних српских сликара барокног доба, Новосађанин

[20] П. Васић, *Димитрије Бачевић, иконописац карловачки*, у: *Доба барока*, Београд 1981, 191—206.

[21] О. Микић—Л. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, каталог Галерије Матице српске, Нови Сад 1981, 11—19.

http://www.balkaninstitut.com

Васа Остојић, био је ученик и сарадник Јова Василијевича, од кога је прихватио стил словенског барока.[22] Испрва је сликао са Јанком Халкозовићем. Њихов заједнички рад је иконостас капеле манастира Раковца (1751), за који је Остојић насликао две престоне иконе, царске двери и медаљоне са попрсјима пророка, а Халкозовић медаљоне са попрсјима апостола, крст Христовог распећа, Богородицу и Јована Богослова. После иконостаса у цркви Св. Николе у Иригу и у цркви Св. Николе у Нерадину, Остојић је сликао у манастиру Крушедолу тронове за мошти светих Бранковића. У обимном Остојићевом делу истицао се иконостас цркве манастира Раковца (1763), сликан за високог ктитора митрополита Павла Ненадовића.

Некадашњи Остојићев ортак Јанко Халкозовић самостално је сликао престоне иконе за цркву Мале Ремете (1759) и цео иконостас у цркви манастира Кувеждина (1772), који је средином XIX века уступљен цркви села Опатовца.[23] Халкозовићу је приписиван и зидни живопис цркве манастира Беочина, али то су изгледа биле слике на платну залепљене на зидну површину, каква је и очувана композиција Вазнесења Христовог на западном зиду, изнад улаза у храм.

Стефан Тенецки „иконописац арадски" заступљен је у фрушкогорским манастирима само серијом целивајућих-празничних икона у манастиру Крушедолу, које је даровао Јован Ђорђевић епископ вршачки 1766. године. То су мале композиције строгог цртежа и изразито контрасног колорита, са уцртаним грбом ктитора и иницијалима сликара.[24]

Академски сликар Јаков Орфелин је сликао 1774. године иконостас у цркви манастира Гргетега. Иконе су сликане на зиданој олтарској прегради, изузев престоних које су на дасци. Иконостасна преграда је срушена око 1900. године за време замашне обнове цркве, а од Орфелиновог иконостаса сачуване су само престоне иконе *Св. Николе* и *Св. Јован Крститељ*.[25]

Управа манастира Хопова одлучила се за најбољег српског сликара друге половине XVIII века. После иконостаса у Сремској Митровици, Теодор Крачун је 1776. насликао иконостас хоповске цркве, са преко шездесет икона у стилу барока, који у појединим композицијама сликаним пастелним тоновима, говори о рокајном сензибилитету сликара.[26]

Најзад, сасвим при крају XVIII столећа добиле су нове иконостасе цркве манастира Прибина Глава, рад Кузмана Коларића (1781), и црква манастира Шишатовца, иконостас и зидни живопис Григорија Давидовића Опшића (1793). Подражавајући манир Крачунов, код кога су можда и учили, они су на овом тлу обележили завршетак барокно-рокајне епохе.

Сликарство XVIII века било је златно доба новије српске уметности, које се баш у фрушкогорским манастирима репрезантативно испољило.

*

Графичари Христофор Жефаровић и Захарија Орфелин израдили су неколико бакрореза за сремске манастире без којих се не може замислити њихова историја у XVIII столећу. Некада су то листови са ликовима српских светитеља, иконе са житијем, ведуте манастира као самосталне композиције, или чешће у комбинацији са светитељским ликовима. Бакрорези су ширили култове националних светитеља популаришући у исти мах и манастире за које су израђени. Никада доцније фрушкогорски манастири нису били тако омиљени у народу као у томе ве-

[22] П. Васић, *Новосадски сликар Васа Остојић*, у: *Доба барока*, Београд 1971, 137—143.

[23] О. Микић—Л. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Нови Сад 1981, 79—90.

[24] О. Микић—Л. Шелмић, *нав. дело*, 79—90.

[25] Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 118.

[26] *Дело Теодора Крачуна*, каталог Галерије Матице српске, Нови Сад 1972, 11—12.

http://www.balkaninstitut.com

ку, а та приближавања и додире подстицали су и бакрорези.

Жефаровић је испрва био придворни бакрорезац и послушник патријарха Арсенија IV Јовановића. Тако је 1741. године патријарховом вољом, а уз помоћ његових сарадника, настала редакција Жефаровић—Месмерове *Стематографије* и бакрорез *Свети Сава са српским светитељима дома Немањина*, чувена српска графичка издања, изузетно добро примљена и у фрушкогорским манастирима, у којима су се тада драматичном игром историје нашле „мошти свих носилаца српског државног легитимитета, Немањића, Лазаревића и Бранковића", као и мошти Стефана Штиљановића. Њихови ликови у *Стематографији* били су радо посматрани у овим манастирима, као што су рано постали предлошци иконописцима. Жефаровићев бакрорез *Св. Теодор Стратилат и Тирон*, из исте 1741. године, поручен за удаљени манастир у Сервији, близу Олимпа, уклапао се у неговање култа Св. Тирона чије су мошти чуване у Хопову. Велики одјек имао је Жефаровићев лист *Св. Кузман и Дамјан* који је 1743. поручио и даровао манастиру Раковцу Павле Ненадовић, тада епископ горњокарловачки. При дну ове разуђене барокне композиције са медаљонима житија Св. врачева приказана су манастирска здања, испред којих монаси свечано дочекују патријарха Арсенија IV Јовановића и визитациону пратњу. Године 1746. израдио је Жефаровић чак три бакрореза са ликовима српских светитеља за фрушкогорске манастире у којима су чуване њихове мошти. Бакрорез *Свети цар Урош* поручило је братство манастира Јаска. Јован Ђорђевић, тада архимандрит дечански, био је ктитор Жефаровићевог бакрореза *Свети кнез Лазар*, израђеног за манастир Раваницу-Врдник, одакле се ширило Лазарево поштовање, подсећајући вернике да се у овом сремском манастиру чувају његове мошти. Из истих побуда наручио је Јован Ђорђевић код Жефаровића бакрорез *Сремски светитељи Бранковићи*, а потом и предао манастиру Крушедолу велики број графика да се деле ходочасницима. Тако је овај бакрорез ширио из Крушедола култ сремских светитеља-деспота, док је у дугом запису подсећао на злу судбину манастира и светитељских моштију 1716. године. У последњој години Жефаровићевог живота поручио је пуковник Вук Исаковић бакрорез *Свети Стефан Штиљановић* и наменио га манастиру Шишатовцу. Лик понавља иконографско решење из *Стематографије*, са мањим изменама, мада композиција у целини има друкчији изглед, највише због рокајног оквира и медаљона са три минијатурне композиције: *Рођење Богородице, Град Моровић* и *Манастир Шишатовац*.

После мањих бакрореза *Св. Тројица и арх. Михаило*, који је митрополит Павле Ненадовић поручио за манастир Прибину Главу и бакрореза *Св. Димитрије са изгледом Велике Ремете*, ктитора Јована Веселиновића, трговца из Новог Сада, Захарија Орфелин је израдио и два велика графичка листа за манастире Кувеждин и Крушедол. Бакрорез *Манастир Кувеждин* издат је у част култа Св. Симеона и Св. Саве, којима је посвећен манастирски храм и чији су стојећи ликови унети у графичку композицију. Кувеждин је приказан у широком пејзажном простору са ближом и даљом околином у којој се налазе село Дивош и манастири Ђипша и Шишатовац. Још је већих димензија бакрорез који је Орфелин у запису назвао *Прошпект манастира Крушедола у Срему* (1775), са ликовима светих деспота Бранковића. Осим ових графика Орфелин је 1773. године прецртао и прегравирао Жефаровићев бакрорез *Свети кнез Лазар*, који је био намењен манастиру Раваници-Врднику.

Од непознатог бечког мајстора је бакрорез *Манастир Хопово* (1756), са приказом свечаног дочека митрополита Павла Ненадовића. Цртеж за бакрорез израђен је по природи и рад је неког српског сликара. Међу светитељима, који су распоређени лево и десно од ведуте манастира, налази се и лик Св. Саве, док је у доњем делу, на средини

http://www.balkaninstitut.com

композиције, грб „Царство од Немање остављено", према *Стематографији*. Други бечки графичар аутор је бакрореза *Преподобна Параскева*, са изгледом манастира Фенека (1782). То је стојећи лик светитељке којој је посвећен храм, са сценама из житија, док је у доњем делу у рокајном оквиру изглед манастирских грађевина и ближе околине.[27]

*

У XVIII столећу су обилато попуњаване манастирске библиотеке. Куповане су и добијане богослужбене али и друге књиге, док су руске „преплавиле наше књижнице", па и фрушкогорске. То су махом дела руске и преводне богословске, историјске, полемичке, беседничке и аскетске књижевности, међу којима су биле и књиге Стефана Јаворског *(Камен вери)*, Теофана Прокоповича *(Регуламент духовни* и *Десјатословије)*, превод историје Цезара Бароније *(Дјејаниja церковна и грађанска)*, превод Вилхелма Стратемана *(Театрон или Позор исторически)*, као и она монасима ближа дела: *Синопсис Св. Атанасија, Маргарит* и *Беседе Јована Златоустог, Поуке Јефрема Сирјанина и Аве Доротеја, Лествица Јована Климакса* и друге сродне књиге. Од средине тога столећа примају се савремене српске књиге, издања бечке, будимске, венецијанске и лајпцишке штампарије. У исто време монашким сеобама са југа пристижу србуље, рукописне и штампане. Слично је било и са сакралним предметима примењено-уметничке израде, којима су попуњаване манастирске ризнице. Из манастира јужно од Саве, у сеобама и бекству крајем XVII и почетком XVIII столећа, преносе се читаве ризнице. „Тако су у манастиру Бешенову склоњене драгоцености разореног манастира Витеовнице, а у Беочину манастира Раче 'украј Дрине'... Књиге и утвари манастира Нове Винче похрањене су у манастиру Кувеждину, Раковице у манастиру Великој Ремети, Каленића у Хопову, Сланца у манастиру Гргетегу, где су смештене и престоне иконе придворне капеле београдске митрополије."[28] У ризнице се полажу нове сасуди и остали сакрални предмети, најчешће од метала и текстила, које манастири добијају на дар или их поручују и купују у удаљеним радионицама. И у примењеној уметности тога времена уочавају се декоративне форме барокног стила.

Крајем XVIII столећа завршена је барокно-рокајна епоха и у фрушкогорским манастирима. Иако је стилска обнова била свеобухватна, овде су се ипак одржали и сачували касносредњовековни споменици и облици позновизантијског стила. Они су остали трајно присутни мада потиснути у други план. Уметнички живот фрушкогорских манастира у XVIII столећу није представљао само логични континуитет. Десиле су се тада одиста велике промене које су им дале нов стилски изглед. Био је то преображај. Разлистали барок на коренима позносредњовековне црквене културе и уметности. А додир та два стилска али и духовна испољавања, најбоље је очуван у Крушедолу.

УДК 75.034.7(497.113)

[27] О гравирама фрушкогорских манастира упор. Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978

[28] Д. Медаковић, *Ризнице фрушкогорских манастира*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 19, Нови Сад 1983, 143.

http://www.balkaninstitut.com

ТРОПАРЪ.

Юностски Цвѣташе во Отечествіи Своемъ, Добротою превкрашенъ, Неправеднюже и безвременнѣю смерть подалъ еси, уроше все Чтне, Цркаго корене плодъ Сладокъ, аще и не вовремя созрѣнъ, в Едно убо житницѣ вселися, и велію жалость сродствѣ своемѣ оставы; Молися о насъ творящи стую память твою.

КОНДАКЪ.

Отрасли Бгородныя Цвѣтъ Прекрасный Явися, О уроше Всечестне, Изавистію убіенъ бысть от своихъ Присныхъ, Бжіимъ Дхомъ Просвѣщенъ: Стородна Племене в Чертогъ нбный Водворился еси; Молися о Насъ Сте, Творящихъ Любовію память Твою.

http://www.balkaninstitut.com

СОЦИЈАЛНО-КУЛТУРНО И ПРОСВЕТНО ЗРАЧЕЊЕ ШИШАТОВАЧКОГ ОПШТЕЖИЋА

Амфилохије Радовић

Пре него што пређемо на питање зрачења шишатовачког општежића неопходно је дати макар кратак увид у појам општежића уопште, као и у његов историјски развој. Словенски израз „општежиће" је превод грчке речи „киновион" (κοινόβιον) = заједнички живот. Познато је да су се у хришћанској цркви монашка општежића почела да јављају од IV века, прво на Истоку а онда и на Западу. Од времена пак Пахомија Великог, оснивача прве велике монашке насеобине у Египту, па до наших дана, монашко општежиће се уткивало и уткало, на овај или онај начин, у културно-просветни и социјални живот свих европских народа. Треба одмах истаћи важну чињеницу да и поред своје специфичности монашко општежиће није представљало (и не представља) искључиво облик социјалног (духовнорелигиозног) саживљења једне уске групе људи. По своме устројству, основама и дејству оно прожима и обликује цео лични и заједнички живот оних који у њему живе, зрачећи истовремено и много шире, посредно или непосредно. Никакво чудо, кад се зна да је општежиће засновано на дубоко промишљеном начину заједничког живљења, искуством безброј пута потврђеном и провереном.

Општежиће почива на начелу да је заједништво у самој људској природи, уз то — и вечно човеково призвање. Они који живе у општежићу позвани су и дужни да деле узајамно не само своја добра и своје дарове него и само своје биће. Тако по Василију Великом (његова монашка правила извршила су огроман утицај и на Истоку и на Западу), човек не прима дар од Бога само за себе него и ради других. Зато је потребно да се у заједничком животу дејство тога дара преноси на све без разлике, у јединству Духа Светога. Онај који улаже себе и своје дарове у заједничку ризницу, собом и својим даровима богати друге, обогаћујући се другим и њиховим даровима. Ко живи само за себе, свој дар чини некорисним, „закопавши" га у земљу (*Мт.* 25, 18); ко живи заједно са другима, дајући — умножава свој дар, користећи се даровима других и богатећи се њима.[1]

Општежиће је било и остало непрекинути историјски труд цркве да се претвори у реалност оно што је остварила, додуше накратко, прва хришћанска заједница у Јерусалиму: „А у народа који поверова, бјеше једно срце и једна душа, и ниједан не говораше за имање своје да је његово, него им све бјеше заједничко." (*Дела апост.* 4, 32) Осећање и сазнање дубљег при-

[1] Св. Василије Велики, *Опширна правила*, 7, 2, изд. ВЕПЕС, том 53, 1976, 15

http://www.balkaninstitut.com

звања људског заједништва на органско јединство попут јединства тела, које има за вечну главу Христа, развија свест да су они који живе заједно „сви једни другима удови" (*Ефесцима*, 4, 4 и 15). Као такви они су позвани да живе у пуној сагласности и узајамности. Онај пак који не брине бригу свих и о свима, него се стара да угоди себи, тиме се отуђује и усамљује, разарајући заједништво живог организма.[2] Општежитељно жртвовање себе за другог и за друге, кроз самоодрицање, иде чак и до кидања природних веза (са сродницима по телу, брачних веза и сл.). Ослобађање од природних веза и њихове *принуде*, са њиховим суженим и ограничујућим хоризонтима, даје монашком општежитељном заједништву нову димензију узајамности и општења, димензију несебичности и пуне слободе, развијајући и рађајући љубав „која не тражи своје" (*1 Кор.* 13,5). Та и таква несебична љубав даје могућност подједнаког односа према свима, независно од физичке сродности и порекла, како унутар самог општежића тако и изван њега према свима људима и бићима без разлике.

Један други оснивач монашког општежића, Св. Теодор Студит, надахнут истим духом, захтева у својим *Правилима* не само заједништво свих добара („да нико ни обичну иглу не назове својом"), него тражи и од игумана да чак и „своје срце подели свима на подједнаке делове". Студиту је из искуства било јасно да без „поделе срца" не може бити истинског заједништва и да ће ако ње нема свака подела добара у име једнакости прерасти пре или касније у себично саможиво грабљење и међусобно истребљивање и прождирање људи.

Овај и овакав дух општежића пренет је и у српски народ и уткан у српску историју преко Хиландара, Студенице и Жиче, три прва и најзначајнија центра духовног и културног живота Срба. На каквим начелима почива њихово устројство даде се закључити из *Хиландарског типика* Светог Саве (*Студенички типик* је са њим суштински истоветан). Ево шта се између осталог каже у *Хиландарском типику*, који је постао у правом смислу „образац" и за остала позније општежића у Србији: „И нека се не унесе [у општежиће] ова зла и проклета реч: 'моје' и 'твоје', 'веће' или 'мање', и мишљење да је бољи онај који је донео, то никада да не буде међу вама, никада."[3] Овоме додаје састављач овог хиландарског „образника" (тако сам Свети Сава преводи реч „типик") мишљења, живљења и делања и следеће: „Онај који даје нека не мисли да има неку предност због тога над осталом браћом, већ има да буде раван са свима, по важећем закону манастира."[4] Као главно начело заједничког живота хиландарски „образник" поставља љубав и старање да сваки појединац надвисује другога у смиреноумљу, да саосећа невоље један другог, као удови једног и истог тела, надопуњујући један другога недостатке.[5] И онај који управља треба да буде смеран пред браћом, милостив, показујући свима очинску љубав, о свима бринући, све чувајући, помажући, опоминући, учећи, тешећи. При том не сме да гледа ко је ко, него да све осећа и има „као један уд".[6] На такав труд и на такав узајамни однос сви су позвани „да бисмо били сви једно, исто мудрујући, исто мислећи... као нека златна верига везани једни за друге". Свети Сава овоме додаје и следеће у истом „образнику" (типику): „Држите се један за другога и саудите се у једно тело, под једном Главом, неимарством Духа."[7] У овом заједништву органског богочовечног типа, сви су позвани да буду једно и исто, да дишу законом духовне љубави, јединство и љубав претпо-

[2] Василије Велики, *исто*, питање 7, 2, 158.
[3] Свети Сава, *Хиландарски типик*, 37, Сабрани списи, СКЗ 1986, 80.
[4] *Исто.*
[5] *Исто*, 83.
[6] *Исто*, 69, 64.
[7] *Исто*, 67.

http://www.balkaninstitut.com

стављајући свему другоме, исто мислећи као једнодушна браћа.[8]

Тој узајамности и несебичном заједништву по *Студеничком типику* служи и манастирска грађевина као и све оно што је нужно не само за човекову душу него и за човеково тело (храна и др.). Наиме, као што је човек „сложен" од душе и тела тако је и манастир „сложен" од „богољепне службе", тј. литургијског присутњења вечне Тајне, и саме грађевине као и свега онога што се у њој дела и твори и у чему се оваплоћује та тајна.[9] На тај начин и „тело" манастира (као и човеково тело), тј. манастир као грађевина, фреска, материјалност и материјална култура, а преко ње и сваки прави људски стваралачки чин, добија свој непролазни смисао и осмишљење. Овде се открива и појављује органска синтеза духовног и материјалног и постиже превазилажење било каквог дуализма.

Овај кратки увид у монашко општежиће и његова основна начела био је неопходан да би нам осветлио основе устројства манастира Шишатовца, такође општежитељног манастира. Он ставља сам манастир и његову историјску улогу у један шири контекст, указујући на факторе који су омогућили и послужили као предуслов социјално-културног и просветног зрачења његовог општежића о коме је овде реч, и то од његове обнове почетком XVI века па све до другог светског рата.

Познато је да су тзв. „Реметски манастир", посвећен Св. Николи, обновили управо жички монаси, носиоци древних жичко-студеничких и хиландарских и уопште источно-православних општежитељних предања. Реч је о пребеглом из Жиче игуману Теофилу са монасима Иларионом и Висарионом. Од времена када су они подигли малу манастирску цркву (1520), нарочито од времена преноса у Шишатовац моштију последњег српског деспота Стефана Штиљановића (1543, по другима између 1545—1553) и сахрањивања у њему његове удовице Јелене (у монаштву зване Јелисавете), Шишатовац је постао народно стециште и жижа многих црквено-националних и културно-просветних збивања, као и место сусрета бројних значајних личности новије српске историје и културе.[10] Несумљиво да је то омогућило и у томе одиграло одлучујућу улогу управо шишатовачко општежиће. Благодарећи њему и Шишатовац је као и остали фрушкогорски манастири био место сталног заједништва и плодоносног укрштања путева и узајамног богаћења, не само оних који су се у њему подвизавали него и много шире од тога.

Та и таква улога манастира Шишатовца и других манастира у нашој историји, као и уопште манастира у историји европског народа, свима је позната. Но мало је оних, барем код нас, који су покушали да открију шта је то што тим установама, оснивaним за усамљеништво и „бекство од света", уз то установама биолошког дисконтинуитета (манастири су места где се не рађа него само умире) даје толику снагу и што им омогућује да постану места остварења и пројаве најдубљег заједништва и центри великих историјско-културних прегнућа и надахнућа. Нема сумње да је општежиће са укратко изнетим његовим устројством и начелима главни кључ за одгонетање тог социо-историјског парадокса и антиномије. Што је општежиће дубље доживљено у пракси и потпуније остваривано то је и његово дејство и зрачење не само према унутра (на оне који у њему живе) него и према споља — било јаче и снажније. Оно је у ствари било и остало кроз сву историју стални напор остварења праве саборности људске заједнице и човековог

[8] *Исто*, 73.

[9] Свети Сава, *Хиландарски и Студенички типик*, Списи Светог Саве, изд. В. Ћоровића, 53.

[10] Вл. Петковић, *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 351; архим. Ј. Поповић, *Житија светих за октобар*, 110.

http://www.balkaninstitut.com

неразоривог заједништва. Уверени смо да ће наши социолози пре или касније открити изузетан значај овог феномена, не само за прошлост него и за решавање социјалних и друштвених питања садашњости и будућности. Овде само указујемо на њега, на примеру шишатовачког општежића и његовог безмало петстогодишњег постојања и зрачења.

Шишатовачко општежиће је добило на снази и привлачности дуговековним присуством у манастиру моштију праведног Стефана Штиљановића, све до њиховог преношења у Београд (1942) због усташког насиља, као и његове супруге монахиње Јелисавете. Присуство моштију је одувек имало сабирну и препородитељску моћ. Историјски значај личности чије су мошти, вера у њихову чудотворну моћ, одувек је крепила веру и наду код народа који се око њих окупљао. Њихова опипљивост буди у народу свест о његовој прошлости и то не просто у идеји и апстрактно већ конкретно и реално, продубљујући и чувајући у њему његово историјско самосазнање. Отуда толика брига приликом сеоба о моштима Срба светитеља и њихово преношење из места у место, као и стално сабирање око њих и буђење преко њих литургијско-историјског црквено-народног памћења. Као и моштима Цара Лазара (Манастир Врдник) и Цара Уроша (Манастир Јазак) тако и моштима деспота Стефана Штиљановића долазе столећима на поклоњење сви — од ратара до патријарха. Тако, на пример, 1634. године Шишатовац посећује патријарх Пајсије. Он пише и *Повест Св. Стефана Штиљановића.* На поклоњење моштима долази и патријарх Максим (1666), као и патријарх Арсеније III Чарнојевић (1702) и Арсеније IV Шакабента (1745). За његов празник (4. октобра) одржавани су велики народни сабори и то не само у Шишатовцу него и у Бунтиру где је он био првобитно сахрањен, а и у његовом родном крају Паштровићима у Приморју.[11] Социјално-културни и просветни значај тих поклоништава је непроцењив. Личност деспота Стефана је привлачила народ и тиме што је он још за живота био познат као народни добротвор и хранитељ сиротиње. Отуда је била насликана у манастирској трпезарији сцена из његовог житија (слика је Арса Тодоровић, 1821) како он из својих житница у граду Шиклошу дели пшеницу гладном народу, са натписом: „Св. Стефан Штиљанович умиливсја душеју и сажаливши се над народом мученим глађу и отворив житнице своје раздаде све жито и нахрани народ притиснут глађу.“[12]

Поред наведеног, шишатовачко општежиће социјализује кроз векове свест и савест народну и заједничким молитвама, литургијским сабрањима, исповешћу и причешћем из исте Чаше. И то су чињенице које социолози и историчари најчешће превиђају иако, историјски гледано, оне представљају фактор у народном животу прошлих векова који је оставио неизбрисив траг на колективну народну свест. Та сабрања и манастирске саборе уопште одувек прати духовно-морална поука, на њима се учи мелодија и игра, народна скаска, предање и песма, размењује искуство. Да је и Шишатовац одиграо исту такву улогу о томе нам изобилна сведочанства даје шишатовачки XIX век. Као што је познато то је време шишатовачког архимандрита Лукијана Мушицког. Глас његове харфе шишатовачке „занео је“, како је речено, „савремени нараштај својом надахнутошћу“.[13] У његово време око Шишатовца се окупљају знамените личности српске културе и научници тога времена. У њему борави Вук Караџић, саопштава песме о првом српском устанку Филип Вишњић, као и

[11] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири,* 147; о. Јустин Поповић, *Житија светих,* за октобар, 109.

[12] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири,* 147; Вл. Петковић, *Преглед цркава кроз повесницу српског народа,* 351.

[13] *Успомена на светковину у славу стогодишњице Лукијана Мушицког,* Нови Сад 1877, 12.

http://www.balkaninstitut.com

Тешан Подруговић, врше проучавања П. Шафарик и Ф. Миклошић. У Шишатовцу борави и Платон Атанацковић, познији епископ Бачки, један од оснивача Матице српске.

Лукијан Мушицки, иако носилац, нарочито у поезији, класицистичких идеја свога времена и проповедник духовног и националног буђења српског народа и његовог обједињења, у бити остаје веран начелима шишатовачког општежића. Он пева своме Шишатовцу који негује „тих, нежни дух човјечности".[14] Надахнут вековним начелима општежића, пева Вуку Караџићу да „обшчему благу послужити неможе нишчи без жертве".[15] Као некад Свети Сава у *Хиландарском типику* што захтева однос према свима као према „једном уду", тако и Лукијан Мушицки пева да се народ „образује као јединствен човек".[16] Свестан значаја заједнице, он подстиче свест о заједништву и потреби буђења српског народа, водећи бригу о напретку српске просвете.[17] Горећи жељом народног препорода, Мушицки се радује увођењу српског и словеначког језика на универзитет, подстиче омладину на учење српског и грчког језика. Са истим циљем обнавља Манастир и пева му:

Обитељ трудом жељезним
цвета већ
ближе је к светој цељи
приведосмо.[18]

За њега је цео српски народ „њива желајема" на којој жели док му је „у тијелу дух",

сјемена чиста Доброг, красног
истиног сјејати, теби, Роду.[19]

„Црква, језик, Род" или „име, језик, вјера", — то су три основне вредности којима шишатовачки архимандрит служи јер „тим смо једно међ народима".[20] Важно је овде истаћи да за Мушицког није довољна проста припадност народу, па ни заједнички језик, рад и једење. По његовом схватању, а и оно је у духу изворног општежића, народна душа тражи „глубшаго сојуза", сојуза у вечном заједништву цркве, вечног Добра. За истинско заједништво неопходно је узајамно творење добра, узајамно поштовање, добротворење.[21]

Поред песничког гласа Лукијан Мушицки је оставио иза себе и глас народног добротвора, нарочито у односу на Србе пребегле после пада Карађорђеве Србије. Као некад Стефан Штиљановић и он је делио народној нејачи на товаре хлеба и хране.[22] Та традиција шишатовачког добротворења продужена је до најновијих времена. Да наведемо пример из новијег времена архим. др Петронија Трбојевића, сина Ангелине сестре Николе Тесле, шишатовачког игумана од 1919. Он је две године издржавао ратну сирочад у манастиру (штампао је три свеске *Српског проповедника* и у шест свезака *Богословска зрнца*.[23]

О саборном и сабирном духу шишатовачког општежића сведочила је и богата манастирска ризница. У њој је било, пре великог страдања из овог последњег рата, предмета, књига, одежди, икона не само из Србије и приморја него и из Русије и Влашке, Свете Горе. Манастир је неговао живе везе са Русијом. Шишатовачки архимандрит Јоаникије био је у Русији у првој половини XVIII века (тамо је и умро 1725). Руски цар Алексеј Михаиловић поклања одежде за Шишатовац.[24] Такође је била веома богата и манастирска библиотека, настала трудом и културним везама манастирског

[14] Лукијан Мушицки *Стихотворенија,* I, Пешта 1838, 37.
[15] *Исто,* 48.
[16] *Исто,* 100.
[17] *Исто,* 30.
[18] *Исто,* 27.
[19] *Исто,* 115.
[20] *Исто,* 134.
[21] *Исто, Стихотворенија,* II, 96—97.
[22] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири,* 150.
[23] *Исто,* 152.
[24] *Исто,* 351; 145

http://www.balkaninstitut.com

братства. Међу 1442 књиге које Бошко Стрика наводи између два рата у манастирској библиотеци налазио се и чувени шишатовачки *Апостол.* Писан је у Ждрелу код Пећи 1324 (издао га Миклошић 1853). У њој је био и препис морално-богословског списа Филипа Пустињака, написаног на пергаменту 1105. године негде у Македонији. Ту су чувана и четири *Еванђеља* са почетка XIV века (по Шафарику и старија), неколико старих *Псалтира* и 66 рукописа.[25]

Иако овлашан и кратак, овај пресек социјално-културног и просветног зрачења шишатовачког општежића довољан је да покаже изузетно место манастира Шишатовца у историји српског народа. Но запечаћен ратним усташким разарањем и мученичком жртвом сликара Рафаила Момчиловића и несхватљивим послератним заборавом, он се нашао у опасности да буде избрисан из наше историје и памћења. Овогодишњи, међутим, подстрек за обнову манастира и овај научни скуп враћају нас нашој одговорности, а сам Шишатовац, његову неуништиву ризницу и пој његове харфе — будућности.

[25] *Исто.*

УДК 271-9(497.113):281.961(497.113):261.6(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ И ФИЛОЛОГИЈА

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ШИШАТОВАЧКИ АПОСТОЛ*

Димитрије Е. Стефановић

Приближно четири и по века после првог Ћирило-Методијевог превода апостолског текста са грчког на старословенски, у трећој деценији XIV века, у Пећи је црноризац Дамјан преписао дужи изборни текст апостола српском редакцијом старословенског језика. Рукопис је данас познат као *Шишатовачки апостол* и чува се у Патријаршијској библиотеци Српске православне цркве, под бројем 322.

Шишатовачки апостол је својим настанком, садржином и судбином значајно уткан у историју, културни и духовни развој српског народа, али и у шире словенске и европске културне оквире. Ову чињеницу добро илуструје и селективна библиографија о *Апостолу,* која има преко сто педесет јединица, које су настале у временском распону од сто шездесет година, на разним језицима.[1]

О настанку рукописа *Апостола* кратко нас извештава сам писар у драгоценом колофону (л. 226ab). Црноризац Дамјан је *Апостол* исписао „на славословије свете Тројице", 1324. године, „у Пећи ва граде рекомем Жреле".

* Овај рад представља скраћену и донекле допуњену верзију дела уводног излагања уз критичко-дипломатичко издање текста *Шишатовачког апостола,* чији је рукопис аутор овог рада припремио за равну штампу (у следећим напоменама *Издање Апостола*).

[1] Библиографију о *Шишатовачком апостолу* упоредити у *Издању Апостола, XXXVIII—XLIV.* Ову селективну библиографију допуњујемо овде следећим радовима: А. Попов, *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова,* Москва 1872, 29—30, 32, 33; Архимандрит Сергий, *Полный месяцослов Востока,* I, Москва 1875, 111—112; II, Москва 1876, (на више места), [прво издање]; W. Vondrák, *Zur Kritik der altslovenischen Denkmale,* Wien 1886; М. Сперанский, *Рукописи Павла Иосифа Шафарика (ныне музея королевства чешского) в Праге,* Москва 1894, 2, 23—24, 26; *Энциклопедический словарь,* Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон, I, Санктпетербург 1890, 913; XXXIX, Санктпетербург 1903, 606; V. Vondrák, *Kirchenslavische Chrestomatie,* Göttingen 1910, 129—130; J. Vajs, *Comma Joanneum v Kodexech staroslověnských,* Časopis Katolického Duchovenstva, 59, Praha 1918, 78; М. Л. Поповић, *У царству књига и наших старина,* Време, V/1325, Београд (28, VIII) 1925, 3; *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka,* IV, Zagreb 1928, 389, 653; J. Vašica, J. Vajs, *Soupis staroslovenských rukopisu Národního Musea v Praze,* Praha 1957, 52, 105, 117, 123—124, 511; А. С. Львов, *По поводу упоминания о Мефодии в календаре Охридского апостола,* Изучение русского языка и источниковедения, Москва 1969, 40, 41; Љ. Дурковић-Јакшић, *Спасавање моштију српских светитеља кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића преносом из Фрушкогорских манастира у Београд 1942. године,* Раваница 1381—1981, Београд, 219; Љ. Дурковић-Јакшић, *Култ словенских апостола Ћирила и Методија код Срба,* Београд 1986, 14; Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог историји манастира Шишатовца,* Гласник, Службени лист Српске православне цркве, LXVIII/9, Београд 1987, 204—209.

http://www.balkaninstitut.com

Учинио је то по налогу архиепископа Никодима (1317—1324), за време краља Стефана Уроша III Дечанског (1321—1331). О себи „убоги и многогрешни црнориза Дамјан" саопштава само толико да је он преписао и параклитик и октоих.

Апостол је настао у време краља Стефана Дечанског, када је настављен духовни и културни развој Милутиновог доба, који је трајао и у следећим деценијама. То је време великог преображаја у богословској мисли и филозофији уопште, у научној перцепцији, у уметничком изражавању, као што је сликарство, архитектура, књижевност, као и у другим сферама духа и културе. Уметност, култура и духовни живот у тадашњим српским областима претежно су моделирани према византијским узорима. Ово се нарочито огледа у писмености и књижевности. У репродукцији библијских текстова бирају се одређени предлошци, а све је већи ауторитет грчког језика и грчких предложака. Преписивачка делатност је често везана за велике духовне центре и због тога преписана дела умногоме имају јасна идејна и естетска обележја времена у коме су настала.

Манастир Пећ крајем XIII века постаје седиште српских архиепископа. О њему се већ у XIII веку говори као о значајном књижевном центру.[2] Рукописи који су настали у Пећи нису преписивани само у манастиру, већ, сигурно, и у разним ћелијама и испосницама у околини манастира. *Апостол* такође није преписан у самом манастиру, него у граду-утврђењу Ждрелу или Ждрелнику (у рукопису жрелѣ), више којег се налазила испосница. Град се налазио недалеко од манастира Пећи.[3]

О Дамјановим писарским квалитетима, као и о вредности *Апостола*, као плода духовног и књижевног стваралаштва, много казује податак да је налог за преписивање дао истакнути учени јерарх средњовековне Српске цркве архиепископ Никодим.

Иако је у колофону Дамјан потписан као писар, палеографска анализа показује да су текст рукописа писале три руке. Првих пет листова (лл. 1—5: исписала је прва рука, док је остали део текста (лл. 6—226), осим неколико редова (18—22) на листу 138а, писала друга, односно Дамјанова рука. Наведених неколико редова на л. 138а написала је трећа рука.[4]

Сразмерно правилно уставно писмо кодекса нема калиграфске особине. Понеки потези слова већ нарушавају строгу уставну норму. Естетски ефекат писма знатно је појачан бројним иницијалима, тако рећи, искључиво црвене боје. У морфологији писма Милутиновог доба карактеристични прелазни облици слова **З, И, К, Н, Ч, Ћ**) и нови (**Ѕ, Ж**) појављују се и у *Апостолу*.

Илуминација у *Шишатовачком апостолу* доследно прати хијерархијске односе у садржинској структури дужег изборног текста апостола. Сви елементи илуминације — једина заставица, иницијали, украсни цртежи — служе изражавању јединства форме и садржине. Неовизантијски стил орнамената без тератолошких елемената представљен је у *Апостолу* поменутом скромнијом заставицом и бројним једноставним геометријским иницијалима различите величине, који су карактеристични за Милутиново доба, као и раскошнијим иницијалима у геометријско-биљном стилу са честим мотивима плетења.[5]

[2] Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност — основе*, V, Књижевна историја, 59, Београд 1983, 456, 466—467.

[3] В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI—XV века*, у: *Задужбине Косова*, Призрен—Београд 1987, 373.

[4] Пошто је трећа рука написала само неколико редова, а њено писмо је веома слично Дамјановом, разлика између друге и треће руке не може се са потпуном сигурношћу утврдити.

[5] О илуминацији рукописа упоредити рад: М. Харисијадис, *Заставица и иницијали Шишатовачког апостола*, Старине Косова и Метохије, IV—V, Приштина 1971, 373—381. О илуминацији XIII и XIV века у јужносло-

http://www.balkaninstitut.com

Апостол је исписан уређеним рашким правописом, који је, уз ређе изузетке, најсистематичнији и у њему се најбоље рефлектује изговор у средњовековној српскословенској писмености.

Промене у неким јеванђељским и апостолским текстовима које су карактеристичне за време писања *Апостола* огледају се у утицају раних старословенских предложака и у њиховој критичкој ревизији. *Шишатовачки апостол* има језичких и текстолошких особина на основу којих је сврстан у најранију редакцију црквенословенских апостола. У њему су, међутим, поред архаичних особина, као што су карактеристичне грчке лексичке позајмљенице, присутне и касније црте.[3] Одређене језичке и текстолошке црте указују на то да је текст *Апостола* више под утицајем грчког предлошка него остали апостолски текстови најраније редакције.[7]

„Литургијска употреба која је апостолу, уз јеванђеље и псалтир, обезбедила средишње место у формирању религијске и уопште културне свести словенских народа у средњем веку, одређена је и сама примарним значењем које апостолски списи *Новог завета* имају као извор хришћанске вере, основ догматског и моралног учења цркве."[8] Развојем литургијске примене апостолског текста настајали су, тј. редиговани су разни типови садржинске структуре апостола. Највећи део рукописа *Шишатовачког апостола* заузима дужи изборни текст. Он садржи читања за све дане од Ускрса до краја Велике недеље (лл. 1a—182b) и читања у месецослову (лл. 182b—224a), као и неколико пригодних читања (лл. 224a—226b). После текста апостола, наводе се прокимени и алилује са стиховима у осмонедељном циклусу од пете до осме недеље (л. 226a), као и кратка упутства о општим службама (л. 226a). Дамјанов колофон налази се на последњем листу кодекса (226ab). У опису садржине рукописа треба скренути пажњу на то да апостолски текст на првих пет листова, које је исписала прва рука, по садржинској структури припада пуном тексту апостола, а остали део распоређен је по систему дужег изборног текста. Ова два система су се, међутим, одговарајућим упућивањем спојила у једну целину.

У месецослову *Апостола* треба истаћи да се спомињу руски празници, слично многим месецословима у јужнословенским, рукописима XII, XIII и XIV века. Наводи се и Св. Методије, епископ моравски (6. априла), али се не наводе српски свеци.

Од настанка до средине XVIII века судбина рукописа *Апостола* није позната. После губљења државне самосталности делови српског народа повлачили су се и настањивали повремено у мањим или већим групама, између осталог, и у јужноугарским пределима. На питање да ли је овај рукопис директно пренесен из Пећи и када је стигао у манастир Шишатовац, не може се одговорити. Духовни у културни живот у новим пределима умногоме је био одређен историјским изазовом чувања идентитета и опстанка. Овај изазов је наметнуо упорно чување најважнијих елемената традиције, али и отвореност према новим европ-

венским рукописима упоредити радове: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, Opis rukopisa, Zagreb 1955, 12; Љ. Васиљев, *Геометријски иницијал од средине XIII до двадесетих година XIV века и његов палеографски значај у датирању српских пергаментних рукописа*, Археографски прилози, 6—7, Београд 1984—1985, 131—156.

[6] О критичкој ревизији старословенског јеванђеља и апостола у српској књижевности почетком XIV века упоредити рад: Д. Богдановић, *Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века*, Византијска уметност почетком 14. века, Београд 1978, 86. О редакцијама црквенословенских апостола говори се у раду: Г. А. Воскресенский, *Древний славянский перевод Апостола и его судьба до XV века*, Москва 1879, 26, 138—145.

[7] О односу *Шишатовачког апостола* према грчком тексту упоредити рад: F. Pechuška (за штампу приредио J. Kurz), *Recká předloha staroslovenského textu Skutků apoštolských*, Slovanské studie, Praha 1948, 65.

[8] Д. Богдановић, *Матичин апостол — српски рукопис тринаестог века*, Поговор уз издање Матичин апостол, Фототипска издања, 2, Београд 1981 3.

http://www.balkaninstitut.com

ским токовима, који су постали изразити нарочито после велике сеобе. Некадашњу културну и духовну мисију немањићких задужбина, на известан начин, преузимали су, између осталих, и фрушкогорски манастири, па и манастир Шишатовац.

Чување старог и прихватање новог одразило се и у писмености. Српскословенске рукописе су, нарочито током XVIII века, замењивале новорускословенске штампане књиге. Тако се главна богослужбена намена *Апостола* постепено потискивала. Литургијска уводна читачка формула **братіе моѧ любимїѧ** на доњој маргини листа 136b исписана је на новорускословенском у XVIII веку. Ова литургијска белешка сведочи о томе да су у *Апостолу* још једно време коегзистирала два типа црквенословенског језика. У време чувања духовног и културног идентитета и јачања националне свести рукопис *Апостола* је био значајан, јер је настао за владавине једног Немањића, и то је било верификовано у колофону.[9]

Међу књигама манастира Шишатовца *Апостол* се први пут индиректно спомиње 1753. године.[10] Године 1772. упућен је извештај о фрушкогорским манастирима царским властима (Краљевском далматинско-хрватско-славонском намесничком већу), у којем се међу рукописима појединих манастира помиње и *Апостол* са његовим основним подацима.[11] Исте године је *Апостол*, са другим рукописима манастира Шишатовца, однесен у Беч.[12] Чешки бенедиктинац Дурих, који се бавио словенским старинама, у писму Добровском из 1794. године, на основу извештаја „краљевске визитације" из 1772. године, између неколико рукописа из Шишатовца, Јаска и Хопова, укратко је описао и *Апостол*.[13]

Већ Дурихово писмо упућује на то да је кодекс постајао све више предмет научног интересовања, што се у XIX веку нарочито испољило. За даљу судбину *Шишатовачког апостола* било је значајно то што је 1812. године архимандрит манастира Шишатовца постао Лукијан Мушицки. Он је и сам настојао да попише српске старине и тиме саопшти податке о богатству и значају старе српске писмености.[14] О старој српској писмености, па и о *Апостолу*, који се у манастирској библиотеци чувао под бројем 59, Мушицки је обавештавао и у својој разгранатој кореспонденцији, као и у личним контактима са истакнутим посленицима оновремене српске и словенске културе. Вук Стефановић Караџић је приликом боравка у Шишатовцу преписао део Дамјановог колофона.[15] Године 1819. Вук из Беча с нестрпљењем тражи од Мушицког да му пошаље *Апостол* и после неколико дана потврђује његов пријем.[16] Године 1819. у јануару Копитар јавља из Беча Добровском да чита *Апостол* и истиче разлику између његовог језика и језика апостола у рус-

[9] О великом угледу *Апостола* сведочи чињеница да су га у XVIII веку калуђери користили при „писанији", специјалном виду прикупљања прилога за манастир. О томе упоредити лл. 99a, 182b, 183a итд.

[10] У књизи Д. Руварца набрајају се „књиги сербскија" и међу њима се налазе „2 апостола на вел. коло, рукописна" (Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. г.*, Сремски Карловци 1913, 153). Од два наведена апостола један је сигурно *Шишатовачки апостол*, а други се данас налази у Копитаровој збирци, под бројем 2 (Љубљана, Народна ин универзитетна књижница). Овај други апостол такође садржи дужи изборни текст и преписан је 1667. године у манастиру Хиландару.

[11] F. Miklošić, *Izveštaj od god. 1772 o manastirih na Fruškoj gori u Sriemu, podastri kr. dalm.-hrv.-slav. namjestničkom vieću*, Starine JAZU, VIII, Zagreb 1876, 13.

[12] П. Срећковић, *Подаци из фрушкогорских манастира*, Споменик СКА, XIX, Београд 1892, 56—57.

[13] A. Patéra, *Korrespondence Josefa Dobrovského*, I, Praha 1895, 301.

[14] Ђ. Костић, *Лукијана Мушицког попис старина српских*, Археографски прилози, 2, Београд 1980, 327—343.

[15] Ђ. Трифуновић, *Први Вукови преписи старих словенских текстова*, Ковчежић, 6, Београд 1964, 21.

[16] *Вукова преписка*, II, Београд 1908, 227, 228.

http://www.balkaninstitut.com

ком штампаном издању.[17] У априлу исте године у постскриптуму једног писма Добровском Копитар пише да има код себе „Урошев апостол" и обећава да ће, уколико буде сигуран да ће Добровски доћи у Беч, организовати да из Цојсове библиотеке пристигне све што се тиче *Апостола*.[18] Добровски је 16. октобра 1819. године стигао у Беч и остао, са мањим прекидима, до 30. децембра 1821. године да би штампао своју познату граматику.[19] Добровски је, вероватно, за време овог боравка у Бечу проучио рукопис и ексцерпирао из њега бројне примере. Он је нумерисао листове и унео ознаке садржине читања у кодекс.[20] Још 1819. године Мушицки, у одговору Вуку, саопштава да је по његовим материјалима, колико му се чини, *Шишатовачки апостол* најстарији рукопис.[21]

Копитарова жеља, заснована на одређеној политичкој концепцији, да што више старих словенских рукописа са Балкана откупи за Царску библиотеку у Бечу, била је једно време више пута усмерена и на *Шишатовачки апостол*. Тако је 1820. године Копитар у писму питао Мушицког да ли би он и његови калуђери продали „apostolum imperfectum", „јер оно што је јавно дуже траје".[22] Године 1830. Копитар пише Вуку: „За Апостол луцкастог М-а из 1324. мислим радо бисмо сада дали двадесет дуката."[23] Ко је био „луцкасти М.", остаје да се разјасни. Поред ових, а вероватно и других понуда, *Апостол* је остао, истина без неколико листова, у власништву манастира Шишатовца.[24]

У међувремену рукопис је постајао познат све већем броју научника. Тако је 1825. године П. Кепен молио Мушицког да му пошаље „факсимиле" из неколико старих рукописа, а међу њима и верну копију неколико редова из *Шишатовачког апостола*, ради објављивања.[25] Копитар је 1828. године тражио од Мушицког да му пошаље јеванђеље, које је погрешно, на основу података Добровског, приписао Дамјану, писару *Апостола*. Тако, прикупљајући старе рукописе и информације о њима, уз велику Вукову помоћ, открио је Копитар европској науци значај старог српског рукописног наслеђа, а у њему и *Шишатовачког апостола*. У првим деценијама XIX века у токове европске културе укључила су се и сазнања о вредности средњовековне српске писмености. *Апостол* спомињу или користе грађу из њега многи представници славистике XIX века, поред Вука и Копитара, Шафарик, Миклошић, Востоков, Јагић, Даничић, Воскресенски, Новаковић и други. Иако се у великом броју радова из XIX и XX века говори о овом рукопису, целовита и темељита студија о њему до данас није угледала света.

Године 1853. Миклошић је о трошку кнеза Михаила Обреновића, а по одобрењу патријарха Рајачића, штампао

[17] И. В. Ягич, *Письма Добровского и Копитара в повременном порядке, Сборник отделения русского языка и словесности ИАН, XXXI, [Источники для истории славянскои филологии, I]*, Санктпетербург 1885, 445.

[18] И. В. Ягич, *нав. дело*, 448.

[19] П. Поповић, *Добровски и српска књижевност*, Josef Dobrovsky 1753—1829, Praha 1929, 283.

[20] P. J. Schaffarik, *Übersicht der vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler älterer Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven*, Jahrbücher der Literatur, LIII, Wien 1831, 22.

[21] *Вукова преписка*, II, Београд 1908, 236.

[22] Др Н. Крстић, *Извештај Одбору за науке историјске и државне Српског ученог друштва о рукописима, што је друштву на оцену поднео преко Г. Витковића Др. Ђорђе Мушицки*, Гласник СУД, LXXII, Београд 1891, 138.

[23] *Вукова преписка*, I, Београд 1907, 359.

[24] Од времена када је Добровски урадио у *Апостолу* фолијацију па до средине XIX века, када је његов текст издао Миклошић (1853. године), из рукописа је нестало пет листова. Имајући у виду тада већ познату вредност *Шишатовачког апостола*, треба претпоставити да је разлог нестанка листова „научне", односно „научно-комерцијалне" природе.

[25] И. В. Ягич, [*Новые письма Добровского, Копитара и других югозападных Славян*], *Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН, 62, Источники для истории славянской филологии*, II, Санктпетербург 1897, 708.

http://www.balkaninstitut.com

текст *Шишатовачког апостола* у Бечу.[26] Захваљујући овом издању, текст *Апостола* је већ више од сто тридесет година приступачан научној јавности.

Према податку који је објављен 1892. године, рукопис *Апостола* се налазио у Митрополијској архиви у Сремским Карловцима, али је био у својини манастира Шишатовца.[27] Овај податак је, вероватно, у вези са чињеницом да је Иларион Руварац имао код себе рукопис од 1891. године, када га је узео из Шишатовца, до своје смрти 1905. године. После Руварчеве смрти шишатовачки игуман Митрофан Павловић тражио је од Конзисторије у Сремским Карловцима да се „велеважна књига, правије рећи, Амајлија" врати у Шишатовац.[28]

У историјату рукописа *Шишатовачког апостола* значајне промене настају у пустошењима другог светског рата, када је и фрушкогорска област била под окупацијом. Манастир је руширан, а највећи део његове библиотеке уништен. Године 1941. *Апостол* је, са мањим делом књига библиотеке и других предмета из манастира Шишатовца, у оквиру акције Државног музеја за умјетност и обрт из Загреба, пребачен у Загреб.[29] После рата, 1946. године, кодекс је пренесен у Београд, у Патријаршијску библиотеку Српске православне цркве,[30] где се и данас налази.[31]

Настанак, садржина и судбина *Шишатовачког апостола* истичу велику вредност овог споменика српске средњовековне писмености. Из рукописа *Апостола* је у његовом вишевековном постојању нестало неколико листова, али је сасвим сачувао значај и актуелност за спиритуална и интелектуална сазнања.

УДК 886.1-97(091):227:091.001.3„13"

[26] F. Miklosich, *Apostolus e codice monasterii Šišatovac paleo-slovenice*, Vindobonae 1853.

[27] П. Јеврић, *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори*, Српске илустроване новине, 13, Нови Сад 1882, 4.

[28] О томе како је *Шишатовачки апостол* однео у Гргетег Иларион Руварац говори се у засад необјављеном раду: Ч. Денић, *Рукописне књиге Библиотеке манастира Гргетега у XIX веку*, Сремски Карловци 1985, 2 и напомена 10.

[29] О томе упоредити *Zapisnik: sastavljen 5. Kolovoza 1942., u uredovnici Hrvatskog Državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, o predmetima iz manastira Šišatovca* [..]. *Broj: 653* [писан преко броја 662] — *1942, 1* [писан преко броја 5] *Kolovoza 1942* [...], Музеј за умјетност и обрт, Загреб. На листу 3 овог записника пише: „82a. Knj. Apostol, rukopis iz 1324. god. Korice drvene sa smeđom kožom".

[30] О томе упоредити *Zapisnik br. 371—1946 od 13. svibnja 1946. godine — Federalna država Hrvatska, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb* [...], Архива Светог синода Српске православне цркве, бр. 38/1980, Београд. Под бројем 371 („сандук XI") читамо: „10. Шишатовац 81".

[31] О ратној судбини *Апостола* упоредити најновији рад: Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог историји манастира Шишатовца*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве LXVIII/9, Београд 1987, 204—209.

http://www.balkaninstitut.com

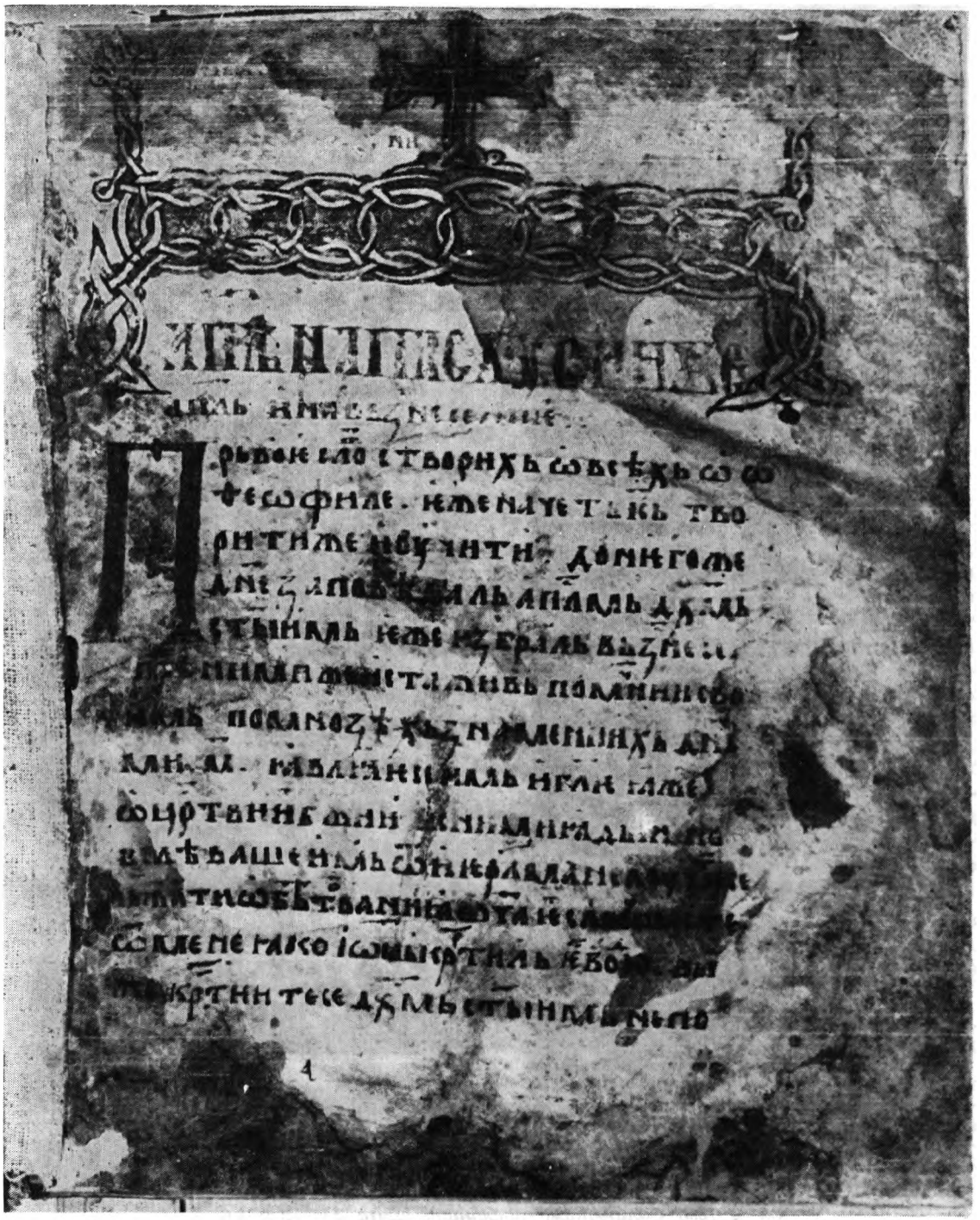

Сл. 1 *1а Дела апостолска 1, 1—5*

http://www.balkaninstitut.com

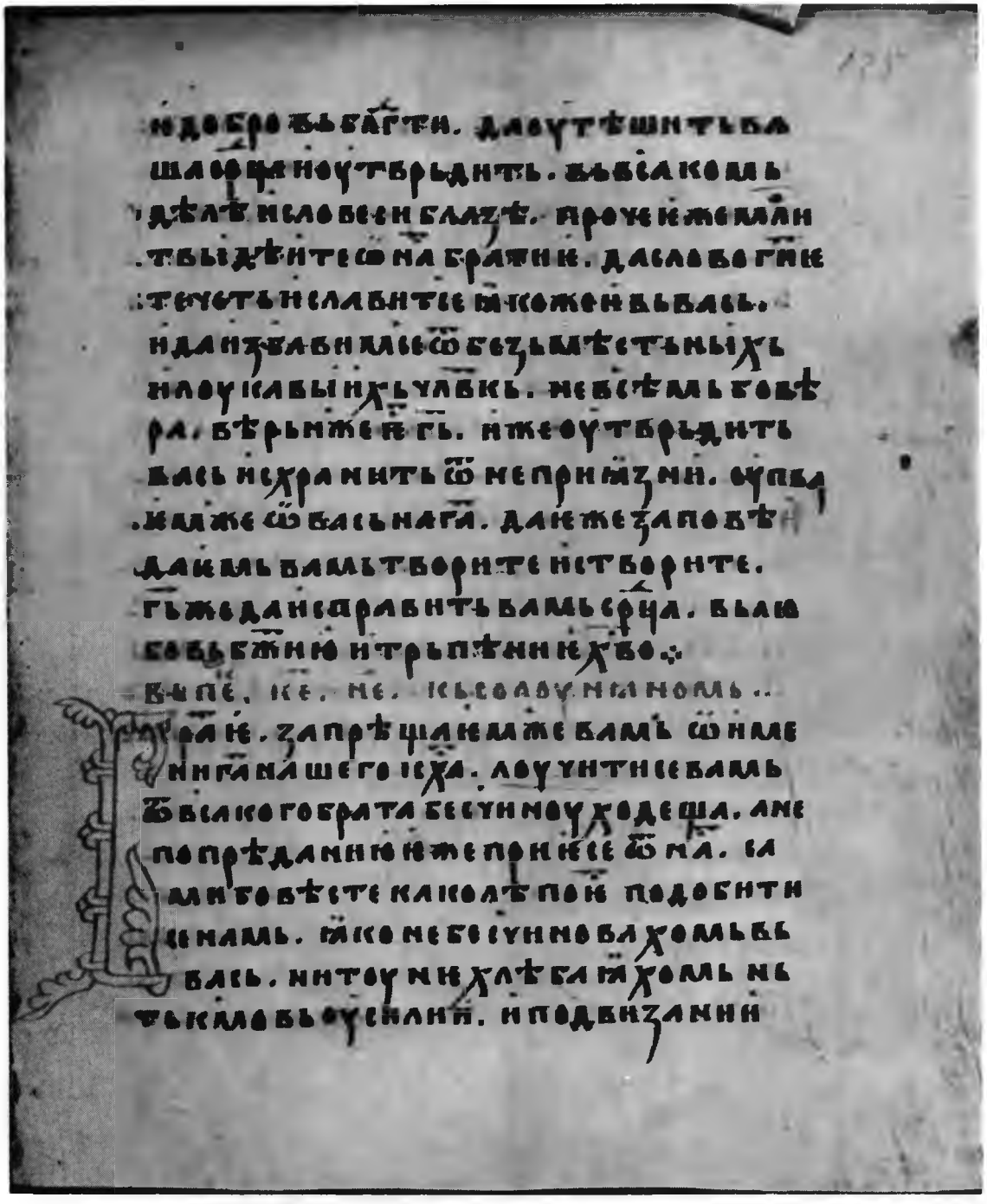

Сл. 2 *125а Солуњанима посланица друга 2,16—3,5; 3,6—8*

http://www.balkaninstitut.com

КРАТКО ПОВЕСНО СЛОВО О СВЕТОМ СТЕФАНУ ШТИЉАНОВИЋУ

Томислав Јовановић

Међу жанровски знатно разноврсним списима посвећеним светом Стефану Штиљановћу за *Кратко повесно слово* су се најчешће интересовали историчари, почев од двадесетих година XIX века. Спис се у највећем броју познатих преписа јавља уз запис, који се може сматрати неком врстом увода и објашњења околности настанка *Кратког слова*. Наиме, патријарх Пајсије је, како стоји у запису, 3. октобра 1631. године са митрополитом београдским и сремским Авесаломом посетио Шишатовац. Том приликом патријарх „својеручно написа повест вакратце светаго Стефана Штиљановића".

Најчешћи назив овог невеликог списа у самом запису је „повест вакратце". На крају једног шишатовачког преписа *Слова* стоји „екстракт живота".[1] Међу проучаваоцима који су се занимали за овај спис налазе се различити називи, као што су: „житије",[2] „повест",[3] „повест живота"[4] и „повесно слово".[5] Узимајући у обзир стилске карактеристике и композициони склоп списа, мишљења смо да је то врста повесног слова. Језгровитошћу своје садржине и без посебних књижевних захвата, оно управо улази у теоријске оквире овог жанра,[6] а умногоме се приближава и синаксарском житију.[7] Уз одређење „повесно слово" сматрамо да би требало додати и атрибут „кратко", јер се он сам по себи намеће у већини преписа, а сажетост и обим списа га томе још више приближавају. Тиме се још отклања и евентуална подударност која би могла настати уз већ постојећи старији спис са називом *Повесно слово о светом Стефану Штиљановићу*.[8]

Могло би се рећи да је рукописна традиција овог *Слова* прилично богата. Ипак, у литератури није познат његов

[1] Препис на дрвеној плочи, Музеј СПЦ, бр. 3933.

[2] М. Костић, *Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)*, Глас СКА, СХ, Сремски Карловци 1923, на више места.

[3] С. Болманац, *Шематизам источно-православне митрополије у Аустро-Угарској године 1878*, Панчево 1878, 133.

[4] [Н]. Исааковичъ, *Древность монастыра „Шишатовца", Сербскій народный листъ*, V, Нови Садь 31. X 1840, 347.

[5] Из писма Ђорђа Мушицког у Архиву САНУ, бр. 9086.

[6] Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974, 301.

[7] У београдском *Србљаку* из 1861. године налази се *Синаксар Светог Стефана Штиљановића*. Спис је највероватније настао у време састављања *Србљака*. Делом има података који се налазе и у *Кратком повесном слову*, али то никако није са „незнатним варијацијама", како види Мита Костић — уп. *нав. дело*, 81.

[8] Т. Јовановић, *Похвално и Повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, Књижевна историја, X, 38, Београд 1978, 358—372.

http://www.balkaninstitut.com

оригинал, већ само каснији преписи на недоследном рускословенском језику са мешањем српскословенског. Највише преписа налазило се у манастиру Шишатовцу. Иларион Руварац даје оскудне податке о постојању преписа *Слова* „у једном *Србљаку* манастира Шишатовца".[9] О судбини тог *Србљака* данас ништа не знамо. Љубомир Стојановић штампа запис „на дасци са житијем Светог Стефана Штиљановића од године 1767. у манастиру Шишатовцу".[10] Запис у том издању, по ознаци црте испод редног броја, припада оној групи записа који су при тадашњем „издању наново упоређени са оригиналом, и — ако је било потребно — издање је поправљено".[11] Овако строг однос према коришћењу извора се очигледно не успоставља када је у питању Стојановићево објављивање поменутог записа. Наиме, у Музеју Српске православне цркве у Београду се чува једна дрвена плоча, односно даска, са бројем 3933,[12] на којој је препис *Кратког повесног слова* из 1767. године, која је до другог светског рата припадала манастиру Шишатовцу. Једну посебност у том препису *Слова* више нигде не срећемо. Уобичајеног записа на почетку *Слова* овде нема, а на том месту стоји „Що свидѣтелствѣ паѵсем архїеп(и)ск(о)па пекскаго." Реч је свакако о само једној дасци, о којој сазнајемо први пут половином XIX века.[13] Поређењем свих нама познатих преписа са Стојановићевим издањем записа, уколико се он сматра сасвим поузданим, није се нашла подударност ни са једним од њих. С обзиром да пропусти у Стојановићевом раду на објављивању *Старих српских записа и натписа* нису реткост, извесне морфолошке и ортографске разлике, које има овде помињани запис према другим записима, могу се евентуално узети као грешке. Сам запис би онда могао припадати неком шишатовачком препису, који се можда није ни сачувао до данас, из кога је доспео Љ. Стојановићу, а да га је он затим неком грешком везао за *Кратко слово* на дасци. У шишатовачкој збирци се до пред други светски рат, под бројем 183, налазио рукопис *Слова светог Јефрема Сирина*. Сава Петковић је из њега пренео *Кратко повесно слово* у целини.[14] На жалост, ни том рукопису данас више нема трага. За још један препис *Слова* се сазнаје од Саве Петковића.[15] Оно је сада у рукописном зборнику, са садржином претежно из српске историје XVIII века, и припада Патријаршијиној библиотеци у Београду, број 175. Иначе, оно има извесних грешака у преписивању. Посебан извод из *Кратког повесног слова*, без записа, начинио је Вићентије Поповић у једном штампаном јеванђељу из 1735. године на листу 267б, који је сада у збирци Музеја Српске православне цркве са сигнатуром 508.[16] За два преписа *Слова* се данас једино у литератури зна. Један је био у православној цркви у Шикло-

[9] И. Руварац, *Житие цара Уроша*, Гласник СУД, књ. V, св. XXII, Београд 1867, 232; *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис МС, 117, Н. Сад 1875, 109.

[10] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, Београд 1905, бр. 4988.

[11] *Исто*, књ. I, Београд 1902, Предговор, VIII.

[12] Опис ове плоче потпуније даје Радојка Зарић: *Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII—XIX века*, Саопштења, Завод за заштиту споменика културе СР Србије, XVII, Београд 1985, 71, 72.

[13] [Н. Ђ. Вукићевић], *Житие Светога и благовѣрнога Кнеза Србскогъ Стефана Штиљановића*, Школскій листъ, 35, Н. Сад 21. IX 1859, 547.

[14] С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Споменик САН, 101, Београд 1951, 58, 59.

[15] *Исто*, 59.

[16] Јеванђеље је штампано у Москви 1735. године, „трудом и залагањем проигумана Василија јеромонаха", оков урадио 1742. мајстор Георгије из Москопоља. Опис окова шире наводи Р. Зарић: *Лик Стефана Штиљановића*, 78.

[17] В. Пандуровић, *Из прошлости барањских Срба*, Straža, 5, Osijek 3. I 1923, 2 и као посебна књига, Осијек 1923, 8.

http://www.balkaninstitut.com

шу,[17] а други у библиотеци фрањевачког манастира у Будиму.[18]

Свакако најмлађи препис *Слова* у споменутом низу јесте онај који је највероватније начинио Лукијан Мушицки.[19] Њега је, уз осталу оставштину Лукијана Мушицког, 1879. године приложио Српском ученом друштву Ђорђе Мушицки[20] и сада је у Архиву САНУ, број 9086.

Што се тиче досадашњих издања *Кратког повесног слова,* она су махом настала на основу преписа којима се данас траг изгубио, те је врло тешко судити о њиховој поузданости. Четири су издања која *Слово* доносе у целини. Најпре га је Нестор Исаковић штампао 1840. године у преводу на славеносрпски језик према једном шишатовачком препису.[21] Затим је Стеван Болманац, према препису који му је послао „јеромонах шишатовачки Пантелејмон Јеврић", 1878. године *Слово* саопштио по недоследном читању.[22] Владислав Пандуровић према шиклошком препису,[23] са неразрешеним скраћеницама и изгледа изворном ортографијом и интерпункцијом, сачињава, рекло би се, прво поузданије издање *Слова.*[24] Најзад је Сава Петковић 1951. године у доста прихватљивом облику објавио *Слово* старословенским слогом, са разрешеним али не и означеним скраћеницама из шишатовачког преписа *Слова Јефрема Сирина.*[25] Од значаја је да је Петковићев рукопис описа четири фрушкогорска манастира сачуван и налази се у манастиру Врднику, односно Раваници. На то нам је указао професор Боривоје Маринковић, коме овом приликом захваљујемо. Уз свесрдну помоћ раваничког игумана Симона (В. Ћачанина), коме такође дугујемо захвалност, упоредили смо 8. маја 1987. године *Слово* према издању и рукопису Саве Петковића. Приметно је да нема нарочитих мимоилажења, сем што је готово увек „я" из Петковићевог рукописа замењено са „ѧ", у издању *Слова,* а скраћенице нису означаване, иако их у рукопису има.

Осим ова четири издања *Слова,* има једно које је делимично. Налазимо га код Владислава Пандуровића, и оно је претходило оном пуном издању.[26] Преводе на савремени српски језик из нешто скраћеног *Слова* штампају Петар Чарнојевић,[27] Мита Костић[28] и Радојка Зарић.[29] Користећи *Слово* као врсту документа, Јохан Чапловић га у изво-

[18] G. Csevapovich, *Synoptico-memorialis Catalogus Observantis minorum Provinciae S. Ioanis a Capistrano olim Bosnae Argentinae,* Budae 1823, 335.

[19] У Архиву САНУ, у оквиру грађе за историју српског језика и књижевности Лукијана Мушицког, налази се 53 рукописа мањег обима од броја 9240/1 до 9240/42. За неки број је везано и по више рукописа. Упоређујући ове рукописе, претежно књижевне садржине, утврдили смо да је и препис *Слова* начинио сам Л. Мушицки. Време преписа се нигде не помиње. Контрамарка на хартији преписа *Слова* C & HONIG најчешће се јавља уз водени знак грба са ловачким рогом или уз крин. По Ајнедеру су у таквим случајевима најблискији они примери контрамарке са годинама 1799. и 1805. (G. Eineder, *The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks,* Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia, VIII, Hilversum 1960 (бројеви 1217, 1507 и 1521). Према оваквом увиду препис би могао настати десетих година XIX века или нешто касније.

[20] Испред преписа *Слова,* под истим бројем, 9086, стоји и писмо Ђорђа Мушицког овакве поруке: „Слово ово о Кнезу Стефану Штиљановићу нашао сам међу рукописима мога стрица Лукијана Мушицког, и због важности садржаја износим га овде на јавност надајући се да ће г. Архимандрит Рувarац, кои је у Летопису од г. 1847 књига 117. о животописима Кнеза Штиљановића писао, о овом слову своје мнение изрећи. Др. Ђ. Мушицки."

[21] [Н]. Исааковичъ, *Древность,* 347, 348.

[22] С. Болманац, *Шематизам,* 133—135.

[23] Ово се може посредно закључити према раније делимично штампаном *Слову* на основу истог преписа који се слаже са овим у целини приложеним (уп. нап. 7).

[24] В. Пандуровић, *Збирка Историјских докумената из прошлости барањских Срба,* Споменик СКА, LXXXIV, Други разред, 66, Београд 1936, 57, 58.

[25] С. Петковић, *нав. дело,* 58, 59.

[26] В. Пандуровић, *Из прошлости,* Straža, 2; у књизи, 8—10.

[27] П. Чарноевићъ: *Архіва народныхъ споменика,* Сербскій лѣтописъ, XXV, 83, Н. Сад 1851, 124.

[28] М. Костић, *Стеван Штиљановић,* 79, 80.

[29] Р. Зарић, *нав. дело,* 72.

http://www.balkaninstitut.com

дима преводи на немачки,[30] а Грегорије Чеваповић у сличном облику на латински језик.[31]

Међу сразмерно бројним студијама, у којима се бар на неки начин помиње *Кратко повесно слово,* посебно место има она коју је написао Мита Костић.[32] У њој он потпуно оспорава Пајсијево ауторство овог списа.[33] Ма колико убедљиво изгледало његово оспоравање, неке закључке изводи на основу погрешно преузетих чињеница. Тако датум из записа о Пајсијевој посети Шишатовцу наводи као 4. октобар а не 3, како је у преписима. У напомени чак каже да је Иларион Руварац „исти запис штампао,... али са датумом 3. окт[обра]".[34] Такође ствара забуну истог типа у односу на датум завршетка преписивања *Повесног слова о светом Стефану Штиљановићу.*[35] Ту се уплиће још и Костићево погрешно схватање речи „начртати". Преписивач *Повесног слова* о свом послу вели у запису да „начртано бист повествованије сије о житији светаго Стефана октобра четвртаго". М. Костић израз „начртано" поистовећује са „написано", у стваралачком погледу, те тако закључује како је нелогично да су истог дана и непознати монах и патријарх Пајсије написали два различита слова о Стефану Штиљановићу. За њега је стога неодрживо постојање оба записа: „Према томе се та два записа међусобно искључују, истина може бити само на једној страни."[36] На те Костићеве грешке и значење речи „начртати" као преписати већ је указао Ђорђе Трифуновић.[37] Непоузданост оваквих Костићевих судова свакако нарушава делимично његово оповргавање Пајсијевог ауторства *Кратког повесног слова.*

У покушају да бар донекле сагледамо могућности евентуалне стилске сличности Пајсијевих књижевних дела и овог *Слова,* наишли смо на оскудне трагове њиховог ипак несигурног додиривања. У читавом поступку међусобног поређења намеће се сазнање о већој блискости *Слова* са *Службом светом Симону* и *Житијем светога Симона* него са историодним Пајсијевим списима посвећеним цару Урошу. Једноставност излагања у *Слову* доста је блиска токовима догађања у *Житију светог Симона.* Нарочито их одликује неизграђеност сцена и низање података без дубљег литерарног уобличавања. Често изливање суза у Пајсијевим списима, као што је „плачу и риданију многу бившу", „плачу и риданију умолкнути повелев", „и сам прослезисја, но утомив слези помолисја", „прослези", „со слезами помолил се јеси", „струјами слез", „жалосно риданије" и у другим примерима, могло би се стилски сасвим употпунити блиским местом у *Слову* које гласи: „многија слези от радости и умилнија глаголи излијавши глаголаше". Такође се нека врста чуда у *Слову* („савише небесноју лучеју показани гроб") својим решењем сасвим приближава обиљу израза испуњених светлошћу које Пајсије користи: „пресвјетло украшеније, во правду богозрачноје", „и град свјетло украсив", „возсија нам днес", „свјетлост лица јего", „и обичаји свјетоносними возшел јеси", „сијајеши јако солнце". Сви ови детаљи се не могу у потребној мери сматрати довољним у одређивању Пајсијевог ауторства код *Кратког повесног слова,* али остављају бар неки наговештај о таквој могућности.

У додатку овог рада доносимо текст *Слова* приређеног на основу шишатовачког преписа из 1767. године изведеног на дрвеној плочи, уз текстолошки увид у сачуване преписе и сва издања. Систем означавања међусобних разлика је сачињен комбинацијом „брух-цифре" и звездице.

УДК. 881.01-94(091)

[30] J. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien,* II Theil, Pesth 1918, стр. 182—184.
[31] G. Csevapovich, *нав. дело.*
[32] М. Костић, *нав. дело,* 54—99.
[33] *Исто,* 78.
[34] *Исто,* нап. 2.
[35] *Исто,* 76.
[36] *Исто,* 78.
[37] Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку,* у: *О Србљаку,* Београд 1970, 346.

http://www.balkaninstitut.com

*По свидѣтелствꙋ паѵсеѧ архїеп(и)ск(о)па пекскаго;[1] Когда Іѡан'нъ С(ве)тыи Бранковичъ[2] деспот(ъ) сербскїи *преставил(ь) се,[3,4] Г(о)сп(о)жа егѡ Елена Дщер' стефана ꙗкшича, *не имѣвши наслѣдника по ѡ(ть)цѣ с(ы)на мꙋж(е)ска полꙋ,[5] | сама съ дщерима нѣкое време владела: потомъ призвала ѡт приморскых странах кнѧза Захолмїискагѡ,[6] стефана[7] щилѧновича, сародника деспотскагѡ, и врꙋчѧетъ емꙋ санъ деспотскыи над народомъ сербскымъ: | и по нѣкоемъ времени тꙋрскаго ради нашествїѧ вышеречен'наѧ г(о)спожа елена ѡставѧетъ Градъ Кꙋпиникъ в'земши дщери свое и имѣнїе, ѡтходитъ *преко дꙋнава[8] ка вратꙋ своемꙋ кнѧзꙋ маркꙋ Ꙗкшичꙋ во град вилагошъ; Стефан же кнѧзъ | васелѧетъ *себе во градъ[9] моровиѣъ тамо *деспотскыи санъ добрѣ[10] правѧше, и противѡ безбожныхъ агарѧновъ[11] много бравсѧ: послѣди же противꙋ множаишои сили тꙋрскои оустрмлѧемои, терпѣти не могꙋще, преселѧетъ егѡ | кралъ оугарскїи владиславъ 35ти *преко драве рѣке[12] и с народомъ серб'скымъ многимъ, и в'даетъ[13] емꙋ градъ шиклеꙋш: *оу лѣтꙋ г(о)с(по)дню 1508мꙋ,[14] тамо стефанъ кнѧзъ поживе с(ве)то и праведно оу своемꙋ званїю и санꙋ деспотскомꙋ | с люд'ми своими „7" лѣтъ, и престави се ѡт сеѧ временнѧ жизны м(ѣ)с(е)ца октомра[15] 4; ти день погребенъ с под[о]бѧщею честїю нѣгде[16] близъ града на прѣꙋгодномъ мѣсте. благочестно Г(о)сп(о)жа же егѡ Елена по нѣкоемъ[17] лѣтѣ тꙋрскагѡ | ради нашествиѧ[18] ѡтходитъ в' чешкꙋю землю оу градъ[19] прагъ. и тамо поживе нѣкаѧ лѣта по времени же: устр'мив се тꙋрскїи царъ сꙋлеиманъ воюѧ[20] *угарскꙋ землю[21] чрезъ своего паше зовомагѡ амира взѧ[22] градъ | шиклеꙋш(ь) ѡт кралѧ фердинанда, тогда тꙋрци ѡвретоша Мощи С(ве)тагѡ и[23] праведнаго Стефана цѣли[24] нетлѣн'ныи и[25] са ѡдѣѧниема, Еже разꙋмѣвше Вышеречены паша Амира, Ꙗкѡ сродни С(ве)тыи Емꙋ[26] есть тои же амира пре|жде ва ѡтроческихъ своихъ лѣтѣхъ агарѧнами пленень бывъ и ѡтвергсѧ вѣры своеѧ. Но ѡбаче любовъ[27] побеждатъ сродство, испитавъ како ѡбрѣтоша, и разꙋмѣ, ꙗкѡ свыше н(е)в(е)сною лꙋчею показани гробъ, тако и ѡт людеи кто и каковы чл(о)в(ѣ)къ вылъ; *разꙋмѣ сродство,[28] Тогда Предастъ Егѡ Ѳеѡфїлꙋ Ігꙋменꙋ, *Иже и принесалъ в' монастырь Свои шишатовацъ Въ 1543то лѣто.[29] ѡ нѣм(ь) же *Г(о)сп(о)жа Сꙋпрꙋга егѡ иногда бывшаѧ | Елена Оуслышавши, потщавшисѧ любовїю ко с(ве)томꙋ и по смерти тогѡ Временнѣи Содержима, пришла[30] Въ монаст(ы)ръ шишатовацъ, идѣже многїѧ слези с[31] радостїю и оумилныѧ[32] глаголи излїѧвши, *прїе[м]ши тꙋ | на сѧ монашескїи образ;[33] и близъ м(о)н(а)ст(ы)ра[34] три лѣта постнически подвизавшисѧ[35] ва преп[о]д[о]бїи скончала и ѡна жизнь *вѣка сегѡ,[36] по смерти же тѣло еѧ Елїсавеѳи монахины[37] в' монаст(ы)ръ принешено,[38] и в паперти | великїѧ Цркви по[39] лѣвꙋю странꙋ при стѣны погребено быстъ. *ѡбнови се сеи Еѯтрактъ ѡт житиѧ с(ве)таг стефана в' лето 1767го.[40]

НАПОМЕНЕ

[1] На овом месту се код свих других преписа *Кратког повесног слова* уобичајено јавља запис. Овде га наводимо према С. Петковићу, *Збирка рукописа манастира...*, даље С. П.:

Во време Ігꙋменства Кѵрыона Ермонаха, придоша в нашь Мнстиръ Шишатовацъ Свѧтїишїи Патриархъ Сербскїи киръ Паѵсеи и преосвѧщени Митрополитъ Белградскїи и Сремскїи Авесаломъ · ≠з · р · м · Месеца Окто(м) ·г· данъ и вышеречени Патрїархъ Паѵсеи Своерꙋчно написа повесть вакратце Светаго Стефана Щилѧновича деспота Сербскаго, А кондакъ Монастирски и книгꙋ Светго Стефана отнесе собомь да препише у цароставни(к) пекскїи; [2]ПБ 175 нема; [3]ПБ 175 нема; [4]В. Пандуровић, *Збирка Истор. документата*, даље В. П.: По преставлени Іѡанна Бранковича деспота сербскаго, остаетъ; [5]ПБ 175 не имѣвша наслѣдника мꙋжеска полꙋ, В. П. не имѣвши по мꙋжѣ сына въ наслѣдіе; [6]Уз знак + на овом месту је изнад реда нешто блеђим мастилом додато ѡт пащроевик; [7]ПБ 175 нема; [8]ПБ 175 чрезъ дꙋнаискꙋю рѣкꙋ; [9]ПБ 175 нема; [10]В. П. добрѣ санъ деспотски; [11]В. П. со безбожними агаряни; [12]ПБ 175, В. П. чрези рѣкꙋ дравꙋ; [13]ПБ 175, В. П. даровал; [14]Н. Исакович, *Древност...*, даље Н. И.: нема, ПБ 175 558; [15]ПБ 175 нема; [16]ПБ 175 то, В. П. тꙋ; [17]ПБ 175, В. П. нѣколицѣхъ; [18]ПБ 175, В. П. нападенїя ѡставляетъ градъ свои и; [19]ПБ 175, В. П. зовомомь; [20]В. П. на; [21]ПБ 175 нема; [22]ПБ 175 ѡсвояеть, В. П. ѡсвои; [23]ПБ 175 нема; [24]ПБ 175, В. П. и; [25]ПБ 175, В. П. и; [26]Архив САНУ 9086 С. П., ПБ 175, В. П. обрнуто; [27]В. П. нема; [28]ПБ 175, В. П. свидѣтелс[т]вꙋе[т]ся тои же разꙋмѣ ꙗко бѣ емꙋ сродни с(ве)тыи; [29]ПБ 175 егоже с радостїю принесль Ѳеѡфиль в(ь) свои монастирь зовоми шишатовацьо 1549 лѣта, В. П. егоже съ радостїю принеслъ въ свои мнтырь зовоми Шишатовацъ, лѣта гдня 1543; [30]ПБ 175 услишавши госпожа его и сꙋпрꙋга Елена, любовїю потщавшися и к(ь) любезномꙋ своемꙋ сꙋпрꙋгꙋ с(ве)томꙋ, и по смерти тогѡ временѣи любовїю к(ь) немꙋ горя, поиде к(ь) немꙋ, В. П. оуслышавши госпожа его и сꙋпрꙋга Елена, любовью къ немꙋ горя, пріиде; [31]Архив САНУ 9086 въ, ПБ 175, В. П. ѡт; [32]ПБ 175 ꙋмыленїя; [33]ПБ 175 гдѣ и сама на ся чинь монашески пріявши, В. П. глгоше: блженъ еси Стефане и добро тебѣ бꙋдетъ, помяни и мене много съ тобою о блгихъ совѣтовавшꙋю, яко и азъ оулꙋчꙋ часть нѣкꙋю дерзновенія къ бгꙋ еже ты имаши; Потомъ постризаетъ власи своя, преименовавшися Елисаветъ ѡт Елени во Іноческомъ чинꙋ; [34]В. П. яко трыи поприща поживши; [35]В. П, якоже подобно есть Інокинямъ;[36] ПБ 175, В. П. сїю временꙋю; [37]ПБ 175 (тако ѡт Елени на иноческомь чинꙋ преименовася) и; [38]ПБ 175, В. П. быстъ; [39]ПБ 175 ѡт; [40]С. П. нема, Архив САНУ 9086, ПБ 175 в(о)гꙋ слава въ троицѣ единомꙋ Аминь, В. П. млтвами стаго и праведнаго Стефана, Хрсте бже помилꙋи, и спаси насъ; Аминь.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ПРАВОСЛАВЉЕ У НАРОДНИМ ПЈЕСМАМА О ПОСЉЕДЊИМ БРАНКОВИЋИМА

Новак Килибарда

И старији и млађи слој српскохрватске усмене епике, бугарштице и десетерачке пјесме, бави се посљедњим, или сремским, Бранковићима: деспоти Вук и Јован, владика Максим алијас деспот Ђорђе, и мајка Ангелина.[1]

Народне пјесме о српским титуларним деспотима емитују хришћанску тишину, смјерност и праштање. Јунаци мисле на душу, поступци су им „миломе Богу приступачни". Наведимо два елитна примјера хришћанске баладичности, један из старијег, други из млађег слоја народне епике.

У бугарштици *Смрт деспота Вука* самртник Змај Огњени Вук оставља у аманет своме побратиму Митру Јакшићу да у троје раздијели његову имовину:

Када ти се ја будем с грешном душом
разд'јелити,
Разд'јели ми, драги брате, у три д'јела му
ризницу,
Јакшићу мој Митре!
Први дио ти подај калуђером Свете Горе,
Мој Митре Јакшићу,
Нека оци Бога моле за душу за деспотову.
Други дио учини дјевојкама сиротама,
Небозијем дјевојкам!
Трећи дио учини љубовци мојој Барбари,
Мој по Богу брате!

У десетерачкој пјесми *Смрт Јована Деспотовића* мајка Анђелија тужи крај узглавља болесног сина и пита се шта ће бити с државином и дворима. Деспот самртник мајци одговара:

Срijем земља стеч ће господара —
ил' бољега, или ће горега:
моји коњи и сиви соколи
и бијели украј Саве двори
моме брату Змајогњеном Вуку;
моје благо мојој старој мајци,
нек се рани и ода зла брани:
моја љуба, ал' је рода туђа,
она ме је често опадала
моме брату Максиму владици:
„Деспот Јован ходи по Срijему,
те он љуби младе и ђевојке";
ал' ни њојзи жао не учинте:
подајте јој три товара блага,
нек се рани док је срећа нађе.

Откуд тако наглашена парастосна атмосфера у народним пјесмама о посљедњим Бранковићима? Уклапа ли се она у религијску и идеолошку нарав српскохрватске усмене епике као цјелине? У досадашњим истраживањима није на ова питања дат одговор који би се могао без резерве прихватити.

Нама се чини да пјесме слиједе идеолошко-политичке потезе Бранковића које је српски живаљ у Панонији могао протумачити као хришћанску смјерност првога реда. Тај продужетак историј-

[1] Од више десетина пјесама о посљедњим Бранковићима, објављених и необјављених, запажен их је број у класичним збиркама наше епике: *Ерлангенском зборнику*, Богишићевој збирци и Вуковим књигама српских народних пјесама.

http://www.balkaninstitut.com

ске у књижевну истину интерферира с неколиким питањима која су у науци о српскохрватској усменој поезији још отворена. Шта су панонски Срби значили у развитку српскохрватске усмене епике? Да ли се тзв. *сремска теорија* Светозара Матића, од које се тумачи народне књижевности најчешће дистанцирају, може прихватити и као мишљење које је засновано на ваљаним премисама? Да ли је српски живаљ у Угарској и Аустро-Угарској могао мисао о својој историјској прошлости пројектовати у усмену поезију другачије него с баладичном резигнацијом и уздањем у заумну правду као једино извјесно, и коначно, прибјежиште? Је ли непрестана ослободилачка борба у Црној Гори постулирала резигнацију када се мислило о прошлости? Да ли је хајдучки отпор могао имати такво осјећање историје? Да ли рајетин који извршава своје обавезе и чува вјеру може бити склон резигнантном односу према историјској прошлости и текућој стварности?

Слику безнађа српског свијета сјеверно од Саве и Дунава, послије нестанка титуларне деспотовине, могао је да пјеснички домисли само тај свијет. Иако је сремска деспотовина била михољско љето српске смедеревске, имала је бар снагу илузије да некаква самосталност још траје. Тужбалица и дјевојачка смрт у пјесми *Маргита дјевојка и Рајко војвода* симбол су краја ге илузије:

Бог т' убио, Рајко војевода!
Чим ти наста на Сријем војвода,
тако нама Турци додијаше (...)
Сам остаде у Сријему Рајко
као суво дрво у планини (...)
Па извади ножа од појаса,
удари се усред срца жива,
мртав паде на земљицу црну.
Рајко паде, Маргита допаде,
пиште љуто како змија љута:
„Браћо моја, српске војеводе,
како бисте, како преминусте,
а како ли робље остависте!
Робље ваше све турско подножје,
намастири турска поругања!
Па довати Рајкове ножеве,
удари се посред срца жива, —
мртва, тужна, покрај Рајка паде.

На основу ктиторских, и уопште хришћанских, поступака посљедњих Бранковића, Стојан Новаковић је закључио да је породица слијепога Стефана показивала истинску душевну привржености православљу. Ангелина је подигла цркву у Купинову, Ђорђе и Ангелина манастир Крушедол, Ђорђе и Јован давали су знатну помоћ српским манастирима у Светој Гори. Деспотица са синовима није се раздвајала од моштију свога мужа. А прошла је тегобни пут од Београда из Фурландије, преко Беча, до Купинова. Она која је родом из католичке породице Аријанита, и синови њени који су расли и васпитавали се у католичкој средини.

Чини нам се да су Бранковићи своју привржености православљу ускладили с идеолошко-политичким резонима, и да је та усклађеност отворила просторе за хришћанску слику коју су добили у усменој поезији.

Сваки вид хришћанског понашања посљедњих Бранковића наставља уходане обичаје немањићке и постнемањићке српске државе. Предузимљиво ктиторство, мисија ауторитативних моштију у рјешавању политичких питања, васпостављање светитеља као заштитника текуће државничке оријентације — све су поступци што су ефикасно испробани у српској држави. За Ангелину и њене синове имале су особит значај мошти слијепога Стефана, „мученика у животу", како је називан. Стефан је, за разлику од свога, такође слијепог, брата Гргура, био непомирљиви противник Турака. У случају евентуалног трвења око деспотског престола мошти су могле имати изванредан значај. Стефанови синови, као законити насљедници лозе, потуцали су се без сталних прихода, а незаконити син протурски оријентисаног Гргура столовао је у Угарској као титуларни деспот. Гајила се нада да ће хришћани, првенствено моћни угарски краљ Матија, протјерати Турке из Србије. Ангелина и синови јој нијесу испуштали из вида своје право. У писму великом руском кнезу Василију, из 1509. године, Ангелина на-

http://www.balkaninstitut.com

зива не само мужа, но и сина Јована *светитељем!*

Владика Максим Бранковић обично се сматра калуђерском природом, наприлику владике Саве Петровића из црногорске историје. Међутим, његово замонашење морало је да има и државничко-политички смјер. Добровољно разрјешење од титуларног деспотства може да буде и вјешт договор браће о постизању потпуније прегледности политичких и црквених кретања на просторима њиховог интересовања. Чини се да је за браћу Бранковиће тада била значајнија духовна власт над српским живљем у Панонији и сарадња с проминентним влашким војводама, него ограничени положај титуларног деспотства у Угарској. Њихова сарадња с Русијом такође се не може оставити по страни. Да је послије пострижења калуђер Максим остао обичан монах или испосник, не би се могло говорити о политичкој мотивацији његова одступања од деспотске титуле. Али он је дотјерао до високог црквеног положаја. Око 1505. године постао је митрополит влашки, а 1513. помиње се као митрополит београдски. Вршио је митрополит Максим деликатне дипломатске мисије за рачун деспота Јована и влашког православног војводе Басарабе IV Њагоја.[2] У историји је још замршено питање политичка мотивација женидбе деспота Ђорђа са Изабелом, свастиком краља Матије. Послије смрти деспота Јована, Максиму је поново нуђено деспотско достојанство које ће он одбити. Само видљива политичка активност Максимова могла је навести угарскога краља на помисао да ће митрополит поново постати деспот. И неприхватање понуде знак је политичке мудрости! Био је умро енергични брат Јован, нестало је чврсте руке краља Матије, нада у коначно ослобођење деспотовине уз помоћ Мађара свакога дана видљиво се тањила. Турски освајачки успјеси развијавали су ту илузију. Знао је Максим да се треба држати цркве као народног огњишта, и јединог начина да се нешто значи.

За проблем о којему расправљамо није особито важно да ли је православно усмјерење посљедњих Бранковића ствар њихове изузетне наклоности према цркви, или пак политичко-идеолошка профилација њихове вјерске припадности. Значајна је чињеница да су Бранковићи отворили простор да српски живаљ који се усталио у Панонији, и онај који је тамо пристизао у малим и великим сеобама, гради легенду о њима као узорним хришћанским владарима и каснијим светитељима. Бранковићи су ударили темеље за легенду о себи, а црква се постарала да се васпостави легенда.

Православна црква у Панонији морала је бити живо заинтересована да наглашава православни смјер историјског понашања посљедњих Бранковића и светост њихових моштију. Пропагирање њихове светости за цркву је значило прибављање ефикасног средства за наглашавање свога ауторитета код вјерника. Иако су деспоти Бранковићи имали скучену власт, црква се уз њих осјећала много сигурније. Краљ угарски рачунао је на српске борачке одреде које предводе деспоти, па је морао имати обзира и према њиховој цркви. Послије смрти деспота Јована 1502. године нестаје српског титуларног достојанства. Деспотски вијенац добија католик Иван Бериславић, наслеђује деспотска имања и вјенчава се с деспотовом удовицом Јеленом, кћерком Стевана Јакшића. Несумњива је чињеница да је њена преудаја за деспота католика условила атрибуцију у пјесми *Смрт Јова Деспотовића:* „моја љуба, ал' је рода туђа".

Послије нестанка Бранковића, српска црква у Угарској нашла се у тјеснацу: нема свјетовних посредника и заштитника, а вјерници олако прескачу из једног табора у други, често и у мартолозе. Још од првих сеоба, послије пада деспотовине 1459. године, прозелитизам

[2] На изворе и литературу о посљедњим Бранковићима највише нас је упутио рад Ђорђа Сп. Радојичића, *Хагиолошки прилози о посљедњим Бранковићима,* Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. XII, 1939.

http://www.balkaninstitut.com

католичке цркве је активан. Некад пригушен потребом за Србима борцима, али латентно постојан. Јављају се опасни знаци вјерске лабилности. Црква је оцијенила да треба створити свеце који ће свијету доносити кугу и поплаву за казну, а берићетне године и здравље као награду чистој вјери. Колико су тамошњем народу били потребни свети Бранковићи свједочи чињеница што су проглашавани за светитеље убрзо послије смрти. И сви су проглашени за светитеље изузев деспота Вука, ванбрачног сина Гргурева, и јунака који није нечим видљивим задужио цркву.

Центар светачког угледа Бранковића био је њихов маузолеј — манастир Крушедол. У XVI вијеку славила је српска црква само четири историјска лица као светитеље, а сам Крушедол имао је толико светаца из породице Бранковића. Манастир с моштима толиких светаца зрачио је у народу као племенит примјер и привлачио добротворе, приложнике, иконописце, живописце, преписиваче и писце да раде на уздизању фрушкогорске „Свете Горе".

Кад су Турци спалили свете мошти Бранковића 1716. године, стекли су се услови за даље учвршћивање њихова светачког ауторитета. Спаљивање моштију снажно је одјекнуло у народу и због тога што је од тада Крушедол био центар политичких, културних и духовних збивања Срба у Угарској. Колико је био заснован хагиографски однос према историји код панонских Срба показује и посвећивање Стевана Штиљановића за свеца средином XVI вијека, боље рећи у вријеме кад је сјећање на српске деспоте Бранковиће било врло свјеже. Како каже Мита Костић, сасвим је „разумљиво што је народ у том свом старешини гледао српског деспота". Штиљановића су за свеца прогласили калуђери фрушкогорских манастира који ће настојати да добију од цариградског патријарха потврду за исправност свога поступка. „У мистериозној сфери манастирске побожности почела је одмах да се ствара хагиографска легенда која је Стевану Штиљановићу у историји угарских Срба дала много крупнију улогу од скромне улоге његове коју је он као мали властелин у Славонији имао."[3]

Манастир Крушедол имао је, рекли бисмо, идеалне услове да зрачи легендом о Бранковићима; светачком легендом која напаја народну књижевност, посебно гусларску сљепачку пјесму. Како каже Светозар Матић, слијепци су „наклоњени да исповиједају идеологију онога под чијом су заштитом".[4] Богатство Крушедола привлачило је сваког божјег човјека, међу њима особито просјака-пјесника. А то богатство било је замашно! Једном је забиљежено да Крушедол располаже са четири хиљаде оваца, хиљаду говеди и сто четрдесет бивола. На њивама се бројило по четири хиљаде крстина жита, а из винограда стакало се преко седамдесет хиљада ока вина. Колико су на свечаностима таквог манастира слијепци могли ширити легенду и пјесму о ономе што одговара мјесту и тренутку Вук је уочио: „Слијепци ради прошње иду од куће до куће и пред сваком кућом испјевају по једну пјесму, па онда ишту да им се удијели, а ће им ко понуди онће пјевају и више, а о празницима иду к манастирима и црквама на саборе и на панађуре да пјевају по читав дан."

Колико је манастир Крушедол био у центру и политичке и вјерске пропаганде панонских Срба показују мјере што су предузимане да тај манастир постане резиденција митрополита. Да би се убиједио аустријски цар у оправданост захтјева, фалсификована је даровница деспота Јована којом се наводно поклања Крушедолу шеснаест богатих сремских села. Тада је и служба Светога Јована добила широке размјере. У почетку је била, како каже њен писац, само „малоје пјесни молепсије", да би 1707/8. године, кад се прешно ра-

[3] Др Мита Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас САН, ЦХ, 1923, 150.

[4] Светозар Матић, *Творци народног епа*. Београд 1931, 9

http://www.balkaninstitut.com

дило да Крушедол постане сједиште митрополије, постала једна од најразвијенијих служби српских светаца.

Накнадну афирмацију хагиографске легенде о Бранковићима поспјешила је одлука царице Марије Терезије, средином осамнаестога вијека, да суспендује празновање свих српских светитеља изузев Светога Саве. Царичина одлука изазвала је незадовољство народа, па су предузимане мјере да се одлука поништи. Тражећи право на празновање светаца, Срби су истицали елементарне непогоде које их погађају као божја казна због непоштовања светих дана. Такво стање ствари активирало је све правце легенде о Бранковићима која је већ поодавно била успостављена.

Колико је била укоријењена хагиографска легенда о Бранковићима свједочи и то што су и врло запажене црквене личности просто утапане у светачки ауторитет Бранковића. Тако, на примјер, сахрана Арсенија III Чарнојевића, који је умро у Бечу 1706. године и покопан у Крушедолу, приписана је у пјесми владици Максиму.[5] Сахрана грофа Ђорђа Бранковића и митрополита Исаија Ђаковића у Крушедолу такође је подстицала легенду о светим Бранковићима.

Колико су Срби у Панонији били одани православној цркви показују дневници калуђера који су тамо ишли у писанију. Само за двије године, средином XVII вијека, манастир Пећке патријаршије примио је из једног дијела Баната ове вриједности: 133.149 аспри, 364 гроша, 302 арслана, 76 тимуна, 10 жутица, један золот, 247 волова, 15 јуница, 14 коња, 7 ждријебаца, 9 овнова, 1 шкопца, 3 овце, 1 шиљеже, 10 лисичјих кожа, 4 суве јесетре, 1 кошницу, 300 ока жита, 150 ока проса, 1 учињену кожу, 1 мешину, 1 кожух, 1 ћебе, 1 мараму, 1 убрус, 20 аршина платна, 2 аршина чохе, 1 бројанице од мерџана, 1 седло, 5 сребрних чаша, пар ножева и др.[6] Списак наведених ствари говори о учешћу свих именованих слојева у помагању цркве. Неко је могао дати вола а неко шиљеже; неко бројанице од мерџана а неко нож; једни су давали аршине чохе и сребрне чаше а други кожух или ћебе. У дневнику или *катастагу* напомиње се да је у то исто вријеме и других петнаест калуђера купило по Банату милостињу за Хиландар, Милешеву, Свету Тројицу, Пиву, Требиње, Ковин, Крушедол и Хопово. Поменути катастаг говори само о једном дијелу панонске територије насељене Србима, а како је било по другим тамошњим просторима лако је претпоставити.

Посљедњи Бранковићи, као деспоти и као светитељи, прожимали су свијест панонских Срба током развитка њихове усмене књижевности. Крушедол и други фрушкогорски манастири били су животно заинтересовани да подстичу хагиографску легенду о Бранковићима. Слијепи пјесник-пјевач, и други преносници усмене епике, прихватали су причу и пјесму која се тамо зачела и даље је преносили сентом и свијетом. Тражити изворишта легенде о Бранковићима на другој којој страни не би био плодан посао.

УДК 398.8(=861):886.1/2-1.09:281

[5] Богољуб Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, Београд 1867, бр. 44.

[6] *Катастаг пећки* из 1660. и 1666. године објавио је Светозар Матић у Гласнику историјског друштва у Новом Саду, књ. IV, стр. 207—223, 447—455; књ. V, 72—79, и 418—422.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЛУКИЈАН МУШИЦКИ У ИСТОРИЈИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Предраг Палавестра

За књижевне историчаре који се баве новијом и савременом књижевношћу, свака изузетна, прекретничка личност или појава из даље прошлости има значење парадигме. То, међутим, не значи да су парадигме само великани. Кад се нађу у преломним тренуцима и на раскршћима, парадигме могу постати и писци из сенке, под условом да су живели пуним животом свога времена, да су били творци мишљења или носиоци неког стила, и да су кроз себе и своје дело преламали зрачења своје културне епохе. Једна таква личност, која је у историји српске књижевности из нараштаја у нараштај мењала положај, губећи на једној да би добила на другој страни, био је и Лукијан Мушицки. Зачетник српског класицистичког песништва, који је сматран најобразованијим српским књижевником оног доба, први српски „кнез песника", шиштовачки Державин, памти се у историји српске књижевности најчешће као помагач и сарадник Вука Караџића. Оно једно слово, што га је Мушицки унео у Вукову азбуку, помиње се чешће него сва четири тома његових ода, химни, елегија и посланица, испеваних у тешким и замршеним класичним метричким системима, какве сигурно ни Вук није ваљано распознавао. У чланку *Први српски песници,* писаном отприлике педесет година после песникове смрти, када се одређивало његово место у историји српске духовне културе, Стојан Новаковић је поновио и изоштрио суд изречен нешто раније у *Историји српске књижевности* (1871). Један од водећих Вукових настављача, при оцени књижевних доприноса Лукијана Мушицког, најмање је говорио о његовом песништву. Рекао је само толико да је Мушицки веровао како се „песничке потребе народа српског могу намирити књижевном поезијом по начину Хорација и Клопштока". Сву пажњу посветио је Новаковић односу шишатовачког игумана према реформи српског књижевног језика, према културном јединству, народном просвећивању и ватреном родољубљу. Читао је Мушицког поглавито у једном, и то вуковском, романтичарском кључу, налазећи да је његова поезија „показивала и дубоку ученост и искрено родољубље, али је по форми својој била сувише свечана спрам онога начина, на који се српски народ био навикао у својим умственим производима".

Из тога се могло наслутити да ће Мушицки код историчара српске књижевности временом све више губити као први песник српског класицизма, а добијати као пребег и придошлица у Вуковом табору, свештено лице и епископ од кога се очекивало да осуди језик говедара, а који је као Вуков пријатељ целог века бранио идеју језичког по-

http://www.balkaninstitut.com

мирења: да „славенскиј, себрскиј језик— два су пута! К једној цели воде нас". Пуних стотину година после тог гласног опредељења у Гласу народољупца (1819), Мушицки је за Павла Поповића и даље био „владика", „врло користан културни радник" који је у своје време био слављен и цењен као песник, мада код њега „нема много поезије; сув је, хладан и дидактичан". Као што се зна, Јован Скерлић је у *Историји нове српске књижевности* (1914) посветио Мушицком доста простора, па и лепих речи, признајући му да је био „први уметнички песник у српској књижевности" и да је у српску поезију увео „нов правац псевдокласични, који се у Европи стао ширити после Обнове, и какав је он нарочито нашао у мађарској и руској књижевности". Истакавши његово угледање на класичне узоре, утеривање словенских и српских речи у алкејску строфу и слепо поштивање крутих метричких закона, Скерлић је скренуо пажњу на поучан и узвишен тон његових стихова, саображених према општим идејама епохе просвећености, као што су човекољубље, „просвешћеније", „добродјетель", „благонаравије", „народољубије", жртвовање, морално одрицање итд. Иако га је као искреног српског родољуба сврстао међу помагаче Вукове реформе, јер му је општи напредак духа био важнији од покоравања догми и црквеној каријери, Скерлић је у језичкој политици Мушицког видео и оно што ће тек касније помоћи новијим историчарима да Мушицког тачније сместе у главни идејни и стилски оквир класицистичке епохе.

Скерлић је, наиме, указао на то да Мушицки „разликује ‚внешње' и ‚внутрење' богатство језика. Спољне богатство састоји се у броју речи које означавају живе и видљиве предмете; унутрашње богатство састоји се у обиљу речи које означавају апстрактне појмове (‚умозрителне мисли' и ‚внутрене предмете')". Много година касније, на то питање српске диглосије вратиће се Меша Селимовић у својим списима о Вуку, а потом и Милорад Павић у књизи *Рађање нове српске књижевности — историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма* (1983). Поводом Мушицког они ће отворити једно од најкрупнијих питања научне оцене Вуковог дела и наслеђа: да ли је и колико Вукова језичка и књижевна реформа укочила, па можда и пореметила, равномеран и природан развој српског језика ка „внутрењем" богатству и апстрактним појмовима. Све до краја XIX века, тј. до појаве модернизма и процвата поетике симболизма, српска књижевност живела је претежно у приземљу, на непосредном, тврдом искуству, здравој памети и чврстој логици грубе свакидашњице.

Питање диглосије, које су многи историчари књижевности и лингвисти приписивали наводној опрезности и дволичном карактеру Лукијана Мушицког, било је, рекло би се, ипак нешто шире и озбиљније од пуког калуђерског колебања између два моћна ауторитета (Вука и Стратимировића) и две идеолошке крајности (славјанског језика за дела тзв. „вишег стила", и српског народног говора за дела „ниског стила"). У питању је, између осталог, био и сударр два културна модела и две књижевне епохе. Свака од њих имала је своју духовност, своје стилске облике и норме, свој сопствени језик културе, кодиран према набојима тадашње идеологије. Елитна култура, која је била окренута духовном сазвежђу у човеку, високим доживљајима и узвишеним осећањима, вишим, апстрактним идејама, несамерљивим вредностима лепоте и моралности, мисаоности, доброте, религијске свести, метафизичке спознаје и песничког обоготворења у речима — та култура заснивала се на „внутрењем" богатству језика. Пучка култура, коју је заступао и уводио Вук Караџић, била је ослоњена на патријархалну и колективну свест у маси народној, на фолклорно наслеђе неизмерне дубине и на тврди епски морал народне песме, на непосредан смисао за природу и једноставне животне потребе и облике. Била је то сурова и здрава, трезвена

http://www.balkaninstitut.com

и разборита култура сељака и ратника, демократска, прагматична култура израсла на природној философији, на живој твари и на опипљивим, стварним предметима, који су сви одреда у језику имали свој назив и своје јасно значење. Када је Мушицки српске језичке реформаторе упозоравао на то да је српски народ претходних неколико стотина година понајвише „орао и копао, много дјелао, јуначествовао, ал' мало мислио, кромје о первама нуждама", те да сву традицију црквеног и славенског језика не треба сасвим одбацити, јер би се у њему као „богатом и благоволателном сојузнику" могли наћи многи калупи за даље усавршавање књижевног језика и израза — његова мисао није била само последица „дволичења" и колебања, опреза, рачуна и слабости. Напротив, пре би се рекло да је мисао Мушицког била позив на сарадњу и договор између две тада још незакрвљене културе, два нивоа културне свести у истоме народу — елитне и пучке. Био је то позив на дијалог и зближавање цркве и колибе, на прихватање обеју вредности и потенција језика којим Срби говоре, и то ради што већег и потпунијег ослобађања свих духовних и стваралачких снага сакупљених у народу и корисних за српски духовни препород упркос књижевној диглосији.

У Гласу народољупца Мушицки је без икаквог „дволичења", у свечаној пози, подигнутим, поучителним и патетичним гласом објавио да је за њега српски језик „архива" народне мисли, једина народна драгоценост сачувана после Косова, и да словенски језик није „привезан само цркви", као што ни народни језик није само језик колибе. Они су брана „у туђ ми народ да с' не прелијемо". Чињеница да је песнички језик Лукијана Мушицког био одвише тежак, нејасан, запетљан и извештачен, не ремети културну функцију предложеног начела диглосије: песник је могао бити слабијега дара, а мислилац оштријега ума. Оно што је било здравије и јаче свакако би на крају победило и одржало се; али би можда књижевни развитак српског стила и песничког језика био мирнији и равномернији, с мање потреса, отменији и тананији, лишен рушилачког затирања сваке друге боје сем сопствене.

С великим прескоком од скоро два нараштаја, историја српске књижевности признала је Лукијану Мушицком оно што му је Вукова школа оспорила — да није био само први уметнички песник у новијој српској књижевности и родоначелник српског класицизма, него и заступник идеје о језичкој диглосији која би, да је неким случајем била призната и прихваћена, можда довела до друкчијих плодова језичке и књижевне реформе. Неки процеси би свакако били краћи. Вук је победио између осталог и зато што је на његовој страни била јача, шира, здравија демократска тежња ка заједничкој свести. Наспрам њега стајала је неповерљива, малобројна и тањушна пречанска грађанска елита, која се тек ослобађала туторства цркве и учила прве лекције из грађанског либерализма и демократије. Неки виђенији Срби су говедарски језик одбацивали и забрањивали, други су му се подсмевали. Опор и прек, а уз то и довољно лукав да сакрије своја „дволичења", Вук као сви прави револуционари није правио разлику међу онима који нису били на његовој страни, него се држао поделе: ко није с нама, тај је против нас. Он је од Мушицког још као младић примио први подстицај да прибележи народне песме, али се дуго није усуђивао да крене на посао, јер му се, како је сам тврдио, чинило да га калуђер навлачи и хоће да га исмеје. Мушицки је стајао иза идеје о *Српском рјечнику* коју је Вук остварио, Мушицки је Вука хранио, склањао и помагао, добављао му певаче и скупљао му свакојаку грађу, давао му корисне стручне савете из фонетике, записивао му народне песме и био му први учитељ. Вук је, међутим, то пријатељство прихватао и признавао само док је било у његовој функцији. Чим су се међу њима јавиле веће несугласице, и то управо поводом пред-

http://www.balkaninstitut.com

лога о диглосији, Вук је Мушицком пожелео срећан пут, убеђен да га тај калуђер сматра „простонародним списатељем"; мешовити језик класицистичког епископа оценио је као бесмислицу, јер то, како је рекао, „управо узевши није никакав језик".

На неки чудноват начин, обојица су били у праву. Историја српске књижевности, коју су скоро сто година писали махом Вукови ђаци и следбеници, његови духовни потомци и истомишљеници, дала је, међутим, више за право Вуку него Мушицком. Од Стојана Новаковића, преко Скерлића и Милоша Савковића, до Јована Деретића, Мушицког прате добронамерне оцене и углавном тачна разврставања, стамена и стручна тумачења из којих се може закључити да је он из поколења у поколење ипак све више губио, тонући у сенку победника. Данас се мерила уједначују. Још јуче означен као нечитљив и досадан класицистички песник извитопереног језика и натегнуте версификације, Мушицки се данас у историји књижевности описује као најинвентивнији песник епохе класицизма, „као учитељ версификације једне нове врсте и у томе богатији од оних који му претходе и који ће га следити" (М. Павић). Мада га још и данас неки виде као анахроничну појаву — што он у свом времену није био — њему је признато да „глас арфе шишатовачке посредно брује у стиховима наших позних песника" (С. Леовац). По мишљењу Миодрага Павловића, који је у својој *Антологији српског песништва* (1964) дао елементе за смелије књижевноисторијске и естетске ревалоризације песничког наслеђа, „дело Лукијана Мушицког, иако [...] не садржи већи број песама трајне вредности, има несумњиве родоначелничке одлике: оно је дало узоре наше класицистичке прозодије, и добрим делом његове тематске оквире: његов достојанствен тон, мисаону дискурзивност, смисао за родољубиву службу".

Из тога се може видети да је новија историја књижевности на путу да Мушицком као зачетнику српског класицизма призна и одређену улогу у борби за проширење језичких могућности и већу рафинираност српског стиха. Ма колико био замршен и тежак, његов стих је био карактеристичан за ону особену форму руско-словенског класицизма што је сав живот и све животне облике и садржине видео као понављање класичних тема и образаца, понављање парадигми и архетипских модела. Мушицки је чисте поетске форме мешао с реторичким фигурама, израбљивао тропе и загревао се патосом и возбужденијем, у строге схеме и тврде калупе уграђивао извештачени, отмени, горди, али добродушни говор просветитеља привржених народу и његовом општем напретку. У оној тачки где се секу линије синхронијског и дијахронијског тумачења његовога рада, Мушицки добија још једну чврсту књижевноисторијску димензију. Због свог помирљивог става према Вуковој реформи и искрене убеђености у предност књижевне диглосије, он се у српској књижевности јавља као несумњив претеча силовитих песничких тежњи за освајањем унутрашњих дубина и скривених значења речи. Ставови и гледишта Мушицког према културној револуцији започетој с Вуком нису могли ни успорити ни укочити покрет и хук што се подигао, али су указали на она места у Вуковој реформи која песници и писци нису хтели до краја прихватити. Стерија је први почео да пркоси и још 1854. своје *Даворје* штампао старим правописом. Лаза Костић, који је високо ценио Вуково откриће духовнога блага у српским народним песмама и народноме језику, противио се још жешће самовољи и ускогрудности „филолошких дахија" из Вукове школе. Борба за слободу израза, за слојевитост, покретљивост, гипкост и ширину песничке речи, за „внешње" и „внутрење" богатство језика, трајала је у српској књижевности у доба модернизма, када су до пуног савршенства доведене све творачке могућности оног говедар-

http://www.balkaninstitut.com

ског и пучког говора чији такав и толики преображај Мушицки на почетку XIX века није могао предвидети.

Управо зато, и поређењу с Вуком, чија га је епоха засенила и оштетила, Мушицки у историји српске књижевности делује као парадигма једног часног пораза. Он је симбол повлачења једне малокрвне културе пред здравом културом у надирању, пример како се танак, површински стил без изворног моралног ослонца гаси и распада под налетом младог и свежег језика патријархалне културе која је проврела и победила у српској сељачкој револуцији.

УДК 886.1/.2(091)

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

УЛОГА ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ У ВУКОВОЈ ПРАВОПИСНОЈ РЕФОРМИ

Никола Родић

Две личности су на почетку Вуковог реформаторског рада одиграле необично значајну улогу и допринеле да његова реформа буде правилно заснована и усмерена, тј. да одговара научним поставкама какве су важиле за оно доба, а и касније, тако да јој се ни данас нема шта приговорити. У првом реду то је личност Ј. Копитара. Међутим, не малу улогу, а у неким питањима можда и значајнију од Копитареве, бар што се тиче реформе графије и ортографије, одиграо је архимандрит манастира Шишатовца — Лукијан Мушицки. Овај широко образовани монах, полиглота и песник знао је у коме правцу и у коме смислу може бити на услузи Вуку, што је несебично и чинио. Вук је у њега имао поверења, па му се увек обраћао и за савет и за потврду својих већ изграђених решења. Посебан допринос и помоћ Лукијана Мушицког огледа се у Вуковим трагањима за језичка, правописна и графијска решења, у реформи коју је започео 1814. године. У моме скромном прилогу биће говора баш о томе, о Лукијановом доприносу у изградњи и правилном усмерењу Вукове реформе. Материјал за овај рад пружила ми је богата преписка Мушицког и Вука, објављена у другој књизи Вукове преписке. За ову тему нарочито су значајна писма која су Вук и Мушицки изменили између 1816. и 1821 године. Значајна су из више разлога, али је, ипак, најважнији тај што се у њима види решавање и трагање за решењима, како ортографских тако и графијских, која су нашла своје место у првом издању Вуковог *Рјечника*, 1818. године, а и због одјека на који су та решења наишла у јавности непосредно по изласку *Рјечника* из штампе.

Питање улоге Лукијана Мушицког у Вуковој правописној реформи поставићу на два нивоа: ортографска реформа и графичка обликовања тих ортографских решења која је Вук спроводио.

Питање ортографије поставило се Вуку као проблем већ на почетку његове реформе. Вио је, свакако, у недоумици да ли да се држи коренског или фонетског правописа. Тако у писму од 28. 11. 1816. године обраћа се Мушицком и моли га за савет и мишљење како би требало писати: *женидба, свадба, удадба, просидба, косидба* или *женитба, сватба, удатба* итд.; *клубко* или *клупко, шибка* или *шипка* итд., тј. да ли прибећи асимилацији звучни сугласник — безвучни сугласник и обрнуто, или се држати корена. Вук напомиње Мушицком да добро размисли и да потражи да ли и други језици имају тако нешто. Исто тако га пита да ли да прибегне редукцији сугласника или не, нпр. *паче* или *патче, маче* или *матче, срчаница* или *срдчаница* (ВП II, 122). Мушицки му

http://www.balkaninstitut.com

одговара на постављена питања 29. 12. 1816. године. Пише му да се сугласници мењају или избацују ради „милогласија“ и да се томе „покораваю и Гречески и Латински и Нѣмецки и Славенски (т.е. старославянски) Граматици“, наводећи примере из латинског, немачког и грчког, нпр. *scribo : scripsi, scriptum, scriptura; ich möge : ich möchte;* λαμπάσι: λαμπάδσι, ὄρνισι : ὄρνιδσι и сл. Зато сматра да се и у српском треба држати правила да се држи корен само тамо где се ухо не вређа. Тражи од Вука да буде „consequens“. Ово је Вуку било важно решење за његову примену у *Рјечнику*. И сам Мушицки је желео да Вуков „Лексиконь буде верный inventarium нашег' милог' єзыка, и да нам' чисто представи *отпечатакъ* ума сербског', и *народностъ* духа нашег' (уво), да и странни могу почуствовати, шта є сербском' єзыку мило, или шта су Серблы, ако и есу много страдали, за иляду година измѣнили, умекшали, усладили (. . .), кад' смо, велимъ, ради то, не треба да у вашем' лексикону свудъ коренъ тражимо“ (ВП II, 132—133). Међутим, Мушицки се није могао помирити са тим да Вук аналогно правилима која му их је сам изнео пише и *српски,* односно да дâ наслов свом речнику *српски,* већ је тражио да то буде *српски:* „Само га не назовите Српскимъ — не шалите се главомъ“, каже Мушицки (ВП II, 177). Вук му одговара маја 1817. године разложно и не одступа од постављених правила, те поручује Мушицком: „Рѣчникъ дакле остае Рѣчникъ, него оће ли бити Српскій? Кадъ ћемо казати *шипка, клупко* зашто не би и Српскій? А налази се тако и написано у странимъ рукописима“ (ВП II, 179—180). Мушицки и даље инсистира на *српски,* наводећи аналоган пример *швабски,* и каже да је то изузетак „и вкусно є чути *српски — срб-ски*“ (ВП II, 185). Дискусија о овом питању је настављена. Мушицки пише Вуку 18. јуна 1817. године да се не осврће на ортографију старих књига јер „оне не имаю никакву орѳографію“. По старим дипломама је, каже Мушицки, час *српски* час *српски,* а овде је лакше чути *б* него „оно тупо *п*“, па треба оставити *српскій, српкиня,* као што Немци кажу *Habsburg,* наводи своје разлоге даље Мушицки. Исто тако пише Вуку да му оно што му је о „измѣньиваню и одбациваню писмена писао“ испише и пошаље. „Я бы о оном више мыслiо и пространие писао. Пошлите ми“, поручује Мушицки (ВП II, 187). Као да се Мушицки уплашио оног што је раније тако аргументовано препоручио и разложно саветовао Вуку да пише и да тако уноси речи у свој речник. Биће да је мислио да је много нападно да на насловној страни стоји *Српски рјечник,* а не *Српски* како се у ученим круговима онда писало. У писму од 20. јула 1817. опет се враћа овом питању писања облика *српски.* Мушицки каже Вуку да му је писао да у ортографији „сходно народном' изговору, конзеквентъ будете; надао сам се да вас не'ћу прећерати. Ал' сад' како ми се види, васъ гдекоя идеа прећерала . . . *српски? швапски?* Не боите л' се ви анаѳеме? Заръ кодъ васъ да не буде изятия? . . . Све све, ал' *Српске новине, Српскій* Рѣчикъ !Видићемо!“ (ВП II, 191). И у писму од 20. 10. 1817. године Мушицки се љути на Вука и пише му да зна да ће „печатати *Српскій* Рѣчникъ а не *Српскій,* расписывао бы на све стране и викао бы изъ петни жила, да вамъ не даду ни крайцаре. — Nulla regula sine exceptione“ (ВП II, 200). Исто питање поставља и у писму од 11. 10. 1818, непосредно пред излажење *Рјечника* из штампе, и буни се речима: „За Бога! шта ћете радити съ Титломъ книге? Српскій?! Рјечник?! л, љ?! н, њ?! Млого е реформе у еданпут! А промыслите како су прошли сви Reformatores? Тешко си вашим' штакама“ (ВП II, 230). Вук се, међутим, није уплашио ни анатеме, ни за своје штаке, па је оставио *српски* (и рјечник), а одбацио *српски,* које му је предлагао Мушицки. И у *Надписима на сербско књижество,* књ. II из 1821, које је сакупио и издао Г. Мушицки 1847. године, Л. Мушицки има један натпис у коме каже: „Браћо

http://www.balkaninstitut.com

Писатељи! Има народно, кое носи на челу Род, буди светиня нам!... Србин, Србљын, и Срб, сын србскій, Србкиня, Србче Свой да чествую лик! Тай и под пером буд' жив!" (стр. 37). Г. Мушицки у напомени испод текста каже да је ово Мушицки написао јер су у новије време почели да пишу неки писатељи по Вуку Стефановићу и по познатом његовом правилу „пиши како говориш" неке речи само како се у устима народа чују и да још увек Вук Стефановић пише „Српске, Српче, Српкиня".

Но да се вратим још неким ортографским проблемима којима се позабавио Мушицки, а који су мучили Вука, и препоручио му их да их употреби у свом *Рјечнику*, што је Вук и учинио. Тако Вук пита Мушицког како да пише речи типа *људски или љуцки, војводски или војвоцки (војвоски), градски или грацки, господски или госпоцки (госпоски)* и сл., односно *разставити или раставити, разселити или раселити, изскочити или искочити, одтворити или отворити* и сл. (ВП II, 180). Мушицки му убрзо одговара да треба писати *људски* итд., *раставити* јер „мерзско е чути трое зст", *раселити* „и по идеи коренной и по вкусу" итд., али му предлаже да пише *оттворити, изженити, изшетати* (ВП II, 185). Вук прихвата некако *градски* и *изженити* и *изшетати*, али му није јасно зашто треба писати *оттворити* „по каквомъ е то вкусу", пита Мушицког (ВП II, 188).

Посебно значајно питање које су разматрали Мушицки и Вук је употреба *х* у домаћим и страним речима. Пошто је овом питању посвећено једно саопштење на овом скупу, то ја о томе нећу говорити. Међутим, овде ћу само споменути да је у свом опширном писму Вуку од 11. марта 1817. године, које је на неки начин трактат о погледима на језик и језичка питања, изнео, поред осталог, и читаву теорију о фонеми *х*, не само у српском већ и у другим језицима које је он познавао (ВП II, 146—157). Што се српског језика тиче, он је сматрао да се *х* не пише, него да се облици дају онако како их народ изговара, што је и Вуку одговарало. Међутим, осетио је потребу за употребу једног другог *х*, меког *х*, како га је назвао, за аспирацију, и то у страним речима и страним именима, нарочито оним из грчког језика, али и из немачког и других језика који су разликовали две варијанте фонеме *х*. То би *х* било уместо грчког spiritus aspera, односно немачког *х*, на оним местима где Руси имају као еквивалент *г*. Тако је предлагао Вуку и посебну графему за то *х* и сматрао је да је сад прилика да се она уведе. Тако би било лакше писати и *херој* и *Хомер* и *Хамлет* и сл. (ВП II, 163, 164—165, 166, 170, 172, 174—175). Вук, међутим, није прихватио ову Лукијанову сугестију, већ *х* није писао ни у домаћим ни у страним речима, као што је познато, све до 1836. године.

Мушицки и Вук у својим писмима расправљали су и о још неким ситнијим, али за Вукову реформу значајним ортографским проблемима. Мушицки му је предлагао, на пример, где и како да се пише ь, где да се не пише ъ (нпр. не у облику *умръо*, уместо изостављеног *е* (умрео), већ да ту улогу има ') и сл. (ВП II, 151, 157), што наравно Вук није прихватио, јер у својој реформи није ни имао потребе за писањем јерова, те то није нашло одраза у његову *Рјечнику*.

Овом приликом не бих желео да мимоиђем ни допринос Лукијана Мушицког у графичком обликовању Вукове реформисане ћирилице. Напред сам споменуо да је Мушицки настојао да увери Вука да прихвати његов облик за графему *х* (или неки сличан знак), тј. за тзв. „меко х", што Вук, како рекох, није прихватио. Особито је Мушицки заслужан за реформу Вукове ћирилице тиме што је врло прилежно радио на томе да Вуку нађе право графијско решење за *ђерв*, али ја о томе нећу говорити, будући да је једно саопштење посвећено баш овом питању. Хтео бих да напоменем да је Мушицки, поред на *ђерву*, радио исто тако на што лепшем обликовању и резању слова за Вуков *Рјечник*, нарочито *за ђ, ћ*, и *џ*. О томе

http://www.balkaninstitut.com

се у њиховој преписци водила читава дискусија, што ја овде посебно нећу истицати. Међутим, Мушицки се није сложио са Вуковим обликом *ђерва*, који није био изрезан по његовој вољи. У писму Магарашевићу каже да је вољан да у своја дела уведе и мало и велико *ђ*, али не по Вуковој форми него по његовој. „Кад сам изобрѣтитель ти писмена, оћу да ми буду сасвымъ по моіой ћуди. Вукове нагрде ђ, Ђ — не могу да трпимъ", каже Мушицки *(Надписи*, књ. III, стр. 64—65). Даље даје и следећи натпис: „Допушта Сісегоп премѣнити мудрому савѣт. Чуй Стевановићу! Сдружи с' за ћ и за ђ. (лье и за нье)", а исто тако и „Препоручує ти Радета, Лексикографе, Да му с великим ђ поправиш велико лье" *(Исто*, стр. 66). Истакао бих, овом приликом, сугестију Лукијана Мушицког Вуку око још два знака за које је он мислио да треба да нађу места у графијском систему српске ћирилице, а за које је и дао нацрт Вуку. То су лигатуре за *ју* и *јо*, сличне оној из старих рукописа за *ју* (ю). За лигатуру *ју* Мушицки каже да и није тако нужна, али је лигатура *јо* нужна, па напомиње Вуку да ће у његовом речнику бити пуно речи које почињу са *јо*, па би требало изрезати и велико и мало слово (ВП II, 175—176). Мушицки је осетио недостатак *јоте* у графијском систему, па је зато предлагао Вуку облике за *ју* и *јо*, јер је у ондашњем систему ћирилице било знака за јотовано *ја* и *ју* (я, ю). Међутим, као што знамо, Вук је избацио и *ја* и *ју*, увео *јоту*, па није било потребе за ове Лукијанове предложене знаке за *ју* и *јо*. Ово говори само у прилог томе колико је Мушицки мислио и размишљао о Вуковој графијској реформи ћирилице и хтео је да она буде што савршенија. Иначе, Мушицки је био за употребу слова *јот*. Посветио му је и један натпис: *Порекло слова ј. и ш.*, у коме каже: „Словцем ј-от не соблазни се! Старо є име єврйско, милый брате, то! Єврей над даде и ша. (ш)". У фусноти Г. Мушицки каже да је Л. Мушицки био наклоњен слову *ј* и такво је слово неко време употребљавао, и да је касније из разних разлога одступио од његове употребе и приближио се правопису славенском. Г. Мушицки наводи и извод из писма које је Мушицки послао Магарашевићу 1818, у коме каже између осталог: „И ћеленушъ є римскій. Зашт' не бы узели слово ј?" Г. Мушицки каже да разлог неупотребљавања слова *ј* треба тражити у томе што су „изъ вѣроисповѣдателны предрасуждения противни были". *(Надписи*, стр. 13; упор. и стр. 71). Вук је у својој реформи ћирилице имао потребе за још два знака, а то су знаци за *љ* и *њ*. И ту је тражио помоћ и мишљење Мушицког. У писму од 7. маја 1817. године Мушицки пише Вуку следеће: „А *ељ* нам' и *еньъ* за сад' ние нуждно. Къ тому вы слутите ньима на велику єресь. А я тако ми алыне и леба не смем се у ту пуштати." Даље каже Мушицки да не би никако могао прегорети *я*, *ѣ*, *ю*, тј. комбинације *л* и *н* са овим јотованим вокалима (ВП II, 175). Вук је ишао својим путем и, као што знамо, комбинацијом *л* и *ъ* и *н* и *ъ* створио, према ранијим лигатурама, нове лигатуре *љ и њ*, не послушавши у овом случају Лукијана Мушицког. Међутим, када је Вук објавио *Рјечник* и када је Лукијан видео знак за *љ*, писао је Вуку 26. 12. 1821. године да му је мало *љ* врло лепо и да њему треба да буде слично и велико *љ*. Пише Вуку даље да је слово *љ* назвао *ље*, јер је најзгодније назвати га *ље*, односно *њ* — *ње*, као *бе*, *ве* и сл. (ВП II, 278—279). На другом месту саветује Вуку да *љ* поправи „па ето побједе новосистемној ортографији. Дајтє да навалимо, да ове године уведемо вашу ортографију", каже у писму од 29. 12. 1821, и то Вуковим правописом (ВП II, 282).

Шта рећи на крају? Улога Лукијана Мушицког је неоспорно велика у изграђивању како ортографије тако и графије Вукове, представљене у *Рјечнику* из 1818. године. Вуку је за верификацију онога што спроводи био потребан један такав ум какав је био Лукијан Мушицки, и то не само као саветник већ и

http://www.balkaninstitut.com

као ауторитет. Међутим, Мушицки је био одличан саветник, али не и пропагатор Вукових реформи међу ученом војвођанском српском елитом, световном и црквеном. Из њихове преписке се види на више места бојазан, да не кажем кочење Лукијана Мушицког у спровођењу свих Вукових реформаторских замисли које је он уводио. На неки начин можемо, и морамо, разумети Лукијана кад каже на једном месту да је доста реформе, да се боји да ће Вукова „іогунаста орѳографија" одвратити српски „читаюћій публикум (si superis placet) одъ полезног' чтения. — Збиља!" (ВП II, 235). Он је припадао званично тим круговима који су били против Вука и његових реформи, док је, с друге стране, радио да та Вукова реформа добије прави облик, и ортографски и графијски. Неоспорно је једно, а то је да је огромна заслуга Лукијана Мушицког у изграђивању Вукове правописне реформе и да се не сме потцењивати само зато што је и сам Мушицки није јавно спроводио. Исто тако велика је заслуга Лукијана Мушицког у обликовању графема које је Вук уносио у своју реформисану азбуку. Мушицки је био естета и зато је желео да сви графички знаци буду и складно обликовани, да имају, поред своје главне функције означавања фонема и ликовну складност. Зато је Вуку саветовао да ћирилске знаке који ће ући у *Рјечник* тако уради и изреже да буду лепи и на изглед. И зато данас када славимо Вука и његову двестогодишњицу рођења не смемо а да се не сетимо и његовог великог пријатеља, консултанта и учитеља Лукијана Мушицког, јер се нешто и од његовог духа, који је зрачио из тихог и питомог Шишатовца, преточило у Вуково реформаторско дело.

УДК 808.61/.62-1(091)

http://www.balkaninstitut.com

О ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ ПЕСАМА ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ

Мирон Флашар

Читање песама какве је писао Лукијан Мушицки, а уз њега и после њега и сваки важнији песник српског класицизма, то је, данас, заборављена вештина и доживљај тешко приступачан.

Као вештина оно се, рекао бих, слабо негује и у стручним круговима, међу филолозима, књижевним историчарима и критичарима. Додуше, не изостаје у тим круговима занимање за поетолошке претпоставке из којих је класицистичко песништво произашло. Само, то је занимање махом теоријско. Заокупљено је питањима крупним и општим: како се у класицизму поима и дефинише песништво, која су темељна правила за писање епа, драме, лирске песме; — а несклоно је бављењу појединостима жанровских норми и упутствима класицистичке поетике, наоко сасвим техничким и практичним. Као да класицистичка поетика није прескриптивна, а у српском XIX веку и надасве школска дисциплина.

Као целовит литерарни доживљај читање песама Лукијана Мушицког није доступно данашњем читаоцу са више од једног разлога. Ти разлози различитог су реда. У својим екстремима чак до опречности различни, тако да би се, апстрактно гледано, могли узајамно неутрализати, па и условити некакву нову блискост Лукијановом тексту. Ово, разуме се, под претпоставком да нема неотклоњивог образовног јаза и преоштрог дисконтинуитета између модерне и „класичне" школе.

Препреку разумевању Лукијанових песничких поступака створили су, на једној страни, вуковско начело народности и романтичарски култ емотивности, а на другој сензибилитет читалаца однегован на модерној поезији којој, додуше, нису страни интелектуалност и сложене технике језичког онеобичавања. Али док ово друго, сензибилитет за поетску реч и скорији и актуалан, не успева да приближи модерног читаоца класицистичкој поезији стога што њена интелектуалност и њена од прозе одмакнута дикција почивају на заборављеним поетолошким начелима (заправо, произлазе из темељног начела класицистичке imitatio), дотле споменуто романтичарско предуверење, уврежено још и данас као доктрина општег мишљења, као да успева да оспори саму оправданост разговора о „доживљају" класицистичке песме, просто на основу тога што у овој осећање нема примат, и што се она, извесно, не може доживети као „спонтано пресипање" снажних емоција.[1]

[1] Вердсвертова дефиницијска реченица (all good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings (предговор *Лирским балладама,* 1805) наметнула се и одвећ трајно, пркосећи чак и далекосежним променама у актуалном поетском стварању.

http://www.balkaninstitut.com

Међутим, није ми намера да улазим у питања која припадају области поетике рецепције. Задржао бих се, кратко, на равни вештине читања песама какве су оне из пера српских класициста.

*

Читање песама Лукијана Мушицког, као вештина, данас се најлакше може означити термином *интерпретација*. Али ту би могло стати на пут разумевању реченога једно модерно предуверење: да интерпретацијских метода има много и да су једнаког важења. Морам стога рећи шта овде подразумевам када кажем интерпретација, или вештина читања, или, напросто, читање песама Лукијана Мушицког. На уму ми је темељни херменеутички поступак данас помало озлоглашене филологије. На уму ми је читање и разумевање песме из њених историјских условљености. Али читање и разумевање свесно тога да такве условљености нису само спољашње чињенице, рецимо социјалне или биографске (премда су, наравно, и то); него да су у питању и унутрашње чињенице уметничког текста; чак и најпре и надасве те чињенице; с тиме да им се корени морају пратити уназад, у њиховом пружању кроз европско литерарно предање, а све до у грчко-римску антику. Једино тако посматране оне откривају своју улогу и начин свога деловања у одређеном „класицизму" и у песми одређеног „класицисте".

И још нешто. Насловом је намерно назначено да ће бити речи о интерпретацији *песама* Лукијана Мушицког. Не о интерпретацији *ода*, то јесте, песама оне врсте које су, како данас осећамо, надасве репрезентативне за дело овог српског класицисте. К томе ћу, не мање намерно, говорити само о Лукијановим малобројним *еклогама*. Заправо о једној, најранијој и писаној на славеносерпском.

Дакле, дужан сам да образложим зашто сам се определио управо за Лукијанову еклогу као узорак на коме се могу приказати интерпретацијски проблеми какви се јављају при читању свих песама главног песника српског класицизма.

Интерпретацијски проблеми на које ћемо се овде осврнути имају два нарочито снажна извориштa. Једно смо већ споменули, премда само уопштено. То је подражавање античким узорима, засновано на класицистичкој варијанти хеленистичке теорије имитације. Треба додати да је класицистичко подражавање — које није само поантички нововековни феномен него се у песничкој пракси снажно јавља већ у доба раног римског царства — схватало вербално и тематско повођење за класичним текстовима, остваривано уз мање или веће измене елемената из канонских предложака, као јемство вредности новостворене песме; као средство да се сопственој песничкој продукцији обезбеди висок положај и неоспориво достојанство. Другим речима, класицистичко подражавање такво је подражавање које мање или више губи из вида првобитни функционални контекст у коме је имитација узора стајала у хеленистичкој теорији; барем тамо где се она јављала у за нас најрепрезентативнијем виду. Као код Квинтилијана, у реторици, и код Хорација, у поетици. Наиме, ови римски теоретичари, непосредно задужени у предању хеленистичке поетике, истицали су да imitatio, као подражавање старијим ауторима, има улогу вежбе и припреме; да подражавање оспособљава млађег писца за aemulatio; дакле, не за механичко угледање него за такмичарско огледање и за надметање с узором. Редукција којој је овај функционални контекст хеленистичке теорије подражавања подвргнут у класицистичком стваралаштву изазвала је, у овоме, гомилање вербалних и тематских реминисценција на античке канонске ауторе. Површински непосредније уочљиве те реминисценције махом су први, а често и једини предмет интерпретаторских и коментаторских напора око тумачења одређеног текста из класицистичког стваралаштва. Ово се дешава на штету потпунијег разумевања интенција аутора, семантике њего-

http://www.balkaninstitut.com

вог исказа, па и сензибилитета публике за коју је текст састављен.

Јер, литерарни рад у реминисценцијама није ни за класицисту само и надасве учена игра. Улога вербалних и тематских реминисценција, премда има и ту намену, не исцрпљује се ни код класицисте само у додавању површинских дикцијских украса — colores, lumina; нити овај тежи само изазивању пријатности коју препознавање реминисценција побуђује у свести литерарно образованог читаоца, припремљеног школовањем за усвајање такве врсте литерарних текстова. Класицистичка техника подражавања, класицистички рад у реминисценцијама има и шире, поетолошке импликације; одговара и на сложене морфолошке захтеве које класицистичка теорија жанрова поставља пред песника; а управо степен остварености поменутих импликација и захтева био је мерило према којем је, у класицизму, оцењиван одређени текст.[2]

Помен ширих поетолошких импликација класицистичког песничког рада у реминисценцијама и класицистичке технике имитације води нас другом извору тешкоћа с којима је суочена интерпретација песама Лукијана Мушицког.

Друго извориште интерпретацијских проблема мање је непосредно уочљиво, а далеко је снажније од првог, управо стога јер делује у сарадњи са њим. То друго извориште интерпретацијских проблема је нарочита спрега жанровских захтева и морфолошких одлика које реализује, махом необично прецизно, свака песма неког ваљаног песника класицисте. При чему — а ово махом измиче оку модерних тумача — песма класицисте настаје не само као одговор на очекивања условљена декларисаном а и за нас непосредно препознатљивом *врстом* краће песме; то јесте, припадношћу неком жанру о коме и данас говори општа теорија књижевности (епиграм, ода, елегија, идила, еклога и сл.); песма класицисте истовремено настаје и као остварење морфолошких и тематско-мотивских захтева које су хеленистичко-римска и класицистичка реторика и поетика постављали одређеним *типовима исказа* сходно њиховој грађи и намени, односно „предмету" (енкомиј, пропемптик, епицедиј итд.).[3]

Сажет осврт на управо назначене интерпретацијске проблеме које постављају песме Лукијана Мушицког могућ је само ако се ослонимо на жанровски непроблематичан узорак. Ода, чак и класицистичка, то није. У антици, ода и није дефинисана као специфичан жанр. У својој потоњој европској историји песме обележене као оде јављају се у веома бројним и јако различним видовима па је тешко говорити о захтевима жанра. Насупрот оди, или барем у поређењу с њом, еклога је жанровски непроблематична. Поготово еклога отворено и програмски наслоњена на еклогу Теокритову и Вергилијеву; односно, грађена у теокритско-реалистичном или вергилско-алегоричном типу; дакле, у оним основним видовима у којима је еклога писана од ренесансе до у XVIII/XIX век.

Еклога је дефинисана и приказана у традиционалној прескриптивној поетици указивањем на низ спољашњих обележја — дуги стих епике (или дистих елегије); монолошки и дијалошки драмски исказ; амебеј и рефрен (са сасвим далеком фолклорном основицом); пас-

[2] Заправо, модерна свест о природи песничког рада и о његовим теоријским претпоставкама изменила је, у скорије време, наше гледање на више него један „класицизам". Пример је и ренесансна новолатинска поезија. Види *Увод* у антологију *Renaissance Latin Verse*, чији су аутори A. Perosa и John Sparrow (Duckworth, London 1979, p. XXI, са библиографијом о том питању у белешкама).

[3] Порекло овог система класификације према садржини (предмету-materia) је античко; а има два извориштa: једно, у називима за неке врсте песама које потичу из најстаријег хеленског (*threnos* „тужбалица"), али и из скоријег, хеленистичко-римског песништва антике; друго, у правилима и упутствима античких ретора за састављање беседа одређене намене и садржине. Овај каснији, реторички допринос реченој класификацији значио је и установљивање каталога одговарајућих сталних мотива, или „општих места", примењивих, па чак и обавезних у одређеној „врсти".

http://www.balkaninstitut.com

тирски свет са за њега већ у античкој буколици везаном сценеријом и мотивиком. По тим спољним, морфолошким и мотивско-сценским елементима еклога је за сваког образованог читаоца жанровски лако препознатљива, било да се у њој јављају античка имена пастира или новије националне замене за њих.

Најзад, и ово треба унапред напоменути: Лукијанова еклога није, због овога дуга античкој пастирској песми, затворена за позајмице из Хорацијевих ода; и то не само на дикцијској равни, него и на равни поетичарских импликација; дакле, на равни семантички значајној, чак и темељној за читање и разумевање одређене песме.

*

Окренимо се сада нашем тексту-узорку. То је, наговестили смо, Лукијанова I еклога, састављена 1802, на „славенском", и насловљена *На смертъ Василия Петровича.* (Јован Хаџић дао је превод ове Лукијанове славенске оде).

Двадесетпетогодишњи песник саставио је, дакле, еклогу као пригодну песму. Лица у њој носе имена позната из Вергилијевих буколика: *Мелибеј, Дафнис, Меналкас.* А умрлог Василија та лица помињу под именом *Велимон.* Ово све указује на еклогу вергилског алегоријског типа. Очекујемо (јер тако је то, по правилу, у европској еклоги још од времена ренесансе) да пригодна намена песме „на смрт" повуче за собом и појаву реминисценција на Вергилијеву V пастирску песму. Ону где Вергилије пева смрт и апотеозу митског пастира Дафнида.

Међутим, пажњу нам прво везује мото. А пред текстом Лукијанове I еклоге стоји мото из Хорација:

Durum; sed levius fit patientia,
Quidquid corrigere est nefas.

Што бисмо могли превести са: „Тешко је то поднети; па опет стрпљење ублажава зла која не можемо поправити." Или, још развијеније и слободније, са: „Тежак је то губитак; ипак, стрпљење нам помаже да поднесемо зла за која богови нису дали лека људима."

Мото је мисаоно тачно примерен Лукијановој пригодној еклоги „на смрт". Несумњиво. Али, као што смо напоменули, за интерпетацију класицистичке песме важно је готово код сваке реминисценције уочити и њене поетолошке импликације. Не само када се гледа на реминисценције унете у текст, него и када се гледа на мото песме; чак и нарочито када се на овај гледа.

Стихови о човековој коначности и о његовој немоћи пред смрћу јављају се веома често у античком песништву. Чести су нарочито у Хорацијевим одама. Пошто је тако, не треба се, олако, задовољити претпоставком да је Мушицки тек случајно узео завршне стихове из оде *Quis desiderio* као мото за *Еклогу на смрт Василија Петровића.*

Ода I, 24, *Quis desiderio,* и сама је пригодна песма поводом смрти неког Квинтилија, пријатеља и Хорацијевог и Вергилијевог. Сходно разврставању песама по предмету та ода је епицедиј (epicedium), тужбалица над мртвим. У грчкој књижевности антике епицедиј се јавља нарочито од IV века старе ере (Ерина); пре свега код грчких песника хеленистичког и римског раздобља (Арат, Еуфорион, Партеније). Тужбалица се преплиће са утехом (consolatio); а такве песме се не граде без ослањања на правила која ретори прописују за посмртне и утешне беседе. У латинској поезији Римљана епицедиј се јавља нарочито често у елегијском дистиху (Проперције, Овидије); али се јавља и у другим стиховним облицима. Налазимо епицедиј и у склопу великог епа. (На пример, код Вергилија, *Aen.* VI, 860 и д.) Преплитање епицедија и консолације условљавало је у песмама које нам везују пажњу и појаву филозофских општих места, оних намењених човеку суоченом са смрћу.

Најкраће речено: Хорацијева ода I, 24, може се, па и мора, посматрати као *epicedium* у коме има и црта типичних за consolatio. Питање које се отуда намеће интерпретатору наше класицистичке поезије гласи: не треба ли и I

http://www.balkaninstitut.com

еклогу Лукијана Мушицког, над којом је мото из те Хорацијеве оде, читати и тумачити на исти начин? А то ће рећи: као епицедиј?

*

Европска поезија зна од ренесансе за пригодну еклогу с темом тужења над умрлим пријатељем (или заштитником). У еклоги с таквим предметом честе су наратво — споменули смо то — реминисценције на V песму из Вергилијевих *Буколика.* Дакле, реминисценције на ону Вергилијеву буколску песму, односно еклогу, чији је предмет смрт, али и апотеоза митског пастира Дафнида.

Међутим, нововековна еклога споменуте врсте не ограничава се никада само на вербалне реминисценције. У њој је, махом, на делу подражавање које се осврће на мотиве и на сценске и техничке елементе Вергилијеве буколске поезије уопште, а посебно на оне из V Вергилијеве еклоге.

За античку буколску песму, како смо споменули, морфолошки је конститутиван дијалог и, надасве, амбеј — наизменично певање или натпевавање два пастира. Овај изворно фолклорни елеменат подвргнут је разним адаптацијама, сходно теми одређене песме. За уметничку буколску песму, рекли смо даље, карактеристичан је идиличан приказ природе, осунчане и питоме, уз уверење да је та природа извор душевне ведрине и доброг расположења. (Јер, античка уметничка буколика творевина је образованих песника, становника великих градова хеленистичког и римског времена. Они, а не пастири и ратари, тражили су спокој и одмор у природи; па су ову и на одговарајући начин идеализовали.)

Намеће нам се, отуда, и сасвим одређено питање: Има ли сличности између Вергилијеве V и Лукијанове I пастирске песме, и то у специфичној адаптацији управо споменутих двеју црта — у примени амебеја и у нарочитој улози додељеној идиличном опису природе?

Што се тиче амебеја, он пружа морфолошку основу исказивању предмета песме и код Вергилија и код Лукијана. Истина, при првом овлашном погледу на Лукијанову еклогу то може и да измакне пажњи данашњих читалаца; па и тумача.

Сценски обе су еклоге, наравно, смештене у овлашно назначени оквир идиличне природе. У Вергилијевој еклоги описано је како се сусрећу два пастира, Мопсо и Меналка. Овај други, као старији, позива Мопса да седну у хлад и да певају песме. Мопсо пристаје и прво он пева песму о смрти младог пастира Дафнида, догађају над којим је сва природа туговала. Када Мопсо заврши своју песму, после неколиких размењених речи, Меналка пева песму о узлажењу Дафнида на Олимп, о његовој апотеози, догађају у којем је, сада општом радошћу, опет учествовала сва природа. Потом се Мопсо и Меналка узајамно дарују, скромним поклонима-наградама. У Лукијановој еклоги описано је како се са Мелибејем сусрећу два лица: Дафнид и Меналка. На Мелибејево питање, изазвано суморним изразом на њиховим лицима, ова двојица казују да су савладани тугом због смрти младога Велимона. Следе, као главни део песме, заправо као обрада њеног предмета, искази сва три „пастира", дати напоредно и монолошки; ту они, наизменично, туже за умрлим младићем. Имамо тако и код Лукиајна, стварно, амебеј, наизменичну песму. Само се у Лукијановој еклоги надмећу у исказивању туге не два него три „пастира".

Искази тројице пастира дати су, после уводног дијалога, у затвореним недијалошким и напоредним низовима. Не допуњују се приповедањем о догађају, једном или више њих, него кумулативним дочаравањем душевног стања — туге за умрлим. Симетрична напоредност и јесте структурална карактеристика амебеја, наизменичне песме пастира из античке уметничке буколике.

http://www.balkaninstitut.com

Осим тога искази Лукијанових пастира сећају нас на Вергилијеву V еклогу још и разрадом мотива *растужене природе*. Само, док је у наизменичним песмама двојице Вергилијевих пастира све некако митски оживљено и персонификовано, па смрт и апотеозу пастира Дафнида нежива природа и животиње прате прво тугом а затим и раздраганим клицањем, дотле је у дијалогу и амебеју тројице Лукијанових пастира тај мотив изразито рационализован: пастири у песми нашег класицисте поновљено казују како се *њима* природа *чини* тужном, тј. да они уносе своја расположења изазвана смрћу младог Велимона у доживљај природе.

Упркос рационализовању мотива, средишња улога природе у Лукијановој I еклоги несумњив је рефлекс из Вергилијеве V пастирске песме. Пастири код Лукијана казују наизменично: да је смрт однела Велимона (Василија Петровића), као што удар олујног ветра ишчупа стабљику још зеленог дрвета; да пролећна природа и сјај сунца у њима буде само тугу и одбојност; да они чују жалост и у гласу славуја; али кажу и да виде како се са влати траве „сузе сливају у росу".

У овом сликовном изразу персонификациона тенденција пробила се и код Лукијана Мушицког на начин који сећа на Вергилијево митско оживљавање неживе природе.

Сем што, на овакав начин, обнавља буколски и вергилски мотив о природи која тугује за мртвим пастиром, Лукијанова I еклога још и сценски реализује једно од реторских правила за састављање утеха — consolationes. То правило гласи: на почетку утешне беседе треба се укључити у тугу и тужење, јер дискурзивна вербална утеха је могућа тек доцније, тек када тугом раздирани човек посустане емоционално и постане приступачан рационалним аргументима. Стоји то правило већ у најстаријем од нама сачуваних античких уџбеника за припремне вежбе у беседништву, чији је аутор Теон из Александрије (I/II век).[4] Уједно, из тога се правила може разумети зашто се узлазна линија емотивности стално пење, у климаксу, кроз амебеј тројице Лукијанових пастира, да би се напокон, али тек под сам крај песме, ипак почела спуштати и смиривати.

Према учењу прескриптивне реторике, и њој блиске поетике, тужаљка (epicedium) у мотивици се додирује са утехом (consolatio); а према психолошким поставкама реторике тужење у које се пријатељ (тј. беседник) укључује са ожалошћеним у тренутку првог, најжешћег бола, јесте и први степен на путу ка утеси. Отуда и epicedium ретко изоставља мотив *подељене туге*.

На мотиву туге подељене са пријатељима заснована је сама сцена Лукијанове I еклоге, где се трећи пастир укључује у тужење прве двојице. Унео је тај мотив и Хорације у оду I, 24, и то поменом Вергилија. (Овај је, као и сам аутор оде, растужен смрћу заједничког пријатеља, Квинтилија.) К томе и Хорацијева ода-епицедиј показује сличан лук емотивности као и Лукијанова I еклога. Наиме, речи *Drum; sed levius fit patientia* — „Тежак је то ударац; али бива лакши ако се са стрпљењем подноси што човек не може исправити" — стоје, како смо успутно већ рекли, на самом крају Хорацијеве оде. Стављене иза емотивне тужаљке, која сачињава основни текст оде, оне пружају рационалну утеху, дискурзивно премда у сентенциозно сажетој поуци.

У Лукијановој I еклоги такве рационалне утехе нема, барем не на крају песме. Смирење емотивности које наступа под крај тужбалице реализовано је, делимично, и стога да би песми био сачуван карактер еклоге, жанровски и тонски. Лукијан је и ово постигао средствима која дугује Вергилију, а у три завршне, симетрично грађене наизменичне „песме" тројице пастира. Та три потпуно симетрична четверостиха заснивају се, наиме, на неколиким мотивима из Вергилијевих *Буколика*. То су: зла знамења која човеку долазе из жи-

[4] Theon, *Progymnasmata*, 2, 112, 16 ss.

http://www.balkaninstitut.com

ве и неживе природе; па насипање хумке за умрлога; и урезивање имена драгога бића у кору дрвета. (При чему тачност реченога није умањена тиме што последњи мотив, урезивања имена, потиче из љубавних стихова.) У тим мотивима рационално добија превласт над емотивним. А мото стављен над Лукијанову I еклогу своди песму под кључ рационално-сентенциозне утехе.

*

У овде оцртани лук Лукијанове песме уграђени су, као вербалне и мотивске реминисценције, још и други елементи. Њихово распознавање захтева интерпретаторско читање изблиза, ред по ред и реч по реч. Тај заметни посао оставићемо за другу прилику. Наговестићемо само да и таква подробна анализа песниковог начина грађења песме, у реминисценцијама на античке канонске ауторе, у потпуности потврђује основни овде изнесени став: песме Лукијана Мушицког реализоване су тако да истодобно одговарају како на захтеве свог формалног жанра (у осмотреном случају *еклоге),* тако и на захтеве типа исказа предвиђеног за њихов посебни „предмет" (у осмотреном случају *епицедиј).* Одговарајућа двојна схема читања је императив и за интерпретацију и за литерарни доживљај песама какве је писао Лукијан Мушицки; а са њим и остали песници српског класицизма.

УДК 886.1/.2-1.09

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЛУКИЈАН МУШИЦКИ И УСТАНИЧКА СРБИЈА

Бранко Вујовић

При сагледавању и оцењивању улоге српске интелигенције у формирању идејно-политичких основа српске револуције са почетка XIX века, као и доприноса истакнутих појединаца у њој, неминовно се долази до констатације да је од посебног значаја била улога и допринос митрополита Стефана Стратимировића, као и неких знаменитих личности из његовог круга, пре свега Доситеја Обрадовића и Лукијана Мушицког. И у политичком и у културном погледу Стратимировићева опредељења била су јасна. Она су била формирана и испољена још пре избијања првог српског устанка. Уверен да народни устанак може успети једино ако га православна Русија подржи, он је руском двору још на почетку српског устанка доставио свој тајни план — нацрт васпостављања нове славјано-серпске државе.[1]

Са избијањем првог српског устанка, Стратимировић је успоставио тајне али веома чврсте везе са вођама устанка, пре свега са Карађорђем Петровићем и Јаковом Ненадовићем.[2] Узимајући у обзир специфичност, сложеност и деликатност његовог личног положаја као митрополита српског у Хабсбуршкој Монархији, морао је у свом јавном наступу да се постави крајње обазриво, што је код неупућених изазивало неразумевање а понекад и сумњу у његову искреност и праве намере. Од стране неких појединаца оптуживан је каткад и за дволичност. Међутим, ако се пажљиво прати његово стварно деловање и размотре сви потези које предузима, могу се сагледати сва његова обимна, крајње реална и добро смишљена политичка настојања која су била подређена једном једином циљу — коначном ослобођењу српског народа и од турске и од аустријске власти. У одсудним тренуцима, радећи то тајно, он не преза да сопственим материјалним средствима организује откуп оружја, војне опреме и муниције за потребе устаника у Србији, „али то чини у дубокој тајности, јер стрепи од бечког двора" — како наводи С. А. Санковски, шеф руске мисије у Црној Гори у свом извештају упућеном кнезу А. А. Чарторис-

[1] С. Димитријевић, *Стефана Стратимировића, митрополита Карловачког план за ослобођење српског народа*, Споменик СКА, LIII, Београд 1926, 19—17; С. Гавриловић, *План Софронија Југовића о српско-руској сарадњи*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1966, књ. IX, 87—89; И. С. Достян, *Планы основания славяно-сербского государства с помощью России в начале XIX века*, Славяне в Россия, Москва 1972, 98—107; Уп. *Первое сербское восстание 1804—1813. и Россия*, књ. I (1804—1807), Москва 1980, 84—86, 107.

[2] Р. Перовић, *Први српски устанак, акта и писма на српском језику, 1804—1808*, Београд 1977, 60—62, 81—82.

http://www.balkaninstitut.com

ком у пролеће 1805. године.[3] У почетној фази устанка митрополитови повереници, као што се из сачуваних докумената види, били су најчешће црквени људи — прота Гаврило Исаковић у Сремској Митровици, прота Михаило Пејић и Јефтимије Ивановић у Земуну, прота Рафаило Милошевић у Белој Цркви, Константин Јовановић у Кленку и други. Када је то сматрао неопходним, Стратимировић је у устаничку Србију слао и своје посебне емисаре којима је поверавао најделикатније задатке. Међу њима нарочито су се истакли — Доситеј Обрадовић и Лукијан Мушицки. Позната је улога коју је Доситеј одиграо у Карађорђевој Србији, у развоју њене просвете и културе.[4] Мање је познат значајан допринос који је дао Лукијан Мушицки.

Најновија истраживања показују да је Лукијан Мушицки од почетка избијања устанка био непосредно укључен у прикупљању података о стању у Београдском пашалуку, а за потребе митрополита Стефана Стратимировића. У његовој заоставштини сачуван је један драгоцен документ — списак најистакнутијих вођа на почетку устанка (датован 12. октобра 1804. године), са подацима о бројном стању села и цркава у Београдском пашалуку.[5] Исти је допуњен, што се тиче стања села, цркава и манастира, као и пописа неких нахија изван пашалука, крајем децембра 1804. године.[6] На основу из Србије добијених прегледа и спискова, Мушицки није само саставио ове документе, већ је вршио и њихову каснију допуну, што све говори о његовој знатној обавештености. Његови касније настали умеци мастилом прецизирају поједине податке, који су веома значајни и могу се груписати у две врсте: једни се односе на презимена личности (тако је додао да се Миленко презивао Стојковић, а Тома из Градишта Јовановић, а у случају Петра Молера исправио је наведено презиме Ненадић у Николајевић), а други се односе на место рођења појединих личности (за Павла Поповића је дописао да је из Вранића, за Ђушу Вулићевића из Азање, за Младена Миловановића да је из Ботуња, за Николу Грбовића да је из Мратишића, а за поп-Луку Лазаревића да је из Свилеуве). Многе допуне Мушицки је извршио и у два друга прегледа под насловом „Счислителноје списаније сел, церквеј и монастирej в Сербији находјашчихсја по рјаду на[х]ij јакоже мње сообшчено бист л[ета] 1804“ и „Описаније неких монастирej в Сербији находјашчихсја“. Ови документи настали у првој години устаничког војевања значајни су не само због многих података које садрже, већ и због рада и доприноса самог Лукијана Мушицког, који се овде јавља, како оправдано истиче Радослав Перовић, као „први скупљач документарног материјала о Устанку још од самог његовог почетка и који је према Устанку имао активан идеолошки однос“.[7] При свему томе, не можемо занемаривати чињеницу да се активност Мушицког одвијала по непосредном налогу митрополита Стратимировића и под његовим будним оком. Уједно, Мушицки је одржавао везе са школованим Србима који су живели и деловали далеко од Србије, а који су настојали да помогну устанички покрет. Међу њима је био и Григорије Трлајић који се из далеког Петрограда дописује са Мушицким и Доситејем, изражавајући спремност да дође у Србију. У писму од 23. децембра 1804. године, замера Лукијану Мушицком што му није послао историјат збивања у побуњеној Србији: „В своје времја ти мње објешчал јеси описати ми дјела наших Сербов и нијеси сохранил својего слова, знаја јако всјакому Сербу даноје слово јест паче всјего

[3] *Первое сербское восстание* 1804—1813, 107.

[4] Ј. Деретић, *Први устанак и култура*, зборник *Први српски устанак*, КНУ, Београд 1981, 147—162; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1971—1848*, Београд 1986, 53—59.

[5] Р. Перовић, *наведено дело*, 96—98.

[6] *Исто*, 102—108.

[7] *Исто*, 103, 107—108.

http://www.balkaninstitut.com

свато."[8] Неколико месеци касније, обавештен о намери Доситеја да пређе у Србију, Трлајић му саопштава да би и он радо пошао „слаткој мајци [Србији] да је брани од напасти туђе, да је храни плодом свога труда и да позна радости мајке, да је синак за то рад умрети, баш да има хиљаду живота..."[9]

Крајем априла 1805. године Григорије Трлајић у писму из Петрограда пише Лукијану Мушицком, стављајући примедбу на употребу израза „Сербијанци" за становништво Србије, што је за њега не само неисправно, већ и увредљиво. У наставку закључује писмо Мушицком следећим речима:

„... Вси Серби должествују состављати *једини род и грозд*, вси душами једним и тјем же чувством, чувством взаимнаго почитанија и довјерености, чувством согласија и тјеснаго соједињенија, чувством сладкија дружби; о! сладчајшим чувством љубве ко вседражајшему имени сербскому, чувством забвенија самаго себе в расужденији всеобшчаго блага љубимаго својего *рода*. Сије једиоје блаженојејушчеје чувство јест перваја всесвјашченејшаја должност всјакаго сина сербскаго, должност внушајемаја нам мудростију и благостију, должност предписивајемаја нам опитом вјеков минувшим и политикоју, должност, повторјају, јаже једина, јејаже исполненије једино может учинити нас достопочтеними пред народами земљи..."[10]

Мушицки му одговара из Сремских Карловаца писмом од 7. августа 1805. године, у коме га обавештава о успесима устаника у Србији:

„Сего љета Серби сјекуше доселе злих Турков. отјаше Карановац, мјесто довољно утвержденоје, и град Ужицу. Сеј последњи ових днеј вјаше дивноју храбростију. Имјејушче осам пушек [топова], праха и олова довољно, попалише все почти мјесто [варош] вње града. Град принужден предатисја разними уговорама. Между прочими даша Турци Сербом сто кесов новцев, си јест тисјач гулденов, 35 хатов и 50 коњеј и целују турецкују музику, војеводе Јакову. Првиј војевода, главнокомандујушчи Георгиј, не бје при сем сражениј, отшедши против нешкаго паши. Ça iга, ça iга."[11] Уз писмо, Лукијан му шаље књижицу земунског књиговезца Гаврила Ковачевића *Пјесн о случајном возмушченији с Сербији...*, коју је овај издао 1804. године.

Митрополиту Стратимировићу било је нарочито стало до тога да се војни успеси устаничке Србије допуне и осигурају чврстим политичким позицијама и државним уређењем ослобођене земље, као и народним просвећивањем. Он је, нема сумње, имао непосредног удела у конципирању устројства Правителствујушчег совјета српског. Неки истраживачи су сасвим у праву када износе мишљење да и овај наглашено славјано-сербски назив за први и највиши орган цивилне власти у Србији потиче управо од Стратимировића.[12] Рад Правителствујушчег совјета и његово место у систему власти устаничке државе, веома су занимали митрополита. Зато је повремено упућивао своје најумније и најспретније посреднике да га непрестано обавештавају о овој законодавној установи до које је, с правом, толико држао. У јесен 1806. године у Смедерево је, где се тада Правителствујушчи совјет налазио, послао најпре Доситеја Обрадовића. Доситеј је у Смедерево стигао преко Баната, а у то време командант Банатске војне границе био један Србин — барон Петар Дука, иначе митрополитов блиски пријатељ. Сачувана су два веома важна Доситејева писма из тог времена. У једном, писаном Константину Стошићу, записане су ове речи: „Када се састанемо, казаћу ти ствари нечувене... Како ми се цео живот кратак чини док смедеревске нисам видео пределе."[13]

[8] *Исто*, 102.
[9] М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1952, 89.
[10] Р. Перовић, *наведено дело*, 121—122.
[11] *Исто*, 133—134.
[12] С. Димитријевић, *наведено дело*, 31.
[13] Р. Перовић, *наведено дело*, 223—224.

http://www.balkaninstitut.com

Скоро у исто време Стратимировић је послао у Смедерево и Лукијана Мушицког, који је имао непосредан задатак да проучи рад Правителствујушчег совјета и опише подробније „дјела наших Сербов". О свом боравку у Смедереву Лукијан је обавестио Стратимировића једним писмом писаним у Вршцу 29. септембра 1806. године. Овај веома важан документ открио је још Димитрије Руварац, а његов садржај објавио је Никола Радојчић.[14] Писмо је веома кратко, јер представља једну врсту претходног извештаја о повратку из Смедерева, иза којег је следио, јамачо, подробнији усмени или писани извештај митрополиту. Из садржаја писма види се да је митрополит Стратимировић лично упутио Мушицког у Србију са веома важним и поверљивим задатком, што у извесном смислу доводи у питање устаљену оцену о лошим односима између Стратимировића и Мушицког, бар у том раном периоду њихових међусобних односа, тј. пре појаве Вука Караџића и догађаја везаних за његову делатност на пољу језика. Штавише, у ово време митрополит је, нема сумње, високо ценио младог и ученог архиђакона, што се види из саме чињенице да му је поверио исти или сличан задатак као искусном Доситеју. Из наведеног писма избијају емоције, пре свега понос и срећа што је стигао у стари српски град Смедерево, некад упориште непријатеља, а сада у рукама устаника — хероја српских; затим што је, присуствујући седници Совјета, имао прилику да посматра истакнуте представнике врховне устаничке власти; да саслуша прелепу и поносну беседу Младена Миловановића, човека који се истицао међу свима својом висином и лепотом. Тај део писма гласи у оригиналу:

„Из видјених даже до здје, пријатнејшеје чувствованије оста ми, и в памјати и в сердце родившемисја в Смедереве, јегда град древних врагов Сербијанских видјех в руку неустрашимих иројев сербских; јегда между поглаварима, Совјет сербски состављајушчими, в самој горнице их, усмотрех Младена — величиноју и лепотоју отликујушчагосја мужа, и услишах красно-гордују беседу Јего."[15]

Љубав према Србији и дивљење према устаницима Мушицки је испољавао и касније, свестан значења догађаја који се у Србији одигравају. Боравећи у Земуну, у лето 1807. године, често је излазио на обалу Дунава и сетно посматрао обрисе Београда и „за Србијом уздисао". Као што је тих дана занесено писао свом пријатељу песнику Михаилу Витковићу, био је убеђен „да ће се све ускоро догодити, што поричемо да се може догодити". Описујући своје утиске после недавног боравка у Србији, у заносу пише Витковићу:

„Видео сам славни и мили Београд. Ах, Мишо, како је позориште с оне стране! Како пространо, како красно! Како ти је лепо погледати на Врачар и Топчидер, славне храбростију сербском! Какова се чувствованија рађају, взирајушчему на Београд..."[16]

Из ових неколико надахнутих речи може се извући и чињеница да је Лукијан имао прилике да борави и у Београду и да том приликом разгледа његове природне и историјске знаменитости и околину града. Његово одушевљење Београдом прожето је нескривеним патриотским осећањем изазваним устаничким успесима у борби против Турака. За њега су посебно привлачни Врачар и Топчидер, где су устаници имали своје логоре и утврђења и која су славна „храбростију сербском".

Својих родољубивих и слободољубивих осећања Мушицки се није одрекао ни у тешким тренуцима слома првог српског устанка, у време мучних искушења, када су избегличке поворке прелазиле Саву и Дунав, тражећи спаса на њиховим северним обалама. У тим теш-

[14] Н. Радојчић, *Лукијан Мушицки у Правителствујушчем совјету сербском*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 7, Нови Сад 1954, 159—160.

[15] *Исто;* Уп. Р. Перовић, *наведено дело*, 225.

[16] Б. Вујовић, *наведено дело*, 53.

http://www.balkaninstitut.com

ким, суморним данима, он се нашао међу њима, пораженим устаницима и избеглицама, бодрио их речју, делио им храну, примао их у своју кућу. Зна се да је Лукијан Мушицки пружио материјалну заштиту жени познатог устаничког вође и хероја Стојана Чупића, као и Вуковом оцу Стефану, који је тада већ био избегао у Сремске Карловце. При томе не треба заборавити да Мушицки на овај начин није само испољавао свој дубоки хуманизам, саосећање и љубав према своме напаћеном народу, већ и дубоку везаност за шишатовачку традицију *благодејанија* која, као што је познато, потиче из саме садржине култа Светог Стефана Штиљановића, „народног хранитеља".

Посебно поглавље у животу и делу Лукијана Мушицког представља његов однос према Вуку Караџићу и Вуковим настојањима да идеје српске револуције пренесе са друштвено-политичког на књижевни и културни план. Први сусрет Вука и Лукијана одиграо се 1804—1805. године у Сремским Карловцима, када је Вук још био ђак, а Лукијан за кратко време његов професор. Други, много значајнији период у односима Вука и Мушицког започиње у Шишатовцу 1815. године, где је Мушицки примио Вука са пажњом и поштовањем, као равноправног саговорника и сарадника.

Лукијан Мушицки је пружио младом Вуку не само уточиште, већ и неопходну подршку у његовом реформаторском књижевном раду. То није било случајно, јер је Мушицки својим родољубивим песништвом, којим је прослављао српску револуцију, и својим интересовањем за народно песништво био, у извесном смислу, Вуков претходник и инспиратор његових будућих реформаторских подухвата. Тих година манастир Шишатовац постао је, може се рећи, веома жива књижевна и уметничка радионица. Овде су настале такве Лукијанове антологијске песме, као што су *Глас харфе шишатовачке, Вуку Караџићу, Сербљину од Сербљина, Сени Доситеја Обрадовића* и друге. Сусрет Мушицког и Вука означио је епохалан догађај — сусрет славјаносерпске и новије српске књижевности. Управо у Шишатовцу исписао је Вук многе речи за свој *Српски рјечник* и прибележио најлепше песме народне епике, слушајући у овом манастиру Тешана Подруговића, Филипа Вишњића, Слепицу из Гргуревача и друге народне певаче. Према томе, у Шишатовцу се прикупило и записало доста оног што ће Вук касније објавити у својим књигама. Успеху тог подухвата много је допринео и учени шишатовачки архимандрит Лукијан Мушицки.

Што се тиче историје српске уметности, треба истаћи веома значајну чињеницу да је Лукијан Мушицки заслужан за још један стваралачки и плодоносни сусрет у српској култури новијег времена. Његовом иницијативом и далековидошћу дошло је средином 1816. године до сусрета славног српског класицистичко-бидермајерског сликара Павела Ђурковића[17] и младог списатеља Вука Караџића, што ће имати за последицу каснији боравак овог великог сликара у Кнежевини Србији 1824. године. Наиме, на основу Вукове препоруке, кнез Милош је позвао Павела Ђурковића у Крагујевац, где је овај насликао низ портрета кнеза и чланова његове породице.[18]

Задивљен Вуковом личношћу, посебно његовим делом и свестан значаја његовог подухвата за српску културу, Мушицки је наручио код Павела Ђурковића, у то доба једног од најбољих српских сликара, два портрета — Вука Караџића и свој. Тиме је, нема сумње, испољио храброст (супротстављајући се на тај начин свемоћном митрополиту Стефану Стратимировићу, који је био наредио да се Вук прогна из манастира Шишатовца, а да се његов портрет неизоставно уклони), али у исто време показао је и историјску далековидост у предосећању и

[17] М. Коларић и М. Стевановић, *Павел Ђурковић као портретиста*, Београд 1953, 11—23.

[18] Б. Вујовић, *наведено дело*, 269—271.

http://www.balkaninstitut.com

предвиђању правог места Вука Караџића у историји српске културе, па и Павела Ђурковића у српском сликарству. Мушицки је, заправо, веома заслужан што је српска уметност добила једно портретско ремек-дело и што је за будућа поколења сачуван најранији лик Вука Караџића.

Касније је Лукијан Мушицки у писму описао необичне околности које су пратиле судбину овог портрета Вука Караџића, то што се дешавало са њим одмах после његовог настанка и, убрзо затим, Вуковог одласка за Беч. Тада је митрополит Стефан Стратимировић послао у Шишатовац једног протисинђела да добро извиди ствар — да ли је Вук још увек у манастиру и шта је било са његовим портретом, да ли је уклоњен из манастира. Мушицки пише Вуку: „Протосинђел Георгије Хранислав, када је био код мене, мотрио је мајмунски, као што има обичај, неће ли где видети Ваш портрет. Водио сам га (њега и његовог Бранковића) у манастирску библиотеку, да виде по њиховом желанију мој портрет, а може бити тражили су и Ваш, но злоковарни не виђеше га. Ја сам га пређе био сакрио. Где? Метуо сам га под старо портре патријарха Шакабенте. Под том завесију и сад стоји. . .“ Лукијан при томе изражава своје уверење да је поменути протосинђел којим случајем угледао Вуков портрет, сигурно би „денунцирао; дошао би ферман, да и њега истерам, избацим, протерам!“ На крају, Мушицки пркосно и недвосмислено открива своју праву намеру: „Неће га дочекати да га избацим! Он ће ми почетак, и као темељ бити моме *Србском Пантеону,* ког сам одавно намерио скупљати — портрета свију знаменитих Србаља.“

Дакле, захваљујући Мушицком, његовој упорности и ширини погледа у прекретнички тренутак српске историје, сачуван је Вуков портрет, чинећи данас незаобилазно дело у свим прегледима стваралаштва Павела Ђурковића. Сто тридесет година касније Вељко Петровић ће на следећи начин описати тај портрет:

„То је типичан, добар, чврст Ђурковић. Вук је ту око своје тридесете године, у зеленом капуту, белој, круто уштирканој и набраној кошуљи, с косом чешљаном на чело, по ‚ампирски‘. Глава, лице моделовано у целини, сливено: разговорне светле очи у којима титра осмех, велика, сенсуална, разговорна уста.“ На крају, Вељко Петровић додаје: „Како да не! Полуписмено, ћопаво чобанче, за пар година ускочило је у велики интелектуални свет, постало светска слава. Шта све њега чека?“[19]

Овим, разуме се, не исцрпљује се питање о везама Лукијана Мушицког са устаничком Србијом и Вуком Караџићем, најистакнутијем културним стваоцем тог доба, који се јавио на историјској позорници у време великих превирања у свим областима духовног и друштвеног живота ослобођеног српског народа. Те везе су биле сложеније и богатије него што ми то данас можемо сагледати, а њихове историјске исходе и књижевно-уметничке плодове тек треба пажљиво да проучимо и оценимо.

[19] Књижевност, 9—10, Београд 1947, 43.

УДК 930.85(=861):325.83(497.11)„1804/1812“

http://www.balkaninstitut.com

ФИЛОСОФИЈА У ДЈЕЛИМА ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГА

Димитрије М. Калезић

Кад прелистамо било који приручник из српске књижевности који покрива крај XVIII и почетак XIX вијека, наићи ћемо у њему на име Лукијана Мушицкога — свакако најугледнијега и најученијег радника на пољу културе међу Србима тога времена. У вези с тим, редовно се истиче да је био философ, мисаони пјесник, да је сав у мотивима и ритму античке поезије философски засноване. И тако, наш Лукијан је — стиче се такав утисак — био философ.

Кад пажљивије разгледамо приручнике из српске философије ријетко гдје ћемо наћи помен о Лукијану као философу. Једино му Андрија Стојковић[1] посебно поклања пажњу као философу; али је то толико кратко и опште да не значи много — чак се не види ни у чему је та философија, ни које су њене теме... Наглашено је само да је постао „апостол хуманизма, 'благодјетељи', 'благонравија'"... и да га је „српско грађанско друштво осећало као неку врсту духовног вође".

Неупоредиво је философски садржајнија студија тада младога Владимира Ћоровића[2] која даје, у једном дијелу, добру естетску анализу и истражује Лукијаново образовање у теоријској естетици, али — то је, у првоме реду, књижевна студија.

И тако, од оне прве и посредне слике о Лукијану као философу нема готово ништа.

Чему сад да вјерујемо и шта да прихватимо? Нашли смо се између двије крајности: и, сад, да ли да се између њих колебамо, или да се приклонимо једној од њих, с разлогом или без разлога, или нешто треће — да се отиснемо у широко студирање и дубоко истраживање, нимало лак и нимало једноставан, али зато захвалан посао. Ипак, одлучујемо се за ово треће, да истражујемо и да све што кажемо буде засновано на позитивном податку — дакле, да будемо у курсу методолошкога позитивизма.

*

Најприје се пред нама отвара епоха Лукина, односно Лукијанова школовања и рада на књизи — и њени европски оквири и њени српски садржаји и профили; па његова личност и образовање и, на крају, његова дјела из којих ће проговорити мисаони пјесник и кроз чије ће четири књиге *Стихотворенија* зазвучати глас философске рефлексије, а не систематике, и мјестимично ће

[1] Др Андрија Стојковић, *Почеци философије у Срба*, Београд, 1970, 149.

[2] Др Владимир Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Летопис Матице српске, 1906.

http://www.balkaninstitut.com

бљеснути идеја или порука која не долази из натприроднога Божјег откровења, него је само његов природни одсјај.

I

У вријеме када Лукијан живи, школује се и ствара, у европској култури теку неколике филозофске традиције. Свакако је најглавнија међу њима традиција њемачкога класичног идеализма: субјективнога — Фихтеовог, објективнога — Шелинговог, критицистичкога — Кантовог и објективнога — Хегеловог; ту се већ завршава период француске и швајцарске просвјећености, збива се француска револуција чији мотиви слободе, братства, једнакости вуку, добрим дијелом, коријене из филозофије хуманизма и ренесансе, а ова из антике, и та ће филозофија да се у пуној боји испољи у романтичној Европи. Старији Лукијанов савременик, јерођакон хоповски, а доцнији јеромонах Доситеј Обрадовић (1742—1811) живо је оличење немирнога, површнога и практичног еклектизма XVIII вијека; он представља веома виђену фигуру српске културе тога доба. Десетак година млађи од Лукијана је Вук, Лукијанов слушалац предавања у Карловачкоме клиричком училишту — будући великан српске новије књижевности и културе уопште. У православној Русији која је Србима и по православљу и по словенству била блиска и своја има у томе вијеку неколико прегалаца на пољу културе уопште, посебно филозофије и науке; свакако је међу њима највиђенији генијални Михаил Ломоносов (1711—1765) који није био без извјеснога утицаја или, можда, финијега подстицаја на нашега Лукијана.

Управо тих година Мушицки сазријева и интелектуално и духовно. Послије дужега процеса издвајања из минулога српског средњовјековља које је код нас потрајало и доста дуго у новом вијеку — ту на прелазу из XVIII у XIX вијек главни комплекс проблема српске културе, замршених и стегнутих у тешко размрсиви чвор — чини језик, језичко питање. Мушицки се њиме бави веома квалификовано, јер је у филологији одиста био „дубокоучен“;[3] затим се бави историјском науком, антиком и послије студија у Пешти, књижевношћу... он има добру стручну библиотеку која садржи готово све што је објављено у Срба до његова времена. Он је вишестрани ерудита, полихистор и полиглот, пјесник и проповједник просвјешћенија и патриотизма који у строгоме грчкоме и латинском метру пјева краће пјесме и дуже оде на српскоме, славеносрпскоме, црквенословенскоме и њемачком језику; неке од њих сам преводи, такође у стиху; некима даје ритамску структуру читаве строфе... Као патријаршијски библиотекар у Сремским Карловцима проучава старе српске рукописе... скупља народне пјесме које у његову стваралаштву не остављају никаква трага. У свему се ту огледа двојни човјек: типичан представник грађанскога европског друштва које је одушевљено антиком, засјењено тада увелико протестантизованом Европом, пуно дивних савјета за практични живот и сналажење у њему. Кроз његово научно и културно дјелање, нарочито на пољу филологије, види се да је то био човјек веома рационалан, који ништа не препушта пустоме случају или тренутној импровизацији, него све претходно промисли, проучи, испланира... али на жалост у многима пројектима остане само на плану или се заустави на почетку реализације истога (случај са граматиком и са преводом *Светога писма).* Можда је престајао са радом кад га више не би занимало; у сваком случају планира и почиње, а — не завршава. Грађевински и економски послови у манастиру Шишатовцу приказују га као човјека који се не сналази добро у практичним стварима и не газдује баш много домаћински, али његова просвјетна настојања и конкретни подухвати у Горњокарловачкој епископији, најприје као генералног викара а послије као њеног епископа, приказују га као неуморног прегаоца на томе послу. Судећи унеколико по овим

[3] Исти, Летопис МС, 1906, књ. 280, 52.

http://www.balkaninstitut.com

подацима дало би се закључити да је имао извјестан смисао за философију, али га није испољио; истина, у питању је философија у једноме широком смислу у каквом се и данас употребљава у ванфилософским круговима.

Очигледно, наша свеколика оскудица утиче на Мушицкога те се он окреће прошлости античкој, јер је псевдокласицизам тада владајући узор европске културе; па прошлости нашој јер је истраживање старих рукописа и књига било извор историјских гарантија наше некадашње величине. Зато он, пламени патриота, али не много традиционалан, инспирише се личностима из наше прошлости — Св. Савом и царем Душаном, а нарочито кнезом Лазаром који је за њега цар. У стваралаштву овога православнога монаха и епископа нема много трагова православне традиције. Осим шест псалама (1, 3, 7, 14/15, 81/82, 130/ /131) које је „прележил" — не превео, него препјевао, и то не у стилу јеврејске, него античке поезије, на црквенословенскоме језику — и то по црквенословенскоме преводу *Библије* који је у употреби у Православној цркви и има за свога преводног „претка" текст грчке септуагинте, а не латинске вулгате; затим оних неколико библијских реминисценција из Давидових псалама и Павлових посланица, и осим неколико више патриотских и националних него молитвених и духовних вокација кнеза Лазара и Косова — стваралаштво Мушицког не носи у себи ни дах ни мирис православне духовности, ни кад тамјана, ни воњу богоуханија измирне, ни симболику црквенога пјесништа, ни ритам псаламскога или паримејног чтенија, ни психолошку непосредност молитве, ни преокупацију догматским мотивима. Он је обилно плаћао данак своме времену — неупоредиво више европској култури грађанској која се већ увелико разраста, него романтичарској култури која се тек рађа и из ње све јасније издваја. Зато је код њега била јака, веома јака и наглашена жица националнога осјећања поред матичне струје његове културе и образовања — античке, и слабо, врло слабо, готово некакво осјећање за народно. Стога он низ пјесама посвећује кнезу Лазару, Косову, Српству... а народне пјесме које је скупљао нијесу оставиле у његовим *Стихотворенијима* ни најблеђега трага. Он је „звуке народне пјесме слушао као неки добронамјеран странац"[4] који је „слушао и разумијевао њене ријечи, али није осјећао њезине душе".[5] Његови хладни и учени стихови су врло педантни, али је интонација животности у њима прилично оскудна, јер је он пјесник учен, „дивниј наш Хорације"[6] који се строго држи пјесничкога облика и његових структура.

Сасвим је извјесно да у Лукијановим дјелима нема помена о темама којима се бави она чиста — теоријска философија: нема ту дубоких проблема најопштијих питања метафизике, нити префињених питања гносеологије, без обзира на то што је он, временски узето, био савременик са философима њемачкога класичног идеализма. У вријеме кад Лука студира у Пешти код Лудвига Шедиуса (1768—1848) антику, а то значи не само језик и књижевност, него етику и естетику античку заједно са философијом, тада се Е. Кант (1724—1804) клонио полако западу свога живота и давао најзрелија дјела свога духа — го је критички период његове философије из кога потичу његове три чувене критике: *Критика чистога ума, Критика практичнога ума и Критика моћи расуђивања.* У вријеме кад, монашењем у Гргетегу, од Луке постаје — на Ликоген, како је предлагао митрополит Стратимировић, него Лукијан како је желио сам постријжник („да имењак с њим с Самозадцем будем"), нирнбершки гимназијски професор, а касније директор, Г. В. Ф. Хегел (1770—1831) развија своје плодно философско стваралаштво; а по преласку у Хајделберг, за професора философије на Универзитету, Хегел још више развија своју дјелатност и даје још већа дјела; поред осталих и своју

[4] *Исто,* 32.
[5] *Исто,* 34.
[6] *Вукова преписка,* II, 474.

http://www.balkaninstitut.com

чувену *Историју философије* — која је прва историја, научно писана, еманциповане философије. Тада, на измаку псевдокласицизма европског, кад пјева наш Лукијан, Хегел утемељује ново схватање философије и пише њену историју која је, у ствари, настала из његових предавања. Хегел поклања пуну пажњу философији антике и утврђује да је она више укупност наука него философија у нововјековноме смислу, па филозофију средњега вијека у којој је филозофија била подређена теологији и била *ancila Theologiae,* укључујући и хуманизам и ренесанс, лако прекорачује и сматра ту филозофију неизворном и нееманципованом од теологије — да би лако стао на праг новога вијека кад почињу велики системи европске филозофије — рационализам, емпиризам, идеализам... Наш Лукијан је ту сличан своме савременику Хегелу, иако није с њиме имао никаква контакта: за њега постоји свијет антике и његова обнова у хуманизму и ренесансу и, поново, у неокласицизму, док средњи вијек примијетно одсуствује. Трагове нововјековнога рационализма, прагматизма и, нарочито, просвјећености налазимо у структури његова мишљења и у мотивима и темама његове поезије. Иако је Лукијан имао пред собом велике могућности и предуслове за бављење не само конкретном и упојединењеном науком, него и ширим њеним захватом, њеним филозофским залеђем и дубинама — то показују његове студије на градиву језика: није он био само филолог у одређеном смислу, систематичар, лексикограф..., него све то и више од тога — лингвист којега интересује сама суштина и природа језика, само, дакле, језичко биће.

Као што су га интересовали проблеми бића језика — тако су могли да га интересују најдубљи проблеми свијета, човјека... бића уопште. Пратио је он, унеколико, и савремену филозофску литературу, што се види из његове библиотеке[7] која је богатством свога књижног фонда, разноврсношћу и добрим зналачким одбиром књига била, свакако, најбогатија и најрепрезентативнија библиотека једнога оновременог Србина, с обје стране Саве, изузимајући, можда, само библиотеку митрополита Стратимировића. Док је у млађим годинама био примјер раднога елана и енергије „необично инвентиван и вредан",[8] куд год би, у било ком правцу у науци кренуо дубље, свуд би видио да други народи стоје много боље од Срба. Зато се окренуо унеколико српскоме средњем вијеку, унеколико православнима традицијама српским — а античких непосреднијих нијесмо ни имали — да би био од што веће користи српскоме народу уопште, поготово нараштају свога времена који је представљао пред лицем Европе дубоко заосталу културну провинцију — то је онај дио нашега народа на Балкану, и наивно клањање пред бљеском културе која је текла са европских извора: Пеште, Прага, Беча... — то је онај дио нашега народа који је у таласима миграционих помијерања био под притиском прешао Саву и просуо се широм Ћесаревине. Да би то све некако повезао, трагао је за неким питањима из прошлости, у првоме реду за питањима језика и историје, па је поклањао још већу пажњу језику свога нараштаја, јер се уз вјештачки, типично грађански језик славеносрпски у све јачој силини, неодољиво појављивао, потискујући тај хибридни и кидајући са давном старином, језик народних пјесама, изрека, прича — а највећу пажњу поклањао је управо култури класичној. Њени мотиви су били извори и узори, не само формални, његовој поезији која је била мисаона. Мушицки као да стоји на једноме синдрому гдје се стичу сви ови правци, али је, за њега, најјача струја класике. Он ништа не ради површно, него све студиозно, из дубина — и у томе се разликује од просвјетитељскога курса културе уопште. У томе је била његова интелектуална снага која је гарантовала његову ученост. Зато су му

[7] У Летопису МС, књ. 278, 41—42.

[8] Вељко Петровић у *Енциклопедији СХС* Ст. Станојевића, II, 926.

http://www.balkaninstitut.com

следовали млађи нараштаји и сматрали га својим духовним вођом; и он је себе тако осјећао. У једноме писму Вуку Караџићу (од 29. децембра 1821), између осталога каже ово: „Младеж је српска моја дијецеза! Ову ми не оте ни СС (= Стеван Стратимировић) ни каква сила кромје смрти! Још више, та је дијецеза највећа, најславнија, састављена из свију других дијецеза. У тој дијецези не завидим ни митрополитској митри. Моја дијецеза мене милује, почитује, има повјереније к мени, и моја је сва радост, утјеха и дика у њој! — С том ћу ја и народу у мени паметник (=споменик) учинити. Под шчитом Божиим положу враги моја под ноги моја."[9]

Имајући у виду ту потребу српскога нараштаја с почетка XIX вијека и потребе културе српске уопште — Мушицки кроз своја *Стихотворенија* даје многе философске мисли, идеје, савјете... типично у духу просвјећености која је тада за европску философску зрелост пролазила а у српској култури се још осјећала њена потреба. У питању је типична философија, али не она дубока — чиста, за коју је српска средина, послије тешкога робовања Турцима и још теже културне изолације, била недорасла — немајући ни свога језика за широка теоријска разлагања, него је то она друга, примијењена или практична философија која има и пропевдевтичку улогу. Она треба да човјека образује и култивише, да га учини моралнијим, васпитанијим, да код њега развије смисао за лијепо, да скрене његову пажњу па извјесне психолошке димензије, да му прошири умне хоризонте и отвори „прозоре" према оностраним питањима: поријеклу, циљу и будућности живота, бесмртности и загробном животу... Уз све то иде и његово непрекидно развијање једнога здравога патриотског осјећања.

Све су ове теме присутне у Лукијановим дјелима. Али како су ово пјесме — поезија, а не философски трактати, у њима, разумљиво је, нема философског поступка ни метода, без обзира на њихову често пута наглашавану — и стварну — философичност и непоетичност. Како његова поезија није била унутрашње заснована и није одвирала из унутрашњега врела емоција, него је имала спољне мотиве и моделе — савјет, мисао, реминисценција и сл. је дато као интервенција или је, евентуално, пружено у израженој књижевној слици; у сваком случају то је нешто ваљско и објективно, али што одговара потребама културе. Иако је тада српска књижевност спала на ниске гране у погледу инспирације и изворности, Мушицки је дао једну учену поезију, која је пружала веома несистематски, али исто тако веома успјешно, нешто што ће да се цијени. За Његоша он је „геније рода" и „надоблачни живељ" чијим ће се именом Српство „восхишћават вјечно".[10] Ипак, Лукијан својом појавом премошћује прошлост и будућност свога народа иако је његова књижевна слава потамњела брзо, пребрзо.

II

Послије овога ширега и дубљега захвата у вријеме, прилике, проблематику... Мушицкога и пружања ширега контекста културе у којој је формиран, прећи ћемо на оно што је казао — на саму, дакле, његову ријеч.

У вријеме кад ствара, нарочито је био у моди појам систем; ево шта он мисли о систему и како га цијени.

Системи нијье миром владјејут всјем.
Ума природа требујет силно тјех. (III, 116)

Моралне поуке којих је највише и расуте су по разним пјесмама, најзаступљеније су у његовим одама јерархическим. Основа мислима у одама је практична а циљ дидактични и оне стварно имају добра смисла. Стратимировић, који није имао афинитета за поезију, приговара Мушицкоме да се та тематика не даје у стиховима, него

[9] *Вукова преписка*, II, 283.
[10] Петар Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, I *(Пјесме)*, 139—140, у пјесми *Нелажни знак памети праху народољупца.*

http://www.balkaninstitut.com

у прозном тексту. У преокупацији поукама, Мушицки је у традицијама просвјетитеља XVIII вијека, међу којима благоразумни Доситеј има угледно мјесто, али по учености и озбиљности књижевнога рада он далеко заостаје за Мушицким.

Лукијан препоручује оштрење ума, али не импровизовано и како ко стигне, него упућује на ауторитете у филозофији, разумије се античке:

Острим наши уми каменем мудрости
Здје Платона, опјат там Аристотеља. (II, 85)

Међу првима моралним темама на којима Мушицки инсистира, јесте питање живота, односно његове краткоће. Прије свега,

... все, Теодоре мој,
что стоит на земљи жертва премјени јест. (II, 178)

Од те „премјене" свакако није изузет ни човјек; његов живот на земљи је кратак:

О пријатељу, мало ми живомо,
и дни су наши смјешани скорбију. (I, 39)

Али смрћу која је само „бездјејствије" (II, 173) не завршава се живот човјеков, јер

... свирјепост не бје силна
Разрушити мужа пачеземна;
Токмо брено тјело нача гнит. (II, 1)

На једном другом мјесту каже:

Дниje наши как цвјет. Жизни урок јест смерт!
Кроток убо живот, долго художество. (II, 62)

Једна идеја из овога цитираног мјеста као да асоцира на нихилистичку концепцију; али то неће бити, јер ћемо на другом мјесту видјети да је смрт немоћна: она је

... мнимо зло... у смерт
зерно нам битија јест!
Всја ко цјељи влечат Творец. (II, 179)

Човјек је биће које је намијењено усавршавању; и сваки има ту могућност да се подигне до интелигибилног мишљења — „Царство ума јест всјем обшче" (II, 144). Зато су сви људи позвани у бесмртност, јер су интелигибилни духови. Бесмртност треба да нам је циљ, јер у овоме свијету нама је

цјељ безсмертије крајња!
Зље без мисли сеја живем. (II, 76)

Бесмртност је потребна и народу као цјелини ради моралнога сазријевања. Зато,

Духом скажи
Ти малим, јако њест довољe
Вјек человјека всјему народу
За полну зрјелост нравов благих, ума. (II, 54)

Живот који човјек води у овоме свијету није вјечан, него тек „Јест за дверми гробниц вјечнаја жизањ" (II, 56), у којој бесмртне душе „вјечна покоишта сладко живе" (II, 51). У стиху —

Људи су украшени прадједним стидом (I, 7) —

свакако мисли на стид човјеков послије првороднега гријеха који је починио у рају. Али и поред тога, човјек се одликује од других бића у природи ријечју и плачем — дакле оним што испољава његов унутрашњи живот, умни и емоционални. То пјесник-филозоф каже овако:

Слово и плач нам јестество даде,
Ими да б' от скотов ми различалис
Втаст, достоинство оним
Ми своје познаваем. (II, 55)

За човјека на земљи нема веће награде од среће, а срећа, опет, има извјесну везу са вишом наградом. Као више и у бесмртности позвано биће, човјек треба да се припреми за пут у бесмртност; он треба да зна „да благородно јест хвалит у другом что красно" (I, 5), „водит рат со страстми других" и „чтит своју и других цјену" (II, 142), јер нема среће тамо гдје нема морала — „правствености" (II, 143). Људи треба да су благи, кротки према свему створеноме што је живо и дише; према људима посебно, јер је

Сладко с другом словити;
Сладко также слезит за њим. (II, 56)

http://www.balkaninstitut.com

Оно што је добро и има моралну вриједност, то не умире —

Умрет' не могут добраја с именем
дјела... (II, 106)

Савладана смрт је подређена бесмртности и моралности; она у њима налази своје разрешење и осмишљење. Зато

Стрјели вслед на летјат злобних врагов там за
Гробом. Јемљут же нас в лоно содружества
Дуси чисти. Потомци
Имја носјат от уст до уст. (II, 72)

И заиста,

К шчастију пут један јест: јест благонравије!
Прочи вси путије ложни. Достојним бит
Шчастја цјељ человјеча. (II, 77)

Да би се обесмртио, човјек треба да улаже напоре. Зато никад не смије да се преда пасивноме стању, да не би потонуо у нихилизам; стога

Тој њест достоин бити избављен
Кој остављајет себе самаго. (II, 26)

Чиста радост је дар који се даје човјеку, али он јој не зна поријекло

... радости чистија
Аз причини не вјем. (II, 33)

Једно мјесто које говори о једнакости свих у смрти добро нас подсјећа својом садржином на III стихиру Јована Дамаскина у Чину опијела у Православној цркви. На крају те строфе је додат стих:

Добри по смерти живут в народје. (II, 25)

Три хришћанске врлине — вјера, нада и љубав — као да имају пандан у истини, правди и ревности к добру које надживљују биолошки живот индивидуе; пјесник за њих каже:

Та три ми друга остају друзи и
за гробом хладним вјечно. Дјејанија
у вјечност њи у себи носе.
Живим и вјечно ћу с њима живит. (I, 141)

Питање смрти, тај стари, вјечити проблем свих религија и философија, има одјека у поезији Мушицкога. Он је потпуно реалан, и каже:

Умрет надлежит всјем синовом земским
Наонпол гроба ах ничесоже ми
(урок сеј вјечен јест) от земних
благ несем со собоју...
токмо
Дјела блага... (III, 22—23)

Послије тјелесне смрти човјек се сели, душом, из овога свијета и иде

Обонпол гроба, там' идјеж' духов нетљених
Блажен покој и вјечен ждет:
Куда же стрјели не летјат врагов завистних
Ни свјет по њем, но чест грјадет. (II, 7)

Живот у овоме временом свијету није без извјеснога односа са вјечношћу. Зато „премудрост вјечна управља всељеном" (I, 118), али та премудрост „долази с Олимпа" (I, 116), станишта античких богова, а не са Синаја, са Голготе, из Јерусалима, Витлејема...

Човјек треба да се бори за стицање часнога имена у животу на земљи. О тој борби пјесник пјева психолошки продубљено и морално интонирано:

Над самим собом најтежа побједа!
Не дај да расту заједно с силама
Ти тајни врази твоји. Вољу
Најпре под јарам подвргни ума. (I, 1119)

Мушицки, овдје, види се, психолошки и етички добро поставља питање, кад је у питању владање собом и дејство негативних сила у човјеку, али — много вјерује у дејство ума, што је још типичност за његово вријеме; а у питању је, разумије се, ум природнога човјека, како је и антика учила.

На другоме мјесту пјесник говори о савјести и трпљењу, па каже:

Чиста совјест нама шчит.
Терпјеније крјепко груди нашој оклоп. (I, 54)
Сваком је своја слава на земљи! Нек
Свако своју множи, туђој не завиди. (I, 133)

Док је у наведеноме мјесту истакнут савјет да човјек човјеку не завиди — дотле се на једноме другом мјесту истиче пријатељство као нешто велико:

Идол је свјашчениј
Мом срдцу чисто пријатељство. (I, 50)

http://www.balkaninstitut.com

Ова два идеала — незавиђење и пријатељство — врло су сродна и инкомпатибилна, што није случај са гордошћу коју он на другом мјесту истиче као врлину (I, 55). Његово пријатељство истакнуто је кратко, али није нејасно; зато смо кадри да га појмимо и да уочимо његову сродност са Аристотеловим схватањем пријатељства које је изнесено у *Никомаховој етици:* као нешто што представља етички врх и остаје чисто и ненатруњено неким нижим циљевима и рачунима.

Има једно кратко и занимљиво мјесто које приказује састав човјекова бића. По Мушицкоме, човјек је двојно биће:

Не мни, о смертне јако борба нам циљ
Јест! Знај природа двје стихии дајет
к јављењу: творњу, вид психијски.
Перва с'јужена со вторим дадјат мошч.
(III, 85)

Ово је прилично истанчана слика човјекова бића и дубоко заснована онтологија, односно антропологија; али ту је све стихијско, природно. У питању су видљива и невидљива природа у којој су и творња, стваралаштво, и „вид психијски" заједно. Живот на земљи који је привремен и живот вјечни који траје и по смрти — оба су у сфери створене природе. Ипак, Грк је волио овај свијет, уочавао његову љепоту, примјећивао његово више, метафизичко назначење и оквире, и није имао ни афинитета ни непосредне ближе везе са натприродом и откровењем, Тај идеал антике обновио је хуманизам и ренесанс, а поновио псевдокласицизам. Зато је потпуно јасно, у таквоме контексту, Лукијаново следеће мјесто:

В сем жизњи јест утјеха
А в пустом мраџе смерт. (III, 53)

Тај „пусти мрак" је код Грка ад (ἀδης = невидјелица). Страдање и трпљење од непријатеља постоји само у овоме свијету: стријеле непријатељске не стижу послије смрти — било да се пође међу чисте духове, било да се пође у ад.

Хуманистичка црта дидактичке поезије Мушицкога добро је наглашена следећим мјестом:

Најприличнија је наука човјеку
Човјек. Красно је бит човјеком добрим и
Слава народу, таким
Бити. Просвете тај је плод. (I, 83)

Међутим, иако је циљ просвјете високо назначен, ипак је она једно доста немоћно средство које није кадро да битно измијени човјека. О томе говоре следеће строфе:

Докле је људска Рода и страсти ће
Бит'! Неће, вјерују, њи уништожити
Луч просвјештен'ја! Биће злобе,
Као у пшеници црне сњети.
Цјељ просвјешчен'ја средство тек једно јест
К високој цјељи битија нашега
На земљи: к чистој човечности!
Глава са срцем тај сојуз иште. (I, 109—110)

Патриотизам је тема која, сама по себи, и није много философска; али ако се заснива на одређенима хуманима, дидактичкима и сличним ставовима који чин основе философије просвјећености — он ипак иде у извјесну философију. Ово посебно стога што у новоме вијеку постоји и философија политике која је све више и све јасније формулисала своје норме и давала своје одговоре. У друштву, дакле у политици, човјек треба да је у сталној борби за своја права — друштвена и природна. О томе пјесник, послије расуђивања, овако савјетује:

Невина јест вам, вкупје и свјата цјељ
Своја знат права; ползу из њих влешчи;
В сојуз вести народ и церков,
Свој си језик всред чужих цјенити. (III, 101)

Извлачењем користи из тих права треба да је преокупиран сваки појединац, и у томе „са општом ползом свак нек своју веже" (I, 102). Ниједан појединац не смије да се схвати издвојено из организма заједнице, као изолован. Зато патриотско осјећање има дубоко коријење и широко развијене гране. Лукијаново поимање патриотскога има своју дубоку подлогу и широко залеђе у словенству, а треба да се испољи кроз је-

http://www.balkaninstitut.com

зик — свакако као најадекватнији израз бића.

Словеном љепо јест словити
Древним својим меж собоју словом
Пред цјелим миром. (III, 72—72)

„Бити својим во својем корабли" (III, 111) — то је циљ, а не бити нечија провинција, било културна било политичка. „Јест убо љепо Сербљину Сербом бити" (III, 106), а Срби — по њиховоме историјском знању и патриотском осјећању — нијесу стијешњени у неки уски простор, него су раширени „от града Будина даже до Његуша".

Патриотско доживљавање претпоставља подвиге: да се трпи глад и жеђ, зној и зима, бура и тамница, да се улази у чељуст ада... али нада даје духовима снагу да ће им живјети вјечно памет (=спомен). Овај низ подвига за отаџбину пјесник завршава стиховима:

Там' на развалина
Увиј Лазаре твог Царства,
Косовски живе јунаци твоји! (I, 49)

Ову идеју косовских јунака која прераста у религију вјероватно Његош прихвата од Мушицкога и развија је у *Горском вијенцу*, посебно у његовим величанственим визијама Милоша Обилића.

За патриотизам је потребна слога; њу Мушицки овако савјетује:

Знај! Гдје се браћа боре, ту је туђим
Радост, подсмјех и корист. (I, 95)

Улога Мушицкога је велика — велика је била у поезији, али за кратко, само за његова живота; велика је, знатно већа, у практичној философији, нарочито у подручју етике и педагогике, а највећа је у филолошкој науци. Његови савјети, видјели смо, односе се на живот у овоме свијету; само понеки тежи да га превазиђе. Библијски наводи су ту доста невично уграђени и не казују много, ни у идеји ни у структури пјесме. Али та његова философија, то његово гледање на морал, васпитање, патриотизам, културу... то је био чинилац великога значења који је васпитно утицао на нараштај српски првих деценија XIX вијека, ширећи његове културне хоризонте.

УДК 886.1/.2(091):13

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЛУКИЈАН МУШИЦКИ У ДЕЛИМА НАШИХ РЕТОРИЧАРА XIX ВЕКА

Војислав Јелић

У нашим реторикама XIX века Лукијан Мушицки неједнако је заступљен. Аврам Мразовић, у своме приручнику *Руководство к славенскому красноречију* објављеном године 1821, у Будиму, не узима примере из Мушицкога.[1] Стерија у својој *Реторици*, састављеној, како је познато, око 1844, помиње га само на три места: уз алегорију (иносказаније), алузију (напомињање) и синегдоху (догађање).[2] Наш најмлађи реторичар у XIX веку, Ђорђе Малетић, објавио је своју *Риторику*, и то је познато, у Београду године 1855/56. Управо Малетић наводи бројне примере из Мушицкога за различите реторичке појмове и дефиниције. Дакле, ако судимо по броју илустративних примера узетих из Лукијана Мушицког, за нашу тему овде била би најзанимљивија општа *Риторика* Ђорђа Малетића. Ипак, осврнућемо се укратко и на нешто старијег Малетићевог претходника Јована Стерију Поповића. Премда малобројни, и примери које Стерија узима из Мушицкога важно су сведочанство о непрестаном ослањању наших аутора на античку реторику. Поткрај нашег излагања указаћемо на један карактеристичан пример из Стеријине *Реторике*.

А сада најпре да погледамо како је Мушицки и на којим местима заступљен у реторском приручнику Ђорђа Малетића. Код Малетића, рекли смо, примери из Мушицкога су веома бројни. Указаћемо овде само на неке, по нашем суду карактеристичне. Највише их је у одељку о тропима и фигурама. Само на два места изван поменутог оквира Малетић као илустрације наводи стихове из Мушицкога. Први пут под заглављем *ораторска логика*, уз одредницу *exetplum*, која спада у тзв. *спољашње изворе* (loci extrinseci). Навео је песму Лукијанову *Утешеније Драгутину:*

Доста је чистим персима утехе,
За обшче благо ако су дисале,
И раван пример многима дале;
Ако ij гоните браћа жале!
С том пишчом душе Сократ нам пије смерт.
Рутилиј против тужбе неправедне
не тражи шчита речма. Волно

[1] Треба овде напоменути да је нешто старији Мразовићев савременик Матија Петар Катанчић, такође у Будиму, године 1817, саставио и објавио приручник за поетику *De Poesi Illyrica libellus* у који је уносио и примере из домаћих, илирских песника.

[2] На први поглед чини се као да нема праве везе између грчког реторског термина συνεκδοχή и његовог српског еквивалента *догађање* код Стерије. Међутим, наш реторичар је за свој термин узео руски глагол догадаться који има и следећа значења: *досетити се, погодити, наслућивати, довијати се* и тако пренео неке нијансе у значењу грчког глагола συνεκδέχομαι. (Види на пример: Liddell-Scott, *Greek-English Lexicon*, str. 1706, s. v. συνεκδέχομαι II.)

http://www.balkaninstitut.com

оставља Рим. Нити га врати Сула
Несмутним взором Фокион умире
К'о Сократ. Лети Обилић смерти у
Чељусти, да против гнусне лажи
невини образ осветла себи.[3]

Други пут наш реторичар наводи Лукијанове стихове уз одредницу *краткост* која спада у *естетична својства слога.* Стихове узима из песме *Глас народољубца:*

Са светом сдружити се мора школа!
Пуст без ползе славе глас.[4]

Али уз овај домаћи пример Малетић додаје и антички уводећи га овако: „Такво је и оно Орацијево:

Paulum sepultae distat inertiae
Celata virtus (Hor. *Carm.* IV, 9, 29—30)"

Уз Хорацијеве стихове Малетић у белешци додаје и свој превод: „Мала је разлика међу оним, који због своје неделателности лежи у гробу заборавности, и међу оним, кога дела нису више позната."[5] Ове Хорацијеве стихове, као пример за *краткост,* Малетић очигледно не даје у нарочито сажетом облику. Навешћу поменуте стихове и у новијем преводу проф. Радмиле Шалабалић: „Без славе храброг смрт изједначује са кукавицом малтене."

За нас је овде занимљив заправо Малетићев поступак у одбиру илустративних примера. Он уз исту фигуру или троп даје напоредо, како смо видели, стихове из Мушицкога и из Хорација. Уз горе поменути навешћемо још један такав пример. Уз фигуру *чертајући прилог* (epitheton ornans) Малетић опет здружено даје стихове из римског и нашег песника. Али сада на првоме месту из Хорација:

Illi robur et aes triplex
circa pectus erat, qui fragilem truci
commisit pelago ratem. (Hor. *Od.* III, 9—11).

Овим Хорацијевим стиховима Малетић поново у белешци додаје и свој превод: „Оном је камен (управо растово дрво, које су Римљани за израз тврдоће уобште употребљавали) и троструки туч око срца био, који је трошну лађу бурноме мору поверио."[6] За исту фигуру, *чертајући прилог,* Малетић затим наводи и стихове Мушицкога из песме *Апологија сербског сердца* (Павлу Берићу):

Га стани певче! Добра нам Болића
Ветрова бурни тихи не терпи гроб.[7]

Другу групу у Малетићевом приручнику чине они илустративни примери у којима се само спомиње Хорацијево име. Ево и неколико таквих. За троп *метонимију,* у случају када наводимо име писца уместо књиге његове, наш реторичар наводи стихове из Лукијанове песме *Сочиненија Державина у Шишатовцу:*

Державин, спутник верни Орацијев
и стрелотечна Пиндара, душе мој
по среди нас у Шишатовцу.[8]

Затим, уз исти троп Малетић наводи стихове из песме *Мојему пријатељу Михаилу Витковићу:*

Час сам безмолвно, с драгим Орацијем.[9]

Овој групи примера код Малетића треба додати и један Стеријин. Наиме, и Стерија, како смо на почетку напоменули, наводи стихове из једне песме Лукијанове као илустрацију уз фигуру allusio (напомињање):

Лепом у Шишатовцу да влада покој сабински мисле.

Уз ове стихове Стерија је у загради додао и речи тумачења *алузије* (напомињање на Хорацијев Сабин).[10] На тај начин је, макар и посредно, у овим

[3] Лукијан Мушицки, *Стихотворенија,* I, Пешта, 1838, 24; Ђорђе Малетић, *Риторика,* I, Београд, 1855, 67.
[4] *Стихотворенија,* I, 99; *Риторика,* I, 170.
[5] *Риторика,* I, 170.
[6] *Риторика,* I, 196.
[7] *Стихотворенија,* I, 76; *Риторика,* I, 196.
[8] *Стихотворенија,* I, 26; *Риторика,* I, 179.
[9] *Стихотворенија,* I, 18; *Риторика,* I, 179.
[10] *Стихотворенија,* I, 73; Јован Стерија Поповић, *Реторика,* 1844, 111—112.

http://www.balkaninstitut.com

стиховима поменуто Хорацијево име. Међутим, овај Стеријин пример за нас је занимљив још по нечему. Наиме, стихови су узети из песме коју је Мушицки посветио, а тако и насловио: *Копитару и Стефановићу*. Када се сада поново вратимо Малетићу, видимо да он уз бројне фигуре или тропе наводи стихове из песама посвећених Копитару или Вуку, или — као у горњем случају — Копитару и Стефановићу заједно. Тако, на пример, Малетић за *метафору* „кад се реч са ствари бездушне пренесе на другу душну" наводи стихове из песме *Вуку Стефановићу, Сербљину от Сербљина (О почетку ополченија Сербаља против Турски даија 1804):*

Већ данас сербска падоше светила
под мачем злобе: речити Алекса
Ненадовић, и с њиме дерзски
Бирчанин Илија; добри Рувим![11]

А затим уз фигуру *сермоцинација* (кад наводимо кад каква особа говори) Малетић опет даје илустративни пример из исте песме:

Сазива с Штурца мудра Вила
к обрани земље јунаке сербске:
„О храбри чујте! Глуво је доба сад
за вас бдим јадна; с плачнима очима
под бледосјајном луном гледим
лево на Дрину, на Тимок десно."[12]

Вратимо се напокон и једном занимљивом примеру код Стерије. Уз троп *алегорија* (иносказаније) Стерија као илустративни пример наводи стихове из песме коју је Мушицки посветио Григорију Гершићу. Ево стихова које гу Стерија даје:

Ја сам ти већ на среди сиња мора;
бура ми чун колеба страшно,
ја ти не остављам весла.
Морски различан гад све покрај мене плива;
уздиже врат, чељуст отвара,
ал' ме прогутати не сме.[13]

У античкој реторици, како је познато, алегорија је дефинисана као продужена метафора. За овај троп Квинтилијан узима пример из Хорација. Наводи стихове из познате Хорацијеве оде *О navis* у којој се држава слика као брод у бури. Стерија одређује алегорију као и антички реторичари: „Иносказаније јест пренос читави мисли, дакле продужени троп."[14] Уз ову дефиницију Стерија је, видели смо, узео пример из Мушицкога који се служи истом метафориком као и Хорације. Само што њоме слика сопствену судбину.

Не намеравамо овде да говоримо о поступку наших реторичара у преузимању или преради илустративних примера из античке реторике, или пак њиховом понашању. Занимљиво је да се и у овоме процесу замене античког примера, и то оног из Хорација, Стерија послужио стиховима домаћег песника — Мушицкога. На крају овог кратког излагања нужно се намеће и питање: откуда тако бројни примери из Мушицкога у Малетићевом приручнику, а тако малобројни у Стеријином? Стерија је, премда класициста, нарочито на почетку и пред крај свога списатељског и животног пута, у времену када је састављао своју *Реторику* био окренут идејама просветитељства. Отуда су код њега веома бројни илустративни примери, расути по целом приручнику, узети из Доситеја. Можда је са истих разлога Стерија прву „част" свога *Романа без романа,* као својеврсну критику псеудокласицизма, објавио тек 1838, годину дана после смрти Лукијана Мушицког. Јер већ на првим страницама свога *Романа без романа,* тамо где описује лепу Роксу или Роксанду, Стерија казује и ово: „Да је какав стихотворац у исто време у том селу живио, знам да ниједна богиња не би остала с којом је не би сравнио и јамачно би нокте сви десет прстију изгризао док би њену красоту спевао."[15] Са друге

[11] *Стихотворенија,* I, 31; *Риторика,* I, 174.

[12] *Стихотворенија,* I, 31; *Риторика,* I, 195.

[13] *Стихотворенија,* I, 75; Јован Стерија Поповић, *Реторика,* 104—105.

[14] Јован Стерија Поповић, *Реторика,* 104.

[15] Јован Стерија Поповић, *Роман без романа,* Нолит, Београд, 1982. (приредио, поговор и коментар написао Мирон Флашар), 20.

http://www.balkaninstitut.com

стране, Малетић се, према Скерлићу, „у правцу колеба између псевдокласицизма који напушта и утицаја народне поезије чији значај увиђа“.[16] И заиста Малетићева *Риторика*, осим античким, сва је посута домаћим примерима — више онима из Мушицкога него из народне поезије.

[16] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, Рад, 1953, 183.

УДК 886.1/.2(091):886.1/.2.085(091)

http://www.balkaninstitut.com

ЛУКИЈАН МУШИЦКИ И МИХАЈЛО ВИТКОВИЋ О СРПСКОМ ПЕСНИШТВУ

Миодраг Матицки

Круг српских песника из Будима и Пеште није био изолован, без чврстих веза са српским културним центрима у Срему и Банату, посебно са маленим оазама дворских књижевних кругова у Сремским Карловцима и Вршцу. Поред пријатељствовања, посета и преписке, крајем XVIII и почетком XIX века, српски песници у аустријском царству размишљају о песништву, баве се стихом, „количинама слогова", траже „меру гласова" и „округлине у изради", трагају за правилима српске просодије. Било је то време када је Лука Милованов, учитељ пештански, сусрео Вука Караџића на његовом првом кораку у Европу и када га је пријатељски прихватио и подучавао законима стиха, када је још 1810. године написао књигу са правилима српске просодије,[1] по којима је на крају свог дела, удесио и приложио песме. Ово дело Луке Милованова је дуго, готово све док га Вук није објавио 1833. године у Бечу, колало у рукопису, у рукописним преписима, делујући на развој новог српског песништва. Његова књига писана је била чистим српским језиком четири године пре него што се Вук огласио у књижевности.

Михајло Витковић, по Вуку „мађарски поета", по другима песник посредник култура, по трећима „Србин из Јегре", односно ни Србин ни Мађар, који је још са својих осамнаест година почео да објављује песме певане на мађарском, огласио се и стиховима на српском. Доскоро му је наношена мала неправда, баш што се тиче почетка његовог певања на српском. Јован Грчић, је приметио[2] да је Витковић још 1807. године певао на српском песму *На путовање Софије моје*, касније објављену у Летопису,[3] а утврдио је и да је његова песма-поздравље књазу Јосифу, мађарског царства палатину, објављена у 28. књизи Летописа 1832, певана још 1805. године. На основу белешки уз рукописа песама, Светозар Матић је 1927. године утврдио да је Витковић још крај XVIII века испевао прве песме на српском језику,[4] а захваљујући скорашњем открићу примерка Михаљевићевог будимског Календара за 1813. годину[5]

[1] *Опит настављења к Србској сличноречности и слогомерју или просодији*, Беч 1833.

[2] Јован Грчић, *Михајило Витковић у српској књижевности*, Бранково коло, Сремски Карловци 1902, 34, ступци 1079—1088.

[3] Летопис Матице српске, 1841, књ. 55, 57—58.

[4] *Три песме Михаила Витковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1927, VII, 225—228.

[5] Миодраг Матицки, *Календари Георгија Михаљевића*, Студије и грађа за историју књижевности, 2, Годишњак Института за књижевност и уметност, VIII (Серија Б: Историја књижевности, 3), Београд 1986, 155—178.

http://www.balkaninstitut.com

сазнали смо и да су те песме, без назнаке имена аутора, објављене као *српске песме* много пре но што су започеле свој богати и дуги живот по многим рукописним песмарицама XIX века.

Витковић се својим пријатељима обично жалио да у нашем песмотворству „није било никакве правилне просодије, из које би се могли свикнути закони и обрасци по мери стихова".[6] За ауторитете у певању римским размером, Витковић је признавао само Лукијана Мушицког. Од њега је тражио да му оде подвргне критици, да исправи где је погрешио. Од Мушицког је 1811. године добио прву оду себи посвећену: „Мојему пријатељу Михаилу Витковићу", која је Витковића погодила као песника питањем: „Кад ћеш ми Србљин бити? В чест отчој сјени кад ћеш доказати, да рода свога Парнас не презиреш?". Мушицки ће и касније помињати Витковића у одама: *Моје тезоименство* (1816), *Љубитељима српске лире* (1819). У натпису *Оригиналне басне српске* Мушицки ће позвати Витковића да своје „у мађарском басне одјелу у српско преобуче". Све су то били разлози да се Витковић у већој мери и слободније почне бавити српском књижевношћу. Већ 1812. године он узвраћа Мушицком одом на српском [„Лукијану Мушицком, свом пријатељу, кад је овај постао архимандритом (1812. г.)"], а 1813. године објављује своје љубавне песме испеване маниром грађанске лирике онога времена. Мушицки је утицао и да Витковић објави у Будиму 1816. године приповест на српском *Спомен Милице,* посрбу-прераду мађарске новеле Јосифа Кармана, у којој ће од Фанике постати Милица, од Јожике — Јоца итд. Мушицки ће, такође, директно утицати на Витковића да се позабави бележењем и превођењем српских народних песама.

Наши писци у аустријском царству, додуше под утицајем Хердера, Биргера и других, окрећу се народној књижевности, пре свега поезији; у народним песмама налазе метричке норме српског песништва, подједнако бележе и простонародне песме и грађанску лирику као израз душе народа, а песмарице и рукописне лире као прави одраз народне поезије. Ако и не прихватимо закаснелу тврдњу Саве Текелије[7] да је сакупљање српских народних песама почело од њега, када је из Русије донео једну књигу руских народних песама и показао је 1814. године Лукијану Мушицком и Стефану Живковићу, позивајући их да и они сакупљају у народу такве песме, извесно је да је Мушицки као професор карловачки записивао народне песме још у првој деценији XIX века и да је од својих ђака, па и од Вука, тражио да их бележе по сећању. Вук је овај захтев схватио озбиљно тек када се сусрео са књигом Андрије Качића Миошића *Разговор угодни народа словинскога.* За њега је, тада, Качићево дело било „једна велика пјеснарица" са песмама које су „баш онакове исте, какове наши Србљи код ватре седећи уз гусле пјевају".[8]

И Сава Текелија и Мушицки, па и Вук, били су Витковићеви пријатељи. Витковићев пријатељ из Баната, Исидор Путник, писао му је из Велике Кикинде 28. фебруара 1801. године о народним песмама и послао му је и једну Качићеву песму о Ђурђу Кастриотићу, за коју је држао да је народна, јер ју је „чуо от једног старца певати" и натерао га је да му је казује у перо. Напоменуо је у писму и да нема времена „још неколико лепши али мањи преписати" и обећао: „него ако радо примаш љубими друже! ја ћу много скупити и с тобом сообшчити...".[9] Управо ово писмо доказ је веома раног интересовања за на-

[6] Ђ. Рајковић, *Михаило Витковић. Биографско-литерарна слика,* Бршљан, Н. Сад 1885, бр. 1, 2—4; бр. 2, 13—14; бр. 3, 20—21; бр. 6, 44—45.

[7] А. Г., *Први почеци скупљања српских народних песама,* Бранково коло, 1900, VI, св. 23, ступци 727—729.

[8] Вук Стеф. Караџић, *Предсловије Мале простонародње славено-сербске пјеснарице* (Беч 1814, 12).

[9] А. Г., *нав. дело,* стубац 728.

http://www.balkaninstitut.com

родну поезију на начин којим је и Вук касније започео свој сакупљачки рад, идући за поетиком онога времена и Хердеровим и Биргеровим ставовима о народној поезији, не заобилазећи песме из рукописних песмарица *(Срби у Донаврету,* прегршти лирских песама), тако да у првим збиркама из 1814. и 1815. године објављује управо песме које се фреквентно находе и у рукописним песмарицама тог времена.[10]

Михајло Витковић је први који је страни свет упознао с нашим народним песмама преводећи с оригинала. Други су пре њега преводили уз нечију помоћ, из друге, па и из треће руке (Казинци преводи *Хасанагиницу* с Гетеовог превода). Уз чланак о српском језику Витковић је превео 1819. године народну песму *Ој девојко, питома ружице* и песму из репертоара грађанске лирике *Свободан сам досад био...* Поред ове две песме, дванаест песама његових превода нашло се у Сворењијином издању Витковићевић дела (књ. I). Преузете су из Вукових збирки, изузев две баладе: *Бачка народна песма из год. 1705.* и *Краљев унук.*[11] За другу је, касније, установљено да је то слободнији превод Вукове песме *Гаја и његов ујак.*[12] Како је Вукова песма први пут објављена тек 1841. у бечком издању, када је Михајло Витковић већ био мртав, остало је отворено питање оригинала по којем је настао Витковићев превод. Лазар Чурчић је, ту скоро, показао да је ова песма објављена у Новинама серпским још 1814. године и да ју је Вук отуда преузео незнатно је редигујући према осталим народним песмама.[13] По сведочењу Вељка Петровића[14] оригинал *Бачке народне песме* био је изгубљен, али је песма на српском ипак била сачувана. Штампана је 1862. у делу Милице Стојадиновић Српкиње *У Фрушкој Гори.*[15] По Милану Шевићу,[16] оригинал из Миличиног дела далеко надмаша Витковићев препев, који је можда начињен по некој другој варијанти, а можда је и сам Витковић нешто ублажио свој превод и прилагодио га мађарским читаоцима. Шевић је установио да је песма у мађарском народу била веома прихваћена, да се нашла у антологијама, па чак и у тадашњој историји књижевности.

И поред тога што се веома рано, још у најранијој младости, занимао за српске и мађарске народне песме, и што је и сам на српском певао маниром живе и популарне лирике раног романтизма, Витковић се као и остали песници тог времена равнао према рукописним песмарицама. Како другачије објаснити његову напомену уз *Бачку народну песму* да је српски оригинал из 1705. године. Или је догађај који се опева из те године, па је и песма тад настала, одмах после догађаја, или је песмарица том годином датирана. Како је Витковић, често, долазио у Срем, Банат и Бачку адвокатским послом, могао је на тим путовањима доћи и до песмарице или до преписа песме и, свакако, чути, како Вук вели, „којекаке нове" песме, оне што их праве учени људи, ђаци и калфе трговачке. Било је то време када се у српској поезији збива интензивни процес понародњавања, народне редакције песама са мотивима преромантизма. Такав тип

[10] О овоме више у реферату Мирјане Стефановић, *Мала простонародна славено-сербска песнарица и рукописне песмарице српске грађанске поезије,* поднетом на седамнаестом Научном састанку слависта у Вукове дане 1987. године.

[11] О Витковићевим преводима наших народних песама види: Милан Шевић, *Српски песници на мађарском језику,* Гласник историског друштва, Сремски Карловци 1930, књ. III, 3, 359—389. Посебан сепарат: 1—34. О преводима народних песама, 22—27.

[12] Магдалена Веселиновић Шулц, *Витковићев превод једне народне песме,* Зборник Матице српске за славистику, 19, Н. Сад 1980, 129—144.

[13] Лазар Чурчић, *Гаја и његов ујак,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1—4, 1979, 29—58.

[14] В. Петровић, *Витковић Михајло,* Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка,* књ. I, 382.

[15] Земун 1862, II, 49.

[16] М Шевић, *нав. дело,* 24.

http://www.balkaninstitut.com

односа писане и усмене књижевности одражавао се снажно на поезију песника с краја XVIII и почетка XIX века. Готово сви класичари, пseудокласичари, и поред тога што су певали оде, испевали су и песме које су се певале и преписивале по песеницима као адеспотне песничке творевине. Имали су слуха за поезију рукописних песмарица, за грађанску и народну лирику које здружене опстојавају и у усменом преношењу и на страницама рукописних интимних антологија. Били су свесни да се у поетици читалачке и слушалачке публике, посебно у градовима, мотиви измештају, да упоредо са певањем „на народну" траје и *процес понародњавања.*

Опште европски распрострањена писана песма са мотивом остављене драге („Израсла је танка лоза винова") у једанаестерцу, која се певала, од записа из рукописног зборника Николе Буровића, датираног 1697. године,[17] преко записа из *Ерлангенског рукописа*[18] и Вуковог, објављеног у *Пјеснарици* 1814,[19] па до најновијих, прешла је дуги пут понародњавања. Управо најранији запис поседује понављање тросложног такта на крају сваког стиха, чиме се означава мелични карактер песме, и завршну рококо импровизацију:

Грљаху се на растанку два драга, два драга
Грозне сузе пролијеваху низ лица, низ лица,
А с плачом се и с уздахом дијелише, дијелише.

У Вуковој варијанти, у циљу конкретизације у поступку понародњавања, уводе се: као разлог растављања заљубених „курва кучка Будимка"; сцена разиграног коња; имена заљубљених (Јово и Мара) уместо паралела са јабуком и соколом (Буровић) или ружом и соколом *(Ерлангенски рукопис);* чаша сребрна у којој ће се, у развијеној верижној структури, на крају наћи грудва снега; села (формула: „једно село и друго") која момак мора прећи пре но што му се грудва не истопи у недрима, а песма не заврши поентом, постојаном у свим варијантама:

Врзи у њидра ову груду ледену, ледену,
Тере види топи ли се она груда ледена;
Овако ће моје срце за тобом, за тобом,
А и твоје, душо моја, за мноме, за мноме.
(Буровић)

Како копне она груда у недра
онако копне моје срце за тобом.
(Ерлангенски рукопис)

Како с' она изтопила груда снијега,
Онако се срце моје топи за тобом.
(Вук)

На сличан феномен указала је Хатица Крњевић анализирајући песму о Дојчин Петру, варадинском бану, сматрајући парадоксом чињеницу да је најстарији запис највише разуђен и, како она вели, гледајући из аспекта изучавања ове песме као аутентичне народне творевине — „покварен".[20]

Истини за вољу, нешто од процеса понародњавања уметничких писаних песама које су се певале и које су ушле у рукописне песмарице постајући адеспотне, наслутио је доста раније Милан Шевић. Указао је узгред на пример понародњавања песме са мотивом *преварене девојке и матере убице која чује глас свога детета* (шкотска балада са мотивом — the cruel mother), веома популарне у Мађарској.[21] Претпоставио је да се ова песма, вероватно тим путем, јавила и у српској књижевности, па је средином XIX века објављена у једном календару као народна песма са свим одликама песме која је живела у усменој традицији, са једва приметним траговима грађанске лирике:

— Ој ђевојко, што у коло нећеш?
Или нећеш, ил ти не да мајка?
— Да ја хоћу, не брани ми мајка,

[17] Зборник Николе Буровића, лист 62. Према препису Мирослава Пантића.

[18] Герхард Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама,* Ср. Карловци 1925, песма бр. 152.

[19] *Жалостни разстанак,* Вук Стеф. Караџић, *нав. дело,* 61—62.

[20] *Судбина песме (Вино пије Дојчин Петар варадински бан),* реферат саопштен на седамнаестом Научном састанку слависта у Вукове дане 1987. године.

[21] М. Шевић, *нав. дело,* 25—26.

http://www.balkaninstitut.com

Ја не смијем крај језера проћи,
У језеру нешто поцикује!
— Ил је вила, или љута змија?
— Да је вила, у гори би била,
Да је змија, у трави би била;
Нит је вила, нити љута змија,
Већ је оно чедо некрштено,
Некрштено и незнаменано.

Управо крајем XVIII и почетком XIX века, у време снажно израженог процеса понародњавања, Витковић спевава на српском песме које су се певале, које су после објављивања наставиле да живе у усменом (певањем) и писаном преношењу (кроз рукописне песмарице). Делећи судбину осталих песама грађанске лирике, мењане су варирањем многих стихова и строфа, скраћивањем и контаминовањем са сличним песмама које су се певале „на исти глас". Исту судбину деле и оне песме Лукијана Мушицког које су се певале и које су, после првотног објављивања, као фиксирани текст, наставиле живот у рукописним песмарицама.[22]

Витковићеве песме на српском не личе на поезију која је у то доба владала и која је била превасходно патриотска, дидактичка, свечана и епиграмска. Младен Лесковац[23] је с правом приметио да Витковићеве љубавне и рефлексивне песме нимало нису класичарске, чак ни када се у њима помињу зефири, Уранија, Дијана, пастирче, Ераст. Иако им мотиви нису нови, нити им је скала мотива много шаролика, одударале су од уобичајеног класичарског стиховања и у потпуности су припадале тзв. „побочној", али живој и популарној поезији која је долазила до изражаја у песмарицама и у великој мери одговарала духу оног времена. Управо у оваквој поезији огласио се у нашој књижевности рани романтизам.

Слика српског песништва с краја XVIII и почетка XIX века не би била потпуна ако би се занемарила управо та упоредна, у далеко ширем читалачком слоју владајућа, линија „народног" певања, поезија преношена усменим и писаним путем, преписивањем по песмарицама и као штампани текст. Поред већ утврђеног кода традирања тзв. грађанске лирике: *усмено — писано — усмено,* мора се узети у обзир и код: *штампано — писано* (рукописно) — *усмено* или: *штампано — усмено — писано.* Управо због бољег расветљавања ове проблематике значајно је изучавање поезије Лукијана Мушицког и Михајла Витковића, али и њиховог односа према српском песништву, писаном и усменом.

УДК 886.1/.2-1.091:886.1/.2.09(091)

[22] О варијантама песама Лукијана Мушицког: Зоја Карановић, *Песме Лукијана Мушицког у рукописним песмарицама XIX века*, Зборник Матице српске за славистику, 27, Нови Сад 1984, 119—129.

[23] *Михаило Витковић — његов живот и рад у српској и мађарској књижевности — Поезија Михаила Витковића*, Гласник историског друштва, VIII, 2, Нови Сад 1934, 227—234 (228).

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

DICTA CATONIS — КАТОНОВЕ ИЗРЕКЕ У ПРЕВОДУ ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ

Миодраг Стојановић

У доба римске експанзије према истоку, после другог пунског рата, хеленски утицај се видно ширио у Риму, захватајући све области од луксузног и раскалашног свакодневног живота до подражавања грчким узорима у књижевности. У таквим налетима грекоманије и филхеленства нашло се и доста конзервативних Римљана, привржених традицији и отворених непријатеља према свему што је грчко. Најенергичнији представник старовремског земљопоседничког Рима, који је прогонио све видове „грчког" начина живота, био је Марко Порције Катон, познатији као Катон Старији, рођен у Тускулу 234. г. ст. ере. Као ватрени противник грчког утицаја, Катон је у свакој прилици истицао свој уски патриотизам, одбацујући све новине у римском животу и књижевности, чак и у стилу, настале под страним, грчким утицајем. То је онај строги Катон који је у политичком животу оновременог Рима говорио „да Картагину треба разорити" — Carthaginem delendam esse, док се у личној надградњи и књижевности држао основног стилистичког принципа — rem tene, verba sequentur — „држи се предмета, речи ће већ доћи" саме.[1]

Катонови говори и писма, дидактички и енциклопедијски списи, његова дела чисто просветитељског и моралистичког карактера су пуна поука и савета. Он је сам саставио збирку *Изреке*, мада су и доцније састављани зборници његових поука или су под његовим именом објављиване изреке познате као *Dicta Catonis*.[2]

У литератури постоји више претпоставки о томе како је Катоново име могло доћи у везу са овим моралним поукама. Најранији повод томе тражи се у вестима које су оставили Плиније и Аул Гелије. По њима знамо да је Катон, уз многа друга дела, оставио списе моралистичке садржине — carmen de moribus *(Правила о честитом животу)* и — praecepta ad Marcum filium *(Поуке сину Марку)*. Неки доцнији моралист, коме су били добро познати ови Катонови списи, могао је име *Cato* узети као нослов својој књизи, по узору на Цицероново дело *Laelius sive de amicitia (Лелије или о пријатељству)*. Писац поука у дистисима је хтео да Катоновим именом означи сву њихову мудрост и да им прибави већи углед. Тако је судио и приређивач првога издања Philippo de Bergamo (1475), дословно овим речима — „не зато што је књигу саставио Катон, већ што ју је њен састављач назвао Катоновим именом да би је учинио ауторитатив-

[1] М. Будимир — М. Флашар, *Преглед римске књижевности*, Београд 1963, 180—183.

[2] *Исто*, 182.

http://www.balkaninstitut.com

нијом" (non quod Cato composuit, sed quia ille, qui composuit librum, Catonis nomine, ut esset autorizabilior, appellavit).[3]

Протоком времена расправа око писца ових дистиха и разрешење овога питања постајало је све замршеније, поред осталог и због тога што се у уводима другој, трећој и четвртој књизи јављају имена писаца Овидија, Вергилија и Лукана. Како се, међутим, зна да су ови метрички уводи настали у средњем веку, то искључује могућност ауторства било кога од поменутих римских писаца.

У другој половини четвртог столећа наше ере, у једној епистоли се као *illud Catonis*, она Катонова мисао, наводи стих из друге књиге *Изрека* (II, 22. corporis auxilium medico comite fideli). Већ у VIII веку Катонове изреке су биле доста раширене, што се разабира из једног списа Карла Великог (Carolus Magnus, opus contra synodum . . .). А онда све до XVIII века ове моралне поуке су превођене и тумачене по школама у свим земљама западне Европе. Поменимо само да су их средином XIV столећа учени Максим Плануд (Maximos Planudes), а нешто касније и познати филолог Јозеф Скалигер (1540—1609) превели на грчки језик; ерудита Еразмо Ротердамски изврсно их је коментарисао, већ почетком XVI века (Basiliae, 1526). И велики реформатор у педагогији Јан Амос Коменски (1592—1670) превео их је на чешки језик.[4]

Познато је више превода Катонових моралних поука и на српскохрватском језику. Најстарији је свакако онај глаголски рукопис на оствру Крку из 1468. године, с насловом *Књиге Ката мудрога*. По мишљењу Ивана Кукуљевића, овај превод би могао бити за сто година старији од самога рукописа.[5] Следе потом преводи Марка Марулића, Марина Бурешића и још неки мање познати, међу којима и онај *Премудрога Катона ћудоредни науци из латинског у словенски пренешени и за истога народа корист на свитло издани* по непознатом писцу, у Грацу 1763. године.[6] Овом и оваквом кругу превода Катонових провербијалних мисли припада и рускословенски превод Лукијана Мушицког.

Животописна и књижевна карактеристика Лукијанова се заснива на систематском проучавању старих класика, превасходно грчких и римских песника, филозофа и беседника. Читао је ревносно Хомера и Вергилија, Платона и Сенеку, Исократа и Цицерона, док је Хорацијево теоријско дело о песничкој уметности — *De arte poëtica*, знао готото наизуст. Ништа мање није познавао и списе Лукијана из Самосате, грчког сатиричара из другог века наше ере. Било је то пресудно да Мушицки себи сам узме име *Лукијан*, кад га је, децембра 1802. године, у манастиру Гргетегу закалуђерио тадашњи архимандрит гргетешки, Јосиф Путник.[7] О томе Мушицки доцније и сам пева у оди *Мое тезоименитство* (15. окт. 1816):

Ти ми га даде всељубимиј Путниче,
вољи по мојој
Да имењак с њим Самосатцу
Будем, ког писанија красна у руку
ја держа,
Кад с ризом свуко старо име.
(*Стихотв.*, кн. I, стр. 42)

У књижевном стваралаштву Мушицки се најпре и појавио на поетском пољу. По узору на Хорација, Мушицки је *poëta doctus*, „више је смишљен песник, него бујан поета". Иако не импонује као лирски песник, он је на властитом песничком поднебљу постао знаменит са дидактичке стране. Неке његове оде, као *Глас народољупца*, могу се сматрати ризницом *златних изрека* (aurea dicta).[8]

[3] Fr. Maixner, *Prevodi t. z. „disticha moralia Catonis" u hrvatskoj literaturi*, Rad JAZU, књ. LXXIV, Загреб 1885, 85.
[4] *Исто*, 80—82.
[5] *Исто*, 91.
[6] *Исто*, 93, 114, 123.
[7] Ђ. Рајковић, *Лукијан Мушицки и његов књижевни рад*, Летопис Матице српске, књ. 120, 1879, 105.
[8] *Исто*, 143.

http://www.balkaninstitut.com

По листовима и часописима растурене Лукијанове оде сабрао је и после његове смрти печатао синовац му Георгије Мушицки, у збирци од четири књиге *Стихотворенија*. У трећој књизи су текстови писани рускословенским језиком. Међу њима је објављен и Лукијанов превод Катонових поука, преузетих из рукописне оставштине. У ствари, то је само део рукописа сачуваног под пуним насловом „*Премудраго Катона нравоучителнии Списи* преведени Лукијаном Мушицким, монастирја Шишатовца, иже во Фрушкој горје, Архимандритом. В Будимје Писмени Кралевскаго Всеучилишћа Пештанскаго 1815". Рукопис се чува у Српској академији наука и уметности.[9] Величине је 25×20 cm; састоји се од 14 дуплих табака пресавијених сваки посебно, што чини укупно 28 листова (56 страница); пагинацију листова графитном оловком учинио је, како ћемо то и касније видети, Георгије Мушицки. Последњи табак, односно листови 25 до 28 су знатно оштећени и теже читљиви; на крају 27. листа рукопис се завршава речју — *конец*, а на полеђини истога листа Мушицки је забележио:

I кн.	числит	40.	двостишиј	
II —	— (X)	30.	—	
III —	— (VI)	23.		
IV —	— (IV)	49		
		142	[изреке].	

28. лист рукописа је остао неисписан.

Изворни и преведени текстови изрека у рукопису дати су упоредо. Наиме, Мушицки је најпре сва disticha moralia са латинског изворника преписао на парну страницу рукописа, а онда их је на непарној страни давао у свом рускословенском преводу.

У другој књизи преписује, чини се хотимично, први стих 25. и други стих 26. двостиха, сводећи их тако у једну нову мисаону целину:

Rebus in adversis animum submittere noli:
Fronte capillata est; post haec occasio calva.
Да не будеш когда́ въ нещáстїи тьі малоду́шнымъ:
Ибо власáта челóмъ, за тѣмъ же прили́ка плѣши́ва.

Ова Лукијанова интервенција условила је потом померање сигнирања за један дистих. Отуда друга књига Катонових изрека, у односу на изворни codex, има један дистих мање, 30 уместо 31.

Опширније познавање настанка латинског изворника у великој мери олакшава тумачење начина и тенденције превођења овог моралистичког списа. Изворни текст поука, до најновијих издања, па и Лукијановог преписа, производ је разних промена, док најзад није добио онај монотеистичко-хуманистички смер. Јединствена његова карактеристика своди се на то да су под Катоновим именом сачувани морални дистиси састављени најкасније почетком друге половине четвртог столећа наше ере, да им је писац био паганин, иначе следбеник начела стоичког морала, и коначно, да је њихова прерада у средњем веку извршена са очитом тенденцијом да се паганско изостави или промени, посебно, како се то види код „кратких изрека", да се додају нове мисли са изричито хришћанским карактером. Као доказ таквој преради у средњем веку могу послужити и уводни стихови пред другом, трећом и четвртом књигом Катонових изрека.[10]

Сваки дистих у латинском оригиналу чине два хексаметра: први обично садржи саму поуку а други њено образложење или мотивацију; ретко је када обрнуто; понекад оба стиха преносе поуку без посебног образложења. Има случајева када се јављају готово упоредо по две поуке; некада је иста поука исказана таутологијом два пута.[11]

[9] Архив САНУ, стара збирка, бр. 226/30.

[10] Fr. Maixner, *нав. дело*, 85 squ.

[11] *Исто*, 102.

http://www.balkaninstitut.com

Извесне разлике између Лукијановог преписа Катонових изрека и критичког издања Емилија Беренса[12] указују на то да је наш писац користио латински изворник непознат Беренсу. Отуда систематска анализа Лукијановог преписа наговештава даље трагање за непознатим предлошцима Катонових дистиха, ван кодекса које је Беренс познавао.

Што се тиче превода, Мушицки је, изостављајући уводни текст, превео све прологе уз другу, трећу и четврту књигу изрека. При томе закључујемо да му је латински источник морао бити кодекс у коме је први дистих треће књиге уметнут између другог и трећег стиха пролога. Надаље, Мушицки је неке двостихове оставио у двојаком преводу. То је чинио најчешће из поетских обзира — metri causa, да би вештије уобличио дактилско-трохејске смене у грађењу хексаметра. Приметимо и то да је Лукијанов хексаметар силабички. Он је први међу Србима певао римским размером по мери слогова.[13] У овом преводу Лукијанов хексаметар је готово редовно у својој класичној структури — пет дактила и шести обавезни трохеј, са цезуром после седме полустопе. Ако би понекад хексаметар добијао другачију структуру, Мушицки очито није био задовољан, па је упоредо давао двојаки превод. Нека нам у том смислу као илустрација послужи превод 25. двостиха из прве књиге (I, 25):

Quod praestare potes, ne bis promiseris ulli:
Ne sis ventosus, dum vis urbanus haberi,
Є́же ти мо́жно есть дать, да не дважды кому
Легкоу́мнымъ не бу́ды, са́мъ быти учти́вымъ жела́я.

Ове стихове за штампу је издвојио Георгије Мушицки. Он је, наиме, одабране стихове у рукопису подвукао, као што је то чинио и у другим оваквим случајевима. Њихове дублете је стављао у заграду.[14] Занимљиво је да се ови двостиси изворно доста разликују од предлошка код Е. Беренса,[15] у чијем критичком коментару се не наводе неке појединости Лукијаонвог преписа, посебно онај деталь на крају другог стиха — dum vis urbanus haberi.

Отуда неке нејасноће у схватању појединих провербијалних мисли и њихових поука донекле оправдава и сам латински оригинал. Уз сву језгровитост поука исказаних у Катоновим двостисима, морамо прихватити да неке од њих нису изворно сасвим јасне. Њихова првобитна мисао, ослоњена на схватања предхришћанске етике, мењала се према потоњим моралистичким захтевима. Пред таквим захтевима се нашао и Мушицки, па је, као и други преводиоци, неретко настављао оно што је латински аутор чинио: наиме, и он је у хришћанском смислу уобличавао Катонове моралне поуке.

УДК 886.1/.2.03(091):871=84=03.861/.862(091)

[12] *Poetae Latini minores*, Recensuit et emendavit Aemilius Baehrens. Volumen III, Lipsiae 1861, 206—242.

[13] Ђ. Рајковић, *нав. дело*, 143.

[14] Уп. у рукопису књ. I, 22, 24, 25, 28; књ. III, 3, 5, 6; књ. IV, 4.

[15] Quod dare non possis, verbis promittere noli, Ne sis ventosus, dum vir bonus esse videris.

http://www.balkaninstitut.com

ФОНЕМА *Х* У ПРЕПИСЦИ ВУКА И МУШИЦКОГ

Драго Ћупић

Лукијан Мушицки припада оним историјским личностима српске културе које су имале великог утицаја на делатност Вука Караџића. Њихове контакте смо пратили посебно кроз преписку која је међу њима трајала двадесетак година (од половине 1815. до краја 1834. године). Та преписка обухвата, тако рећи, сва питања којима се у области језика бавио Вук Караџић. А како је Лукијан Мушицки био један од најобразованијих Срба свога времена, нији ни чудно што је Вук његовом мишљењу посвећивао посебну пажњу и особито га уважавао. С Мушицким је Вук понајвише расправљао о (разним) граматичким и лексичким питањима, но и о питањима писма, односно графематике, те фонологије уопште. Из целе њихове преписке види се да су оба били фонолози, с тим што је Мушицки у доброј мери полазио од стања у књижевности (не запостављајући ни народни језик), а Вук — искључиво од народног језика. У писмима Мушицког открива се цела једна графематска радионица, да је тако назовемо. Он даје много ликовних решења за графеме *ћ, ђ, љ, њ, џ, х*. При томе он српски језик упоређује са латинским и грчким, са другим европским језицима, но и са хебрејским, и са вредностима одређених графема у њима посматраних са фонетско-фонолошког становишта.

Година 1817. нарочито је богата преписком између Вука и Мушицког, посебно око фонеме *х*. Почетком ове године преписка се одвијала тако да се у једном моменту стицао утисак да су проблем решили *на рачун фонеме х*. У јануару 1817. године Вук „тестира" и себе и Мушицког: „Несмѣдохъ а ћадијахъ да поправим *глухе изъ пустиње*, нека буде *глуве изъ пустиње:* да се одмахъ позна да е Србски . . ." (*Преписка,* II, 134, писмо Мушицком од 12. јануара 1817.) Како видимо, и сам Вук спонтано употребљава *х (уп. одмахъ).*

У истом писму Вук каже Мушицком: „Него за Бога кажите ми: шта ћемо радити са х? Код народа се не чуе нигдье осимъ у Херцеговаца на краю и то као *г* н.п. *повргъ брда, орагъ, кожугъ, додъогъ, надъогъ* и т.д. Мое е мнѣние да га пишемо на краю свагда, и у почетку и у сриједу предъ самогласним' писменима, али ће рећи ко (првый Г. Гершићъ): нашта и ондье, кадъ га народъ не изговара." (*Преписка,* II, 136.) Мушицки је у одговору био обазрив, и довољно дидактичан. Истиче да је са *х* много теже него са *ъ*: „И већа е опасностъ за Лексикографа, ак с њим' непредострожно поступа" (op. cit. 151). Наглашава да је *х* „правый . . . . . Промеѳей у азбуки нашой" (о.с. 155). За Вука је то заиста било прометејство, али само до момента када је бли-

http://www.balkaninstitut.com

же упознао народне говоре ван Србије и Херцеговине (тј. херцеговачке говоре у њиховој вредности коју је налазио код људи у Тршићу).

Посебне вредности су мисли Лукијана Мушицког упућене Вуку о појединим гласовима, гласовним променама и морфолошким појавама у писму од 11. марта 1817. године. Те мисли су нарочито значајне за принципске односе Мушицког према језику уопште. То је веома широко писмо, и у њему Мушицки говори о многим појавама у језику, понајвише се задржавајући на фонеми *х*. Између осталог, Мушицки у том писму Вуку пише: „Вы слѣдуйте, у кньизи народной, нѣговой вольи (реч је о гласу *х* — Д. Ћ.) Ние ни онъ самоволянъ. Воля е нѣгова прометати се по вольи народа. Воля е народу (на вкусу и благогласію основана) законъ Лексикографу. Нек' вичу Педанти, колико им' драго. И Граматикъ се, како у прочему, тако и у смотрению *х*, том' закону повиновати мора. Како се изъ Словника избаци *х*, где 'га народъ не говори, мора се избацити и изъ Граматическог' слововіенія." (*Преписка*, II, 155.)

То су принципијелна питања: Мушицки такође полази од онога што се налази у народу, као и Вук. Судбина *х* је, дакле, у вољи народа, тј. — ако га у народу нема, није потребно да га има ни у речнику, а исто тако ни у „граматическом слововіенію". Вероватно је овај став Лукијана Мушицког одсутно утицао на Вука да *х* не употреби у *Рјечнику* 1818. г., односно у *Граматици* уз *Рјечник* (напомињемо да га је имао у *Пѣснарици* из 1814; и сам га је употребљаво и пре 1818. г., али углавном у страним речима). Вук, као с олакшањем, крајем марта 1817. пише Мушицком: „Хѣру сте очитали добаръ параклисъ, Богъ да му душу прости! Садъ ћемо слободно писати *ристосъ, дуовникъ, оћу, ора, кожу* и т.д. као што наша браћа и говоре. Тако ми вѣре не изговара се ни као немачко *h* . . ." (Преписка, II, 160). Али га ипак нешто копка у вези с одлуком да се *х* не употребљава. Он види да има речи у употреби, макар оне и не биле домаће, које не могу без овога гласа, па у истом писму Мушицком пише: „Него шта ћемо за *парока*? Оћемо ли писати *парок*? или *паро*? Ей, стани прећераћешъ! Вала вы пишите *парохъ*, а мои Србіянцы, Бошняцы, Ерцеговцы и Црногорци, говоре *попъ* или *свештеникъ*." (*Преписка*, II, 160.) У овом случају Вук налази решење, али, без сумње, остаје недоумица: шта чинити са страним речима којима се овако лако (као у примеру *парох*) не може наћи домаћа лексичка замена. Та је недоумица Вука пратила стално, све до његове коначне одлуке око 1835. када је, претходно обишавши Дубровник, Боку и Црну Гору, нашао овај глас у живом народном говору, односно — 1836, када је штампао пословице на Цетињу с овом фонемом. Дакле, док се сам није уверио у стање у народним говорима, ни аргументи и мишљење умног, ученог и уваженог Мушицког Вуку нису били довољни да заузме одлучан став, јер му ситуација није била довољно јасна. Опредељује се тешко, али не и коначно (мора да је избацивање фонеме *х* из *Рјечника* 1818. сматрао привременим опредељењем). Коначно решење налази у ономе што је формулисао као „опћениту правилност", а она је, како је Вук упознавао говоре, све више указивала на потребу задржавања фонеме *х* у српскохратском гласовном систему. Према тој опћенитој правилности се Вук једино и определио. Да није било тако, морао би послушати савет Мушицког: „хѣру добро не мислимь. . ." (*Преписка*, II, 140), или: „. . . . *х* нам' то благогласіе највећма вредьа" (op. cit. 141). Истина, и Мушицки у напомени каже: „*За'валити* било би ружно, дакле болѣ е рећи *хвала*" (op. cit. 141).

У писму од 6. марта 1817. Вук, као да приговара, пита: „Дакле *х* изоставити са свимъ?" И одмах сам одговара: „нека га дьаво носи" (o.c. 145). Изоставља га, но на кратко.

Наравно, познато је, Вук се са фонемом *х* мучио и после 1836. године. И сам није употребљавао овај глас у

http://www.balkaninstitut.com

домаћим речима (јер га није осећао у сопственом говору, језику који је научио од мајке), тј. често није писао његову графему, и то не само у преписци. Чак 1840. године, у писму Добровском од 11. децембра, пише да се „у народу нашему *х* слабо изговара, а по многијем мјестима не изговара ни мало“ (*Преписка*, VII, 600). Он га није доследно употребљавао ни после 1850, а сам је у тачки 4 *Бечког књижевног договора* написао „да би и књижевници источнога вјерозакона писали *х* свуда, гдје му је по етимологији мјесто, као што они вјерозакона западнога пишу *х* . . .“ (Цитирано према тексту *Договора* објављеног у Нашем језику, књ. I, Београд 1950, 350).

Закључак: Велики део преписке између Вука Караџића и Лукијана Мушицког односи се на фонему *х*. У тој преписци они су о њој доста детаљно расправљали. Мушицки је ову фонему у српском језику сматрао страном и туђом његовој природи, па је предлагао Вуку да је не употребљава. Савете Мушицког Вук прихвата до 1818. године, па фонеме *х* нема ни у Рјечнику ни у *Граматици* уз њега. Међутим, када је касније ближе упознао народне српскохрватске говоре, враћа га у систем, званично га употребивши у *Српским народним пословицама* 1836. године. Иако је у коначном односу према овом гласу Вук, у крајњој линији, поступио мимо савета Мушицког, њихова преписка је ипак допринела рашчишћавању ставова о природи ове фонеме и њеном месту у српскохрватском језику, делом и неким њеним супституентима.

УДК 886.1/.2-6.074

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК У ПРЕДВУКОВСКОЈ И ВУКОВСКОЈ ЕПОСИ

Александар Младеновић

I

Пожаревачким миром (21. VII 1718), склопљеним после двогодишњег рата између Аустрије и Млетачке Републике, с једне, и Турске, с друге стране, у нове границе ондашње аустријске државе ушао је добар део Србије заједно с Београдом и, наравно, с Београдском митрополијом на чијем је челу тада био митрополит Мојсеј Петровић (Београд 1677 — Београд 1730). Ослободивши се Турака и нашавши се у новим и друкчијим политичким и друштвеним условима, М. Петровић је брзо увидео да Српска православна црква и њен тадашњи кадар не могу успешно обављати своју основну верску и националну службу, јер је малобројно српско свештенство било материјално, образовно и културно на врло ниском ступњу. У новој држави, аустријској али и хришћанској, неравноправна конфронтација са школованим представницима католичке цркве била је врло осетна одражавајући се, наравно, на штету Срба. Кадровска и културно-образовна инфериорност српског у односу на католичко свештенство прерасла је у не малу опасност од тренутка када су католици појачали своју активност међу српским становништвом, када су почели понегде, у конкретним приликама и обредима, да „замењују" православне свештенике, при чему је и аустријска тенденција поунијаћења Срба постајала све израженија. Потпуно свестан ове опасности која је претила, у ствари, егзистенцији Српске цркве на традиционално православном подручју, поменути београдски митрополит приступио је тада једино могућем решењу: обратио се Русији за материјалну и моралну помоћ, подршку и заштиту. Заједничко словенско порекло Срба и Руса, припадност истој цркви, православној, као и служење врло сличним црквеним језиком и истим писмом, ћирилицом — то су били елементи који су вековима чинили заједништво између српског и руског народа. То је било основно у Петровићевом одлучивању да се обрати Русији за помоћ, као и у његовом прихватању те помоћи и намерном отварању према Руској цркви и тадашњој држави цара Петра Великог.

У свом првом писму (1. IX 1718) овом руском цару (за које се не зна да ли је икада стигло до адресата) митрополит Петровић је, објаснивши претходно да су Турци срушили многе православне цркве, затражио помоћ за градњу саборне цркве у Београду чији би ктитор био Петар Велики, затим помоћ у црквеној опреми, у свештеничким одеждама и у богослужбеним књигама, а посебно је замолио да се из Русије пошаљу два учитеља који би

http://www.balkaninstitut.com

учили српску децу — а то све „ради чувања благочасне вере наше православне". После другог писма Мојсеја Петровића руском цару (20. X 1721) — у којем га, поред осталог, моли да спасе Србе од неукости, упоређујући га са старозаветним Мојсијем који је свој народ спасао извевши га из Египта, и у којем, понављајући молбу за два учитеља (латинског и „славјанског језика", тј. рускословенског или руског црквеног), поменути београдски митрополит истиче: „а славјански језик је и наш језик!" — Петар Велики је 11. V 1722. одлучио да помогне Српској православној цркви наложивши руском Синоду да обави све оно што је потребно у вези с овом акцијом. После дужих припрема, у Србију је послата помоћ у црквеној опреми, у црквеним, богослужбеним књигама и језичким приручницима (*Славенскаја граматика,* Москва 1721, Мелетија Смотрицког, *Прво је учениje отроком,* Санктпетербург 1722, Теофана Прокоповича и *Лексикон славено-греко-латински,* Москва 1704, Ф. П. Поликарпова), а крајем маја 1726. г. у Сремске Карловце је с породицом допутовао из Петрограда Максим Терентјевич Суворов, преводилац у руском Синоду, први руски учитељ код Срба, који је с јесени те године отворио своју „славенску школу". Тиме је, с руске стране, коначно била испуњена молба митрополита Мојсеја Петровича, упућивана, како смо видели, у два маха Петру Великом: 1718. и 1721. године.

II

У „славенској школи" Максима Суворова (1726—1730), као и у „славенско-латинској школи" Емануила Козачинског (1733—1737), такође у Сремским Карловцима, ђаци — међу којима је било и одраслих: ђакона, архиђакона, монаха, јеромонаха, свештеника — учили су и усвајали рускословенски језик (или славенски како се тада називао), тј. ондашњи руски црквени језик или руску редакцију старословенског језика. Тиме је почело, практично, намерно напуштање од стране Срба дотадашњег старог српског црквеног и књижевног језика, српскословенског (српске редакције старословенског језика) — што је представљало процес који је крајем прве половине XVIII века већ био у завршној фази. Преласком на нови тип црквеног, службеног језика, на рускословенски, Српска православна црква је широко отворила врата организованом усвајању поменутог језика без чије се компоненте од треће деценије XVIII столећа писменост и образовање код Срба није могло замислити; од тога се времена српска култура у великој мери усмерила рускословенском и руском утицају који ће у неколико деценија током XVIII века бити јак иако не истовремен у свим српским крајевима. Половином поменутог столећа рускословенски као богослужбени, црквеноадминистративни и језик писмености уопште, стабилизовао је своју употребу у северним крајевима Србије, код Срба у данашњој Војводини, да би нешто касније, захваљујући устројству Српске православне цркве, рускословенски у функцији црквеног језика учврстио своју позицију и у осталим крајевима Србије, а затим у Црној Гори и Херцеговини.

Рускословенским језиком Срби су током друге половине XVIII века писали, преписивали и штампали разне текстове и књиге, у првом реду богослужбене и духовне садржине. На том језику одвијала се црквена, школска и друга администрација. Тим језиком писане су разне званичне свечане беседе („слова") и свечане песме (оде), разне прокламације које је објављивала црква, затим и црквени прописи; на рускословенском су доношени преводи са немачког разних привилегија које су аустријске власти у писменој форми давале Србима у својој држави. Преводи разних дела нпр. са немачког или француског језика Срби су објављивали такође на рускословенском језику. Учен, најпре, од руских учитеља а касније од њихових ученика, а после тога и од ученика

http://www.balkaninstitut.com

тих ученика, рускословенски је током друге половине XVIII века усвајан у српској средини, најчешће у школама а и индивидуално, и то не само из руских већ и из домаћих уџбеника и приручника. Мада се његово поље употребе ван црквене сфере није могло много развити због неразумљивости тога језика широј, нарочито слушалачкој публици, рускословенски језик је све више ограничавао своју употребу на црквене оквире, али је био и остао језик образованих и школованих Срба. Код њих се тај језик могао временом и модификовати, могао је подлећи и већем степену србизације, што није био случај с тим језиком у Српској православној цркви: примивши рускословенски за свој званични, богослужбени језик, ова Црква га је, наравно с извесним изменама, задржала до данашњег дана.

Поред рускословенског језика, који је био усвајан заједно с руском црквеном ћирилицом, од почетка друге половине XVIII века Срби су се у својој средини снажније срели са тадашњим руским књижевним језиком, у текстовима штампаним грађанском ћирилицом, а који су били научне, уметничке или уџбеничке садржине. Од тога времена грађански тип ћирилице — створен иначе у Русији познатом реформом цара Петра Великог 1710. године — укорењује се у српској средини у којој је, после низа делимичних и двеју потпуних реформи (В. Караџића 1814. и 1818. године), остао у употреби до данас. Поменути руски књижевни језик, који се од рускословенског разликовао већим присуством русизма, учени Срби су радо усвајали и служили се њим нарочито у текстовима с историјском тематиком, како показују дела нпр. Павла Јулинца *(Краткоје введеније в историју происхожденија славеносерпскаго народа,* 1765), Захарије Орфелина *(Житије и славнија дјела Петра Великаго,* 1772), Јована Рајића *(Историја разних славенских народов,* 1794), и др.

Као језик писмености и образованости, рускословенски (славенски) је готово од почетка своје употребе код Срба условио стварање једног новог типа књижевног језика. Пошто широј публици, читалачкој и слушалачкој, рускословенски (а и руски књижевни) у великој мери није био разумљив, а како су поједини српски писци, нарочито из друге половине XVIII века, у складу са захтевима свога времена, својим писаним и штампаним текстовима желели да се што више приближе српском читаоцу — то је дошло до србизације рускословенског (и руског) језика. Уношење народних српских језичких елемената захватило је нарочито изговорну и морфолошку страну рускословенског језика, док је грађење речи, лексика и синтакса овог језика остајала углавном непромењена. Створена је, на тај начин, својеврсна језичка мешавина у којој су се нашле рускословенске (а и руске), српске народне, а понекад и српскословенске особине, и која је у науци позната под именом славеносрпски језик. Као резултат, дакле, одређене демократизације рускословенског (и руског) језика, властита србизација овог језика манифестовала се у виду извесне реакције на неразумљивост тога језика, што је довело до формирања поменутог славеносрпског језика. Тим типом књижевног језика писана су и штампана многа дела и текстови световне садржине и одређених књижевних жанрова код Срба у другој половини XVIII и у првој половини XIX века, док се рускословенски у то време све више ограничавао на званичну црквену и богослужбену употребу. Славеносрпски је постао језик који је „носио" ондашњу световну културу код Срба, и то нарочито крајем XVIII и у првим деценијама XIX столећа. У свом временски не дугом егзистирању славеносрпски језик је показивао, из деценије у деценију, снажну тенденцију своје србизације, свога приближавања српском народном језику, односно ондашњем шумадијско-војвођанском дијалекту ко-

http://www.balkaninstitut.com

ме су, највећим делом, припадали српски писци-екавци предвуковског и вуковског периода.

У тежњи да задовоље основно начело раног славеносрпског језика да одговарајућу рускословенску (одн. руску) реч или облик учине разумљивим српском читаоцу (З. Орфелин 1768. г.), а у складу са јавно изнесеним мишљењем Д. Обрадовића (1783. г.) да за Србе треба писати српским народним језиком — српски писци друге половине XVIII и почетка XIX века нису у овоме могли бити јединствени. Неки су били за већу србизацију, за писање народним језиком (Е. Јанковић 1787, 1789. г.), неки су били за језичку диференцираност у зависности од намене дела које пишу (Ј. Рајић 1793, 1794, 1802), неки су били за мање србизирање језика којим се служе (А. Стојковић 1800), док су неки пак били за ненапуштање рускословенског, за његову општу књижевнојезичку употребу код Срба (Г. Трлајић 1793, П. Кенгелац 1811. г.). Ове концепцијске разлике међу нашим писцима о карактеру ондашњег српског књижевног језика нису, међутим, спречавале продор славеносрпског језика у одговарајуће текстове намењене широј читалачкој и слушалачкој публици, јер је он, поред народног језика наравно, био такође шире разумљив. На тај начин је славеносрпски — који код Срба није представљао препреку развоју духовне културе, што сведочи велики број дела у то време писан и штампан тим језиком — учвршћивао своју употребу и развијао се тако да је његова властита србизација постала п р о ц е с који се с временом све више појачавао а завршио негде 20-40-их година XIX века. Неки писци су или сва своја дела или понека писали у великој мери народним језиком (нпр. Е. Јанковић, Ј. Рајић, В. Ракић, Ст. Стратимировић, Д. Обрадовић и др.), односно славеносрпским језиком јако србизираним. За нас је данас очита разлика између појединих дела писаних више србизираним (народним) и мање србизираним славеносрпским језиком, али тада ова два типа језика нису била у међусобном конкурентном односу већ су се схватала, заједно у опозицији према рускословенском (славенском), као један књижевни језик, истина неуједначен, који припада Србима.

У другој деценији XIX века, кад се Вук појавио, Срби су писали једним типом књижевног језика: славеносрпским више или мање србизираним, тј. језиком који је у зависности од писца имао у себи више или мање славенизама (рускословенских, руских а и српскословенских црта које нису истовремено и српске народне особине). Тај тип књижевног језика, који се код већине српских писаца све више приближавао народном, шумадијско-војвођанском дијалекту, није имао написану ни штампану своју норму, свој граматички приручник, свој речник, јер за тако нешто у самој Србији — чији се народ у то време борио против Турака за свој опстанак и национално ослобођење — тада још није било услова. Међутим, њим су Срби и тада а и касније писали и штампали текстове (нпр. Д. Исајловић 1816, Д. Давидовић 1821, Ј. Хаџић 1821, Ј. Стејић 1826, поједини аутори у Летопису Матице српске 1826. и касније, званична акта у Књажеско-српској канцеларији 1832. и др.), тако да је процес понародњавања његовог, започет још са стварањем славеносрпског језика почетком друге половине XVIII века, приведен крају, како смо већ рекли, негде у периоду 20—40-их година XIX века. Овом процесу, његовом завршном делу, свакако је допринела појава Вука Караџића и његових штампаних дела (1814, 1815, 1818, 1823, 1824. и др.) али је, то се мора констатовати, крајем друге деценије па и у трећој деценији XIX века, Вуков утицај на књижевнојезичку ситуацију код Срба био у својој почетној фази. Низ народних, шумадијско-војвођанских црта, које су употребљавали српски писци у другој и трећој деценији XIX века није био вуковског типа (нпр. одсуство обличког синкретизма у дативу, инструменталу и локативу множине ре-

http://www.balkaninstitut.com

чи са деклинацијом). Њих је из књижевнојезичке употребе елиминисала касније створена граматичка норма, вуковско-даничићевска, која је у себи објединила истоветне особине у којима се подударио Вуков источнохерцеговачки и шумадијско-војвођански дијалекат. На тај начин је — захваљујући поменутој еволуцији славеносрпског типа књижевног језика, његовом снажном србизирању, захтевима Вукове књижевно језичке реформе — стабилизован екавски изговор данашњег српскохрватског књижевног језика. Тако се један традиционалан књижевнојезички израз, захваљујући у првом реду свом сопственом развитку, сасвим успешно уклопио у потребе које је тражило ново време. У Србији је, тако, афирмисан један тип књижевног језика, народни, на штокавској и екавској основи, што је, генерално посматрано, наставак старе, традиционалне праксе (српскословенски је, на пример, био екавски а такав је био и славеносрпски уз присуство, у извесном степену, и рускословенског јекавизма). Самом нормирању овог екавског изговора српскохрватског књижевног језика, заправо једног литерарног језика до којег се код Срба-екаваца дошло, како смо рекли, у првом реду његовом властитом еволуцијом, посебан допринос са своје стране дао је и сам Вук Караџић објавивши екавски своје дело о Милошу Обреновићу 1828. године.

Мањи број српских писаца, у време појаве Вука Караџића, писао је, међутим, и славеносрпским типом књижевног језика мање србизираним. У такве спада и Милован Видаковић, иначе плодан и читан писац (1814, 1817. г. и др.). У језик својих штампаних дела овај аутор је намерно уносио славенске, несрпске облике и наставке којима је замењивао одговарајуће српске граматичке црте. Тако се његов књижевни језик одвајао од српског народног низом особина које је он својевољно стварао. Овакви поступци су, свакако, и тада били екстремног карактера и нарочито против њих се оправдано поставио Вук Караџић започињући у другој деценији XIX века своју дуготрајну књижевнојезичку реформу код Срба. Сам Видаковић је термином *славенос(е)рпски језик* означио онај тип књижевног језика за који се он заузима, који је мање народног карактера, који је доста засићен славенизмима. У Вуковој полемици са њим диференцирало се значење термина *славенос(е)рпски језик:* ако је до тада тај назив означавао исто што и *с(е)рпски језик,* тј. и српски народни (говорни) и српски писани, књижевни језик, отада се поменути термин почео односити само на књижевни језик мешовит по свом саставу (са елементима славенског, руског и српског народног језика). Вук је био у праву што је негативно оценио поменути књижевни језик Милована Видаковића, и ту се нема шта приговорити. Међутим, таквим типом језика каквим је писао Видаковић — славеносрпским мање србизираним — нису писали у то време остали српски писци, или бар не сви, а што се често испушта из вида. Рекли смо да је већина српских писаца писала тада славеносрпским језиком јако србизираним. Самим тим, Вуково оправдано негативно мишљење о славеносрпском језику Видаковићевих текстова не може се генерализовати и евентуално претварати у закључак да су тада сви Срби тако писали, да они заправо нису имали свој књижевни језик. Такав закључак не би био тачан јер су Срби писали и славеносрпским језиком јако србизираним, језиком који је у низу особина био изједначен са шумадијско-војвођанским дијалектом. Народна основа тога типа књижевног језика била је штокавска и екавска, што је с језичке стране могло осигурати у пуној мери успешно касније конституисање данашњег српскохрватског екавског књижевног изговора на вуковско-даничићевским нормама.

УДК 808.61/.62-022

http://www.balkaninstitut.com

ЛИТЕРАТУРА

А. Белић, *Борба око нашег књижевног језика и правописа*, Београд 1935, 64.

М. Ивић, *Вукова улога у нормирању екавске варијанте књижевног језика*, Анали Филолошког факултета, Београд 1965, књ. 5, 95—98.

П. Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, 19—271, у Сабраним делима Вука Караџића, књига друга, *Српски рјечник* (1818), Београд (Просвета) 1966.

П. Ивић и Ј. Кашић, *О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године*, 311—380, у књизи: *Историја српског народа*, Београд 1981, књ. V-2.

П. Ивић и А. Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804.* г., 69—106, у књизи: *Историја српског народа*, Београд 1986, књ. IV-2. *Историја српског народа*, Београд 1986, књ. IV-1.

Ј. Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад 1968, 166 + 6 факсимила.

А. Младеновић, *О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1978, књ. XXI-1, 93—112.

А. Младеновић, *Неке славеносрпске особине у језику Димитрија Исаиловића 1816. године*, Јужнословенски филолог, Београд 1981, књ. XXXVII, 179—193.

А. Младеновић, *Народни језик Димитрија Исаиловића 1816. године*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1981, књ. XXIV-2, 99—127.

А. Младеновић, *О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1982, књ. XXV-2, 47—81.

А. Младеновић, *Прилог познавању значења назива „славеносрпски језик" код Срба у XVIII и у првој половини XIX века*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, Београд 1983, књ. 12, св. 2, 13—20.

А. Младеновић, *Неколико мисли о српскословенском, рускословенском и славеносрпском типу књижевног језика*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад 1984—1985, књ. XXVII-XXVIII, 501—505.

В. П. Гудков, *Борьба концепций „славенского" и „простого" языка в истории литературного языка у сербов*, Славянское и балканское языкознание, Истроия литературных языков и письменность, Москва 1979, 198—211.

В. П. Гудков, *Книжно-письменный язык у сербов в XVIII — начале XIX в.*, у: *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе*, Исторический и историко-культурный аспекты, Москва 1981, 135—150.

П. А. Дмитриев, *Русскославянский и славяно-сербский языки и проблемы создания литературного языка на народной основе*, Зборник за филолгију и лингвистику, Нови Сад 1974, књ. XVII-1, 63—70.

П. А. Дмитриев, *К вопросу о значении термина „славяносербский (славяно-сербский) язык"*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад 1984—1985, књ. XXVII-XXVIII, 223—229.

Н. И. Толстой, *К историко-культурной характеристике „славяно-сербского" литературного языка*, у: *Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва 1977, 267—281.

Н. И. Толстой, *Литературный язык у сербов в конце XVIII — начале XIX века*, у: *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков*, Москва 1978, 269—328.

Напомена: *Овај рад је прештампан из Књижевних новина, Београд 1988 бр. 744—745, 16.*

http://www.balkaninstitut.com

ЕКЛОГЕ ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ И ЛИК СТАРОГ ПЕСНИКА У ПОЗОРЈУ ЂОРЂА МАЛЕТИЋА „СПОМЕНИК ЛУКИЈАНУ МУШИЦКОМ"

Душан Михаиловић

Тема овог излагања је дводелна, али, као што ће се видети, у суштини јединствена.

1

И поред безбројних тешкоћа, немилих искушења и перманентних неслагања са митрополитом Стефаном Стратимировићем, „први уметнички песник у књижевности"[1] — како Скерлић назива Лукијана Мушицког — рано се заинтересовао и за дијалошки, да не кажемо драмски начин изражавања, да би двадесетих година прошлог века, као епископ горњокарловачки, поред осталих прегнућа на културном и просветном пољу зажелео да оснује „и једно народно позориште које би имало да путује по српским крајевима, дајући само хисторијске и моралне комаде".[2] Ова лепа замисао, на жалост, није једина која неће бити остварена, а разлог за то није — како је на истом месту приметио Владимир Ћоровић — „у оскудици воље, него у оскудици средстава.[3] Међутим, важно је истаћи да је Мушицки у позоришту, „тој беспослици" — како би рекао Вук — пре многих својих савременика видео моћно средство за просветно, морално и културно уздизање својих честитих и неуких сународника. Да је неком срећом ова особена замисао оживела, ово посве необично просветно-етичко народно позориште било би не само прво професионално позориште у Срба већ и прво у југословенским земљама, а по много чему јединствено на Балкану и у Европи.

За дијалошки начин изражавања и еклогу као ембрион пасторале, Мушицки се, као што је познато, заинтересовао још на почетку свог песничког рада. Преломне, 1802. године, када се закалуђерио и од Луке постао Лукијан — по угледу на античког сатиричара Лукијана из Самосате,[4] а не Лукоген, како је предлагао, па и захтевао митрополит Стратимировић[5] — Мушицки је испевао две еклоге, односно на први

[1] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд 1967, 144.

[2] Др Владимир Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Студија из српске књижевности, (Наставак), ЛМС, LXXXVII, књ. 278, св. VI, Нови Сад 1911, 33.

[3] *Исто*, 33.

[4] Милорад Павић, *Рађање нове српске књижевности*, СКЗ, 506, Београд 1983, 381.

[5] Дана 30. новембра 1802. архиепископом манастира Гргета, Јосиф Путник превео је Луку Мушицког у монашки ред и дао му име Лукијан. „— О том премјененију имена, и насилнственом давању имена Лукоген, сам Стихотворац на једном месту овако пише, „Давано ми је силом име Лукоген (Волкородниј) — Ја сам дерзновеним и постојаним отрешенијем задержао име — Лукијан"" — како је у одељку *Промјечаније (Напомене)*, а поводом песме *Моје тезоименство*, забележеио приређивач Лукијанових дела и песников синовац др Георгије Мушицки. (Види Лукијана Мушицког *Стихотворенија*, I, Пешта 1838. 166).

http://www.balkaninstitut.com

поглед два истоветна, а тако различита дијалошко-сценска састава. Прва је испевана крајем априла поменуте године, што ће рећи више од шест месеци пре песниковог посвећења и зове се *Еклога на смерт Василија Петровича в својих цветушчих летех*. У суштини, то је тужна, трагична песма, класицистичке и неоантичке провенцијенције у којој Мелибеј, Дафнис и Меналкас оплакују прерану смрт свог младог друга, а коју је тако зналачки на овом скупу анализирао проф. др Мирон Флашар.

Крајем 1802. године, месец и по дана после свог посвећења, Мушицки је у част имендана митрополита Стратимировића испевао своју другу еклогу. Назвао ју је једноставно: *Еклога между пастирми куљпинским* и објавио је у засебној књижници у Будиму нагласивши на насловној страни да је „певана 27-го Декемврија 1802" свакако у Сремским Карловцима. Ауторово инсистирање на изразу „певана", а не приказана, представљена, изведена или читана, не односи се на рани покушај опере или оперете код нас, већ на две завршне октаве које на крају еклоге пева куљпински пастир Радослав желећи дуг и миран живот „Дафнису славному", тј. митрополиту Стратимировићу, с наглашеном, а за песника неоствареном жељом, „да нас задержит в љубви".[6]

За разлику од прве еклоге која је прожета трагиком, друга еклога је свечана, похвална песма, у ствари, мала комедија, ведра и прозрачна. У кратком дијалогу (од свега осамдесетак стихова) три куљпинска пастира, али овога пута сва три наше горе лист: Љубобрат, Велимир и Радослав, желе да се придруже слављу и уруче дар „Дафнису љубимому", упркос чињеници, што, како каже један од њих:

Аште бо и знајем гдѣ Карловац, стојит,
Но он от Куљпина далеко разтојит.[7]

[6] Лукијан Мушицки — *Еклога между пастирми куљпинским*, певана 27-го Декемврија 1802, Будим (1802?), (8) — У овом издању *Еклоге* странице нису пагиниране.

Осим течног и ритмичког александринца, којим је, осим завршне похвалне песме, испевана и ова еклога и ословљавањем слављеника именом Дафнис, готово ничега у овом малом песничко-сценском делу Лукијана Мушицког нема од класицистичке хладноће и конвенције. Као да су ведри садржај, свечарска атмосфера и замена, односно посрба имена младих пастира, окрилатили нашег песника. Истински песнички занос осећа се понајвише у почетку, када пастир Велимир предлаже Љубобрату да узбере за своју Милицу стручак шебоја, на шта му заљубљени пастир отресито одговара:

Убо ти не узнал. Милица бо моја
(Сам ју познајеши) красна без шебоја[8]

Па ипак, и овај дистих вредан незаборава (и достојна најава Бранкових узлета), остао је код нас готово незапажен. Штавише, незапажено је и то да *Еклоги между пастирми куљпинским* Лукијана Мушицког, безмало припада првенство у српској драмској књижевности. Наиме, док су Емануил Јанковић, Доситеј, па и Јоаким Вујић, који ће дебитовати три године касније (1805), у ствари, преводиоци и посрбљивачи, а Марко Јелисејић драматизатор, па ако се изоставе Козачински и Јован Рајић, а пре свега Глигорије Трлајић (чији је комад *Всеблаг или ретки супруг*, најстарија целовечерња српска комедија остала у рукопису и загубљена), као и неке еклоге Козме Јосића — условно говорећи, друга еклога Лукијана Мушицког је најраније комедиографско сценско дело, или најстарија комедијета у српској књижевности. Осим хронолошког првенства, мајсторске версификације, свежине и љупкости, ова еклога се издваја и од сличних дела истог песника. Наиме, испевао је наш песник више елегија, посланица и краћих еклога са Титирима и Дафнисима и другим личностима класицистичке

[7] *Исто*, (6).

[8] *Исто*, (4).

http://www.balkaninstitut.com

провенијенције, понекад у александринцу, понекад с назнаком дијалога, али не тако полетно и сценично. Мада је у *Историји српске књижевности* Јован Деретић истакао изразиту песничку индивидуалност Лукијана Мушицког нагласивши да пре њега код нас „правих песника није било“,[9] Лукијанова наклоност ка сценском, дијалошком изражавању није се развила, највише стога што у својим зрелим и стваралачким годинама епископ Мушицки није успео да оствари своју замисао и оснује особено путујуће народно позориште и више се посвети сценској поезији

2

Други тематски круг нашег излагања вероватно је још занимљивији. Наиме, за разлику од Вука Караџића на пример, који се, као што је познато, појавио као лик на позорници безмало четврт века после своје смрти, први комад о Лукијану Мушицком објављен је у Београду 1845, само осам година после песникове смрти у Плашком код Карловца. Аутор овог дела био је двадесетдеветогодишњи београдски професор и песник Ђорђе Малетић (1816—1888), који ће, игром случаја, више од четири деценије касније испевати и познату *Апотеозу*,[10] први комад о Вуку Караџићу, у коме се, у трећем чину који се догађа у манастиру Шишатовцу, појављује и Мушицки.

Првоспоменуто Малетићево сценско дело зове се *Споменик Лукијану Мушицком*. Замишљено је као апотеоза, односно „позорје духова у једном дејству“ и испевано је у јампском једанаестерцу са цезуром после петог слога, што ће рећи у стиху који је раније код нас био готово непознат, а касније није много употребљаван, па делује изненађујуће свеже и оригинално.

Осим другојачије форме и новог стиха, Малетић је *Споменик Лукијану Мушицком* замислио као свечану апотеозу и право позорје духова. Крај болног и успулог песника, прво у болесничкој соби, а потом на обали реке и гају изнад којег се види „Олимп, величествено осветљен“ (I, 2, 5), пролазе симболичне и историјске личности, одају пошту великом песнику, диве му се, жале и пате због песниковог неминовног и брзог краја и жале јадни српски род који остаје без таквог предворника и духовног учитеља. Осим Генија и Музе ту су и Милош Обилић, и кнез Лазар, и покајник Вук Бранковић (који се за разлику од поменутих косовских јунака појављује, како писац наглашава, „у виду страшила“),[11] а потом су ту и Јован Рајић, Доситеј Обрадовић, Глигорије Трлајић, Павле Соларић, уз два анђела и више духова. Обилић напомиње да се појављује само понекад и само када је његов народ у великој невољи, па стога и каже уморном песнику *'Арфе шишатовачке:*

И теби зато јављам се у борби,
К'о сродном духу, великом јунаку,
Ког пламен силнији собом сагорео. —
Јуначе дичнић громом успаванић!

(I, 3, 10)

У својој похвалној беседи песнику Обилић готово претерује, када тврди да је успули песник јунак над јунацима, достојан да се и он сам (Обилић) за њега жртвује ако би се поново појавио међу Србима, „јер само јунак зна јунака ценит“ (I, 3, 11). — Самосажаљиви Павле Соларић не заборавља да подсети песника да је умро од глади на хладном северу далеке Русије с горком констатацијом — „то ј' општа судба српски' родољуба“ (I, 9, 30). — На крају првог монолога сам Мушицки пева једну од својих песама: „Не аз страшну с' с тобоју / Содружнице моја!“

[9] Јован Деретић — *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд 1983, 213.

[10] Ђорђе Малетић — *Стогодишњица Вука Стеф. Караџића*, апотеоза у четири чина са предигром, Београд 1888. — Приликом прославе Вукове стогодишњице у Београду 1888, овај Малетићев комад приказан је под називом *Апотеоза Вуку Караџићу*.

[11] Ђорђе Малетић — *Споменик Лукијану Мушицком*, позорје духова у једном дејству, Београд 1845, 14.

http://www.balkaninstitut.com

(I, 2, 7), а у завршној сцени „окренувши се Олимпу“ (I, 10, 35) и гледаоцима, стари песник са сократовским миром одлази у смрт опраштајући се од милог рода. Ту писац даје овакво сценско упутство: „(Пође и врати се с умиљеним срцем постоји неколико тренутака, праштајући се немим знацима. Затим пође к обали реке, ту га два анђела у чун приме и на другу страну обале, свирком из далека праћени, превезу, а духови га с ускликом и венцима дочекају)“ (I, 10, 37). Крај је, као што се види, спектакуларан и поетичан, али и тешко изводљив. Али није само о томе реч. По свему судећи, Ђорђе Малетић се за ово инспирисао познатом сликом Димитрија Аврамовића *Апотеоза Лукијана Мушицког* из 1840. године и назвао ју је *Споменик Лукијану Мушицком* само стога да не би своју драму поистоветио са већ познатим ликовним делом славног мајстора кичице. Али за разлику од Аврамовића који се у завршној верзији определио „за један симболичан вид сахрањивања односно улажења у гробницу, у други, вечни сан“, када крилата муза песништва са ловоровим венцем и лиром испраћа Мушицког до капије вечности где га сачекује геније смрти“[12] — како је уочио проф. Миодраг Јанковић — Малетић се вратио античком схватању апотеозе као „свечаног преласка човека међу богове“[13] и посве изоставио генија смрти, па стога Малетићев песник Мушицки, у ствари, не умире, већ га анђели превозе преко реке на сунчану обалу, у рај, где га духови дочекују свечано са усклицима, музиком и цвећем.

Готово је сувишно наглашавати да је *Споменик Лукијану Мушицком* Ђорђа Малетића — изузев описане завршне сцене и почетка друге појаве, када протагониста долази на обалу реке док око њега праште громови и севају муње — у суштини статичан комад, без карактеризације ликова, без сукоба и акције. Све личности, па и сам Мушицки, казују, у ствари, песникове, тј. Малетићеве мисли, осећања и идеје, а што је још необичније и несценичније ово дело и нема дијалога. Састоји се, као што је већ речено, од десет односно једанаест дужих монолога, а на позорници, изузев почетне и завршне неме слике, увек се налази по једно, односно само по два лица. Тако је и сам Мушицки, као што се може претпоставити, више вербално окрактерисан, ожаљен и не ретко прехваљен у исказима других, него што је сам имао прилике да се искаже у својим монолозима, ма колико они били поетични, умни и осећајни. У осталим сценама похвала, уснули песник не долази до речи, већ је махом срећан што није живео узалуд и што је победио и поред толиких животних искушења и недаћа, док је у завршној сцени толико блажен, па је његова храброст пред смрћу претворена у чежњу одласка, мелодрамска, сентиментална и без трагичне димензије. И остале личности, осим донекле Павла Соларића и „страшила“ Вука Бранковића што се вечно каје због свог недела, који су само делимично одсликани у контрастима и унутарњим ломовима, сви остали ликови, па и протагониста, углавном су пренаглашено племенити, превише пожртвовани и светитељски непорочни, па делују помало свечано и дирљиво, а понајвише нестварно. По свему судећи овај комад је, бар донекле, настао из притајеног неслагања с реформом Вука Караџића. У овом делу слави се класицистички песник, а не романтичар, и то стиховима који су сушта супротност „слепачком појању“ Вукових певача, а наш драматичар као да је овим делом желео да, насупрот Вуку, нагласи како ће се и о коме драме писати у скорој и даљој будућности.

Занимљиво је да *Споменик Лукијану Мушицком* није прво Малетићево сценско дело. Годину дана раније, док је

[12] Миодраг Јанковић — *Иконографија „Апотезе Лукијана Мушицког“, Зборник Светозара Радојчића*, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 1969, 127.

[13] *Исто*, 125.

http://www.balkaninstitut.com

1844. пребегао из политички узаврелог Београда у Земун, Ђорђе Малетић је дебитовао као драмски писац. Написао је у прози необичан и готово изванредан комад *Вучићевци и књажевци или Превара из љубови,* нашу прву политичку комедију, како с правом сматра театролог Милорад Т. Николић, који је пронашао и припремио за штампу рукопис овог необјављеног и на сцени још увек неприказаног дела.[14] Међутим, Малетићу ово драматичарско искуство није нимало помогло приликом стварања романтичног „позорја духова" о првом правом српском песнику. Највећа вредност Малетићеве апотеозе *Споменик Лукијану Мушицком* је културно-историјска. У њој су први пут изведени на позорницу наши културни прегаоци на челу са Мушицким и Доситејем, који су проговорили у необичном, звонком, свежем и готово непоновљивом стиху, понегде његошевски кондезованом, као у овом примеру с почетка комада:

О! гди сам ја? — У царству тамне ноћи?
Ил' сам тек вара успавана чувства? —
— — — — — — — — — — — —
(Непогода се обнови, и громови учестају.)
На питање ми гром тек одговара,
И сумња сумњи већма с приљубљује;
Све већма с' јежи страховита сила,
Све већма кува разпаљено њедро,
И сева, пуца, риче, тутњи страшно,
К'о да се свету конац приближио,
Ил' пук'о ланац, што вештества веже,
И ратоват' им против целог брани. —
(I, 2, 6—7)

За наше ондашње прилике овај Малетићев стих је прилична новина. Отворено говорећи, тим стихом махом преводимо Шекспира и данас, само што цезура сада није тако строго фиксирана после петог слога, већ може да буде и после шестог, а понекад се с мало среће проналази и стих с две цезуре и одређеним бројем опкорачења као у оригиналу.

Међутим, после овако полетне и свеже сценске дикције и необично звонког јампског стиха, инаугурисаног у „позорју духова" *Споменик Лукијану Мушицком,* Ђорђе Малетић, песник, полиграф и драматичар који је чак дуже време носио титулу „српског Шекспира", у својим другим позоришним комадима (а било их је још равно седам), вратио се, што се песничке форме тиче, велики корак уназад, ка прекрасном стиху народне поезије, трохејском десетерцу, који је, уз све безбројне врлине и епски сјај, на позорници несценичан, тром и монотон. На жалост, драматичар Малетић, стицајем околности, изневерио је у овом случају идеале своје младости, па је чак, двадесетак година касније, с великим отпором прихватио јампски стих Лазе Костића и Ђуре Јакшића, иако је сам увео један облик јампског стиха у српску драматургију.

Мада објављена у време настанка, далеке 1845, апотеоза Ђорђа Малетића *Споменик Лукијану Мушицком* све до данас, пуне 142 године, остала је неприказана и мање-више заборављена иако то не заслужује.

УДК 886.1/.2-1.091

[14] Још увек нештампана комедија Ђорђа Малетића приказана је 1968. године на таласима Радио-Београда и на телевизији. За телевизију комад је адаптирао и режирао др Јован Коњовић.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЛУКИЈАНОВО СХВАТАЊЕ ИСТОРИЈЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Ђорђе С. Костић

Проучавајући деценијама обимно и разонврсно књижевно дело Лукијана Мушицког, историчари наше књижевности помно су се бавили свеукупним његовим стваралаштвом трудећи се да разлуче границу између песника и истраживача културне и књижевне баштине. Тумачили су његове стихове трагајући за песничким заносима једног, у истину, талентованог поете дубоко загледаног у грчке и римске узоре, а истовремено су покушавали да проникну у бит неких Лукијанових списатељских дела која припадају другој и другачијој врсти литерарног стваралаштва.

Одгонетали су, тако, многобројна питања која им је наметнуо својом рукописном, никада објављеном, библиографијом, радом који у историји српских библиографија заузима значајно место, делом које је, својом обимношћу и исцрпношћу постало једно од важнијих извора за истраживање српског XVIII века.

Из необјављених рукописа изнет је на светло дана Лукијанов попис српских старина, један од оних пописа из друге деценије прошлога века који је сведочанство о богатству фрушкогорских манастира али и о знатижељности негдашњег архимандрита за сачуваним штампаним и рукописним споменицима књижевног стваралаштва у Срба током протеклих векова.

Бавећи се истраживањима Лукијановог књижевног стваралаштва које не припада његовим песничким остварењима, аутору ових редова наметало се стално питање на које је покушао да дâ одговор. Да ли су поменута српска библиографија, белешке о штампаним и рукописним књигама по фрушкогорским манастирима, потом два пописа српских књижевника, сачуваних у рукопису, као и Лукијанове опаске о српском и славенском књижевству, штампане у *Надписима на сербско књижевство* и песми *Глас народољубца,* само засебне целине или су оне део једног ширег система, делови једног мозаика, којим се може објаснити Лукијаново схватање историје књижевности?

Да би се дао одговор на постављено питање потребно је прво пажњу задржати на одломку из једног његовог писма Вуку Караџићу, као и на неке његове белешке сачуване у рукопису.

У једном од дописа Вуку Караџићу Мушицки обавештава пријатеља о новостима из Новог Сада и Сремских Карловаца и моли га да му пошаље неколико књига, које су му неопходне за рад:

„Првы и првы кньижны средства на то не 'мамъ. Literargeschichte (како ли се зове) отъ Аиххорна, Славина, Славенку, Копытареву Грамматіку, Дурихову Bibliothecam lingua Slavicae, Böh-

http://www.balkaninstitut.com

mische Literatur отъ Добровског, и Нестора отъ Шлецера, у ком' има много и лепо о славенском' езыку."

И поред тога што у наведеном одломку није записао исцрпније податке о делима које је желео да му их Вук набави, данас њих није тешко одгонетнути. Њих налазимо, у осталом, код већине историчара српске књижевности XIX века — помињу их на разним местима Јернеј Копитар, Павле Ј. Шафарик итд. Но, нас овде превасходно интересује прво забележено дело и његов аутор.

Реч је, наравно, о Јохану Готфриду Ајхорну, представнику значајног круга историчара из Гетингена, личности која је почетком XIX века оставила дубоке трогове у немачкој науци о књижевности. Школован на просветитељским традицијама XVIII века Ајхорн ће, као и његови настављачи, од којих ваља поменути Лудвига Вахлера, у својим делима повезати одабрану књижевно-историјску грађу са културном историјом појединих народа. У својим многобројним књигама, често прештампаваним и допуњаваним, проучаваће оно што су он и његови настављачи дефиинсали као „literarische kultur", или како бисмо ми то назвали — духовна култура. Она обухвата не само дела лепе књижевности, већ свеукупност човековог духовног стваралаштва. Задатак литерарног историчара, или истраживача духовне културе, у томе је да својим делима објасни и проучи историју, теологију, математику, историјске споменике, медицину, језик, штампане и рукописне књиге, библиотеке, школство итд. Историчар литерарне или духовне културе проучава, дакле, све области духовног стваралаштва у чврстој спрези са политичком историјом једног народа.

У Архиву САНУ сачувано је до наших дана доста Лукијанових рукописа, а међу онима који нас овде посебно интересују налази се и неколико већих формата папира исписаних карактеристичним песниковим рукописом. Они садрже, рецимо то одмах, Лукијанове белешке за писање историје српске књижевности. Наш песник је саставио списак послова које је потребно за то обавити. Први је израда библиографије српских штампаних књига, други је прављење пописа преминулих и живих списатеља, трећи састављање каталога књига које могу да се нађу у манастирским библиотекама, док је четврти штампање граматике славенског језика. Мушицки ће на истом месту записати и неке опаске о језику, који је у Срба двојак: славенски (црквени богослужбени, књижевни) и сербски (народни, општи, говорни). Српска књижевност, или књижество Сербско, развијала се у двојаком језику: славенском, од 850. године, и серпском, од 1783, од појаве Доситеја Обрадовића.

Мушицки је, дакле, књижевности прво пришао као филолог. Литерарно стваралаштво проучавао је према језицима којима је оно било писано. Ово се не односи само на књижевна дела у ужем смислу речи, већ и на свеукупно духовно стваралаштво у Срба. Стога се у његовим белешкама и штампаним радовима истичу две синтагме са одређеним значењима. Један израз је „славенско књижество", и под њим је Лукијан подразумевао дела писана на црквеном језику, који код Срба има дугу традицију, од 850. године, и јавља се у црквеним, школским и мирским књигама, као и код свих „писатеља сербски вообште". Под другом синтагмом, „сербско књижество", Лукијан је подразумевао књижевност писану на народном језику од Доситеја Обрадовића у делима ради „просвештенија и благонаравија народног". Овај други израз има још једно значење — њиме је обухваћено целокупно духовно стваралаштво у Срба исказано на два поменута језика.

Изнетим ставовима о језику, или тачније језицима, приближио се Мушицки Ајхорну и његовим истомишљеницима који су у својим радовима полазили прво од језика на којима су дела била штампана; језик им је био један од основних елемената за периодизацију и поделу испитиване књижевности.

http://www.balkaninstitut.com

Лукијан је усвојио и другу важну поставку немачких историчара књижевности, а реч је, наравно, о истраживању духовне културе једног народа. Стога ће у својој рукописној библиографији равноправно бележити књиге из књижевности у ужем смислу, али и дела из области статистике, педагогије, богословије, математике, географије, историје, лекарства итд. У његовим пописима српских књижевника налазе се имена аутора који су били живописци (Христофор Жефаровић), лекари (Јован Живковић, Петар Милорадовић), типографи (Георгије Михаљевић), цензори (Георгије Петровић) итд.

Из свега што смо до сада изнели можемо Лукијанов однос према историји књижевности свести, укратко, на неколико тачака.

Лукијан је књижевној баштини Срба пришао у складу са теоријским поставкама немачких историчара књижевности које најбоље репрезентују Јохан Готфрид Ајхорн и Лудвиг Вахлер. Књижевност у ужем смислу речи проучавао је као равноправну структуру једног целовитог система, који се може назвати духовна култура, и поред књижевности обухвата све горе набројане творевине људског духа.

За Лукијана је једно од најважнијих мерила у литератури језик којим је она писана. Стога српску књижевност објашњава у два тока. Први је старији и писан је на црквенословенском језику, док је други млађи изражен на народном језику. Ова два тока теку паралелно од 1783, од појаве Доситеја Обрадовића, али има случајева и када се преплићу, јер поједини писци стварају и на једном и на другом језику.

Термини књижевности и историја књижевности могу се код Лукијана тумачити двојако. Шире посматрано, књижевност за нашег песника обухвата све духовне творевине, па је на овај начин она изједначена по свом значењу са појмом духовна култура. У ужем смислу књижевност означава дела у стиху и прози, лирске, епске и драмске творевине. Историја књижевности проучава историју духовне културе или историју књижевности у ужем смислу.

Српска библиографија, азбучници српских списатеља, штампане и необјављене белешке о два тока српске књижевности, као и попис старина фрушкогорских манастира су мање и равноправне структуре једног целовитог система који можемо назвати Лукијанова историја књижевности. Ове мање структуре треба испитивати за себе, али не пренабрегнути чињеницу да су оне међусобно условљене и да их у оквирима целовитог система везују заједничке, нераскидиве нити.

УДК 886.1/.2(091):82(091).01

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ОКО ЛУКИЈАНОВОГ (ВУКОВОГ) СЛОВА „Ђ“

Александар Младеновић

С изласком из штампе Вуковог *Српског рјечника* 1818. године први пут се, као што је познато, појавила нова азбука, са словима *ђ, ћ, џ, љ, њ* и *ј* која представљају, заправо, другу и дефинитивну Вукову реформу наше ћирилице. Познато је такође да се званично признавање свих ових слова, узетих заједно, у Србији остваривало поступно, и то неколико деценија касније: најпре, 1859. г. када су Вукова азбука и правопис били дозвољени за штампање приватних публикација, затим 1860. г. када су томе прикључена и државна издања, и 1868. г. када је, најзад, дозвољено да се тако може штампати и школски правопис.[1] Појединци су, међутим, много раније пре тих година штампали ван Србије своје текстове Вуковом азбуком, са свих шест поменутих слова. Такве књиге, чији су аутори били Д. Тирол (1827), Л. Лазаревић (1829), Ј. Поповић (1829, 1831), М. Лазаревић (1831), И. Стојановић (1833) Д. Милошевић (1837), Д. Поповић (1843) и др., изашле су из штампе у Бечу, Будиму, Пешти и Сегедину.[2]

Поред ових аутора, било је доста и других који су у својим делима, штампаним иначе нереформисаном традиционалном ћирилицом после 1818. године, употребљавали понека од поменутих шест Вукових слова. Тако поступају, на пример, следећи писци: Аноним 1819 (*ћ, ђ, ј*), Д. Берић 1821 (*љ, њ, ј*), Г. Магарашевић 1821 *(ћ, ђ)*. С. Мркаљ 1821 (*ћ, ђ, ј, љ, њ*), Г. Магарашевић 1823 (*ћ, ђ, џ*), С. Илић 1825 (*ћ, ђ, џ*), С. Милутиновић Сарајлија 1826 (*ћ, ђ*), Ј. Стејић (*ћ, ђ*), А. Бранковић 1827 (*ћ, ђ, џ*), П. Берић 1828 (*ћ, ђ, џ*), В. Јовановић 1831 (*ћ, ђ, џ*), Г. Магарашевић 1831 (*ћ, ђ, џ*), Д. Младеновић 1832 (*ћ, ђ, џ*). Л. Зубан 1833 (*ћ, ђ, џ*), С. Поповић 1833 (*ћ, ђ*), С. Милутиновић Сарајлија 1833

[1] Уп. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, (Граматички системи и књижевнојезичка норма), Увод, Фонетика, Морфологија,* Београд 1964, 50.

[2] Уп. А. Младеновић, *Постепено усвајање ћириличке реформе Вука Караџића после 1818. године,* Slovanské spisovné jazyky v době obrození, Praha (Universita Karlova), 1974, 80—82; уп. о томе и М. Радевића: *1847. у српској књижевности, науци и публицистици,* каталог изложбе, Београд (Народна библиотека Србије), 1987, 3, 4. Уп. и радове А. Албина: *Одјеци Вукове правописне револуције у „Гласнику Друштва српске словесности“,* Зборник за филологију и лингвистику Нови Сад 1973, књ. XVI-2, 65—74; *Коначна победа у Вуковој правописној реформи.* Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, Београд 1973, књ. 3, 39—47; *Усвајање Вукове ћирилице у „Летопису Матице српске“,* Зборник за филолгију и лингвистику, Нови Сад 1974, књ. XVII-1, 109—138; А. Албијанић, *Одрази Вукове азбучне реформе у појединим листовима,* Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1976, књ. XIX-1 31—44.

http://www.balkaninstitut.com

(*ћ, ђ, џ*), П. П. Његош 1834 (*ћ, ђ, џ*),[3] уп. и неке друге ауторе:[4]

а) Ј. Стејић, *Макровиотика*, Беч 1826: *нађе* VIII, *изнађемо* XXIII, *будућности* VIII, *срећу* XXI и сл. (у предговору овога дела нисам нашао примере са *џ*).

б) Серпске љетописи за год. 1829, Будим, прва частица: *кованџіе* 90, кћи 142, друга частица: *погађати* 99, *кудгођъ* 175, *ће* 98.

в) Серпска љетопис, Будим, 1830, частица друга: *храбросћу* 4, *ухваћенъ* 11, *градићъ* 16, *ређи* 97, *Кара Ђорђе* 5 (х 2), *такођеръ* 5, у *Маћарской* 134, *измеђъ многи* 120, *туђе речи* 96, *жеђ* 97, *не угађа* 85 и сл. (поред *Хажи Никола* 19 и сл.).

г) Забавник за 1833. годину. *Сочињенијe* Димитрија Давидовића, Београд: *неће* [241], *произићи* [241], *могућно* [242], *грђеня* [241], *грђеню* [243], *облагороћаваю* [242], *Караџића* [241] и сл.

д) П. П. Његош, *Пустињак цетински*, Цетиње 1835; *Лијек јарости турске*, Цетиње 1835; *Ода ступљења на престол Фердинанда I*, Цетиње 1835: *браћа, срећа, сіяюћа, воћа, Брђанина, гађа, синџир, пенџери, маџарскога* и сл.[5]

ђ) *Устав Књажества Сербије*, Крагујевац 1835: *потврђенъ* (наслов), *млађа* 6, *одређено* 4, *уређивати* 4, *такође* 6, *плаћаю* 4, *кћери* 5, *даваће се* 6 и сл. (примере са *џ* нисам нашао).

е) Уранија за годину 1837, Београд: *Госпоћа* 17, *посаћенъ* 17, *имаћаше* 94, 99, *уђе* 99 *несрећа* 95, *кући* 119, *опасносћу* 178, *япунце* 99, *абаџія* [289], *Ђумрукџія* [292] и сл.

ж) Уранија за годину 1838, Београд: *прећашнѣ* 147, *одређени* 196, *срећомъ* 147, *браћа* 197, *Караџића* 147, *Хаџића* 158, *чорбаџибаша* [312], *бояџія* [306] и сл.

з) М. Светић, *Утукъ*, Београд 1839. *потврђиваня* 5, *прећашнѣ* 8, *хоће* 4, *већа* 5, *ређи* 6, *Караџићъ* 3, *Волтиџіева* 7 и сл.

и) Голубица, Београд 1843. и 1844., књ. V: *Рађевина* 4, *Карађорђе* 4, *међу Србе* 8, *калуђера* 9, *вређале* 330, *држећи* 3, *Катићъ* 11, *свануће* 14, *куле Аџи-Бишћине* 11, *Осман-Џора* 14 и сл.

ј) Ј. Гавриловић, *Рјечник географијско-статистични Србије*, Београд 1846: *такође* IV, *ђумрука* VI, *Брђани* 36, *Ђуринци* 332, *моћи ће* VII, *плаћаюћи* III, *џамію* 1, *калайџійскій* 253 и сл.

к) П. П. Његош, *Горски вијенац*, Беч 1847: *међу вихорове* 2, *Ђенералъ* 77, *летурђію* 4, *овђена* 6, *доћу* 6, *браћа* 3, *Хоћахъ* 7, *окрећешъ* 92, *Џефердаръ* 6, *џефердаромъ* 7 и сл.

л) *Протокол писма Проте Матије Ненадовића о ратовању крај Дрине 1811, 1812. и 1813. год.*, Београд 1861: *међе* 12, *досаћивао* 13, *принуђени* 13, *лаћицу* 107, *Ђорђу* 107, *пећи* 7, *хоћете* 11, *синоћъ* 107, *џебане* 8, *Хаџи-бегъ* 9, 13, *Хаџи-Бега* 180 и сл.

љ) Ј. Хаџић, *Устанак српски под Црним Ђорђем*, Нови Сад 1862: *Забрђа* 13, *изиђу* 12, *Карађорђе* 15, *Ђорђе* 14, *куће* 15, *обноћъ* 15, *хоће* 16, *Хаџи-Рувимъ* 13, *Хаџи-Ђера* 13, *ханџие* 15, *Аџибегъ* 69, 72, *чаркација* 75, *Хаџићъ* VIII и сл.

Из овог кратког прегледа види се да су у нашој нереформисаној ћирилици после 1818. године слова *љ, њ, ј* била много ређе у употреби неголи знаци *ђ, ћ, џ*. Слово *ђ* (= ђ), које је измислио архимандрит манастира Шишатовца и познати тадашњи српски песник Лукијан Мушицки а које је Вук усвојио у својој реформисаној азбуци,[6] после изласка из штампе његовог *Српског*

[3] Уп. А. Младеновић, *Постепено усвајање ћириличке реформе Вука Караџића после 1818. године*, 82—85.

[4] Наслови публикација који следе и појединi цитати доносиће се овде транскрибовано и транслитерирано, о чему уп. А. Младеновић, *Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1979, књ. XXII-2, 95—129. Сами примери из ових публикација доносиће се овде, међутим, у оригиналној графији да би се јасно видела употреба одговарајућих Вукових слова.

[5] Уп. А. Младеновић, *Одлике графије и правописа у првим Његошевим штампаним делима*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1973, књ. XVI-2, 53—54.

[6] Уп. *Вукова преписка*, Београд 1908, књ II, 146, 161—164, 165, 172, 173, 176, 178, 179 184, 186, 187, 194—195, 196, 213.

http://www.balkaninstitut.com

рјечника 1818. г. улазило је, као што смо горе видели, и ушло у ондашњу српску нереформисану ћирилицу којом се у нашој средини, после поменуте године, писало и штампало још неколико следећих деценија. Пошто је једном тада ушло, више никада слово ђ није изашло из српске ћирилице.

Паралелно са ђ у нашој нереформисаној ћирилици после 1818. г. употребљавао се редовно и стари знак ћ али сада с новом функцијом коју је ова графија добила у Вуковој азбучној реформи када је њена традиционална двофункционалонст: ћ (= ћ, ђ) сведена само на једну службу: ћ (= ћ). Ова два слова: ђ и ћ — прво као потпуно ново, а друго с искључиво једном функцијом што је такође била новина —[7] несметано су се употребљавала после 1818. године у ћириличким текстовима, писаним и штампаним ондашњом српском нереформисаном азбуком, где су, у временима која су долазила, све више и више учвршћивала и проширивала своју функцију. Та два знака се нису осећала као туђа слова у српској азбуци — иако графију ђ Вук сасвим исправно третира као ново начињену помињући је заједно са новим знацима љ и њ —[8] и то зато што се графија ћ у нашој ћирилици употребљавала од давнина а и зато што је између знакова ћ и ђ постојала двострука сличност: прво, графијска а то значи у самом облику слова, јер је ђ Л. Мушицки начинио од ћ, и, друго, фонетска јер знаци ћ и ђ обележавају један пар африката међу којима је опозиција *безвучност — звучност* једина изговорна разлика. То су добро осетили и наши стари писци: Г. С. Венцловић (1738. г.), П. Соларић (1817. г.), Г. Гершић (1817. г.) и Л. Мушицки (1817. г.) који су искључиво у оквиру старог слова ћ тражили графијско решење за обележавање сугласника ђ, што је, свакако, било и најисправније.[9]

Напоредо са словима ћ и ђ у нашој нереформисаној ћирилици после 1818. г. употребљавао се и знак џ с функцијом, како смо већ рекли, искључивог обележавања консонанта џ овим знаком. У нашој довуковској рукописној ћирилици ово се слово често употребљавало (док се у тадашњим штампаним текстовима оно ретко сретало),[10] тако да нашим људима оно није било страно кад се, заједно с другима, знак џ појавио 1818. г. у реформисаној Вуковој азбуци. Због тога се слово џ лако „прикључило" већ поменуваним знацима ћ и ђ и, после 1818. г., ширило и учвршћивало своју употребу у нереформисаној ћирилици код Срба.

Та три слова: ћ, ђ и џ, због своје блискости српском писању о чему је горе било речи,[11] нису била обухваћена познатом забраном коју је Књажеско-српска канцеларија донела у Крагујевцу 22. децембра 1832. г. а која се односила, поред осталог, и на употребу Вукове реформисане ћирилице и његовог фонолошког правописа.[12] У тек-

[7] Познато је да је пре прве Вукове азбучне реформе (1814. г.), када је предложио да се знаком ћ искључиво бележи сугласник ћ, то исто раније учинио Павле Соларић: 1808. и 1809. г. који је са *дъ* означавао ђ а са ћ — консонант ћ (уп. А. Младеновић, *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад 1967, књ. X, 185, 187, 188—189).

[8] Уп. *Сабрана дела* Вука Караџића, књига друга: *Српски рјечник (1818)*, приредио Павле Ивић, Београд (Просвета), 1966, XI.

[9] За Г. С. Венцловића уп. А. Младеновић, *Слово Ћ пре Вука*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1963, књ. VI, 159—162 + 5 факсимила. Поред Л. Мушицког, поменутог овде раније, за П. Соларића и Г. Гершића уп. *Вукова преписка*, II, 402, 404, 409, 750, 752, 753.

[10] Уп. А. Младеновић, *Прилог проучавању порекла слова џ*, Анали Филолошког факултета, Београд 1966, књ. 5, 125—157 са 16 факсимила; *Три прилога проучавању графије наше штампане ћирилице предвуковског периода*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад 1968, књ. XI, 183—189.

[11] Уп. А. Младеновић, *Постепено усвајање ћириличке реформе Вука Караџића после 1818. године*, 86—87.

[12] Уп. *Објављење*, у Забавнику за 1833. годину: *Сочињење Димитрија Давидовића, секретара књажескога и члена Ученога краковскога друштва*, У Београду (у Књажеско-српској печатњи. Трошком Глигорија Возаровића), (241) — (243).

http://www.balkaninstitut.com

сту ове забране, у 7. тачки, каже се да се књиге у Србији не смеју штампати „које би написане биле с писменима [словима] *љ, њ* и *ј* по ортографији познатога списатеља Вука Стефановића Караџића“.[13] Ова три слова *љ, њ* и *ј* осећала су се, дакле, у ондашњој ћирилици као нова и туђа, и против њих је ова забрана била усмерена, а не и против *ђ, ћ* и *џ*, иако сва она заједно, њих шест, чине основу Вукове азбучне реформе од 1818. године, тако да тај детаљ не треба губити из вида приликом сваког расправљања о овим питањима. Како је у 8. тачки поменуте забране тражено да се књиге не штампају Вуковим правописом већ са танким и дебелим јером, са словом јери, јер Срби треба у томе да се угледају на Русе, то се лако може површно закључити да се ова забрана односи на комплетну Вукову азбуку.[14] То, видели смо, није тачно: ради се, у ствари, о делимичној забрани Вукове азбуке, о забрани половине нових слова *(љ, њ, ј)* која је Вук унео реформишући ћирилицу, што се не сме у нашим данашњим разматрањима овога питања проширивати на свих шест Вукових слова.[15] А међу њима се, као што смо рекли, налази и слово *ђ* Лукијана Мушицког (уз *ћ* и *џ*), чија употреба у Србији није била, наравно, никада забрањивана.

УДК 808.61/.62-11

[13] Уп. *Објављење*, (241); уп. о овоме у Љуб. Стојановића: *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд—Земун 1924, 369—370.

[14] Та 8. тачка обухвата забрану књига „које би написане биле без писмена: малог и великог јера и без писмена јери. Ово поне (бар) у сушчествителним [именичким] и прилагателним [придевским] именима за разлику падежа и, ако не у другим, а оно најпосле у оним речма да се употребљује у којима би двоумни [двоструки] смисао могао произићи кад би се место јери с писменом иже написале“, Уп. *Објављење*, (241).

[15] Уп. нпр. формулацију Љуб. Стојановић: „[...] те је Вукова ортографија у Србији забрањена нарочитом уредбом“ (н. д., 369), што се може односити и на свих шест Вукових слова, а што не би било тачно; уп. нпр. и А. Младеновића: *Око предвуковског и вуковског слова „J“ у књизи Миодрага Поповића*, Јужнословенски филолог, Београд 1983, књ. XXXIX, 225.

http://www.balkaninstitut.com

ДИМИТРИЈЕ ГЕОРГИЈЕВИЋ ТИРОЛ, СЛИКАР И ВУКОВ ПИСАР

Голуб Добрашиновић

Димитрије Тирол, Вуков портрет

Живот Димитрија Георгијевића[1] Тирола протекао је брзо (живео је нешто изнад четири деценије) и тегобно (у болешљивости и оскудици). Са девет година остао је и без оба родитеља. Старање о њему и сестри преузела је родбина, пре свега стриц (имао је исто име),[2] угледни посленик наше књиге.

Сликар по раном и основном хтењу, Тирол је знан такође и по свом читљивом перу: помагао је Вуку као писар у његовим познијим годинама, био му нека врста „секретара".

У Вуковој преписци с краја 50-тих година, онда кад су предводника великог „рата за српски језик и правопис" болови „у глави и очима" одвајали од пера, веома је присутан јасни и читак рукопис младог Тирола. Не само што је преносио Вукове речи на папир, већ је катkад водио и кореспонденцију у његово име, преписивао његова значај-

[1] Касније пак сам Тирол понарођује име по оцу, пише Ђ. или Ђорђевић.

[2] У литератури често мешају стрица и синовца; годину рођења и смрти у *Енциклопедији ликовних умјетности*, 4, Загреб MCMLXVI, 425 (Ри В., *Тирол Димитрије (1793—1857)*; у мађарској пак енциклопедији приписују млађем Тиролу професору у темишварској гимназији.

На крају књиге *Прегледъ живота и књижевногъ подвига господина Димитрія Пантелімоновића Тирола*, Нови Сад, 1851 потписан је као писац Димитрије Ђорђевић Тирол (С. Новаковић, *Библиојографија* [...], Београд, 1869, бр. 1756).

http://www.balkaninstitut.com

нија писма и списе, обављао коректуру последње му књиге и неких посмртних издања. Привржен Вуку, у његовом дому налазио је топлину домаћег кутка коју му је судбина окрутно закинула, у истој улици и са станом, а чест и као Вуков сутрпезник. Пратио га на његовим последњим путовањима. „Ја се срећан налазим и поносим се овуда" — писаће Вуку после првих сусрета, док још и није био тако одомаћен у његовој кући — „што казати могу, да сам ја у дому Вашему био и да особу Вашу лично познајем; да сте Ви мени добра указивали, и сад се мој највећи добротвор називате".[3]

Надимак Тирол добио је још његов деда. „Звао се је — Георгијевић" — истиче у једном писму — „био је трговац, и имао над својим дућаном цимер са написом Zur Tyrolen [испред тога прецртано: К Тиролу]. — Тако су га прозвали Тиролом и по пријашњем лахкоумном обичају прешло је то име и у крстне књиге и којекуда, пак и мене допаде то име Тирол — мада нитко мој није видио Тирола, нити смо икада нијемци били, него смо прави древни Срби и душом и тијелом."[3а]

Димитрије Г. Тирол рођен је у Чакову, „на Св. Луку" (18/30. октобра) 1833. године.[4] Отац му се звао Георгије, мајка — Христина. Негде пре 1840. преселили су се у Темишвар. Недуго затим остао је сироче: „У размаку од 15 дана 1842. године" умрли су му и отац и мајка. Старање о 9-годишњем дечаку и сестри му Марини преузела је родбина, посебно стриц (звао се исто Димитрије), угледно име у нашој књизи, у то време „директор месних српских школа и професор у Пијаристичкој гимназији".[4] Јамачно, и очеве сестре, Јелена, удата Несторовић, и Макрена, по мужу Георгију Василијевић. Сестра му се удала за Косту Мијалковића[5] (живели су у Србији, у Јагодини и Свилајнцу, где су отворили кафану). Помиње се и Ленка, одн. њена деца као наследници, с Д. Г. Тиролом и сестром му Марином, неког скромног депозита, који су оставили дед Пантелејмон (или Панта) и баба Магдалена.[6] Од даљих рођака јављају се у преписци и двојица Стајића, Васа и Љубомир, који се потписују као браћа.[7]

Млади Димитрије израна је испољио склоности ка сликању. Стога је стриц решио да га пошље у Беч ради даљег усавршавања. Почетком 1855. обратио се за помоћ и темишварском Српском градском општеству: свог синовца, који се посветио „умјетности живописанија" рад је — истиче — упутити у Беч „изображенија и усовершенствованија ради"; стога моли да му се додели трогодишња новчана помоћ, јер сам не може сносити сав трошак. Општество је, међутим, узвратило препоруком да ће му према својим могућностима одредити помоћ тек пошто поднесе од тамошњих професора „достовјерно свидјетелство да су дарованија његова заиста чрез-

[3] Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту АСАНУ), 8261/2 (Темишвар, 31. децембра 1857).

[3а] Исто, 9252/I = 35б (Д. Г. Тирол—саветнику бана Хрватске, б. д.).

[4] Датум рођења преузет је из некролога (у рукопису), који је зацело писала Вукова кћи Мина; код ње је пак година рођења 1838, а место рођења Темишвар (Архив Српске академије наука и уметности, 8699/2126). Поузданији су јамачно подаци, Стевана Бугарског и Љубомира Степанова на основу Протокола крштених (818/1833) из Државног архива, Тимишка филијала у Темишвару, фонд Српска православна црквена општина у Чакову, број 16 (*Наши уз Вука*, Књижевни живот, Темишвар, XXXI/1987, бр. 472, 54).

[5] Октобра 1867. добили су сина Владимира. Прешли су у Србију, прво у Јагодину, затим у Свилајнац где су отворили гостионицу.

[6] Преписка Д. Г. Тирола — АСАНУ, 9252/I, 2 (са подбројевима); Ј. Несторовић — Д. Г. Тиролу, б. д.: Новац је стајао 54 године, нису знали има ли ко од Тиролових; вест о томе донео поп Трифун, те је Ј. Несторовић отишла у варошку кућу. Новац је — пише му тетка — „од Магдалене и Панта Тирола а то су твога отца родитељи били. Даклем саде је нужно што пре да се пријавите. Сума је четири 100 и 60 ф. Даклем ти, Марина и покојне Ленке деца, даће на свако по сто педесет ф., но морате доказательства имати."

[7] *Исто.*

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 1 Димитрије Тирол, портрет Доситеја Обрадовића

вичајна". На име путног трошка пак одобрило му је 20 ф. сребра.[8]

По завршеном школовању у родном месту, Д. Г. Тирол се 1855. запутио у Беч. „Мој синовац, сироче" — истакао је стриц у препоручном писму Вуку 3. јуна 1855. — „развио је у уметности живописанија чрезвичајна дарованија, па зато сам га послао у Академију да се ту изображава и усавршенствује. Но будући да он никога у Бечу нема који би њега пазио и у помоћи му био саветом, зато Вас лепо молим да му будете мукајет и препоручите га свакоме и да кадшто на њега пазите као на свога, тим радије, што ће он једном роду своме полезан бити и чест му чинити. Ја сам наложио да Вас почесто и увек кад времена има, походи како бисте га поучавати и световати могли, да честит и ваљан буде и да за тим само тежи за чим је пошао. Ја ћу Вам за ту Вашу љубав и пријатељство бити благодаран до века."[9]

Д. Г. Тирол је најпре похађао припремни одсек Политехничког института, Занатску цртачку школу. Крајем ове године наиме, 4. децембра, учитељ ове школе, Фридрих пише за њ да је с успехом завршио Цртачку школу и да му је потребна помоћ (стипендија) ради даљег школовања.[10]

На основу овога јамачно, Општество му је почетком 1856. одредило 10 ф. месечног благодејања од септембра 1855. до октобра 1856. уз обавезу да сваке године подноси доказе о свом „успешном школовању." Помоћ доста скромна, рекло би се. На основу сведочанстава поднетих продужена му је до октобра 1857, а затим и до 1859. године.[11]

Помоћ је била очевидно недовољна. „Темишварско општество" — писаће Вуку Тиролов стриц — „на издржавање његово даје незнатну помоћ и тим мени малу олакшицу чини, али тим мени није споможено па зато сам готов благодарити Општеству на овој великодушној помоћи његовој кад му толико давати не може да се у Бечу издржавати може честито."[12]

Од Општества је Тирол добио 7. априла 1856. „сиротињско уверење" (потписао га је свештеник Мелентије Драгић).[13] Затим, 29. т. м. уписао се у Академију ликовних уметности као „ученик Академије у струци историје сликарства". Уписницу, као и сва касније сведочанства, потписао је директор Х. Рубин(?); такође професор (Хајнрих).[14]

Академију, рекло би се, почео је похађати тек током II, летњег семестра школске 1855/56. године као сликар припремне школе. Прво сведочанство добио је 25. јула 1856.[15]

После прве године доћи ће, видећемо, до осетнијег прекида у Тироловим сту-

[8] *Вукова преписка*, IV, Београд 1910, 616.
[9] *Исто.*
[10] АСАНУ, 9252/II-34(1).
[11] *Исто*, 9252/II-34(2).
[12] *Вукова преписка*, IV, 722.
[13] *Исто*, 9252/II-34(3).
[14] Бугарски—Степанов, *нав. дело.*
[15] АСАНУ, 9252/II-34(4).

http://www.balkaninstitut.com

дијама. Наставиће тек 1858/1859 (сведочанство му је издато 21. јула 1859, за тзв. летњи семестар). Опет се за 2—3 године растаје од учионице, да би се од 1862. до 1865. године непрекинуто посветио студирању. Сачувана су 4 сведочанства из овог раздобља: за летњи семестар 1862/1863 — од 30. јула 1863; за зимски семестар 1863/1864 — од 22. марта 1864; за летњи семестар исте године — од 25. јула 1864; и, најзад, за зимски семестар 1864/1865.[16] Првих година имао је предвиђених 8 предмета: 1. студије антике, 2. цртање с природе, 3. сликање с природе, 4. покушаји цртања по сећању, 5. анатомија, 6. перспектива, 7. историја уметности и 8. историја. Оцене су дате за предмете под бр. 1 (са марљивим и прилично добрим успехом), 4 (добрим) и 7 (марљив — нечитко); за предмете бр. 2, 3 и 5 назначено је да није почео, за остала два (бр. 6 и 8) нема никаквих примедби. Потписници су Д. Зајгер, Карл

Сл. 2 Димитрије Тирол, портрет Јована Рајића

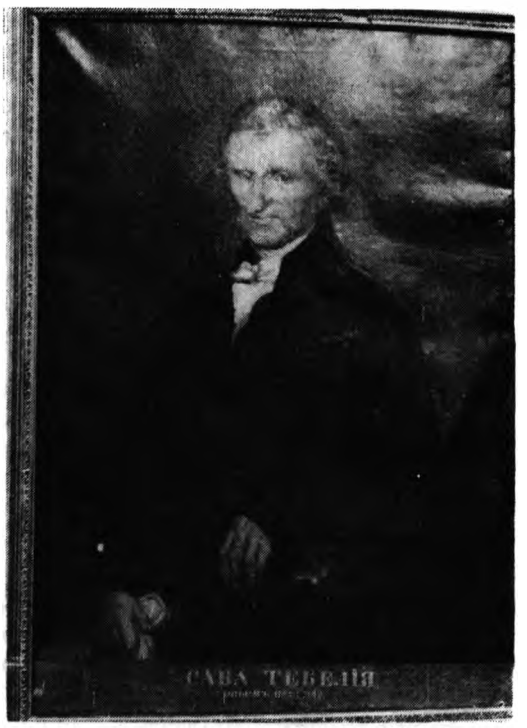

Сл. 3 Димитрије Тирол, портрет Саве Текелије

Блас, Франц, Бакер, Карл Мајер и Пергер, уз директора Х. Рубина. Године 1859. оцењен је из предмета бр. 1 (с добрим успехом), 2 (прилично добар), 4 (исто), 5 (са слабим успехом) и 7 (веома марљив); 6 и 8 опет без напомене. Потписници су пет професора, међу њима два Карла (Мајер и Вурцајгер). Шездесетих година број предмета смањен је на шест, без броја 4, 7 и 8, с новим предметом: студија вечерњих модела. Оцењена су, с добрим успехом, само три прва предмета. Међу три потписана професора опет су Мајер и Вурцајгер. У два сведочанства из 1864. оцене (добар успех) дате су само за прва два предмета; у другом пак стоји уз предмет анатомија — са (нечитко) марљивошћу, а уз перспективу — апсолвирао. У последњем сведочанству је уз прва два предмета напомена: с незнатним успехом, уз анатомију — с при-

[16] *Исто*, 9252/II-34(8, 10, 11, 12, 13).

http://www.balkaninstitut.com

лично успеха, а уз перспективу — 1864. апсолвирао. Међу четири потписана професора поново су Мајер и Вурцајгер.

У међувремену, 26. јула 1856, проф. Карл Мајер издао му је уверење да је посећивао само други семестар те године (1856) и да због његове марљивости и дара треба имати обзира према њему.[17]

На позив родбине да одмах дође кући, приспео је 22. августа 1856. у Темишвар. По својој прилици, због болести у родбини: сестра је већ била прездравила, а стрица је затекао озбиљно болесна. „О, како ми је жао и тешко било, нашавши стрица још болесног и слабог (који је страдао највише од стомака)" — јавља Вуку 29. т. м. — „На моја рисовања из Академије, која сам овамо донео и свима показивао, рекоше ми сви, да су врло добра и да би грехота и велика штета била, ако се неби и даље у тој умјетности обучавао; зато ме је стриц увјерио, да ћу и ове године горе доћи, да наставим науке своје, и да успјевам у томе тако, као што он жели, а по истеченију те године шта Бог да. Рече ми да се за моје васпитаније доста жртвовао, па и даље би све радо чинио ради моје среће, али није у стању."[18]

Нешто касније, 6. октобра и стриц Димитрије пише Вуку. „Премда ми је врло тешко и готово немогућно трошити на изображеније синовца мога, то сам се ипак решио и за идућу годину послати га у Беч да се колико толико научи и усавршенствује у вајању, да би тако после моје смрти живити и своје сестре издржавати могао." Тврдо се надао у каквог добротвора — истиче у наставку — који ће „радо чрезвичајна дарованија и способности синовца мога уважити и определити му пристојни годишњи штипендијум, како би из њега створио одличног уметника, који би народу своме на велику пользу бити могао и добротвору своме велику чест и радост учинио". У наставку пише да би кнез Михаило, поштовалац наука и уметности, могао да му додели по 300 ф. за три године, које би му Д. Г. Тирол вратио по завршетку студија. Препоручује Вуку да се у том смислу заузме код кнеза. „Сва је надежда моја сад још у Вама, додаје, па ако и ту ништа не буде, онда синовцу моме ништа друго не остаје него оканути се ове науке и без успеха вратити се кући." На крају захваљује Вуку на предусретљивости према његовом синовцу, који му је с одушевљењем причао о љубазном пријему и родитељским саветима Вуковим с молбом да му то не ускрати унапредак.[19]

Те јесени Тирол није школу наставио. Због болести свога стрица и добротвора понајпре који ће и умрети почетком наредне године, 18/30. марта. Можда и због пословних обавеза у међувремену преузетих. За боравка у Темишвару наиме Тирол је, изгледа, вредно радио. У пролеће т.г. ишао је „са представницима Српског градског општества у Арад, да би као стручњак оценио погодност копирања неких ликовних украса за Градску цркву. Почетком 1858. године предао је цркви 9 икона", с рачуном на 105 ф. што му је и исплаћено.[20]

„И сад ми дају једну цркву у Влашкоме селу једном, да им је украсим мојим живописом;" — пише Вуку 31. децембра 1857 — „али је се једнако обзирем; јер ми је жао да на свагда овде останем; жао ми је за пријатељство Ваше и љубав, које бих, да сам тамо горе, имао: жао ми је да нити у умјетности ни у наукама савршени успјех непостигнем. Рад бих да се у Литератури обучим; а то гди бих боље могао? него код Вас! — Чисто ми је жао кад се сетим како сам се био лепо упутио писајући рјечи прећашње зиме. Мило ми је сетити се како сам више пута ишао у типографију, и кадгод бих у Ваш почитајеми дом се враћао, бивао сам особито пријатно дочекиван. Ве-

[17] *Исто*, 9252/II-34(5).

[18] *Исто*, 8261/1.

[19] *Вукова преписка*, V, Београд 1910, 722—723.

[20] Бугарски—Степанов, *нав. дело*.

http://www.balkaninstitut.com

Н.Б. 9252/II-34

Zeugniss.

Von der

k. k. Akademie der bildenden Künste

IN WIEN

wird hiermit bestätiget, dass Herr Karol Demeter

aus Temesvar gebürtig, die Maler Vorbereitungs-Schule dieser k. k. Akademie im zweiten Semester des Studienjahres 18 55/56 und zwar mit nachstehendem Ergebnisse frequentirt hat:

1. Das Studium nach der Antike ..... mit [illegible] Fleiß und ziemlich gutem Erfolg.
2. Das Zeichnen nach der Natur { a) Tag-Modell (nicht begonnen) / b) Abend-Modell (nicht begonnen)
3. Das Malen nach der Natur mit noch nicht begonnen
4. Die Gedächtnissproben im Zeichnen „ keiner
5. Die Anatomie ..... „ (noch nicht begonnen)
6. Die Perspective ..... „
7. Die Kunstgeschichte ..... „ [illegible]
8. Die Geschichte ..... „

Sein sittliches Betragen und seine Verwendung war den akademischen Gesetzen vollkommen entsprechend.

Wien, den 25. Juli 1856

[illegible]
k. k. Director.

k. k. Professor.
[illegible]
C. Blaas
Franz Bauer
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Buchdruckerei von Carl Gerold & Sohn in Wien

Сл. 4 Сведочанство Царско-Краљевске академије лепих уметности у Бечу

http://www.balkaninstitut.com

рујте! ја Вам немогу доста благодарити.“[21]

С нешто зарађеног новца јамачно пошао је с пролећа 1858. у Беч; одатле пак у Венецију. Преварио се мало — пише — у првом утиску о граду на води, ипак Беч има „комоцију и згоду бољу“. С правом Бечлије кажу: „Само је једна царствујућа варош, само је један Беч.“ У Трсту је, наставља, предао књиге које је Вук послао на дар пријатељима (вероватно *Примјере српско-славенскога језика)* и поздраве им изручио. Лепо су га примили, показивали му варош. Одсео је „Код гвоздене круне“. У Венецији је потражио грчку цркву и владику. На упис је, међутим, закаснио: врши се двапут годишње, о Ускрсу и у новембру. Убрзо ће — додаје — рећи због Венецији; ако пак дође до новца, отићи ће у Рим и Париз. У овдашњој Академији нашао је знанце из Беча, колегу и професора. На крају изражава жељу да му газдарица, код које је преклани становао, слободно задржи собу, „ако би изишла она фрајла што сад тамо седи“.[22] Убрзо се вратио у Беч и потом продужио у завичај. Овде је — извештава Вука 14. августа 1858. — преузео нешто посла, сразмерно кратком времену: извадиће, вели, путни трошак од Беча и до Беча, а преко тога остаће му врло мало. Крајем августа, указује Тирол, доћи ће у Беч да настави своје академске науке и моли Вука да му обезбеди већ поменьани квартир. Заборавио је, истиче, да остави новац „за онај кистн, који сам дао правити за моју икону, коју сте ми Ви ово дана из Беча послали, и коју сам ја преко Вега лепо сачувану на ајзенбан примио“.[23]

С нешто зараде свакако пошао је опет у Беч. Такође и с два уверења темишварске црквене општине од 13. марта и 18. априла 1858. о радовима његовим за тамошњу цркву. То су:

I

1. Рођење Христово,
2. Свлачење Христа,
3. Васкрсење Христово,
4. Вазнесење Христово,
5. Рођење Маријино,
6. Заведење Маријино,
7. Маријине благовести,
8. Увођење Маријино у храм,
9. Вазнесење Маријино.[24]

II

1. Христос на крсту,
2. Четири евангелиста,
3. Свети витез Георгије,
4. Свето Тројство,
5. Свети Арханђели Михаило и Гаврило,
6. Вазнесење Христово,
7. Свети цар Константин и царица Јелена,
8. Свети апостоли Петар и Павле,
9. „Боник“ — кад је Христос код јерусалимског лековитог извора излечио човека који је 38 година логом лежао,
10. Велика слика светог витеза Георгија, црквеног заштитника, представљеног у природној величини.[25]

За време ове школске године (1858/1859) Тирол је све блискији Вуковој породици, све је чешћи гост њен. Помаже Вуку који му, изгледа, и плаћа за то нешто. Копира *Житије Св. Саве* — пише Вуку — научиће и „старосрпски писати“; у Академији му такође добро иде, додаје — још мало, па ће бити други „Михел-Анђело, и Филимоновић, и Кловијо. Све се више осећа и понаша као сучлан Вуковог дома: извештава Вука, кад је одсутан, о новостима, о помоћници Тони, о псу Пиршлу, о лутријском лозу итд., о картама и књигама које је донео неки јуриста; о писму владике Стојковића; о хартијама „од *Рјечника*“ које ће му послати итд., итд.[26]

[21] АСАНУ, 8261/2.

[22] *Исто*, 8261/3 (Д. Г. Тирол — Вуку, Млеци, 2/14. маја 1858).

[23] *Исто*, 8261/4.

[24] *Исто*, 9252/II-34(6, 7). Уп. нап. 18.

[25] *Исто*, 8261/15, 16 и 17 (писма Вуку од 14. фебруара, 24. маја и 8. јуна 1859).

[26] *Исто.*

http://www.balkaninstitut.com

Крајем јула 1859. пошао је за Темишвар. Из три разлога: због регрутовања тих дана обнародованог; затим, ради пасоша који му је истекао (с јесени је желео да и Вука посети у Београду) и, најзад, због оскудице (захваљиће и темишварском Црквеном општеству за месечну помоћ од 10 ф, јер се од тога, указује, не може издржавати).[27]

Разочаран бедом, а рекло би се и Бечом, занео се у то време мишљу о упису у београдску Богословију. У томе се уздао и у Вукову помоћ. „Но, ако би жеља Ваша била да још у Бечу останем (т.ј. да се опет вратим) на које кратко време" — пише Вуку 18. јула 1859 — „јавите ми да Обштеству још не благодарим. Уосталом, ја само Вами оћу за љубав још у Бечу бити, иначе нипошто." При крају се задржава на својим обавезама у Бечу: Вукове је ствари „све лепо и већ пре месец дана преписао и у поредак довео", а Ф. Миклошич му је дао врло мало грађе за преписивање.[28]

Задржао се мимо очекивања у Темишвару, ишчекивао је скупштину Општества да му се исплати „још штипендијума" (за читаво време које је у Бечу провео). Са радости је, указује, разумео да је Вук за њ говорио митрополиту и трудиће се да свачим угоди њему, Вуку, и да му сваку услугу испуни кад се нађе у његовој околини. Обавештава Вука да отац Бранка Радичевића намерава да изда синовљеве песме (II књигу): пренео му је његову (Вукову) поруку да тај посао препусти Ђ. Даничићу, што је он и прихватио ако би се и Даничић тога примио.

Октобра т.г. молио је, уз приложено сведочанство, да му се повећа месечна помоћ и дода још 25 ф. да би купио атлас и књиге за анатомију. „Ако то не може бити" — напомиње — „то да га од штипендијума дојакошњег и убудушче одрјешити изволи." Исплативши му заосталу стипендију, Општество га је известило да му је од августа т.г. неће више давати.[29]

Честитајући Вуку крајем децембра Нову годину, Тирол му је у исто време изразио и саучешће поводом смрти Мининог мужа. У наставку саопштава да му стипендију нису хтели побољшати те се на њу и захвалио и да су му као заостатак исплатили само 30 ф. ср. Још, међутим, није пасош добио, али моли Вука да се и даље за њ заузима.[30]

Крајем наредне, 1860. године, Д. Г. Тирол је пратио Вука на путу у Црну Гору. У изводу из листе путника под бр. 8 забележен је, после Вука, и он као сликар (приспели су у Задар 23. децембра, отпутовали за Котор 27. т.м.).[31] Да ли је тога ради дошао у Беч, или се негде уз пут нашао с Вуком, тешко је рећи, података засад нема. Штавише, ово двогодишње раздобље лишено је и писама њихових. Тек 11. новембра 1861, из Темишвара, Тирол обавештава Вука, „најбољег пријатеља на свету, ког неограничено љуби и почитује", да у Београд није могао доћи због болести (добио је, вели, реуматизам пошто је добро покисао).[32] Нешто касније, 28. децембра, кад се узнадао поласку, болест му се опет вратила. Верује ипак да ће ускоро поћи пут Србије, те се интересује за прелазак преко Саве у ово зимње доба и моли Димитрија (Вуковог сина) да му јави о томе. Опет се, међутим, приклонио повратку у Беч, у Академију. „И кад дођем [у Београд], нећу опет скоро овамо [у Темишвар] него ако срећан будем у своје доба у Беч, да продужим науке своје док још вољу имам."[33]

Од 1862. Тирол живи у Бечу (био је „само оно неколико дана" у Темишвару како га прекорева тетка такође крајем наредне године октобра 1867).[34] Близу је Вука и са станом (Вук му га је неко време и плаћао). У Вуковој породици је као члан, с приличним правима: пре-

[27] *Исто*, 8261/18 (писмо од 18. јула 1859).
[28] *Исто*.
[29] *Исто*, 8261/9 (писмо од 10. октобра 1859).
[30] *Исто*, 8261/10 (писмо од 23. децембра 1859).
[31] *Архивска грађа о Вуку Караџићу (1813—1864)*, приредио Г. Добрашиновић, Архив Србије, Београд 1970, 532.
[32] АСАНУ, 8261/11.
[33] *Исто*, 8261/12.
[34] АСАНУ, 9252/II-37 (4), (Јелена Несторовић, Темишвар, 7. октобра 1867).

http://www.balkaninstitut.com

гледа Вукову пошту, извештава га о новостима (пословним и приватним, породичним), о коректури књига; стара се о њиховом повезивању; о разним проблемима у вези с тим, итд. итд.

У свом последњем писму Вуку од 18/30. јула 1863. јавља да је долазио Ђ. Даничић и тражио препис јеванђеља (зацело Никољског); донео је, додаје, и реверс, који је пок. Алекса Вукомановић дао за њ манастиру.[35] Тирол разашиље и последњу Вукову књигу, IV том народних песама; по његовом налогу најављује А. Хаџићу долазак Вуков у Пешту и жељу да се сретне на пароброду с пријатељима и младима итд., итд.[36]

У једном од првих својих писама, речено је већ, Тирол истиче да је срећан и поносан што може рећи својим сузавичајницима да је био у Вуковом дому и да га лично познаје, да му је Вук добра указивао и највећи је његов добротвор. И сам је, пак, према својим моћима, Вуку узвраћао: водио му преписку, видели смо, кад је то било најпотребније, преписивао му грађу (песме и др., између осталог и материјал из *Српског рјечника* за књигу *Живот и обичаји* . . .),[37] удостојен поверења да по Вуковом диктату напише и његов тестамент (1858).[38] Јавља се као сведок 1. маја 1861. кад је Вук дао 6 дуката на зајам Станици Панић. Пратио је, видели смо, Вука на путовањима у Црну Гору, 1860. и 1862. (Овом приликом записивао и неке песме од Сава Мартиновића за V књигу народних песама.) Уз Вука је Тирол био и у његовим последњим часовима. „До пред подне онај дан кад ће умрети" — сећаће се касније А. Сандић — „казиваше [Вук], по свом обичају, нешто у перо својему писару и читачу Тиролу — док не дође у походе му болну славни онај лекар, професор др Шкода."[39]

И по Вуковој смрти Тирол се свијао око Вукове породице.[40] Обављао је преписку у њено име. Јавља се као сведок и на пуномоћју Ане Карацић од 18/30. априла 1866. датом кћери Мини да је у Кнежевини Србији може заступати у свим пословима, пред судом и ван њега, нарочито у вези с Вуковом оставином.[41]

Шаље огласе листовима, књиге — претплатницима. Толико је Вуковом имену и посмртно одан да и своју каријеру подређује њему: Валтазару Богишићу поручује 22. фебруара 1869. да ништа не пише нити говори за њ у ствари службе сликара и начертатеља на Великој школи у Београду, јер се не може одрећи дате ријечи да ће радити код издавања Вукових дјела.[42] У Одбору за издавање Вукових дела у Бечу вршио је неко време дужност „тајника". Одбор је јавно захвалио својим повременим „тајницима" за њихов бесплатни труд, међу њима и Тиролу, који је, сем тога, рећи ће у наставку, „обављао са хвале вриједном ревношћу прву коректуру штампе и многе друге с великим пожртвовањем његовијем скопчане послове у предмету".[43] Саставио је и попис Вукове библиотеке, завршио га 8. новембра 1864. На крају је забележио: „Написао сам два овака каталога, један сам послао Г. Капетану

[35] *Исто*, 8261/13—14.

[36] *Архивска грађа* [. . .], нав дело, 555 (Д. Г. Тирол — Ђоки Радаку, Беч, 17. децембра 1862); 557—558 (Д. Г. Тирол — Антонију Хаџићу, Беч, 13/25. маја 1863).

[37] АСАНУ, 8552/46.

[38] Сава М. Маринковић, *Тестаменат Вука Стеф. Караџића, Спор о поништају овог тестамента*, (Шабац 1925), [5]. При дну: „По казивању господина Вука, писао ријеч по ријеч Димитрије Г. Тирол, у Бечу 12/24. Декембрија 1858 г." Потписници: Вук и Др. Фр. Миклошић.

[39] *Сусрети с Вуком*, избор и редакција Г. Добрашиновић [и] Б. Маринковић, Матица српска, Нови Сад 1964, 257.

[40] Мина Карацић-Вукомановић шаље 3. септембра 1872. из Медлинга телеграм Тиролу на Вуков стан; и сам Тирол даје пријатељима адресу и свог и Вуковог стана.

[41] АСАНУ, 8699/647.

[42] АСАНУ, 9252/I (23—24). „Ако би се доцније такова прилика опет догодила" — додаје Тирол — „ја би се радо примио такове службе." Сачуван је и одломак писма, без овог додатка, само под 6. мартом т. г.

[43] *Главно извјешће и рачун о народнијем прилозима за издавање књижевне оставштине Вука Ст. Караџића*, у књизи: *Deutsch-serbisches Wörterbuch* von Vuk Steph. Karadschitsch, (Трошком народнијех прилога), Wien 1872, 232.

http://www.balkaninstitut.com

у Биоград, а други ево овај је."[44] Ако и невично писан, попис Вукових књига драгоцен је документат о духовном лику човека који је представљао духовни стожер свога времена и своје средине.

Уз Вука често и непосредно, Тирол је то место имао и у очима Вукових пријатеља. Они препознају његов рукопис у Вуковим писмима, непосредно му се обраћају с порукама за Вука, као што то чини и он у Вуково име. (Милан Јоксимовић му пише 1862. поводом Вуковог имања у Лозници;[45] В. Врчевић у вези са својом грађом коју је слао Вуку: тражи је ради издавања итд.)[46]

Такви односи нашли су потврду и у чињеници да је део његове оставине помешан с Вуковом: нешто уметничке[47] и епистоларне грађе (седамдесетак писама, убрајајући ту и 14 Вуку упућених).[48] Међу Вуковим стварима нашли су се његови сликарски и цртачки огледи рађени у Академији ликовних уметности 1862—1864. године (4 листа анатомије људског тела оловком рађено; 6 листова, црном кредом рађене људске главе: војници са шлемовима, Италијан и др.; 28 листова, главе и попрсја деце, младића, брадатих и обријаних људи рађено црном и белом кредом 1863—1864, „све са природе"; 6 листова, оловком цртани наги и одевени људи у разним положајима; 1 скица светитеља с копљем у руци „гаром рађена"). Такође и нешто уљаних „сликарских покушаја": Гетеово попрсје и Христос у гробу рађен жућкастом бојом на дебелој сивој хартији; на истом папиру, човек зрелих година, брадат. На платну је оставио лик „младог црномањастог официра [лик Вукова сина Димитрија] с леве стране гледан" као и Распеће Христово (са јеванђелистима у угловима платна). Најзад и живописа у Бечу, Деметер Г. Тирол. Његов рад је и пером цртан „Лик Васе Стаића",[49] брата му од тетке, из 1859. Његово је, можда, и „попрсје женско, са круном на глави и оборена погледа на листићу за *Рјечник* (с одредницом *Орлови нокти*) са спроводницом за књиге, послатом Симеону Богдановићу у Топуско на обратној страни.[50]

Вредан је пажње и Вуков портрет у природној величини (уље). Првобитно је био намењен Читалишту београдском. Почетком 1868, наиме, Тирол се нашао у великој оскудици. Обраћао се многима посла ради. Узалуд! Између осталих и Јовану Гавриловићу, Вуковом пријатељу и Минином венчаном куму. Кад би могао да умоли кнеза Милана — писао му је 5. фебруара т.г. — да му нешто ископира из бечке царске галерије у Белведеру, или да за кнежев рачун „слика" неку цркву, желео би да га при том подсети како је 10 година [!] био Вуков писар и дваред га у Црну Гору пратио.[51] Гавриловић пак узвраћа 11. т.м. да кнез нема галерију (и оно слика из двора, својина Анастаса Јовановића, пренето је у музеј). Што се, међутим, тиче цркве, нека се обрати патријарху у Сремским Карловцима.[52] У одговору, касније послатом због којекаквих незгода и др., Тирол опет вапи за послом: треба му преке помоћи. Од Нове године, вели, нема „ни ону прелекцију више у Српском језику, и многе друге заслуге престаше" (реч заслуга Тирол употребљава у смислу зараде). „Дајте ми бар Ви да копирам Вуков лик за Читаоницу, што сте имали доброту обећати ми"[53] — завршава молбу. Из ових речи није јасно ко је први дошао на мисао о изради Вуковог лика. То уосталом није ни битно. Негде испред Ускрса т.г. Тирол се опет обраћа

[44] *Bücher-Catalog* (1864), Библиотека Академије наука СССР (Љењинград), Одељење рукописне и ретке књиге, 32, 14. 9. Каталог је рађен доста аљкаво и нестручно.

[45] АСАНУ, 9252/II-19 (М. Јоксимовић — Д. Г. Тиролу, Лозница, 11. новембра 1862).

[46] *Исто*, 9252/II-16 (В. Врчевић — Д. Г. Тиролу, Требиње, 29. децембра 1865).

[47] [Михаило Валтровић], *Опис ствари из заоставштине Вука. Стеф. Карапића*, СК Народни музеј, Београд 1900, 145—148, 144.

[48] АСАНУ, 8261/1-14; 9252/1, 9252/2, 8699/2078-2125, 3027-3027-3029, 3057.

[49] *Опис ствари* [...], *нав. дело*, 144.

[50] *Исто.*

[51] АСАНУ, 8699/2088.

[52] *Исто* (испис Д. Г. Тирола из писма Ј. Гавриловића).

[53] *Исто.*

http://www.balkaninstitut.com

И. Гавриловићу. „Кад сте се смиловали и одобрили ми да копирам лик Вуков, јављам Вам на Вашу жељу и цјену за мој труд; а та је 10 # [дуката]. Него молим препокорно да би сте ми јавили величину на којој да га радим (оли да га радим на којој величини ја за најбоље налазим).“[54]

Дошло је, међутим, до неспоразума због концепције и цене. Гавриловић је желео копију Вуковог портрета од Уроша Кнежевића. При том је истакао како у Београду раде „оригиналне портрете“ по ту цену. Извињавајући се што касни с одговором, Тирол између осталог узвраћа: „Ја сам држао да ћете Ви мени сиромашку сада у мојој највећој оскудици као богат човек не само радо дати *за Вуков лик* 10 #, него их мени још напред послати, да ме обрадујете о Ускрсу и мало подпомогнете.“ У наставку износи трошкове око тога. „Није моја мисао била него Ваша жеља да лик Вуков по Урошу Кнежевићу копирам, додаје, а кад Ви баш то тако мало цените и држите да то није никакови посао копирати Вуков лик по Кнежевићу јављам Вам, да би мени лакше било какови лик по Рубенсу или коме другоме вештаку радити, или сам по фотографији и мом осећању Вуков лик израдити, него копирати њега по Урошу Кнежевићу.“ Трудио би се, указује, да га најбоље што може изради и ником га не би дао за 5 дуката. У наставку, међу заградама, преправљајући футур у перфект, пише: „(Али ја сам га већ израдио на велико по фотографији и мом осећању, па ваљда ће дати Бог да се да прилика, да га кад видите, и да видите шта сам ја хтео Вама за 10 # да израдим.)“[55] О томе извештава и Вуковог сина Димитрија 10. новембра 1868. „Јављам Вам и то да лик Вуков навелико радим и биће скорим готов, а овога љета хоћу и Ваш лик да радим на велико по фотографији што сте ми послали. Само жао је мени што у тој фотографији немате јатагана за пасом, но мило ми је што имате мале пушке и добро стоје. Кад буде готов послаћу га Вама да одобрите је ли погођен.“[56]

Због пет дуката, дакле, Вуков портрет није доспео у „отачанство“. Отпремљен је у Загреб. Посредовали су у вези с тим Валтазар Богишић и Отњеслав Утјешеновић.

„Гледе слике г. Тирола“ — јавља В. Богишић Огњеславу Утјешеновићу 25. октобра 1868. из бечког хотела „Андел“ — „добих из Загреба прилично повољан одговор, али они хоће да знају цијену, која ако велика не буде, могао би се посао учинити. Они би прије жељели слику виђети. Ја не знам адресу Тиролову, па Вас молим да му Ви пишете да ми приопћи најнижу цијену, да могу ствар упутити.“[57] Препоруку за откуп дао је др Фрања Рачки. „На Ваше цијењено писмо“ — извештава он Д. Г. Тирола 30. јануара 1869 — „имадем радост јавити Вам: да је преузвишени г. бискуп Штросмајер [...] изволио на моју препоруку Вашу слику покојнога Вука Караџића купити за 320 ф. Новци бит ће Вам равнопослати из Ђакова. Слика остаје у нашој Академији.“[58] Десет дана затим Тирол му је захвалио. Обавестио је о томе, напомиње, и В. Богишића и О. Утјешеновића. „Чим примим те новце“ — завршава писмо — „на које чекам као озебао сунце, имаћу част и преузвишеноме Господину бискупу Штросмајеру, томе јединоме и богме правом највећем родољубу југословенскоме, писати и благодарити.“[59] Учинио је то три дана касније, по пријему новца из Ђакова, од Штросмајеровог „тајника“,[60] о чему ће обавестити и Ф. Рачког.[61]

[54] *Исто* (препис Д. Г. Тирола).

[55] *Исто*, 8699/2111.

[56] *Исто*, 9252/19 (у Архиву САНУ као адресат се води „неки Црногорац“); и *Опис ствари* [...], *нав. дело*, 147. Није ли у питању поменути портрет Д. Караџића?

[57] *Исто*, 9252/II-9(1). Адресат је проследио писмо Д. Г. Тиролу с речима „Изволите отићи г. Богишићу Хотел Андел, 2 спрат бр. 49 па му казати шта мислите.“

[58] АСАНУ, 9252/I-26.

[59] *Исто*, 9252/25б.

[60] *Исто*, 9252/21 (Ј. Ј. Штросмајеру, Беч, 12. фебруара 1868).

[61] *Исто*, 9252/25б.

http://www.balkaninstitut.com

Тиролов портрет В. Караџића пружа ликовну представу овог великана која се уврежила у свести потоњих нараштаја. Подсећа, међутим, толико на познату литографију Вукову Јозефа Крихубера (1865) да изазива двоумицу: или је она рађена по неком цртежу Тироловом, што је угледни бечки литограф и чинио, полазио је од туђих цртежа; или је пак Тирол, додавши само неколике књиге с десне стране, просто напросто увећао ову литографију до природних размера и уљаним је бојама „колорисао".[62] Пре ће бити да су обојица пошли од исте основе (Тирол, видели смо, помиње Вукову фотографију, по којој је лик радио).

Три године потом направиће Тирол и копију за Словенску библиотеку у Одеси, коју је 1870. при одеском Добротворном друштву „Ћирило и Методије" основао Валтазар Богишић, професор Одеског универзитета (1869—1873). Он је био и њен први библиотекар. Уз слику словенских првоучитеља желео је да дода и портрет српског препородитеља, који је Тирол урамио позлаћеним оквиром. „Лик Вуков већ сам свршио" — јавља он Богошићу из Беча 23. октобра 1871 — „и сад овијех дана показати ћу га Гдну Утјешеновићу . . . Ја ћу Вам овијех дана, додао је подно потписа, писати опширније и јавити кад ћу лик Вуков опремити. — Уједно Вам јављам да ћу Вам сад оно у библиотеци брзо преписати, до јако нијесам могао радећи све једнако по поменутој слици Вуковој коју сам много боље од оне прве израдио."[63] Тирол је слику послао тек 16. децембра 1871, чекао је да се осуши.[64] Мина пак, 15. децембра т.г. пише В. Богишићу између осталог: „Тирол је лик Вуков, који му је за чудо добро испао, и који је налазим да је врло погођен — сретно одавде преко Трста опремио, и једва чекам да чујем како се и Вама и друштву, за које сте га наручили, допада."[65] За ову копију добио је 260 гулдена (укључујући и урамљивање), а ослобођен је и трошкова транспорта.[66] Како одговара о приспећу слике није било, 19/31. јануара забринуто пише В. Богишићу:

„Ја сам на правом чуду и у највећој бризи, јер ево има 7 нећеља како сам опремио на Вас лик Вуков и писао сам Вама а и Госпођа Мина јавила Вам је и чекали смо свакако Вашег одговора, али до данас од Вас никаквог гласа.

Молим Вас сада о с о б и т о да бисте ми одмах јавили јели лик приспио, јер сам у бризи великој, с тога што је тај лик далеки и мучни пут чинио, па се бојим да није пропао: моја је сва нада за сад била на ту заслугу од тога лика, а ево сад не знам што је! И зато се баш бојим јер држим и бојим се да је пропао, али питајте на дотично мјесто, јер ја сам преко мога златара који ми је за тај лик оквир опремио, т.ј. златар је лик своме шпедитеру предао, а шпедитер је тај лик опремио одавде 18 Дек. по Рим. кат., и то преко Трста *als Filgut*."[67]

Од значајнијих портретских остварења Тиролових ваља издвојити лик Доситеја Обрадовића, који се налази у темишварској црквеној општини Фабрика. На полеђини његовој пише: „Из оригинала по Арси Теодоровићу моловао Димитрије Г. Тирол 1862." Десетак година касније желео је да за Црну Гору изради нову копију, понајпре, рекло би се, због материјалних недаћа. Обратио

[62] Г. Добрашиновић, *Вук у портрету*, у књизи: *Вукови портрети*, Вук Караџић, Београд 1975, 13.

[63] Нико С. Мартиновић, *Вукова оставштина код Валтазара Богишића*, Ковчежић, II, Београд 1959, 115.

[64] *Исто*, 117 („Лик ће сјутра одавде поћи. Велика Вам хвала што ћете израдити да не мором платити транспорт, јер сам имао трошка за шкрињу и паковање. Овај оквир дакле који је управо велике љепоте и укуса и врло широк и украшен на моје ценкање мој златар начинио ми га је за 42 ф. Аус вр." Уколико пак Друштво (одеско) није вољно да га толико плати, да му га врате у истој шкрињи о његовом (Тироловом) трошку.

[65] *Исто* 113. Датум слања слике није истоветан.

[66] Тирол је издао и „Намитницу" (потврду) о примљених 262 ф. преко В. Богишића од Ученог друштва у Одеси (препис недатиран) — АСАНУ, 8699/2125.

[67] Н. С Мартиновић *нав. дело*, 118

http://www.balkaninstitut.com

се тога ради секретару цетињског књаза. „Ја сам данас писао преч. г. Ј. Сундечићу“ — јавља Тирол В. Богишићу 23. јула 1873 — „и топло га замолио, да би ми посредовао и нашао мецената, који би из веледушног родољубља дао да израдим слику Доситеја, по Србе неумрлога, за штампарију Црногорску, или за какви други завод, или за дворану високог Сената Црногорског, или за галерију Његове Свјетлости Кнеза Црногорскога, па ако не узможе сав трошак један меценат платити, да би неколико њих нашао, који би на такову племениту цијел што жртвовали. Ово ја нијесам учинио из нестрпљења на обећању којим сте Ви мене и преч. г. Сундечић обрадовали кад сте овдје били, јер добро знам да ћу у своје вријеме топлим препорукама, Вашим, и г. Ј. Сундечићевим добити црквено-сликарскога посла, него једино зато, што се нађох на правоме чуду овдје сада са огромне скупоће у свачему, која настаде сада од како је у Бечу ова свјетска изложба, и што у овај пар немам ни сликарскијех наруџбина, него се све отегле за убудуће, па држим да ћу се овако што брже помоћи у мојој љутој невољи; зато Вас покорно молим да би сте подкрепили ову моју молбу у друштву преч. г. Сундечића гдје треба и како најбоље знате, да би се ова моја врућа надежда испунила, ако Бог да што брже.

Ја сам преч. г. Сундечићу и то у препоруку своју примјетио како сам слике Вука Стеф. Караџића израдио једну за Југословенску Академију (за коју ми је Његова Екцел. г. бискуп Штросмајер платио 320 ф.) и другу за књижевно друштво у Одеси (за коју сам 260 фл. добио), и Ваша ће му доброта најбоље знати казати, како сам те слике добро израдио.

Али сам заборавио примјетит и то г. Сундечићу, да ћу ја Доситејеву слику за Црну Гору јефтиније израдити, знајући да је сваки Србин дужан Црној Гори на који начин своју љубав и поштовање показати, зато Вас лијепо молим да би сте и ово преч. г. Сундечићу саопћили.“[68]

За исту општину је израдио исте године и Саву Текелију у природној величини до појаса. Подстицај за то зацело је добио у минулој прослави 100-годишњице Текелијиног рођења (1861). На позадини слике записано: „Моловао Д. Г. Тирол у Бечу у Нојемвру 1862.“

Неколико година потом, као академски живописац већ, направио је за ову општину, како је истакнуто, и портрет Јована Рајића за 50 ф.[69] На полеђини слике пише: „У Бечу године 1868 моловао Д. Ђ. Тирол академичар.“

Сем тога, позната нам је још једна његова копија Доситејевог лика по портрету Арсе Теодоровића, власништво београдског Народног музеја.[70] Његов је рад и портрет Косте Николића, својина Галерије Матице српске (Нови Сад).[71] Најзад, међу Тироловим хартијама налази се и један цртеж, лик до појаса, по свој прилици, његов.[72]

Оскудица је често терала Д. Г. Тирола у бриге за свакидашњи хлеб саплићући га у смиреном и постојаном уметничком продубљивању. Прихвата се не само наруџби већ и нуди своје

[68] Н. С. Мартиновић, *нав. дело*, 121—122.

[69] У вези с портретом Ј. Рајића има података у писмима В. Стајића Д. Г. Тиролу од 18. и 29. априла 1868: на скупштини ће се одлучити — јавља Стајић — да ли ће му се новац исплатити из општествене“ (касе) или „од Читалишта“. Приређен је тога ради и „провод“, али је после расхода преостало само 10 ф, затим „беседа“. Било је и супарничких отпора, „јер *Главатулова* партаја виче да нема Читалиште за такове ствари Новаца, јер је нужно прво књиге да се набаву и проче нужнује ствари пак онда тај излишни трошак, но наша је партаја јача и ми ћемо продерати и чим продеремо, одма ћу гледати да ти се новци пошљу“ — 9252/II-36(5, 6).

[70] Портрет Доситеја Обрадовића. Копија, уље на платну 64 × 76. На полеђини пише: „Из оригинала по Арси Теодоровићу моловао Димитрије Г. Тирол у Београду 1862“ (Народни музеј, Београд, Инв. бр. 344; II 5169).

[71] Портрет Константина Николића из Темишвара уље на платну, 51 × 63,5. сигн. на полеђини, 1855. Инв. бр. ГМС 1419

[72] АСАНУ, 9252/II-33 (14).

[73] *Исто*, 8261/14

http://www.balkaninstitut.com

рукотворе, ради их серијски, за продају. Вука моли, јуна 1863, да шабачком владици Гаврилу Поповићу достави његов план за иконостас у цркви богатићској.[73] В. Врчевићу предлаже да му нађе неког мецену за иконе; у другом писму обећава му икону као продајни узорак. „Икону Свете Богородице, што ми пишете да ћете ми послати као бајаги да је показујем обћинарима" — одговара му Врчевић из Требиња 13/25. априла 1868 — „препоручујем вам да ако желите да вам радња народу к' срцу прионе немојте је на ногама моловати него до паса, а крупнију у образу и животу; а и то вам јављам да народ овамо много па ни уресали на свакога свеца. Ја знам да једно и друго није сходно вашој вјештини, али 'вежи коња ће господар ће'".[74]

С тим у вези одазива му се из Котора и поп Вук Поповић. „Ако имате коју икону на дрву просто изображену с цијеном од 2 ф." — пише му он 12. стептембра 1868 — „могли бисте ми послати десетак, јербо такијех траже као сиромаси људи, а уз таке прије би се продале и ове лијепе с позлатом. Ишту и крст што се на копље носе у литију кроз своја места и села и продао би се сваки до 4 ф."[75]

Митрополиту Михаилу послао је слику Св. Николе. „Ако би се догодило" — пише му — „да ко усхте ту слику купити, ја бих је дао, тако као што стоји, за 12 дуката цес., а после би сам Високопреосвештенству другу какву светитељску слику послао, да код Вас стоји ради моје препоруке."[76] Непознатом наручиоцу пак јавља 20. фебруара 1873. да је неком из Далмације продао његове иконе, Христа и Богородицу ваљда, стога ће за њ друге „измалати".[77]

Године 1867. обраћао се Ј. Гавриловићу у вези с неким послом за цркву Ружицу, зацело београдску. О томе ће му причати — јавља 8/20. јуна т.г. — кад дође у Беч (Вукову књигу *Живот и обичаји народа српскога*, додаје, огласио је у Вили).[78]

По препоруци свога колеге А. Мародића, обраћа се за неки „црквени" рад у Кисачу (почео га је П. Чортановић па одустао). Занима га тај посао — пише 20. новембра 1887. проф. Глиши Барусковићу — па жели да зна колико икона треба радити, величину њихову, шта се тражи на њима и какви су услови за посао. Неће се, вели, кајати ако му то повере: свршио је своје науке на овдашњој, бечкој Академији; за многе цркве у Далмацији, Србији и Банату радио је с пуно задовољства, уз то је православни Србин и да му је „струка вјештине управо црквено сликарство", а поред тога, је „човек од поштења". До уговора јамачно није дошло, јер је Општина решила да причека још неко време П. Чортановића.[79] Интересовао се за сличан посао и у месту Немет.[80]

Радио је и „литију" за село Билани у околини Задра.[81] Крајем 1867. године, 16. децембра, јавља да је добио новац за иконе рађене за цркву у Ублима.[82] Три године потом — није ли у питању нова наруџба — Тирол се жали Вуку Поповићу да му Милиновић није ни одговорио а не зна с каквим је мукама

[74] АСАНУ, 8699/2092 (писмо од 19. маја 1871); 9252/1.

[75] *Исто*, 9252/II-27 (2).

[76] *Исто*, 9252/I (писмо од 12. маја 1869).

[77] *Исто*, 8699/2094.

[78] АСАНУ, 9252/1 (Ј. Гавриловић — Д. Г. Тиролу, Београд, 8/20. јуна 1867).

[79] *Исто*, 9252/13 (вид. и Тиролово писмо од 5. новембра т. г. Аксентију Мародићу — АСАНУ, 9252/12). Одговорио је месни бележник Стеван Барусковић, Кисача, 15/3. децембра 1867 (АСАНУ, 9252/II-25).

[80] *Исто*, 9252/II-37(10) (Ј. Несторовић — Д. Г. Тиролу, Темишвар, 3. јула 1868 — „Ниси ми дао шта мислиш за Немет. Овде се увелико говори да се тебе да, а ја се бојим да се нећеш смети ватати због твог слабог здравља. Кажу да неће бити конкурс."

[81] АСАНУ, 9252/II-30(6). Гер. Петрановић — Д. Г. Тиролу, 22. јануара 1868 (подаци о свецима за „литију"); сам Тирол дао је исцрпан опис „литије" Гер. Петрановићу, Беч, 25. марта 1868. Вид. и писма Гер. Петрановића од 1. и 28. априла, 15. маја, 21. јула и 6. септембра т. г., као и Тиролово писмо Гер. Петрановићу од 19. јуна т. г. („Литију" још није завршио — јавља В. Стајићу 15. маја 1868 — задржао га је рад на ликовима Вука и Доситеја)

[82] *Исто*

http://www.balkaninstitut.com

радио иконе за убаљску цркву и лик његове незаборављене супруге.[83]

По конкурсу објављеном у 59. броју Заставе за 1869. обратио се 28. маја т.г. Председништву Црквене општине Рудне изневши при том и своје квалификације. Примили су писмо „у смотрењу темпла" — одговорио му је потпредседник П. Јеринић — „али касно беше, почем смо већ с другим сликарем погодили".[84]

Од сликара Уроша Кнежевића тражио је на зајам нешто новца: добио је да ради неке иконе за Далмацију — пише му на Велику суботу 1871 — селио се, истрошио, а зимус је и боловао од „запаљења црне џигерице" и грознице.[85]

С упадљивом упорношћу обраћао се Јовану Гавриловићу, такође министру Ранку Алимпићу и др., како би се заузели код кнеза Милана да за њ наслика славску икону Св. Николе, што би донело користи и његовом угледу и његовом оскудном стању. Средином маја 1874. захвалио је кнезу што је примио икону и што му је доделио 25 дуката за њу.[86]

Оглашен, изгледа, као портретиста, Тирол добија и понуде с разних страна. В. Стајић му јавља 30. маја 1867. да Коста Николић жели свој портрет.[87] Радио је, изгледа, и „три патријарха", а В. Стајић му шаље и „описаније", шест светаца.[88] Имао је погодбу да изради патрона Танамије, Ћирила и Методија за Иланцу.[89]

Уцвељени удовац Кр. Милиновић жели портрет своје преминуле супруге. „Имам облик речене покојнице, фотографију" — пише 17. јуна 1867 — „кад бисте Ви с Вашим мајсторлуком израдили навише колена платно онакови, бих молио да ми едног израдите, јер бих рад имати га за жалост моју утеху."[90] Убрзо затим наручује му и Герасим Петрановић да се постара око литографисања Петра Ковачевића, упокојеног Шибенчанина, који је оставио 10.000 ф. за Српску девојачку школу.[91]

Захваљујући свом читком рукопису и стрпљењу Тирол је долазио до зарада и преписивањем. Сем Вуку, овакве послове, видели смо, обављао је и за Франца Миклошича. Такође и за Балтазара Богишића (преписује му песме, неке текстове у библиотеци итд.).[92] Води и коректуру неке књиге О. Утјешеновића 1868. године.[93] Од кнегиње Јулије примио је 1. августа 1866. и 1. октобра 1867. по 36 гулдена за поучавање Софије Алексићеве из српског језика и веронауке.[94]

Између осталог, Тирол прибира и претплату за Магазин далматински,[95] врши неке услуге за колегу Дана Петрановића — обоје по жељи Герасима Петрановића;[96] у име Ј. Гавриловића распитује се код Јермена за неки рачун;[97] сликару Милији Марковићу из

[83] АСАНУ, 8699/2091 (писмо од 30. септембра 1870).

[84] АСАНУ, 8699/2124; 9252/2 (писмо од 3. јуна 1869).

[85] *Исто*, 8699/2096.

[86] *Исто*, 8699/2105; вид. и бр. 8699/2099, 2102.

[87] *Исто*, 9252/II-36(1); уп. и нап. 69.

[88] *Исто*, 9252/II-36(13) (В. Стајић — Д. Г. Тиролу, Темишвар, 4. децембра 1868. Описи шест светаца тичу се Ивана (Јована) Златоустог, Василија Великог, Глигорија Богослова, Светог Атанасија, Светог Киријака и Светог Маклена.

[89] *Исто*, 9252/II-36(9) (В. Стајић — Д. Г Тиролу, Темишвар, 8. септембра 1868).

[90] *Исто*, 9252/II-22(1); вид. и писмо истога од 16/4. јула т г. из Марина.

[91] *Исто*, 9252/II-30(3) (Гер. Петрановић — Д. Г. Тиролу, 4. јула 1867).

[92] *Исто*, 9252/II-9(2—5) (В. Богишић — Д. Г. Тиролу, Беч, 23, 24. августа, 2. септембра 1869. и Одеса, 10/22. новембра 1871).

[93] *Исто*, 9252/II-33(5) (Огњеслав Утјешеновић Острожински — Д. Г. Тиролу, Хал, 21. августа 1868).

[94] *Исто*, 9252/9, 10.

[95] *Исто*, 9252/II-30(13) (Гер. Петрановић — Д. Г. Тиролу, Задар, 7. децембра 1868). Сабирао је такође претплатнике и на књигу Сава Матова Мартиновића *Женидба Александра Александровића*, Загреб, 1868. Сам се пак јавља као претплатник на две књиге: на *Србобранку* Р. Милића, Цетиње, 1870. и на *Песме* Ј. Драгашевића, Београд, 1869.

[96] *Исто*, 9252/II-32(1).

[97] *Исто*, 9252.

http://www.balkaninstitut.com

Београда чинио је неке услуге око позлаћивања слика[98] итд., итд.

Потребит, упутио је молбу и Југославенској академији знаности и умјетности за стипендију. Нису му је могли доделити — стајало је у одговору 2. новембра 1873 — јер на њу имају право само припадници тројединице. Стога му враћају и 13 достављених докумената.[99]

Половину свог кратког века Тирол је провео у Бечу, оскудан и самотан: ни женио се није. Тетке су звале „предрагог Миту" да се врати у завичај и ожени; мамили га успесима његовог „руфетлије" Главатула, који богато живи, свуда у првом друштву, златан сат и ланац прстен носи; поручивали му да набави „машину" (фото-апарат) и дође у Темишвар, јер је умро месни фотограф, који се од тог посла доста заимао. Родбина га је извештавала о месним носталгичним новостима, тражила му посла за сликање, позајмљивала новац.[100]

Закинут у породичној топлини, Тирол се привијао око Вукове породице. По једном податку, Вук му је плаћао стан и доручак. Живео је скромно и скровито, с више трудољубља него дара (и на платну већма „преписивач" него стваралац). Доста је споро радио, не без прекора својих блиских, због тога и не ретко у неприлици да се правда због неиспуњених рокова.

Био је, изгледа, осетљивог здравља, како је већ узгредно и напоменуто. Сам се у једном писму жали да је болешљив и нервозан и да је пао у тешку тугу.[101] Мукотрпље живота пригушивало је његов рано испољени дар ка сликарству, обуздавало размах његов. Окренут је био понајвише религиозним мотивима,[102] из уверења (присетимо се његовог наума да пређе на богословију) или зараде ради. Био је ретког поштења, истиче Мина. Скончао је неопажено и, рекло би се, необележено. Крај његов није нам јасан. Не знамо ни где је умро, када, од чега, где је сахрањен. Јамачно је у Бечу преминуо, јер у темишварском Протоколу умрлих нема података о његовој смрти. Једини некролог, до кога сам успео доћи, из пера је, речено је већ, Вукове кћери Мине, у рукопису сачуван, на немачком језику. Да ли је објављен и где, у неком бечком листу можда? „Ујесен 1874. године оборило га је у постељу запаљење зглобова" — истиче Мина у њему — „и 1. марта ове године, после дугих и болних мука, подлегао је патњама."[103] Преписка Д. Г. Тирола, колико је засад познато, престаје са 1874. годином закључно. Наредне године, 15. јула, Алекси Раковац [?] пише О. Утјешеновићу Острожинском да ће његов убоги „штићеник" сликар добити у Топлицама вараждинским стан и „купељ забадава", неће плаћати ни таксе (за лечење и музику). За то се, изгледа, заузео бискуп Краљ.[104] То би, међутим, изузело 1875. као годину смрти.

Била би стога најуверљивија претпоставка да је Д. Г. Тирол умро 1876, с непуне 43 године; поуздано је пак уверење да се од киста прерано, на жалост, опростио.

УДК 929:886.1/.2(091)„18":75.071.1(497.11)

[98] *Исто*, 8699/2079 (М. Марковић — Д. Г. Тиролу, Београд, 1. јануара 1874).

[99] *Исто*, 9252/I(31) (Д. Г. Тирол — Југославенској академији знаности и умјетности, Беч, 29. коловоза 1873); такође бану Хрватске бановине, 9. октобра 1873 (АСАНУ, 9252/35а) и банском саветнику, б. д. (Исто, 35 б).

[100] *Исто*, 9252/II-38(1, 2) (Рахила Василијевић — Д. Г. Тиролу, Темишвар, 3. јула 1868); 9252/II-37 (Ј. Несторовић — Д. Г. Тиролу, Темишвар, 28. септембра 1869); 9252/II-36(3) (В. Стајић — Д. Г. Тиролу, Темишвар, 8. јануара 1868 — „Овде би са фотографијом најбоље живио.").

[101] *Исто*, 9252/27 (Д. Г. Тирол — Јелени Несторовић, Беч, 10. децембра 1869).

[102] *Исто*, 9252/13 (Д. Г. Тирол — Глиши Барусковићу, Беч, 20. новембра 1867: Обраћајући се за посао и препоруку, он између осталог истиче „да се нећеду кајати ако мени тај посао предаду; да сам ја моје науке свршио на овдашњој Ц. К. Академији, и да сам већ за многе цркве у Далмацији и Србији а и у Банату послове на пуно задовољство израђивао, а поред тога да сам православни Србин и да ми је струка управо црквено сликарство, а поред тога као човек од поштења.").

[103] *Исто*, 8699/2126.

[104] *Исто*, 9252/II-1(13а).

http://www.balkaninstitut.com

ШИШАТОВАЧКИ ПОЈЦИ

Даница Петровић

Током XVIII и почетком XIX века, на основама старог српског појања византијског порекла, изграђује се у новим културно-историјским приликама и новије, српско народно црквено појање, познато као *карловачко појање*. Његово настајање, неговање и развој, присно су везани за живот у фрушкогорским манастирима и за рад Карловачке богословије (1794). Захваљујући фрушкогорским монасима и учитељима клерикалних и елементарних школа, које су осниване у првој половини XIX века, ово појање се ширило у удаљене крајеве Карловачке митрополије, истрајавајући до данас на свим путевима разасутог српства. Културни допринос црквених појаца — лаика и монаха — стварању и очувању карловачког појања, те уметнички и историјски вредне музичке баштине, готово је непроцењив. Са својим појцима и књигама, рушевинама и успоменама, манастир Шишатовац је део ове целине — историјске и културне судбине фрушкогорских манастира.

Већ 1839. године Сербски народни лист Теодора Павловића упознаје своје читаоце са значајем постојања и континуираног живљења у фрушкогорским манастирима у чијим су „тајним зидинама божествене пјесне сачувале дремајући дух от вјечитога сна и моралне смерти".[1] Само годину дана касније Сербска пчела (или Новиј цвјетник) доноси у наставцима текст о фрушкогорским манастирима у којем се посебно истиче значај манастирских библиотека, јер сваки манастир има „мању или већу Библиотеку у којој се, поред стари понајвише рукописни Србуља, и многе друге печатане Сербске и Русиискоцрквене књиге налазе. Тако исто по истим Библиотекама довољно се от четири последња вјека древностиј наћи може, које све заслужују, да се от каковог вјештог и ревностног древности испитателя и љубителя у правиј поредак уведу."[2] Не можемо рећи да оваквих љубителя и испитателя древности није било, али судбина је била бржа и многобројне рукописне, старе штампане књиге, документа и драгоцени записи, нестали су у неповрат у последњем рату.

Према опису Саве Петковића, манастир Шишатовац је имао око деведесет рукописа.[3] У *Инвентару* Димитрија Богдановића регистрован је шездесет један рукопис писан до краја XVII ве-

[1] Сербскиј народниј лист, IV, 19, 1839, стр. 139—142.

[2] Сербска пчела, Новиј цвјетник, за 1840.

[3] С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, у: Споменик САНУ, 101, Одељење друштвених наука, нова серија, 3, Београд 1951, 31—80.

http://www.balkaninstitut.com

Самопроизвольно Достойно

Лукиана Мушицкога

по гласех й

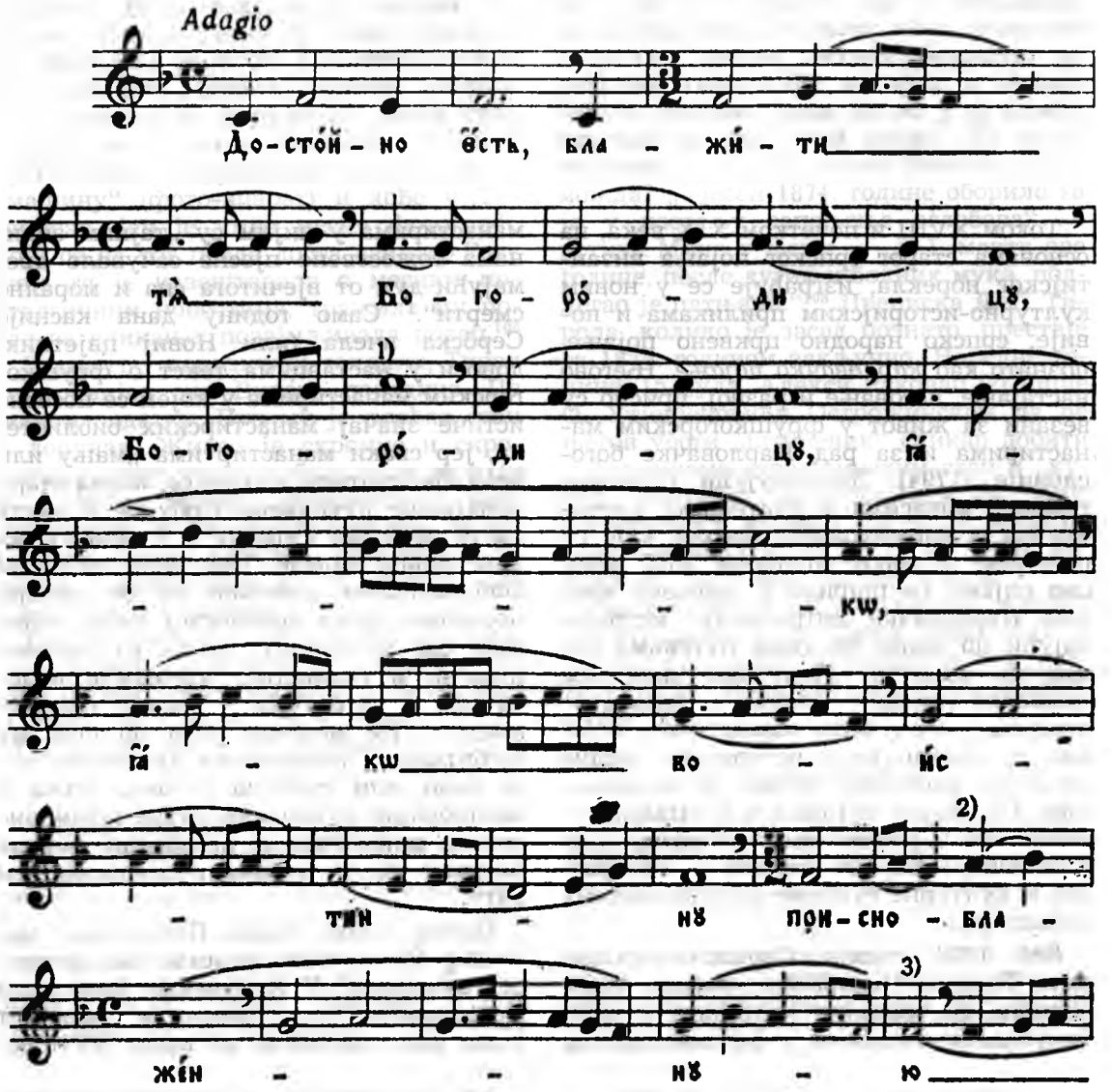

Део *Достоина* Лукијана Мушицког. Мелодијска варијанта по певању сомборских препарандиста и запису Г. Бољарића. Г. Бољарић, Н. Тајшановић: *Српско православно пјеније по карловачком старом начину*, књ. 1 св. 1, Липиск 1893, 22.

http://www.balkaninstitut.com

Adagio religioso.

11.

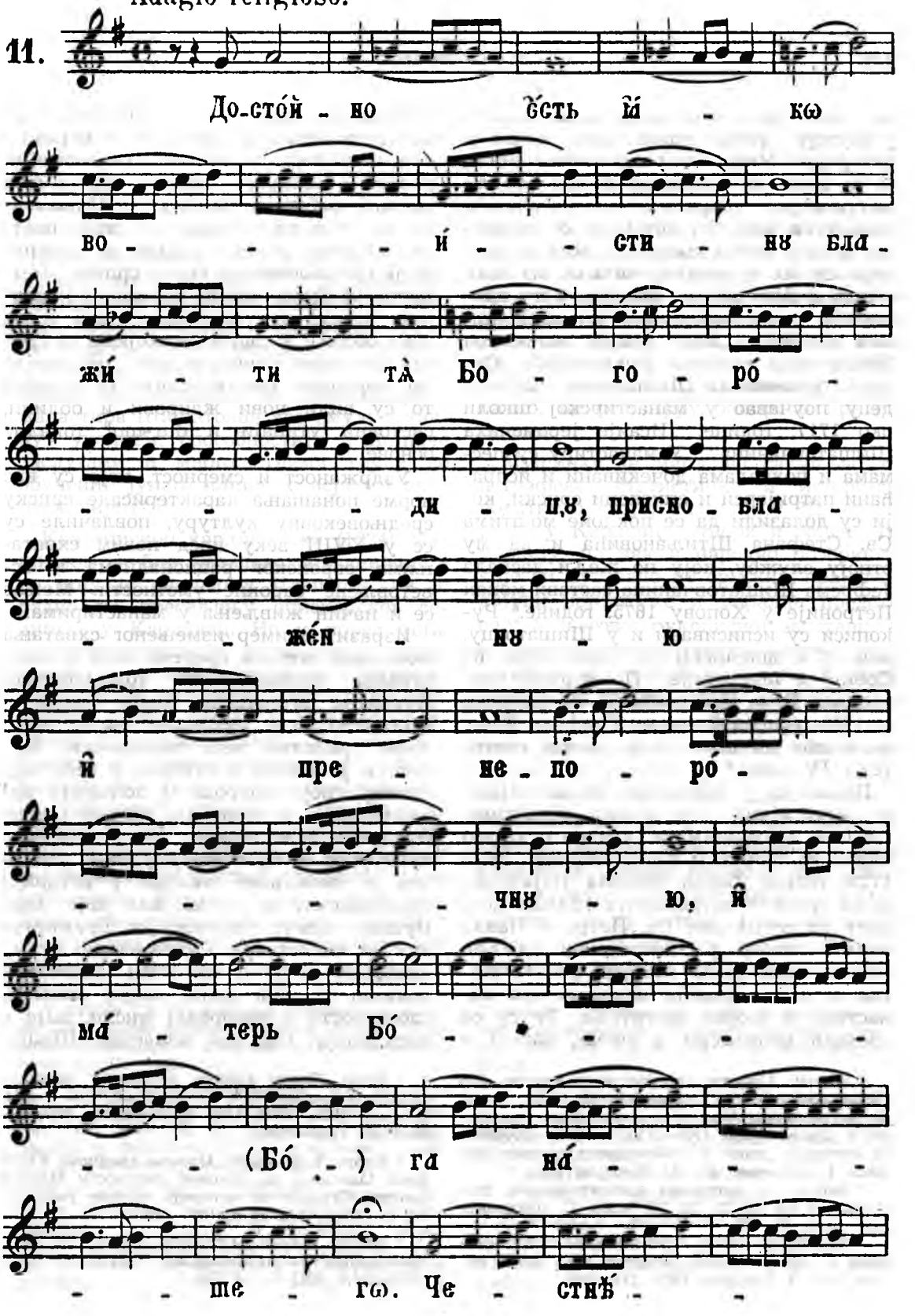

1

Стеван Ст. Мокрањац, *Православно српско народно црквено појање, опште појање*, редакција и допуна Косте П. Манојловића, Београд 1935, 265—67.

http://www.balkaninstitut.com

ка, а од тога се само један данас налази у Музеју Српске православне цркве у Београду.[4] Међу овим рукописима било је и оних из којих се појало; то су литургијски зборници са означеним гласовима, али без нотације. У записима читамо имена шишатовачких монаха који су их доносили, читали, из њих учили и кроз појање молитве Богу приносили: „сија божествена књига Михаила дијака"; „сија књига монастира Шишатовца игумена Викентија"; „Симеона јеромонаха Шишатовца", који је децу поучавао у манастирској школи око 1717. године; „Исаије јеромонаха Шишатовчанина".[5] У манастиру су песмама и похвалама дочекивани и испраћани патријарси и епископи српски, који су долазили да се поклоне моштима Св. Стефана Штиљановића и да му отпоју службу, коју по жељи даскала Јефрема Шишатовчанина састави монах Петроније у Хопову 1675. године.[6] Рукописи су исписивани и у Шишатовцу, али су и доношени са Свете Горе, из Србије и Молдавије.[7] По наруџби пуковника Вука Исаковића за Шишатовац је 1733. урађен бакрорез Стефана Штиљановића на коме је и тропар светитељу IV гласа.[8]

Појало се у манастиру на бденијима и литургијама, али и око манастира, где се о празницима и славама окупљао народ из ближе и даље околине. Јула 1729. године барон Никола Пејачевић је од српског митрополита тражио дозволу да се на дан Св. Петра и Павла одржи вашар у Шишатовцу „да би околна села могла продати робу".[9] Народ се по традицији окупљао око манастира и својих светитеља. Ту су се сретали неписмени и учени, богати и сиромашни. Долазили су гајдаши, свирачи, граничарски официри и војници, слепи гуслари и певачи, ти истрајни казивачи историје која се није смела предати забораву. Било је у Шишатовцу места и разумевања за старе поетско-музичке облике којима се заокружује средњовековна епоха српске уметности, за Вуков рад на бележењу народних песама и умотворина, али и за нове облике и садржаје, којима се српска уметност приближавала творенијима европске цивилизације (у музици то су били нови жанрови и облици, световни утицаји и dur-mol тоналне основе).

Уздржаност и смерност, које су као норме понашања карактерисале српску средњовековну културу, повлачиле су се у XVIII веку пред новим схватањима европског рационализма и осветовљене барокне уметности. Мењао се и начин живљења у манастирима.

Изразит пример измењеног схватања монашког живота срећемо баш у лику славног шишатовачког архимандрита Лукијана Мушицког. Више поета и просветар него духовник, више осетљиви грађанин него подвижник, Мушицки је живео и стварао у нескладу између своје природе и положаја архимандрита и епископа српске цркве. Наслутио је и разумео многе проблеме културног и просветног развоја, започео је пионирске послове у историји књижевности и језика, али није имао Вукову снагу, упорност и практичан дух да их оствари. Савременици су му замерали да је „иако учен свештеник доказао да при целој својој поезији, словесности и виспрениј мисли, није у состојанију био ни монастир Шиша-

[4] Музеј Српске православне цркве 356 Четворојеванђеље српско, A. D. 1560; упор. Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века)*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. 31, Београд 1982.

[5] Записи у несталим шишатовачким рукописима бр. 20, 21, 22, 23; упор. С. Петковић, нав. дело, 81—82.

[6] *Antologija stare srpske književnosti*, priredio Đ. Sp. Radojičić, Beograd 1960, 363; *Србљак*, књ. 3, Београд 1970, 241—300.

[7] Упор. *Стари српски записи и натписи*, скупио и средио Љуб. Стојановић, књ. I—III, Београд 1902, 1903, 1905 (фототипско издање, Београд 1982—1984).

[8] Упор. Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Одељење за ликовне уметности Матице српске, Студије за историју српске уметности, 8, Нови Сад 1978, 138—139.

[9] Архив САНУ, Сремски Карловци, Митрополијско-патријаршијски архив — Б (АСАНУК МП-Б), 2/1729.

http://www.balkaninstitut.com

товац со шест калуђера управљати".[10] Помагао је Вука, али сам није радо читао народну поезију.[11] Замерају му да је био Србин-шовиниста, а он је одан аустријској царевини писао и преводио оде цару Фрањи Јосифу.[12]

Заслуге Мушицког у раду са младима истакнуте су још 1812. године. Актом који су потписали митрополит Стефан Стратимировић и епископи — темишварски Стефан Авакумовић и бачки Гедеон Петровић — Лукијан Мушицки се именује за архимандрита манастира Шишатовца као „муж истакнут учением, способностију и најпаче заслугами и многољетними труди во обучении јунаго клира со всјаким прилежанијем".[13]

Као епископ карлштатски (1824) Мушицки је био незадовољан дивљином на коју је наишао у Плашком, па је радио на пресељењу епископског седишта у Карловац. Но и поред тога, са пуно елана је делао на ширењу школства у овим, просветно и духовно запуштеним крајевима. Основао је централну српску школу у којој је издржавао 40 ученика „учећи их читати и писати и пјевати словенски", као и двогодишње училиште за свештенике.[14] Из сачуваних планова и предлога за оснивање ових школа сазнајемо са колико је труда, озбиљности и искреног ентузијазма Мушицки прилазио овим пословима. Желео је да у Епархији добије образоване и практично спремне свештенике, јер они су се пре тога код локалних пароха и протопрезвитера „в чтении и пјении" само повремено обучавали.[15] За учитеље свог клирикалног заведенија предложио је Јосифа Рајачића, архимандрита гомирског, протођакона Симеона Тркуљу и митрополијског клирика, бившег учитеља у Земуну, Лазара Михаиловића. Из ђачких притужби сазнајемо да је овај последњи, карловачки клерик Михаиловић, предавао појање у Плашком.[16] Тако је кроз школе и у овим удаљеним епархијама (карлштатска, а слично је било и у далматинској) учвршћивано карловачко, односно фрушкогорско црквено појање.

Мушицки је марљиво сакупљао топографске, статистичке и историјске податке о својој епархији.[17] Намеравао је да у Карловцу отвори и српску гимназију, па чак и народно позориште, које би путовало по српским крајевима дајући историјске и моралне представе.[18] У његовој рукописној заоставштини налази се и један избледео, влагом оштећен акт *Осмотреније всјех частеј наук*.[19] То је још једна неостварена и у то време код нас чини се неостварљива жеља великог занесењака о свеобухватној образовној установи у којој би у групи *искуства* нашла место и *тоническа искуства*, а то су: *риторика, поезија, музика и политонија*. У време када међу Србима готово и није постојала музичка писменост (изузев Хиландараца који су читали и писали византијске неуме) била су ово невероватно смела предвиђања за будућност; пред-

[10] Архив САНУ, Београд, Историјска збирка 7781; писмо бачког епископа Јосифа Путника митрополиту Стефану Стратимировићу, Арад 12. III 1823.

[11] Упор. Теодора Петровић, *Из историје српске књижевности*, Матица српска, Нови Сад 1974, 155—163; М. Лесковац, *Вук и Мушицки*, у: *Баштина*, чланци и огледи из српске књижевности, Београд 1977, 101—127.

[12] АСАНУК МП-А 238/1835; епископ Лукијан Мушицки шаље митрополиту Стратимировићу „славенски" и „сербски" превод химне „австријскија Империи" која је први пут певана у Карлштатској цркви на царев рођендан 7/19. априла 1835. Упор. такође, В. Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, студија из српске књижевности, Летопис Матице српске, књ. 276—283, Нови Сад 1911 (књ. 280, стр. 51—57).

[13] АСАНУК, МП-А 186/1812.

[14] В. Ћоровић, нав. дело, књ. 278, 18—43; Д. Руварац, *Лукијан Мушицки и српска просвета у Горњој Крајини*, Српски Сион за 1904, 679—686.

[15] АСАНУК, МП-А 306/1824.

[16] АСАНУК, МП-А 261/1827.

[17] АСАНУК, МП-А 268/1827.

[18] В. Ћоровић, нав. дело, књ. 278, 32.

[19] АСАНУ, Београд, Историјска збирка 9240/11.

http://www.balkaninstitut.com

вињања која су се са муком постепено остваривала крајем XIX века.[20]

Као монах, архимандрит и епископ Мушицки је свакако добро познавао карловачко појање свога доба. Учио га је током школовања већ код сеоског даскала у Темерину, потом код свештеника Саве Поповића, а могао се усавршавати у појању и у Сремским Карловцима где су у његово време ђацима предавали славни појци Дионисије Чупић и Димитрије Крестић. Сам Мушицки је у Сремским Карловцима предавао различите предмете, али не и појање. Веома разноврсна и обимна архивска грађа не садржи детаљније податке о интересовању Лукијана Мушицког за црквено појање, осим у оквиру школских програма које је предлагао митрополиту. Међутим, у усменом предању XIX века сачуван је напев литургијске песме *Достојно јест* VIII гласа, као „Лукијаново *Достојно*". У сомборској препарандији кружила је прича да је Мушицки издржавајући епитимију у манастиру Гргетегу испевао ову мелодију, и то приликом посете митрополита Стратимировића манастиру. Мушицки га је дочекао певајући ово *Достојно*, а митрополит је, одушевљен песмом, разрешио Мушицког казне.[21] Слично пише и један од записивача ове мелодије, Гаврило Бољарић: „Владика Мушицки спјевао је једном приликом у тузи својој оно *Достојно*."[22]

У нотним записима налазимо две мелодијске варијанте Лукијановог *Достојна*. Једну су забележили сомборски препарандисти и Гаврило Бољарић, (Муз. пример 1).[23] Другу је у *Општем појању* Стевана Мокрањца објавио Коста Манојловић и означио је као „самопроизвољно *Достојно* Лукијана Мушицког" (Муз. пример 2).[24] Исти напев су записали Корнелије Станковић и његови следбеници, али без ознаке да је то Мушицково твореније.[25] Како је Мокрањац дошао до ове мелодије и података није нам познато, јер је Мокрањчев рукопис нестао у првом светском рату. Чињеница је, међутим, да је у корпус карловачког појања, које су на старим узорима крајем XVIII и почетком XIX века исхитрили фрушкогорски монаси и карловачки учитељи појања, унешено и једно твореније Лукијана Мушицког. У низу напева анонимних аутора, међу којима се каткада издвајају само они, именовани према средини у којој су настали (карловачко, новосадско, сомборско, крушедолско, тршћанско), *Достојно* Лукијана Мушицког је јединствен пример ауторског напева са почетка XIX века, који је крајем века доспео и у нотне записе.

Тиме се и име Лукијана Мушицког може уврстити у плејаду знаних и незнаних фрушкогорских монаха, врсних појаца, који су деценијама преносили, чували, кројили и прекрајали

[20] Упор. Стана Ђурић-Клајн, *Музичко школовање у Србији до 1914. године*, у: *Музичка школа „Мокрањац" 1899—1974*, Београд 1974, 11—41.

[21] Дијак Георгије (Ђорђе Перић), *Самопроизвољно „Достојно" Лукијана Мушицког*, Гласник Српске православне цркве, LXI, 4, 1980, 71—77.

[22] Г. Бољарић и Н. Тајшановић, *Српско православно пјеније*, књ. II, (Сарајево) 1891, IV.

[23] Види у: а) *Празнично црквено пјеније*, Београдска државна штампарија 1877, 46; б) Г. Бољарић и Н. Тајшановић, *Српско православно пјеније по карловачком старом начину*, књ. 1, св. 1, Липиск 1893, 22—24, бр. 10; в) *Црквено појање*, хектографисали у Сомбору 1904. Лазар Лера и Петар Зубан, „оригинал по појању Раде Бикара катихете Сомборске учитељске школе и проте пештанско-будимског", примерак ове књиге чији је власник био сомборски учитељ Богдан Лалошевић добили смо захваљујући љубазности Ђорђа Перића; г) Литографисани једногласни записи српског црквеног појања које су припремили ученици сомборске препарандије Б. Јелачић и Е. Теофановић 1905. године, сада у Архиву САНУ, Београд, Историјска збирка 14244/VI, 27.

[24] Стеван Ст. Мокрањац, *Православно српско народно црквено појање. Опште појање*, у редакцији и допуни Косте П. Манојловића, Београд 1935, 265—267.

[25] Рукописна заоставштина Корнелија Станковића, Архив САНУ, Београд, Историјска збирка 7888, књ. „Н", 72—73 (хармонизовано за четири гласа), једногласан запис у: Ст. Ст. Мокрањац, нав. дело, 263—264. Упор. такође, Д. Петровић, *Српско црквено појање и његови записивачи*, у: *Српска музика кроз векове*, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1983, 251—274.

http://www.balkaninstitut.com

старе и нове напеве, а вероватно су их и умножавали самосталним творенијима. Међу шишатовачким монасима као истакнути појци се помињу Симеон проигуман око 1717. године,[26] „гласовит певач" Пахомије Јовановић, архимандрит половином XIX века и игуман Пахомије Будић, на гласу појац.[27]

Архивска грађа и појачки рукописи из фрушкогорских манастира откривају велики број у своје време славних појаца и учитеља појања. Њихово умеће омогућило је каснијим записивачима (почев од половине XIX века) да нотама запишу разноврсно и богато музичко наслеђе на коме су прва знања о музици стицали и наши учени музичари (Станковић, Мокрањац, Маринковић, Коњовић, Христић...). Појци су упркос професионалном развоју музичке уметности код нас, наставили своју значајну и племениту мисију. Као прави занесењаци они и данас, тамо где их још увек има, са жаром и љубављу готово непримећени пољу старе напеве блиске и присне ратарима и грађанима, полуписменим и ученима, Србима у Југославији, Европи, Америци, на Новом Зеланду, у Африци и Аустралији, скромно чувајући од заборава оставштину за будућност.

УДК 783.6/497.11/.78.071.2

[26] Д. Руварац, *Извештај Вићентија Стефановића, архиђакона од 15. Септембра 1733. до 3. Децембра 1734*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III, 1913, 26, 42.

[27] Пантелејмон Јеврић, *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори*, Српске илустроване новине, 13, 15. јануар 1882, 3—5; на овај текст љубазно нам је указао др Динко Давидов.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

СЛЕПИЦА ИЗ ГРГУРЕВАЦА

Лазар Чурчић

Још увек старим писмом и са подоста славеносрпских речи, Вук је из Беча крајем 1816. понављао Лукијану Мушицком да му у Шишатовцу забележи три косовске песме од Шљепице из Гргуревaца. Први пут о томе је писао 18/23. септембра: „Гледайте за ону Шлѣпицу изъ Гргуревaца, те е добавите и препишите ми оне три косовске Пѣсне, пакъ ми ихъ пошљите."[1] У следећем писму, 14/26. октобра, Вук је Мушицком написао: „Да ми хоћете баремъ оне Косовске пѣсне послати одъ оне Шлѣпице изъ Гргуревaца, пакъ онда већъ како знате: „Берите кукурузе, поправляйте бурадъ, отачите вино, пеците ракію и пр."[2] Мушицки уверава Вука 21. новембра (3. децембра): „Не старайте се за Шлѣпицу Гргуревачку" и као да га убеђује да ће учинити све да му пошаље песме".[3] Ипак и 24. новембра (6. децембра) Вук подсећа Мушицког: „У другой половини одговора надам се да ћете ми послати оне косовске Пѣсне одъ Шлѣпице Гргуревачке. Еда е Сліепацъ Филипъ долазио ту послѣ мене?"[4] Опет из Беча, 28. новембра (10. децембра), Вук запомаже: „Камо за Бога оне косовске пѣсме од Шлѣпице Гргуревачке? Немойте се шалити него гледайте што пріе те ми ихъ пошљите."[5] Коначно, и пети пут, 12/24. децембра, Вук тражи: „Опетъ васъ молим, гледаите за оне косовске пѣсне одъ Шлѣпице Гргуревачке."[6] Архимандрит Лукијан Мушицки 15/27. децембра, непосредно пред полазак у Сремске Карловце, пише Вуку: „Чека ме кочіяшъ. Писмо ваше от 24. Ноемвр. /10. Декем. приміо самь [...] Шлѣпица Гргуревачка от юче ми васданъ лѣва у Монастыра. Монахъ Стефанъ преписуе. Већь е 5 написао. Предьесмо од пѣвца Бингулског' 2 дугачке преписали."[7] Четири дана потом 15/27. децембра, Мушицки пише Вуку: „От Шлѣпице су 6 пѣсана подъ црвеным плайвазомъ."[8] Првог дана Божића, 25. децембра 1816 (6. јануара 1817), „спрамъ свеће око 9 сати ноћи", Мушицки пише Вуку: „Сліепацъ Філіпъ долазіо е едан путъ после вас"[9], али не помиње Гргуревачку Шљепицу. Из Беча, 12/24. јануара 1817. Вук ће писати Мушицком: „Вала вам' на пѣсмама; добро су преписане све, него запитайте Оца Стефана шта е то *стременъ* и *копрена*? Валя да е онъ питао Шлѣпице: како бы иначе могао писати ріечи кое не разуміе."[10] Из Шишатовца, 6/18. фебруара 1817. Мушицки је писао Вуку: „Шта значи *стременъ* и *копрена* ніе знала ни Шлѣ-

[1] *Вукова преписка*, II, Београд 1908, 105.
[2] *Исто*, 106—107.
[3] *Исто*, 115.
[4] *Исто*, 119.
[5] *Исто*, 122.
[6] *Исто*, 124.
[7] *Исто*, 125.
[8] *Исто*, 128.
[9] *Исто*, 131.
[10] *Исто*, 134.

http://www.balkaninstitut.com

пица, коя е мом' дьакону, босанцу, діктирала. Но разумео самь од други'. Коню до *стремена*, кажу, значи, коню до ребара. *Копрена* значи повезачу женску, на подобіе убрадача, отъ фіна платна, али дугачку, узъ ледья, а спущену, сасвим' бело или малко плаветникасту. Као што е обычай быо, или мода, плаветно штіркати мараме вратне. — Тако носе найпаче Поморишкинье око' Сегедина, Чанада и т.д."[11] У међусобној преписци Вука и Мушицког то је био и последњи помен Шљепице из Гргуреваца.

Између 18/30. септембра 1816. и 15/27. децембра оне године, Вук је од Мушицког пет пута тражио да му пошаље три косовске песме од Гргуревачке Шљепице. Није за сумњу, Мушицки је желео да испуни Вукову жељу, али га је нешто спречавало да оконча тај посао. Вук се у Бечу домишљао да су јесењи ратарски послови у манастиру одлагали довођење Гргуревачке Шљепице у Шишатовац, што је по свој прилици и била истина. Чим су ти послови окончани, Мушицки је обезбедио довођење Гргуревачке Шљепице у манастир и наредио, још увек, монаху Стефану, рођењем Босанцу, да препише њене гусларске косовске песме. Спремајући се за пут у Ср. Карловце, док га је чекао кочијаш, Мушицки је писао Вуку да „Шљепица Гргуревачка од јуче", то ће рећи од 14/26. децембра 1816, „васдан пева, а монах Стефан преписује". Судећи по овоме писму, Вуку и није требало да пети пут тражи да му се препишу и пошаљу три косовске песме, јер је Мушицки пре но што је добио Вуково писмо већ обезбедио њен долазак у Шишатовац. Монах Стефан је исписивао косовске песме веома брзо, када је другог дана већ имао преписаних пет песама, а посао је настављао. Пошто се Мушицки вратио из Ср. Карловаца, послао је Вуку шест песама преписаних „црвеним плајвазом". Очигледно је, Мушицки је журио да пошаље Вуку косовске песме, па није дао ни да се препишу. Послао их је свих шест, онако како их је монах Стефан бележио црвеном оловком. Ако Мушицки није имао других разлога за ту журбу, онда би брзина којом су те песме забележене и послате у Беч морала бити доказ да је и њему било стало да песме што пре стигну до Вука.

Када је Мушицки „ноћи" о Божићу писао Вуку, јамачно је желео да потврди и ваљаност преписа песама забележених од Гргуревачке Шљепице, па је о препису написао: „Стефан [Станко] може бити да је послан у Н. Сад да се рукоположи [...] От овог 'мог' Стефана велику надежду имам, не бојте се, да вам га не буде жао. Учинићу га човеком. Моћиће се временом изрјадан Архимандрит, пак и Епископ и [! у] Сербији или у Босни — отечеству — бити. Да има у Бечу Србска капела, те би после 4—5 година могао бити при њој свештеником. А, Бог зна, још то може и бити. Како би Господа Србљи — Типограф, Коректор, Гдин Надзиратељ Вестника — могли бити сви без свога народног свештеника."[12] Већ 6/18. фебруара Мушицки ће бележити Стефана као „ђакон, Босанац", али не каже када је рукоположен у Новом Саду.[13]

[11] *Исто*, 138.

[12] *Исто*, 129.

[13] *Исто*, 138. У писму Вуку, 15/27. августа, јавио је Мушицки: „Млади о.[тац] Стефан одбеже (с мојим знањем) [...] 13/25 јулија у Сербију, оданде ће преко Влашке у Росију! О том ћу други пут више", стр. 267. Тек 13/25. октобра Мушицки ће се сетити обећања и написати Вуку: „За о.[ца] Стевана. Он је од две године искао пасош од С. С. [Стефана Стратимировића] да отиде у отечество; није добио. Смислили смо да пређе у Сербију, па отуд преко Валахије да отиде у Росију. Изашао је из манастира (с мојим знањем, тако да је све своје ствари које продао, које однео 13. [25] јулија, а 19/[31] Јулија прешао је прошу Забрежи [Забрежја], бивши два дана у Фенеку. Писао ми је из Босне, села Велике, 24. августа ([5] септембра) писмо велико от 3 табака. Цело је путешествије описао врло лепо, пуно анекдота и примечанија и описанија монастира. — Ја сам му отписао да иде к цељи — у Росију", стр. 271—272. Шта је касније било са ђаконом Стефаном можда има података у хартијама Лукијана Мушицког.

http://www.balkaninstitut.com

Вук је био задовољан Стефановим бележењем песама Гргуревачке Шљепице, те је крајем марта 1817. писао Мушицком: „Наговорите оца ђакона Стефана, или Александра, нека пита оца Герасима за ону песму *како је жаба платно белила и с раком се разговарала,* па нека је препише, па ми је пошљите."[14] Мушицки је 30. марта (11. априла) 1817. послао Вуку песму *Жаба и рак* и решење двеју загонетки, али није рекао ко их је преписао од оца Герасима.[15] Могућно је да је и ту песму преписао ђакон Стефан.

Јављајући Вуку да монах Стефан преписује песме од Гргуревачке Шљепице, Мушицки је додао: „Пређе смо од певца Бингулског 2 дугачке [песме] преписали." Да ли ово треба прочитати да је и те све песме преписао монах Стефан ја не умем рећи. Извесно је, међутим, да те две песме нико није ни покушао да идентификује, а певача из Бингуле поменули су само Теодора Петровић и Видо Латковић.[16]

О Божићу 1817. јавио је Мушицки Вуку да је Филип Вишњић био у Шишатовцу само једном после његовог одласка. По овом сведочењу могао је Вишњић долазити у Шишатовац о празнику рођења Богородице, Малој Госпојини, 8/20. септембра, на дан манастирске славе, али је могао онде доћи и на дан Св. Стефана Штиљановића, 4/16. октобра, који се, такође, славио у Шишатовцу. Да ли је оних дана долазила у манастир и Шљепица из Гргуревача не могу потврдно одговорити. Но ако је била здрава, и ако је био здрав њен водич, она није пропустила прилику да оде у Шишатовац и онде дође до нешто новаца. Не треба да буни што 4/16. октобра, на дан Св. Стефана Штиљановића, од Гргуревачке Шљепице нису преписане косовске песме. То о манастирској слави није било могућно. И Мушицки, и монах Стефан и сви други у манастиру имали су оног дана, и оних дана, послова које нису могли одлагати.

Вук је знао за шишатовачку славу 8/20. септембра, знао је да ће се тога дана онде наћи и слепаца, а ипак је 27. августа (8. септембра), две недеље пред најзначајнији манастирски празник, напустио Шишатовац и пропустио прилику да можда сретне и Филипа Вишњића, до кога је држао, и друге гусларе, које можда никада није ни срео.

Ваља рећи да Вук никада није боравио у Шишатовцу ни о једној од две манастирске славе, а ипак је онде упознао Гргуревачку Шљепицу. Могућно је да је она долазила у Шишатовац и других недеља и празника. Приликом једне такве посете могао ју је упознати и чути и Вук. Али могућно је да је Шљепицу из Гргуревача Мушицки знао и од раније, па је могао од ње записати и коју песму, као што ју је, најзад, могао довести и у Шишатовац да је упозна и чује Вук. Како је Вук уистину упознао Гргуревачку Шљепицу, а можда и певача из Бингуле, могућно је да се неће сазнати никада. Извесно је, међутим, да их је добро знао и да је држао до њихових песама. Од певача из Бингуле добио је две песме, а да за њих није пожуривао. Бележење песама Гргуревачке Шљепице ишло је, међутим, нешто спорије, али је Вук добио њених шест песама уместо три.

II

За четири од шест песама које су записане од „Слепице која је у Гргу-

[14] *Вукова преписка,* II, 159.

[15] *Исто,* 168—9; в. и Вук Стеф. Караџић *Српске народне пјесме,* Iр) 368, Београд 1973, 208.

[16] Теодора Петровић, *Лукијан Мушицки и наша народна песма,* у књизи: *Из српске књижевности,* Нови Сад 1974, 161. У томе раду она је рачунала да је Лукијан Мушицки послао Вуку две песме певача из Бингуле, пет песама које је монах Стефан преписао од Шљепице из Гргуревача и шест песама које је Мушицки послао Вуку. Рачунала је да је Мушицки послао Вуку „најмање петнаест песама" и погрешила је. Мушицки је послао Вуку осам песама, две од певача из Бингуле и шест које је преписао Стефан. Оних пет песама су међу оних шест. Грешку је приметио Видо Латковић, *Вуков рачун од јуначких песама,* Ковчежић, 2, Београд 1959 54—55.

http://www.balkaninstitut.com

ревцима седила", Вук је 1833.[17] рекао да је у другу књигу лајпцишког издања, 1823, уврстио *Пропаст царства Српског*, *Косовку ђевојку* и *Обретеније главе кнеза Лазара*, а у четврту књигу тог издања, 1833, песму *Марко Краљевић укида свадбарину*. Све те песме унео је 1845. у другу књигу бечког издања (*Пропаст царства српског*, II, 46; *Косовку дјевојку*, II, 51; *Обретеније главе кнеза Лазара*, II, 53; и *Краљевић Марко укида свадбарину*, II, 69). Тако су те песме ушле и у прво државно издање 1887, да би 1895. добиле коначно место по којима се прештампавају и цитирају (*Пропаст царства српског*, II, 45; *Косовка дјевојка*, II, 50; *Обретеније главе кнеза Лазара*, II, 52; и *Краљевић Марко укида свадбарину*, II, 68). Све те три песме су антологијске. Додуше, антологичари најчешће изостављају у много чему непоновљиву песму *Обретеније главе кнеза Лазара*,[18] а ређе то чине са песмама: *Пропаст царства српског*,[19] *Косовка дјевојка*,[20] *Марко Краљевић укида свадбарину*.[21]

Висока вредност четири песме Слепице из Гргуреваца потакла је зналце гусларске поезије да потраже и преостале две песме у Вуковим збиркама. Видо Латковић је тако у песми *Опет то, мало друкчије* иза песме *Марко Краљевић и соко* (Вук, II, 53) нашао елемената који су му пружили доказе да је и ту песму певала Слепица из Гргуреваца. Прихватајући Матићево мишљење да је и та песма сремска, Латковић је у њој видео: „1, Маркова хуманост као предмет песме сасвим одговара схватањима израженим у песмама за које је Вук казао да су слепице из Гргуреваца; по предмету јој је нарочито блиска песма *Марко укида свадбарину* (II, 68). 2, Употреба ретке речи 'стрмашце' у стиховима 25—26:

Паде крвца коњу до стрмашца
И јунаку до свилна појаса,

[17] Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, 5, Беч 1833; овде цитирано према: *Српске народне пјесме*, 4, Београд 1958, XXI—XXII.

[18] Има је само Винко Витезица, *Антологија народне поезије*, Београд 1937, 317—19.

[19] Веселин Чајкановић, *Петнаест српских народних песама*, Београд 1925, 107—9; Војислав М. Јовановић, *Српске народне песме*, антологија, прво издање, Београд 1922 (овде цитирано према 3. издању, 1926, 145—146); Винко Витезица, *Антологија народне поезије*, Београд 1937, 285—286; Матеј Сова, *Преглед народне књижевности с примјерима и теоријом*, Загреб 1955, 186—187; Војислав Ђурић, *Антологија народних јуначких песама*, 1. издање, Београд 1954 (овде цитирано према 7. издању, Београд 1973, 265—67); Војислав Ђурић, *Антологија народних јуначких песама*, 1. издање, Нови Сад—Београд 1973, 265—267.

[20] Др Бранко Дрехслер (Водник), *Изабране пјесме*, 1. јуначке, Загреб 1908, 96—100; в. и касније издања; Војислав М. Јовановић, *Српске народне песме*, антологија, 1. издање (овде цитирано према 3. издању, Београд 1926, 163—168); Винко Витезица, *Антологија народне поезије*, Београд 1937, 308—9; Војислав Ђурић, *Народне јуначке песме*, Београд 1947, 142—8; Тихомир Остојић, *Венац народних песама о жени*, Нови Сад 1947, 67—71; Војислав Милошевић — Драган Симић, *Јуначке народне песме*, Збирка 1, (Београд) 1948, 135—139; Илија Кецмановић, *Народне пјесме*, Загреб 1950, 84—8; Тврtко Чубелић, *Епске народне пјесме*, Загреб 1952, 108—12; Матеј Сова, *Преглед народне књижевности с примјерима и теоријом*, Загреб 1955, 191—4; Милорад Панић Суреп, *Народне песме*, Београд 1963, 60—3; в. и друга издања; Војислав М. Ђурић, *Антологија народних јуначких песама*, 1. издање, 1954, (овде цитирано према 7. издању, Београд 1973, 281—4); Војислав Ђурић, *Антологија народних епских песама*, I, 1. издање, Нови Сад—Београд 1958, 176—9.

[21] Тихомир Остојић, *Краљевић Марко у народним песмама*, 2. део, Нови Сад 1904, 136—45; Милош Ђурић, *Српске народне песме*, 4. свеска, *Марко Краљевић*, 2. део, Београд б. г., 39—45; Светозар Матић, *Антологија народних песама са прегледом народне књижевности*, Београд б. г., 123—6; Војислав Ђурић, *Народне јуначке песме*, Београд 1947, 166—76; Војислав Милошевић — Драган Симић, *Јуначке народне песме*, Збирка 1, (Београд) 1948, 160—67; Илија Кецмановић, *Народне пјесме*, Загреб 1950, 99—107: Тврtко Чубелић, *Епске народне пјесме*, Загреб 1952, 119—26; Војислав Ђурић, *Антологија народних јуначких песма*, 1. издање, Београд 1954, (овде цитирано према 7. издању, Београд 1973, 340—346); Војислав Ђурић, *Антологија народних епских песама*, 1. издање, Нови Сад — Београд 1958, 248—9.

http://www.balkaninstitut.com

који и иначе јако подсећају на једно слично место у песми *Косовка девојка* (II, 50);

Онде ј' пала крвца од јунака
Та доброме коњу до стремена,
До стремена и до узенђије,
А јунаку до свилена паса.

3, Песма се завршава пословичним стиховима:

Спомиње се Краљевићу Марко
Као добар данак у години,

а такви завршетци скоро су певачки манир слепице из Гргуревача.“[22]

Владан Недић је држао да је од слепе из Гргуревача забележена и песма *Дјевојка надмудрила Марка* по томе што: „Ка сремском гуслару воде језичке особине у песми: *ома, дечина, изволите.* Главни носиоци радње, Марко Краљевић и безимена заручница, припадају најужем кругу омиљених личности слепе из Гргуревача. Као у песми о укидању свадбарине, девојка је сиромашна:

Каде руча, она не вечера,
Кад састави ручак и вечеру,
Онда јој је руа недостало.

Исто као и у песми о укидању свадбарине, песма о надмудривању Марка Краљевића завршава се опорим хумором. Слепа из Гргуревача употребљавала је облик *веће* уместо *већ* да би добила потпуни десетерац;

Веће био светитељ Илија [...]
Веће књигу од Богородице.
(Пропаст царства српског)

Такав поступак огледа се и у песми *Дјевојка надмудрила Марка:*

Веће језди напред пред сватови [...]
Веће казуј, ко те научио?

Придајући важност епитету *зелен,* слепа из Гргуревача учинила га је саставним делом последњег стиха *Косовке дјевојке:*

И он би се зелен осушио!

У песми *Дјевојка надмудрила Марка* завршни десетерац одликује се истом особином:

Ни на глави зеленога венца!“[23]

И Стеван Радовановић је трагао за песмама слепице из Гргуревача које Вук није обележио. Пошав од тога да су четири „песме које су несумњиво забележене од гргуревачке певачице ...“ он пише и ово: „Владан Недић запажа: 'Четири њене песме показују велико узајамно јединство'. Пре свега [...] оне имају за позорницу, без изузетка, Косово.“[24] Радовановић је потом пошао корак даље и закључио да је и песма *Мусић Стефан* (Вук, II, 46) забележена од Слепице из Гргуревача и поред тога што је Владан Недић држао да је та песма забележена од слепе Живане.[25] Радовановић о томе вели: „И песма *Мусић Стефан,* за коју мислимо да би могла потицати од певачице из Гргуревача, припада косовском циклусу, баш као и остале песме ове певачице. Певачица песме *Косовка дјевојка* ову своју омиљену личност, поред истоимене песме, помиње и у песми *Марко Краљевић укида свадбарину,* а такође и у песми *Мусић Стефан.* Значи, у три од шест својих песама. Косовка девојка у истоименој песми носи у рукама 'два кондира златна', у песми *Мусић Стефан* понавља се та појединост; 'у руку јој два кондира златна'.

У најбољој песми слепе певачице из Гргуревача *Косовка дјевојка,* девојка сусреће јунака Орловића Павла, у песми *Марко Краљевић укида свадбарину,* она среће Марка, а у песми о којој говоримо — *Мусића Стефана* — овај јунак

[22] Видо Латковић, *Вуков рачун од јуначких песама,* Ковчежић, Београд 1959, 56—7.

[23] Владан Недић, *Слепа из Гргуревача певач Вука Караџића,* у књизи: *Вукови певачи,* Нови Сад 1981, 87.

[24] Стеван Радовановић, *Српске песникиње XIX века,* Београд 1981, 33.

[25] *Исто,* 33.

http://www.balkaninstitut.com

на растанку дарује девојку говорећи јој:

Нај ти, секо, Косовка девојко,
. . . . . .
А ја идем на бој на Косово.
. . . . . .
Ако Бог да, те се натраг вратим,
Лепшим ћу те даривати даром;
Ако л', секо, ја погибо амо,
Помениме по пешкешу моме!

То место неодољиво подсећа на песму *Косовка дјевојка,* на речи које говоре војводе Милош, Топлица и Косанчић Иван [. . .]

На ауторство безимене певачице из Гргуревача најснажније упућују следећи стихови:

Три је паше био и убио;
Кад започе бити четвртога,
Ту погину Мусићу Стефане. —

који су толико карактеристични за њену песму *Пропаст царства српског:*

Седам паша бише и убише,
Кад осмога бити започеше,
Ал погибе Богдан Јуже стари.

На могућност да је певач песме *Мусић Стефан* слепа певачица из Гргуревача указује и завршетак песме у коме се помиње царство земаљско:

И ту нам је и кнез погинуо;
Ту су Срби изгубили царство
Честитога цара земаљскога."[26]

Уместо шест бележи се сада већ седам песама које су могле бити записане од Гргуревачке Шљепице. Било би, у оваквој ситуацији, потребно искључити једну песму из репертоара ове одличне гусларке и доћи до онога броја који је забележио Лукијан Мушицки. Тај посао, међутим, неће бити лак. Мени се чини да га и не треба започињати. Није, чини ми се, искључено да је Вук могао имати и више од шест песама Слепице из Гргуревача. Шест песама су неоспорне, али могуће је да нису и једине. Неку песму од Гргуревачке Шљепице могао је забележити и Вук у Шишатовцу 1815. или 1816. године. Била је још једна прилика да Вук дође до песама Слепице из Гргуревача. Платон Атанацковић је, наиме, послао Вуку, у време када је био шишатовачки архимандрит (1829—1834) песму *Царица Милица и Владета Војвода,* „готово сасвим овакву" какву је забележио од слепице Степаније из Јадра.[27] Вук није рекао од кога је Платон забележио песму и колико је оном приликом добио песама из Шишатовца. Ову једину од које није сачуван препис, а није ни објављена, могао је Платон Атанацковић забележити и од Гргуревачке Шљепице, дабогме ако је била жива. За овакву могућност ја немам никаквих потврда и овде је бележим тек да се и она има на уму. Број од шест њених песама, дакле, и не мора бити коначан, па отуда може бити да је сасвим поуздано идентификовано њених седам песама. Но да ли су оне три, од седам, одиста и забележене од ње ваља примати, уз сва уважавања разлога врсних познавалаца гусларске поезије, и са једним малим процентом резерви.

III

Вук је пажљиво прочитао песме Гргуревачке Шљепице одмах пошто их је примио из Шишатовца. Већ 12/24. јануара 1817. питао је Мушицког за речи *стремен* и *копрена.*[28] Мушицки му је одговорио да Шљепица није знала те речи, а онда је о тим речима написао што је чуо.[29] Никола Банашевић је примио Мушицково објашњење да их није чуо од Сремаца[30] и закључио „да Вука нису задовољила тумачења Мушицког", те ће касније „од њих одустати".[31] И не само то. Никола Банаше-

[26] *Исто,* 33—36.

[27] Вук Караџић, *Предговор,* у: *Српске народне пјесме,* књ. 4, Беч 1833, XXII, (овде цитирано према издању: Београд 1958, XXI).

[28] *Вукова преписка* II, 134.

[29] *Исто,* 138.

[30] Никола Банашевић, *Косовка дјевојка и нека Вукова тумачења,* у: Прилози за књижевност језик, историју и фолклор, књ. 26, свеска 1—2. Београд 1960, 39.

[31] *Исто,* 40.

http://www.balkaninstitut.com

вић је закључио да је Вук „увидео да је значење које је дао у *Рјечнику* од 1818. произвољно, и да *копрена* значи нешто друго, отприлике оно што му је Мушицки јавио. Зато је у *Рјечнику* из 1852. изоставио све оно што је о тој речи казао у првом издању, па и саме примере, и заменио их."[32] Очигледно је, по овоме, да је Вук непрекидно радећи на *Рјечнику* имао на уму и песме Гргуревачке Шљепице.

О томе колико је држао до косовских песама Слепице из Гргуревача, Вук је показао већ у првом издању *Рјечника* 1818. године. Из тих песама исписао је Вук ове речи и стихове:

Из *Пропасти царства српског,*
Земаљски

Или волиш царству небескоме	13	стих
Или волиш царству земаљском	14	„

Из *Косовке дјевојке,*
Разбој

Она иде на Косово равно,	10	
Па се шеће по разбоју млада	11	
По разбоју честитога кнеза.	12	

Аздија

На њему је коласта аздија		
[На јунаку коласта аздија]	57, 79	102

Копрена

На руци му копрена од злата;	104	
[Обазре се и погледа на ме]	105	изостављен стих
С руке скида копрену од злата,	106	
С руке скида, па је мени даде:	107	
На, ђевојко, копрену од злата,	108	
По чему ћеш мене споменути,	109	
По копрени, по имену моме.	110	
[На, девојко, копрену од злата]	108	у песми

Стремен

Онђе ј' пала крвца од јунака,	123	
Та доброме коњу до стремена,	124	
До стремена, и до узенђије,	125	
А јунаку до свилена паса.	126	
[Онде ј' пала крвца од јунака]	123	у песми

[32] *Исто*, 41.

Уд [худ]

Јао, јадна, уде сам ти среће	134	

Из песме *Марко Краљевић укида свадбарину,*

Узраст

Красна ти си стаса и узраста	12	

Прекоморац

Како дође Арап прекоморац	27	

Саморан [самохран]

Па шта ће ти саморана мајка	77	

Свадбарина

Ваља да је ђе нашао ђевојку,	134	
Пак нам иде, носи свадбарину.	135	
[Ваља да је нашао девојку,	134	у песми
Па нам иде, носи свадбарину.]	135	„ „

Из песме *Обретеније главе кнеза Лазара*

Паметовати

Мо'ш ли знати и паметовати	21, 52	
[Можеш знати и паметовати]	21, 52	у песми

Најсложенији случај су речи и стихови из *Мусића Стефана*. Све се чини да је Вук имао две варијанте песме. Прву је користио за *Рјечник* 1818, а другу је објавио у другој књизи бечког издања (II, 47).

Ваистина

Па позива слугу Ваистину:		
„Ваистино моје чедо драго.	7	
[Ал' беседи Мусићу Стефане:	6	у песми
„Ваистино моје чедо драго"]	7	„ „

У песми *Посавчић Стефан* (Вук, IIр, 31) има, међутим:

Па дозива Ваистина слугу:	6	
„Ваистина, моја верна слуго"	7	

http://www.balkaninstitut.com

Ову другу песму добио је Вук од Ђорђа Стефановића Којанова знатно касније.[33]

У песми *Смрт деспота Јована* (Вук, IIр, 88) за коју се не зна ко ју је послао Вуку има стих:

Ваистина, моје чедо драго. 5, 10

Ограшје

У *Рјечнику*

Божја помоћ Косовко ђевојко
Ђе, си, сестро, на ограшју била
Д'о Бог добро кнежева војводо
Нисам нигђе на ограшју била
Нисам клобук на боју добила

У песми

Божја помоћ, моја сејо драга 115
Где си, душо, на ограшју била 116
Здраво да си кнежева војводо 123
Нисам нигди на огршају била 124

Пород

. . . . . .
Не имао од срца пород 24

Извесно је да је Вук за *Рјечник* јекавизирао стихове, а када је објављивао песме, онда то није чинио. Био је, очигледно је, још у дилеми, до 1823, да ли да јекавизира или не песме које је добио са екавског подручја. Срећом, ту је дилему брзо отклонио.

Проблем *Мусића Стефана* упућује да је Вук имао две варијанте песме. Једна је могла бити Живанина, а друга Слепице из Гргуреваца. Тешко је, међутим, одговорити на питање, која је варијанта била једне, а која друге Шљепице. Песме су морале бити сличне, као и у случају *Царице Милице и Владете Војводе*, штета је само што Вук није сачувао бар ону варијанту коју није објавио.

IV

Четири песме записане од Слепице из Гргуреваца објавио је Вук у лајпцишком издању. У другој књизи, 1823. објавио је: 17, *Пропаст царства Српског;* 18, *Обратеније главе кнеза Лазара;* 21, *Косовка ђевојка,* а у четвртој књизи, 1833, 9, *Марко Краљевић укида свадбарину.* Све три песме које се приписује Гргуревачкој Шљепици, *Опет то, мало друкчије* (иза *Марко Краљевић и соко), Девојка надмудрила Марка* и *Мусић Стефан* први пут су објављени у другој књизи *Народних пјесама,* 1845. године.

Све песме које су забележене од Гргуревачке Шљепице, и четири за које је посведочио Вук, и три које су касније идентификоване као њене, иду у ред мотивских песама и све су косовске. По овоме она иде у ред оних гуслара слепаца, професионалаца дакле, која је певање учила и добро научила. Нема података како је певала и ударала уз гусле, те није могућно рећи како је овладала тим најважнијим елементима гусларског певања. Но ако се не зна како је певала и ударала уз гусле, извесно је да је текстове које је певала научила беспрекорно и да их је преносила на најбољи могућни начин. Чинила је то по цену и да не зна речи које је певањем ширила. Једва да у њеним песмама има онаквих места за које би се могло рећи да ремете и умањују вредност песама. Можда је највеће одступање у њеним песмама оно у *Обретенију главе кнеза Лазара* када после стихова:

Моле свеца, куд ће светац поћи,
Да којој ће Лаза Задужбини:

који су више него коректни, пева:

Ил' Опову, или Крушедолу,
Ил' ће Јаску, или Бешенову,
Ил' Раковцу, или Шишатовцу,
Ил' ће Ђипши, или Кувеждину,

што одудара и што је без сваке сумње уметак који се лако распознаје, а после кога опет следи беспрекорна интерпретација. Тај уметак, то ми ваља рећи,

[33] Живомир Младеновић, *Рукописи народних песама Вукове збирке и њихово издавање,* у: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме,* књ. 1р, Београд 1973, CCXXII.

http://www.balkaninstitut.com

смета, одудара од целине. У њему се, међутим, веома коректно помињу фрушкогорски манастири, прво Крушедол и Хопово, два водећа манастира у Фрушкој гори, а онда се ређају Јазак, Бешенова, Раковац, Шишатовац, Ђипша и Кувеждин. Међу тим манастирима као да недостаје Беочин, да би се добио круг манастира између којих су негде на средокрађи њени Гргуревци, изузимајући дабогме Крушедол и Хопово, који су ту дошли као водећи манастири.

Мени се чини да уметак у *Обретенију главе кнеза Лазара* није производ Слепице из Гргуревача. Начин на који је она преносила текстове песама једва да доводи у питање могућност њених интервенција. Само певач највиших вредности њена формата могао је да преноси гусларску поезију онако како је она то чинила. Примери из *Косовке дјевојке* то ће најбоље потврдити. Сви примери су обраћања војвода Косовки девојки. Милош то казује овако:

На, девојко, коласту аздију,
По чему ћеш мене споменути,
По аздији, по имену моме.
Ево т' идем погинути душо,
У табора честитога кнеза.
Моли Бога, драга душо моја,
Да ти с' задраво из табора вратим,
А и тебе добра срећа нађе:
Узећу те за Милана мога.

У следећем епском понављању Косанчић Иван казиваће исто, изузетак ће бити само први стих:

На, девојко, бурму позлаћену,

а даље се све понавља у најбољој традицији гусларске поезије.

Коначно, Милан Топлица казује онај први стих овако:

На, девојко, копрену од злата,

да би казивање завршио стихом:

Узећу те за верну љубовцу.

Ту, рекао бих, савршену гусларску песму завршава Гргуревачка Шљепица на једини могући начин стиховима:

Јао, јадна, уде сам ти среће!
Да се, јадна, за зелен бор ватим,
и он ви се зелен осушио!

Тешко је поверовати да је ова сјајна слепица било шта одузела или било шта додала песми. *Косовка дјевојка* је дошла до ње у најлепшем и најбољем облику. Такву ју је она певала и казивала за хлеб и рухо, а у једном тренутку и за вечност монаху Стефану у Шишатовцу (14. и 15. децембра 1816, а можда и још који дан више, ако му је било потребно да што провери и поправи).

Савршенство песама забележених од Шљепице из Гргуревца навело је Владимира Ћоровића да закључи, на предавању у Новом Саду 24. маја 1925, да је песма *Пропаст царства српског* „постала у црквеним круговима, под утицајем црквене књижевности и летописа".[34] То Ћоровићево мишљење је, чини се, Светозар Матић проширио и доказивао да су косовске песме настале у Срему у XVIII веку. Ћоровић то није могао пожелити да каже.

Певач таквог односа према ономе што је научио и што је беспрекорно преносио како је то чинила Слепица из Гргуревача није ни умео ни смео да мења. Није такав певач могао да унесе у песму ни онај уметак у *Обретеније главе кнеза Лазара* о коме је напред било речи. Тај уметак је Шљепица из Гргуревца по свему добро научила и преносила на најпоузданији начин у традицији најбољих професионалних певача слепаца. На жалост, о учењу Гргуревачке Шљепице, не зна се, такође, ништа.

Оно што се зна о учењу гуслара слепаца је све у фрагментима. Познато је да је у Земуну слепица Живана имала ученицу слепицу Јецу. Тај податак је, међутим, сасвим скроман. Јеца је била слепа и ваљало јој је да у сиротињи долази до коре хлеба. Такав је ваљда био животни пут свих слепих певача, чак и када можда нису били из сиро-

[34] Веселин Чајкановић, *Петнаест српских народних песама*, Београд 1925, 174.

http://www.balkaninstitut.com

машних кућа. Вук је забележио да је Јеца слепица из Земуна певала „просећи од куће до куће, т.ј. кад дође пред чију кућу, она поче уз гусле пјевати (да је чују да је пред кућом), па кад јој се што удјели, или одговори да се не нада ничему, она престане ондје докле је испјевала, па иде даље, а ко је замоли, она му пјева цијелу пјесму, као што је мени пјевала неколико пута".[35] То што је Вук рекао о слепици Јеци иде, међутим, више у историју социологије него у историју поетике усмене предаје.

Оно што би требало да се поузданије зна о школовању слепице Јеце остаће, чини се, заувек непознато. Већ прво питање о њеном школовању нема одговора. Извесно је, наиме, да је она била Живанина *ученица*, али се не зна шта је њој била Живана, да ли је она била учитељица или мајсторица. Још мање се зна какав је био однос ученице према, условно речено, мајсторици. Када се не знају ни тако обичне ствари, не може се знати ни како се и колико се учило певање и ударање уз гусле. Дакако, не зна се ни однос ученика и мајстора-учитеља — у дневном животу и слично.

Начин на који је учила Јеца код Живане није био и једини начин учења гуслара слепаца. У Срему су у XVIII веку постојале корпорације слепих,[33] а међу њима је тек део стицао хлеб гуслањем. За слепе гусларе постојало је јамачно организовано школовање. Фрања Кухач је од сремског гуслара Тиме Прелића поуздано чуо за гусларе Тому из Каћа и Недељка из Лока, обојица су били из Шајкашке, и обојица су учили у Иришкој слепачкој академији,[37] па би то морао бити и поуздан доказ о тој, пре свега социјалној, организацији слепих. Школа у Иригу радила је само зими.[38] Засигурно је у то време обезбеђивала смештај у лагумима и омогућавала учење певања и песама. Ко је стајао иза тог посла није познато, али је извесно да је та, назовимо је, школа несрећницима без вида пружала какву-такву социјалну заштиту.

Еуген Весели је 1826. писао да су скупине слепих биле еснафске организације у којима „старији обучавају млађе и на тај начин остале су сачуване [...] прекрасне песме".[39]

Учење код мајстора (учитеља), и у школама каква је била Иришка слепачка академија није давало увек исте резултате. Еуген Весели је сведочио да је у оваквом школовању било „оних који су [били] жељни знања и оних који то нису [били]. Разуме се, само по себи, једни од њих дају се образовати, а други само дотерати. Ови потоњи често прећу усред једне песме у неку другу, такође певају једну исту песму други пут друкчије него први пут. Но, ипак, има просјака чијем се изражавању приликом певања морамо дивити."[40] Овом сведочењу Еугена Веселија једва се шта може додати или одузети. Савременик Шљепице из Гргуревача, он је на свој начин сведочио и о њој, ако је и није знао.

О Слепици из Гргуревача не зна се ништа више од песама које су доспеле до Вукове друге књиге. Све њене песме иду у врх српскохрватске гусларске поезије. По томе је Гргуревачка Шљепица учила на добром месту и била је изванредни ученик. Неопходна средства за живот стицала је и она слепарењем (прошњом) по селима и градовима, по сеоским и манастирским славама, на ва-

[35] Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. 1, 1841, *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 4, Београд 1975, 155.

[36] Љубомир Савић, *Историја слепих Срби је*, 1. део, Београд 1964, 63.

[37] Фр. Ш. Кухач, *Прилог за повјест глазбе јужнославенске*, *Рад* ЈАЗУ, XXXVIII, Загреб 1877, 15. Кухач пише погрешно „из Кача" уместо „из Каћа" и „из Лота" уместо „из Лока". Кухач је имао у својој збирци гусле које је начинио „сремски" гуслар Тома из Каћа око 1840, што ће рећи да га је знао и лично. Чини се да је Кухач погрешно забележио и име Тиме Прелића, јер Алојз Шмаус и Митар Влаховић, *О епској песми*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. 7, 1932, 92—3, бележе његово име Тома Прелић.

[38] Љубомир Савић, *Историја слепих Србије*, 64.

[39] *Исто*, 63.

[40] *Исто*, 63—4.

http://www.balkaninstitut.com

шарима и ко зна још у каквим све приликама. Не зна се ни како је изгледала, како се облачила, као што се то не зна ни за једну гусларку слепицу (никада и нико није сликао ове гусларке), не зна се ни какав је имала глас, нити како је ударала уз гусле. Од ње су за вечност остале, срећом, само прелепе косовске песме захваљујући Лукијану Мушицком, Вуку Караџићу и монаху Стефану. За жалити је што није забележено још њених песама, и оних слабијих, јер би и оне биле незамењиво сведочанство о гусларској поезији. Професионални певач какав је била Слепица из Гргуревача замењивала је данашња механичка средства у бележењу српскохрватске гусларске поезије усмене предаје, па је све оно што је она знала а није забележено чист губитак. Што иза ње није остало више бар она није крива.

УДК 398.8(=861):886.1/.2-1(091)

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ИКОНА *РОЂЕЊЕ БОГОРОДИЦЕ* ИЗ ШИШАТОВЦА

Мирјана Татић-Ђурић

Када је између 1521—1529. Срем коначно потпао под турску власт, у изворном делу Реметице која тече према посавини, налазио се још манастир римокатоличког реда Павлина, а цркву посвећену Светом Николи звану „Реметско" оборили су пребегли калуђери из Жиче — игуман Теофило са монасима Иларијоном и Висаријоном. На рушевинама манастира Реметице подигли око 1520. Шишатовац.[1] То се збило у доба „вождоначелнице" деспотице Јелене, удове Јована Бранковића, како се саопштава у оснивачкој повељи. Још 1566. Шишатовац је носио топографски назив по речици Реметици — Реметско, Ремета и Реметица.[2]

У манастирској библиотеци чувао се, под бр. 139, шишатовачки поменик. Ту се као ктитори наводе деспот Стеван, син Јелене Берисављевић, и њен заповедник војске, Теодор. Такође се помињу и игуман Теофило, проигуман Василије и јеромонаси Иларион и Висарион. Овако развијена црквена хијерархија упућује на претпоставку да је манастир сазидан и пре 1520.[3] Међу осталим драгоценостима у манастирској библиотеци чувала се и икона *Рођење Богородице*[4] која је највероватније била престона икона, јер је и црква била посвећена празнику рођења Богородице, односно малој Госпојини. Сада се икона налази у Музеју српске православне цркве у Београду.

На дасци величине 70,5 × 90 × 5,4[5] насликана је тема Богородичиног рођења. Преко златне подлоге, у богатој колористичкој гами, са бројним нијансама плаве, зелене, ружичасте, окера и цинобера, дата је композиција, инспирисана апокрифним текстовима, античком традицијом и византијским церемонијалом. Инкарнат поседује хладни окер са брижљиво истакнутим цртежом и једва уочљивим сенкама зеленкасте умбре. Мајстор није пропустио ни један детаљ а да га не потенцира златом, са очигледном жељом да се истакне теофанија приликом доласка мајке Бога на свет. У првом плану приказана је Ана на високој постељи са девојком која маше флабелом иза ње, четири девојке испред доносе понуде и стављају пред Ану. Крај ногу породиље је Богородица, умотана у пелене, смештена у колевку, а уз њу седи девојка са преслицом. У задњем плану, сасвим у центру, у архи-

[1] Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 350.

[2] Милан Кашанин, *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 359. Име Шишатовац почело је да се употребљава тек од друге половине 16 века.

[3] *Ibidem*

[4] Лазар Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931,63 и даље, т, LXIX, XVII.

[5] Народни музеј, *Средњовековна уметност у Србији*, Београд 1969, но. 72.

http://www.balkaninstitut.com

тектонским кулисама, приказан је сусрет Јоакима и Ане.[6]

Уз остале шишатовачке старине, Лазар Мирковић[7] је дао и детаљан опис иконе *Рођење Богородице* која се у то доба чувала у цркви на хору.

Такође узгред, и Милан Кашанин у *Војводини*, I, помиње ову икону дајући следећу квалификацију:[8] „Слика је у композицији развијена, у цртежу суха и оштра али жива и забавна у свом приповедачком елементу." Оцена С. Радојчића[9] иде даље и дубље. И како он дословце вели: „Ретке су српске иконе XVI века које подржавају истовремене критске радове. Цртеж дат крупним невештим потезима без моделације; оне широким равним површинама дочаравају лакоћу и ведрину наивне народне уметности."

Што се тиче критског утицаја, и ако не експлицитно речено, Радојчићева оцена треба да се односи не на стил већ на иконографију. Касније су са више документованости пришли овој теми Медаковић,[10] С. Петковић,[11] Теано Хацидакис[12] и Вотокопулос,[13] указујући на пут утицаја, преко штампаних књига. На тлу Венеције, једном од главних центара и расадника критске културе, образовала се критско-венецијанска стилска симбиоза, са центром у Братовиштини Св. Ђорђа Грчког. Непосредно на извору, и штампарија Божидара Вуковића прихватила је радије ову еклектичну варијанту источне културе но чисто западну Књиге које су одатле преношене по читавом православном истоку постале су предлошци, не само књигама већ и зидним сликама и иконама. Тако се иконографска новина — појава сусрета Јоакима и Ане код златних врата — најпре може протумачити као копија узора који се јављају у минеју Божидара Вуковића[14] и *Часослову* Јакова из Камене реке,[15] док се почетком XVIII века у кијевском Антологиону[16] држи ова иконографска схема у

[6] Светозар Радојчић, *Иконе Србије и Македоније*, Београд 1962, 76—77.

[7] Лазар Мирковић, *op. cit.*, 63—64.

[8] Милан Кашанин, *op. cit.*, 444.

[9] Свет0раз Радојчић, *op. cit.*, 76.

[10] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958, 131, т. XXXIX. Дајући богат материјал аналогија, аутор показује да је у српској уметности графика прва дала решење за иконографско сажимање сцене. Исти аутор и даље подвлачи такав став (D. Medaković, *Die Italo-Kretische Malerei und die Serbische Graphik des XVI Jahrhunderts*, Actes du XII e Congrès International des Etudes byzantines, III, Beograd, 1964, 252). Он наводи да *Минеј* Божидара Вуковића из 1538. показује новину у иконографији Рођења Богородице која је сродна са решењима на фрескама у Моливоклисији на Атосу из 1538. год. Видети илустрацију схеме минеја Божидара Вуковића у: Дејан Медаковић, *Стари српски дрворез*, Београд 1964, сл. 10.

[11] Сретен Петковић, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности, 12, Нови Сад 1976, 130, цитира резултате код Медаковића.

[12] Nt. Chatzidaki, Γέννηση Παναγίας — Γέννηση Προδρόμου, παραλλαγές καί ἀποκρυστάλλωση ἑνός θέματος στήν κρητική εἰκονογραφία τοῦ 1500 — 16 αἰῶνα, Λελτίον Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. 4, 11, 1982 — 83, 127 — 178.

Своју студију о иконографији рођења Јована Претече и Богородичиног, Хацидакис заснива на 34 примера различитог порекла и хронологије, констатујући да је узор била критска фреска из Валсамонеро, око 1400, не заборављајући ни улогу рукописа у ширењу типа током друге половине XV века и у XVI веку, идући са Крита.

[13] P. L. Vokotopoulos, *A propos de l 'influence de la peinture cretoise sur la gravire serbe du 16 e siècle*, Balkan Studies, 24, 2, Thessaloniki 1983, fig. 3—5, p, 675—6, допуњава опширну документацију С. Петковића, додајући гравире Јакова из Камене реке, јер се Петковићева тематика односила на примере Божидара Вуковића.

[14] Лепи примери празничког минеја Божидара Вуковића чувају се у Београдском Народном музеју и у Универзитетској библиотеци. Такође богату илустрацију поседује примерак из Конаице који је илустровао Мојсије из Дечана. Види Б. Бујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд 1973, 172, и Д. Медаковић, *Графика op. cit.*, 123—142, 204—220.

[15] *Чаловац* штампан у Венецији, који је илустровао Јаков из Камене реке 1566. године, има сцену Рођења Богородице са сусретом Јоакима и Ане код Златних врата, три жене које нуде дарове, Благовести Јоакиму и колевку са дететом али без служавке. Петар Атанасев, *Јаков Краиков, књижовни писатељ, график, XVI в*, Софиа 1980, фиг. 41.

[16] У кијевском *Антологиону* гравира је рађена 1619. године. П. Атанасев, *op. cit.*, фиг. 85.

http://www.balkaninstitut.com

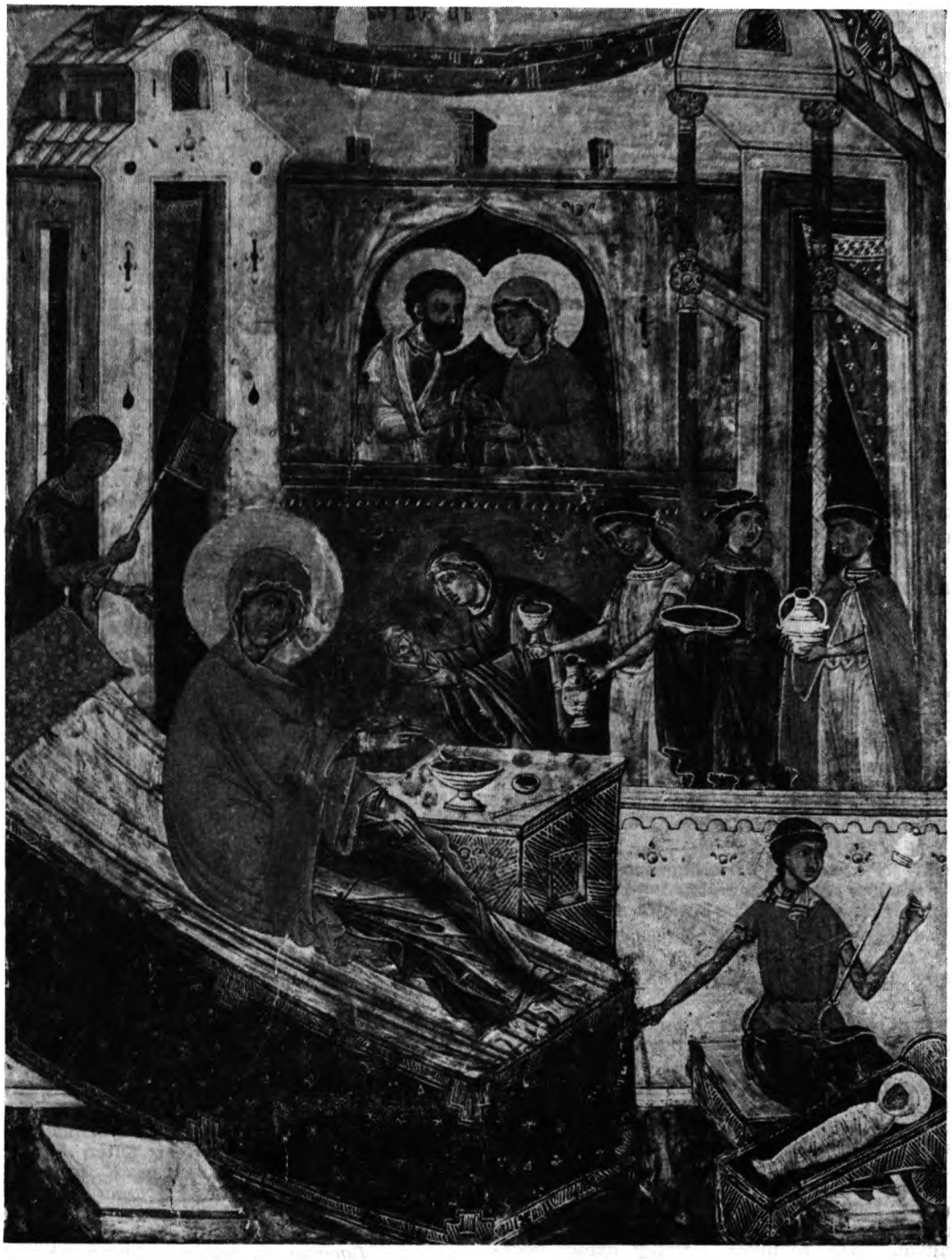

Икона *Рођење Богородице* из Шишатовца

http://www.balkaninstitut.com

истој традицији какву срећемо најпре на зидном сликарству Крита у Валсамонеро 1415,[17] на синајским иконама, лепом примеру из збирке Канелопулос,[18] икони *Рођења Богородице* у Закинту,[19] и Като Меропи у Епиру, где је радио чувени мајстор Ксенос Дигенис.[20] У свим тим примерима, сем сусрета Јоакима и Ане јавља се и предиља уз колевку. Од старе иконографске схеме, где је тежиште на купању детета, остала је само поворка девојака које носе дарове.

Још је Ксингопулос у својој историји постивизантијске уметности, уочио појаву нове иконографске варијанте у сцени Рођења Богородице код Теофана Крићанина у Великој Лаври на Атосу.[21] Ову сцену је мајстор Теофан дао двапут: прво у трпезарији, у оквиру менолога, према старој палеолошкој схеми, а затим у сценама из живота Богородице, где је убачен Сусрет код Златних врата у саму сцену Рођења. Остале атоске цркве[22] немају овај мотив који је Крићанин пренео из своје постојбине или са неке синајске иконе.[23]

У циклусу Богородичиног живота где сцене теку континуално (пример Краљеве цркве,[24] сусрет Јоакима и Ане непосредно се наставља Рођењем. У менологу Василија II[25] где свака епизода има свој оквир, Сусрет код Златних врата се појављује као засебна икона, и тако ће бити каткад извођена и у иконопису.[26] Рекло би се да се у менологу и на фрескама десило сажимање двају композиција у исти кадар, не због лаконичности израза већ због недостатка простора. Пример Теофанове схеме на Атосу могао је исто тако утицати као и штампани узорак Божидара Вуковића или Јакова из Камене реке. Икона сличне схеме, на пример она у баварском националном музеју,[27] обично се сматрала делом Крићанина са Атоса.

[17] Фреска у Валсамонеру поседује све конститутивне елементе што се тичу композиције Рођења Богородице. Ту су Сусрет код Златних врата, Анђео се јавља Јоакиму, Ана у породиљској постељи и колевка с Богородицом коју чува девојка која преде. N. Chatzidaki, *op. cit.*, фиг. 15, кат. 16.

[18] Nt. Chatzidakis, *op. cit.*, фиг. 8 т. 6 и фиг. 10, кат. 8. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Αθῆναι, 1956, II, νο 236, ρ. 206-207.

[19] N. Chatzidaki, *op. cit.*, фиг. 11, кат. 9. Икона је страдала у земљотресу. Налазила се у месном музеју Закинта и представља изванредно сликарско дело с почетка XVI века.

[20] Фреске се датирају у 1493. годину. Налазе се у месту Погони у Катомеропи у Епиру. Види N. Chatzidaki, *op. cit.*, фиг. 18, кат. 20.

[21] Gabriel Millet, *Les Monuments d'Athos*, Paris, 1927, pl. 140, 2. Фреска је из 1536. године.

[22] Ibid., 142,2 (мајстор Теофан, сцена Рођења с Акатистом у Лаври); ibid. т. 157, 2 (Моливоклисија, Рођење Богородице из 1556, такође рад Теофана); ibid., 182,3 (иста сцена у Ксенофонту из 1544); ibid., 204,1 (Дионисију, рад Зорзија из 1547) и фреска у Дохијару из 1565. године (т. 227,1). Истодобна је Теофанова фреска у Великим метеорима датирана 1552. годином. Сличну схему поседује и фреска у Св. Павлу на Атосу (Fritz Fichtum, *Wandgemälde der Athosklölstern*, Berlin, 1931, 32, 45.

[23] Видети белешку број 18.

[24] Jacqueline Lafonaine Dosogne, *The Kariye Djami*, Princeton, Bollingen Series, LXX, 1975, IV, фиг 11. На фрескама у Богородици Перивлепти у Охриду и Краљевој цркви у Студеници сусрет код Златних врата припада претходној сцени у фризу.

[25] Минијатура која илуструје Рођење Богородице у ватиканском рукопису XI века (Менолог Василија II, Vat. gr. 1613) fol. 22, радио је сликар Мина, мада по свом сликарству подсећа и на Михаила Малог, илуминатора исте рукописне књиге. Но Мина нема тај исти смисао за нијансирање, а у осећању колорита далеко је грубљи. Међутим, треба истаћи његове цртачке квалитете, са способношћу да готово натуралистички прикаже оно виђено. Упор. J. Lafontaine Dosogne, *op. cit.*, IV, fig. 12.

[26] Узмимо, на пример, једну грчку икону XVII века која се налази у универзитетској збирци у Кардифу. Композиција је сведена само на сусрет Јоакима и Ане (*Byzantine Greek and Russian Icons*, University College, Cardiff 1973, pl. 104.

[27] W. Felicetti—Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Olten Lausanne 1956, т. 127 б; Вера Лихачева, *К вопросу об иконографии рождества Иоанна Предтечи, иконы „Рождества Иоанна предтечи" Государственного Эрмитажа и „Рождество Богоматери" Баварского музея в Мюахене и Синайского монастиря Святой Екатерины*, Известия на Института за изкуствознание, т. XIII, 1969, 191—198; и *Ikonen 15—19 Jahrhundert*, München, 1970, no 4.

http://www.balkaninstitut.com

Знамо да су мајстори турског периода често илустровали текст протојеванђеља Јакова[28] са више и мање сцена из живота Богородице. У припрати Грачанице и Пећке патријаршије садржала се још палеолошка схема са девојком која преде крај колевке. Оваква сцена јавља се у готово свим црквама XVI и почетком XVII века: Брезовици, Дубочици, Морачи, Трнави, Подврху, Ломници, Подмаинама, Тројици пљеваљској, Пиви и Хопову, Благовештењу кабларском, Тутину и Петковици.[29] Нарочито је у том погледу интересантан живопис у Петковици из 1588. године,[30] где се осећа снажан утицај графике на живопис. То је први запазио Д. Медаковић,[31] поредивши неке сцене са *Празничним минејем* Божидара Вуковића из 1538. *Рођење Богородице* у Петковици веома је оштећено, но остали боље сачувани делови живописа показују и стилске сродности са нашом иконом.[32] И не би било чудно да Петковица, као филијала Шишатовца, има живопис и иконе које је радила иста група сликара.[33]

Сухост третмана заједничка је особина живописа последње четврти XVI века, ако се изузме мајстор Лонгин[34] чија је индивидуалност и даровитост изван правила. Већ око 1574. фреске у Морачи[35] показују исту склоност ка линеарној редукцији облика, лакој деформацији и извесној диспропорцији између тела и ликова. То гравитирање ка већој стилизацији и линеаризму почиње и нешто касније од пећке и грачаничке[36] припрате, где старији ликови добијају каткад печат арабеске, смењујући се са оштро наглашеним цртежом на пластично замишљеним млађим ликовима. У Петковици је веома изражен линеаризам, као општа клима доба а не само због директног утицаја штампане књиге на живопис. Исто се види у Великој хочи око 1580,[37] а такве тенденције достижу своју кулминацију у делу мајстора Страхиње, у Подврху, Тројици пљеваљској и Пиви.[38] Почетком XVII века, насупрот овом осиромашењу или некој врсти оксидентализације, јавља се Митрофановић као заступник атоских токова и критских инспирација сагледаних преко Теофана.[39]

По свему судећи, а нарочито по димензијама, шишатовачка икона *Рођење Богородице* припадала је првобитном иконостасу. По стилу и времену припада вероватно крају XVI или, најкасније, раном XVII век. Међутим, својом тематиком ова икона задире у саму суштини ортодоксије, у најзначајније поглавље хришћанске догматике која се тиче Христовог Оваплоћења.

[28] Emile Amann, *Le protoévangile de Jacques*, Paris, 1910, 7 ff.

[29] Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке Патријаршије 1557—1614*, Београд 1966, 166, 165, 175, 179; Ј. Вандровска, *Откривање и конзервација фресака у манастиру Месићу и Петковици*, Музеји, 6, 1951 165—169.

[30] Л. Мирковић, *Црква Петковица*, Сремски Карловци, 1922, 37.

[31] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958, 123 и даље.

[32] На жалост не постоје добри снимци овога живописа.

[33] Шишатовачка икона *Рођење Богородице*, сада у Музеју Српске православне цркве показује веома сродни и јако наглашени линеаризам са доста неуобичајеним колоритом. Упор. С. Радојчић, *Иконе Србије и Македоније*, Београд 1962, фиг. 76, 77.

[34] О мајстору Лонгину доста је писано. Многи његови радови прошли су кроз радионицу за рестаурацију у Народном музеју у Београду да би касније били излагани. Упор. Мирјана Татић-Ђурић, *Две необјављене Лонгинове иконе*, Свеске, 9—10, Београд 1980, 1—12 са старијом литературом.

[35] Сретен Петковић, *Морача*, Београд 1986, 47, фиг. 13.

[36] Сретен Петковић, *Зидно сликарство*, *op. cit.*, фиг. 4—15 и 41—45.

[37] Предраг С. Пајкић, *Цркве у Великој Хочи*, Старине Косова и Метохије, II—III, Приштина 1963, фиг. 9, стр. 169.

[38] *Делатност попа Страхиње из Будимља*, Старине Црне Горе, I, Цетиње 1963, 71—78; Аника Сковран, *Уметничко благо манастира Пиве*, Цетиње—Београд 1980, 8—10.

[39] С. Петковић, *Зограф Георгије Митрофановић у Пећкој Патријаршији 1619—1620*, Гласник Музеја Косова и Метохије, IX, Приштина 1969, 238; и З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 278—279.

http://www.balkaninstitut.com

Архиепископ критски Андреја (660—740)[40] написао је похвално слово на празник Богородичиног рођења рекавши: „Оно је за нас почетак празника јер се више не ради о закону старога завета и сенци већ о њиховој супротности, истини и милости." У сличној беседи са истим поводом Лав Филозоф (IX—X век)[41] саопштава: „Њеним рођењем славимо Њега, у ствари долазак Бога на земљу. Из ње је изашао цар славе обучен у пурпур њенога тела, да ослободи сужње (према *Исаији,* 61, 1)." За патријарха цариградског Фотија,[42] Рођење Богородице значи припрему палате самоме Господу. У панегиричном тону Ђорђе Никомедијски[43] прокламује да: „Рођењем Богородице, људском роду припала је слава да кроз њу посматра присуство Бога." Говор на рођење Богородице забележен у орјенталној патрологији, који је написао Никола Кабазиља[44] у XIV веку, указује на полемику у духу јеврејства. Мајка је земља, нова земља што није потекла из старога греха, она је кисело тесто, ново тесто с којим почиње нови род.

За јеврејски народ, највећа Божја казна, била је неплодност. Они који нису оставили потомство Израиљу, нису били чисти да принесу жртву дарова на олтар. Анина тужбалица у врту, где жали што не може да буде као остала бића у природи — као птице које су савиле гнездо, као земља која је отежала од плодова и море пребогато рибама,[45] — и Јоакимове молитве у пустињи, услишене су. Симбол њиховог зачећа је Сусрет код Златних врата. То је у ствари најава необичног рођења девице Израила чија ће чистота превазићи врле јеврејске претходнице: Девору, Есфиру, Јудиту, Маријам и Одалму.[46] Богородица наставља велику традицију материјархата чији је симбол жена која дању ради у пољу и бави се свим пословима а ноћу преде.

Међутим, Богородичина улога је у времену које тек долази, у вечном животу и економији спасења.

Јер она ће родити Сина Божијег који ће измирити небо и земљу, Бога и људе.[47] Као кроз затворена врата кроз њу је прошао Господ.[48] Она је цвет из сухог жезла Ароновог, првосвештеничког претка, по мајци, и изданка царске лозе Давидове, по оцу Јоакиму. Гностично оријентисан апокриф инсистира на овој лози, бранећи на тај начин част и достојанство Богородице.[49] Митолошка визија Богородичиног рођења искључује природу, како је то наговестила Богомилска легенда о рођењу Богородице, у уводном тексту сибилинских пророчанстава[50] (рукопис 100, из збирке Грујића), где је она девица настала из Космичког јајета. Никола Кабазил[51] тумачи: „Природа по себи се разуме није

[40] Τοῦ ἐν ἁγίοις Ἀνδρεου ἀρχιεπισκοπου Κρητῆς τοῦ Ἱεροσολυμίτου λογοι, P.G. 97, 806; Ἀρχὴ μὲν ἡμῖν ἑορτῶν,ἥ παροῦσα πανήγυρις; πρώτη δὲ τῶν πρὸς τὸν νόμον καί τὰς σκίας, καί μέντοι καί τῶν πρὸς τὴν χάριν καί τὴν ἀλήθειαν εἰσοδος.

[41] Leonis Philosophi Opera, Theologica P. G. 107, Λόγος Α': Αὕτη ἡ ἡμέρα Κυρίου ἀγαλλιασώμεθα καί εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῃ Χρὴ γάρ τοῦ βασιλείου ἁσματος τῇ Βασιλίδι τόν'' ἔπαινον προοιμιάσασθαι....

[42] Φωτίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εἰς τὸ γενέσιον τῆς ὑπεραγίας θετόκου P. G, 102, 519 B': Σήμερον γάρ ἡ Παρθένος μήτηρ ,ἐκ στείρας μητρός ἀποτίκτεται, καί τῆς Δεσποτικῆς ἐπιδημίας τό παλάτιον εὐτρεπίζεται....

[43] Georgii Nicomediensis Λόγος A: P. G. 100, 1336: ἄυτω καί ἡ νοητῷ φωτί τῆς χάριτος ὑπεραυγαξομένη σήμερον ἑορτή.

[44] *Patrologia Orientalis,* ed. Graffin et Nau, Paris, t. 19, 469.

[45] М. Скабаланович, *Христианскіе праздники, Рождество Пресвятой Богородици,* Киев 1915, I, 6.

[46] Ibid., p. 18.

[47] *I књига Мојсијева,* 28, 10—11.

[48] *Књига Пророка Језекиља,* гл. 44, 1—3; Gordana Babić, *L. Image Symbolique de la »Porte fermée« à St. Clément d'Ochrid,* Synthronom, Paris, 1968, 146—151.

[49] Epiphanius Haer., XXVI, 12, 1, et H. Chirat, *La naissance et les trois premieres années de la Vierge Marie dans l'art byzantin,* Memorial J. Chaine, Lyon 1950, 81.

[50] Joh. Geffcken, *Die Oracula Sibyllina,* Die Criechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Leipzig 1902, 6, Драгољуб Драгојловић, *Богумилство и орфичка традиција,* ЗФФ, X-1, Београд 1968, 196.

[51] P. Theodor Strotmann, *Maria in der Lehre und Frömmigkeit der Ostkirche, Maria in Liturgie und Lehrwort,* Gesammelte Aufsätze Maria Laach, 1954, 74, i Sermo in *Nativitataem Deiparae,* 4, P.O 19, 469.

http://www.balkaninstitut.com

могла да допринесе ништа рођењу оних неукаљаних. Бог је учинио све тиме што је искључио природу тако да је сам непосредно створио најблаженију Марију исту као што је створио првога човека." Песник и цар Манојло II Палеолог[52] још додаје: „У тренутку њеног рођења затро се камен њеног зачећа, испуниви је својом милошћу онај ју је изабрао за своју мајку. Од првог тренутка њеног постојања није било ни једног часа у коме он није био с њом сједињен."

Схема богородичиног рођења није нова. Антички богови, хероји и цареви слично су приказивани. На античким олтарима „Nutrices augustae"[53] приказују се девојке које носе дарове мајци хранитељки. Обично две до три жене са посудама и понудама прилазе породиљи. Епиграфски споменици Птуја оставили су нам и текст „Nutricibus augustis sacrum pro salute benignis vita... posuit." Овакве представе куротрофних божанстава познате су широм света у старом Вавилону, Египту, Кипру, Италији, Грчкој и на Балкану. Амфидромије[54] и царски церемонијал вероватно су следећи беочуг утицаја, који учвршћује ланац повезаности античких мотива у средњем веку, кад је у питању иконографска схема Богородичиног рођења. На сличан начин приказивана су рођења Дионисија, Александра Великог и Константина Великог.[55] У њиховој основној концепцији налази се постеља са породиљом, купање детета и приношење дарова. Девојка која преде уз колевку замењује у рано палеолошко време мотив купања детета који изостаје. Многим ауторима предиља личи на парку, сем Лафонтен Досоње[56] која у њој види служавку која преде да се не би досађивала уз колевку.

Рекла бих да је ипак у питању надживели антички мотив са хришћанском интерпретацијом веома сличног значења. Стара Ева преде да заради за мукотрпни живот, уз нову Еву предиља је она која преде вечну нит бољег живота који се не кида и симболично припада Мајци спаситеља. Ову хришћанску интерпретацију античког мотива сусрећемо у Богородици Перивлепти,[57] Градцу, у тренутку кад су преко друге византијске ренесансе широм отворена врата античким утицајима.

Античке реминисценције имамо и у Ариљу: у сцени Рођења, античка сибила указује на дете.[58] И почетак говора Дамаскина на празник Рођења Богородице сам је у духу најаве пророка.[59] Мотив прање у Даниловој Богородичиној цркву у Пећкој патријаршији[60] (1321—1337) налази се такође у сцени Рођења Богородице, а у бифори на луку мотив Концентричних кругова које је поп Добрејши[61] на једној минијатури тумачио симболом раја, обећаним

[52] Ibid., 75.

[53] W. Gurlitt, Petauer, *Antiken Archäologish-epigraphischen Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn,* Jahr. XIX, 2, 3, fig. 5 a; CIL, III, no 14051, 2279.

[54] Видети Gordana Babić, *Sur l'Iconographie de la Composition Nativitė de la Vierge dans la peinture byzantine,* ZRVI, 7, 1961, 174.

[55] Ibid., 17. Upor. i F. Noack, *Die Geburt in der Bildenden kunst his zum Renaissance,* Darmstadt 1894. 5 ff.; P. J. Nordhagen, *The Origin of Washing of the Child in the Nativity Scene,* Byzantinische Zeitschrift, 54, 1961, 133—337 i J. Lafontaine Dosogne, *The Iconography of the Life of the Virgin,* u: *The Karye Djami,* IV, Princeton 1975, fig 14. За Рођење Константина у схеми Рођења Богородице види: Klaus Gallas-Klaus Wessel, *Manolis Bourboudakis, Byzantinisches Kreta,* München 1983, fig. 126.

[56] J. Lafontaine Dosogne, Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en occident, Bruxelles, I, 1964, 105—106.

[57] Ibid., pl. VI, fig. 60.

[58] Бранислав Живковић, *Ариље,* Београд 1970, фиг. 41; Hallesleben, pl. 143—158; T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen-âge,* Paris 1977, 164,1.

[59] St. Jean Damascène, *Homélies sur la Nativitée de la Vierge et la Dormition,* Sources Chrétienees, 80, 1961, no. 18, 1, p. 102—104.

[60] Милан Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој Патријаршији,* Старине Косова и Метохије, II—III, 1903, сл. 39, 140; Влад. Р. Петковић, *Неки антички мотиви у старом живопису српском,* Strena Buliciana, Загреб—Сплит MCMXXIV, 471.

[61] С. Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском миниатурном сликарству,* Хиландарски зборник, I, Београд 1966, 44. У јеванђељу попа Добрејше, фол. 121 р, потписао се испод орнамента у виду испреплетених кругова.

http://www.balkaninstitut.com

људима приликом рођења нове Еве Богородице.

Говор Јована Дамаскина на празник Рођења Богородице[62] изречен је у Јерусалиму, на месту званом Врата Пробатика (портик оваца), где се налазила Бања са пет покривених тремова (Витезда Бетхезда (*Јован,* 5,21) и црква посвећена Богородици на месту становања њених родитеља и њенога Рођења. Оријентални извори помињу Dedicatio probaticae ecclesiae Deiparae уз вест о кући Јоакима и Ане у близини Бетхесде или Витезде. Ову цркву у VII веку уништили су Персијанци и Арапи.[63] На том месту век касније Дамаскин чита текст где сажима читаву православну догму инкарнације сагледану кроз традицију. Место рођења Богородице — Врата Пробатица — постају симбол спасења, она наговештавају дубоку повезаност божанског и људског коју *Стари завет* приказује лествицом Јаковљевом, брдом Синајем и Шатором сведочанства. Рођењем Богородице Шатор се претвара у храм Бога слова и Тројице а Богородица постаје инструмент божанске инкарнације. Њеним рођењем саздана су источна врата кроз која ће Христос ући и изаћи а она ће остати затворена.[64]

Метафорично, Дамаскин види Богородицу као сјајно божије Брдо које превазилази све планине и висине људске и анђеоске. Од ње се без дела људске руке откинуо угаони камен, Христос, та изузетна личност у којој су спојени антиподи људске и божанске природе. Пустиња је озеленела, каже Дамаскин, јер је Ана добила кћер, Врата светлости, извор живота у коме се божанска инкарнација и људска дивинизација сажимају у једном. Зато Дамаскин позива: „Дођите сви народи, људи свих раса, свих језика, свих година и свих достојанстава да славимо са радошћу рођење радости за читав свет."[65] Ако Грци обележавају сваком чашћу и даровима годишњице својих божанстава и краљева, намећући духу лажљиве митове и засењујући истину, ма како они били напаст читавој егзистенцији, шта тек треба да учинимо да бисмо прославили дан рођења мајке Бога преко које се читав људски род преображава и чијом заслугом се грех прамајке Еве претвара у радост. Ева је чула божанску поруку: „У муци рађаћеш синове и држати мужа свог", док је ова друга Богородица добила благу вест: „Радуј се пуна милости, Господ је с тобом." Какву, дакле, почаст можемо понудити мајци Бога Слова ако не реч.[66]

Најречитији међу песницима, Јован звани и Златоусти, нашао се не случајно са својим извором премудрости као коментатор уз слику *Рођење Богородице* у Поганову.[67] „Јер вечна светлост, како касније додаје Дамаскин[68]," пре свих векова, биће бестелесно и нематеријално, узима тело те жене и као женик корача у свадбену ложницу: будући Бог постао је син земаљске расе."

УДК 75.051.046.3(497.113)

[62] St. Jean Damascène, *Homelies sur la Nativité et la Dormition,* Paris 1961, *op. cit.*, p. 7 и даље.

[63] Konrad Onasch, *Kunst und Liturgie der Ostkriche in Stichworten mit der Berücksichtigung der Alten Kirche,* Wien—Köln—Gratz, 126—127.

[64] *Јез.* 44, 3—2, и Скабаланович, *op. cit.*, 43.

[65] Прво Слово Јована Дамаскина на Панихиду упор. P. G. 96, col. 661 и даље; Скабаланович, *op. cit.*, 29.

[66] St. Jean Damascène, *Sources Chretiennes,* no 80, *op. cit.*, p. 44.

[67] У Јужној апсиди Погановског манастира крај Пирота спојене су две композиције, Јован Златоусти као Источник мудрости и Рођење Богородице. Видети цртеж у: Бранислав Живковић—Гојко Суботић, *Поганово,* Београд 1986, 23, и фотографију у: Tania Velmans, *L'iconographie de la Fontaine de la Vie dans la tradition byzantine,* Santhronon, Paris 1968, 126, fig. 6.

[68] St. Jean Damascène, *Sources chr.*, no 80, p. 51.

http://www.balkaninstitut.com

ИНТАРЗИРАНИ ЋИВОТ СТЕФАНА ШТИЉАНОВИЋА У МАНАСТИРУ ШИШАТОВЦУ

Верена Хан

На основу *Инструкције* коју је 12. јуна 1753. године обелоданио архиепископ карловачки и митрополит српски Павао Ненадовић, требало је да по њему изабрана лица обаве „визитацију" фрушкогорских манастира, утврде стање у њима, инвентаришу целокупна манастирска покретна и непокретна добра и попишу сва лица у појединим братствима. Извештаји ове визитационе комисије драгоцена су изворна грађа, коју је почетком нашег века објавио Димитрије Руварац.[1] На основу података из овог извора сазнало се да је у 1753. години фонд занатско-уметничких предмета у фрушкогорским манастирима био знатно већи него што је данас. Такво се стање могло утврдити и за предмете украшене интарзијом и мозаичном маркетеријом. Од осамнаест манастира у којима је обављено пописивање, у пет старијих налазило се седамнаест таквих предмета. По оцени визитатора они су већ тада били „древнји", „стари", „ветхи". Међу њима се помиње и велики у кости интарзирани ћивот у коме су биле чуване мошти Светога Стефана Штиљановића. Тај ћивот налази се данас у Музеју Српске православне цркве у Београду.[2]

Релативно велику, по много чему изузетну збирку са предметима коштаних интарзија, чувану у црквама и манастирима на историјском подручју јурисдикције Пећке патријаршије, чине црквени намештај литургијске намене, црквена врата, велики и мали ћивоти, крстови, патерице, рамови икона.[3] Међу тим интарзираним предметима посебно место припада великим ћивотима за целовите мошти, као битним елементима за утврђивање, одржавање и ширење култова појединих Срба светитеља или других лица. Понеки од великих у кости интарзираних ћивота познат је само на основу података из писане грађе. Примера ради, онај у коме је чувано тело хришћанског великомученика Теодора Тирона у манастиру Хопово, вероватно из друге половине XVI века.[4] Међу великим сачуваним интарзираним ћивотима најрепрезентативнији је онај настао 1608. године, у коме је било положено тело Светог краља Стефана Првовенчаног у Студеници.[5] Затим следе два ковчега у комплексу цркава Пећке патријаршије: „ве-

[1] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903.

[2] Користим и ову прилику да се топло захвалим Управи музеја Српске православне цркве у Београду, што ми је омогућила изучавање интарзираног ћивота Стефана Штиљановића.

[3] В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије, XVI—XVIII в.*, Нови Сад 1966.

[4] *Исти, нав. дело*, 87.

[5] *Исто*, 77—83.

http://www.balkaninstitut.com

лики" празни ћивот у цркви — капели Св. Николе, без података коме је био намењен, настао вероватно у четвртој или петој деценији XVII века,[6] и ћивот за мошти угледног пећког архиепископа Никодима (умро 1324), у цркви Светих апостола, из средине XVII века.[7] Чланови митрополитске комисије за попис фрушкогорских манастира у 1753. години, записали су да се у храму Рођења Богородице у Шишатовцу налази „ковчег од ораова древа, седефли, стар 123 љет, в немже мошћи цјелокупни Св. књаза Стефана Штиљановића" (сл. 1).[8] Овај драгоцени и релативно опширан опис, стар готово два и по века, допунићемо подацима о садашњем изгледу и стању очуваности ковчега „Св. књаза Стефана".

Штиљановићев ћивот је израђен од масивне ораховине. Са три стране покривен је коштаном интарзијом и дрвеном, седефном и металном маркетеријом. Његова су оштећења, на жалост, знатна.

Предња страна ковчега подељена је на три паноа. У средњем је интарзиран животворни крст на степенастом постољу, са мотивима стилизоване вегетације (тулипани, листићи). Лево и десно уз краке крста налази се по један круг, испуњен ситном маркетеријом, евоцирајући, без сумње, сунце и месец, у иконографији крста уобичајене пратеће елементе. Панои с обе стране централног дела украшени су геометријским мотивима, изведеним у интарзији и маркетерији од троугаоних и ромбичних плочица кости и црног дрвета, седефа, сребра и коситра, сложених у бесконачни орнамент укрштених хексагона, шестокраких звезди, ромбова уоквирених тракама. Интарзија и маркетерија бочних страна ковчега такође су сложене од геометријских мотива (сл. 2, 3). У средишту предњих паноа и на бочним странама налазе се мала, сада празна, правоугаона поља у којима су некад вероватно биле углављене дрвене плоче или делови кости, можда са натписима. Наиме, на основу података из описа визитатора о старости ковчега, могло се једноставном рачуницом утврдити да је настао 1630/31. године. Стога је могућно да су пописивачи годину израде ћивота сазнали на основу натписа, забележеног на неком данас изгубљеном елементу његове декорације. Мајстор ћивота остао је, на жалост, непознат.

Значајан, а без сумње и поуздан податак о старости Штиљановићевог интарзираног ћивота, забележен средином XVIII века, измакао је пажњи ранијих истраживача Светитељевог култа. Кад је, међутим, наведени податак једном приликом ипак узет у разматрање, грешком је дошло до замене навода о Штиљановићевом интарзираном ћивоту са податком о оном барокном, богато сребром окованом, насталом 1760. године, трошком Светитељевог великог поштоваоца вршачког владике Вићентија Поповића, у који су тада пренете Светитељеве мошти.[9] Тим чином престала је улога старог интарзираног ћивота као предмета значајног за Штиљановићев култ, али је као освећен и надаље чуван у манастиру.

Пописивачи митрополитске комисије у 1753. години са великом пажњом су описали и унутрашњу опрему Штиљановићевог ћивота и предмете приложене Светитељевим моштима. Описи опреме и прилога пружају занимљиве, пажње вредне податке о неколико предмета материјалне културе и уметности, претежно израђених од више врста скупоценог текстила. Неке од тканина биле су златоткане, друге златном жицом извезене.[10] Ваља истаћи прилог у облику покривача за Светитељеву главу, који су пописивачи означили етимолошки занимљивом, вишезначном од-

[6] *Исто*, 83—84.

[7] *Исто*.

[8] Д. Руварац, *нав. д.*, 149; В. Хан, *Интарзирани предмети XVI и XVII столећа из цркава фрушкогорских манастира*, Зборник за ликовне уметности, 1, Матица српска, Нови Сад 1965, 153, 154; Иста, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије*, 89—92.

[9] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 158.

[10] Д. Руварац, *нав. дело*, 149.

http://www.balkaninstitut.com

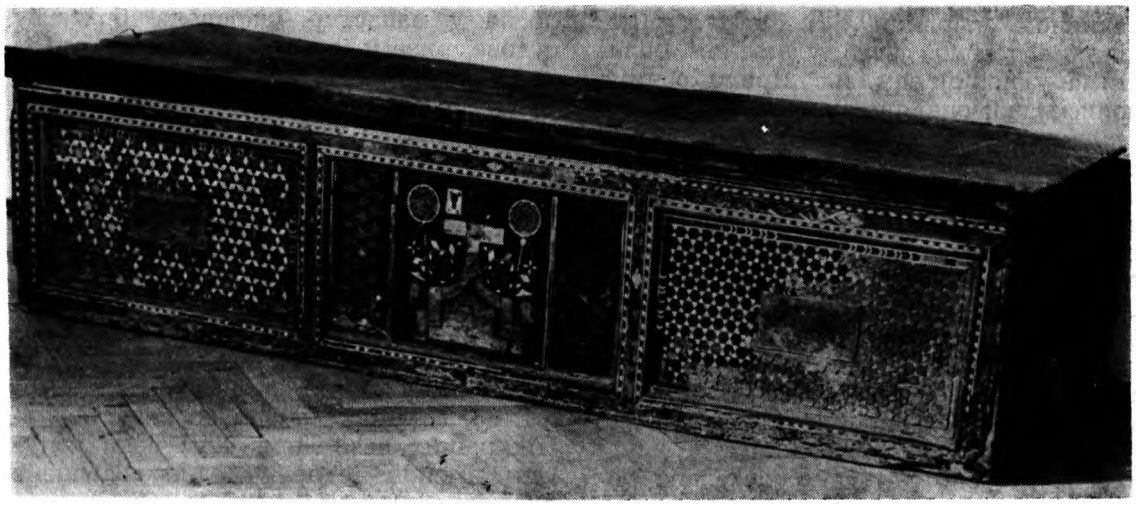

Сл. 1 *Интарзирани ћивот Стефана Штиљановића (Музеј српске православне цркве, Београд)*

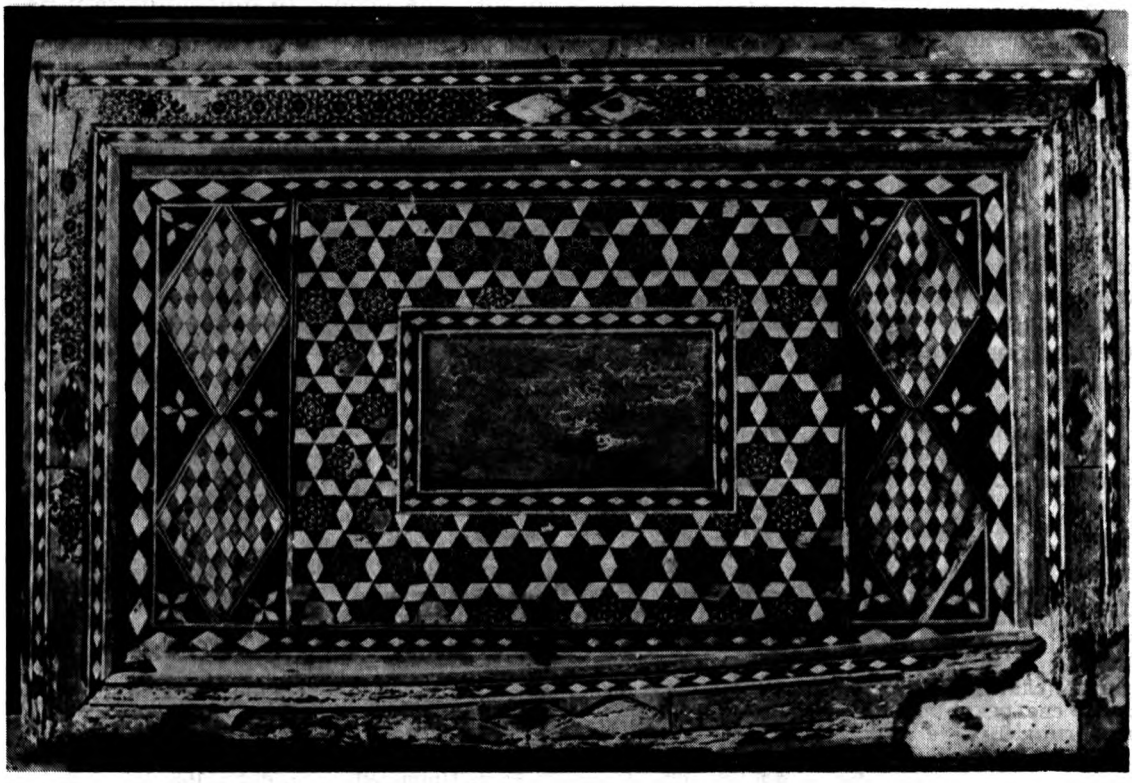

Сл. 2 *Штиљановићев ћивот, леви бочни пано*

http://www.balkaninstitut.com

редницом „параман“,[11] познатом у неким међусобно доста удаљеним областима у нашој земљи.[12] Према речима пописивача, овај предмет је златом извезла супруга Штиљановићева, „Госпожа Јелена“.[13] Колико нам је познато о томе нема раније забележених изворних података, па би се могло претпоставити да су такво обавештење пописивачи добили од монаха, усменом традицијом сачуваном у манастиру. Узме ли се у обзир иако још увек несигурно утврђен датум оснивања шишатовачког манастира — а тај би, према архимандриту Илариону Руварцу, био између 1545. и 1550. године,[14] и друге претпоставке о датовању исказане после И. Руварца,[15] уз могућност да је везени „параман“ доиста рад „Госпоже Јелене“ — тај би се вез могао сматрати једним од најстаријих прилога у Штиљановићевом ћивоту, или можда уопште најстаријим примерком веза у некадашњем инвентару везова шишатовачког манастира. После Светитељеве смрти, за коју се претпоставља да је наступила убрзо после 1540. године, и да је његов култ почео свега четири године касније,[16] удовица Јелена, пре него што се замонашила, поклонила се његовим моштима, тада већ чуваним у Шишатовцу.[17] Није, стога, лишена основа претпоставка да је приликом поклоњења Јелена приложила моштима и дело својих руку, златом везени покривач, „параман“.[18] Као подршка нашој претпоставци може такође да послужи чињеница што је Јелена, приликом доласка у манастир, даровала братству судове, ризе и једну Светитељеву књигу са Давидовим псалмима.[19] Кад је у 1631. години довршен интарзирани ћивот, вероватно је са Светитељевим телом и Јеленин везени „параман“ стављен унутра. Можда ће нова истраживања осветлити даљу судбину везеног „парамана“, од тренутка кад су Штиљановићеве мошти 1760. године пренете у нови барокни ћивот. Треба посебно истаћи да је заслугом визитатора Шишатовца и њиховом педантном раду на пописивању прилога Светитељевим моштима, скроман списак до сада познатих наших везиља из XVI века допуњен именом једне угледне грађанске личности, Јелене, супруге Св. кнеза Стефана.

Податак о датуму израде Штиљановићевог интарзираног ћивота, који су средином XVIII века забележили пописивачи шишатовачког манастира, може се с пуно оправдања повезати са другим, већ познатим чињеницама у развоју култа кнеза Светитеља. Четврта деценија XVII века била је значајна за утврђивање црквене легитимности култа који је био под сумњом.[20] У то време ширењу штовања Штиљановићеве личности много је допринела писана реч — преписи из 1631. године раније насталих прозних хагиографских састава непознатих писаца, *Слово похвално* и *Слово повесно*,[21] што, међутим, приликом изучавања тих састава није доведено у везу са интарзираним ћивотом насталим у исто време кад и

[11] *Исто.*

[12] На основу консултовања неколико српскохрватских речника могло се закључити — разуме се без претензија на исцрпност — да је термин „параман“ (даље п.) вишезначан и да је према областима јављања његов смисао позитиван или погрдан; п. значи парче тканине, део одеће, појас, монашку мантију, али такође риту, крпу, цуњак, дроњак; говори се у тимочко-лужничком наречју (Белић); у католичкој цркви термин „парамента“ (слат.), чест у Далмацији, употребљава се за све текстилне предмете који служе у литургији; Вук је исту реч чуо у Тршићу у шаљивим стиховима, такође у Срему (*Рјечник*).

[13] Д. Руварац, *нав. дело*, 149.

[14] Наведено у: Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 11, 12.

[15] Вл. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, САН, Београд 1950, 350; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 176, 205.

[16] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 156, 158, 160.

[17] Исти, *нав. дело*, 157.

[18] Види бел. 13.

[19] Т. Јовановић, *Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, Књижевна историја, X, бр. 38, Београд 1978, 372.

[20] Л. Павловић, *нав. дело*, 156, 157, 158, 160,

[21] Т. Јовановић, *нав. дело*, 333—377.

http://www.balkaninstitut.com

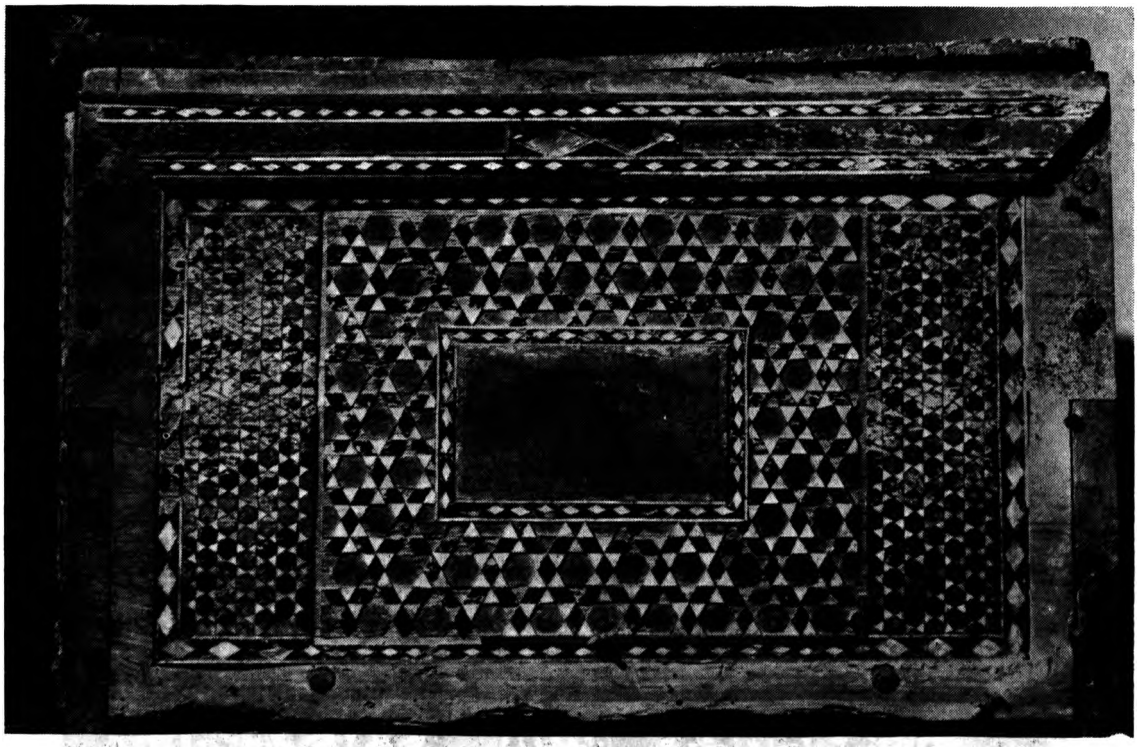

Сл. 3 *Штиљановићев ћивот, десни бочни пано*

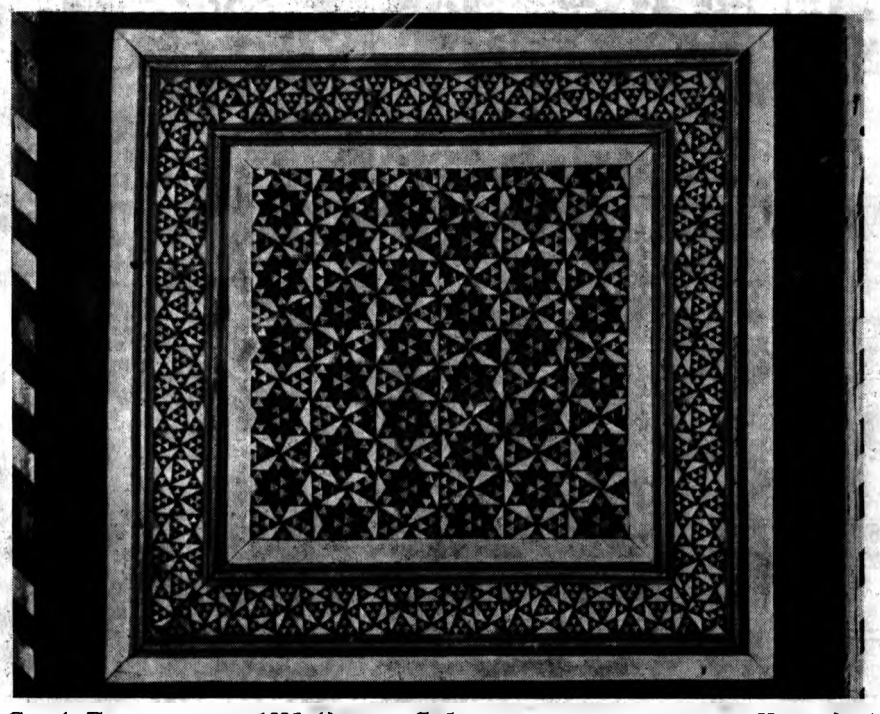

Сл. 4 *Певница, око 1635 (детаљ, Саборна црква, манастир Хиландар)*

http://www.balkaninstitut.com

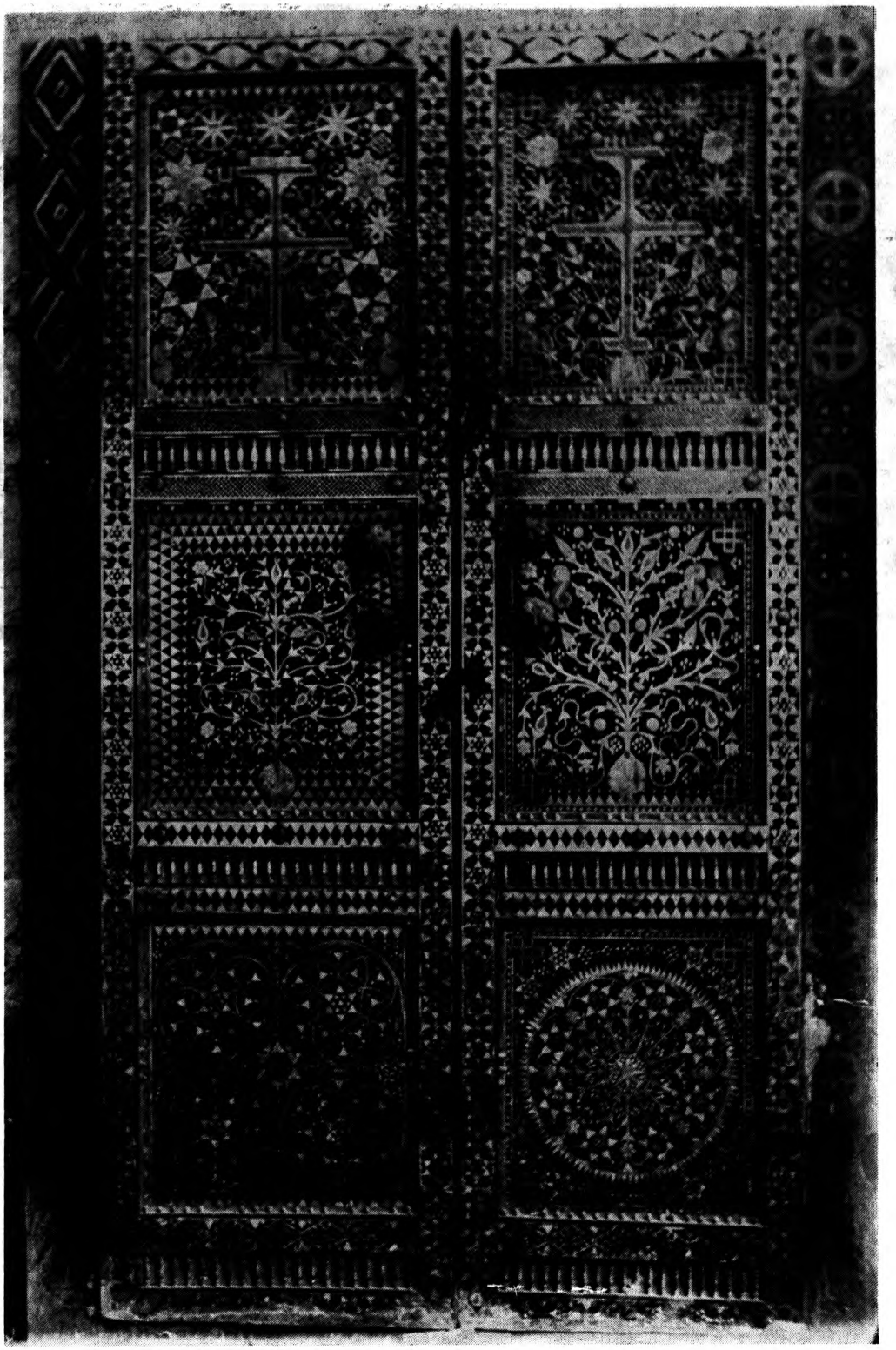

Сл. 5 *Интарзирана црквена врата (око 1601. године, Црква Успења Богородице, манастир Пива)*

http://www.balkaninstitut.com

помињани преписи. Уверени смо да се чињеница о истовременом настанку преписа хагиографских текстова и ћивота не би могла приписати случају. Тада је, ради подозрења у Штиљановићево светитељство, вођена борба шишатовачког братства да оспори сумње и његовом култу да више значаја и снаге. Иако није сигурно доказано да је 1631. године патријарх Пајсије посетио шишатовачки манастир, да би се поклонио Светитељевим моштима,[22] и сама вест о тој посети, можда нереална, симптоматична је за тежње шишатовачких монаха да у народу подстакну шире поштивање моштију „Светог кнеза". Без сумње је и нови ћивот, својом сложеном, виртуозно изведеном коштаном интарзијом — којом су, нарочито крајем XVI и у првим деценијама XVII века, украшаване оригиналне, естетски веома успеле целине црквеног мобилијара и других предмета у храмовима православља на тлу наше земље — привлачио народ на поклоњење.

Ко је био поручилац интарзираног ћивота за Штиљановићеве мошти, може се само нагађати. Највероватније је рађен по наруџби и на трошак шишатовачког братства, у складу са жељама и настојањима да се култ Светитељев поново оснажи.

Митрополитска комисија је у свом извештају о шишатовачком манастиру исказала да се у манастиру чувају и два култна предмета који су некад припадали Светитељу: једна сребрна, позлаћена чаша и велики крст, такође од позлаћеног сребра, украшени камењем.[23] Међу значајне елементе Штиљановићевог култа могу се убројити и ликовна дела, пре свију икона житијског типа, коју су визитатори евидентирали у манастирској трпезарији.[24] На неке податке о ликовном култу Штиљановићевом из XVIII и XIX века указао је Леонтије Павловић.[25] Одскора је Радојка Зарић проширила сазнања о том култу, осветливши лик Светог кнеза у српској уметности од XVII до XIX века.[26]

По својим формалним карактеристикама, Штиљановићев ћивот показује блискост са одређеним типом кућне ренесансне шкриње која је, од краја XV и кроз цео XVI век, настајала у северној Италији — Ломбардији и млетачкој „Terra fermi" — Венето, као и у Шпанији, а била је украшавана коштаном интарзијом.[27]

Паул Шубринг је, у свом до данас још увек непревазиђеном делу о италијанским ренесансним шкриња-ма-касонима, помињао обичај, одржаван у Италији, на основу ког је шкриња у домовима градског становништва најпре служила потребама у свакодневници, да би у тренуцима смртног случаја у породици, уколико је по димензијама одговарала, била изношена из куће као мртвачки сандук и ношена у цркву или гробну капелу.[28] Не постоје подаци да је код нас икада био познат сличан обичај, али по нашем мишљењу свакако је постојала нека формална веза између шкриња у лаичкој употреби и култних ћивота. Наиме, поређењем код нас насталих, у малом броју сачуваних шкриња профане намене, декорисаних коштаном интарзијом, са култним ковчезима на исти начин украшаваним, стиче се уверење да је утицај деловао једносмерно од профане шкриње према ћивоту. Као што је шкриња у кућној употреби била део намештаја у стамбеним просторима, тако је ћивот, украшен коштаном интарзијом, био део црквеног, култног мобилијара, стално изложен очима верника и поштовалаца светитељских мо-

[22] Л. Павловић, *нав. дело*, 160.

[23] Д. Руварац, *нав. дело*, 150.

[24] Исти, *нав. дело*, 155: „...икона Св. Стефана Шиљановића с изображенијем житија јего...".

[25] Л. Павловић, *нав. дело*, 159.

[26] Р. Зарић, *Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII—XIX века*, Саопштења, XVII, 1985, 69—83, сл. 1—9.

[27] В. Хан, *Умјетничка скриња у Југославији од XIII до XIX стољећа*, Београд 1960/61, 28; Иста, *Интарзија на подручју Пећке Патријаршије*, 25—29.

[28] P. Schubring, *Cassoni*, Leipzig 1915, Textband 5, 169, 170.

http://www.balkaninstitut.com

штију, а није никад, из разумљивих разлога, служио за укоп. Не може се оспорити чињеница да неки интарзирани ћивоти по облику, расподели паноа на странама и рационално компонованим елементима коштане интарзије личе на кућне шкриње, као што је то случај и са Штиљановићевим ћивотом. Међутим, пошто су димензије ћивота биле условљене мерама тела које је требало у њега положити, то је склад димензија кућних шкриња, које су служиле као узор, на ћивоту био поремећен. Отуда, примера ради, на Штиљановићевом ковчегу она несаображеност у односима између његове претеране дужине и релативно мале висине и ширине.

Штиљановићев ћивот се временски и стилски надовезује на последње значајније предмете декорисане коштаном интарзијом, стваране у оквирима некадашњих историјских граница подручја јурисдикције Пећке патријаршије. Тај фини и сложени уметнички занат, у токовима свог општег развоја показује да је настајао као резултат стваралачког, стилског синкретизма оријенталних, директно турских и западњачких, пре свега италијанских позајмица, уз још присутне реминисценције на традиционалне византинизме. Доба цветања тог заната, од краја XVI века до треће деценије XVII века, потврђује да је стваралачки допринос наших интарзиста, посматран у балканским релацијама, био значајан.

Коштана интарзија и маркетерија на Штиљановићевом ћивоту чисто су изведене и мајсторски дотеране. Уситњен и прецизан рад у целини, а поред коштаних плочица и широка употреба сребрних и коситрених делова за извођење маркетерије, представљају највиши технолошки домет који су мајстори интарзисти код нас постигли. Према нашем сазнању, такво богатство ситне мозаичне маркетерије није примењено на старијим интарзираним и маркетеријом украшеним предметима, а нити се уочава приближна прецизност израде у било којој нашој области, где се током XVI и XVII века неговао исти начин украшавања дрвених предмета. Изузетак у том смислу чине неки интарзирани примерци у манастиру Хиландару (сл. 4).[29] Пошто је на неким раније насталим комадима црквеног намештаја у Македонији уочена аналогна примена коситрених или сребрних плочица у њиховој мозаичној маркетерији,[30] постоји могућност да су из јужних области наше земље деловали утицаји на интарзију и маркетерију сличних карактеристика, настале у нашим севернијим областима.

Премда је интарзирана и маркетирана декорација на Штиљановићевом ћивоту брижљиво и минуциозно урађена, стиче се дојам да виртуозност претеже над креативношћу, односно вештина над фантазијом. По тим својим, могли бисмо рећи рационално одмереним квалитетима врхунске технологије, Светитељев ковчег се разликује од оних раније насталих дела, на којима слободно, спонтано изведени декоративни мотиви откривају ручни рад у резању плочица од кости и метала, симпатичне ситне неправилности у композицији која у први мах делује симетрично, али се задржавањем погледа на њој откривају духовите асиметричности које остављају утисак титраве живости такве декорације у целини. Поредимо ли, примера ради, Штиљановићев ћивот са прелепим интарзираним црквеним вратима манастира Пиве (сл. 5), насталим почетком XVII века,[31] која богатством својих вешто и духовито компонованих мотива, складних у свом асиметричном нескладу, пружају утисак необичне динамике каква се на ћивоту „Светог кнеза" више не уочава.

На основу пописа манастирских „мобилиа" занатско-уметничког значаја, који је 1753. године сачинила митрополитска визитациона комисија, могло се закључити да је средином XVIII ве-

[29] В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије*, 105, сл. 64.

[30] Иста, *нав. дело*, 54, 55, сл. 17, 20.

[31] Иста, *нав. дело*, 71—74, сл. 40, 41, 42, 43.

http://www.balkaninstitut.com

ка дошло до живље обнове црквених инвентара у фрушкогорским манастирима, која је била усмерена према стилским вредностима тада доминантним на Западу, нарочито у Средњој Европи. Тако су поред других, већ старих предмета, и они декорисани традиционалном коштаном интарзијом и маркетеријом, стављани ван употребе и замењивани новим, полихромним и позлаћеним, богато резбареним „пилторским“ или сребром окованим делима. Надирање барока било је, према томе снажни стилски талас за којим је убрзо следио други, са лепршавим рококо елементима, а мало потом и трећи, смирени, класицистички, што је мењало слику црквених ентеријера. Иако ван употребе, интарзирани и маркетирани предмети и надаље су са пажњом чувани у манастирима.

Готово пре пола века, злокобни чиниоци, као последица злочиначке мржње изазивача рата и њихових присташа, узрочника безмерних патњи и зала која су пратила ратна збивања код нас, били су, на жалост, од пресудног значаја и за злу судбину богатог и драгоценог инвентара занатско-уметничких предмета у фрушкогорским манастирима и црквама који, због техничких разлога, нису могли бити ради привремене заштите пренети у Загреб. Тако је страдао и фонд у кости интарзираних предмета, па су од седамнаест, који средином XVIII века постоје, у манастирским, односно црквеним инвентарима, сачувана до данас само три.

УДК 747.023.1(497.113):247.9(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЦРКВЕНО-УМЕТНИЧКИ ПРЕДМЕТИ МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА

Слободан Милеуснић

Главну окосницу у постојању манастира Шишатовца и његове ризнице чине две личности и један трагичан догађај: Теофило Жичанин и Вићентије Поповић, шишатовачки игумани и велики ктитори и приложници шишатовачког манастира, и други светски рат који печати судбину ове фрушкогорске светиње. У историјском међупростору између ових личности, односно догађаја, временски је распон од око два, односно четири столећа. Игуман Теофило који је са жичким монасима пребегао 1520. године преко Саве, и како бележи хроничар, "и прид въ сремъ из сербїй, и обрете малю црковъ", пренео је у новопридошли манастир и неке црквене драгоцености манастира Жиче.[1] Сачувана је тзв. „славска чаша — кољивача" са записом: "сїа чаша дх҃овника Ѳеофїла жичана з҃ и҃". Један број литургијских и других предмета који су донешени из манастира Жиче током времена је нестао, а један број сребрних драгоцености је претопљен. У *Опису фрушкогорских манастира из 1753. године* наведено је да је од 1733. до 1753. године за прављење сребрног окова на јеванђељу — вероватно се ради о јеванђељу штампаном 1735. у Москви на коме је сребрни, позлаћени, оков урадио 1742. године златар Григорије "трꙋдомъ и иждивенїемъ проигꙋмена васїлїа їеомонаха при игꙋмене викентїи и всемъ братствѣ",[2] затим за израду једне анафорнице и кандила — претопљено 16 ћаса, 2 врча, 4 кашике, 2 појаса, 1 панцир, 1 крст, 16 пафти, 33 прстена, 1 оков старог јеванђеља („било 50 драма"), 600 дугмади и 1 ћаса.[3] *Књига записанија Монастира Шишатовца*... такође сведочи о судбини шишатовачких драгоцености: „Описаније сребрни позлашчени вешчи које су дате за прављење новца на захтевање Јего Величества Государа Францишка Втораго у време рата с Французи."[4] Свакако да је ту било и предмета старијег датума, од употребе већ потавнелих, али се може претпоставити, с обзиром на бројност, да је било и утвари које су жички монаси са игуманом Теофилом пренели у манастир Шишатовац.

За време игумана Теофила шишатовачки храм снабдевен је вредним сакралним предметима. Кујунџија Дмитар (Митар) из Липове израдио је 1550/51. године, у време игумана Теофила и

[1] Музеј Српске православне цркве у Београду, инв. бр. 508. Запис се налази у *Јеванђељу* штампаном у Москви 1735, 269.

[2] *Исто*, запис на окову *Јеванђеља*.

[3] Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира*, С. Карловци 1903, 151.

[4] С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Рукописи манастира Шишатовца, Споменик САНУ, CI, нова серија 3, Београд 1951, 78.

http://www.balkaninstitut.com

Илариона, сребрни кивот. На фасадама ове петокуполасте цркве искуцани су допојасни ликови пророка, а представе Василија Великог и Григорија Богослова налазе се на избоченом соклу апсиде.

Времену игумана Теофила, или нешто каснијем, припадају и два епитрахиља, везена златном и сребрном нити, са представама пророка, од којих је један припадао архиепископу Јоаникију, затим кандило ливено од сребра са аплицираним медаљонима анђела и јеванђелиста, једна кадионица и два пехара. Један пехар, како сведочи већ избледела цедуља унутар чаше, припадао је Стефану Штиљановићу, а други његовој жени Јелени. По уметничким одликама посебно се издваја чаша „деспота" Стефана израђена од сребра, позлаћена, украшена филигранским преплетом попуњеним разнобојним емајлом. На унутрашњој страни поклопца, у средишњем испуштеном делу, урезан је грб „деспота" Стефана. Неке стилско-уметничке одлике ове чаше, која припада средини XVI века, блиске су још неким шишатовачким драгоценостима, посебно кандилу и кадионици и металним апликацијама на окову *Четверојеванђеља* из 1560. године које је преписао Евтихије за игумана Теофила.

Од шишатовачких дуборезних крстова израђених у ружином дрвету, без окова, посебно се издвајају четири крста који припадају крају XVI и почетку XVII века, са минуциозном резбаријом општехришћанских сцена.

Шишатовачка ризница чувала је бројне предмете који су некада припадали српским патријарсима, митрополитима и епископима. Патријарх Арсеније III Чарнојевић освештао је антиминс за шишатовачки храм, а 1702. године поклонио је једно *Четверојеванђеље* штампано у Москви 1694. године у коме је патријархов запис: "сїи тетро ѳѵль принесѣнноми быть ѿ москвы на слѹжбѹ мнѣ смѣрнномѹ и послѣднѥмѹ приставнікѹ вѣлликіе церквы архїепкпи пескон и патріархѹ срьбскомѹ хажіи кѵїр арсенію чрьноевићѹ въ лѣ ≠ з҃. с҃. з҃. ѿ рож хва ≠ а҃. х҃. ч҃. и҃."[5]

Сачуван је јерусалимски појас и крст пакрачког владике Нићифора Стефановића, као и архијерејска штака (1731) епископа Никанора Димитријевића. Манастирском храму некада је припадао антиминс кога је освештао патријарх Арсеније IV Шакабента. Митрополит Павле Ненадовић поклонио је манастиру Шишатовцу појас, а епископ Синесије Живковић плаштаницу. Сребрени крст са драгоценим камењем и златним ланцем даровао је архиепископ Исаије Антоновић. Митрополит Јован Ђорђевић поклонио је манастиру Шишатовцу 1761. године сребрно кандило. Јоаникије, шишатовачки игуман, послао је из Москве 1725. године комплет литургијских сасуда, а на путиру је запис о ктиторству: "сеї потир такоже ї дискос ї звезда ї лъжица посылаю ѧ архимадрит іѡанки с моквы в сербскѹю землю бо монастырь шишаторац лѣта аѱке." Један путир окован је за време игумана Георгија. У време београдског митрополита Мојсија Петровића и проигумана јеромонаха Прокопија 1730. године израђен је кивот. Крст са сребрним оковом поклонио је Шишатовцу 1741. године Никола Ђукић. Георгије Москопољац, златар, дарово је "здравіѧ ради поѧсъ сей всепокорно стомѹ стефанѹ шкрїлановичѹ в' монастиръ шишатовац, из хрїстїѧнскагѡ благовѣиства дарѹет во віенѣ а ѱ з а го". Александра Бајић из Митровице поклонила је 1803. године аер. Једно кандило "приложи Г: Василїи Іоанновичъ жителъ и: кѹпецъ села Шишато: лѣта хртова 1804. монас: Шишатовиа:". Исте године "мон. шишат. приложи г. Ѳома Павковичъ из Лежимира 1804." сребрно кандило. Благородна госпођа Бајић из Митровице поново се огласила као дародавка 1808. године са комплетним дарцима. Велики престони крст приложио је 1862. године „Теодор са Госпођом Теодором из Новог Сада", а Јања Јелинић и Ката Нагојевић из Лаза даровале су шишатовачком храму везени убрус.[6]

[5] Музеј СПЦ, инв. бр. 458. Запис на маргини од стране 14—24.

[6] Сви наведени предмети налазе се у Музеју СПЦ у Београду

http://www.balkaninstitut.com

Један од највећих ктитора и приложника манастира Шишатовца био је Вићентије Поповић који је још за време рата 1716—1718. прешао из Пожаревца у Срем и обрео се у манастиру Шишатовцу, где је 1728. године примио монашки постриг. Већ 1739. постао је игуман, а 1751. године произведен је за архимандрита. Као шишатовачки архимандрит био је један од визитатора који су 1753. године, по наредби митрополита Павла Ненадовића, обишли све фрушкогорске манастире и сачинили познати *Опис фрушкогорских манастира.*[7] Нешто касније, 1766. године, извршио је архимандрит Вићентије и визиту славонских манастира.[8] На дуборезном крсту је запис: "сеи крста монастыра шишатовца ѡковасѧ при архим. вик. поп. 1756.", а на сребрној кадионици из 1759. године, такође је урезат текст: "сіа кадионица в. п. арх. ман. шишатовца". Следеће године приложио је кивот и чашу: "сиа чаша архим. шишат. лета. 1760." Као епископ вршачки остао је и даље привржен свом манастиру и свом постригу. Године 1776. поклонио је тамјаницу: "сѧ ѳимми ман. шиш. хр. рож. прил. гд. еп. вик. п. 1766. окт. 13", затим пехар који, на основу стилско-уметничких одлика и утиснуте пунце, припада времену друге половине XVII века, а запис казује: "пеаръ мс҃и. шишатовца хра: рож: вци: при: га: еп: вик: по: 1776. окт. 13." Исте године приложио је владика Вићентије тзв. „славску чашу": "сїѧ коливача мс҃н. шишатовца храма рож: вц҃и приложи." Године 1778. 13. октобра, даровао је ручну кадионицу, а следеће године крст: "викентіе поповичъ мѡн шишатовцꙋ". На златној кутији коју је добио од царице Марије Терезије 1778. године дао је да се угравира текст: "Сиѧ Кꙋтїѧ Монастіра Шишатовца Дарь Маріи Ѳерезіи Цари́це Дать — Вікенти Поповичꙋ Єпископꙋ Карасевишкомꙋ ѡнь Монастирꙋ дарова ѿтꙋда Проклеть біѡ кто ѡтиметь. 1778." Две године касније, 1780, поклонио је кивот украшен филигранским преплетом, а 1781. године ибрик.

Осим манастиру Шишатовцу, архимандрит Вићентије Поповић, поклањао је вредне предмете и осталим фрушкогорским манастирима. "Книгꙋ правило цара Ꙋроша манастира Шишатовца; списа Єфремъ диаконъ 1756. годинє" поклонио је манастиру Крушедолу, а један *Псалтир* даровао је 1766. године Петронију, духовнику манастира Гргетега. Године 1774. владика Вићентије поклонио је манастиру Кувеждину сребрни путир.[9]

Поред поменутих драгоцености, на којима је сачуван запис дародавца архимандрита Вићентија, касније епископа вршачког, сачуван је велики број икона, металних и других предмета који су прибављени за време његовог настојатељства. Средином XVIII века поп Станоје Поповић урадио је неколико икона за манастир Шишатовац, а сачувана су и иконописачка дела Димитрија Бачевића, Николе Нешковића и Григорија Давидовића Опшића. Бројним црквеним одеждама снабдевен је манастир Шишатовац у време Вићентија Поповића, и то од квалитетног броката и уметничког веза изведеног сребрном и златном нити. У Музеју СПЦ у Београду налазе се шишатовачки епитрахиљи из 1746, 1748. и 1751. године, појас са пафтом из 1764, орар из 1751. и фелон из 1758. године. Сакрално-уметнички предмети у време архимандрита Вићентија наручивани су у познатим бечким, мађарским и руским радионицама, о чему сведоче утиснуте пунце и жигови. Комплет црквених сасуда: путир, дискос и звездица потичу из 1757. године, а на сваком је утиснут иницијал F. S. Из исте радионице је и један чирак. Оков на шишатовачком штампаном јеванђељу урађен је 1758. године. На петохлебници из 1763. утиснут је иницијал I M, а на звездици П О Сребрена кашика има иницијал I R, на ибрику, чаши и мум-маказама је I K, на тамјаници из 1789. године W L, затим на једној кашичици T W E, а на једној другој је угравирано пуно име и презиме MIKLOS JANKLIN. На иб-

[7] Оригинал у Патријаршијској библиотеци у Београду.

[8] Архив Пакрачко-славонске епархије у Пакрацу, Визита славонских манастира 1766. године.

[9] Љ. Стојановић, *Записи*, 8089, 8293 и 3421.

http://www.balkaninstitut.com

рику из 1793. године урезана је ознака IX Z, а на вотивној плочици — дете у повоју, иницијал K S.

Поред икона поменутих и познатих иконописаца сачувано је и неколико иконописачких остварења анонимних зографа из 1749, 1752. и неколико икона из друге половине XVIII века. Међу најранијим иконописачким делима манастира Шишатовца убраја се икона *Рођење Богородице* из XVI века. Икона на којој је приказан Сабор светих дело је непознатог зографа са југа. На доњем оквирном делу иконе исписан је текст: "сїа икона естъ кѵръ про[то]син[г]е[ла] серафиѡна гп҃динѹ в[л]а[ди]ке нишкага: 1726."

Бројни савременици и наследници Вићентија Поповића били су такође приложници шишатовачке ризнице. Сребрену кашику приложио је "їлїѧ живковичъ 1778. мца 15. октобра". Исте године два сребрна кандила даровали су манастиру Шишатовцу баношторске проте Мтеј и Аандрија, а сребрну кашику "приложи станко кѹюнцїа".

Сачуван је велики број сакралних предмета руске провинијенције који су донешени из Русије или стизали у манастир Шишатовац као поклони. Посебно су бројне литургијске утвари из XVIII и XIX века на којима су жигови познатих московских радионица. Од сликарских дела издваја се икона из средине XVIII века на којој је приказан Свети Димитрије како убија цара Мамаја. На икони *Крунисање Богородице,* по сликарским одликама блиска стваралаштву Василија Романовића, је запис: "сїѧ їконл монастира шїшатовца при їгѹменѹ вїкентїю напїсашесе ктїторїнъ нїколе 1749."

Икона *Распеће Христово,* поред сликарске представе садржи бројне литургијске и библијске текстове чији садржаји одговарају приказаним сценама. Још две иконе, *Исус Христос Сведржитељ* и *Свети Јован Претеча,* обе из средине XVIII века, припадају руском иконописачком стваралаштву.

Посебну целину представљају руске богослужбене и богословске књиге. По попису из 1753. године манастир Шишатовац је имао 55 руских књига, све штампане, изузев кијевског рукописног *Часослова.* У напомени: „Књиге набављене после 1733. године, укупно 9, скоро све су из руских штампарија." Једна од највећих и најтежих књига која се чувала у фрушкогорским манастирима, а припадала је манастиру Шишатовцу, је *Четверојеванђеље* штампано у Москви 1759. године, укупне тежине 21 kg.[10]

Дошао је други светски рат. По наређењу највиших власти тзв. Н.Д.Х.: законске наредбе Поглавника, број LXXVIII — Z.P. — 135 — 1941. и одредбе Министарства наставе, број 24323 из 1941. године,[11] почело је пустошење фрушкогорских манастира. Манастир Шишатовац, по овим одредбама, лишен је свог црквено-уметничког наслеђа већ 15. септембра 1941. године. Том приликом сачињен је и привремени попис однетих сакралних предмета, и то означених под редним бројем 1—139. По овом списку из манастира Шишатовца узето је укупно 456 разних драгоцености, не рачунајући у тај збир око 130 разних старих новчића. На крају овог списка је „ОПАСКА" у којој је назначено: „Читава библиотека и архив остали су од ове Комисије нетакнути због помањкања времена." Све наведене ствари преузео је проф. Владимир Ткалчић, равнатељ Хрватског државног музеја за умјетност и обрт у Загребу, изасланик Министарства наставе, а као сведок („пред мном") наведен је проф. Зденко Војновић, библиотекар музеја. Шире објашњење ове напомене дао је В. Ткалчић у званичном извештају означеном као предмет: „Спасавање и допрема у Загреб архивског градива из покрајине, број 541 — 1942, од 1. српња 1942,"[12] а насловљено Управитељу хрватског државног архива у Загребу, у коме поред осталог каже, „да је пригодом преузимања умјет-

[10] Наведени предмети у фонду Музеја СПЦ у Београду, један број изложен у сталној поставци Музеја.

[11] Музеј СПЦ, Оставина Р. Грујића, архивалије, кутија бр. 1303.

[12] Иста кутија.

http://www.balkaninstitut.com

ничких и културно повијесних предмета из фрушкогорских манастира преостало у архивама и књижницама тих манастира грађа, коју управитељство због журности посла и због првенствене заинтересованости за предмете музејског значаја није могло преузети и допремити у Загреб.

Како је та грађа због несигурних прилика у опасности да буде оштећена па и уништена, подписано управитељство сматра да је безувјетно потребно да се та грађа из ниже наведених манастира допреми чим прије у Загреб и похрани у спремиштима Наставе." Наведено је седам фрушкогорских манастира где је остала архива и библиотека, и то: Гргетег, Хопово, Велика Ремета, Јазак, Шишатовац и Бешеново.

Специјална комисија извршила је, од 1. марта до 5. августа 1942. године, попис свих шишатовачких предмета и констатовала да су све драгоцености манастира Шишатовца у најбољем реду. Овај извештај садржи и краћи опис свих предмета означених редним бројем 1—315. На крају овог извештаја је додато: „Тачан опис горенабројаних предмета, начињен је приликом прегледавања и пописивања истих, а налази се у посебном цедуљном каталогу." Предмети под бројевима: 74, 77, 78, 90—93, 120, 170, 193, 200, 214, 219, 245, 263, 271—277, 282, 285, 288, 294, 299 и 309 нису наведени у попису начињеном у манастиру Шишатовцу 15. септембра 1941. године. „Тамо гдје је требало, назив појединих предмета, наведених у попису од 15. IX 1941, измјењени су са стручним називима. Потребно је истаknути да је већина драгуља, којим су украшени поједини предмети, од стакла или којег другог безвриједног материјала, те их великим дијелом мањка, како је то посебно означено у точном опису предмета у цедуљном каталогу.

Већ током рата Српска црква, односно Свети архијеријски синод, покренула је акцију да се спасу драгоцености и светиње фрушкогорских манастира. Највећа заслуга на том пољу припада др Радославу Грујићу, професору универзитета, који је од Српске православне цркве био делегиран и овлашћен да ради на спашавању фрушкогорских манастира и његових драгоцености. У извештају од 17. априла 1942. године упућеном Министарству просвете Србије, Р. Грујић описује пренос моштију српских светих из фрушкогорских манастира, у коме говори и о доласку у манастир Шишатовац.[14]

По завршетку рата Свети архијерејски синод својом одлуком, број 960/зап. 322 од 6. јуна 1945. године, делегирао је у своје име протојереја Радослава Грујића да отпутује у Загреб и „ради на проналажењу свих оних објеката културно-уметничких и историјских вредности, који припадају нашим

[13] Иста кутија, оригинал, заведен под бр. 653 од 1. коловоза 1942, оверен печатом и потписом проф. В. Ткалчић. Велика заслуга за спасавање фрушкогорских ризница припада Владимиру Ткалчићу, хрватском музеалуцу, који је својим професионалним односом допринео њиховом очувању.

[14] Иста кутија. На основу решења Министарства просвете, одељење I, бр. 5771 од 11. априла 1942. године, др Радослав Грујић је са Миодрагом Грбићем, кустосом музеја кнеза Павла и др J. A. баруном Рајсвицем у пратњи мајора Владимира Рогоза, хрватског часника за везу, 13. априла 1942. године кренули из Земуна за Фрушку Гору. Око 14 часова стигли су у манастир Шишатовац где су их дочекали, како је наведено у извештају, „хрватске усташе, домобрани и оружници, са деловима немачких трупа састављених од домаћих Немаца... Г. Дитрих отворио нам је цркву и одвео нас пред престолну икону Христа Спаситеља, под којом је лежало Св. тело Стефана Штиљановића, обавијено покривачем, којим је било покривено и раније док је лежало у ковчегу, богато украшено сребрним орнаментима и позлаћеним оковом и медаљонима и позлаћеним оковом и медаљонима петорице светитеља у емајлу. Тај ковчег, као и све друге драгоцености однело је, још прошлог лета, народно поверенство изаслато од хрватске Владе у Загребу, под водством Г. Владимира Ткалчића, директора Музеја за умјетност и обрт у Загребу. Том приликом скинута је са главе светитељове и однешена сребрна круна, као и друге драгоцености, којима је било украшено светитељево тело; па је, приликом скидања драгоценог прстена са леве руке, мало задерана и оштећена осушена кожа..."

http://www.balkaninstitut.com

црквама и манастирима, а који су за време рата однети".[15]

Министарство просвете Федералне државе Хрватске, број 5174 од 17. VII 1945. године, упутило је званичан допис, потписао помоћник Иво Фрол, Музеју за умјетност и обрт у Загребу, следеће садржине: „Изволите унутар свога завода образовати комисију за излучење библиотеке, рукописа и црквених ствари, које су у току окупације похрањене код наслова, а потјечу из српских православних манастира и цркава.

У комисију би у првом реду требали ући они службеници, који су судјеловали код преузимања споменутих предмета, те свакако изасланик Светог Архијерејског Синода Српске православне цркве, Др Радослав Грујић, професор универзитета из Београда."[16]

О резултатима свог рада у Загребу Р. Грујић је известио Свети архијерејски синод који је на својој седници, 17/4. септембра 1945. године, са задовољством прихватио извештај др Р. Грујића „о успеху свог рада на проналажењу црквене имовине, која је за време рата однесена из наших манастира и других црквених установа са територије бивше НДХ. Узети на знање и очекивати детаљан извештај о његовом раду и постигнутим успесима, с тим, да има настојати да се сва имовина што пре пренесе у Сремске Карловце, а ако је то немогуће, онда у Београд." Ову одлуку, у име Синода, потписао је митрополит скопски Јосиф, председавајући Светог архијерејског синода.[17]

О раду на идентификацији фрушкогорских драгоцености, поред извештаја Синоду, Р. Грујић је 23. децембра 1945. године поднео извештај и Министарству просвете ДФЈ — Оделењу за културу у Београду, у коме поред осталог каже: „До сада је у Загребу пронађено око 30 вагона таквих предмета, а налазе се прикупљени, углавном, у Музеју за умјетност и обрт, у Свеучилишној књижници, у Земаљском архиву, у Градској гиптотеци, у Музеју загребачке надбискупије и у Каптолској библиотеци." Р. Грујић је у осам тачака објаснио значај, културну и уметничку вредност, библиотека, архива, иконописачког материјала, портрета црквених и народних представника, предмета од метала, дрвореза и бакрореза, текстилних предмета и руских дарова.[18]

Када је Комисија за идентификацију црквено-уметничких предмета завршила свој рад у Загребу, Свети архијерејски синод донео је одлуку, број 1197 од 10. маја / 27. априла 1946. године: „Поводом предстојећег преноса црквених, културно-историјских и уметничких предмета из Загреба у зграду Патријаршије у Београд, председништво Светог архијерејског синода под горњим бројем и датумом донело је одлуку:

Пошто је професор универзитета Г. др Радослав Грујић раније већ био делегиран од Светог архијерејског синода да ове ствари у Загребу пронађе, попише и за пренос из Загреба у Београд припреми, те је са целокупним послом упознат, те га и сада од Наше стране делегирамо и овлашћујемо да у наше име може примити све ствари културно-историјског и уметничког значаја ма код кога се налазиле и ма којим начином за време рата у Загреб доспеле, а својина су Српске православне цркве."[19]

Већ 19. јуна 1946. године Р. Грујић је известио Синод да је 11. маја 1946. године отпутовао у Загреб са Надом

[15] *Исто,* кутија бр. 1319.

[16] Иста кутија. На основу овог дописа Музеј за умјетност и обрт формирао је 20. јула 1945. године Комисију у коју су ушли др Р. Грујић, проф. В. Ткалчић и др И. Бах.

[17] Иста кутија.

[18] Музеј СПЦ — Оставина Р. Грујића, архивалије, кутија 1303. За време боравка у Загребу Р. Грујић је одговорио и на нека питања која су му поставили чланови Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. Једно од питања је гласило: Резултати до садашњег налаза у Музеју, односно колико је пронађено црквено-уметничких предмета из фрушкогорских манастира? Р. Грујић је, поред осталог, одговорио: „До сада је утврђено, да је у Музеју за умјетност и обрт сачувано око 70% од свих поменутих српских драгоцености из фрушкогорских манастира..."

[19] Иста кутија.

http://www.balkaninstitut.com

Андрејевић-Кун и Момчилом Стефановићем, делегатима Министарства просвете, како би приступили повереном послу. „Али, тај посао, у заједници са нама, мора се ограничити само на предмете који су у Загреб донешени из наших цркава и манастира као и из Патријаршијског двора у Срему, јер је *Комитет за културу при влади Ф.Н.Р. Југославије* под к. бр. 1090 од 2. V 1946. године известио Министарство просвете Хрватске у Загребу, да се делегатима Светог Арх. Синода и Министарства просвете Србије имају предати само културно-историјски и други предмети српских цркава, манастира и.т.д. *који су однешени са територије Народне Републике Србије и њених области, а сада се налазе похрањени у Загребу. Предмети са територије Н. Р. Хрватске остаће и даље на истом подручју.*“ (Подвукао Р. Грујић.)

Министарство Н. Р. Хрватске поступило је по поменутој одлуци Комитета и 8. маја о.г. под бр. 33493 — V — 1946. године издало је наређење својим подручним институцијама, да нам имају предати само предмете из оних крајева Срема који су ушли у састав С. Р. Србије.“[20]

На основу ових одлука почела је примопредаја која је трајала од 13. маја до 8. јуна 1946. године уз присуство чланова Комисије Светог архијерејског синода, односно Министарства просвете Н. Р. Србије, а од стране Музеја за умјетност и обрт, присуствовали су: Владимир Ткалчић, Иван Бах и Зденко Војновић. Примопредаја је требало да се заврши у року од месец дана, али, „услед помањкања расположивих стручних сила“ је продужена. Код појединих сандука није вршена детаљна провера, већ су сандуци преузети као целина, пошто је при сумарном прегледу утврђено да садрже предмете са територије Н. Р. Србије. Записник о примопредаји који садржи 58 куцаних листова доставио је 19. јуна 1946, Р. Грујић Светом архијерејском синоду.[21]

Сви црквено-уметнички предмети из фрушкогорских манастира приспели су у Београд у 11 железничких вагона, спаковани у пакете или сандуке. У сандуку са ознаком I био је 21 предмет из манастира Шишатовца, у сандуку II (11), у сандуку III (9), у сандуку IV (7), у сандуку V (27), у сандуку VI (20), у сандуку VII (21), у сандуку VIII са ознаком šiš. (116). Било је 50 турских докумената и 2 привилегије. Иконе, портрети, бакрорези (плоче и отисци), литографије и фотографије, укупно 70, било је посебно паковано. Део текстила, 22 примерка, било је у једном пакету, а 63 шишатовачка предмета са карактеристичном ознаком šiš били су посебно упаковани. Део шишатовачког намештаја који је био у Харамбашићевој улици у Загребу, укупно 11 предмета комадног намештаја, представљао је посебну целину.[22]

Радослав Грујић примио је накнадно, „15. листопада 1946. године, К-бр. 371 — 1946, под ред. бр. 3, 25 листова и арака старих рукописа из манастира Шишатовца које је предао Музеју 24. студеног 1941. године Фрањо Пореш, надзорник у Министарству удружбе у Загребу“.[23]

По приспећу црквено-уметничких предмета фрушкогорских манастира из Загреба у Београд поставило се питање њиховог чувања и презентације. Министарство просвете Србије било је мишљења да предмете из фрушкогорских манастира треба доделити сродним музејима и библиотекама града Београда. На такав став реаговао је Патријаршијски управни одбор својим званичним актом, бр. 6146, од 2. октобра 1946. године, упућеног Министарству просвете Н. Р. Србије — Одељењу за науку, уметност и културу. То је, у ствари, био одговор на допис Министарства просвете, бр. 420/46, у коме Патријаршијски управни одбор, као надлежно тело Српске православне цркве за имовинско-правне односе, износи свој став о власништву и чувању црквено-умет-

[20] Архива Светог архијерејског синода, бр. 38/1980.

[21] *Исто.*

[22] *Исто.*

[23] Музеј СПЦ у Београду, архива, бр. 841/1941.

http://www.balkaninstitut.com

ничких вредности, у коме изричито каже „... из фрушкогорских манастира и карловачких црквених установа, усташе нису опљачкале српске историјске уметничке ствари, већ богослужбени утвари, богослужбене и друге потребне црквене ствари".[24]

Коначно, сви предмети из фрушкогорских манастира и цркава источног Срема остали су у Патријаршији, уметнички предмети у Црквеном музеју, а сачувани књижни фонд у Патријаршијској библиотеци. Године 1954, одлуком Светог архијерејског сабора формиран је, у пет адаптираних просторија Патријаршије, Музеј Српске православне цркве у којем су изложени бројни уметнички експонати из фрушкогорских ризница, међу којима и велики број из манастира Шишатовца.

Још пре званичног отварања Црквеног музеја, Комисија која је радила на сређивању и стручној обради предмета враћених из Загреба, односно председник Комисије Светозар Душанић, упутио је 28. августа 1952. године предлог: „Част ми је предложити Светом архијерејском Синоду да се предмети наведени у приложеном попису врате бившим власницима, црквама и манастирима Срема ... Како се неке од њих неопходне за црквену практичну употребу, а друге немају изразит уметнички или историјски значај, те се умољава Свети архијерејски синод за дозволу да се оно врате Сремској епархији и њеним манастирима." Предложено је да се врати Сремској епархији 28 предмета који су некада припадали манастиру Шишатовцу, што је Синод и прихватио. Једно оковано *Јеванђеље* (šiš. 82) преузео је 13. марта 1952. године свештеник из Моровића.[25]

[24] *Исто.*

[25] *Исто,* бр. 138/1952

УДК 747.03(497.113):247(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

АРХИТЕКТУРА МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА

Војислав Матић

Наслов овог невеликог прилога можда и није најсрећније одабран, а могао би да гласи: „Архитектонски објекти манастира Шишатовца", или „Грађевински објекти манастира Шишатовца", или једноставно „Грађевине манастира Шишатовца". У сваком случају, сврха рада је да истакне оно што ни о једном од многобројних манастира на Фрушкој гори није забележено: настанак (и опстанак) великог броја грађевина у времену од XV до XX века, односно у периоду протеклих непуних шест векова.

Искључиво према времену настанка, шишатовачке грађевине могу се сврстати на следећи начин:

1. Прастара црквица посвећена Светом Николи, настала најкасније у другој половини XV века.

2. Стара црква посвећена Богородици, са два традиционална кубета, настала у предтурском периоду, могуће око 1520. године.

3. Стари манастирски конаци, са уобичајеним доксатима, грађени од XV до прве половине XVIII века.

4. Нове, трајне зграде манастирских конака, подигнуте током XVIII и XIX века.

5. Стара гробљанска капела зидана у XVII или првој половини XVIII века.

6. Звоник старе цркве са два кубета, призидан уз грађевину око 1742. године

7. Капела у звонику призиданом уз стару цркву, настала око 1742. године.

8. Нова, данашња гробљанска капела, сазидана 1750. године.

9. Данашња нова велика црквена грађевина са звоником подигнута 1778. године.

10. Капела у звонику нове цркве настала 1778. године.

11. Зидани иконостас у новој цркви начињен између 1778. и 1794. године.

12. Економске зграде при манастиру подигнуте током XVIII, XIX и XX века.

Као што се види, поред археолога на првом месту, затим историчара, историчара уметности и књижевности и многих стручњака других профила, историчари архитектуре биће принуђени да уложе знатни труд да би вишевековну традицију грађења у манастиру Шишатовцу истражили и проучили у потпуности.

Првобитна прастара црква

Била је посвећена Светом Николи и сазидана најкасније у другој половини XV века. У предтурско време (1459—1529), најкасније око 1520. године, њу су затекли па убрзо и порушили избегли монаси манастира Жиче. Подаци о овој црквици сасвим су оскудни. У предстојећим археолошким радовима,

http://www.balkaninstitut.com

могуће је, њени темељни зидови биће нађени. Тада би се знатно више сазнало о њеном облику и величини, начину зидања и врсти употребљеног материјала.

Стара црква са два кубета

Стара црква посвећена Вогородици сазидана је око 1520. године. Подигли су је пребегли калуђери манастира Жиче, „на подобије" своје цркве: са два осмострана кубета над квадратним постољима и карактеристичним троугаоним забатима на бочним фасадама. Као њени градитељи помињу се мајстори са Приморја, неимари Јован и Гашпар, који су у исто време подигли и сличну двокуполну цркву оближњег манастира Кувеждина. Ова старија шишатовачка црква постојала је до 1778. године, што значи непуна три века. Њена основа и изглед са јужне стране сачувани су на драгоценим цртежима (нашим најстаријим архитектонским снимцима) лајтнанта Павла Димитријевића. Сасвим сигурно остаци ове старе касносредњовековне цркве сачувани су у унутрашњости данашње велике грађевине. Ускоро, они ће бити откопани, испитани, конзервирани и коначно презентирани.

Стари манастирски конаци

Зидани су у кругу око црквених грађевина од времена настанка манастира па све до прве половине XVIII века. Били су то приземни, једнострани или двострани конаци, грађени делимично од камена и опеке а знатно више од плетера, ћерпича и дрвета. Оскудне податке о њиховом изгледу и величини пружају сачувани ситуациони план из 1749. године и описи манастира из 1753. и 1771. године.

Нове зграде манастирских конака

Манастирски конаци сграђени од трајног материјала настали су поступно током XVIII и XIX века. Зидани су око старе цркве, па затим и око нове грађевине, са све три стране изузевши северну. У првој половини XVIII века већ постоје солидно зидане приземне ћелије на западној страни. Око 1753. године у току је зидање приземног конака на јужној страни. До краја тог века настало је и приземно крило на источној страни. Године 1807, о чему сведочи сачувани натпис, подигнут је спрат на јужној страни, а у последњим деценијама XIX века коначно и спрат на западној страни. Такав изглед (сачуван на многобројним архивским фотографијама) манастирски конаци имаће све до великих разарања у току другог светског рата.

Стара гробљанска капела

Старија капела на монашком гробљу потиче из XVII или прве половине XVIII века. Поменута је до сада само у једној прилици, 1771. године, када се наводи да је имала обимне зидове начињене од опеке. Највероватније, налазила се на месту или у близини данашње капеле, на брегу југоисточно од цркве. Мањи археолошки радови у поду садашње капеле, или у њеној близини, пружили би корисне податке о њеном облику, величини и начину зидања.

Звоник старе цркве

Уз стару касносредњовековну цркву са два кубета звоник је призидан око 1742. године. За разлику од оближњих барокник звоника (Ковиљ, Крушедол, Велика Ремета, Раковац, Сланкамен, Средња црква у Сремским Карловцима), шишатовачки „торањ" настао је под несумњивим утицајем архитектуре са југа и истока. Постојао је само око четири деценије. Имао је приземље, четири спрата, луковицу на врху, угаоне пилластре, низове слепих аркада и осликане нише. Као његов ктитор забележен је познати Вук Исаковић, пуковник петроварадинске регименте.

http://www.balkaninstitut.com

Стара звоничка капела

Налазила се у првом спрату звоника призиданог уз стару двокуполну цркву. Потиче из времена настанка звоника око 1742. године. Њен ктитор такође био је поменути „обрствахтлајтнант" Вук Исаковић. Капела је била посвећена Светом Георгију и имала основу у облику квадрата корисне површине око 12—14 m², затим крстати или бачвасти свод у горњем делу, излазно степениште и отвор у ступцима звоника на северној страни, два већа застакљена прозора у облику бифоре, три осликане плитке нише на јужној фасади, часну трпезу усечену у зид и нишу проскомидије изведену на исти начин. Као и звоник, капела је постојала само око четири деценије. Пре ове, сличне капеле у првим спратовима звоника забележене су у Великој Ремети (1733) и Раковцу (1735).

Нова гробљанска капела

Данашња капела на монашком гробљу, посвећена Светом Петру и Павлу, подигнута је 1750. године на брегу југоисточно од цркве. Као њен ктитор забележен је капетан Трифун Исаковић, млађи брат пуковника Вука Исаковића. Капела сазидана од опеке, замишљена је као складна мања црква, са полуобличастим сводом над припратом и централним делом и полукалотом изнад олтарске апсиде. У њеним обимним зидовима налазе се један улазни отвор, три правоугаона прозора и пет усечених ниша различитог облика и величине. До последњег рата, капела је имала мали четворострани звоник над западном страном и двоводни кровни покривач од црепа. Првобитни изглед капеле сачуван је на једној литографији из 1837-41. године и на више архивских фотографија са краја прошлог века и из времена између два рата. У знатној мери капела је оштећена у другом светском рату. Од некадашњег малог иконостаса сачуване су само старе зографске царске двери. У предстојећим радовима на обнови манастира треба реконструисати зидане сводове над капелом, затим њен мали звоник од дрвене грађе, кровну конструкцију са покривачем од бибер-црепа и, најзад, све четири фасаде.

Нова црквена грађевина са звоником

Данашња велика црква са звоником, посвећена Рођењу Богородице, подигнута је 1778. године. Реч је о грађевини код које преовлађују утицаји традиционалне архитектуре: основа у облику тролиста, високо кубе кружног пресека над слободним ступцима у наосу и полихромија на фасадама, односно наизменично зидање каменом и опеком. Међутим, присутни су такође уски пиластри са стопама и капителима, обимни профилисани поткровни венац од камена, слепе аркаде са стубићима на кубету и други детаљи. Унутрашњост цркве украшавали су многи радови у гипсу, зидне слике на површинама зидова и олтарској прегради, декоративни молерај са марморизацијом и подне површине поплочане мермером. Црква има два улазна отвора (јужни и западни), девет већих богато украшених прозора са гитерима, вишеспратни барокни звоник и високе украсне капе опшивене лимом над кубетом и изнад звоника. Као највећи ктитор ове цркве забележен је шишатовачки архимандрит Вићентије Поповић, касније вршачки владика, а као знатнији приложници Јован и Јосиф Монастерлија, Секула Витковић и многи други. На жалост, црква је претрпела знатна разарања у другом светском рату а њена обнова и реконструкција још увек су под знаком питања.

Нова звоничка капела

Капела у првом спрату данашњег звоника настала је када и звоник са црквом, 1778. године. У унутрашњости капела има омалтерисане зидове, полукружну олтарску апсиду, четири полукружна лука над којима је бачвасти

http://www.balkaninstitut.com

свод, две нише усечене у бочне зидове, један већи прозор на јужној и знатно мањи кружни на западној страни, висину до свода 5,30 метара, корисну површину око 15 m², излазно степениште (из припрате цркве) на северној страни, пролаз за хор (галерију) кроз апсиду и уско степениште за горње спратове звоника на јужној страни. Текстуални или ликовни подаци о овој капели до сада нису пронађени, а њена опремљеност у прошлом веку и између два рата није позната.

Зидани иконостас

Велика зидана олтарска преграда у данашњој цркви потиче из 1778. године. У питању је изузетно градитељско дело не узумајући у обзир сликарске радове на њој. Овај монументални иконостас начињен је искључиво од опеке и зидан је истовремено када и два ступца у наосу на источној страни. Првобитно, иконостас је имао петоро двери од којих је пар бочних касније зазидан. Укупна површина ове олтарске преграде износи око 110 m², а укупни број икона 34 или 36. Скоро све иконе биле су насликане на подлози од гипса, а од истог материјала начињени су парапетни, кордонски и горњи профилисани венци, канелирани ступци и пиластри, стопе, капители, оквири око икона и многи други флорални мотиви. Само царске и бочне двери и велики крст са две пратеће иконе били су насликани на дрвету. На жалост, као и када је црква у питању, није познат мајстор који је замислио и извео ову изванредну унутрашњу фасаду. Познат је само аутор сликарских радова, довршених 1794 године То је солидни мајстор Григорије Давидовић-Обшић из оближњег села Чалме. У другом светском рату, сви декоративни елементи и сликарски радови страдали су у потпуности.

Економске зграде

Многа економска здања у непосредној близини цркве и тространих конака могу се уочити и пратити на бројним ликовним прилозима насталим током XVIII, XIX и у првој половини XX века. Највише података пружају гравире и позната литографија из 1837-41. године, па затим и старе фотографије начињене до другог светског рата. Реч је о приземним, већим и мањим зградама, са зидовима од камена или опеке и покривачима од даске, шиндре или црепа. Две мање, једна већа зграда, дуги кош од дрвене грађе, зидана чесма и поједини други објекти углавном су оријентисани ка некадашњем манастирском прњавору, данашњем селу, југозападно од манастирског комплекса. Највећи део поменутих економских здања страдао је у другом светском рату.

*

Коначно треба напоменути да у предвиђеној великој обнови манастира, предстоје две врсте неопходних послова. То су обимни археолошки радови са сврхом да се сви старији објекти у манастиру пажљиво откопају и детаљно истраже и проуче, док другу врсту радова чине велики санационо-реконструкциони захвати на свим осталим грађевинама тешко оштећеним у току другог светског рата.

УДК 726.71.034.(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

ЛИТЕРАТУРА

[1] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753*, Сремски Карловци 1903.

[2] Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју српске православне митрополије карловачке, година III, свеска 2, Сремски Карловци 1913.

[3] Б. Стрика, *Српске задужбине, фрушкогорски манастири*, Загреб 1927.

[4] А. Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Сремски Карловци 1937.

[5] Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.

[6] О. Милановић-Јовић и П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Нови Сад 1975.

[7] В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984.

[8] В. Матић, *Литографије фрушкогорских манастира*, Београд—Крагујевац 1986.

http://www.balkaninstitut.com

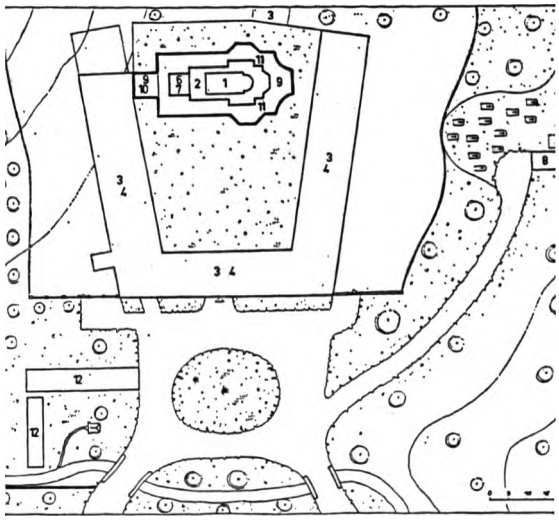

Сл. 1 *Изглед манастира Шишатовца на ситуационом плану и међусобни положај свих старих и нових грађевина (реконструкција)*

Сл. 2 *Изглед старе цркве са два кубета на једној зографској икони из првих деценија XVIII века*

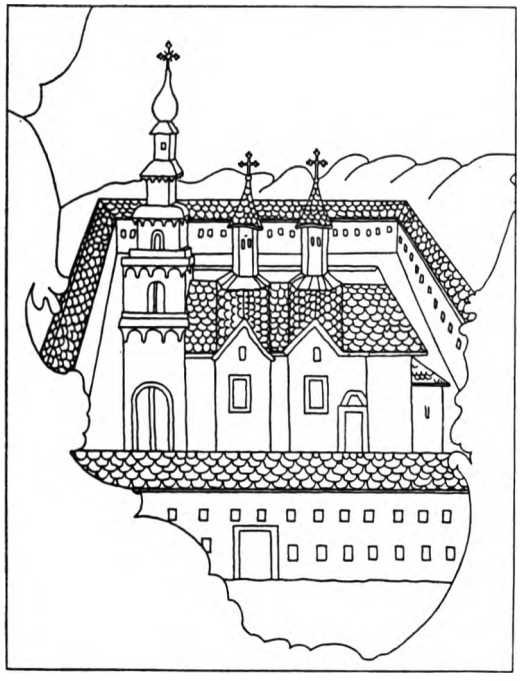

Сл. 3 *Изглед старе двокуполне цркве (са јужне стране) на гравири из 1753. године*

Сл. 4 *Изглед старе црквене грађевине са два кубета на гравири из 1772. године*

http://www.balkaninstitut.com

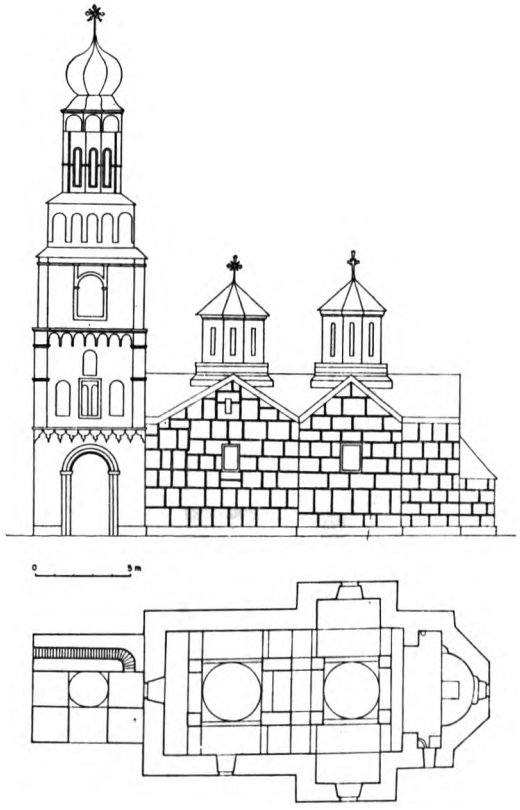

Сл. 5 *Основа и изглед (са јужне стране) старе цркве са два кубета на архитектонском снимку лајтнанта Павла Димитријевића из 1778. године*

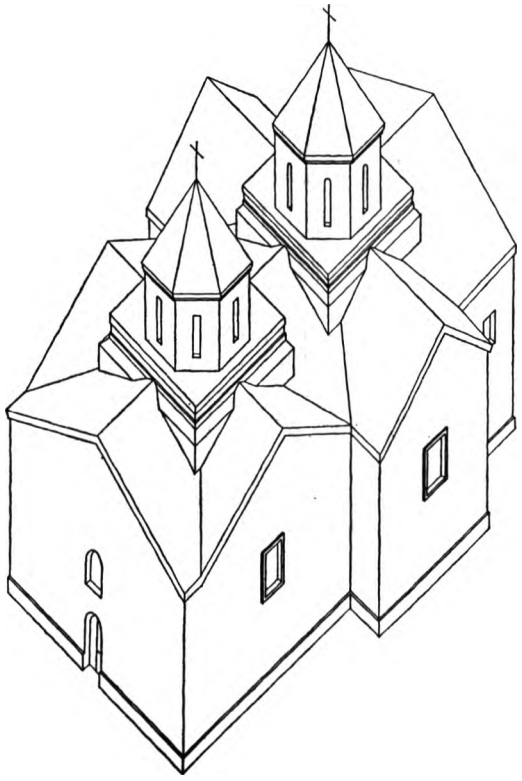

Сл. 6 *Перспективни изглед старе цркве са два кубета (југозападна страна, реконструкција)*

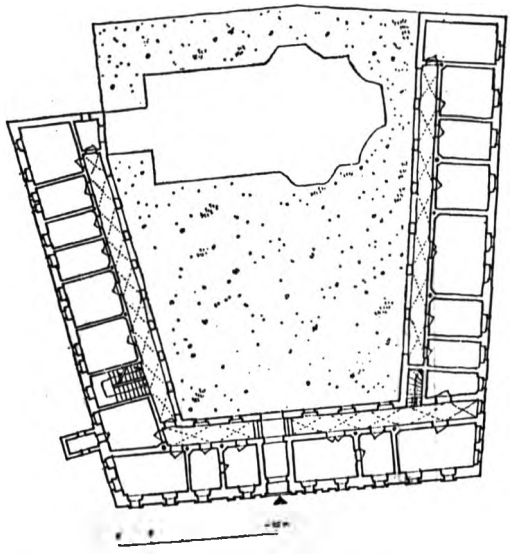

Сл. 7 *Основа тространо-спратних зграда манастирских конака у нивоу приземља (реконструкција)*

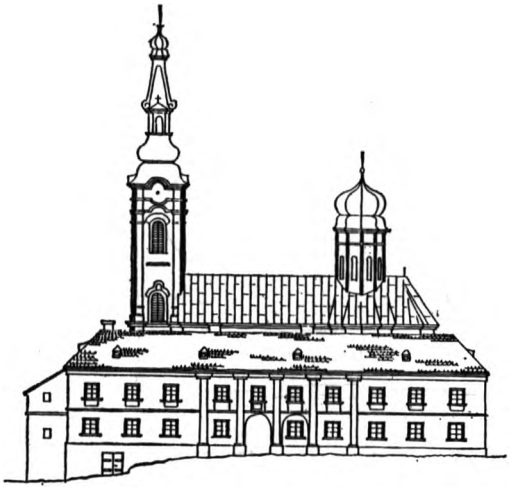

Сл. 8 *Изглед тространо-спратних конака са јужне стране (реконструкција)*

http://www.balkaninstitut.com

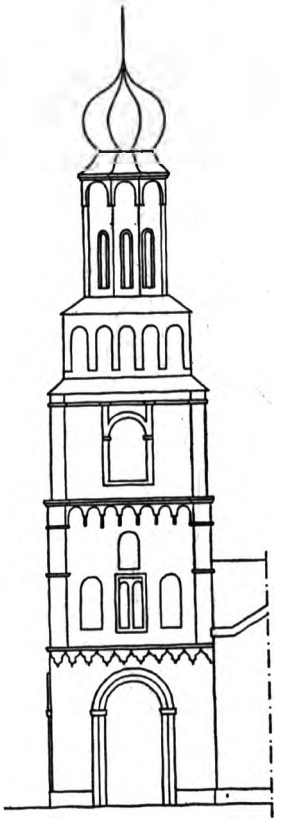

Сл. 9 *Изглед звоника (са јужне стране) призиданог уз стару двокуполну цркву око 1742. године*

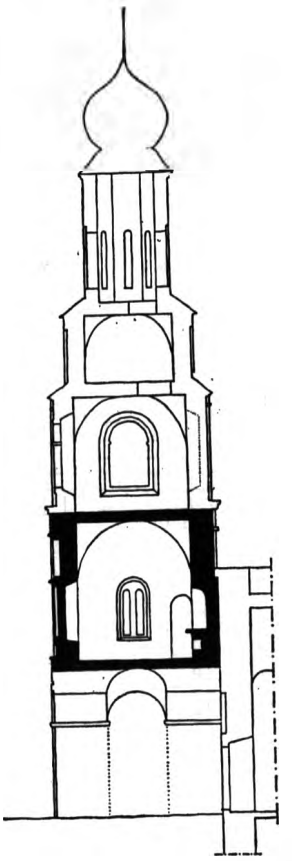

Сл. 10 *Положај капеле у првом спрату старог звоника (реконструкција)*

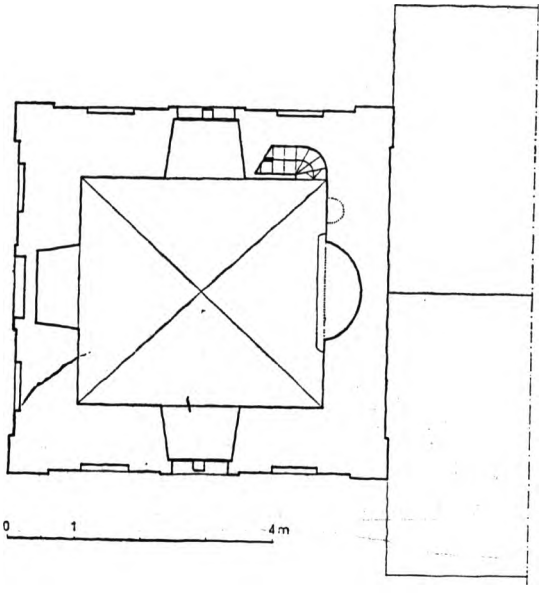

Сл. 11 *Основа капеле у првом спрату старог звоника (реконструкција)*

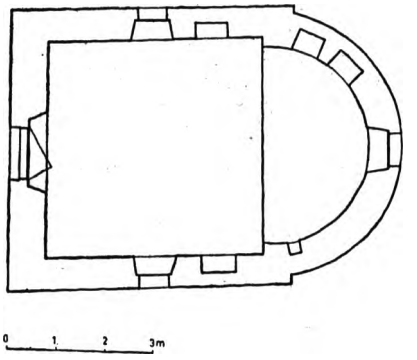

Сл. 12 *Основа данашње гробљанске капеле (на југозападној страни) сазидане 1750. године*

http://www.balkaninstitut.com

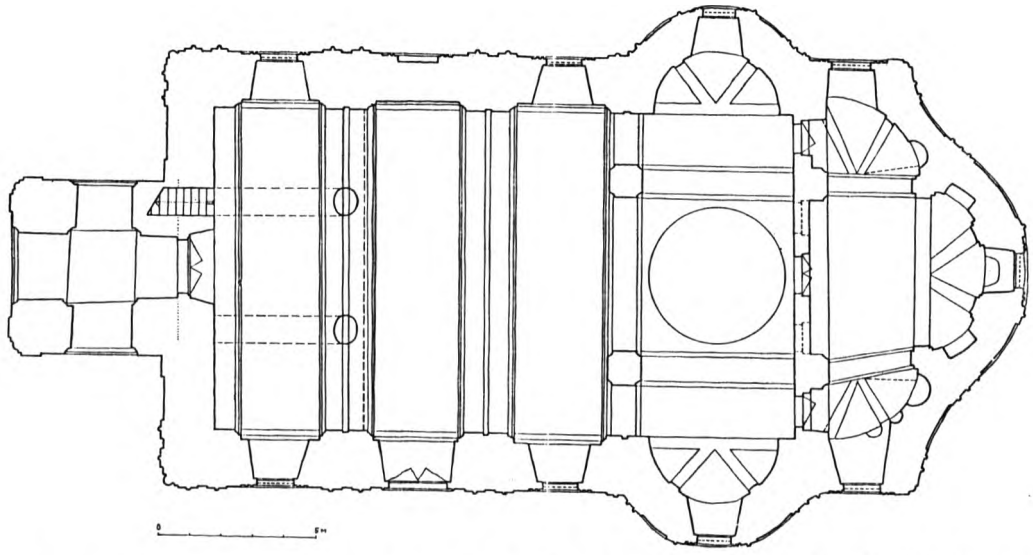

Сл. 13 *Основа данашње велике црквене грађевине подигнуте 1778. године (реконструкција)*

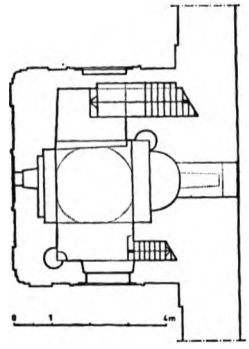

Сл. 14 *Основа капеле у првом спрату новог звоника*

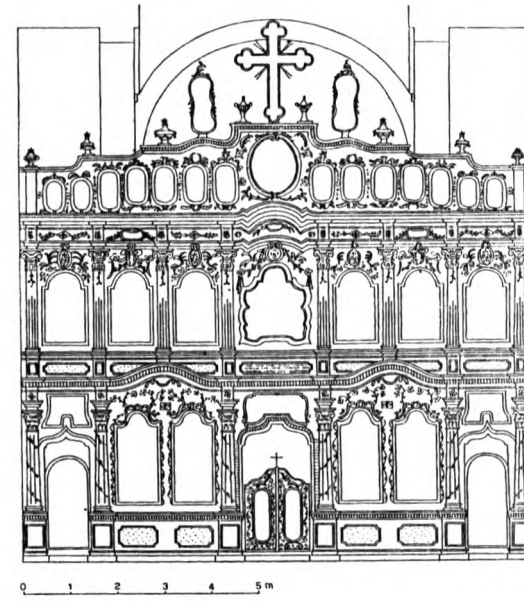

Сл. 15 *Изглед зидане олтарске преграде у новој великој црквеној грађевини (реконструкција)*

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

СТАРИ ЗВОНИК МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА

Јанко Магловски

Звоници подизани уз западну страну српских православних храмова током XVIII и XIX века, постају одлика црквеног градитељства на подручју Панониje. Звоници који се могу посматрати као нека рана појава или се за њих може рећи да су весници умногоме нове схеме у грађењу српских православних богомоља, подизани су прво уз старе манастирске цркве. Ова појава није у опреци са традицијом нити од ње одступа. Звонике су имале и извесне цркве у рашким областима из којих су Расцијани (Раци) населили панонске пределе.[1]

Новина у српској црквеној архитектури у другој половини XVIII века јесте то што, попут манастирских, и све или готово све парохијске цркве добијају високе звонике. Развој звоника и њиме условљен развој западног дела православних храмова на подручју Аустро-Угарске Монархије до сада нису постали предмет посебних истраживања. Објављен је само један рад на тему звоника који су настали у периоду који је означен као доба српског барока. У њему се афирмативним језиком описује и подвлачи атрактивност градитељског подухвата. При томе је изостала чак и овлашна анализа елемената битних за бављење историјом архтектуре. Реч је о звонику манастира Велика Ремета.[2] Закључак тог рада, објављеног 1978. године, кад је архитектура посреди, јесте: „Већ је наглашено да је фасадама реметског звоника посвећена велика пажња. Све четири имају исте декоративне елементе и истоветни ритам пуних зидова и прозорских отвора. Њих украшавају угаони пиластри са стопама и равним капителима, уске украсне траке и оквири око прозора, једноставни кордонски и богато профилисани поткровни венци. Две основне одлике којима се звоник манастира Велике Ремете посебно истиче свакако су изузетна висина и декоративна обрада фасада."[3] Реметски звоник дело је немачког мајстора Јо-

[1] У срцу Рашке и на ширем подручју рашких земаља подизани су снажни звоници уз западну страну црквених грађевина, тако да појава звоника као једне од карактеристика панонске архитектуре не представља новину у српском градитељству до које се дошло посредством чисто средњоевропског утицаја. Разлика је у томе што се у црквеној архитектури панонских области звоник зида уз готово сваки храм, а на подручјима српских средњовековних земаља звонике су добијале само поједине цркве. В. Ј. Ђурић забележио је своје мишљење да се звоници у рашкој архитектури подижу уз катедралне цркве; упор. В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963.

[2] В. Матић, *Звоник манастира Велике Ремете и његови ктитори*, ЗЛУМС, 14 (1978), 299—323.

[3] (Подвукао Ј. М.); В. Матић, *нав. дело*, 311.

http://www.balkaninstitut.com

ханеса Вилхелма, што је познато на основу ктиторског записа на каменој плочи која је постављена на звоник. Солидно изведена, чврста грађевина, осим што указује на мајсторску вештину доброг занатлије, испољава и сву неукост њеног градитеља у стварима које се тичу архитектуре. На фасадама овог звоника може се на најузоритији начин сагледати проста примена елемената еклектичке обраде фасада, без довољног познавања појединих елемената заступљених у шаблону архитектонског предлошка.[4] Звоник Велике Ремете сагрђен је 1733—1735. године.

Један од раних звоника овог периода јесте и стари звоник манастира Шишатовца. Време његовог подизања забележено је у познатим описима фрушкогорских манастира насталим 1753. године. Визитација шишатовачке обитељи започела је 25. јуна, а завршена је три дана касније, 28. јуна те године. Пописивач је о звонику за-

Сл. 1 *Стеван Штиљановић, гравира из 1753. године*

[4] При томе ваља нагласити да су градитељи као и савременици ремеtског и шишатовачког звоника начин на који су украшаване грађевине називали именом еклектички.

Европом су кружиле књижице, својеврсни зборници, о томе шта један галантом, човек од држања, треба да зна о појединим стварима које се тичу разних умећа на којима се заснива друштвени живот и о којима су се водили салонски разговори. Таква је, нпр., књижица џепног формата (156 × 86 mm), са обиљем илустрација, штампана готицом и, по обичају, има предугачки наслов: Der geöfnete Ritter—Platz/Worinnen die vornehmsten Ritterlichen Wissenschaften und Ubungen/sonderlich/was bey der *Fortification, Civil*-Bau=Kunst / Schiff=Fahrt/Fechten/Reiten/Jagen/*Antiquen* so wohl als *Modernen*-Müntzen und *Medaillen*, hauptsächliches und Merckwürdiges zu beobachten/in Erörterung der nothwendigsten und gewöhnlichsten Kunst=Wörter/wie auch einer kurtz=gefasten Beschreibung/und zierlichen Kupffer=Figuren/ denen Liebhabern zum Vergnügen/vornemlich der *Politis*chen Jugend zu Nuttzen/und denen Reisenden zur Bequemlichkeit an das Licht gestellet werden., HAMBURG, bey BENJAMIN SCHILLERS. seel. Wittwe im Thum/Lauenburg/gedruckt bey *Chistian Albreht Pfeif,er*, Anno 1715.

Слова наведена курзивом штампана су латиницом. Из наслова књиге добија се јасна представа о томе шта је њен садржај. У њој се на прикладан начин говори о питањима фортификације, цивилног градитељског умећа, о бродарењу, мачевању, јахању, лову, о античким као и модерним новцима и медаљама. Наслов одељка овог зборника, а он то јесте судећи по посебној пагинацији за сваки део, јесте: Die zum Vergnügen der Reisenden geöffnete Baumeister=*Academie*, oder kurtzer Entwurf derjenigen Dinge/die einem *galant-homme*, zu wissen nöthig sind/ dafern er Gebäude mit Mutzen besehen/und vernünfftig davon urtheilen will. Alles nach denen besten *Reguln*, und heut zu Tage üblichen *Manieren* der geschicktesten Baumeister/jedoch in möglichster Kürtze vorgestellet /und mit nöthigen *Figuren* erläutert. Samt doppeltem Anhang: 1. Von sehenswürdigen Altären/Grab=Mahlen/ Capellen etc. 2. Was einem *galant-homme* vom Kupfferstechen zu verstehen nützlich und nöthig ist. HAMBURG, Bey *Benjamin Shillers*, sel. Wittwe im Thum /*Anno 1715.*

У вези о приручником овом приликом треба истаћи да су Sehenswürdigkeiten или „достојно памћатнаја" Саве Текелије, за поједине земље и градове наведени са неколико реченица. Једна од стварних врлина ове књижице јесте рубрика *Schribenten*, штампана на крају. То је попис књига, по штампарским форматима, из којих ондашњи читалац стиче увид и смернице за даље информације и даље образовање.

http://www.balkaninstitut.com

бележио: "В сем монастрије јест звоница каменаја, јеја же ктитор Г. обрстлајтнант Вук Исаковић, котора звоница јест созидата љета 1742. благословенијем блажењејшаго Патријарха Арсенија четвертаго, при игумени кир Викентију Поповићу, њињејшним Архимандритом."[5] О његовом изгледу није ништа забележено.

Најстарији ликовни приказ шишатовачког звоника дат је на гравири на којој је представљен Свети Стефан Штиљановић, деспот српски (сл. 1). Манастир Шишатовац приказан је у десном картушу, удно слике (сл. 2), док је леви картуш попуњен представом сремског града Моровића. У поређењу са ранијим представама других звоника на ведутама манастира које су укомпоноване у сложеније графичке радове, ова ликовна представа звоника делује посве фантастично. Као да је неки измаштани знак за манастир у ком почивају мошти на графици приказаног деспота, неки знак за манастир о чијем стварном постојању сведочи тек исписана легенда.[6] Графика *Стеван Штиљановић* Христофора Жефаровића настала је 1753. године. Некако из тог времена јесте и љупка Жефаровићева књижица *Описаније Јерусалима.* Дело обилује приказима хришћанских светих места и светих здања која су ликовно уобличена помоћу приказа архитектуре измаштаних облика. И у овом случају, ту произвољно цртану архитектуру са стварношћу повезују једино исписане легенде.[7] На следећој представи Шишатовца, из лета Господњег 1772. стари

Сл. 2 *Представа манастира Шишатовца, детаљ гравире из 1753.*

звоник нема онај фантастичан облик.[8] С обзиром на такво стање чињеница, ствари би се веома искомпликовале да није сачуван траг о томе да је стара шишатовачка црква, заједно са звоником који је узет у разматрање, била представљена на квалификовано урађеном плану из 1778. године. Њега је објавио Радослав М. Грујић у првом

[5] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.,* (прештампано из Српског Сиона за 1903. год.), Ср. Карловци 1903, (131—161), 131.

[6] За подробније упознавање и уз упућивање у проблеме представа пејзажа и ведута на српским графикама XVIII века упор. Р. Михајловић, *О конћелистичким основама слике природе у српској уметности XVIII века,* ЗЛУМС, 4 (1968), 193—209; иста, *Ведуте српске графике XVIII века,* у: *Српска графика XVIII века,* Београд 1986, 81—101.

[7] Христофор Жефаровић, *Описаније Јерусалима,* (фототипско издање), Нови Сад 1973.

[8] Реч је о графици *Манастир Кувеждин* Захарија Орфелина. Упор. Д. Давидов. *Српска графика XVIII века,* 302, сл. 117. У вези са самом ликовном представом упор. В. Матић, *Манастири Карловачке митрополије и њихов изглед на гравирама,* 145—146, сл. на стр. 145 (раније објављена у: исти, *Архитектура фрушкогорских манастира. Касносредњовековне црквене грађевине,* Студије за историју српске уметности, 10, Нови Сад 1984, 95, црт. 42.).

http://www.balkaninstitut.com

тому *Војводине,* у одељку *Духовни живот.*[9] Део текста који је био исписан на оригиналу тешко се чита са репродукције. Његов садржај Р. М. Грујић је сачувао у једној белешци: „На крају четворојеванђеља писаног у Реметском 1560 (Шишатовачка библиотека бр. 15) налазе се причвршћени цртежи друге реметске или шишатовачке цркве грађене 1520. Они су учињени приликом обарања те цркве 1778, да се на њеном месту сагради нова — данашња црква. На тим цртежима пише: 'План и проспект цркве шишатовачке, која у лето 1520 созида се и до лета 1778 пребист; на том мјесте њиньешњаја црков созидасја. Експликација: А. показујет таковују бившују црков у проспекту. Б. показујет таковују у грунту'. А постранце потписао се је цртач овако: 'Геометрически нарис от Павла Димитријевича лаитенанта'."[10] С тим у вези упореди сл. 3 и сл. 4.

На основу поменуте репродукције плана старе шишатовачке цркве, по-

[9] Р. М. Грујић, *Духовни живот,* у: *Војводина,* I, Нови Сад 1939, 330—414.

[10] Р. М. Грујић, *нав. дело,* 358, нап. 51. У стручној литератури пре Р. М. Грујића о овом плану неколико реченица забележио је Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира,* Београд 1931, 60; без посебног помињања текста и његовог садржаја. У оквиру пописа старина шишатовачко четворојеванђеље налази се под бројем 122, а Л. Мирковић не помиње његов број у оквиру фонда шишатовачке библиотеке. Архимандрит С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега,* Споменик, CI (1951), 1—87; III. *Рукописи манастира Шишатовца,* 31—80; доноси речени текст на стр. 32. У новије време од Р. М. Грујића текст преузима В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира,* 100, напомена 44.

[11] В. Матић *(Архитектура фрушкогорских манастира,* нав. место) говори у прошлом времену о цртежима и о ономе шта је на њима писало тако да се намеће закључак да они више не постоје. Исто се закључује и на основу приручног коришћења прегледа српског рукописног наслеђа у југословенским збиркама: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI—XVII века),* САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књига XXXI, Београд 1982.

[12] В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира,* сл. 43, 45, 47, 48.

што се оригиналу, сходно подацима у стручној литератури,[11] губи траг у другом светском рату, урађени су и у новије време публиковани добри архитектонски цртежи.[12] Текст уз који су цртежи објављени бави се средњовековном архитектуром Шишатовца, односно њеном реконструкцијом, тако да је разматрање о архитектонским проблемима старог звоника из XVIII века изостало.

О старом плану манастира Шишатовца знало се на основу репродукције код Р. М. Грујића. По њој је пре неколико година реконструисана архитектура средњовековне манастирске цркве. На велику срећу, план није изгубљен.[13] Тај стари документ показује да необична архитектура манастирског звоника, како је приказана на гравири *Стефан Штиљановић* из 1753. године, није пуки фантастични знак за једну реалну грађевину. Сачувани план јасно показује да друга ликовна представа Шишатовца, она са гравире Кувеждина из 1772, припада репертоару модифика-

[13] Непосредно после читања реферата са овом чињеницом упознао ме је колега и пријатељ Слободан Милеуснић, кустос Музеја СПЦ, на њему својствено љубазан начин. Његовом, као и љубазношћу Музеја СПЦ начињене су приложене фотографије старог плана и појединих његових детаља. Користим прилику да њему и установи изразим дубоку захвалност.

План манастира Шишатовца налази се залепљен на задњем, заштитном листу (fol. 326 г.) рукописне књиге из збирке Црквеног музеја *[Четворојеванђеље,* срп., 1560. Папир, I + 326 листова, 400 × 250 mm. Запис писара старца Јевгенија. МСПЦ 356 (Шишатовац); упор.: Д. Богдановић, *Инвентар,* 130/1996]. План је на поменути лист налепљен на одстојању од 14 mm од прелома табака. Цртеж је рађен на пуној хартији („хамер"), садашњих димензија 300 × 425 mm. Првобитни формат био је за коју десетину милиметара већи, пошто је данашњи добијен обрезивањем по линијама оквира каквим се још увек уоквирују технички цртежи. Да би се подредио димензијама кодекса у који је улепљен, план је сложен на формат димензија 225 × 363 mm, и то тако што је прво преломљен по вертикали уз десни руб па потом по хоризонтали уз доњи руб. Цртеж је рађен црним тушем са не баш претерано квалитетним рајсфедером. Колорисан је са две боје. Површине фасада су колорисане бледосивом акварел бојом. Иста боја, само нешто гушћа, коришћена је за сенчење и из-

http://www.balkaninstitut.com

ција опште ликовне ознаке за цркву. Исти је случај и са осталим црквама које су на тој графици представљене у околини Кувеждина.

Упечатљива је чињеница да необична силуета старог шишатовачког звоника умногоме одступа од оне матрице у коју се могу сместити готово сви звоници тог времена сазидани на подручју Панониje. Порекло форми раних звоника фрушкогорских манастира посве је очигледно. Пренете су из оних области из којих долази већина градитеља. То су предели средње Европе. У стручној литератури је већ показано да је архитектура српског барока примала утицаје који су допирали дунавским токовима.[14] Стари звоник манастира Шишатовца, пак, показује да је и у српској архитектури тог раздобља постојао један други ток утицаја, који је већ посведочен и истраживан у контексту ширих културних и политичких веза, а затим и за подручје сликарства. Реч је о руским утицајима који су нарочито снажни од двадесетих до шездесетих година XVIII века.[15] То раздобље је управо оно време када је настао стари шишатовачки звоник. Однос и везе ктитора тог звоника са Русијом, везе човека који је и ктитор гравире са веродостојним приказом шишатовачког звоника,[16] познате су како научном свету тако и љубитељима лепе књижевности.[17]

влачење спојница на фасади цркве, чиме је забележен податак и постигнут утисак да је црква, не и звоник, грађена од тесаног камена. Основа је такође колорисана акварелном бојом. Коришћена је кармин црвена са доста воде. У дну цртежа исцртан је размерник. Величине су исписане арапским бројевима а ознака вредности (клофтер) ћирилицом. На плану има неколико мрља од реакције хартије са влагом. Лајтнант Павле Димитријевић, који је урадио овај геометријски нацрт, показао је завидну умешност у тим стварима.

Ознака: Шишатовачка библиотека бр. 15, коју наводи Р. М. Грујић, у кодексу није запажена. Поред ознаке МСПЦ 356 маркантна је сигнатура коју је манускрипт добио у усташким трезорима: Ši̇š. 121. У *Топографском индексу* Д. Богдановића *(Инвентар,* 280—281) овај манускрипт, једини очуван из богате шишатовачке библиотеке у којој је стручна литература забележила 92 рукописна кодекса (Архимандрит С. Петковић, *нав. дело,* 31—80), има ознаку 1. На том месту се упућује да је реч о рукопису МСПЦ 356 који је у *Инвентару* представљен под редним бројем 1996, а на ком месту се не помиње да постоји план прилепљен на крају кодекса.

У заблуду да је план старе шишатовачке цркве изгубљен запао сам понајвише стога што је тај план већ био коришћен у стручној литератури из области историје архитектуре (В. Матић, *нав. дело,* 99—100). Како се о плану говори у прошлом времену, а познато је да је Шишатовац претрпео усташки вандализам, стекао сам уверење да је са несталом библиотеком нестао и њен свезак 15. Пошто се нисам посебно бавио судбином српског књишког наслеђа, недаћама у које је западало током другог светског рата и у каквом је стању из тих недаћа изашло, збунио ме је број ознаке кодекса. А ствари стоје овако: Р. М. Грујић наводи број 15 који кодекс са шишатовачким планом носи у оквиру целокупног књижног фонда манастира Шишатовца пред други рат. Архимандрит С. Петковић издваја из књижног фонда рукописне кодексе, такође пред други светски рат, сврставајући их под бројеве од 1 до 92. Уз њих у заграду ставља број који свезак има у књижном фонду шишатовачке библиотеке представивши тако сам рукописни фонд. Из овог описа Д. Богдановић издваја 62 рукописа који припадају периоду обрађеном у *Инвентару,* изостављајући ознаку коју су рукописи имали у оквиру целокупног фонда старе шишатовачке библиотеке.

[14] Д. Медаковић, *Дунавски путеви српске културе XVIII века,* у: *Путеви српског барока,* Београд 1971, 35—46; исти, *Барокна архитектура у Подунављу,* у: *Путеви српског барока,* 179—192; исти, *Српска уметност у XVIII веку.* (СКЗ, Коло LXXIII, књ. 486), Београд 1980 — поглавља: *Архитектура, традиционални облици и нове барокне тежње,* 165—183 и *Градитељи,* 184—188.

[15] М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку,* Зборник Филозофског факултета, књ. VII/1 Београд 1963), 379—409; такође и: Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку;* поглавље: *Нове тежње у српском сликарству. Утицаји из Украјине. Крушедол,* 25—36.

[16] О гравири упор. Д. Давидов. *Српска графика XVIII века,* (Студије за историју српске уметности, 8), Нови Сад 1978, 138—139, 279, сл. 77, 78. О ликовној представи упор. В. Матић, *Манастири Карловачке митрополије и њихови изгледи на гравирама,* у: *Српска графика XVIII века,* Београд 1986, 121—149; о Шишатовцу на стр. 126—127, сл. на стр. 129 (пре тога објављена у: В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира,* 94, црт. 41.).

http://www.balkaninstitut.com

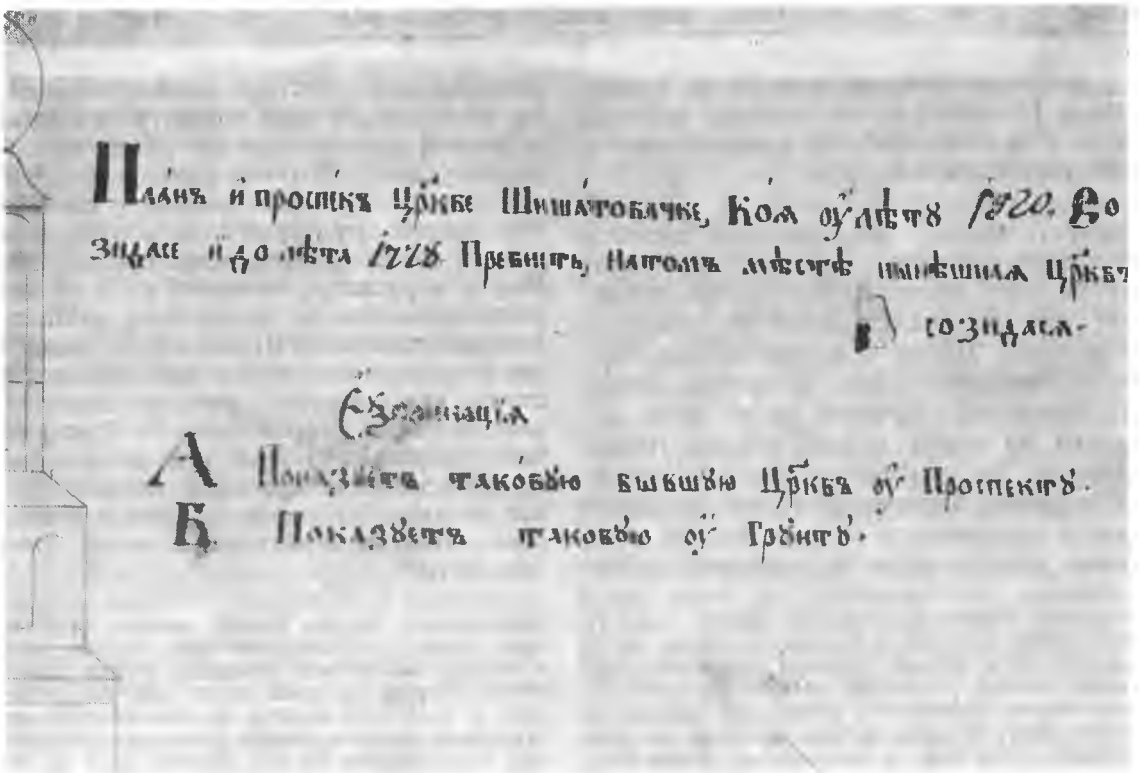

Сл. 3 *Наслов плана и легенде*

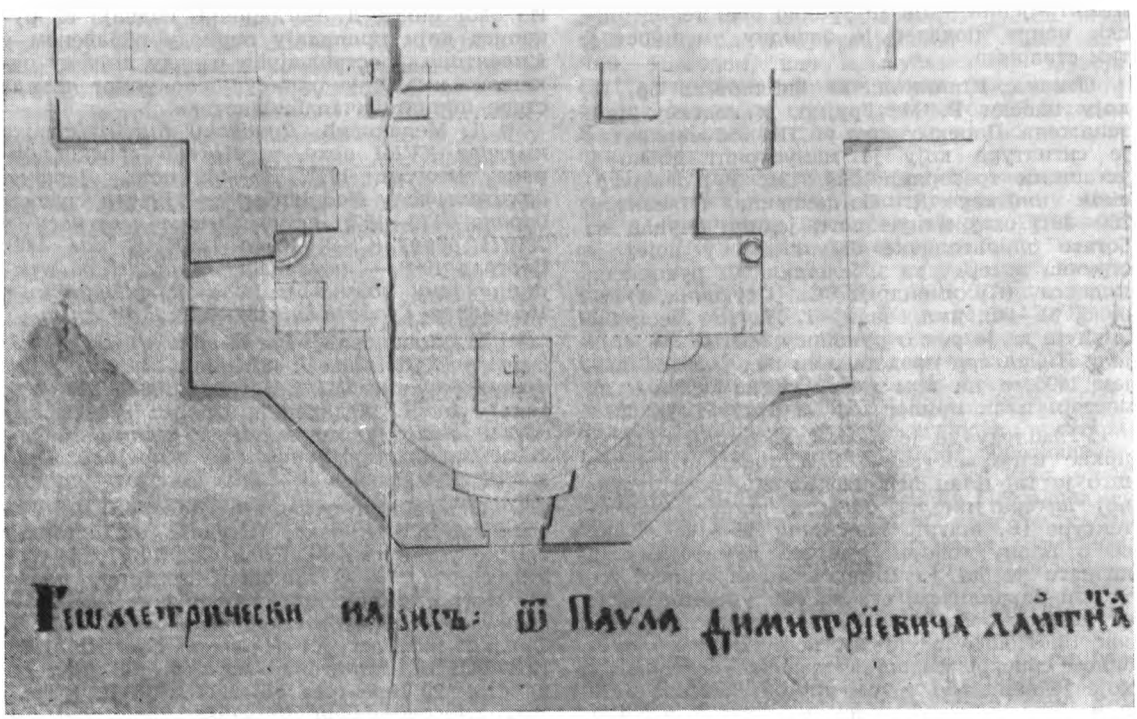

Сл. 4 *Запис на плану о аутору*

http://www.balkaninstitut.com

Прилог познавању проблема руско-украјинских утицаја на српску панонску архитектуру, односно познавању проблема које отвара стари шишатовачки звоник, задовољиће се тиме што ће тек подвући јасну ликовну везу овог не у потпуности изгубљеног споменика са начином грађења звоника у Русији.

Када се Византијско Царство потресало и сламало под најездом иноверника, у временима после пада Цариграда, Москва подиже себи висок звоник (1505. год.), као белег новог центра православног света, као јарбол, као катарку и као мислени светионик Трећег Рима. Звоник је посвећен Јовану Лествичнику. Народ је тај стуб, кулу према којој се управљао, од давнина називао Иван Велики.[18] Својом силуетом, која се постепено сужава према врху, послужио је као узор многим звоницимиа зиданим у виду стуба (за разлику од звоника новгородско-псковског типа). Притом се, пре свих, мисли на звонике који су настали током XVII века. Такав је звоник Воскресењског новојерусалимског манастира у московској губернији, који је подигнут стотинак година пре шишатовачког, 1658—1685. године.[19] Као одраз даљег развоја руских звоника, где спратови постају наглашенији због свог сужавања по висини, на првом месту стоји звоник Јосифо-волоколамског манастира, надзидан осамдесетих година (?) XVII века на здање с краја XV века.[20] Звоник цркве Св. Јована Претече у Талчкову, у Јарославу, из око 1687, по својој силуети се, такође, убраја у ту скупину звоника тзв. јарусног типа.[21] Као најближи Ивану Великом, просторно и силуетом, истиче се звоник Ново-девичког манастира у Москви са краја XVII века (сл. 8).[22] На звонику Ново-девичког манастира сагледавају се снажни утицаји еклектичког манира европске архитектуре. По многим елементима у којима се очитује висок степен оригиналности, по маниру који ће чак обојити епоху, издваја се звоник Троицко-сергијевске лавре (сл. 9).[23]

Основни архитектонски склоп, остварен на звонику Ивана Великог, јавља се и на каснијим звоницима, упркос томе што је репертоар европске еклектичке, односно барокне архитектуре, не само снажније присутан, него што он скоро у потпуности искључује традиционални начин разраде фасада. За пример нека послужи звоник Кијево-печерске лавре,[24] и, као изразито обележје грађења звоника руског барока, већ поменута кула Троицко-сергијевске лавре.

Попут овде наведених, као и многих непоменутих руских звоника XVII и XVIII века, у чијим се облицима очитује непосредни или посредни узор у звонику Ивана Великог у московском Кремљу, што је чешћи случај, и стари шишатовачки звоник показује да је грађен на његово подобије.[25] Упоређивање

[17] У погледу историјског сведочанства о епохи и о имену Вука Исаковића упор. изворне мемоаре: Симеон Пишчевић, *Мемоари*, превод и предговор Светозара Марића, (СКЗ, Коло LVI, књига 379—380), Београд 1963, (11).

Милош Црњански у својим *Сеобама* користи име Вука Исаковића али код њега је Исаковићев лик чисто уметничка фикција и поред тога што је садржај романа настао на веродостојној историјској грађи.

[18] О архитектури Ивана Великог упор. М. И. Рзянин, *Иван Великий*, (Академия архитектуры СССР, Институт истории и теории архитектуры, Памятники русской архитектуры IV) Москва 1946.

[19] *История русской архитектуры.* Москва 1956 (2), 213.

[20] *История русского искусства*, том IV, Москва 1959, 254—256.

[21] *История архитектуры*, том II, *До-петровская эпоха (Москва и Украина)*, (Игорь Грабарь, *История русского искусства*, том II, *Архитектура)*, Москва, без год., 457.

[22] *История русской архитектуры*, Москва 1956, 239, 242, 244—245.

[23] Овај звоник представља прво велико остварење једног од најзначајнијих руских архитеката Д. В. Ухтомског, пројекат 1753. године. *История русской архитектуры*, Москва 1956, 322, 324—325.

[24] A. Kaganowitsch, *Kunst in Russland. Das 17. und 18. Jahrhundert* (прев. с руског: I. Doerfer), München, Genf, Paris 1969, сл. на стр. 70.

[25] У погледу подобија и принципа који одређују шта може да важи као одлика узора упор. R Krautheimer, *Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, V

http://www.balkaninstitut.com

детаља, као што је, рецимо, обрада аркадица на првом спрату звоника, открива још једну црту њихове сродности. Луковичаста капа на оба звоника још једна је заједничка одлика. Од упуштања у детаљнија иконолошка разматрања у погледу архитектонских облика и евентуалних њихових значења одустаје се зато што фонд звоника уз српске православне цркве панонског подручја није сагледан у довољној мери. Такође није сагледан ни репертоар утицаја на звонике у Кнежевини Србији, који се испољавају током прве половине XIX века.

Стари шишатовачки звоник, настао под окриљем руских културно-просветних, политичких и уметничких утицаја у првој половини XVIII века замењен је у другој половини века новим звоником. То није стога што је камена грађевина Вука Исаковића овештала. Тешко је поверовати да је оронула за непуних пола века. Звоник није срушен ни зато што није био подигнут до довољне висине. Звоник којим је замењен једва да је пет метара виши. Разлог лежи у томе што је друга половина века донела другачије идеолошко и политичко усмерење. Империјална политика бечког двора продирала је у све поре друштвеног живота поданика Њиховог Цесарокраљевског Мајестета. Осамдесетих година осамнаестог века, када је грађена нова шишатовачка црква, постојала је обавеза прилагања плана са предмером и предрачуном на увид и одобрење надлежнима.[26] Ради којих све врста усклађивања је све то било нужно чинити, наслућује се без икакве двојбе. То је, такође, и један од начина на који се са највишег места усмерава и мења укус поданства. О промени укуса неких, барем кад су у питању визуелни белези какви су московски звоник Ивана Великог и некадашњи шишатовачки торањ, допрло је до нас и изворно сведочење. Сава Текелија, десетак година након рушења шишатовачког звоника, просуђује: „Ту мене шиљао архимандрит с својим синовцем видити достојно памјатнаја у Москви, и тако одемо видити високи торонь названи Иван Велики, истина да је висок доста, но ни архитектуре ни друге какве лепоте нема у њему".[27]

У случају првог шишатовачког звоника не би се могло рећи да је порушен због промене укуса, до које је дошло у временском распону од непуних пола века. Да је случај био такав, то би значило да је његово уклањање предузето због снаге чисто естетских захтева. Укус поданика Цесарокраљевске круне васпитаван је и мењан из државно- и из црквено-политичких захтева највише државне установе. Звоник је могао, а свакако да јесте нестао и стога, ако не и искључиво стога, што је снажно побуђивао свест о Трећем Риму и подсећао на подвиг његовог ктитора Вука Исаковића.[28]

УДК 725.944.034.7/497.11

(1942) 1—33; прештампано у: R. Krautheimer, *Studies in Early Christian, Mediaeval and Renaissance Art*, New York — London 1969, 115—149, са постскриптом и наведеном за то време новијом литературом: исти, *исто*, 149—150. R. Bandmann, *Architektur als Bedeutungstraeger*, Berlin 1951, 1985 (8). П. Крауткајмер сматра да у доприносе истраживању ове проблематике треба уврстити и Грабаров Мартиријум (A. Grabar, *Martirium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, 1 i 2, Paris 1943—1946).

[26] J. Магловски, *Белешка о земунском градитељству XVIII века*, Свеске ДИУС, 14 (1983), 52—56.

[27] С. Текелија, *Описаније живота* (предговор и редакција А. Форишковић), Београд 1966, 91.

[28] Овај проблем у погледу друштвено-политичке и државне идеологије комплекснији је но што је хватање основних иконолошких веза, што се као задатак намеће историчару уметности. Демографска ситуација у Срему, у Банату, а поготово у Бачкој, свакако да није допуштала небригу у погледу задржавања српског већинског живља, на том подручју. О томе се бринуло из двојаких разлога: из економских у мирна времена, а из војничких у она ратна. Стога је и разумљив развој односа и постепени уступци у корист Срба, а посебно настојање да им се не допусти претерано везивање за Москву.

http://www.balkaninstitut.com

О ЦЕФАРОВИЋЕВОМ БАКРОРЕЗУ *СВ. СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ*

Радмила Михаиловић

У репертоару српске графике XVIII века Цефаровићева гравира *Св. Стефан Штиљановић* представља оригиналну садржинску творевину. На суптилан начин, овом приликом, пошло се од избора метафора и њихових односа, да би иконолошка намера — хероизирање владара — била откривена. У складу са историјским тренутком, али и са политичком и културном традицијом Европе између XVI и XVIII века, концепција Цефаровићевог листа артикулисана је као сасвим нова структура која намеће идеју о трајности националне славе и политичког опредељења.

Анализом се обелодањује пажљива обрада листа. Примерна варијанта чије чврсте тачке онемогућавају понављања и буквалну репродукцију. Нова форма је предочена композиционим потезом ослоњеним на *питагоријански Y*, једним од знакова хуманистичке хијероглифике познатим из низа симболографија (Ripa, Baudoin, Daniel de La Feuille, Joh. Chr. Weigl итд.), (сл. 1 и 2).

Амблематском техником, на овај начин, мисаоно је оперважена митолошка тема *Херкула на раскршћу*, а са циљем подршке концептуалном програму успостављеном у хуманистичкој култури ренесансе. Изграђена је политичка панорама низом преузетих модела при чему — more allegorico — и сама владарска личност у центру симболичног тела

Сл. 1 *Cesare Ripa, Liberum arbitrium (Iconologia, Roma 1603) (према, W. Harmsu)*

постаје сиже историје — амблем. Оличење врлина и идеје владања.[1] Из Цефаровићевог надахнутог рада (сл. 3) види се да у овој врсти слике *богови* и *хероји* могу бити замењени личностима домаће историје (сл. 5). И да постоји потреба увида у прототип при, чему се „верност археологији" подразумева.[2] Општим и посебним цртама обрасца

[1] Françoise Bardon, *Le portrait mythologique à la cour de France sous Henri IV et Louis XIII*, Mythologie et Politique, Paris 1974, 12—14.

[2] *Исто*, 12, 13.

http://www.balkaninstitut.com

ствара се увек нов тип — модерни херој.[3]

Логика композиције, распоред елемената на свим нивоима, држи се мисли-водиље програма. На примерима монументалног сликарства маниризма установљено је да „глобална алегорија" не понавља мотиве и да уређује површине аксијалним постављањем личности које носе основну тежину дискурса.[4] Исход је — *симетрична схема.*

Симетрија и вертикална оса подразумевају богатство ритмова. Читање материје и праћење згуснутих мисаоних фраза не креће се само утврђеним

Сл. 2 *Jean Baudoin (Iconologia, Paris 1644) (према, W. Harmsu)*

правцем. Не може стога бити сухо, садржинско. У оваквом систему олакшано је литерарно, морално и алегоријско виђење;[5] промишљање које не трпи устаљеност исказа. Принцип узајамно противречних делова — praxis pietatis pasiva (десно) и via arcta, praxis pietatis activa (лево), уз савез врлина: fides, veritas, caritas итд. важио је и за графички лист *Св. Стефан Штиљановић.* За схему хришћанског војника која, поделом, доноси две различите врсте ликовне грађе владарске имажерије: делотворну и танану физиономију средичне личности.[6] Издвојене делове фунерарног комплекса који творе алегорију, а у сусрет жељи активног односа према челној фигури — у сучељавању са смрћу, личном и колективном.[7]

Посредством теорије маниризма, према вертикали која није у опреци са „обухватањем тоталних односа", стреме специфични садржаји картуша и појединости са оквира гравире. Имагинарна оса наглашава — у исто време — „трајност и пролазност судбине"; пресудну улогу Цркве и задатке државе.[8] Основну линију система у који се стичу све посебности. Два картуша на доњој ивици гравире — уз помоћ основних вертикалних секција — служе као мисаона грађа на коју се наслања иконолошки коментар литерарног и класичног уметничког порекла. Већ на први поглед је јасно да је неочекивана композициона инверзија у највећој мери искоришћена у идеолошке сврхе; на принципу Ex utroque Caesar. Разуме се, тема хероизирања власти подређена је божијој вољи; и „огледало је владања чији одблесци допиру до у бесконачност".[9]

[3] Dora and Erwin Panofsky, *The Iconography of the Galerie François Ier at Fontainebleau,* Gazette des Beaux-Arts, Tome LII (Sept. 1958), 114, 115.

[4] André Chastel, *Le programme. Le système de la galerie (François Ier)* in: *La Galerie François Ier au Château de Fontainebleau, N^o* spécial, Revue de l'Art, 16/17 (1972), 145, 146. — Видети и Henri Zerner, *Le système décoratif de la Galerie François Ier à Fontainebleau,* in: Actes de colloque international sur l'art de Fontainebleau, Paris 1975, 31—34.

[5] W. McAllister Johnson, *Le programme monarchique,* in: *La Galerie François Ier au Château de Fontainebleau,* Numéro spécial de la Revue de l'Art, Paris 1972, 156, 161.

[6] Erna Mandowsky, *Untersuchungen zur Iconologie des Cesare Ripa,* Hamburg 1934, 9.

[7] Vernon Hyde Minor, *The Recollection and Undermining of Allegory* in: *Eighteenth-century Roman Sculpture,* Storia dell'arte, 57 (1986), 191 .

[8] V. Guerts, *L'iconographie des fresques de la Galerie Francois Ier et l'humanisme français du XVIe siècle,* in: *Erimitage national de l'Ordre de Lénine,* Diss, 1963, Leningrad. Према Chastel, *нав. дело,* no. 15.

[9] Dora and Erwin Panofsky, *нав. дело,* 119; W. McAllister Johnson, *нав. дело,* 163.

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 3 *Христофор Цефаровић, бакрорез Св. Стефан Штиљановић*

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 4 *Giovanni Ferro, Y — signum (Teatro d'imprese, Venezia 1623)*

Сл. 5 *Непознати мајстор (почетак XV века) Liberum arbitrium (дрворез) (према, W. Hartsu)*

Тектонски расчлањен поредак и односи форми Џефаровићеве гравире *Св. Стефан Штиљановић* обелодањују *тело и дух* персонификације *Liberum arbitrium* Рипине иконологије (Cesare Ripa, *Iconologia,* Roma 1603). Њена структура развија „res" почетне Рипине персонификације одређене питагоријанским знаком Y и окупља друге експликативне садржаје у функцији идеје: *in bivio.*[10] Амблематском техником, на овај начин, мисаоно је опасана сепулкралним обележјем прожета митолошка тематика „два пута" и на Џефаровићевој гравири. Исти амблематски израз којим је избраздан текст Службе светом кнезу Стефану Штиљановићу непознатог Шишатовчанина и из кога је извучен натпис у подножју гравире, основа је виђења Штиљановића као хришћанског Херкула, тј. — модерно протумачен лик општим особинама *miles christianus-a.* Чак и као „поетски exemplum" хагиографског порекла, текст узет из Службе представља „subscriptio" комплетног алегоријског клишеа Liberum arbutrium на нашој гравири. Цитат из Службе и навођење ктитора у основи су „потенцијалног фактицитета"[11] сликаних делова које треба проверавати у амблематским компендијумима (сл. 4).

Упрошћена основна тема Херкула на раскршћу изгубила је „археолошку вредност" митолошког модела. У новим условима удаљена култура накалемила је „херојску имажерију" на антику, обележавањем лика стварним и имаги-

[10] Wolfgang Harms, *Homo viator in bivio,* Studien zur Bildlichkeit des Weges, München 1970, 41, 54, 55; О орфичкој интерпретацији два пута, видети: Erwin Panofsky, *Tomb Sculpture, Its Changing Aspects from Ancien Egypt to Bernini,* London 1964, 19; О истој теми везаној за декорацију библиотека, видети: Andrē Masson, *Le décor des Bibliotheques,* Genève 1972, 168, сл. 91, 92; и старију студију: Andrē Masson, *Le Baroque dans le décor des bibliotheques (Autriche et Allemagne du Sud),* Gazette des Beaux-Arts (mars 1964), 169, 169.

[11] Barbara Tiemann, *Sebastian Brant und das frühe Emblem in Frankreich,* Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Heft 3/September 1973, 616.

http://www.balkaninstitut.com

нарним цртама које су увек „тек адаптација праве теме".[12] Доба у коме настаје Цефаровићева гравира, преломни историјски тренутак, намеће тему Liberum arbitrium; расправу о смеровима хришћанске философије и доказивање верских истина — традиције и реформе. *Effigie eroica*, Штиљановићева „икона" обележена је и знацима Auctoritas spiritualis Ceasare Ripae (Iconologia, Roma 1603,34) — девизом Cedat arma togae, и инсигнијама укупне слике Liberum arbitrium.

Међутим, „пут" није само форма живота. На њему *miles christianus* као *imitatio Christi* тежи и — *досезању спасења* (кроз страдање и жртве). У духу схватања мистичара, *избор* обележава „пут" (онај узани) који је, на првом месту *ascensio:* узношење у вечни живот.[13] Miles christianus Цефаровићеве гравире подразумева све фазе „пута": „суочавање са насталим околностима" (W. Harms), савез с Богом, борбу и победу. Импреза празника сахране, Y, такође наговештава двоструку природу „пута": Imitatio Christi i Aut Caesar, aut nihil.[14] У жељи за спокојством Штиљановић се „узноси" над манастиром, у Небо, у некој врсти античког *translatio:* моментом одређеним и правцем управљене светлости. Виђен — и кроз текст Службе — између Света (Frau Welt) и Смрти, окренут „есхатолошкој перспективи" — Небеском царству — Штиљановић стаје иза овакве слике хришћанског Херкула за коју је везан соларни симболизам.[15] Свети град Јерусалим (тј. манастир Шишатовац) јесте и Civitas Piorum. На путу ка њему, врлином и идејом *peregrinatio,* он је у тесној вези са *борбом.* Подразумева, дакле, и садржај *militia,* синоним земаљске борбе.[16] Посредством амблематике, наглашена је и овом приликом могућност избора између *via vitae* и *via mortis;* карактеристика хришћанског Херкула, алегорија светлости и војничког ауторитета стеченог у делу спасења. Кроз преузимање христообразног бића, тада „пут" укључује праслику нађену код Јова (7,1): „Није ли човек на војсци на земљи, дани његови нису ли као дани надничарски?"

Херкулов избор — *избор самог човека* — значајан је иконолошки слој Цефаровићеве гравире. И низа примера античке и хришћанске историје где је програмиран као знак практичних правила живота и посредног језика историје у коју се узда. Слично ренесансним драмама открива идеалног кнеза, али је и „огледало човека уопште". Он је и „miles Dei", наравно. Са оружјем у рукама и у божјем оклопу — према правилима Еразмовог Enchiridiona — упутио се против ђавола.[17]

Ситуација „раскршћа" и „неборбени субјекат" кога води „virtus generalis", али и опредељење за смрт достигнуту борбом,[18] у овом смислу налази место и у Служби непознатог Шишатовчанина Св. Стефану Штиљановићу:

За живот садашњи марио ниси,
знајући да пролази,
будућем притекао јеси као вечноме,
и зато у њему светлост божанствену гледајући,
моли се да ову и ми наследимо
Христа величајући.[19]

[12] Françoise Bardon, *Le Portrait mythologique à la Cour de France sous Henri IV et Louis XIII,* Mythologie et Politique, Paris 1974, 276, 279.

[13] Wolfgang Harms, *нав. дело,* 41; Andreas Wang, *Der »miles christianus« im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition,* Frankfurt/M. 1975, 164.

[14] Andreas Wang, *нав. дело,* 128.

[15] Pierre Du Colombier, *Les triomphes en images de l'empereur Maximilien Ier,* in: *Les fêtes de la Renaissance,* II, *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint,* Paris 1960, 112.

[16] Andreas Wang, *нав. дело,* 121, 164.

[17] Dieter Wuttke, *Die Histori Herculis des Nürnberger Humanisten und Freundes der Gebrüder Vischer...* Köln 1964, 216, 217. — О интерпретацијама у Еразмовом *Enchiridion militis christiani,* делу познатом српској култури XVIII века, видети: Marcel Bataillon, *Erasmo y España, Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI,* México 1966 (о Regla V, стр. 196, 199).

[18] Erwin Panofsky, *Hercules am Scheidwege und andere antike Bildstoffe in der neueren Kunst* (Studien der Bibl. Warburg, 18), Leipzig/Berlin 1930, 156; Andreas Wang, *Der »miles christianus«...,* 196, 197.

[19] Непознати Шишатовчанин, *Служба Св. кнезу Стефану Штиљановићу,* у: *Србљак,* III, приредио Ђорђе Трифуновић, превео Димитрије Богдановић, Београд 1970, 279.

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 6 *Locus Памћења (1533) (Према, F. A. Yates)*

У функцији „корелативне алузије“,[20] текст Службе представља, дакле, темељ читања графичког листа. И сам текст сугерира хијероглифски знак У као литературну инсигнију:

Страх Божју уселио јеси у себе,
којим и вођен са стазе праве скренуо ниси
и њоме ходећи у обитељи праведних ушао
јеси[21]

Текст Службе открива извор религиозне, моралне и социјалне тезе програма условљеног односом *реч-алегоријска слика*. Њиме стварно почиње поступак установљавања „res picta“ и његовом помоћу се распоређује грађа театралних „picturae“ картуша. По теорији, он има „двоструку улогу ... пресликавања и излагања“.[22] Најзад, и уметничка вредност дела зависи од њега. Поетика барокне драме омогућила је и Џефаровићу стварање tableaua који обично служи поставци једне скице историје.[23]

Похвала Штиљановићу, добром управљачу са врлинама хришћанског војника и оличењем вере, милосрђа, љубави према ближњима, стрпљења, постојаности, наглашене „функције страдања“ и краљице врлина — *мудрости* — гарантима процвата заједнице — *локални је облик* европске барокне девизе савеза са Богом: борбе и победе Рипиног садржаја „Херојске врлине“.[24] У широј интерпретацији, укључује државничке идеје Павла Ненадовића и војничке одлике Вука Исаковића — мудрост и снагу. Њих Рипина персонификација подразумева као својства јавних функција.[25] Све то алегоријска суштина Џефаровићевог листа — текстуалним деловима, натписима и графичким средствима — открива кроз *памћење* (memoria). *Сећањем на умрлог*, или само — на *службу за душу*.[26] Према Philippe Ariès-u, гробови — са или без effigie, свеједно — на првом месту задовољавају потребу „одржавања живе меморије“. У духу медитеранске традиције барок не прекида античку идеју „комуницирања између онога што претходи и следи смрти“.[27] Смрт не дели и не поништава стечено током живота. У вези са концепцијом гроба, од XIV века, одржава се стога *мит славе*, као *сећање*

[20] Dora and Erwin Panofsky, *The Iconography of the Galerie François I" at Fontainebleau...* 115, 118, 119.

[21] *Србљак* III, 263.

[22] Albrecht Schöne, *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, München 1968, 21; Robert J. Clements, *Picta Poesis, Literary and Humanistic Theory in Renaissance Emblem Books*, Roma 1960, 173.

[23] Dieter Mehl, *Emblematik im englischen Drama der Shakespearezeit, Anglia*, Zeitschrift für englische Philologie, Band 87 (1969), 130, 132, 142—144.

[24] Erwin Panofsky, *Hercules am Scheidwege...* 148, 149; Jochen Becker, *»Dieses emble matische Stück stellet die Erziehung der Jugend vor«*, Oud Holland, Nr. 2 (1976), 90—92. О Херкулу као типу врлине у: Van Mander, *Wtlegging*, cf. Jochen Becker, *нав. дело*, 91. О језику амблема у служби концептуалних програма и продора у науку барокне епохе, cf. Jean-Claude Brunon, *Proté et Physis*, Baroque 12 (Revue internationale), Montauban 1987, 15—22.

[25] Theodore Reff, *Puget's Gallic Hercules*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol. 39 (1966), 256.

[26] Wolfger A. Bulst, *»Der Italienische Saal« der Landshuter Stadtrezidenz und sein Darstellungsprogram*, in: Munchener Jahrbuch der bildenden Kunst, 1975, 158.

[27] Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, Paris 1977, 240.

http://www.balkaninstitut.com

на нескривено добро учињено на земљи. Као прихватање *службе* са визијом *спасења и доспећа до Бога.*[28]

Фунерарна иконографија која води овај рад представља, како је речено — *план спасења.* Тематика *смрти и гроба* креће садржину уметничког дела између меморије и дужине бриге *о васкрсењу.*[29]

Поводом преноса моштију и свечаног укопа, у Служби је већ направљена — по традицији — јасна разлика између владара „who never dies" и трошности његовог тела. Два тесно везана момента обележена су ефигијом и краљевским регалијама које је прате (круном скиптром, хермелинским огртачем, интервенцијом Бога итд.) И *стилизованим ковчегом* који носи натпис. Поретком условљеним једним видом *погребног церемонијала;* ефигијом као Dignitas краљевства које никад не умире супротстављеном пролазности земних остатака које чува саркофаг. Церемонијалом жаљења за умрлим и узношењем краљевства.[30]

Што се тиче *лика* Стефана Штиљановића, помогнут тропаром под собом и осталим деловима композиције, он је — у политичком тренутку блиског додира Цркве и војних кругова — стављен у службу визуелне и литерарне пропаганде *чији је услов — имперсоналност портретске форме.*

У српској уметности XVIII века сликана и гравирана дела групе којој припада и Штиљановићев лик, *нова су* јавна слика епохе у којој је питање постојања (и власти) било горуће. Из тих разлога накнадно се дограђује празна чаура фигуре, а стварност преображава техничко-уметничким средствима жанра у служби артифицијелном памћењу. Човек и људска таштина жртвују се — симболима. Обавезу је створила

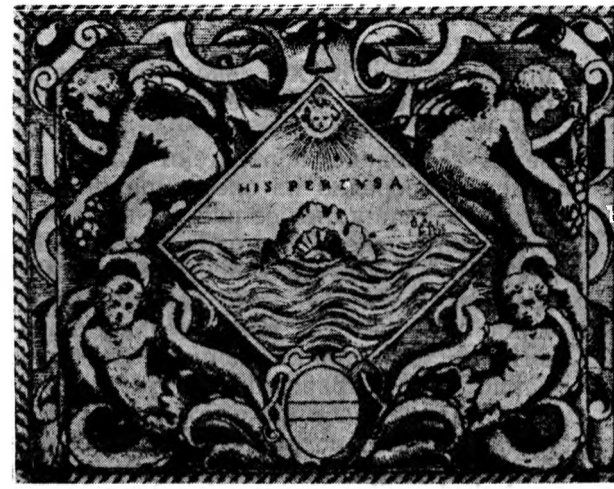

Сл. 7 *Jacopo Gelli, Impresa 917 (Школька)*

теорија, а подчињавање њој је — беспоговорно.

Епски карактер лика Стефана Штиљановића подржава литературни извор. Религиозни наступ, у спрези са лаичким — у служби народа и Цркве. Преображајем фунеране теме посредно се говори о старом пореклу; и уз помоћ херкулијанске иконографије наслеђа. Залагања хероја наговештена су типизираним знацима. Служба сумира људске подвиге, потискује традиционални memento mori и види смрт кроз „позитивни симболизам". Цефаровићева гравира сажима област живота; и превладава смрт надом у спас душе умрлог кроз врлине античког хероја.[31] Еволуција трошности тела у симбол Божје моћи да васкрсне умрлог,[32] дели дуалистички принцип тела и душе. Уз осврт на славу овога света. Човек умире, али постоји нада на васкрсење. И *изједначење владара у смрти и васкрсењу са Христом.*[33]

Члан „лозе" у синтетизираним белезима „заслуга", лик уметнички засно-

[28] Alberto Tenenti, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimiento (Francia e Italia),* Torino 1977², 3—30, *Il mito della gloria.*

[29] *Нав дело,* 18, 19.

[30] Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies,* Princeton 1957, 435, 436; Видети и: Ralf E. Giesey, *The Royal Ceremony in Renaissance France,* Genève 1960.

[31] Dieter Wuttke, *нав. дело,* 163, 165.

[32] Kathleen Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol, The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance,* Berkely and Los Angeles 1973, 181.

[33] *Нав. дело,* 180.

http://www.balkaninstitut.com

ван на новим захтевима одређених установа, Штиљановић — у духу европске праксе важеће од XV века — може природно да буде замењен грбом. То је могуће у *Стематографији* у којој је он, везан за кодекс, портретски мотив изведен непосредно из схеме средњег века; из начела којим се настоји на „представљању човека", „конформизму става" и „искључивости композиције" (Panofsky). На слављењу предака-мученика чији се „res gestae" може изразити на хералдички начин.[34] Не би се рекло да Џефаровићева гравира из 1753. године, посебно ангажовање уметничке пажње, исходи из крила *Стематографије*. Ефемерни апарат је, наравно, и на овом месту наталожио облике и техничка решења блиска и фунерарном портрету.

Лик српског деспота усправан и подржан архитектуром, по примеру „христијанизираних статуа"[35] — без нарушавања хришћанског смисла — непосредно је одређен моментом борбе и смрти. Конструкцијом „ficta loca", тј. редом обновљене ренесансне *ars memorativa*, обезбеђен му је имагинарни простор и портретска редукција (сл. 6).[36] Потирањем леонардовског принципа портрета душе, искључена је наративност и живот фигуре заустављен у један план. Догађаји су протумачени етичко-политичким атрибутима. *Меморија је одстранила акцију*, а у име вишег смисла трансформиране су буквалне црте портрета индивидуалности.[37]. Створен је *тип* портрета, не он сам. Image. Симбол и алузија. Симбол човека и XVIII века, „интегриран у унутрашњи дискурс", са могућношћу различитог тумачења истог „иконичног знака".[38] Доведен у везу са појединачним портретима и ансамблима српске уметности XVIII века — графике и сликарства — налази место међу њима. Ипак, посебан је портретски оглед, иконографски удаљен од других представа истог лика. „Entità culturale" (P. Torniai) у контексту позоришта овакав човек изражава мисли гестовима, изразом и само својом композицијом.[39] Фигуре као наша везане су за структуру гроба. Статутарне all'antica у функцији су фунерарног апарата и ритуала власти. Означавају „однос према прошлости". Белег су ауторитета у хијерархији историје, и представљају збир симбола.[40]

Са одликама једне области монотоних, стојећих сподоба у унутрашњем простору, модел је препознатљив и у германским крајевима као алегорија династичких принципа.[41] Манир добија подстрек и преко углађених, репрезентативних портретских облика ван ове сфере;[42] у портрету неисторијског декора.[43] На овом месту лик Штиљановића не прате сужене, репрезентативне одреднице војног команданта, нити је непосредно оваплоћење Staatsraisona,[44] мада подразумева и таква сведочанства. Кроз систем извучен из различитих ликовних сфера, Штиљановићев лик не представља осиромашење ма које од њих. Као што је напоменуто, његови су извори нови и неуочени у српској уметности XVIII века. Типичан, не због рутинског копирања или преношења, он је, значењем и обликом — хуманистичка персонификација потребна времену. То је разлог што врста којој припада не регулише директно „хумани"

[34] Erwin Panofsky, *Tomb Scupture...*, 63.

[35] Oskar Bätschmann, *Diskurs der Architektur im Bild*, in: *Architektur und Sprache* (hrgb. Carlpeter Braegger), München 1982, 21.

[36] Frances A. Yates, *The Art of Memory*, London 1969, 118, 124, 129.

[37] Vernon Hyde Minor, *The Recollection and Undermining of Allegory in Fighteenth-century Roman Sculpture*, Storia dell'arte 57 (1986), 183, 184.

[38] Paola Torniai, *Il Possesso pontificio nel Teatro della Roma barocca, Il potere, l'immagine, la meraviglia*, Storia dell'arte 58 (1986), 237.

[39] Vernon Hyde Minor, *нав. дело*, 183.

[40] Paola Torniai, *нав. дело*, 236.

[41] Helmut Börsch-Supan, *Typen des Herrscherbildnisses in Brandenburg—Preussen vom Grossen Kurfürsten bis Friedrich Wilhelm I.*, in: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert, II*, Hamburg 1981, 395.

[42] *Исто*, 395.

[43] *Françoise Bardon, Le Portrait mythologique à la Cour de France sous Henri IV et Louis XIII, Mythologie et Politique*, Paris 1974, 279.

[44] Упор. Helmut Börsch-Supan, *нав. дело*, 410.

http://www.balkaninstitut.com

однос владара и поданика,[45] нити је део „лозе" српских управљача (у коју иначе сам лик улази). Танане разлике настале из подстрека нађених у XVI и XVII веку (Ripa, Baudoin, Boudard итд.) омеђиле су замисао стилизацијом особене врсте портрета ослобођеног „техничких метафора" и преписивачких процеса портретских поворки Запада и Истока: праксе европских оквира започете у раномедичијевској дворској култури.

Иконичан по карактеру лик као што је Штиљановићев, индивидуално се утврђује *тек* у садашњости. Војно-политичка нужда, и понашање мецена, смерни лик „деспота" окружују метафорама борца и хришћанина. Спољашњим отсликом иконолошких слојева, показане су савремене политичке чињенице засноване, на првом месту, на религиозном систему слике.[46] Сем политичких обавеза предочава се и награда на Небу. Портрет мистичног хероја, личност која припада искључиво „метафизичкој области" (R. de Maio) Штиљановићева ефигија тежи удаљавању из овоземаљског. У међупростору militie-gloria (са негацијом таштине), и изгубљене „биографије реалности", она постаје предлог — побожности. Хагиографска биографија, уз подршку „gloria totale", херојско биће претвара лако у — „divino."[47] Управо оваквим се портретом „претка" снажно задире у корене историје и пропагирају политички планови. Они допуштају и поређења са библијским личностима. И са великанима историје: Александром, Цезарем, Константином Великим...[48] Са Константином и писац Службе пореди Штиљановића. Тиме га сигурно уводи у иконографски шаблон европске дворске културе у којој мотивисање „личне части која постоји по себи" (N. Elias) није нужно. Најчешће се, пак, као и код нас, прихвата поређење са Херкулом као „потомком многих краљевских линија" и подразумеване „светлости". Важним елементима успешног иконографског исказивања моћи, заштите вере и општег мира.[49]

Concetto Џефаровићеве гравире обухвата наравно и националну традицију. Лојалност њој изједначава га са обрасцем идеалног владаоца. Кастелан од когда се очекивало да ратује против Турака и да штити земљу, у фунерарној иконографији је „comes": Херкул са ореолом бесмртности. Одредницама деспотског ауторитета, функције и части, Штиљановић постаје — „Majestät" — кнез који је увек: јунак, ратник, светски човек и мудрац.[50] Лаичка побожност, од XVI и XVII века, дефинише га као *ненаоружаног браниоца* на кога преноси идеју борбе. Ореол око главе пристаје надљуској моћи: монументалној, фронталној фигури — глорификацији смртног представника власти у натчовечанском руху.

Театрализација става, костима, инсигнија и на овај је начин замаглила индивидуалне црте ове портретске варијанте; чак и код војних заповедника. У име сугерирања дистанце,[51] и намере настављања политике претходника.[52] У кругу себи сличних, „изабрани" је један из низа *посебне врсте;* онај који замењује — владарску линију.[53]

[45] *Нав. дело,* 395, 396.

[46] Andreas Wang, *Der »miles christianus« im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition,* Frankfurt/M. 1975. 196.

[47] Romeo De Maio, *Pittura e Controriforma a Napoli,* Roma—Bari 1983, 140, 141.

[48] Corrado Vivanti, *Henry IV, The Gallic Hercules,* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol. 30 (1967), 182.

[49] *Нав. дело,* 186; Алегорија водећег фирентинског грађанина (изгубљена репрезентативна Микеланђелова статуа Херкула позната по Рубенсовом цртежу), делује на симболизам програма владајућег медичијевског круга пренетог и на пластику фонтана, Cf. L. D. Ettlinger, *Herkules Florentinus,* Mitteilungen des kunsthistorischen Institutes in Florenz, 16 (1972), 136—141.

[50] Günter Müller, *Höfische Kultur,* in: *Deutsche Barockforschung* (hrgb., Richard Alewyn) Köln—Berlin 1970, 185, n. 7. — И кроз упадљиве натписе, тј. „речи" као средства меморисања, cf. Frances A. Yates, *The Art of Memory,* London 1969, 116, 117.

[51] Helmut Börsch-Supan, *нав. дело,* 408, 409.

[52] Donald Madox, *Lancelot et le sens de la coutume,* Cahiers de la civilisation médiévale, XXIX, № 4 (Octobre—Novembre 1986), 341; H. Börsch-Supan, *нав. дело,* 397.

[53] Donald Madox, *нав. дело,* 341.

http://www.balkaninstitut.com

Лик умрлог из иконографског круга историјских фигура специјалних судбина и племенитог морала.

Култом, и стилском формулом „микрокозма", Штиљановићев лик је најближи гравири цара Уроша из 1743. године. Ликовима комеморативне намене непосредно везане за *погребни церемонијал*. Опомиње *на сахрану* деспота; на време између укопа, „епилога владавине" и излагања ефигије (према E. Mâle, младалачког изгледа и отворених очију, све до XIV века) са инсигнијама земаљске власти.[54]

Плакатски карактер листа и језик imprese допушта *поређење са позориштем*. Редукција генеалошког портрета добро пристаје јединственом фунерарном балдахину. Због тога је фигура, нејако формулисане индивидуалности,[55] задржала многе одлике основног тела из кога настаје. Местом у средишту гравире, у некој врсти тријумфалног лука балдахина погребне церемоније — и владарске глорификације — она је по аналогији *замена саркофага*. У обреду „representatio" замењује умрлог сликаном представом, тј. effigieom.[56]

Типологија гроба у бароку није подробно утврђена. Постоји могућност измишљања елемената; и подложност монтажи.[57] Тако разматран примерак пред нама јесте тек осиромашена представа фунерарног садржаја која „крије реалност смрти". Узорак богате типологије ефемерних творевина барока чији симболизам искључује њену живу појаву.[58] Али не и свест о постојању култа мртвих — и мученика — без нужних веза са топографском лоцирањошћу гроба.[59] У склопу слободно спојених елемената театрализованих целина, саркофаг раних барокних „pompa funebris" бечке традиције губи стварно култно значење.[60] *Стилизован живот* гравире *Св. Стефан Штиљановић* схваћен је као *амблематско поље епиграма;*[61] као део „илустрованог" exempluma у горњој партији бакрореза. Текст на њему — епитаф сепулкралних споменика прошлости а не дословно мртвачки ковчег — опомиње на животни пут умрлог. Он носи и поуку — topos: contemptus mundi — али и израз уздања у живот после смрти.[62] Епиграм као полазиште picturae, словом дефинише ситуацију и једну личност као „видљиво сведочанство".[63] Мученик или убијен цар, морао је тада постати — амблем.[64] Штиљановићева прилика — effigie heroica — тек је „нацрт" сложеног фунерарног садржаја; *замисао* која служи уприличавању „претка", члана лозе, посредством натписа на саркофагу — *соклу погребног балдахина*. По европској традицији, пак, сам стари живот обнавља успомену на царство. Симбол суверенитета, преузетих права и обавеза власти минулих времена,[65] свесна је алузија мецена упућена врховној власти (поменутих имена у ктиторском запису). Алузија на аутономна права и јединство sacerdotium и regnum које гарантује владарски гроб.[66]

Управо у традицији дворских погребних свечаности XVII и XVIII века у Аустрији, предак је у служби „династичке пропаганде на залеђу истори-

[54] Ingo Herklotz, *»Sepulcra« e »Monumenta« del Medioevo, Studi sull'arte sepolcrale in Italia*, Roma 1985, 197, 199.

[55] Dieter Sulzer, *Zu einer Geschichte der Emblemtheorien*, in: Euphorion, Zeitschrift für Literaturgeschichte, Band 64 (1970), 26.

[56] Michael Brix, *Trauergerüste für die Habsburger in Wien*, in: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 26 (1973), 219, n. 50; 222.

[57] Maurizio Fagiolo dell'Arco, *Quarantore, fuochi d'allegrezza, catafalchi mascherate e cose simili*, 2. — *Le occasioni e la tipologia della festa*, in: *L'Effimero barocco, Strutture della festa nella Roma del '600*, Vol. secondo, Roma 1978, 27, 28.

[58] Maurizio Fagiolo dell'Arco, *нав. дело*, 5. — *L'effimero come metodo (architettura, arredamento, arredo urbano)*, 116.

[59] Romeo De Maio, *нав. дело*, 384.

[60] Michael Brix, *нав. дело*, 235.

[61] Barbara Tiemann, *Sebastian Brant und das frühe Emblem in Frankreich...*, 621.

[62] Ingo Herklotz, *нав. дело*, 20, 199.

[63] Barbara Tiemann, *нав. дело*, 621.

[64] Dieter Mehl, *Emblematik im englischen Drama der Shakespearezeit...*, 130, 132, 142—144.

[65] Ingo Herklotz, *нав. дело*, 127.

[66] *Нав. дело*, 96, 127.

http://www.balkaninstitut.com

је".[67] Са укљученом херкулијанском темом.[68] По узору на старе ктиторе, Павле Ненадовић и Вук Исаковић — *посредством гроба* — упућују молбу за посредовање у делу националне историје која траје. Антички култ предака преузет и примењен посредством фунерарне иконографије барока, утиче и на уобличавање типа „princeps apsolutus"[69] — алегорију историјске прошлости и суверенитета (Chastel) — који поштује и Цефаровић. У истој мери као и на прикривеније наговештаје религиозно-политичке пропаганде.

У духу империјалне иконографије, *смрт* је прилика за поређење *читаве лозе* са Херкулом.[70] Преко ње се Штиљановић, тј. војничко племство, укључује у круг старе династије и спољашњим одређењима. И у активну политику. Сусрет владара и хероја *у тренутку смрти* — у погребном апарату који на метафоричан начин велича врлине и моћ — повод је да се незнатној историјској личности прида снага, великодушност (поређење са Прекрасним Јосифом!) и храброст најславнијих. И овакав управљач, *после смрти*, добија место на Небу. Тамо, постаје „un nouveau Dieu".[71]

Величање прошлости је исказано знамењима власти. Део су „decoruma" подређеног социјалној намери; и старању о јавном ефекту. Инсигније заокружују централну идеју и обележавају — по принципу Грацијанове поетике — тренутак историје. Заодевају „праву природу" — mimesisom. Тако и *хермелински огртач* препознатљив у Рипином појму Auctoritas spiritualis. И остала обележја — знаци поштовања умрлих: неодступања од дужности хероја и настављача краљевске лозе са којима се врши поређење у „исказивању мисли епохе" у моменту смрти.[72] На изглед беживотна примена амблема не губи никад скривену снагу. *Скиптар* који

...shows the force of temporal power,
The attribute to awe and majesty,

и у Штиљановићевим рукама поштује идеју о моралној управи...

But mercy is above this scepter'd sway,
It is enthron'd in the Hearts of kings...
(Shakespeare, *The merchant of Venice*, Act IV, Scene I)

Упозорење владару у амблематским приручницима делује, међутим, сасвим отворено: „Упамти добро да је твој краљевски скиптар сличан оној трави која се такође назива *ceptro*."[73]

Отворена архитектура централног простора подржала је самостални стил; високопарни дух херојског идеала и етичких концепција класичног порекла. У духу барока, с обзиром на одређену историјску ситуацију, архитектура је нагласила пластично и тешко у односу на стилску традицију уметности и књижевности између 1660. и 1685. године. Тиме је одредила и „духовни став": афирмисала је поново успостављени је-

[67] Michael Brix, *нав. дело*, 220, 221.

[68] Представљање Херкула на античким саркофазима, у лежећем ставу — кроз тријумф над смрћу, и апотеозу — образац је хероизирања умрлог који лежи у саркофагу; cf. Heide Scharmer, *Der gelagerte Herakles*, Berlin 1971, 9, 27, 29—31.

[69] Michael Brix, *нав. дело*, 222.

[70] Marc-René Jung, *Hercule dans la littérature française du XVIe siècle, De L'Hercule courtois à L'Hercule baroque*, Genève 1966, 169.

[71] *Нав. дело*, 167. Западноевропска уметност — књижевност нарочито — шири тематске оквире. Укључује елоквенцију, на пример. »Prince herculien«, in bivio одлучује о избору између Венере и Минерве. „И у ратовима, и књижевности, Херкул зајми владару своје врлине", cf. Marc-René Jung, *нав. дело*, 164, 166.

[72] Marc-René Jung, *нав. дело*, 169.

[73] Idea de un Principe politico Christiano representada en cien Empresas Dedicada al Principe de las Españas... por Don Diego Saavedra Fejardo... En Monaco en la Emprente de Nicolao Enrico... 1640, Empresa CI, ...Considere bien que su real ceptro es como aquella yerba llamada tambien ceptro, que brevemente se convierte en gusanos... Или,... porque entonces con les sombras de la muerte se resfrian los espiritus vitales; Amblem Claude Paradin-a, Les Devises Heroiques, Anvers (Chr. Plantin) 1561, укршта скиптар и мотику над хумком. Његова варијанта се налази у Rollenhagen-овом Nucleus Emblematum, Köln 1611 (inv. De Passe) са девизом: »Mors sceptra ligonibus aequat«. cf. Ernst von Monroy, *Embleme und Emblembücher in den Niederlanden 1560—1630*, Utrecht 1964, 51, сл. 33 и 34.

http://www.balkaninstitut.com

зик херојског идеала античке и хуманистичке традиције.[74]

У уметничком богатству графичких радова наших мајстора XVIII века, отвореном архитектуром успостављен ред одговара европским стремљењима: развоју који не мења елементе већ настаје из новог система. Створена је могућност супротстављања, тј. преношења збивања на друге ћелије исте уметнички обрађене површине; на „дијаграм места" (Моровић, Шишатовац) која помажу памћењу[75] пута врлине и комплексне схеме спасења. „Иконични елементи" засновани на историји раздвојени су, али без губљења мисаоне динамике. Историјску нит и истину није истањила разлика у поимању простора. Према Sedlmayoru,[76] логични однос у архитектури доприноси изразу. Јер, сем оквира појединих картуша на гравири *Св. Стефан Штиљановић* у који је барок пропустио неке елементе рококоа, управо ово „конституционално начело" уноси „рационални идеал" који у барoку има своје тежиште.[77]

И на овом месту *архитектура* није прост знак; „специфичан предмет" настао „пре" или „изван" основног питања дате представе. Оквиром закључена, успостављена архитектонска основа Цефаровићеве гравире, улази у „дискурс" о суштини представе. Природан је темељ — *једног садржаја.* Реконструкција средишне сцене као позорнице, метафора је представљене историје. Једног њеног иконолошког наноса: од гроба са којим се поистовећује картуш са натписом до апотеозе „деспота". Унутар укупне историјске слике на овај начин су обележене границе задатку тумачења „историјске истине"; или — хагиографије.[78]

Имагинарни, кубични простор језгра гравире отворен је деловању. Центрифугални систем увлачи друге јединице различитих просторних и садржинских равни. Главна лођа-павиљон одређена је, видно, начелима античког порекла.[79] Њиховим свесним прихватањем, и стапањем са хришћанском иконографијом, надмашен је смисао сликане архитектуре као представљања специјалног предмета.[80] Мотивом павиљона задовољени су услови за „фигуративно", не за „оптичко јединство".[81] Средишни простор је расчлањен блоком бочног парапета који није стабилни „зид" већ је изведен системом укључивања разних облика.[82] И искошеним подом.[83]

[74] George Weise, *L'ideale eroico del Rinascimento,* Napoli 1965, 139—141, 147.

[75] Frances A. Yates, *The Art of Memory...,* 104.

[76] Hans Sedlmayr, *Zur Charakteristik des Rococo,* in: *Manierismo, Barocco, Rococo,* Concetti e termini, Convegno internazionale, Roma 1962, 348.

[77] Модификован смисао и посебне тачке посматрања нестварног архитектонског простора одлике су естетике XVIII века. Свет се прихвата кроз серију тачака виђених „у вртлогу активности": обухваћених једном снагом; cf. Georges Poulet, *Les métamorphoses du cercle,* Paris 1961, 91, 92, 97.

[78] Oskar Bätschmann, *Diskurs der Architektur im Bild...,* 22, 29.

[79] То су она, коренима у помпејанском сликарству, обновљена на зидним платнима монументалног сликарства Due и Trecento у Италији. Сцене негираног простора и постављеног видног поља под одређени угао, симултаних догађаја и кубичних форми... cf. Janette Rebold Benton, *Some ancient mural motifs in Italian painting around 1300,* Zeitschrift für Kunstgeschichte 2, (1985), 155, 161.

[80] Janette Rebold Benton, *нав. дело,* 164.

[81] Pierre Francastel, *Lo spazio figurativo,* Torino 1957, 33.

[82] Christine Liebold, *Das Rokoko in ursprünglichen mittelalterlichen Kirchen des bayerischen Gebietes — ein von maurinischem Denken geprägter Stil,* München 1981, 37.

[83] Под има значајну улогу: продор у дубину простора. На начин примерен театарском поступку, он истиче и вертикалну димензију и везује сва управна стремљења унетих архитекитонски чланова одређених тренутака реалности. Цефаровићево познавање теорије ренесансе и искуство око превођења трактата Леонарда да Винчија — cfΜΑΡΙΑΣ ΘΕΟΧΑΡΗ ΠΕΡΙ ΝΕΑΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΛΗΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, IN: ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ, ΕΤΟΣ 1973, ΤΟΜΟΣ 48ΟΣ, ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1973, 66—85;: Resume, 84, 85, — и на овом месту доприноси исказивању уметничких размишљања посредством хуманистичке културе. Она, нарочито митологија и теорија стилова, тешко се уочава у делима наше уметности XVIII века недовољно комплексно посматрана. Уз предрасуде и одбијање сваког присенка књишког карактера појава.

http://www.balkaninstitut.com

Образује га модерни распоред кулиса едикуле четвртасте основе које претпоставља отворе са четири стране. Место за алегоријско излагање предмета. „Locus" памћења. Предворје куће душе утврђене „не на песку него на тврдом камену сазнања Христа". Непоколебива и заштићена од „ветрова духовних и буре живота што на њу навађују".[84] Без позадинског застора и монументалних просторних акцената, образац је већ користило и позориште Тречента и Кватрочента. Отворена едикула *није искључила додире* са збивањима и изван ње.[85] Такав простор, кључна тачка апарата прославе, обухватио је слику Штиљановића и — доследно систему — укључио „архитектонске фантазије", *ведуте доњег регистра*, и *више зоне:* манастир Шишатовац и град Моровић, анђела са крстом, и у простор усекао рам иконе Богородичиног рођења. Главни лик је „монтажом" (Francastel) везан за суседне представе које теже средишту „успостављајући мост између реалности и илузије" (Brix). Оне су посебно виђени и осмишљени делови; метафоре које делују на ток значења *историје настале без обавезе да се заврши.*[86] Одраз су света у уломцима барокних огледала која одражавају чворне догађаје везане за легенду Штиљановићевог живота. И „унутрашњу визију" самог посматрача, разуме се.[87] Припадају области нашој уметности мало знане скице сасвим *упрошћеног позоришног апарата позног барока* — хотимично коришћен нацрт који спаја илузионизам и сценографију. И снажно утиче на осећања посматрача, мишљу о суверенитету владарске куће.[88]

Мотиви који се односе на ранг умрлог, на његов изабрани „пут" — на смрт, обухваћени су, дакле, контуром фунерарног циборијума у „озбиљном дорском стилу". Заједно са појединостима везаним за моћ и врлине, и алузијама на живот с оне стране. Балдахин Цефаровићеве гравире модификован је мотив старе архитектонске форме; истиче достојанство и владарско право истим конзервативним знаком развијаним кроз време. Ефемерна фунерарна уметност користи га увек у вези са литургијским и церемонијалним програмима у којима доминира идеја континуитета.[89]

У први мах се може помислити да је простор у коме Штиљановића додирују зраци божанске светлости („рефлекси Неба") одређен теолошким смислом Милости. Према томе већ, он би боравио у Aula di Grazia, тј. у Цркви која је, по типу, Aula.[90] Дворска капела. У домену есхатологије, „душа" умрлог, тј. његова effigie, борави — као сен — на месту исчекивања суда, на крају времена. Међутим, за хришћане и мученике који су примили Христов крст, *улазак у Небеско царство је непосредан и дефинитиван.*[91] Штиљановићев *гест*, моћно оруђе иконографског исказа — доминантни мотив сцене смрти — указује на овакав небески тријумф: ступање у вечно блаженство и веру у Васкрсење. Архитектонски простор на овом месту нека је врста *вестибила, предворја душе* — het voorhof der Ziele — коју анђео прихвата и предаје Богу.[92]

Европски оквири барокне културе, одмах се мора приметити у вези са Цефаровићевим листом, *на овај начин*

[84] *Служба*, у: *Србљак*, III, 277.

[85] Pierre Francastel, *нав. дело*, сл. 10; и натпис.

[86] Oskar Bätschmann, *Diskurs der Architektur im Bild...*, 42, 43.

[87] Herman Bauer, *Der Himmel im Rokoko*, Reggensburg 1965, 35.

[88] Michael Brix, *Trauergerüste für di Habsburger in Wien...*, 237.

[89] *Исто* 225, 226.

[90] Herman Bauer, *нав. дело*, 30.

[91] Cyril Vogel, *L'environnement culturel du défunt durant la période paléochrétienne*, in: *La maladie et la mort du chrétien dans la liturgie*, Conference Saint-Serge XXIe semaine d'études liturgiques, Rome 1975, 383, 384.

[92] William Wilson, *Romeyn de Hooghe's Emblem Book*, in: Quaerendo, Vol. VIII/2 (1978), 133.

http://www.balkaninstitut.com

изједначавају култни простор — са бином. Сцена се користи у циљу „практиковања владарске идеје" (Ранке)... „кроз ритуални церемонијал сакралног доказивања и одавања поште Величанству владара".[93] Тада чак ни политички промашаји не нагризају владарску идеју.[94] У саставу „pompa funebris" она је у првом плану. Ојачала, да би послужила задатку династичке заштите.[95] Одређен и херкулијанским садржајем фигуре, простор на нашој гравири је — Пантеон. Херкулов храм који је и — *замена за позориште.*[96] У процесу „fare teatro", синтеза Херкуловог храма и позоришног простора уноси у дворску културу и мистичну вредност *обожења.* „L'Epifania mundana", при томе, истиче Сунце, амблем Херкула.[97]

Стубови на просценијуму Цефаровићеве гравире алегоријски су дефинисани. И ван контекста позорнице учињено је то у теорији и пракси Чинквечента (Браманте, Серлио, на пример) на витрувијанским начелима која стил доводе у везу са „јаким" и „божанским".[98] Шире претпоставке, пак, надрастају историју облика и стила, те реторични topos стубова везују за индивидуално, и за дух времена.[99] Монолитни дорски стубови у знаку „fortitudo" и „constantia", непомична *потпора српске Цркве*[100] — као и зидине града Моровића, и оне око манастира Шишатовца — *обележавају место цркве и државе.* Духовни домен и цивилно господство. Идеју контролисане снаге која хришћанског војника упућује на тражење спасења у Богу.[101]

На свим местима у српској уметности XVIII века на којима се јавља просценијум са два стуба превазиђено је значење Plus ultra: знак војног тријумфа и ширења подручја власти. У погребним церемонијама нарочито, Херкулови стубови су — морална impresa. Односе се и на победу над временом — „над самим собом".[102] Њихово јављање на сцени не утврђује, дакле, „нову географску ситуацију". Limen једног простора, избачени на граничну линију просценијума, митски су стубови који обезбеђују — securitas.[103] Кроз „ритам самоимитирања" империјална иконографија се преноси на имажерију овог типа: на њену поруку натчовечанског рада, врхунских врлина (*милосрђа,* најчешће), „невулгарне" величине итд.[104]

Држећи се обавеза и теоријских знања за које смо се уверили да постоје, Цефаровић је — доприносом архитектонске схеме XVI и XVII века — приказао свет успостављеног реда[105] и одредио „ранг" православном светитељу. Псалмодичним тоном фунерарног жанра српске уметности XVIII века и постављањем Штиљановића између два *управна стуба* — некој врсти личне

[93] Peter Baumgart, *Der deutsche Hof der Barockzeit als politische Institution,* in: *Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert,* I, Hamburg 1981, 33.

[94] Roy Strong, *Art and Power, Renaissance Festivals 1450—1650,* Woodbridge, Suffolk 1984², 96.

[95] *Исто,* 96.

[96] Franco Ruffini, *Linee rette e intrichi: Il Vitruvio di Cesarino e la Ferrara teatrale di Ercole I,* in: *La corte e lo spazio: Ferrara estense,* (a cura di Giuseppe Pagano e Amadeo Quondam), IV, Sena e festa, Roma 1982, 425, 426.

[97] *Исто,* 426, 427.

[98] Erik Forssman, *Dorico, ionico, corinzio nell'architettura del Rinascimento,* Roma/Bari 1973, 45. Превод са немачког (Stockholm, 1961).

[99] Hans Sedlmayr, *Allegorie und Architektur,* in: *Politische Architektur in Europa vom Mittelalter bis heute,* (hrgb. Martin Warnke), Köln 1984, 172, 173. — Прештампано из: *Epochen und Werke,* II, Wien 1959, 235—248.

[100] *Служба,* у: *Србљак* III, 257.

[101] Andreas Wang, *нав. дело,* 213—216.

[102] Marcel Bataillon, *Plus outre: la cour découvre le nouveau monde, Les Fêtes de la Renaissance, II, Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint,* Paris 1960, 24—26; Jean Jacquot, *Panorama des fêtes et cérémonies du règne, Les Fêtes de la Renaissance,* II,... 474; Frances A. Yates, *Charles Quint et l'idée de l'empire,* Fêtes, II,... 82.

[103] Silvia Fossati, *Spunti per un'analisi storico-embeematica del motivo delle colonne del molo di Venezia,* in: Quaderni di teatro, Anno IV, No. 14 (novembre 1981), 50, 57.

[104] Jean Jacquot, *нав. дело,* 479; Silvia Fossati, *нав. дело,* 57, 58.

[105] Ulrich Schütte, *Die Lehre von den Gebäudetypen, Säulenordnungen,* in: *Architekt und Ingenieur, Baumeister in Krieg und Frieden,* Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (Ausstellungskatalog, Nr. 42) 1984, 162.

http://www.balkaninstitut.com

impresae — истакнут је појам Религије и Правде.

Светло се данас српска црква весели
псалмима и песмама Спасу Христу вапећи,
стубове непомичне
и потпорње крепке јој хвалећи...[106]

Потврђени и делом текста Службе, они то и јесу. Јављају се обично када се амблематским објашњењем, и схватљивим језиком, непосредно обраћа широј публици.[107] Стубови подршке, надвладаног непријатеља, трајног очувања власти, обећање су владару „који је пригрлио Религију и Правду".[108]

Праведног и непорочног у закону,
устима божанственим названог Јова,
у благодати Стефан
правдом и благочашћем подражавајући,
вером и правдом и благочашћем истинитим
дивнији од онога постаде...[109]

Дорски стубови су на овај начин, и код Цефаровића, постали рам зрцала... „di grazia teologico-metafisica... e di grazia mondana"; неосетног надовезивања природе и идеја.[110] Реторичан и сликовит њихов исказ.

Сокл и стубови наше гравире, у саставу иконографије погребног празника, нису случајно изабрани; „канонске" су грађе. База стубова (по Vicou) сугерише „постојаност душе суверена".[111] *Угаони је камен:* атрибут constantiae хришћанског војника. Према Wangu,[112] у вези је са подизањем *нове Цркве*, и Христом који је њен угаони камен *(Посл. Ефесцима*, 2,20). На световном плану, база заступа мужевну снагу и стваралачке, скоро марцијалне, импулсе дорског реда.[113] Наслућује се и у наведеним деловима Службе где је Шиљановић приказан као надмоћни митолошки лик епохе: Херкул, хришћански војник, префигурација Христа и националног хероја — издигнут у простор Castrum doloris. Хришћански „контрапункт" античком хероју особинама значајнијим од снаге и борачких вештина, које појединцу дају пун херојски раст.[114]

Све је ово природни део монумента Цефаровићевог листа. Свечаности сахране коју нам, тачно, не открива историја, али се може надградити уз помоћ карактеристичних модела „ауторепрезентације" епископа у фунерарном церемонијалу прихваћеном из Византије. Његовом суштином: imitatio imperii, у духу Константинове донације.[115]

Алегоријски пролаз из предворја под херкулијанским стубовима у храм — уз сазнање о крхкости тела и стварној смрти — одређује пут досезања бесмртности, тј. поновног настајања живота (Васкрсења). Историјског трајања. Прелазак Штиљановића из гробног простора-*припрате* у унутрашњост цркве, у небеске пределе (Рај) доноси „метаморфозу". Човек се отреса твари овога света.[116] Проласком кроз стубове-близанце, симболе универзалне судбине, правде и милосрђа на којима почива снага управљача — кроз домен земаљског и небеског — улази Штиљановић, као Rex Christianis simus, у Небески Јерусалим који *јесте манастир Шишатовац*. Задобија победу: вечни живот гарантован и посредништвом Богородице (Рођење Богородице). Тиме се закључује обновљена „империјална митологија", значајна за наследнике власти, и оне који ће је представљати у будућности.

[106] *Служба*, у: *Србљак*, III, 257.

[107] Cornelia Kemp, *Cycles d'emblemes dans les églises de l'Allemagne du Sud au dix-huitième siècle, in: Figures du Baroque*, Colloque de Cerisy (ed. Jean-Marie Benoist) Paris 1983, 57—59.

[108] Victor E. Graham and W. McAllister Johnson, *The Paris Entries of Charles IX and Elisabeth of Austria 1571, With an Analysis of Simon Bouquet's Bref et Sommaire Recuil*, Toronto 1974, 75, 130, 131.

[109] *Служба*, у: *Србљак*, III, 267.

[110] Rosario Assunto, *Un filosofo nella capitale d'Europa, La filosofia di Leibniz tra Barocco e Roccoco*, in: Infinite contemplazione..., Napoli 1979, 85.

[111] Jean Jacquot, *нав. дело, Fêtes*, II, 480.

[112] Andreas Wang, *нав. дело*, 213.

[113] Erik Forssman, *нав. дело*, 15.

[114] R. R. Bolgar, *Hero or Anti-Hero? The Genesis and Development of the Miles Christianus*, in: *Concepts of the Hero in the Middle Ages and the Renaissance*, London 1976, 121.

[115] Ingo Hreklotz, *нав. дело*, 197.

[116] Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton 1973³, 91, 92.

http://www.balkaninstitut.com

А у блиској вези са светом земљом старе државе из чијих се корена потиче.[117]

Медаљони са градом Моравићем и манастиром Шишатовцем ослоњени су на моћне квадре сокла оквирних стубова портала бине. Разбијају рам и шире мисаоно поље, упркос тежњи основних линија да стегну границе неконтинуираног простора. Успостављају равнотежу међу неприметним силама супротних кретања које су део естетских схватања простора у бароку.[118] Уступљено место — и оно које у географском смислу може да означи облик и арабеска њихових аутономних тела — истиче их као *хералдичке знаке.* Они везују иконографске нити неколико засебних јединица на разним нивоима са временски удаљеном личношћу у централном пољу. Улога им је: одбрана домена власти и духовног живота. Задовољавање рационалне — и емоционалне — стране патриотске и историјске поруке уметничким средствима. То су stemmae церемоније сахрањивања. Stemmae умрлог.[119]

Медаљони и остали ликовни одсеци унутар или на оквиру гравире у служби су легендарне харизме „деспота"; личности која је, непосредно после смрти, ушла у легенду. Веза са херкулијанском иконографијом исказана и кроз овај „патриотски епитет", краљевско је обележје и европске усмене традиције XVI и XVII века.[120]

Огледало великог геста — привидно супротстављених садржаја — картуши Моровића и Шишатовца нису непосредно условљени нарацијом. Средствима наговештавања бесконачности позног барока, они су нека врста лајбницовских „монада"; свет посматран са разних тачака.[121] Групишу елементе, густе визуелне записе, као „парадигме нове концепције".[122] Нестварног односа према главној фигури, сваки од њих, смештен у свој оквир, представља — typus.[123] Део је ефермне машинерије церемонијала; не допушта замену једног предмета другим, већ — „замену посебног": стварање другог појма, „симболичне форме", кроз поредак и просторне односе.[124] Појединачни медаљон није „превод" одређеног садржаја и не подноси дописивање. Питања покренута на основу њихове грађе могу се, међутим, сазнавати у суженим оквирима. Тада, из опсега парцијалне историје израња њихова „двострука вредност";[125] и веза са другим мисаоним одељцима који творе *истинску димензију листа.* Са ликом самог Штиљановића, на првом месту.

Обе ведуте припадају конвенционалној типологији тематике *in bivio.* Теме Херкула на раскршћу за коју инвенције није била услов. Њихови историјски и литерарни извори се могу условно навести: Соломонов храм, Небески Јерусалим, Идеални град итд.

У разради *ведуте града Моровића* Шефаровић је морао располагати речником „контролних имажерија". Допуштала се слобода одбира и мењање у тумачењу небитних места репертоара.

[117] Frances A. Yates, *Astraea, The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, London and Bostom 1975, 145.; Roy Strong, *Art and Power...* 46, 70, 71.

[118] Јединство се сугерира прожимањем, не супротстављањем, cf. Philippe Minguet, *Esthétique du Rococo*, Paris 1966, 165.

[119] Ingo Herklotz, *нав. дело*, 119.

[120] Theodore Reff, *Puget's Gallic Hercules*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol. 29 (1966), 258.

[121] Rosario Assunto, *нав. дело*, 84.

[122] Oskar Bätschmann, *»Lot und seine Töchter« im Louvre, Metaphorik, Antithetik und Ambiguität in einem Niederländischen Gemälde des frühen 16. Jahrhunderts*, Städel—Jahrbuch, Band 8 (1981), 159.

[123] *Нав. дело*, 171, 173. — На овај начин обележена архитектура — „архитектура као индекс времена у служби историје" — досеже онај степен веродостојности који се уопште може постићи, cf. Oskar Bätschmann, *Diskurs der Architektur im Bild, Architektur und Sprache*, München 1982, 19, 20. Тиме је створен услов стапања са догађајима историје. Представа прошлости се реконструише *кроз сличност*, а присуство прошлости сугерира садашњошћу, cf. Oskar Bätschmann, *нав. дело*, 20.

[124] Oskar Bätschmann, *»Lot und seine Töchter«* ..., 161, 166, 169.

[125] *Нав. дело*, 159, 170.

http://www.balkaninstitut.com

Била је довољна „полазна тачка" да би се очувала традицијом проверена иконографска навика, а да се допусти и своје, и ново.[126] Радило се, дакле, о особеном схватању архитектуре. Оном, практикованом у приказивању *феудалног живота*. Према њему, лик кавалира, утврђен је према „codice d'onore", у близини је свог castelloa. Јер утврђење — као уметнички и литерарни симбол — служи самопредстављању и пропаганди.[127] Већ форма кастела, као ликовни знак кнежевске врлине (XV и XVI век), бива обнављана у контексту политичких догађаја и полагања политичких права. Самом утврђењу, у ренесансним трактатима, признат је легитимитет — virtus romana.[128] Кастели ведутистичких призора као Моровић (са кастеланом уз бок) доносе деформисану природу стварности. Тачна обавештења и историјски документ у њима не могу бити откривени. И под претпоставком препознавања места, у основи је идеализација. Празан калуп коме треба наћи значење.

Моровић, нека врста националног toposa, представља тек сећање на историјске догађаје давних времена. Изостављање руралне околине допринело је чулној и концептуалној дефиницији: идеји о држави коју град износи у јавним барокним спектаклима.[129] То је разлог свођења меланхолије предела на „подсистем знака". Искључивање натурализма и стварање техничке слике привидне природности — „лепе калиграфије".

Феудални кастел, оличење моћи и оваплоћење власти кастелана, Моровић улази у свет „митом створене фантазије". Објект је мистичног, ренесансног, језгра које окупља друге градитељске делове. Архитектура „parlante" чији зидови почивају на „реду из темеља заснованом".[130] На — меморији.

Архитектонска представа града Моровића извучена је из широког контекста класичне културе римске провенијенције. Из плана једног од многобројних пројеката идеалног града у коме је тврђава језгро градског бића. Средњи век подешава и примењује изворе европске цивилизације која је измирила класично са хришћанским погледима на град. На равној земљи, у опустелим и осиромашеним регионима Истока изложеним ударима варвара, настала је специфична архитектура града са односом тврђаве и села, типичним за културне елементе „romanitas". Моровић је град савладане средњовековне концепције неприступачног „recinto". Град перспективног и геометријског плана прилагођен тлу. И тежњи за савладаним решењима која „одсликавају људско друштво у физичком простору".[131]

План Моровића на гравири не одговара археолошком снимку.[132] Основа му је геометријски правилна, и на њој се пројектује идеално утврђење које обилује рез у памћењу; у њему реконструише »l'età felice« измаштане историје преувеличавањем важности места у коме се утврђује власт. Veduta ideata, Моровић се не везује само за шири план географских и археолошких карата. Као образац класичне традиције схема се понавља на градовима-виђетама, минијатурама и мозаицима касне антике и позног средњег века, cf. *Raphaello in Vaticano*, II, 4, *L'interesse per l'antico* (Pier Nicola Pagliara), Milano 1984, 95.

[126] Elizabeth, A. R. Brown, *Crusade Window of Abby of Saint Denis*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol. 49 (1986), 8.

[127] Stanislaus von Moos, *Turm und Bollwerk, Beiträge zu einer politischen Ikonographie der italienischen Renaissancearchitektur*, Zürich 1974, 48.

[128] *Нав. дело*, 49, 50.

[129] Giulio Carlo Argan, *L'Europa delle capitali*, Ginevra—Milano 1964, 57.

[130] Carlpeter Braegger, *Die höchste Terrasse*, in: *Architektur und Sprache*, München 1982, 62. — Уз занемарљиву меру објективности и верног урбанистичког момента, Моровић — као симболична форма — запоставља реалност града и пејзажа. Трајном науму архитектуре везане за политичку иконографију додаје и структурални слој епа. Јер картуш

[131] Marcello Fagiolo e Maria Luisa Madonna, *Il Teatro del Sole, La rifondazione di Palermo nel Conquecento e l'idea della città barocca*, Roma 1981, 63, 64.

[132] Рудолф Р. Шмит и Ђурђе Бошковић, *Средњевековни градови у Војводини*, у: *Војводина* I, Нови Сад 1939, 1, 3, 6, 11, 12, 14, 19, 21, 28.

http://www.balkaninstitut.com

чно затвара резиденцију, цркву и трг. У одбрамбеном систему кула и зидова, независно од архитектонске истине, огледају се мистично-математичка начела теорије и праксе ренесансе. Занимање за архитектонске облике који одговарају идеалима и сновима; чежњи једног времена за земљом среће.[133] Сигурним приступом, постојећа иконографска основа је, на тај начин, претворена у — мотив. Тематски пасус који подразумева корак даље: виђење одуховљеног хероја који ступа у рајски свет. Барок је и на овом месту прихватио пројекат идеалног града као утопистички вид идеалног друштва. Ексклузивно место резервисано за класу.[134] Тип града који је створила *architectura civilis* има, дакле, традиционалну структуру феудалног патроната. Узор је — и исказ — начина владања које јамчи заштићен отпор и — одбрану идеја.[135] Таквом садржинском цртом у паралели је са слојевитом замисли представе манастира Шишатовца.

Једном речи, Моровић је особено амблематско место. Симболична „pictura" једва назначене географске истине. У мери у којој је она везана за идеју „градова" пропраћених mottom, lemmaom, inscriptiom или subscriptiom.[136] На теолошком плану представа Моровића делује у складу са Небеским градом који је — манастир. Као Civitas Terrena има вредност краљевства вечног мира и гради синтезу са Civitas Dei (манастиром Шишатовцем) — „циљем ходочашћа и вечности".[137]

Амбијентални опсег манастира Шишатовца, сужен границама зидина, намах сугерира симболично виђење здања. Затворен у медаљон своди ведуту на знак. Чврсто платно манастирског зида оцртава четвороугаони план, а вертикале цркве су пандан одбрамбеним кулама Моровића. Једна од њих, у Моровићу, стоји уз цркву посвећену — Рођењу Богородице.[138]

Архитектура манастира Шишатовца доведена је у идејно средиште гестом Стефана Штиљановића. Штиљановић указује на шишатовачку цркву као на — *гробну*. На Пантеон владарских и црквених великодостојника; идеализовани Небески град („у минијатури") и крајњи циљ ходочашћа.[139] Деспотов гест обраћања вечности упућује и на култ једне личности подразумеваних врлина и обавеза.[140] Штиљановићева effigie, у тренутку небеског тријумфа („gloire"), збиром метафора везује коначно и бесконачно, смрт и живот: са стано-

[133] Четвороугаони план, стандардна форма у традицији геометријске апстракције, шема је Kastel-typusa коренима у антици и средњем веку. Утелотворење идеје политичког суверенитета, легитимитета — институције cf. Stanislaus von Moos, *нав. дело*, 43, 47; Hartwig Neumann, *Architektura Militaris — Kriegbaukunst, 16. bis 19. Jahrhundert*, in: Architekt und Ingenieur..., 291.

У ригорозном апстрахирању дата — канала око градских зидина, ушћа двеју река — картографска редукција је створила утопистичку слику града и претпостављену белешку двеју река. Водени прстен око Моровића, астрономски је беочуг идеалног града.

[134] Hartwig Neumann, *нав. дело*, 291—293.

[135] Reinhard Bentmann—Michael Müller, *Die Villa als Herrschaftsarchitektur*, Frankfurt am Main 1970, 109. — Налажење ликовне паралеле граду Моровићу, или нових археолошких података у циљу употпуњавања историјске белешке, открива тек једну страну значења представе. Она сигурно улази у индекс појмова »castello«, у модел хијерархијског, добро организованог друштва. У своју корист представа града Моровића усваја архитектонски план и својства „рационалне геометрије резиденцијалних барокних градова" малих дворова у служби апсолутистичке државе која иза свега стоји; cf. Peter Baumgart, *нав. дело*, 37.

[136] Arthur Henkel, *Die geheimnisvolle Welt der Embleme*, in: Heidelberger Jahrbücher, XIX, 1974, 30.

[137] Frances A. Yates, *Charles Quint et l'idée de l'Empire*, in: *Les Fêtes de la Renaissance*, II..., 59.

[138] Djuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 156, 157.

Архитектонско-иконолошке алузије вертикалних кула — у најдубљем слоју — везују се за Богородичин литанијски атрибут: кулу од слонове кости и Давидову кулу.

[139] Franz Matsche, *Wallfartsarchitektur — die Ambientenanlagen böhmischer Wallfahrtsstätten im Barock*... in. *Wallfart kennt keine Grenzen*, Themen zu einer Ausstellung, München 1984, 356

[140] Robert J. Clements, *Picta Poesis*..., Roma 1960; Pen and Sword, 135—149.

http://www.balkaninstitut.com

вишта вечног.[141] Окренута од Моровића ка Шишатовцу — некој врсти утврђене Casa Senta над којом бди Богородица — митска фигура „деспота" напуштајући живот, непромењено је биће. Осавремењено обележје власти, изражава „двоструку вредност" пута одабраних. Везу између „учињених дела" у прошлости која надмашују „пролазност историје"[142] и наде модерних делотворних потеза.[143]

Проширено иконолошко поље овом поруком упућује на праву намеру: *заштитничку улогу Цркве у одбрани вере и територије.* Штиљановић који је умро „у Господу" сматра се — triumphalis. Његова душа у сјају и слави чистих, улази кроз вратнице Небеског Јерусалима, обасјана зрацима Сунца — у вечни живот. Аналогно пријему владара на вратницама земаљских градова.[144]

Посебно уоквирени медаљони доњег регистра гравире — само наизглед независни од виших појасева — „амблематским степеновањем" дају пресек друштва. Кроз ублажени вид удаљених времена, оцртавају текући живот. Mindus symbolicus разумљив и једноставном духу народа и посељаченог племства.[145] Истичу историјска места као запис непрекинуте националне повести: извршавање дуга земаљском борбом са ослонцем на Цркву и веру. Уравнотежене композиције картуше формом су, наравно, одјек римске империјалне иконографије о овоземаљском и спиритуалном граду.[146]

На основу оваквих промишљања јаснији је „деспотски" статус кастелана Штиљановића. У име деловања у историји, лик је ушао у владарску галерију кроз своју, пренаглашену, акцију. Измишљена титула и придодате врлине тек су „отмена уљудност упућеног мецене".[147] Позивањем на апсолутну трајност кроз глорификовање предака и Штиљановић је стекао „историјску димензију".[148]

Под будним оком изузетне личности Павла Ненадовића, Џефаровић је прихватио подстреке за плодне техничке огледе. Упливи су, нимало случајно, долазили из искуства уметничких кругова Истока и Запада. Префињеним средствима патроната, однегованим у барокној дворској култури, служи се круг Павла Ненадовића и Вука Исаковића у савлађивању моћи и дистанце врховне власти у држави. Потребе тренутка, и будућности, одредиле су однос према историјској прошлости кроз визуелну меморију и — *ауторитет њиховог меценатства.* По природи ове институције, племство и „обични људи" — методом благородног уразумљивања — покушавају да се отресу „несавладиве подређености владаоцу".[149] Уделом у „лози", јављањем у неколико махова у њој: на иконама, у *Стематографији,* у монументалном сликарству итд., име Штиљановића са заслугама које је легенда пренела, улази у синтетичан садржај апстрактног уметничког дела коме агилност мецене обезбеђује место у једном важном жанру српске уметности XVIII века.

Уз поштовање ширих размера, посебну привржености и разлоге ктиторских залагања у неговању култа Стефана Штиљановића показао је Вук Исаковић.

Средином XVIII века култ су прихватили ктитори војних кругова: Трифун Исаковић, Јован и Јосиф от Ма-

[141] Rosario Assunto, *нав. дело,* 85, 112.

[142] Andreas Wang, *нав. дело,* 212.

[143] Elizabeth A. R. Brown, *нав. дело,* 14.

[144] Ernst Kantorowicz, *The King's Advent and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina,* The Art Bulletin, No. XXVI (1944) 207 ff; прештампано у: *Selected Studies,* Locust Valley, New York 1965, 37—75.

[145] Albrecht Schöne, *Hohbergs Psalter—Emblеme,* in: Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, Heft 3, (September 1970), 668, 669.

[146] Loren Partridge, *Divinity and Dynasty at Caprarola: Perfect History in the Room of Farnese Deeds,* The Art Bulletin, Vol. LX, (September 1978), 509.

[147] Erwin Panofsky, *Tomb Sculpture...,* 63.

[148] Stanislaus von Moos, *Turm und Bollwerk...,* 49.

[149] Peter Baumgart, *Der deutsche Hof der Barockzeit als politische Institution...,* 33.

http://www.balkaninstitut.com

настерли.[150] Најстарије вести из времена оснивања манастира (XVI в.) помињу већ ктиторе-војнике: војводу Теодора и деспота Стевана Бериславића.[151] Неки од њих сахрањивани су у припрати шишатовачке цркве.[152] Фунерарни моменат и улога маријанске иконографије посредништва, везана за патронат гробљанске капеле коју је сагрдио Трифун Исаковић у манастирском комплексу (1750)[153] — уз Цефаровићеву гравиру *Св. Стефан Штиљановић* из 1753. године на којој се као ктитор јавља Вук Исаковић — још једном везује погребну тематику, покровитељством куће Исаковић, са култом легендарног деспота. И ктиторска улога Исаковића говори у прилог виђењу Шишатовца као „неке врсте маузолеја угледних Срба официра Варадинског пука".[154] Боравиште у коме је ова породица ратника *опточена историјском ауреолом,* сличној Штиљановићевој, добила место у храму-Пантеону заслужних Срба. Још једна потврда овоме јесте и икона *Богородице са Христом* и сценама из Богородичиног живота међу којима су и ликови кнеза Лазара и Св. Стефана Штиљановића. Део некадашњег иконостаса *гробљанске капеле;*[155] чињеница значајна за праћење владарске иконографије у вези са тематиком гроба. У њој је, *укључивање предака као посмртне пратње* у редукован фигурални програм pompe funebris, преузето из дворског, аустријског церемонијала XVII века, из политичких разлога.[156]

Алузија на легендарну војничку личност у позадини је Црквом усмереног ангажовања Вука Исаковића. Подршком митрополита, и лаичких снага, политика се наставља. Вук Исаковић је — нови Штиљановић. Српски војник. Под скутом Павла Ненадовића, он је нови Херкул настао из култа мртвих. Оваплоћена „virtus" у служби ослобођења земље од тирана; — и духовне победе.[167]

Сусрет митрополита Павла Ненадовића и Вука Исаковића у тренутку настанка бакрореза *Св. Стефан Штиљановић* везан је за историју: лаичко и религиозно у њој. Доказивање легитимитета и права на територију *ставља Цркву у први план;* њену улогу у реинкарнацији идеје и остваривању права, од давнина њених, Сведен, али драгоцен и брижљиво припремљен садржај графичког листа *Св. Стефан Штиљановић,* одлучно управља овом намером. Јер свака *обнова* има религиозно порекло; боље рећи — еклезијастичко. Са овог подручја прелази се на домен естетике.[158] У позадини ритуала смрти Црква иступа пред друштвом „као земаљски представник божјег ауторитета". Ревносна на духовном плану, али и његовом политичком пандану који је — „arcana imperii".[159] Образовано меценатство: Павле Ненадовић и Вук Исаковић у оваквом задатку одсликавају тип „principe"; тј. „луцидну иницијативу" строгог понашања старих меце-

[150] Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.* Ср. Карловци 1903, 131.

[151] Радослав М. Грујић, *Духовни живот,* у: *Војводина,* I, Нови Сад 1939, 358.

[152] *Исто,* 358.

[153] Олга Микић, *Димитрије Бачевић,* у: *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века,* Нови Сад 1981, 17; Димитрије Руварац, *нав. дело,* 158.

[154] Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини,* II, Нови Сад 1959, 166.

[155] Олга Микић, *нав. дело,* 16, 17; Кат. бр. 6, сл. 2.

[156] Michael Brix, *Trauergerüste für die Habsburger in Wien...,* 212.

[157] Michael Kühlenthal, *The Albertini Sarcophagus: Renaissance Copy or Antique,* The Art Bulletin, Vol. LVI, No. 3 (September 1974) 421. — Нови Херкул, Вук Исаковић — кроз историјско фабулирање о Штиљановићу — наставак је његовог „хијероглифског" лика; моралних и политичких брига једне епохе. Concetto, у европским оквирима, подразумева историју, веру и — политичку утопију; cf. Marc—René Jung, *нав. дело,* 178, 184, 191, 199.

[158] Giulio Carlo Argan, *Il Revival,* in: *Il Revival, a cura di G. C. Argan,* Milano 1974, 9.

[159] Jurgen Habermas, *Strukturwandel der Affentlichkeit, Untersuchung zu einer Kategorie der burgerlichen Geselschaft,* Neuwied 1971, 70, 71.

http://www.balkaninstitut.com

на који фиксирају „златно доба".[160] Очигледно је да обојица воде рачуна о разради појединости; о „операцији канонским симболима"[161] — идеји о небеском и земаљском царству, штиту династичког наслеђа. Теоријска основа „revivala" ни овде не подразумева изједначавање у просуђивању историјских догађаја. Истиче се узор; revival као „митски модел" који има свој разнолики садржај, у колективном или индивидуалном понашању.[162] У јединству стварног и удаљеног садржана је идеална, али и кружна концепција времена.

Интелектуално бдење Павла Ненадовића може се претпоставити с обзиром на доследно спроведен програм графичког листа *Св. Стефан Штиљановић*. Историјски доказане чињенице у њему нису неприкосновен услов; претпоставља им се — патриотски дуг. Бирајући, не нову, тему у којој се државни интерес доводи у склад са црквеним у циљу одбране нерешених народних питања, Павле Ненадовић и Вук Исаковић наступају као прави патрони, у прави час. При томе, Црква гарантује сваки појединачни потез који „својим трудом мора да постигне држава".[163] Уздизање *лозе*, тј. прошлости српских земаља, као и обећање Штиљановићу — прихваћеном њеном настављачу — део је политике renovatio у тону уметничке и политичке традиције. У њој патриотски вид херкулијанске тематике бива водећи. И у празнику сахране: у фунерарном апарату српског барока који обележава сакрални „ранг" цивилне власти.

*

Оквири гирланди, школьки и флоралних пасажа наше гравире не представљају механички пренесене, стилске одреднице рококоа. Насупрот томе, у њима се осећа *барокна* тежња за редукцијом „l'arte e ornato"[164] вољом барока да претераности подвргне правилима (Giuseppe Conte).

Разно цвеће, кроз „хиљаду фигура духа" („aguzie dipinte, Tesauro"); — и морфолошке особине — указује првенствено на међувезе; на „опозицију места" у антитези: земља — небо. Учествује у метафоричном деловању преношењем и прераспоређивањем садржаја у време и простор — „према откуцајима барокног часовника".[165]

Цветни венци спуштени низ стубове просценијума — оквир фунерарног портрета — целисходна су, класична метафора сепулкралног обреда.[166] Иза уживања оку и спољашњег знака религиозности („amato decoro" језуита, De Maio) крије се значење њихове декоративне раскоши. Порекло им је у сликаној античкој архитектури и на саркофазима.[167] Антички мотиви лишћа и гирланди у врху архитектонских структура понављају се у италијанском сликарству око 1300. године.[168] Унети у „tempo sacro" празника (Silvia Carandini) идеално су место избрисаних граница архитектонске реалности преобраћене у ефемерни апарат.[169]

У зрелом бароку Средње Европе, у саставу круне балдахина над гробом, оквир је истицао хетерогене елементе. Могао је чак да потисне и куполу ци-

[160] Paolo Galuzzi, *I Medici protettori delle scienze: tra mito e realtà*, in: *Firenze e la Toscana dei Medici nell 'Europa del Cinquecento*, Firenze 1980, 127, 129.

[161] *Нав. дело*, 129.

[162] Rosario Assunto, *»Revival« e problematica del tempo*, in: *Filosofia del giardino e filosofia nel giardino*, Saggi di teoria e storia dell 'estetica, Roma 1981, 42.

[163] F. Prinz, *Klerus und Krieg im früheren Mittelalter, Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft*, Stuttgart 1971, 189.

[164] R. Barilli, *La Retorica di Cicerone*, in: Il Verri, No. 19, 205; прештампано у: Poetica e Retorica, Milano 1969.

[165] Giuseppe Conte, *La metafora barocca*, Milano 1972, 32—34.

[166] Erwin Panofsky, *Tomb Sculpture*, 16.

[167] I. Lavin, *The Ceiling Frescoes in Trier*, Dumberton Oaks Papers, XXI (1967), сл. 14; Janette Rebold *Benton, Some ancient mural motifs in Italian Painting around 1300*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 2 (1982), 163.

[168] Janette Rebold Benton, *нав. дело*, 164.

[169] André Chastel, *Le lieu de la Fête*, in: *Les Fêtes de la Renaissance*, Tome I, Paris 1973, 422, 423.

http://www.balkaninstitut.com

боријума ове врсте ефемерног здања.[170] То се дешава и на Џефаровићевој репродукцији.

Две *вазе са цвећем* на горњој ивици оквира нису безлични, невини декор барока. Орнаменат дидактичког, симболичног и девоционалног карактера везује се за кратер Неба. Гротло кроз који се спушта небески дух.[171] У тзв. „позитивном симболизму" мртвог тела, цветање — као и пропадање и проклијавање зрна — подразумева мисао о смрти и Васкрсењу; омиљену метафору и погребних беседа.[172]

Растресито цвеће, привидно пасивне акротерије оквира Џефаровићеве гравире, украсни су memento mori; замене саме слике смрти. Члан маргиналног апарата свечаности, згуснут и мање гласан, чија је „figura" ипак делатан чинилац. Композиционо варира мотив гробне декорације катакомби са циљем стварања интелектуално напетих, посебних цртица и медаљона истог значења.[173]

Разуме се, поједини цветови могу бити одређени на основу ботаничког симболизма; неки од њих се односе на владарске врлине, а други — на смрт. Вазе са цвећем одређују и *место* дешавања догађаја; *горње партије — Рај*. И вртно цвеће је погребно; никако бескорисно и сувишно. У дворском церемонијалу сахране, и јављањем на оквирима, добија вредност презентације и пропаганде.[174] Део је важног система: тумачења целине. Вреднује ја коментар централног поља;[175] личност пред Небеским градом и Рајским вртовима. Историја.

Вазе са цвећем могу се примити као признање за заслуге; и као подршка. Натчулном транспозицијом хришћанске вере, оне су пак „церемонијални благослов онима који су прихватили крст". Улазе у духовни, али и патриотски контекст гравире. Очуваних „пластичних функција" пропорција и облика,[176] атрибут су основној нити фабулирања. И говоре упућенима.[177] Успостављају везу између речи и слике и одраз су „невидљиве стварности" коју негује средњи век и ренесанса.[178] Знамен „обиља врлина" и „литургијски елеменат славе"[179] са којима Штиљановић улази у гроб. Гирланде и вазе са цвећем, уделом у фунерарној иконографији графичког листа, неоспорни су мисаони допринос синтези декорације и побожности.[179a]

Међу ликовним сегментима оквира гравире ни *шкољка* није неутрални украс. Уместо круне очекиване на врху надгробног балдахина, налази се она, отворена деловању Сунца. Овде је *impresa* класичног порекла настала у Италији већ 1584. године (сл. 7). Подразумева *сјајна дела предака* и изједначава носиоца са њиховом славом. На корист генерацијама, знак је покретачке снаге за акцију.[180] Са бисером у себи — симболом Богородичиног безгрешног зачећа — среће се рано у Низоземској уметности (Memling), у — грбу донатора.[181] Заступљена у многим амблематским корпусима — код Picinellija, Camerariusa, Boschiusa итд. — током XVI и XVII века варира основно тело picturae. Отварањем ка „небеској роси" симболише „душу која ослушкује глас божанске Милости".[182]

[170] Michael Brix, *нав. дело*, 249, 251.

[171] Edgar Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance*, London 1967, 265.

[172] Kathleen Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol*, . . . , 180.

[173] Vernon Hyde Minor, *The Recollection and Undermining of Allegory*. . . , 186.

[174] Michael Brix, *нав. дело*, 252.

[175] André Chastel, Le programme. *Le système de la galerie François Ier* . . . , 146.

[176] Jean Jacquot, *Panorama des fêtes et cérémonies du règne, Les Fêtes de la Renaissance*, II. . . , 481, 480.

[177] *Исто*, 481, 480.

[178] *Исто*, 480, 481.

[179] Erwin Panofsky, *Tomb Sculpture*. . . , 62

[179a] David Freedberg, *L'année Rubens. Manifestations et publications en 1977*, in: Revue de l'art 39 (1978), 89.

[180] Jacopo Gelli, *Divise-motti e imprese di famiglie e personaggi italiani*, Milano 1928 (repr. 1976), No. 917, 245, 246.

[181] E. de Jongh, *Pearls of virtue and pearls of vice*, Simiolus, Vol. 8, No. 2 (1975/76), 76

[182] *Исто*, 76.

http://www.balkaninstitut.com

Амблем допуњује садржај гравире. Тему смрти — и бесмртности.[183] Од времена Климента Александријског односи се на људску природу Логоса, на божанско зачеће, да би у бароку нагласак био померен на симболични план Спасење.[184]

Чаура мисли, парафразира тему гравире *Св. Стефан Штиљановић* претакањем у амблем и основне одлике школьке — ознаке ходочашћа. Животног пута човека. Улази, дакле, у реалне, и формалне, односе идејне схеме главног поља гравире: у мудрост целине. Маргинална глоса „поетске физиономије" објашњава се зависно од контекста задатог садржаја и на примерима монументалног зидног сликарства маниризма.[185] На нашем примеру, непосредни је, програмирани мотив херкулијанске теме листа, прикључен архитектоници оквира. Подршка — и награда — персонификацији хришћанског Херкула: врлини, срчаности, снази великих потеза у смислу „virtus heroica" и мудрости.[186]

Круна и нимб око главе кастелана Моровића везане су за соларну имажерију и светлосну епифанију. Симболично обележавају врлине и славу: победу и памћење краљевског хероја — у часу одласка из живота. *Круну вечности, бесмртности* обасјава светлост: естетски и теолошки знак милости.[187] Према Св. Августину круна је везана за стање блаженства и пријем у „небеско друштво" које је такође хијерархијско.[188] Круном универзалне власти над земљом и небом исказана је званична хришћанска одговорност Стефана Штиљановића за народ и Цркву. *Круна са крстом* на његовој глави обележавала је сакрадотални карактер царства у средњем веку. Световну власт као духовну службу оличену у управљачу који је *rex et sacerdos*. Преко тога и свеважећу обавезу високог клера на политичке и војне дужности.[189] Садржај јој је „политички дуализам": усредсређивање plentitudo potestatis у једној личности; додир између Цркве и хијерархије цивилне власти.[190]

Круна Правде и Моћи уобличава лик легендарног деспота Штиљановића и ствара класични, хералдички обрис, не непосредно краљевског, већ државничког достојанства и ранга.[191] Њоме је указана част човеку као оличењу трајности државничке идеје.[192]

Између Моровића и манастира Шишатовца (Fortezza и Clementia) личност Штиљановића је заштићена од овоземаљског. Оваплоћење вечне, божанске светлости, зраци који падају на круну и ореол — одводе од стварности. Управљају мисао на будућност. Пореклом су у амблему Милости; у идеји Clementia, важној за говор знакова целог листа обојеног смрћу.

Улажење у небеску област обележава специјализовани иконографски пасус: икона *Рођење Богородице*. Оваква „figura" је — на основу прегледа ликовне материје XVIII века — део барокног култа Богородице у српској средини; сведок маријанске побожности и водећих кругова управљача. Мистична страна и непрестано враћање на стару славу, природно обнавља памћење Златног доба и Sacrum imperium.[193]

[183] Manfred Lurker, *Symbol, Mythos und Legende in der Kunst*, Baden-Baden 1974, 229.
[184] *Исто*, 229.
[185] Dora and Erwin Panofsky, *The Iconography of the Galerie François I" at Fontainebleau*, Gazette des Beaux-Arts, Tome LII (Sept. 1958) 118, 119; W. McAllister Johnson, *Le programme monarchique*, in: *La Galerie François I" au Château de Fontainebleau*, No. spécial de la Revue de l'Art, Paris 1972, 154, 159.
[186] Chr. Theuerkauff, *Anmerkungen zum Werk des Antwerpener Bildhauers Mattieu vom Bayeren. um 1630—1690*, Oud Holland, Vol. 89, No. 1 (1975), 51, 52.
[187] Hermann Bauer, *Der Himmel im Rokoko*, Reggensburg 1965, 30.
[188] Edwin Hall and Horst Uhr, *Aureola and Fructus: Distinction of Beatitude in Scolastic Thought and Meaning of Some Crowns in Early Flemish Painting*, The Art Bulletin, Vol. LX. No. 2 (June 1978), 249.
[189] Reinhart Staats, *Theologie und Reichskrone. Ottonische »Renovatio Imperii« im Spiegel einer Insianie*, Stuttgart 1976, 69, 70, 71.
[190] *Нав. дело*, 70, 71.
[191] Erwin Panofsky, *Netherlandish Painting*, I, London 1971. 170.
[192] Edwin Hall and Horst Uhr, *нав. дело*, 253
[193] Roy Strong *Art and Power...* 71.

http://www.balkaninstitut.com

Представа Рођење Богородице и, упоредо с њом, Анђела који носи крст Штиљановићу, успостављају логичан однос међу подгрупама. Доминантне Штиљановићеве effigie, спој политичког и физичког бића, и историјског трајања, артикулише привидну иконографску раздробљеност. Програмски указује на бестелесне снаге које бораве изнад овоземаљских. Местом њима додељеним и у погребној сценографији западноевропске уметности.[194]

Икона *Рођење Богородице* (празника коме је посвећена шишатовачка црква) нека је врста чудотворне визије. У патриотски контекст уноси тон ганућа — и класични смисао теме *caritas;* појам који подразумева Caritas Patriae i Amor Patriae.[195]

Барокном обновом теме ars moriendi,[196] слика у слици Цефаровићеве гравире примењује хришћанску историју и указује на контемплацију смрти и пријем душе у Рај. Душе деспота коју прихвата анђео чувар, а Богородица дочекује на вратницама Неба.[197] Успутно њено јављање гарантује посредништво праведном.[198]

Рођење Богородице подвлачи есхатолошки контекст дела. Хришћанска утопија исказана иконом односи се на јављање Христа; на чежњу за овековечењем Христовог царства.[199] Ушла је у осавремењену представу нове Цркве и друштва и преко херкулијанске иконографије. Алудира на српске земље као „сакрални пејзаж"[200] који се мора довести у везу са видиком Моровића и манастиром на обронцима Фрушке горе, toposom Небеског Јерусалима. Епизода религиозне историје, Рођење Богородице чији смисао „утехе нашег живота" (Таб. 10,4) обележава шишатовачки и храм Богородичином рођењу посвећене цркве у Моровићу — урања у прошлост, али и у идеју Salus populi. Посредује и искупљује. Има задатак деловања — у име личности, и општег добра — у садашњости и будућности.

Бестелесно биће, *анђео,* представник Бога и отворених Небеса, јавља се Штиљановићу, с оне стране овога света.[201] Чувар душе на *правом путу* духовног узношења, он приводи деспота у светилиште — у Рај.[202] Са крстом, знаком „човечијег сина" *(Матеј,* 20, 30) алудира на утеху и подршку у мукама и смрти; и на узношење Херкула на Олимп, тј. на Христово Васкрсење. Доказује везу Бога и одабраних.[203] И послушних. Наклоност и обећање спасења, подржани од Бога у духовним и грађанским делатностима. Акт спасења помоћу крста „одувек је био мотив фунерарне литургије.[204]

Долетање анђела религиозни је вид дворске културе; „максима апсолутизма" у хуманистичком њеном опредељењу. Јер и анђели у улози заштитника — уз низ указаних предности владарском достојанству — улазе у круг свите врховног господара.[205] Анђео, титула у ореолу, краљевски орнат и појединости изграђене на библијској

[194] Jean Jacquot, *Panorama des fêtes et cérémonies du règne, Les Fêtes de la Renaissance,* II..., 473, 474.

[195] Преузет из Цицерона *(De Officiis,* I, 17, 5) cf. E. Kantorowicz, *Pro patria mori...*, *нав. дело,* 242.

[196] William H. Wilson, *Romeyn de Hooghe's Emblem Books,* in: Quaerendo, Vol. VIII/2 (1978) 138, 155.

[197] *Исто,* 138, 152.

[198] Stephan Beissel, *Gesihichte der Verherung Marias im 16. und 17. Jahrhundert,* Freiburg 1910 (repr. 1970), 247.

[199] Franz Matsche, *нав. дело,* 355.

[200] *Исто,* 356.

[201] Jean Daniélou, *Platonisme et théologie mystique, Doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nysse,* Paris 1953, 95.

[202] Jean Daniélou, *Les anges et leur mission,* Paris 1953, 98.

[203] Gérard Labrot, *Le palais Farnèse de Caprarola,* Paris 1970, 102.

[204] Ingo Herklotz, *нав. дело,* 149; Са крстом заштите (scrutum fidei) у војничком животу и мученичком спремности на испаштања и обавезе спасења, и на овом су месту синтетизирани знаци: fides, militia и spes као садржај mundusa (cf. Martin Lurker, *нав. дело,* 72, 73; Andreas Wang, *нав. дело,* 209) династичке иконографије.

[205] Günter Müller, *Höfische Kultur...*, 185.

http://www.balkaninstitut.com

традицији, назнаке су припадности истом роду.[206] Аналогно иконографској пракси маниризма, анђео се крстом, посредник у служби мученика, прилази деспоту као члану штићених, славних предака[207] које не напушта Бог и у чију породицу деспот улази.

Посебном вредношћу погребног церемонијала истакнута је идеја трајности — тј. бесмртности — пореклом у узношењу на Небо тријумфатора. Алегоријским описом победе над смрћу у духу римског „consecratio".[208] На овом месту, дакле, анђео је — анђео тријумфа вере чија је улога — пресудна. У тренутку упокојења и преласка душе у Рај, у рукама има крст тријумфа над смрћу. Јер доктрина везана за анђеле и демоне предвиђа крај света, али и коначно васкрсење.

Заветна представа, гравира *Св. Стефан Штиљановић*, ослања се на сложену структуру. Победом над смрћу, тријумфалним моментом заслуга за вечност, фунерарна потка служи ширем социјално-политичком и психолошком деловању. Уз поштовање опште, ритуалне вредности листа.

УДК 762.11.034(497.11):76.04

[206] Gérard Labrot, *нав. дело*, 102.
[207] *Исто*, 101, 102.
[208] Michael Brix, *нав. дело*, 239; У фунерарној иконографији victoriae постају анђели не мењајући изглед, cf. Erwin Panofsky, *Tomb Scupture*... 43, 44; Сходно теорији маниризма и идејама исказаним анђеоским бићима, садржана је и суштина од Бога (њима) дата, cf. Federico Zuccaro, *L'Idea de Pittori, Sculttori e Architetti*, Libro Primo ... a cura di Detlef Heikamp... Firenze 1961, Cap. III, Cap. IIII, Cap VI, 153—155; 18—161; Erwin Panofsky, *Idea, A Concept in Art Theory* Columbia 1968, 96.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЖЕФАРОВИЋЕВ БАКРОРЕЗ *СВ. СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ* КАО УПОРЕДНО ЕСТЕТИЧКИ ПРОБЛЕМ

Синиша Јелушић

У приступу изучавању овог бакрореза необично је важно усмерити пажњу на међусобне односе две посебне проблемске целине. Означићемо их као: а) компаративно-естетичку, у којој се промишља идеја упоредних медијских релација ликовних уметности и књижевности и б) структурално-семантичку, која анализом доминантних структурних релација карактеристичних за овај бакрорез може да упути на његово темељно значење.

У смислу упоредних медијских релација свакако привилеговано место у структури бакрореза заузима присутност књижевног текста (реч је о тропару, глас четврти из *Службе Св. Стефану Штиљановићу*, непознатог Шишатовчанина: „На земљи у премудрости славу стекао јеси . . .").

Пре него што укажемо на особеност типа њихове значењске кореспонденције, подсећамо да је овде реч о примеру уопште ликовног дела чијој је структури, као посебна микро целина, иманентна присутност књижевног текста. Отуда, сада супротно идеји строге дистинктивности медија (Леонардо, Лесинг нпр.), овде се показује модел њиховог структурног coniuntio oppositorum, који твори мета-текст (дело) особеног ликовног типа.

Из овога следи да се тропар као конститутивни елемент ликовне целине нужно перципира доследно законитостима перцепције ликовног дела/медија: симултано. Овим се књижевна супстанција медијски трансформише у специфичну ликовну функцију. (Уп. примере истоветних процеса у авангардној уметности, кубо-футуризму нпр.).

Разуме се да специфична ликовна функција тропара (симултана перцепција) не укида могућност његове битно књижевне функције (сукцесивна перцепција). Ово разликовање перцептивног односа ликовног/књижевног текста упућује на прецизан закључак о двојакој функцији тропара, дакле ликовној и књижевној.

Посебно је карактеристично да се, аналогно двојакој функцији тропара, и строго ликовна структура бакрореза (рокајни медаљони и ведуте који окружују централни лик Св. Стефана) перципира, у ствари, двојако: симултано (једновремена перцепција целине) и сукцесивно (поступна перцепција низа издвојених целина).

Отуда, сложена структура бакрореза одступа од начела строгог медијског дефинисања; елементи ове структуре двојако се трансформишу попримајући тиме особености других уметничких медија.

Анализа ликовне структуре бакрореза упућује на значењско одређење лика Св. Стефана, васпостављено по-

http://www.balkaninstitut.com

средством значења посебних микро целина бакрореза: нпр. у левом горњем углу анђео са крстом у руци, у десном композиција Рођења Богородице; у доњем делу ведуте града Моровића и манастира Шишатовца.

Релације поменутих структурних целина упућују на основне бинарне опозиције: горе-доле, лево-десно. Тако нпр. бинарна опозиција горе-доле овде значењски означава однос садржаја теолошке трансценденције и историјске конкретизације. Семантика теолошке трансцендентности присутна је у рокајним медаљонима *горњег* дела бакрореза: Анђео доноси крст мученика и Рођење Богородице којој је посвећен храм манастира Шишатовца.

Историјска конкретизација се изводи из семантике ведута града Моровића и манастира Шишатовца у коме почивају мошти Св. Стефана (*доњи* део бакрореза). Укратко: темељно значење лика Св. Стефана Штиљановића овде се васпоставља садржајем/топосом посебних целина бакрореза. Из овога следи да лик Св. Стефана јесте, пре свега, семантички coniunctio oppositorum. У њему су прожете (coniunctio) основне значењске опозиције структуре бакрореза: трансцендентно-историјско, божанско-људско, вечно-тренутно, национално-универзално, сакрално-профано, итд.

Посебно је карактеристично да се у семантици посебних, аутономних микро целина (дакле, сада изван поменуте семантике бинарних опозиција) може да уочи истоветна доминантна функција coniunctia. (Тако нпр. анђео свагда упућује на посредништво између божанске воље и човека. Аналогне атрибуте садржи и семантика крста као „васељенске осе").

За упоредно естетичко истраживање посебно је значајан књижевни текст/ /тропар из *Службе Светом Стефану Штиљановићу*, непознатог Шишатовчанина, глас четврти:

На земљи у премудрости славу стекао јеси,
Богатство Господу своме предао јеси
И Он те с небескима настањује,
Тело твоје на земљи, Свети, сачува
неповредно,
Јер ти у целомудрију и чистоти
Живљење праведно проживео јеси,
Стога са слободом моли се да будемо
спасени.
(*Србљак*, 3, Београд 1970, 247)

Управо је за проблем медијских односа необично важно уочити да овај тип прослављања Св. Стефана као упућивање на остварену христоликост/ipostasis, одступа од дескриптивног поступка који би у смислу mimesisa репродуковао дати ликовни сиже у модалитету специфично књижевног исказа. Такав тип строге медијске кореспонденције овде се не може васпоставити. Другачије речено, текст тропара одступа од типа сликовне структуре књижевног исказа и, сагласно дистинктивном дефинисању појма књижевног (на трагу Лесингове идеје) остварује се у категоријама изван могућне визуелне конкретизације.

Насупрот књижевном исказу коме је иманентна могућност релативно прецизне визуелне конкретизације, овде је реч о концептуалном исказу у коме су одлучно истакнути појмови премудрост, целомудрије, праведност и, коначно, завршни стих/порука тропара: „Стога са слободом моли се да будемо спасени".

Савршено је извесно да у оваквом концептуалном опсегу нису садржани ликовни сижејни атрибути и да, уопште, није могућна прецизнија визуелна конкретизација.

Уколико структура/семантика тропара не репродукује непосредно дати ликовни сиже (нпр. опис Стефановог лика или његов однос према граду Моровићу или манастиру Шишатовцу), она (семантика) свакако има „допунску" функцију: саопштава у равни концептуалног књижевног исказа поруку једино имплиците присутну у ликовној структури бакрореза. Ради се о поменутом „ипостасном постајању", Св. Стефану као христоликом бићу. Другим речима, Жефаровић у овом бакрорезу упућује на нужне атрибуте стицања обожења/благодати, прецизно усмерених на значењско дефинисање централне фигуре Св. Стефана. У том смислу, сагласно се-

http://www.balkaninstitut.com

мантици тропара, ови атрибути јесу: земаљска у премудрости слава, предаја богатства Господу, небесна благодат, целомудрије, чистота, праведност... И уопште, семантика бакрореза упућује на процес „учествовања створеног човека у нестворeном животу Божијем чија суштина остаје трансцендентна и недокучива" (Мајендорф).

Овај темељни значењски став находи се у специфичним модалитетима: ликовном (наративни сиже) и књижевном (концептуални исказ). Тако се, у ствари, сама основна теолошка идеја пројављује равноправно у посебним медијским модалитетима.

Овим се специфична медијска одступања (посебност ликовног или књижевног) укидају у равни значењског conijunctia, садржаног у поменутом темељном теолошком ставу.

Карактеристично је да овај тип аналошких медијских релација упућује на одлучан став у византијском теолошком/естетичком мишљењу, према коме се „оба вида приказивања (језичко и иконско) појављују као два равноправна и *допунска* (С.Ј.) начина изражавања", (Св. Јован Дамаскин, нав. према Б. А. Успенски, *Поетика композиције, семиотика иконе*, Београд, 1979, 285. Уп. и став истоветног естетичког смера Ивана Висковатија, XVI в., који је на примеру сликања Символа вере, предлагао да се та икона слика комбинујући језички и идеографски текст *Ibid.*, 290.)

Укратко, поменуте тезе могу да укажу на неколико битних особености Жефаровићевог бакрореза *Св. Стефан Штиљановић:* пре свега, реч је о посебном типу решења упоредно естетичког проблема (однос ликовно-књижевно). Даље, необично је важно истаћи карактеристичну присутност категорије coniunctio oppositorum: однос медијског coniunctia показује се аналогним, у значењској равни, темељним атрибутима лика Св. Стефана Штиљановића.

Процес трансформација категорије coniunctio oppositorum, као упоредно естетички и структурно семантички проблем овог бакрореза, показује се необично инспиративним за даља истраживања.

УДК 75.04:76.01

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ИКОНЕ ДИМИТРИЈА БАЧЕВИЋА У МАНАСТИРУ ШИШАТОВЦУ

Павле Васић

Димитрије Бачевић је вероватно најзначајнији сликар нашег барока. Тако ми је изгледало када сам о њему пре више година написао један мали оглед, па додао и једну скицу каталога Бачевићевих радова. Знао сам да је тај списак привремен и да ће током времена морати да буде допуњен новим, непознатим радовима. То се и десило, већ сад је настала потреба да се он допуни извесним бројем икона откривеним у међувремену. Међутим, већ у оном првобитном списку налазило се око 250 икона. Данашњи састанак (поводом прославе Шишатовца) био је прилика да кажем нешто о Бачевићевим иконама које су припадале манастиру Шишатовцу. Не својом заслугом, него љубазношћу и иницијативом др Динка Давидова, мог некадашњег студента, прихватио сам се тога не тешког већ пријатног налога, понајвише због тога што ни после толико година моје интересовање за Бачевића и његово дело није ослабило.

Ово утолико пре јер су искрсли неки нови моменти за познавање Бачевића, заслугом Олге Микић која је, на састанку у манастиру Драчи, саопштила и садржину једног Бачевићевог писма које до сада није било објављено, али је, изгледа, било познато Вељку Петровићу и Милану Кашанину. Из њега произлази да је Васа Остојић био учитељ Бачевићев и да је овај боловао од „јектике". Остављајући колегиници Микић да објави неколико Бачевићевих писама, ја ћу се задржати на Васи Остојићу, што ће бити корисно за боље познавање односа Бачевића и Остојића. Остојић је био Београђанин а доселио се у Нови Сад са масом Београђана после Београдског мира којим је Турцима поново припао Београд са „краљевством Србијом", како су је називали тада Аустријанци. Сви су изгледи да је Остојић био ученик Георгија Стојановића. У списку грађана Београда 1737. спомиње се као инокосна личност, значи не као члан неког домаћинства, а још мање као домаћин, него можда и као „мешаја". Када је Георгије Стојановић прешао у Карловце са митрополитовим двором, то је учинио вероватно и Васа Остојић који је убрзо ступио и у радионицу „благородног господина" Јова Васиљевича. Чињеница да је помагао Јову у његовим пословима током четрдесетих година објашњава како је могао бити учитељ млађим сликарима, па и Димитрију Бачевићу; Бачевићеве године живота засада нису познате. Али једно је несумљиво: Бачевићев животни и радни пут није био дуг. По ономе што се засада зна трајао је од 1761. до 1769, а интензитет тога рада, при чему је он насликао више од 290 икона, објашњава се и његовом болешћу, „сушицом" од које је вероватно и умро. У томе он

http://www.balkaninstitut.com

подсећа на судбине Ватоа и Адријана Брауера који су у веома кратком животном току насликали велики број дела. Та су размишљања инспирисана најновијим проналаском података из Бачевићеве биографије.

Вратимо се његовим иконама из Шишатовца. На првом месту су *Благовести*, велики диптих, са царских двери, који углавном нема нових момената, јер се не разликује много од низа Бачевићевих царских двери у другим црквама. Изузимам оне у манастиру Јаску, где је заступљена другачија замисао: Богородица је у наслоњачи, а испред ње је корпа са белом, аранжираном драперијом, дакле један модернији распоред. Једино ове *Благовести* обогаћују Бачевићев уметнички израз, а стилски и развојно оне са царских двери не нуде већи интерес јер се понављају. *Успење Богородице* је занимљива композиција по садржини. Бачевић је одустао од представе Атонија Јеврејина са одсеченим рукама крај Богородичиног одра, што показује префињеније осећање него оно које сликају други зографи, његови савременици, који не пропуштају овај детаљ. Приказивање масе у овој икони је нешто друкчије него традиционално — византијско, чак и оно из *Духова* у манастиру Јаску, где се главе апостола са нимбовима нижу једне изнад других, пошто Бачевић ту назире могућност друкчијег решења. Али када је у питању перспектива просторије, он остаје при руској перспективи, то јест оној из руских библија где се паралелне праве уопште не секу, ни у бесконачности. То је знак да свесно прихвата једну ф о р м у л у, упркос томе што је његова концепција, на пример *Благовести* у манастиру Јаску, скоро реалистичка, поготову са мртвом природом у првом плану. Та подређеност хијератизма запажа се и у икони *Цар Урош* у манастиру Јаску, где је живи модел, девојка или жена, позирала као цар Урош, подређена устаљеној формули, наговештавајући да је Бачевић умео да ослушне пулсације живота али, дисциплинован у одређеном смеру, ишао је путем који му је црква прописала.

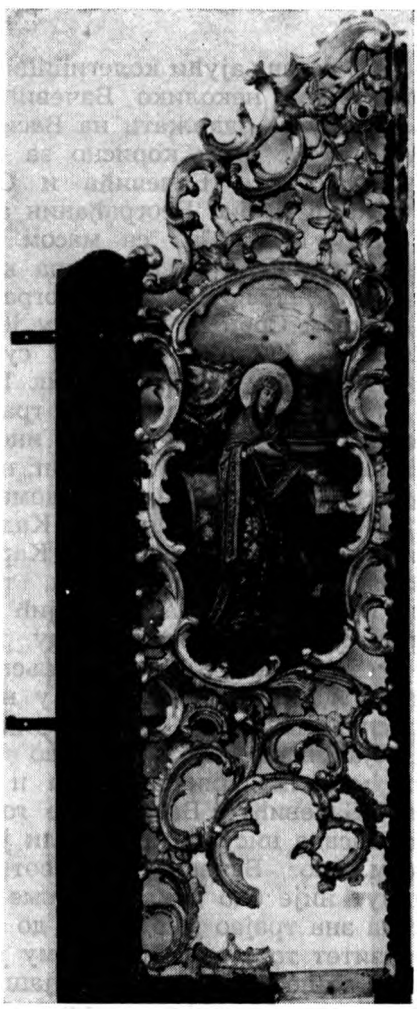

Сл. 1 *Димитрије Бачевић, Богородица, царске двери манастира Шишатовца*

Икона *Богородица са житијем* занимљива је због разних сцена које показују у којој мери је Бачевић напредовао као представник руско-украјинског барока. Оне приказују Бачевића с једне друге стране и употпуњују ону слику о његовим уметничким схватањима која су позната из представа празника са његових иконостаса.

Благовести подсећају на исту сцену Јова Васиљевича на иконостасу Крушедола. Сцена *Покров Богородице* налази се у припрати манастира Круше-

http://www.balkaninstitut.com

дола (1750—51), на иконостасу манастира Мала Ремета (1757) и на овој Бачевићевој икони, 1767. Иако се ова тема јавила у старом српском сликарству, на пример у Грачаници, ипак је она оживела у XVIII веку под утицајем веза са Русијом и руским сликарством. *Безгрешно зачеће* је такође једна тема прихваћена у овом облику из Русије, Богородице на Месецу или земљиној лопти. Међутим, иако теолошки оријентисан, Бачевић, није заборавио историјско-политичку компоненту тадашњег духовног живота: чежњу за државношћу, за државом, чије остварење су Срби назрели још у прогласу деспота Илирика Ђорђа Бранковића.

Сл. 2 *Димитрије Бачевић, Арханђел Гаврило, царске двери манастира Шишатовца*

Бачевић је дао свој патриотски обол са фигурама кнеза Лазара и Стевана Штиљановића. То је за оно доба модерно схваћен орнат владара: руски сакос код кнеза Лазара, скромнији хитон код Стевана Штиљановића. У сваком случају, Бачевић и у овој теолошкој теми Житија Богородице не пропушта да изрази онај вид осећања који је у иконостасу манастира Јаска дошао до своје кулминације: цар Урош међу престоним иконама, 12 српских светитеља на парапетним плочама, то је Бачевићев однос према историјској прошлости.

Триптих из капеле у Шишатовцу није непознат у историјско-уметничкој литератури, јер је споменут у скици за *Каталог* Бачевићевог дела. Али овог пута, с обзиром на шишатовачке дане, желео бих да кажем нешто више и о њему. Бачевић је приказао *Деизис* на иконостасу манастира Јаска, али он је ту укључен у *Чин*, јер се са сваке стране налази по 6 апостола. Шишатовачки *Деизис* је то у правом смислу речи: он представља само Богородицу и Јована Претечу како се о Страшном суду моле Христу за грешнике. Та хуманизована представа Страшног суда у православној иконографији показује једну узвишену и продуховљену симболику. Занимљиво је да се она сусреће у Бачевићевом делу, мада није ретка ни код његових савременика. Тој еуфемичној идеји о Страшном суду није се могао одупрети ни Доменико Теотокопули у своме *Погребу грофа Оргаза*. Он је насликао Оргаза пред групом Деизиса — судијом Христом испод кога је Богородица и Јован Претеча који клечи. Изгледа, признајем да је то једно субјективно осећање, да је мало тема у нашем црквеном сликарству које су више људске него теолошке, изванредних у својој јединственој поруци о п р а ш т а њ у, једној од најлепших и најхуманијих особина Хришћана, чија висина се издиже на једноставан и ненаметљив начин.

Неки наши сликари новијег доба осетили су спиритуалну лепоту и чудну снагу овог мотива. То је био случај са

http://www.balkaninstitut.com

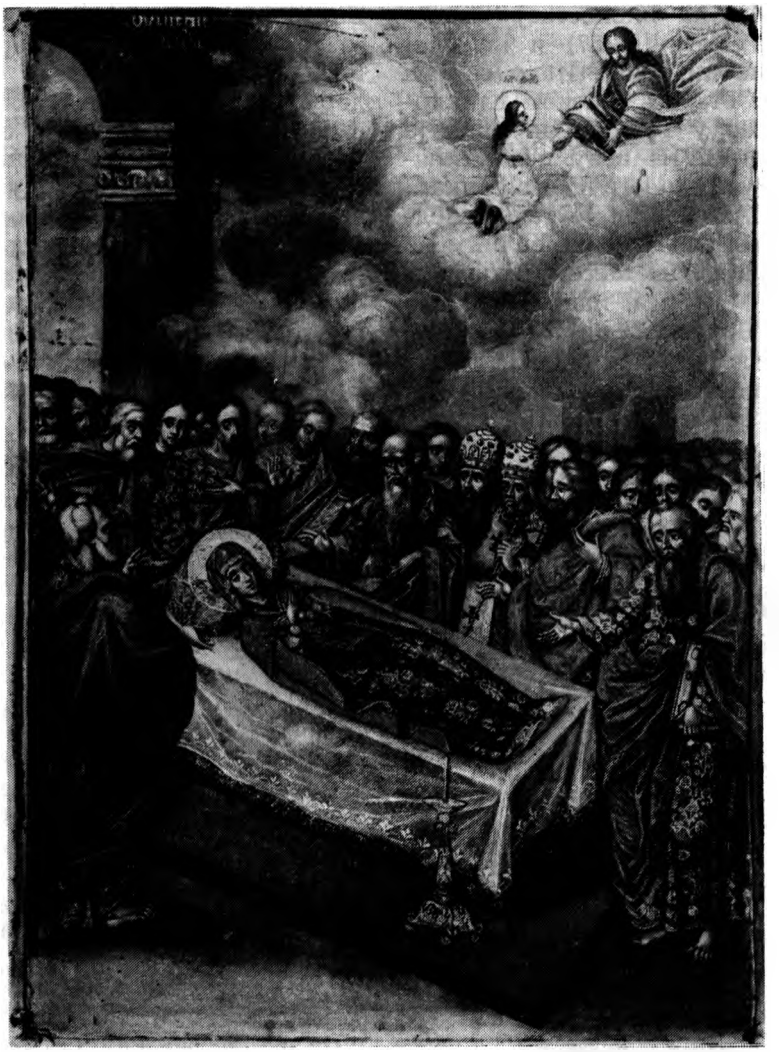

Сл. 3 *Димитрије Бачевић, Успење Богородице из манастира Шишатовца*

Живорадом Настасијевићем који је насликао *Деизис* над западним порталом Успенске цркве у Панчеву. Други, опет, потражили су узор на сасвим другој страни, што је било њихово право.

Нека ми буде допуштено да изнесем један доживљај праштања који ми се учинио већи од свега што сам видео у моме подужем и бурном животу. То је било у Померанији, Северној Немачкој, почетком 1945. године, када је била ослобођена немачког ропства већа група југословенских официра. Они су ишли у позадину у врсти, дуж обе стране пута чијом су средином тутњали топови, тенкови и камиони пољске „Лудове" армије Роле Жмијерског са паролом „Напред на Запад!". У један мах, југословенским официрима дат је застанак, талас возила је престао, а из истог правца из кога су ишли наши појавила се група Немаца, руских заробљеника. Пред њима је ишао један стари официр који се тешко кретао по блату. Повремено, неко од Пољака сишао би на друм и шамарао зароб-

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 4 *Димитрије Бачевић, Богородица са Христом и житијем, 1767*

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 5 *Димитрије Бачевић, Деизис, Капела манастира Шишатовца*

љеника или га ударао ногом у задњицу. Југословени, у ствари Срби, стајали су немо. Нико није направио никакву гримасу, никакав гест, нико није рекао ниједну реч. Вероватно су Немци некоме од њих и убили некога, али нико не рече ништа. Само пре кратког времена, и они су били немачки заробљеници. Тада је човек осетио да присуствује сцени великог, масовног праштања, које је било прожето само једним духом. Оно је било усађено дубоко у етос тога народа, као нека примордијална особина. Нико од тих људи није био ни свештеник, ни монах, ни богомољац. То су били само обични људи који су праштали, заборављајући одједном своје четворогодишње ропство, сва понижења, малтретирања, а каткад и убијања.

На то ме је подсетио овај шишатовачки *Деизис* када сам га видео једног јануарског дана у капели, усамљеног, одвојеног али веома речитог. А од поменуте сцене делило ме је у томе тренутку једва неколико година. Бачевић је вероватно и сам осетио лепоту и значај тога мотива. Случај је хтео да тај мали триптих буде снажан повод који ме је по ко зна који пут подсетио на Бачевића и његово дело, када га интензитет живота и нових догађаја потисне у други план. Али на махове мислим о њему, његовом делу, то је као нека опсесија: одакле је дошао Бачевић, ко је он у ствари био, откуда му она огромна стваралачка снага која је најчешће превазилазила дело његовог учитеља, какав је био његов крај? А та питања засада остају без одговора.

УДК 75.051.034.7(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

ПОРТРЕТИ ИЗ МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА

Олга Микић

У најстаријим пописима и описима инвентара у цркви и конацима манастира Шишатовца, да поменемо само оне сачињене приликом визитација из 1753. и 1771. године које је приопштио Димитрије Руварац,[1] портрети се поименце не наводе. Постоји, додуше, једна опаска у попису из 1753. у којој при „описанију гостинице и вешчеј в нејˮ стоји да поред икона на дасци има и „различни образиˮ, што се може протумачити да је било и портрета.[2] Слично је и са каснијим описима манастира, објављеним током XIX века, који углавном говоре о историјату његовог оснивања и подизању велелепне цркве у другој половини XVIII века, уз навођења имена заслужних игумана и чланова манастирског братства, док се међу „древностимаˮ спомињу само кивот са моштима деспота Стефана Штиљановића и златне и сребрне утвари и драгоцености које је манастиру даровао његов велики ктитор и дугогодишњи игуман Вићентије Поповић, потоњи владика Вршачки.[3] Одређеније, премда непотпуне податке у односу на манастирске портрете, даје обимна књига *Српска митрополија карловачка по подацима из 1905. године;* у опису манастира Шишатовца и његовог уметничког инвентара овде је наведено: „У конацима манастирским има слика као што су портрети Монастерлије, Витковића, владике Вићентија Поповића, Лукијана Мушицког, све у великом формату.“[4] У потоњим популарним, а и знатно студиознијим описима манастирских старина, објављеним између два светска рата, портрети нису обухваћени.[5] Једино су у тадашњим историјско-уметничким и културно-историјским студијама поједини шишатовачки портрети репродуковани.[6]

[1] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753,* Ср. Карловци, 1903, Шишатовац, 131—161; Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира од 1771,* Архив за историју Карловачке митрополије, Ср. Карловци 1913, 111.

[2] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753,* 155.

[3] Проф. Исаковић из Новог Сада, *О древностима манастира Шишатовца,* Сербски народни лист, Пешта 1840, чис. 44, од 31. X 1840, 2; Ђ. Ђурковић, *Фрушкогорски манастири,* Јавор, Н. Сад 1882, бр. 32 и 33 од 8. и 14. VIII 1882, 1003, 1035.

[4] М. Косовац, *Српска митрополија карловачка по подацима из 1905,* Ср. Карловци 1910, 179.

[5] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири,* Загреб, 1927; Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира,* Београд, 1931.

[6] У књизи *Српска уметност у Војводини,* В. Петровића и М. Кашанина, Н. Сад, 1927, репродуковани су портрети: Вићентија Поповића, епископа Вршачког, и Лукијана Мушицког, архимандрита шишатовачког — као својина манастира Шишатовца; У књизи *Војводина,* II (Од велике сеобе до Темишварског сабора) Н. Сад, 1941, репродуковани су портрети: Секуле Витковића и Јована

http://www.balkaninstitut.com

Први комплетни попис покретне манастирске имовине, у смислу музејског инвентарисања, сањичен је 1941. године под специфичним околностима. Тада је, у оквиру тзв. „Независне државе Хрватске", музејска екипа из Загреба, на челу са проф. Владимиром Ткалчићем, поред осталих фрушкогорских манастира, пописала и све драгоцености манастира Шишатовца које су потом пренете у Загреб.[7] По завршетку другог светског рата, уметнички материјал преузет од поменуте комисије из фрушкогорских манастира враћен је из Загреба у Београд, у Српску патријаршију, и од њега је формиран Музеј српске православне цркве.[8] Том приликом су у Патријаршију пренети и спискови преузетих материјала, односно њихови преписи које је сачинио проф. Радослав Грујић, као члан комисије за враћање уметничког материјала, и они се такође налазе у фонду Музеја Српске православне цркве. Из њих сазнајемо да је 1941. само из манастира Шишатовца однето 317 предмета: икона, антиминса, црквених књига, црквених сасуда, панагија, крстова, црквених везова, одежди, дрвореза, бакрореза, литографија, делова црквеног мобилијара, као и 14 уљаних портрета и једна композиција историјске садржине *Деспот Стефан Штиљановић дели жито народу*, рад сликара Арсенија Теодоровића из 1821. године.[9] Како су у наведеним пописима шишатовачки портрети, као и остали преузети предмети, каталошки обрађени, јер поред основних података: назива, технике, димензија, сигнатуре, садрже и кратке појединачне описе уз покушај датовања недатираних, цитираћемо их ради добијања целовите слике о њиховом вићењу од стране прве, стручне, музејске комисије која их је 1941. г. побележила. Бројеви које у пописима шишатовачки портрети носе исписани су на њиховим полеђинама уз назнаку Ši§. Наводимо их по редоследу пописа:

1) *„Портрет православног свећеника;* уље на платну, вел. 63 × 79 cm, без оквира. Приказан је у седећем положају до колена 3/4 профила десно окренут. То је старац дуге проседе браде са црном камилавком на глави. Десну руку, у којој има ределик, положио на колено, а леву на књигу која је на зеленом столићу. Одевен је у црвену мантију а на прсима има златан крижи пет ордена. Лево се види део наслона зеленог наслоњача. Позадина тамно зелена. Слабији рад, вероватно рађен по фотографији, из друге половине XIX столећа. Портрет је добро очуван, аутор непознат." (Примедба: у списку преузетих материјала овај портрет је под бр. 5.)

2) *„Портрет архимандрита Пахомија Јовановића;* уље на платну, вел. 51×68 cm, у црном оквиру. Приказан је до паса 3/4 десно окренут. Има црну браду и црне брчиће. Одјевен је у црну мантију са црвеним пасом и подставом. На црвеној врпци о врату је крижа. Позадина је тамно сиво-зелена. У десном углу је доле потпис: Па . . . Јовановић, архимандрит шишатовачки, 1843 (?) година нечитка; Потрет је јако оштећен, на више места раздеран и крпан, па опет раздеран. Лево око је накнадно бојено." (Примедба: у списку преузетих материјала овај портрет је под бр. 6.)

3) *„Портрет архиепископа Стефана Станковића;* уље на платну накнадно каширано на даску, вел. 56×71,5, у црном оквиру (са оквиром: 67×82 cm). Млад човек црне браде и брчића. Приказан до паса 3/4 лево окренут. На глави има црвену капицу. У црној је мантији са црвеним пасом и реверима. Око врата, на црвеној врпци, крижурешен белим камењем. Позадина сиво-

Белградија, виших официра и клитора шишатовачких, као својина манастира Шишатовца.

[7] Драгоцености из Фрушкогорских манастира биле су за време трајања другог светског рата смештене у Музеју за умјетност и обрт у Загребу

[8] С. Душанић, *Музеј српске православне цркве*, каталог збирке, Београд 1969 (издавачки завод „Југославија").

[9] О. Микић, Л. Шелмић, *Дело Арсенија Теодоровића*, Н. Сад 1978, 81, кат. бр. 24 (са комплетном лит).

http://www.balkaninstitut.com

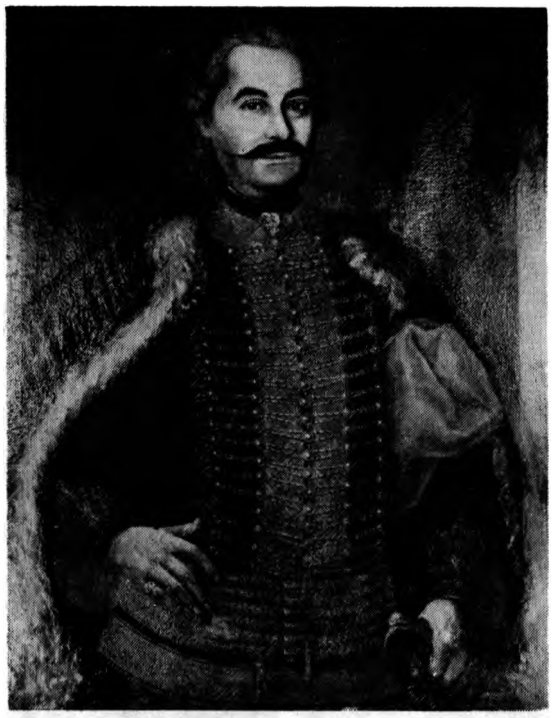

Сл. 1 *Секула Витковић, оберкапетан Петроварадинског шанца и ктитор ман. Шишатовца*

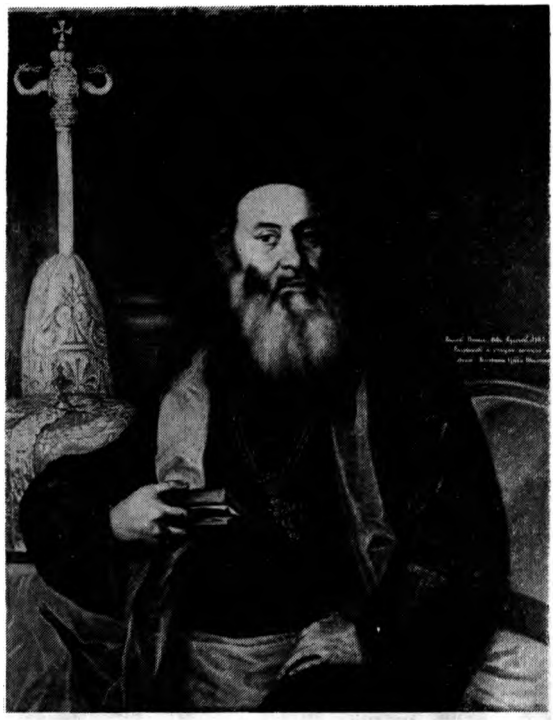

Сл. 2 *Епископ Вићентије Поповић, велики добротвор и дугогодишњи настојатељ и архимандрит манастира Шишатовца*

Сл. 3 *Лукијан Мушицки, архимандрит манастира Шишатовца*

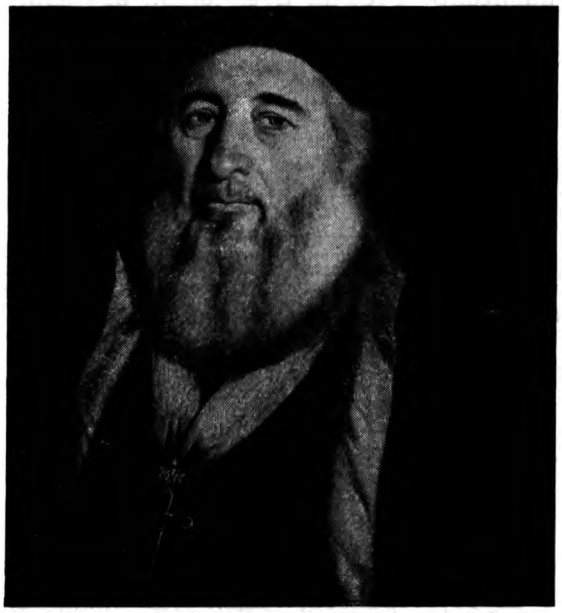

Сл. 4 *Гаврило Стефановић*

http://www.balkaninstitut.com

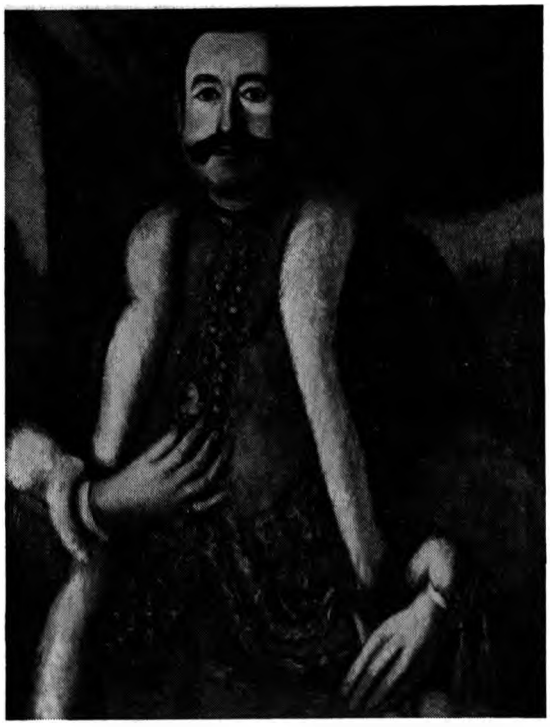

Сл. 5 *Јосиф Монастерлија*

Сл. 6 *Стефан Станковић*

зелена. У левом углу доле белом бојом написано: Стефан Станковић, архиепископ карловачки и митрополит 1837. Портрет је крпан код уха." (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 7.)

4) *„Портрет митрополита Стефана Стратимировића;* уље на платну, 54×68 cm, без оквира. Дуге проседе браде и бркова. Приказан је до паса 3/4 у лево окренут; одјевен у љубичасту мантију са црвеном подставом. На прсима крижић о златном ланцу и колајна у облику велике звезде са крстом. Лево доле натпис: Стефан Стратимировић од Кулпина, архепископ и митрополит карловачки 1822. Портрет је доста оштећен." (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 13.)

5) *Портрет митрополита Павла Ненадовића;* уље на платну, вел. 53×71 cm, у жутој ораховој рами (са оквиром: 64×82 cm). Приказан је до паса мало десно окренут. На глави је црна камилавка. Одјевен у смеђу мантију. Око врата на црвеној врпци крижић украшен драгуљима. Позадина тамносива. Десно доле је белом бојом натпис: Архиеп. и митрополит Павел Ненадовић. Слаб, аматерски рад из почетка XIX столећа. Јако је оштећен и подеран." (Примедба у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 14.)

6) *„Портрет епископа Вићентија Поповића;* уље на платну, вел. 81×102 cm, у жуто обојеном профилисаном раму (са оквиром 93×113 cm). Приказан до испод паса у седећем положају, главе окренуте мало у десно. Дуга проседа брада, на глави црна камилавка. Десном руком је подбочен о столић прекрит црвеним стољњаком. У тој руци држи кажипрстом раздвојену књигу. Одјевен је у тамнољубичасту одећу са црвеном подставом. О врату крижић на златном ланцу. У позадини, лево, епископска штака и круна; десно наслон црвене столице. На десној страни је белом бојом запис са годином 1785. Слика је по-

http://www.balkaninstitut.com

тамнела иначе је добро сачувана. Бољи је то рад непознатог уметника.“ (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 15.)

7) „*Портрет Петра II краља Југославије;* уље на платну, вел. 61×88 cm, без оквира. Приказан је до испод паса у фронталном положају. У десној руци држи круну у левој држак мача. Одјевен је у црвену одору с лентом. Иза рамена силуета краљевског двора у Београду. Десно доле је потпис: јеромонах Р. Момчиловић 1937. Добар, аматерски рад, рађен по фотографији.“ (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 19.)

8) „*Портрет краља Александра са супругом и троје деце;* уље на платну, вел. 60×88 cm, без оквира. Стоје и разговарају у парку покривеног снегом. Иза њих високо дрвеће са београдским краљевским двором у позадини. Десно доле је потпис: јеромонах Р. Момчиловић 1933.“ (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 20.)

9) „*Портрет официра;* уље на платну, вел. 73×93 cm. (са оквиром: 81×101 cm). Приказан је човек великих смеђих бркова у војничкој одори, до испод паса, чеоно. Десном руком држи округли медаљон на грудима а левом држак сабље. Одјевен је у плаву, златним гајтаном урешену блузу, исту такву доламу белим крзном постављену и црвене хлаче. Преко леве руке крај црвеног плашта са златним ресама. Позадина је тамно жута и сива. Боја је на много места отпала те накнадно ретуширана. Платно је труло. Вероватно је из конца XVIII столећа.“ (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 23.)

10) „*Портрет патријарха Арсенија Јовановића (Шакабенте);* уље на платну, вел. 65×78 cm, у ораховом оквиру (са оквиром: 78×91 cm). Приказан је до паса, чеоно, главе мало десно окренуте. То је крупан човек пуних образа, црне косе а седе браде и брчића. Око главе види се руб пребачене мараме или кукуљаче. Десном руком држи на грудима орден на златном ланцу и црвеној врпци. Одевен је у црвену мантију и огртач, тамније орнаментисан. Лево у средини на смеђој позадини белом бојом запис: Арсеній Іоанович от Шакабент, патријарх, српск. и митроп. карлов. 1740. Портрет је на више места крпан и поправљан.“ (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 24.)

11) „*Портрет непознатог православног свештеника накнадно установљено игумана Амфилохија;* уље на платну, вел. 69×55 cm, без оквира. Приказан је до паса, чеоно. Старац је тамне пути седе косе и браде. На глави има црну камилавку. Одјевен је у мантију и огртач црне боје са светло црвеним реверима. Пас црвен. Позадина светло жутосива. Портрет је слаб, рађен по фотографији крајем XIX или почетком XX столећа. Добро је очуван само на једном месту пробијен.“ (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 26.)

12) „*Портрет непознатог архиепископа* (накнадно дописано Г. Бранковић); уље на платну, вел. 98×163 cm, у позлаћеном профилисаном и рељефно украшеном раму. (са оквиром: 121×186 cm). Приказан је до испод колена у фронталном стојећем положају. То је старац дуге седе косе и браде. На глави златом и емајлом украшена митра. У десној руци држи крижж украшен разнобојним драгуљама а у левој архиепископски штап. Одјевен је у тамно црвени сакос са крупним белим орнаментом, бели, црвено обрубљени омофор и црвени, златом обрубљени, надбедреник. О врату на златном ланцу зеленим драгуљима украшени крижж и неколико ордена. Позадина је светло плава. Портрет је из XX столећа. (Примедба: у списку преузетих материјала овај је портрет под бр. 27.)

Осим ових 12 у поменутим списковима наведених и описаних шишатовачких портрета, у збирци Музеја српске православне цркве у Београду се налазе још два портрета познатих архимандрита шишатовачких, за које се поуздано зна да су припадали манастиру и који су, такође, 1941. године однети

http://www.balkaninstitut.com

у Загреб те после рата враћени у Српску патријаршију. На полеђинама ових портрета исцртани су карактеристични правоугаоници у које је требало унети ознаке: Ših., уместо којих су цртани знакови питања. То су следећи шишатовачки портрети:

13) *„Портрет Гаврила Стефановића,* архимандрита шишатовачког; уље на платну, вел. 53×66 cm, у позлаћеном оквиру. Приказан је старац у попрсју окренут мало удесно. Обучен у црну монашку одећу са љубичастом поставом. На грудима крст са круницом обешен о љубичасту траку. На глави црна камилавка. Коса, бркови и дужа брада — седи. Десно, у средини, у два реда белим словима запис: „Гаврил Стефановић архимандрит шишатовачки 1812." На полеђини слике, у доњој половини, запис аутора: „1812. изобразил Павел Ђурковић".

14) *Портрет Лукијана Мушицког,* архимандрита шишатовачког; уље на платну, вел. 53×66,5 cm, у ораховом раму. Приказан је млађи човек у фигури до испод струка, чеоно, главе мало померене удесно. У црној је монашкој одећи са љубичастом поставом и широким појасом исте боје. На грудима крст са круницом обешен о широку љубичасту траку. На глави црни ћелепуш. Иза њега, на десној страни слике, сточић са књигама испод кога је запис белим словима: „Лукијан Мушицки архимандрит шишатовачки 1816." Портрет је такође рад Павела Ђурковића али несигниран.

Ова два портрета, познати и више пута публиковани радови Павела Ђурковића,[10] стално су изложени у Музеју српске православне цркве у Београду. Овом списку од 14 манастирских портрета, који представљају ликове заслужних шишатовачких игумана и архимандрита као и најпознатијих оновремених поглавара Српске православне цркве у аустријској, касније аустро-угарској монархији, додаћемо, с разлогом, још један портрет који се пре рата налазио у манастиру. То је *Портрет Секуле Витковића,* оберкапетана Петроварадинског шанца, потоњег потпуковника и великог ктитора манастира Шишатовца у коме је и погребен. Портрет је пред сам рат пренет у Нови Сад, ради снимања, и тамо остао до краја рата депонован у Матици српској. После ослобођења и обнављања Музеја Матице српске, односно озваничења Галерије Матице српске, портрет је конзервиран, рестауриран и експониран на галеријској сталној изложби.[11] На њему је Секула Витковић приказан као оберкапетан Петроварадинског шанца у китњастој официрској униформи и огртачу опервеженом белим крзном, са пудрованом перику на глави; датован је у време око 1740. године и на основу стилских сродности атрибуиран сликару Јоакиму Марковићу.[12]

Напред наведени и описани шишатовачки потрети, који су се до последњег рата налазили у манастирским конацима и 1941. године однети у Загреб, укупно 14, по повратку из Загреба враћени су, једним делом, Сремској епархији, док је други део задржан у фонду Музеја Српске православне цркве у Београду.[13] Од шест шишатовачких портрета враћених, после рата, Сремској епархији, у наведеном списку под редним бројевима: 1, 2, 4, 5, 10, 11, за три смо установили да се сада налазе у Музеју црквене уметности у Сремској Митровици. То су портрети митрополита Стефана Стратимировића (атрибуиран Павелу Ђурковићу), партријарха Арсенија IV Јовановића-Шакабенте (највероватније рад патријарховог придворног сликара Јова Васиљевића) и портрет шишатовачког игумана Амфилохија, аутор непознат, који су конзервирани и публиковани као некадашње

[10] М. Коларић, Н. Кусовац, *Павел Ђурковић,* Опово 1972, кат. бр. 33, 45.

[11] У галеријској стручној документацији портрет је заведен као својина Српске православне цркве у инвентару трајних позајмица под бр. 1.

[12] О. Микић, Д. Давидов, *Портрети Срба XVIII века,* Нови Сад 1965, каталог изложбе Галерије Матице српске, 14, кат. бр 17.

[13] Податак добијен од mr Слободана Милеуснића, кустоса Музеја СПЦ.

http://www.balkaninstitut.com

власништво манастира Шишатовца.[14] Још један шишатовачки портрет из ове групе евидентиран је у православној црквеној општини села Лежимира. То је *Митрополит Павле Ненадовић* који представља слабију копију познатог Ненадовићевог портрета који је у другој половини XVIII века сликао Теодор Крачун.[15] Преостала два портрета из ове групе, *Архимандрит Пахомије Јовановић* и *Непознати православни свештеник* до сада нису евидентирани. Друга група од осам шишатовачких портрета, која је остала у Музеју Српске православне цркве у Београду и са осталим фондом инвентарисана, обухвата, у списку наведене портрете, под редним бројевима: 3, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14. Од њих су, по ликовним вредностима најзначајнији портрет познатог шишатовачког архимандрита Вићентија Поповића, рад непознатог сликара из 1785. године,[16] и портрети Гаврила Стефановића и Лукијана Мушицког, радови сликара Павела Ђурковића из 1812. и 1816. године који се, као што је већ поменуто, стално излажу у Музеју Српске православне цркве и често репродукују. Такође је занимљив, премда мањих ликовних вредности, тзв. *Портрет официра* у списку наведен под редним бр. 9. За њега је накнадно установљено да представља лик Јосифа Монастерлије, потпуковника варадинског пешачког пука и великог ктитора манастира Шишатовца у чијој је цркви и сахрањен.[17] Будући да је Монастерлијин портрет по ликовној изведби и времену настанка близак портрету Секуле Витковића и он је, са оградом, атрибуиран сликару Јоакиму Марковићу и датован у време око 1740. године.[18]

За преостала четири шишатовачка портрета из фонда Музеја Српске православне цркве навешћемо, у осврту, да два архијерејска портрета (у списку под бр. 3. и 12) са ликовима митрополита Стефана Станковића и патријарха Георгија Бранковића, представљају слабије реплике њихових познатих портрета, више пута реплицираних, док су преостала два портрета чланова краљевске породице Карађорђевић (у списку под бр. 7. и 8.) радови сликара-монаха Рафаила Момчиловића из 1933. и 1937. године, без већих уметничких квалитета.

Поменућемо на крају да је у манастиру Шишатовцу настао 1816. године, и неко време се тамо налазио, портрет младог Вука Караџића кога је портретисао Павел Ђурковић приликом његовог боравка у манастиру у исто време када је сликао и Лукијана Мушицког. Мушицки је, касније, овај портрет послао Вуку у Беч одакле је, после Вукове смрти, са његовом комплетном заоставштином доспео у Београд — у Народни музеј — где се и сада налази.[19]

УДК 75.041.5(497.113)

[14] Попис сликарских и вајарских дела у музејима и галеријама слика Војводине, Н. Сад 1965, Музеј црквене уметности — Ср. Митровица, 91—93, кат. бр. 24, 135, 136; О. Микић, Д. Давидов, *Портрети Срба XVIII века*, 55, кат. бр. 58. (овде је репродукован портрет патријарха Арсенија IV Јовановића-Шакабенте са напоменом: пореклом из манастира Шишатовца).

[15] О. Микић, Д. Давидов, *Портрети Срба XVIII века*, 82, кат. бр. 125 (портрет је сада у збирци Галерије Матице српске у Н. Саду).

[16] *Исто*, 96, кат. бр. 151 (и овај је портрет сада у Галерији Матице српске, стално изложен као власништво Српске православне цркве).

[17] Портрет Јосифа Монастерлије је грешком дуго вођен као лик Јована Белградија, јер је под тим називом репродукован у књизи *Војводина*, II (Од велике сеобе до Темишварског сабора), Н. Сад 1941, у чланку Д. Ј. Поповића, *Војна граница*, на стр. 343.

[18] О. Микић, Д. Давидов, *Портрети Срба XVIII века*, 14, кат. бр. 11 (портрет је стално изложен у Галерији М. с. као својина С.П.Ц.).

[19] *Опис ствари из заоставштине Вука Стеф. Караџића*, Српски краљевски Народни музеј, Београд 1900, 15, кат. бр. 15. (У збирци Народног музеја у Београду портрет је заведен под бр. 1438.)

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЦЕЛИВАЈУЋЕ ИКОНЕ НИКОЛЕ НЕШКОВИЋА У ШИШАТОВЦУ

Лепосава Шелмић

У Музеју Српске православне цркве у Београду чувају се четири непотписане али датиране иконе из 1778. године, које су до другог светског рата припадале инвентару манастира Шишатовца. Сликане су уљем на дасци величине 19×23 cm, и имају карактеристичне оквире од аплицираног посребреног лима са биљним орнаментом и полудрагим камењем.

Белешку о овим иконама, које приказују *Благовести, Сретење, Сабор арханђела Михаила и Гаврила* и *Сабор св. апостола Петра и Павла,* објавили смо у изложбеној публикацији Галерије Матице српске из 1981. године, под насловом „Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века". Упоређујући наведене иконе са сигурним радовима Николе Нешковића у Владичанском дворцу у Вршцу, посебно са двоструко сликаном иконом *Сабор арханђела Михаила и Гаврила — Свети српски архепископи* из 1775. године, закључили смо тада да се оне могу уврстити у невелики опус овог истакнутог вршачког сликара и везати за последње године његовог живота и стваралаштва.[1]

Ликовни елементи шишатовачких целивајућих икона уклапају се логично у Нешковићев сликарски манир, изникао из опште оријентације српског сликарства средине XVIII века ка прихватању формула руско-украјинског црквеног барока. Склоност ка барокној стилизацији, немирном цртежу и декоративно схваћеном графизму који повезује динамичне фигуре са недовољно дефинисаном позадином, као типична одлика Нешковићевог стилског поступка, изражена је на икони *Благовести,* на којој су приказани Богородица и арханђел Гаврило испред црвено-зелене завесе и сивих облака.[2] Западњачка композиционо-иконографска схема примењена је и на икони *Сретења,*[3] чија је

[1] О. Микић, Л. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века,* Нови Сад 1981, 43, кат. бр. 57—60, сл. 12.

[2] На десној страни иконе *Благовести,* испод црвено-зелене завесе у облику балдахина, насликана је Богородица у барокном наслоњачу. Одевена је у црвени хитон, зелени химатион и белу мараму. Покрај ње, на сточићу, налазе се отворена књига и ваза са цвећем. На левој страни, из облака излеће арханђел Гаврило који десном руком указује на отворено небо и св. Духа приказаног у виду голуба, а у левој држи љиљан који пружа зачуђеној Богородици. Одевен је у зелену хаљину, кратки сиво-бели хаљетак и црвени плашт.

[3] Сцена *Сретења* приказана је у храму. С десне стране, испод црвене завесе, на зеленом подију стоји седобради првосвештеник и у наручју држи дете — Исуса Христа. С леве стране су насликани Богородица, Јосиф, пророчица Ана и још две особе. Богородица клечи испред подија са скрштеним рукама на грудима, а иза ње стоји Јосиф који у рукама носи две голубице.

http://www.balkaninstitut.com

ликовна обрада, такође, у целости прилагођена постулатима руско-украјинског црквеног барока. (Сл. 1, 2)

На иконама *Сабор арханђела Михаила и Гаврила*[4] и *Сабор св. апостола Петра и Павла*,[5] композициона решења су осмишљена круто и строго симетрично, с неоспорним ослонцем на старије иконографске узоре, а архаичност мотива оживљена је доследном применом декоративних сликарских ефеката, динамиком цртежа и колористичких односа плаве и црвене боје те бледољубичасте и светлог окера. (Сл. 3, 4)

Недовољно дефинисана позадина, слабо познавање анатомије, покрета и контрапоста, као константе Нешковићевог сликарског рукописа, присутне су на целивајућим иконама из Шишатовца у истој мери као и на његовим најзначајнијим радовима: икони *Светих деспота Бранковића* из 1753. године, књижним минијатурама у Дечанском параклису из 1762. године, као и на иконама малог иконостаса у капели Владичанског двора у Вршцу из 1763. године, тако да не може бити сумње ко је њихов аутор.[6]

Поред стилских карактеристика које недвосмислено откривају Николу Нешковића као сликара ових до сада непубликованих икона, посебно треба нагласити да предложену атрибуцију подупире и чињеница да је иконе манастиру Шишатовцу приложио вршачки епископ Викентије Поповић, некадашњи шишатовачки постријжник, игуман и архимандрит и ктитор нове шишатовачке цркве. Такву атрибуцију потврђују и истоветно формулисани записи на полеђини икона, који у транскрипцији гласе: „Сију икону приложи епископ вершачки Викентије Поповић М. Ш. 1778. године".

Судећи по цитираном тексту записа, иконе су сликане у години изградње новог шишатовачког храма, па се може претпоставити да је Нешковић желео да се препоручи за аутора предстојећих сликарско-декоратерских радова у новоподигнутој цркви.

Већину својих радова Нешковић је насликао у Вршцу, окружном и епархијском седишту Баната, за који се трајно везао средином XVIII века, захваљујући свом мецени и заштитнику Јовану Ђорђевићу, вршачком епископу и потоњем карловачком митрополиту, тако да се са сигурношћу може тврдити да је и шишатовачке иконе насликао у свом атељеу, и то у годинама када му више нису били поверавани значајнији сликарски послови.

Шишатовачке иконе из 1778. године, заједно са иконом из вршачког Владичанског двора из 1775. године, коју смо напред поменули, употпуњују каталог Нешковићевих радова и посредно сведоче о односу некада фаворизованог сликара са новим вршачким епископом Викентијем Поповићем. Посматрајући их из тог угла, вредно је овде још подсетити да је Никола Нешковић уведен у историју српске уметности и културе управо као састављач једне песме у којој је описана побуна конзервативних вршачких грађана против овог епископа и мере које је он спроводио у вези

[1] На икони *Сабор св. арханђела Михаила и Гаврила*, насликана је читава група анђела, који, с многобројним нимбовима и копљима, представљају небеску војску. Напред стоје арханђели Михаило и Гаврило, први с мачем, други с љиљаном у руци, и придржавају Христа Емануила у мандорли. Сви анђели лебде на облацима, а поврх њихових нимбова насликан је трокут са Свевидећим оком.

[5] Икона *Сабор св. апостола* приказује у првом плану св. Петра, с кључевима, и св. Павла, с мачем. Св. Петар је одевен у плаву хаљину и жути плашт, а св. Павле у смеђу хаљину и тамноплави плашт. Обојица у руци држе модел храма, а иза њих је приказано мноштво апостола. У горњем делу иконе је отворено небо са св. Духом у виду голуба и Свевидећим оком у трокуту.

[6] Будући да Нешковић није потписао шишатовачке иконе, оне се у каталог његових радова могу уврстити искључиво атрибутивним методом. За њим су посезали и ранији испитивачи Нешковићевог сликарског опуса. Уп.: П. Васић, *Карактеристике стила Николе Нешковића*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, књ. III, Нови Сад 1959 (и у књизи *Доба барока*, Београд 1971 44—53).

http://www.balkaninstitut.com

са забраном сахрањивања мртваца у отвореним ковчезима, а која је тада тумачена као нарушавање српских привилегованих права у Хабсбуршкој монархији.[7]

Осам година после Нешковићеве смрти и смрти епископа Викентија Поповића, приступило се декорисању унутрашњости шишатовачког храма и сликању икона на иконостасу, а тада су ти обимни сликарски послови поверени једном од истакнутијих следбеника Теодора Крачуна, Григорију Давидовићу — Опшићу из сремског села Чалме.[8]

УДК 75.051.034.7(497.11):75.051.046.3

[7] Д. Медаковић, *Један аутобиографски запис Николе Нешковића*, Зборник Филозофског факултета, књ. XII-1, Београд 1974 (и у књизи: *Трагом српског барока*, Београд 1976, 195—203).

[8] М. Лесек, *Непознати радови Григорија Давидовића Опшића*, Рад војвођанских музеја, 15—17, Нови Сад 1966, 192; Л. Шелмић, *Српско зидно сликарство XVIII века*, Нови Сад 1987, 41.

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 1 *Благовести, рад Николе Нешковића из 1778. г.*

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 2 *Сретење, рад Николе Нешковића из 1778. г.*

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 3. *Сабор арханђела Михаила и Гаврила, рад Николе Нешковића из 1778. г.*

http://www.balkaninstitut.com

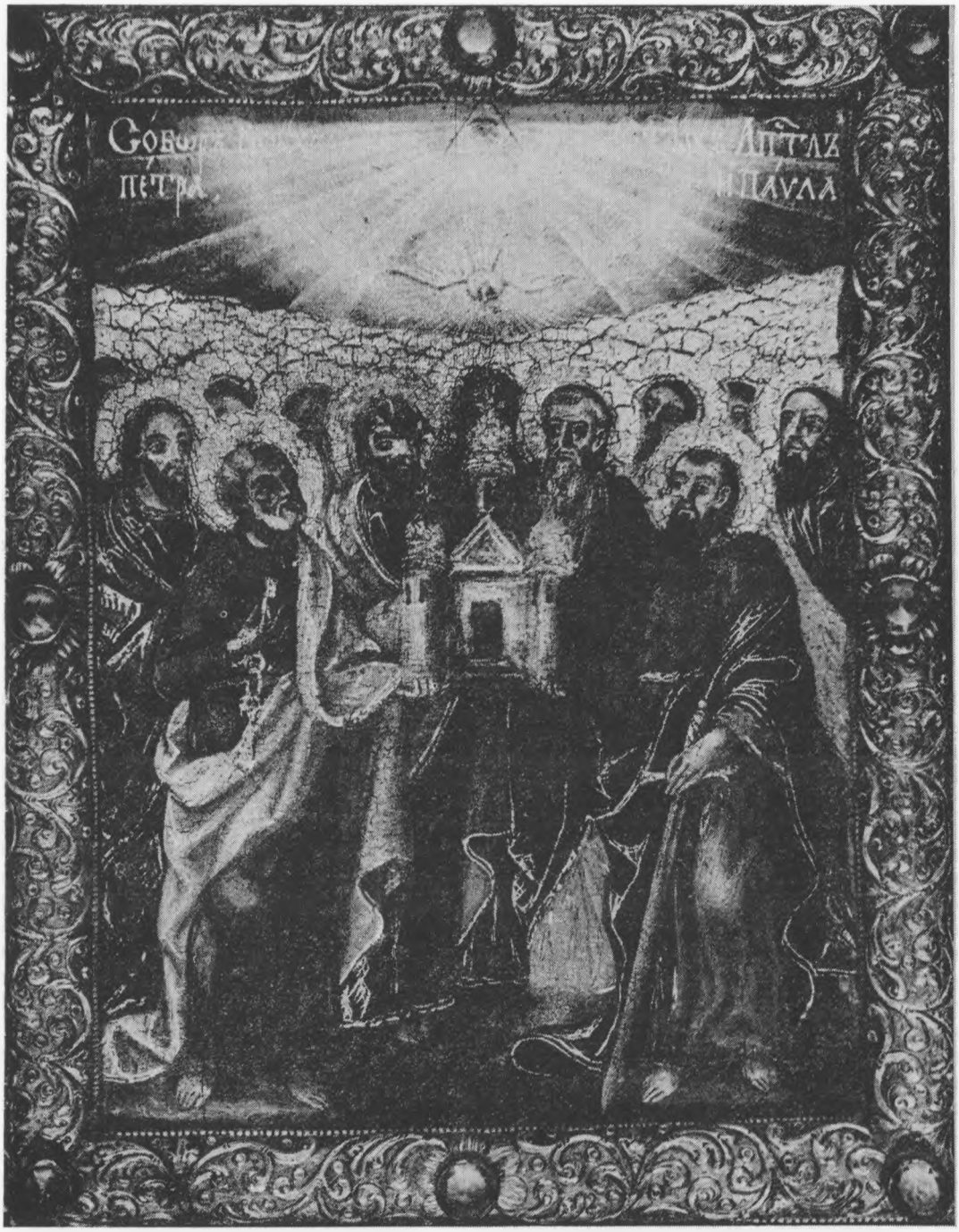

Сл. 4. *Сабор св. апостола Петра и Павла, рад Николе Нешковића из 1778. г.*

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ У ШИШАТОВЦУ

Соња Богдановић

У новосадским Српским илустрованим новинама од јануара 1882. године[1] објављено је неколико цртежа архитектонских детаља цркве манастира Шишатовца, уз краћи текст из пера Михаила Валтровића, професора Велике школе, чувара Народног музеја у Београду, првог председника и оснивача Српског археолошког друштва, члана Српског ученог друштва и тада несумњиво највећег познаваоца старе и савремене уметности у Србији. Тај текст гласи:

„По архитектури својој манастир Шишатовац један је од најзанимљивијих примера српског зидарства из прошлог века. На њему се, као и на још неким сремским црквеним грађевинама виде елементи старог српског начина зидања, али подчињени тада свуда владајућем стилу искваренога ренесанса.

Први општи, спољни утисак, што га на гледаоца чини распоред грађе на њему — опеке и тесаника у правилном реду наизменце — подсећа на старо-српске цркве. То исто чини у главном и основа, са својом пространом апсидом на источној, северној и јужној страни (олтар и две певнице). Но поједине форме на фасади и склоп њихов у целини није више у духу српске архитектуре, но је у духу ренесанса. Овоме је пак остављено најпространије поље у унутрашњости цркве, где сам још зидани иконостас опомиње на старосрпске црквене обрасце. Ту је укус искваренога ренесанса, такозвани „corf" обасуо зидове изопаченим својим формама и грчевито увијеним орнаментима. У унутрашњости цркве нема оне мирноће, којом се одликује спољност њена са које приказујемо у цртежу по облику своме занимљив прозор, један део живописно смишљеног кубета и изглед витких стубова на рогљевима олтара и певнице."

Том Валтровићевом кратком и летимичном приказу архитектуре шишатовачке цркве нема ни данас шта да се замери. Савремена наука није побила ни један од Валтровићевих закључака о времену настанка и стилу ове цркве. Једино са дистанце од преко сто година, донекле је ублажен неповољан став према, како Валтровић каже, „стилу искваренога ренесанса". Три мала цртежа, које је исцртао млади и рано преминули Стојан Николић, по свој прилици по Валтровићевим скицама,[2] данас су драгоцен прилог за реконструкцију шишатовачке цркве, коју су

[1] Михаило Валтровић, *Манастир Шишатовац*, Српске илустроване новине, књ. II и III, св. 1, Нови Сад 1882, 15.

[2] Сликар Стојан Николић умро је врло млад од туберкулозе већ следеће 1882. године. Цртежи манастира Шишатовца одају руку архитекте и врло су слични Валтровићевим цртежима српске средњовековне архитектуре, тако да је мало вероватно да их је Николић цртао у природи.

http://www.balkaninstitut.com

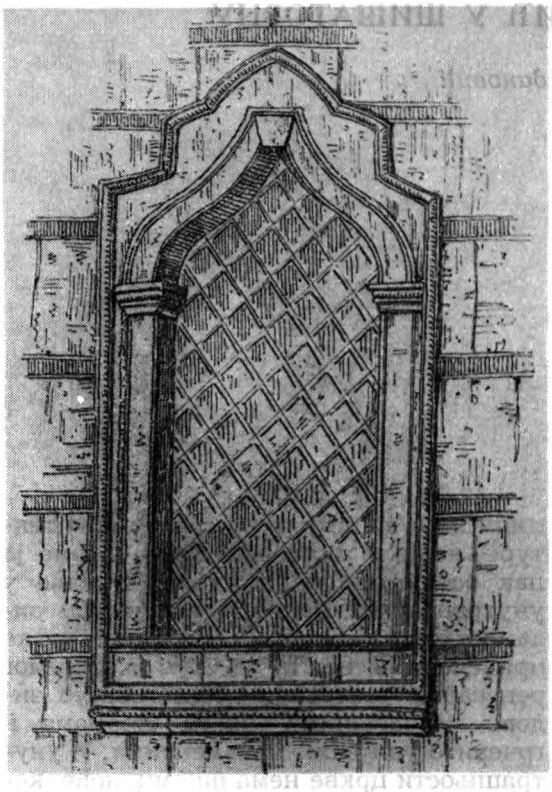

Сл. 1 Прозор цркве манастира Шишатовца, XVIII век

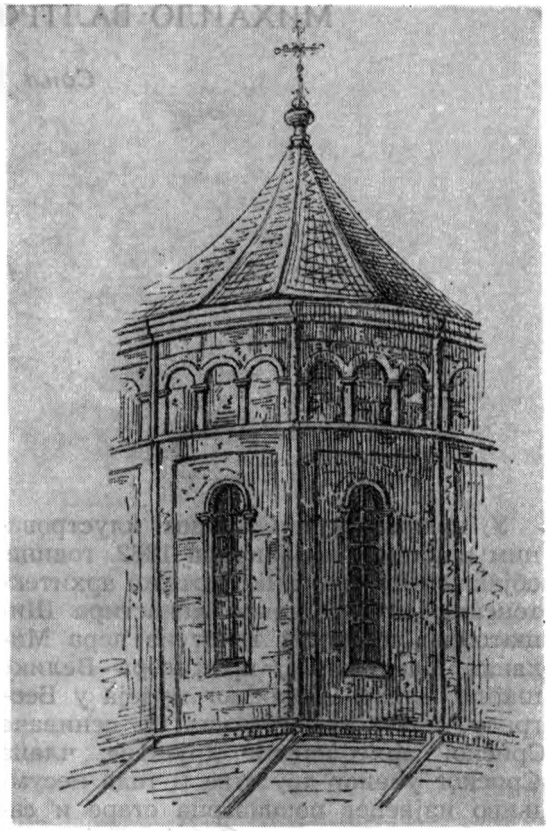

Сл. 2 Кубе цркве манастира Шишатовца, XVIII век

у прошлом рату срушиле усташе. Валтровићев текст о цркви манастира Шишатовца, писан очигледно без претензија и на основу површног испитивања грађевине, уједно је, колико нам је до сада познато, и његов једини опис неког фрушкогорског манастира. У свом дугогодишњем и преданом раду на теренском истраживању и снимању споменика старе српске уметности, Михаило Валтровић је као изасланик Српског ученог друштва, од 1871. до 1884. године, са својим другом и сарадником Драгутином Милутиновићем, обилазио систематски и плански, колико је то било могуће, старе српске цркве и манастире, снимао архитектуру, скулптуру и живопис, прикупљао записе и натписе, са циљем да реконструише развој српске средњовековне уметности. У том послу, изасланици Српског ученог друштва, током свих тих година, били су ограничени на територију Кнежевине Србије, не зато што је њихов подухват био финансиран државним средствима, него зато што су споменици по Србији били старији, уз то после вишевековне турске окупације запуштени и угрожени, углавном неиспитани, а често и потпуно непознати. Прилика да се фрушкогорским манастирима посвете „приватно", из научне радозналости, било је мало, јер су истраживачи старе српске уметности овом послу посвећивали управо своје „слободно време", тј. по два месеца школског распуста сваке године. Међутим, ове ретке и случајне прилике биле су довољне да Михаило Валтровић изведе важан закључак да је градитељска традиција моравске школе, или како су је он и Милутино-

http://www.balkaninstitut.com

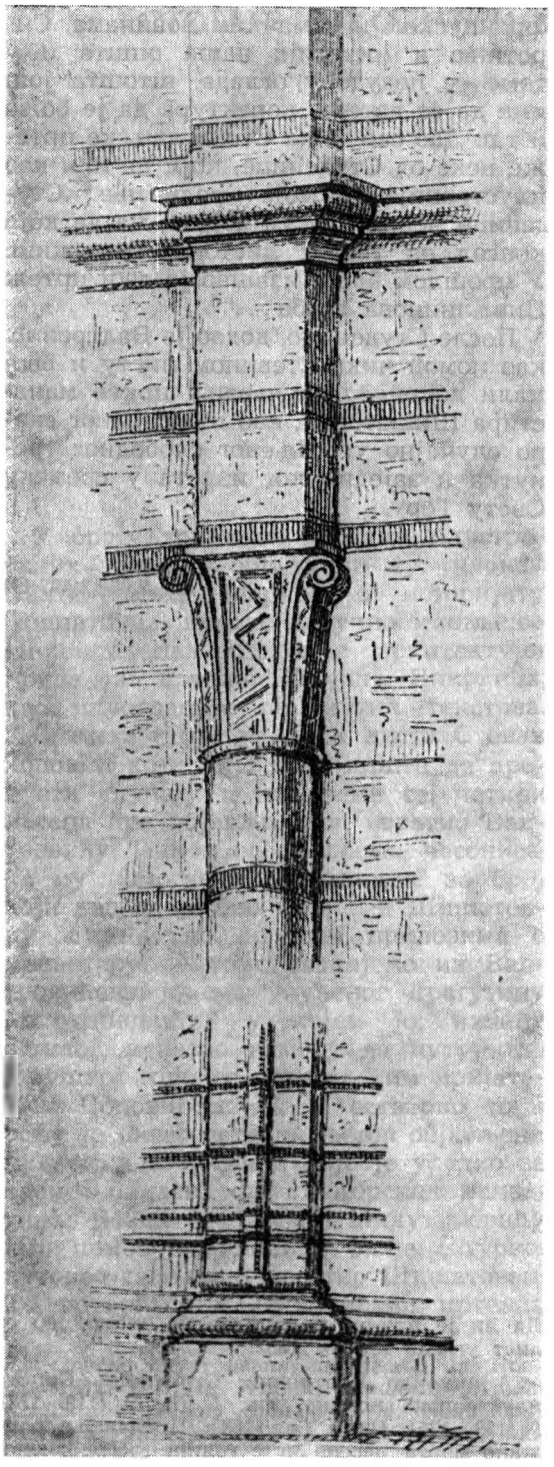

Сл. 3 Пиластри са олтара и певнице цркве манастира Шишатовца из XVIII века

вић звали „српско-византијског стила", после пада Смедерева пренесена у Фрушку гору и тамо негована до последњих деспота.[3]

И лето 1881. године, када су настали цртежи детаља цркве манастира Шишатовца, Михаило Валтровић је са својим сарадником, другом и кумом, Драгутином Милутиновићем, провео у Жичи на снимању жичке архитектуре и живописа.[4] Међутим, како се може закључити из писма које је Валтровић 21. августа 1881. године упутио из Београда у Жичу Драгиши Милутиновићу,[5] Валтровић се са терена вратио нешто раније због болести и неке терапије. Између осталог, у том писму каже:

„Драги куме, Фала ти на великом писму твоме. Само ти ја са истим оноликим не могу да одговорим. Једно што можда не би имао ни градива занимљивог, друго што нисам баш најбоље, а треће, што сам, ако Бог да, данас путник, па имам да се спремам. Мислим да идем мало у Нови Сад. Имам да испуним од више година повторавано обећање да дођем у Нови Сад, па хоћу једном да то учиним. Мислим да се бавим у Новом Саду дан два, а можда ћу остати и до 8 дана тамо. Ако будем ово последње се решио ићи ћу са Чика Стеваном у неке околне манастире Фрушкогорске."

Намеравани пут је очигледно остварен и трајао је више од дан-два, јер је остварена и Валтровићева намера да са чика-Стеваном,[6] иначе својим доста млађим пријатељем, обиђе фрушкогорске манастире, или бар Шишатовац.

[3] Упореди: Михаило Валтровић, *Поглед на стару српску црквену архитектуру*, приступна академска беседа, Глас СКА XVII, 1889, 33.

[4] Види: *Радња СУД*, III састанак Управе, 28 јуна 1882, Гласник СУД, књ. LIII, 1883, 292; *Извештај о раду и стању СУД у години 1882*, Гласник СУД, књ. LII, 1883, III; *У Одбору уметничком*, Гласник СУД, књ. LVII, 1884, V.

[5] Матица српска, Рукописно одељење, 38.065.

[6] Стеван Поповић, (1845—1917), културни и јавни радник, уредник Орла, Њиве, Српског илустрованог листа, Српских илустрованих новина и др.

http://www.balkaninstitut.com

Том приликом Валтровић је направио и три скице занимљивих архитектонских детаља са шишатовачке цркве из XVIII века за чика-Стевине новине. Стеван Поповић је имао доста уредничких невоља око прикупљања прилога за свој амбициозно замишљен лист и Валтровић је осећао обавезу да му својим прилозима, нарочито ликовним, колико је то могуће помогне.[7] О томе у истом писму пише Милутиновићу:

„... Чика Стева био овде пре неки дан послом своји новина. Посао још не иде баш сјајно, те он дошао да мало поради овде за помоћ, која ће осигурати колико толико опстанак листу. Изашло је већ три броја. Садржина је прилична, али општи изглед не једначи се са француским и немачким новинама. Сиротиња и мизерија наша општа и у томе се подузећу огледа, штошта још има да се дотера, коректура да је боља и т.п. Дао сам чика Стеви лањске цртеже неке од Студенице, који ће ићи као илустрација уз моје предавање.[8] Студеници чекам док ти дођеш, па да који консол од твојих листова приложиш. У прошлом броју изашао је твој цртеж Пивљанинова гроба . . .“[9]

После Студенице, додао је Валтровић, као помоћ чика-Стевином листу и свој мали допринос изучавању цркве манастира Шишатовца, као плод једног скоро случајно ограбљеног слободног тренутка и заједничког излета у сремску Свету Гору.

УДК 7.072.2(497.11)

[7] Михаило Валтровић је био стални сарадник Српских илустрованих новина. Поред прилога о Шишатовцу, објавио је у том листу чланак о старим српским црквеним грађевинама, Руденици, Студеници, Дренчи, старим српским црквеним звонима. У писму Драгутину Милутновићу из Костолца, 16. новембра 1882, пише да жели да нацрта неки пејзаж за Илустроване новине (МС, 36.066). Да ли је прилог и нацртао не знамо, јер се лист угасио крајем 1882.

[8] Михаило Валтровић, *Студеница*, Српске илустроване новине, књ. I, бр. 8 (119—122), 9 (133—135), Нови Сад 1881. Предавање одржано марта месеца исте године у Грађанској касини у Београду

[9] МС, 36.065.

http://www.balkaninstitut.com

СТОЈАН НИКОЛИЋ И МАНАСТИР ШИШАТОВАЦ

Љубица Миљковић

У броју тринаест Српских илустрованих новина[1] објављени су: чланак Пантелејмона Јеврића о историјату Шишатовца, кратко стручно мишљење Михаила Валтровића о архитектури цркве и цртежи Стојана Николића, као илустрације поменутих текстова. Иза свега стоји уредник листа Стеван Поповић који није хтео ништа да препусти случају и на време се, четири месеца пре објављивања, обратио Валтровићу, једном од сарадника часописа, да му помогне код припреме за број који као да је био посвећен Шишатовцу, судећи по бројним прилозима о манастиру. О томе сазнајемо из Валтровићевог писма упућеног Драгутину Милутиновићу,[2] у којем је, између осталог, исказао намеру да путује по Фрушкој гори са новосадским пријатељем Поповићем. Да је остварио то о чему је писао сведочи његов објављени приказ, али и скице које је урадио за време обиласка фрушкогорских манастира. Мада у писму Милутиновићу није поменуо Николића, он је, сигурно, путовао са њим и посетио Шишатовац. То потврђују и Николићеви цртежи, али и написи који истичу како је сарађивао са Валтровићем. Сасвим је разумљиво да се уз име почетника, као велика част, наводи податак да је радио са великаном наше историје уметности и културе. Међутим, изненађује да у савременој литературе о Валтровићу нема неоспорне чињенице да је обилазио фрушкогорске манастире. Тај податак се редовно налази у кратким белешкама из Николићевог живота, иако о њему није много писано јер се његов животни пут завршио пре него што се развио у уметника који побуђује интерес јавности и критике. Ипак, доживео је да Народни музеј откупи неколико његових радова.

Највише података о рано преминулом уметнику пружају читуље у Србадији[3] и Српским илустрованим новинама[4] као и неочекивано исцрпна јединица у *Народној енциклопедији* Станоја Станојевића,[5] коју је написао Вељко Петровић позивајући се на поменуте читуље као основну и једину литературу о Николићу. Она је даље била извор података који се појављују

[1] Српске илустроване новине, бр. 13, Нови Сад 1882, 3—5 (П. Јеврић, *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори*), 15 (М. Валтровић, *Манастир Шишатовац*), 1, 4, 5 (Стојан Николић, цртежи).

[2] Матица српска, Рукописно одељење 38.065

[3] П. Ђурчић—С. Ђурчић, *Читуља*, Србадија, св. 5 и 6, Нови Сад 1882, 380.

[4] *Стојан А. Николић*, СИН, бр. 20, Нови Сад 1882, 128.

[5] В. П.(етровић) *Николић Стојан*, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка књ. III*, Београд 1928, 82—83

http://www.balkaninstitut.com

у *Енциклопедији ликовних уметности*,[6] *Ликовној енциклопедији Југославије*[7] и *Каталогу Збирке српског сликарства XVIII и XIX века* Народног музеја у Београду.[8] Вања Краут помиње Николића у каталогу изложбе *Цртежи српских уметника XIX века*[9] обрађујући његове радове из Кабинета графике Народног музеја у Београду.

Стојан Николић је рођен у Београду 22. јула 1859. године. Завршио је основну, а напустио средњу школу, да би кроз рад учио али и нешто зарадио. Највероватније је да су лоши животни услови и материјални проблеми,[10] наравно и пре свега жеља да се уметнички образује, натерали дечака Стојана да средином осме деценије XIX века ступи у атеље Стевана Тодоровића. Уобичајено за то време било је да уметници преоптерећени послом узимају себи ученике који су им помагали при сликању, али њихов удео у завршеним делима није лако утврдити. По томе је нарочито био познат Тодоровић кроз чији су атеље прошли многи почетници или већ формирани сликари.[11]

Да је даровити Николић брзо учио поред искусног Тодоровића потврђују радови из 1880, али и то што је исте године започео сарадњу са Валтровићем.[12] Овај свестрани архитекта био је заинтересован за све области културе и уметности, а посебно за изучавање и снимање српских средњовековних споменика културе.[13] Малобројни академски сликари, одмах по школовању су добијали посао наставника у школама или су самостално, за потребе Српског ученог друштва, бележили све што се односило на националну прошлост. О сазрелој потреби да се отвори „недељна и празнична школа за занатлијске шегрте, који би се цртању упражњавали",[14] Ђорђе Крстић је писао Валтровићу који је и сам размишљао о томе да се обучи цртачки кадар[15] потребан за послове због којих је ангажовао и младог Стојана. Он је, претпостављамо, започео са прецртавањем теренских скица које је Валтровић урадио на неком од својих путовања по Србији у трагању за културно-уметничком баштином. То му је користило за боље савладавање основних елемената архитектонског цртања, као и за осамостаљивање у раду.

Већ годину после започете сарадње, Николић је путовао са Валтровићем по Фрушкој гори, где је „нацртао многи српски тип, многу епизоду из нашег живота и прецртао многи историјски споменик уметности у Срба".[16] У то време је, са истим задатком, и Ђорђе Крстић, по налогу краља, путовао по јужним крајевима отаџбине.[17] За разлику од седамдесетак Крстићевих сачуваних радова, једини траг о Николићевом обиласку фрушкогорских манастира јесу репродукције у Српским илустрованим новинама.

Николић је путовао када и Валтровић, али са задатком да самостално обави поверени задатак. Наиме, у списку сарадника новооснованих Српских илустрованих новина,[18] поред угледних имена из уметности и културе, налазимо и име Стојана Николића, уз које стоји да је „цртач — у Београду".

[6] М. Кол.(арић), *Николић Стојан*, ЕЛУ 3, Загреб 1964, 552.

[7] —, *Николић Стојан*, ЛЕЈ 2, Загреб 1987, 466—467.

[8] Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Каталог збирке Народног музеја, Београд 1987, 118.

[9] В. Краут, *Цртежи српских уметника XIX века 1800—1900*, Народни музеј, Београд 1974, 39.

[10] *Стојан А. Николић*, СИН, бр. 20, Нови Сад 1882, 128.

[11] С. Тодоровић, *Аутобиографија*, Нови Сад 1951, 43; Н. Кусовац, *Уметност у доба Мокрањца*, Неготин 1976, 6.

[12] В. Петровић, *нав. дело*.

[13] С. Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина*, Излози Српског ученог друштва. Истраживање српске средњовековне уметности 1871—1884, САНУ, Београд 1978 (каталог изложбе бр. 34).

[14] Н. Кусовац, *Ђорђе Крстић (1851—1907)*, Крагујевац 1978, 19.

[15] *Исто*.

[16] П. Ђурчић—С. Ђурчић, *нав. дело*.

[17] Н. Кусовац, *Ђорђе Крстић (1851—1907)*, Крагујевац 1978, 18.

[18] Српске илустроване новине, бр. 1, Нови Сад 1881, 2.

http://www.balkaninstitut.com

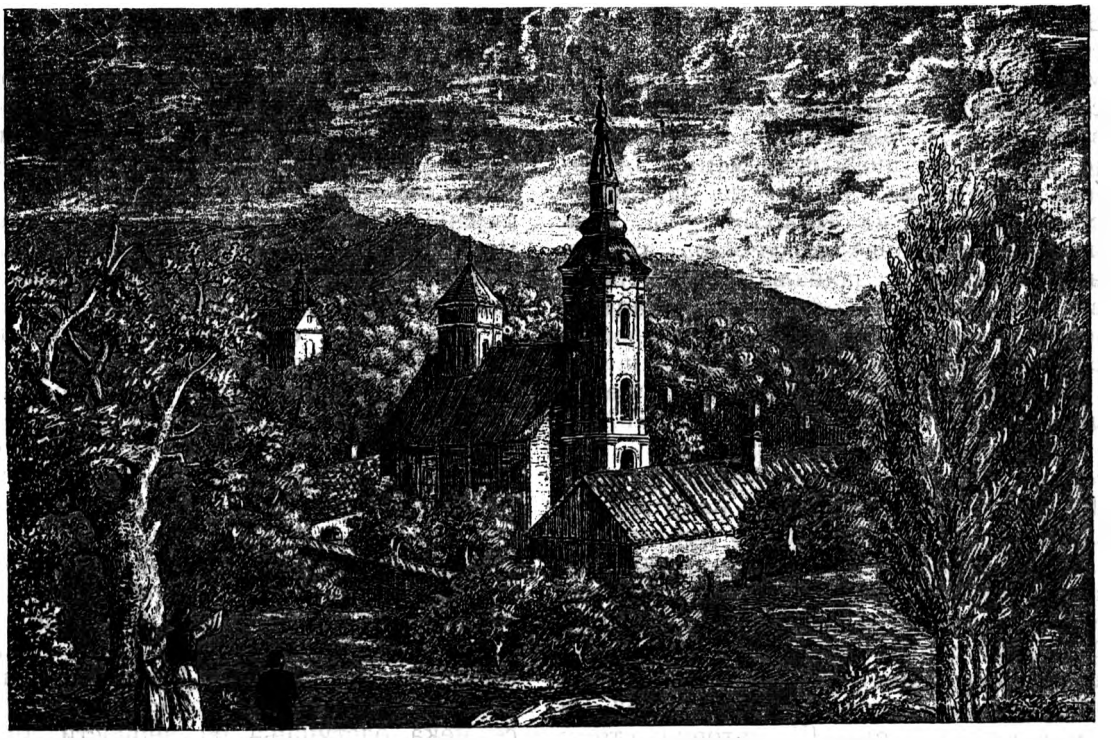

Сл. 1 *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори*

Сл. 2 *Вићентије Поповић, епископ вршачки*

http://www.balkaninstitut.com

Знамо да се код нас цртеж као самостална ликовна дисциплина појављује много касније, а да је у XIX веку био само испомоћ сликарству, али, не треба заборавити, и поштење уметности, што је често истицано у сувременим ликовним критикама. Поменута одредница само упућује да Николић још увек није узнапредовао до сликара, али је, највероватније захваљујући моћним заштитницима — Тодоровићу и Валтровићу, постао цртач и сарадник новосадског часописа, што су и они били.

Николић је у Шишатовцу урадио два од три објављена цртежа: *Вићентије Поповић епископ вршачки* и *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори.* Трећи је, највероватније, нацртао тек по повратку с пута и то по предлошку, што је педантно наглашено испод репродукције: *„Шишатовачки украси: кубе, стубови и прозор.* По скици М. Валтровића, цртао С. Николић.“ Код првог поменутог забележио је: „Са портрета цртао С. Николић“, а само код изгледа Шишатовца стоји: „Са брда Капетановца цртао Стојан Николић“.

Управо Николићев цртеж урађен по слици *Портрет Вићентија Поповића,*[19] игумана, затим архимандрита и критора шишатовачког, а касније епископа вршачког, пружа одговоре о боравку Николића у Шишатовцу. Он се, као у већини случајева, уредно потписао доле десно а са леве стране забележио два датума: „4/9 81“ и „Београд 1881 год.“ Први се, претпостављамо, односи на време када је урадио скицу у Шишатовцу, јер се тада слика непознатог аутора налазила у манастиру, што помиње и Пантелејмон Јеврић,[20] а у Београду је, каже други датум, исте године, настао цртеж *Вићентије Поповић епископ вршачки,* репродукован на првој страни Српских илустрованих новина. Према томе, Валтровић је заиста убрзо после упућивања писма Милутиновићу отишао у Нови Сад, одакле је кренуо путем фрушкогорских манастира и задржао се десетак дана. Поред оригиналних скица шишатовачке архитектуре и украса, у Историјском музеју Србије чува се и један Валтровићев цртеж што се води као *Манстир Хопово,* а у ствари је приказана црква манастира Привина Глава.[21] С обзиром да овај манастир није на путу према Шишатовцу, могуће је да се Валтровић још који пут обрео на Фрушкој гори. Изгледа да је крајем августа и почетком септембра 1881. године Шишатовац био основни и, по свему судећи, једини циљ, као и разлог путовања.

На основу цртежа по слици закључујемо да је урађен доста тврдо, са наглашеним линеаризмом, што није типично за Николића. Пре делује као припрема за бакрорез. Запажао је детаље, али и поред утиска копије, виде се нека одступања од верности лика Вићентија Поповића, што се чини као неукост. Занемаривање појединих детаља са слике, на којима је непознати сликар инсистирао, пре су несхватање њиховог значаја него неспособност да их верно прецрта. Ту мислимо на минуциозно исликан крст на двоструком ланцу око врата епископа, што га је портретисани као реликвију положио у саркофаг оснивача Шишатовца Стефана Штиљановића,[22] а Николић му променио облик и потиснуо у други план.

Са истом пажњом Николић се трудио око *Шишатовачких украса.* Придржавао се Валтровићевић скица и верно их прецртао пером и тушем. Чак се усудио да исправи неке недостатке тек назначених детаља на терену. Тако је довео у осовину доњи део пиластра

[19] Слика је власништво Музеја Српске православне цркве, инв. 3823, сада се налази у сталној поставци Галерије Матице српске у Новом Саду.

3—5

[20] П. Јеврић, *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори,* СИН, бр. 13, Нови Сад 1882.

[21] Идентификација цртежа: арх Сава Стражмештеров.

[22] Д. Руварац, *Мисли о манастиру Шишатовцу приликом славе манастирске 4. октобра 1920,* Сремски Карловци 1920.

http://www.balkaninstitut.com

полукружног пресека са горњим делом правоугаоног пресека. Али, дословно је користио Валтровићев начин шрафирања, сенчења и цртања у целини. Јасно је колико су поуке и ауторитет угледног професора деловали на ученика, а самим тим и колико је Валтровић био задовољан помоћником. До које мере је Николићева рука присутна у сачуваним Валтровићевим радовима тек треба утврдити, ако је и уколико је то уопште потребно.

Свакако најзначајнији цртеж Стојана Николића јесте онај са истим називом као поменути чланак Пантелејмона Јеврића: *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори.* Педантни Николић је, као што је већ речено, забележио и одакле је радио. За визуру је одабрао дијаметрално супротну тачку од нама познатих графика и фотографија.[23] Манастир је посматрао са северозапада, како би завиривши у двориште могао да види већи део цркве. У календару Орао за 1883. годину,[24] где је цртеж објављен после Николићеве смрти, у краткој белешци пише: „Рано преминули млади сликар српски Николић нацртао је слику манастира како овај изгледа са брда Капетановца. Са стр. прњавора заклања велико здање манастирско цркву му"[25] Мада текст није потписан, аутор је, сигурно, учесник и иницијатор излета у Шишатовац Стеван Поповић, уредник Орла као и Српских илустрованих новина. Тако је Николић пружио једини познати изглед са места које је сам одабрао, али не искључујемо могућност да му је при избору помогао и вешти Валтровић.

Да би боље видео поједине делове цркве, као и детаље на њима, Николић је мењао тачку посматрања у жељи да што боље и тачније представи мотив. Започео је са радом из веће близине, што значи на мањој висини, где је терен нижи, како би могао да сагледа и елементе малтерске пластике. Стигавши до кордонског венца Николић се удаљио, односно тек тада је отишао на брдо Капетановац, са којег је могао да види торањ и капу торња без већих деформација. Са те удаљености појавио се и кров јужног дела конака који није био сагледив из непосредне близине. Услед промене очне тачке, променила се и висина хоризонта перспективе, што је довело до неусаглашености тачака недогледа и појединих паралелних линија на цркви.

Да не бисмо сувише залазили само у недостатке архитектонског цртања и Николићево недовољно познавање перспективе, што се види и по лоше постављеном источном делу конака, додаћемо да су поједини детаљи међусобно добро усклађени, на пример, кордонски венац торња и стреха брода, забат западног дела конака и северна страна цркве итд. Младом уметнику није био једини циљ да фотографски тачно прикаже манастир, мада је верно бележио како детаље на цркви, тако и у околини, као манастирску капелу на брежуљку са источне стране. Цртеж је освежио и фигурама људи у народној ношњи, што, такође, доприноси утиску лепог каснолетњег дана и пријатног боравка у Шишатовцу.

Сумњамо да је Николић видео поменуте графике или фотографије са истим мотивом, али је неоспорно за узор имао нешто раније објављен цртеж Стеве Тодоровића *Манастир Раваница у Србији.*[26] По композиционом решењу, начину обраде, нарочито ћерамиде на крову, лишћа на дрвећу, облака итд., осећа се утицај Николи-

[23] У сталној поставци Галерије Матице српске налази се графика непознатог аутора са изгледом Шишатовца; О. Недић, *Графичке представе српских манастира као извор података при конзерваторско-реставраторским радовима,* Зборник за заштиту споменика културе, књ. IX, Београд 1958, 28 (литографија непознатог аутора); О. Милановић-Јовић—П. Момировић, *Фрушкогорски манастири,* Нови Сад 1975, 89 (фотографија); В. Матић, *Литографије фрушкогорских манастира,* Београд—Крагујевац 1986, 48—49 (литографија Михаела Троха).

[24] Орао, год. IX, Нови Сад 1883, 43—44.

[25] *Исто.*

[26] Српске илустроване новине, бр. 3, Нови Сад 1881, 36.

http://www.balkaninstitut.com

ћевог првог учитеља. Ведута Шишатовца плени свежином и непосредношћу приступа, али у поређењу са Тодоровићевим цртежом показује колико је још њен аутор требало да учи, како би достигао вештину професора. Николићев цртеж остаје као значајан документ о изгледу манастира, посебно о детаљима који више не постоје а драгоцени су за реконструкцију и проучавање. Такође, он сведочи о надарености почетника који, на жалост, није могао даље да се развија.

Стојан Николић је умро 5. маја 1882. године,[27] не остваривши велику жељу да се школује на некој од европских академија на којима су студирали и већ постизали успехе његов исписник Паја Јовановић и две године старији Урош Предић. Још увек на школовању у Минхену, Ђорђе Крстић је приредио самосталну изложбу у Београду 1880, исте године из које потиче највише Николићевих радова. Свежи утицаји реализма већ су продрли у биће српске уметности, а до оштрог сукоба старих и нових схватања дошло је коју годину касније, са полемиком Николићевих професора, Стеве Тодоровића уз помоћ Ђорђа Малетића, с једне, а Михаила Валтровића који се, бранећи стваралаштво Ђорђа Крстића, залагао за корисне и нужне промене, с друге стране.

Остали Николићеви цртежи објављени у Српским илустрованим новинама не пружају довољно убедљиво уверење о његовом уметничком формирању. Као да су урађени са мање труда од оних који се чувају у Народном музеју у Београду и Галерији Матице српске у Новом Саду. Непознати писац читуље у Српским илустрованим новинама,[28] можда опет С. Поповић, помиње да су у редакцији после Николићеве смрти остали неки недовршени цртежи. Не знамо зашто је Николић, званични сарадник часописа, послао недовршене радове које би требало завршити пре објављивања. Као први рад „цртача из Београда" репродукован је *Старина Југ Богдан*[29] који је мотивом везан за тематику романтизма, за разлику од следећа два којима је Николић започео циклус *Са београдских улица*, што се социјално критичком тематиком везује за опредељења реализма, која у нашој средини нису, или су врло мало коришћена као мотив. Пре свега први, *Дарујте ме браћо драга*,[30] док се други и последњи Николићев рад објављен у Српским илустрованим новинама, *Чича Мија*,[31] ликом и начином обраде не разликује много од *Старине Југ Богдана*. Све објављене илустрације делују чак помало наивно и не пружају прави утисак његових могућности.

Наравно, тешко је рећи којим путем би Николић кренуо, нити колико је за непуне двадесет и три године живота успео да уради. У текстовима се помиње да је свака имућнија кућа у Београду имала његов цртеж.[32] Вељко Петровић је изнео тачан податак да је у Народном музеју пре првог светског рата било много Николићевих цртежа.[33] То потврђује и сачувана прва инвентарска књига из које сазнајемо да је тада у Музеју било четрнаест његових дела. Званично први цртеж ушао у фондове Музеја, јер је пре осталих убележен у инвентар под бројем 812, јесте *Портрет Јована Гавриловића* откупљен од Николића за 60 динара. Други по реду *Портрет пуковника Бучовића* поклонио је овај „ученик сликарства", како је забележено, док је

[27] О датуму смрти постоје различити подаци: У читуљи у Српским илустрованим новинама се наводи 14. април 1882, у Србадији 6. мај 1882. Прихватили смо податак Вељка Петровића, јер сматрамо да је могао да га провери, као и остале наводе из текста, од личности које су познавале Николића или можда тада знаних рођака.

[28] *Стојан А. Николић*, СИН, бр. 20, Нови Сад 1882, 128.

[29] Српске илустроване новине, бр. 7, Нови Сад 1881, 104.

[30] Српске илустроване новине, бр. 18, Нови Сад 1882, 89; приказ цртежа под називом *Дарујте ме браћо драга* на стр. 95 истог броја СИН.

[31] Српске илустроване новине, бр. 20, Нови Сад 1882, 124.

[32] *Стојан А. Николић*, СИН, бр. 20, Нови Сад 1882, 128.

[33] В. Петровић, *нав. дело*.

http://www.balkaninstitut.com

Портрет генерала Хорватовића Народни музеј откупио од „цртача" Николића, како се, изгледа, најчешће представљао. Последњи његови радови ушли су у музејске збирке више од годину дана после смрти, тачније 11. јуна 1883. године. Тада су под бројем 1207 инвентарисани: „3. акварела, 2 писаљком, 4 кредом израђена цртежа и две масном бојом урађене слике пок. Стојана Николића ... купљено за 50 дин. од матере пок. Стојана Николића". Маја месеца исте године од Стевана Тодоровића је купљена слика *Портрет Јанка Шафарика* за 264 динара, што говори и о односу вредности једанаест Николићевих дела набављених по пет и више пута мањој цени.

Злосрећну судбину аутора поделили су и Николићеви радови из Народног музеја. Три његова цртежа, *Портрет пуковника Косте Бучовића* (1881), *Портрет генерала Ђуре Хорватовића* (1881) и *Портрет Јанка Шафарика* (1882), Музеј је расходовао 1954. године и предао их Заводу за заштиту споменика културе где им се изгубио сваки траг. По сећању стручњака то је учињено са циљем да се на њима обучавају конзерватори папира, јер су цртежи били доста оштећени. Судећи по сачуваним делима из Народног музеја, такође у веома рђавом стању и на папиру лошег квалитета, претпостављамо да су расходовани јер су били осуђени на пропаст. Чињеница је да можда никада не би били откупљени да Николић није сарађивао са Валтровићем, тада управником Музеја. Ипак, жалосно је да су се две угледне установе задужене за чување културних добара лако одрекле материјала који, без обзира на уметничку, поседује документарну вредност. Такође, треба се сетити да тада у Србији није било много уметника, па је сваки траг о културној прошлости права драгоценост.

Сада се у Народном музеју чувају следећи радови Стојана Николића: *Портрет Јована Гавриловића* (1880), *Краљица Наталија у народној ношњи* (1880), *Портрет краља Милана* (1880), све цртежи у Кабинету графике и *Портрет Андре Пешића*, око 1880, уље на платну из Збирке српског сликарства XVIII и XIX века. На основу њих се стиче много повољнији утисак о Николићевом формирању. Он је солидно савладао занат, а био је под неоспорним Тодоровићевим утицајем. Чак су у питању исте личности, рачунајући и изгубљене портрете, које је уметник од угледа сликао а ученик могао само из прикрајка да црта (краљица Наталија и краљ Милан). Николић је своје портрете могао да уради и по професоровим сликама. Претпостављамо да је тако настао и један од последњих Николићевих цртежа, *Портрет Јанка Шафарика* из 1882. године. Тада је Народни музеј поручио од Тодоровића портрет већ умрлог Шафарика, што је и Николић искористио да, иако тешко болестан,[34] још једанпут одмери снаге са својим узором. Можда је понекад, као и преоптерећени сликар, користио фотографије, па отуд „недостаје израз и онај унутрашњи живот личности, тако да и поред несумњивих квалитета цртежа, портретисани на њима делују укочено као на фотографијама", како каже Вања Краут[35] у оцени Николићевог стваралаштва из Кабинета графике. По меком начину моделовања и студиозном „сликању" кредом, као припрема за Академију, цртежи наговештавају а слика *Портрет Андре Пешића* потврђује да је Николић био на путу да се развије у доброг сликара, иако је уметнички углед градио цртежима. Уздржан колорит пригушених смеђих тонова, добро обликовање слободним потезима четке, што форми одузима чврстину, као и убедљиво савладан лик и личност портретисаног глумца одају већ сасвим добро владање вештином. Друга слика која се помиње у инвентарској књизи, или је нестала за време првог светског рата, или се непотписана изгубила међу делима непознатих аутора.

[34] *Стојан А. Николић*, СИН, бр. 20, Нови Сад 1882, 128.

[35] В. Краут, *нав дело.*

http://www.balkaninstitut.com

У ратним пустошењима Народног музеја нестало је и седам Николићевих радова. Вељко Петровић наводи да их је Јоца Вујић 1916. године откупио од „пештанског антиквара" и вратио Народном музеју.[36] Међутим, први податак се показао као тачан, мада је у питању како су доспели до Јоце Вујића, док други, да су враћени власнику, не одговара истини. Објашњење налазимо у Вујићевој инвентарској књизи, где је овај педантни колекционар из Сенте забележио: „Бројеве 26—31. купио сам 1916. г. у Б. Пешти код једног антиквара. Пошто су то по свој прилици из Народног Музеја упљачкане ствари, понудио сам и(х) Др. Влад. Петковићу управнику Н. Музеја кад је био код мене у посети, но он је рекао нека остану само у моме музеју". У Сенти су остали до 25. августа 1975, када их је Галерија Матице српске откупила од потомака и наследника Јоце Вујића. С обзиром да су инвентарски број 1207 и записи на два акварела и пет цртежа идентични са онима из прве инвентарске књиге Народног музеја, чак су и написани истим мастилом и истом руком, неоспорно је да су некада припадали Народном музеју у Београду.

Тако Галерија Матице српске чува следеће Николићеве радове: *Гроцка, Школа у Србији, Скица за портрет генерала Хорватовића, Аутопортрет, Портрет младића, Млади војник* и *Млада жена*. Прва два рада су акварели, а осталих пет цртежи оловком или угљеном. Ниједан није датиран, акварели су потписани а *Аутопортрет* је са записом испод приказа: „Сам себе цртао С. Николић". За разлику од цртежа и слике из Народног музеја, којима је Николић посветио пуну стваралачку пажњу и стрпљење да се искаже као уметник који обећава, радови из Галерије Матице српске делују као скице, односно забелешке или припрема за будућа дела. Оба акварела су тематски везана за архитектуру и као да се Николић спремао за сарадњу са Валтровићем. *Гроцка*, као и *Школа у Србији*, иако су акварелски лако и доста чисто урађени, одају неспретну руку почетника, поготово код наивно постављених и нацртаних фигура којима је желео да оживи улицу, односно школу. За разлику од цртежа *Манастир Шишатовац у Фрушкој гори*, који је бољи од сачуваних оригиналних акварела са мотивом архитектуре, илустрације у Српским илустрованим новинама су много лошије од оригиналних Николићевих цртежа и слика. *Скица за портрет генерала Хорватовића* показује да Николић није свој изгубљени цртеж урадио по Тодоровићевој слици. Генерал је другачије постављен а судећи по живости линије и утиску крокија, сигурно је да није рађен по фотографији или нечијој слици. На сличан начин је „самог себе", односно свој лик пренео на папир у романтичном ставу, живог погледа из којег се не може закључити колико је мало живота остало несрећном уметнику. Судећи по сличности са осталим мушким ликовима, нарочито са *Младим војником* и *Портретом младића*, али чак и са *Младом женом*, могли бисмо да претпоставимо како је своје физичке карактеристике несвесно преносио на портретисане. Међутим, исто тако је могуће, у шта пре верујемо, да је младом почетнику било најлакше да вежба на сопственом лику или да му као модел послужи неко из породице, можда чак и мајка за нешто подмлађени портрет са називом *Млада жена*. *Млади војник, Портрет младића* и *Млада жена* слично су рађени као портрети из Народног музеја у које је Николић уложио све своје знање.

Тешко је на основу десетак почетничких цртежа и једне слике, урађених од 1880. до смрти 1882. године, доносити закључке као о завршеном опусу, јер то су само наговештаји који обећавају даљи напредак. Претпостављамо да то није све што је овај младић урадио. Међутим, познати радови су, убеђени смо, оно најбоље што је Николић иза себе оставио и њима исказао домет својих стваралачких могућности. Народни музеј је од уметника сигурно откупио,

[36] В. Петровић, *нав. дело.*

http://www.balkaninstitut.com

а сам аутор поклонио, управо оно што је најбоље и што заслужује да уђе у музејске збирке. У то нас уверава и једина сачувана слика, *Портрет Андре Пешића*. Према томе, изнети закључци су у потпуности реални и пружају прави увид у стваралаштво почетника чији се живот прерано завршио. Довољно убедљиво сведочанство о његовој обдарености јесте и то што је помагао Стеви Тодоровићу и Михаилу Валтровићу, личностима чија је делатност обележила епоху. Захваљујући тој сарадњи, Стојан Николић је стигао до Шишатовца и о њему оставио значајан документ из 1881. године.

УДК 75.071.1(497.11)

ПОПИС РАДОВА СТОЈАНА НИКОЛИЋА

1. *Портрет Јована Гавриловића*, 1880. креда на хартији кашираној на картон, 50×70 cm у д. д. уг.: С. А. Николић 1980. НМ инв. гр. 22

2. *Краљица Наталија у народној ношњи*, 1880. креда на хартији, 90×140 cm у д. д. уг.: С. Николић 1880. НМ инв. гр. 25

3. *Портрет краља Милана*, 1880. креда на хартији, 90×140 cm у д. д. уг.: С. Николић 1880. НМ инв. гр. 26

4. *Андра Пешић*, глумац, око 1880. уље на платну, 55×60 cm на полеђини: рад пок. Стојана Николића купљено 11. VI 83. НМ инв. 240

5. *Аутопортрет*, цртеж оловком на хартији, 19,4×22,4 cm испод приказа: С. Николић сам себе сликао. ГМС У — 2835

6. *Портрет младића*, угаљ на хартији, 37×49 cm ГМС У — 2836

7. *Млада жена*, оловка и угљен на хартији, 45,7×54,5 cm ГМС У — 2837

8. *Скица за портрет генерала Хорватовића*, цртеж оловком на хартији, 10,3×14,3 cm д. л.: С Николић ГМС У — 2838

9. *Млади војник*, оловка на хартији, 36,5×42,8 cm ГМС У — 2839

10. *Школа у Србији*, акварел, 27,6×21,9 cm д. л.: САНиколић ГМС У — 2840

11. *Гроцка* акварел, 27,5×22 cm д. д.: С Николић; д. л.: Гроцка ГМС У — 2841

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

СЛИКАРСКО ДЕЛО РАФАИЛА МОМЧИЛОВИЋА НАСТАЛО У ШИШАТОВЦУ (1935 — 1941)

Угљеша Рајичевић

О Рафаилу Момчиловићу, сликару и монаху, објавили смо дужи чланак у Зборнику за ликовне уметности Матице српске, у свесци 20 за 1984. годину,[1] али нам простор којим смо располагали у Зборнику није дозвољавао да сликаревом раду из последњих година живота посветимо више пажње. Указала нам се прилика да сада ликовној јавности посебно укажемо на слике које је Рафаило сликао у манастиру Шишатовцу, од којих су неке биле заплењене и однете у Загреб, да би трудом проф. Владимира Ткалчића и Радослава Грујића биле сачуване и после рата враћене у Београд.

Ђорђе Момчиловић, у монаштву и сликарству Рафаило, рођен је 23. априла 1875. године у бачком селу Дероње, и тек при крају животног и монашког пута, чије су одреднице манастири Ковиљ, Бођани, Манасија, Раковица и Буково, доспео је 1935, у својој шездесетој години, у манастир Шишатовац. Само једном је напустио ужи завичајни круг, 1897. је прешао у Србију да код Кутлика, у Београду, годину дана учи сликарство, а онда се у Манасији замонашио, добио црквену стипендију и отишао прво у Москву (1898—1901) а затим у Рим (1903—1904) на даље усавршавање. Момчиловић је, као монах Рафаило, постао црквени сликар.

Није дуго остао у великом свету — па ни у Србији, где је насликао иконостасе у цркви села Велика Крсна (1901—1902), манастиру Раковици (1905—1906), селу Сиколе (1908) — него се још пре истека прве деценије овога века вратио у Ковиљ и започео интензиван сликарски рад. Ковиљски период, који се протеже кроз пуних четврт века, најплодније је доба у Рафаиловом животу. Боравећи у Ковиљу, Рафаило ће насликати три иконостаса (Пачир, Горњи Ковиљ, црква Ружица у Београду), те низ портрета и пејзажа и преставити се ликовној јавности као изузетно активан члан *Ладе*, који учествује на њеним изложбама не само у земљи него и у иностранству. Помињу се градови Праг, Варшава, Краков, Париз, Брисел ... Момчиловић ће узети активно учешће и на III, IV и V Југословенској изложби.

Из Ковиља, највероватније 1932. године, Момчиловић је премештен у Бођане за вршиоца дужности намесника манастирског.[2] И овај боравак у Бођанима, као и један ранији, испуњен

[1] Угљеша Рајичевић, *Рафаило Момчиловић (1875—1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 20, Нови Сад 1984, 117—154.

[2] На основу података који ће донети Духовна стража, Сомбор 1932, V, бр. 4, 242.

http://www.balkaninstitut.com

је сликарским радом, али не и тако значајним представљањем јавности. Сликао је пејзаж, портрет и иконе, претежно славске, намењене свечарима из села која су гравитирала Бођанима. Приход од икона, редовно, прилагао је фонду за подизање храма Св. Саве на Врачару. Његов прилог из године у годину је растао, и доказ је више да је у то време Рафаило исликао већи број икона.[3]

Такву своју активност Рафаило је наставио и у Шишатовцу.[4] У последњих пет година живота, од 1935. до 1941. године, он ће се, у Шишатовцу, повремено враћати штафелају, и оставити више радова. На основу онога што је до данас сачувано, што није уништено, опљачкано и скривено од наше пажње, указујемо на осам икона, једну велику зидну икону два пејзажа и четири портрета.

Црквено сликарство

Рафаиловом шишатовачком периоду припада једна група икона, која се и данас чува у гробљанској капели манастира, и две славске иконе у приватном поседу.

Иконе из капеле су мањег формата, уоквирене металним лајснама (са флоралним орнаментом). Једна је само сигнирана, и то икона *Св. Николе*, на којој се види да је сликана 1936, али према *Попису сликарских и вајарских дела у друштвеној и приватној својини на подручју Срема* (издало Друштво музејских радника Војводине, 1977. године)[5] пет осталих, непотписаних икона — *Крштење Христово, Преображење Христово, Васкрсење Христово, Вазнесење Христово* и *Св. Василије Велики* — приписано је Момчиловићу. Компарацијом са појединим иконама из његових иконостаса у Пачиру или Ковиљу, могло би се закључити да сликар користи иста решења, можда узоре, у оба случаја. Ове иконе, у поређењу са иконама на помињаним Рафаиловим иконостасима, не значе у уметниковом сликарском опусу помак напред.

Поуздано знамо да је Момчиловић у Шишатовцу насликао више икона, углавном славских, али је немогуће, јер су приватно власништво, утврдити њихов тачан број. Евидентирали смо само две: икону *Св. Никола* из 1936 (сигнирана), која се чува у Црквеној општини у Сомбору, и другу, *Св. Георгије*, из исте године, у поседу Рафаиловог рођака Вељка Момчиловића, колара из Дероња. Ове две славске иконе, уосталом као и претходне, нису сликане са већим амбицијама. Можда би се за икону *Св. Георгије*, коју ће сликар поклонити своме рођаку, могло рећи да је сликана нешто репрезентативније — да се сликар трудио да извесним сликарским ефектима остави снажнији утисак на посматрача.

Овим иконама треба придодати и представу Исуса Христа (цела фигура) коју ће Рафаило исликати у олтарској апсиди храма у родном селу, 1938. године, када ће походити Дероње, рођаке и пријатеље.

Пејзаж

Руже у врту и *Поглед на Фрушку гору* два су пејзажа који су несумњиво настали у време Рафаиловог боравка у Шишатовцу. Мање је извесно да су и сликани у манастиру.

Пејзаж *Руже у врту* представљају Рафаила Момчиловића као сликара високих занатских могућности. Ми, на жалост, о тој слици нисмо писали у поменутом опширнијем чланку, објав-

[3] Духовна стража, Сомбор 1930, III, бр. 1, стр. 91, и Духовна стража, Сомбор 1933, VII, бр. 3, 188.

[4] За духовника манастира Шишатовца Рафаило је примљен 1935. године, о чему нас извештава, поново, Духовна стража, личне вести, Сомбор 1935, IX, бр. 3, 128. Три године касније, јула 1938. Момчиловић је постављен за настојатеља манастира Шишатовца. И овај податак преузимамо из Духовне страже, Сомбор 1938, XII, бр. 3, 144.

[5] *Попис сликарских и вајарских дела у друштвеној и приватној својини на подручју Срема*, Друштво музејских радника Војводине — секција историчара уметности, Нови Сад 1977, 86.

http://www.balkaninstitut.com

љеном 1984. године, због тога што смо за њу сазнали тек када је рад већ био написан, пред његов излазак из штампе. Једино је било могуће донети репродукцију слике, што је и учињено. Ако је слика рађена у пленеру, а сви су изгледи да јесте, сликар је мотив испред себе посматрао са кућног прага (улаза у неко репрезентативно грађевинско здање). Пејзаж је, по хоризонтали, подељен у пет планова: тераса, поплочана каменим блоковима; расцветале руже и зелени борови; плодна златнозелена поља и њиве; брда у плавосивом тону и, пети, небо прошарано облацима којима сунце (није у видном пољу) даје ефектне, ружичасторумене одсјаје.

Сликан на прагу седме деценије уметниковог живота (1936), пејзаж *Руже у врту* делује сетно, сентиментално. Овакво осећање подстиче ружа откинута и бачена на плочник терасе, ружа која је у паду расула своје латице. Пејзаж је сликан лазурним наносима боје, кроз коју пробија структура нити сликарског платна.

Овај пејзаж, несумњиво, спада у ред бољих, изузетно добрих Рафаилових слика, али на жалост неће, и не може, много значити у његовом укупном сликарском опусу. Насликан прекасно, три па и четири деценије касније него што је требало да буде насликан да би скренуо пажњу јавности и критике, пејзаж *Руже у врту* остаће у уметности само као доказ изузетне даровитости Рафаила Момчиловића.

Други пејзаж, *Поглед на Фрушку гору*, припада групи интимистичких забележака, утисака преузетих из природе. За овај пејзаж смо већ рекли, у поменутом раду, да је „израз једног стања и тренутка у човеку и природи". Слика, пејзаж, плени једноставношћу и искреношћу доживљаја.

Портрети

У периоду који је у овом тренутку за нас занимљив, Рафаило слика портрет, фигуру у пленеру — што је чинио и раније (*Архимандрит Георгије Видицки*, 1913). Знамо само за пет портрета из овог периода: *Стеван Уторник* (1935), *Петар II Карађорђевић* (1937), *Скица* и *Портрет патријарха Гаврила Дожића* (оба 1938) и *Радослав Илић* (1941).

Портрет Стевана Уторника видели смо само у репродукцији (мања фотографија коју нам је уступила Галерија Матице српске), па се, разумљиво, нећемо упуштати у његову анализу.

Портрет Петра II само је један из серије које је Момчиловић сликао у време док је Петар II Карађорђевић био престолонаследник, а био је намењен за излагање у јавним институцијама (административним зградама управе, надлештвима, школама, касарнама . . .). Момчиловић је ове портрете сликао, пре свега, за потребе Цркве. На то указује овај однет из Шишатовца 1941, као и сличан портрет сачуван у манастиру Бођани. Овај из Бођана није сигниран. Остали, ако их је било, највероватније су уништени или их прекрива таванска прашина.

Портрет је средњих димензија (88× ×60,8 cm), рађен уљем на платну. Престолонаследник је сликан у ентеријеру, испред отвореног прозора. Фигура је постављена анфас према гледаоцу (две трећине тела), глава мало искошена улево. Портретисани је у свечаној униформи, са свим обележјима достојанства крунисане главе (пребачени хермелин преко десног рамена, круна у десној руци . . .).

Момчиловић је портрет решио коректно, ставио га у функцију основне намене. У портрету долази до изражаја нешто израженији цртеж, чак и контура.

Скица и *Портрет Гаврила Дожића*, патријарха Српске православне цркве, настали су 1938. године. На основу сачуване скице (у поседу Душана Дожића, манастир Беочин) могло би се рећи да је Рафаило озбиљно и студиозно пришао постављеном задатку, жељи да наслика патријарха који се налазио на челу Цркве којој обојица служе. Исте године, по скици, Рафаило ће насликати и велики портрет, фигуру

http://www.balkaninstitut.com

у пленеру патријарха Гаврила. Сликар је у дефинитивној верзији нешто одступио од поменуте скице. Измене се запажају на десној страни слике, у дубини, где је дата визија храма Св. Саве на Врачару. На скици је храм дат у равници (куполе му се оцртавају на хоризонту неба), док је у завршној верзији иза храма дато брдо, планина која храм надвисује.

Скица је рађена на формату 59,5×42 cm, уљем, док је дефинитивна верзија знатно веће, 120×80 cm, такође рађена уљем. Патријарх је дат у ходу, с испруженом десном ногом, ослоњен о штаку. Десна рука, савијена у лакту, подигнута је нешто изнад појаса, у покрету који благосиља. Иако је то неоспорно желео, сликар, на жалост, није досегао до оних квалитета које је испољио у својим ранијим (из друге и треће деценије века) репрезентативним портретима челних људи Цркве. Тешко се ослобађамо утиска да је Момчиловићева скица, студија за портрет, снажнија од самог портрета.

Последња слика коју ће Рафаило Момчиловић насликати за живота у Шишатовцу, сликана је 1941. године. То је *Портрет Радослава (Озрена) Илића*, уље на платну, средњих димензија (70×45,5 cm), сигниран, а везује се за један несрећни случај који се догодио у Београду 20. априла 1940. године. Тога дана, на Врбицу, која је тих година била изузетно свечано прослављена у Београду као верски празник деце и ђака, погинуће, после литије, ученик Радослав (Озрен) Илић. Прелиставајући београдску штампу тог времена, нашли смо у Политици подужи чланак о трагедији која се догодила у порти Вознесењске цркве у Београду.[6] Група ученика, питомаца Друштва за заштиту деце (из Гарашинове улице), нашла се после литије у порти. На позив црквењака, ђаци прихватају конопе пет црквених звона и оглашавају празник. У једном тренутку звоно, тешко 750 килограма, пада и повлачи са собом греде и таваницу звонаре. Под звоном је нашао смрт Озрен Илић, ученик четвртог разреда гимназије. За Озрена ће, новинар, написати: „Њему није био први пут да вуче уже у звонари. Као манастирски ђак и штићеник, он је том послу био вичан." У наставку чланка сазнајемо да је Озрен имао намеру да се посвети свештеничком позиву.

Озрен Илић, дете из сиротињске куће, био је од раног детињства везан за манастир Шишатовац, од 1935. године и за Рафаила Момчиловића, сликара и настојатеља манастирског. Претпостављамо да је Рафаило започео портрет непосредно после трагедије, крајем прве половине 1940, а посао привео крају 1941. године. Започет тад, или нешто касније — свеједно — портрет је Рафаило задржао у својој ћелији све до оних судбоносних дана када ће постати сужањ и када ће га усташе под батинама спровести у Славонску Пожегу. Портрет је остао у манастирској ћелији, а дечакова мати га је узела пре него што је, заједно са манастирским здањем и свим благом, манастир уништила злочиначка рука. Портрет се данас чува у дечаковој породици, у кући која се граничи са манастирским имањем.

Портрет Радослава (Озрена) Илића сликао је Рафаило у својој шездесет петој години живота. Сликао га је по фотографији и сећању. Тешко би се могло рећи да је портрет недовршен, али ипак је на њему аутор могао још да ради. То је, ваљда, разлог што га је Рафаило тако дуго задржао на штафелају.

Замисао сликара је оригинална и несвакидашња. Рафаило у први план ставља омањи, осмоугаони сто, чију плочу прекривају отворена књига, мастионица и перо. Књига и перо окренути су гледаоцу, посматрачу слике. У другом плану, као одраз у огледалу, сликар даје допојасни лик погинулог Радослава Илића. Тело дечаково, грудни кош, дат је расплинуто у висини горње ивице књиге. Сликар, очигледно, покушава на симболичан начин (отворена књига и перо одложено на мастионицу)

[6] *Несрећа на звонари Вознесењске цркве*, Политика, недеља, 21. април 1940, стр. 12.

http://www.balkaninstitut.com

да сугерира, да подсети посматрача на један неочекивани и трагично прекинути образовни и животни пут. Желећи да остави веран лик погинулог (слика је била намењена дечаковим родитељима), сликар реалистички третира проблем. Сликајући главу Рафаило потенцира цртеж и инкарнат лица исликава меко, лазурним наносима боје.

Портрет Радослава Илића, свакако, не припада групи оних Рафаилових портрета из импресионистичке фазе који га репрезентују као доброг портретисту, али је занимљив из више разлога. Прво, показује да Рафаило и у шездесет петој години има сигурну руку, друго, да још увек слика и поред обавеза које му намеће настојатељство у Шишатовцу, и, треће, због тога што је то задња слика коју ће насликати и потписати.

Рафаило Момчиловић био је монах, као монах је проживео цео свој живот у калуђерској ћелији. У ћелији се обраћао Богу, у ћелији је смишљао како да унапреди поверено му манастирско здање и братији монашки живот учини лакшим. У ћелији је сликао, маштао и помишљао о неминовном, блиском, растанку са земним животом и преласком у вечни. Иако приправан на тај чин, миран и спокојан, монах Рафаило није могао уочи оних тешких дана, па ваљда ни августа те кобне 1941. године, ни у кошмарном сну предвидети страхоте које ће га већ у септембру снаћи од братске руке. Монах, сликар, човек — изгнан из манастира који му је поверио народ и Црква, омаловажаван, понижаван, зверски мучен и испребијан, гоњен до Славонске Пожеге, до логора, у коме ће скончати као *један од, као број,* као трагична јединка никад признате и утврђене цифре несталих и уништених у геноциду над једним народом — Рафаило Момчиловић издахнуо је 3. септембра 1941. године.[7]

Да је отац Рафаило живео у неком другом, срећнијем времену, а не у време када ће и *Народ* и *Црква* само у ратовима током прве половине једног века бити сведоци велике и многобројне погибељи својих пастира, он, јеромонах Рафаило, својим мученишством причислио би се српским светим.

Својим достојанственим животом, мученичком смрћу, делом које је оставио иза себе — скромним али поштеним — Рафаило Момчиловић задужио је своје потомке, највероватније и народ из кога је поникао, да сачувају успомену на његову трагичну личност. Ако, једног дана, у једној монашкој ћелији обновљеног Шишатовца, на расклопљеном

[7] *Злочини окупатора у Војводини 1941—1944 (Срем),* књига 2, свеске I и II; Динко Давидов, *Огрешења,* прилог у Архивалијама; *Рафаило Момчиловић — академски сликар,* Глас Цркве, Шабац 1986, 99—102.

Рафаила Момчиловића усташе су спровеле у Славонску Пожегу, са мањом групом монаха и свештеника из Фрушке горе, 26. августа 1941. године. На железничкој станици истог дана, формирана је колона од око 500 интернираних Срба из Босне, а на чело су изведени свештеници и монаси. Усташе, спроводници, потерали су групу према логору, у коме је већ било интернираца. Уз пут су затвореници малтретирани, физички злостављани и понижавани. По наводу једног сведока, „монаси на челу поворке су нарочито објект усташке разузданости и јефтине духовитости": поред кундачења, усташе их са задовољством чупају за браду, а потом их, када ови негодују, песницама бију по лицу. „Нарочито уживају да то чине са старцем игуманом (Рафаило Момчиловић), који пада у очи на челу поворке: седа брада му је већ много проређена, од чупања, са лица му цури крв... малаксао, он застајкује; клецају му колена, спотиче се, губи свест и пада. Другови му помажу да устане, да се освести и да настави пут."

Усташе присиљавају монахе и народ у колони да поју погребне песме, да сами себе оплакују.

На улазу у логор издата је наредба, команда да колона трчећим кораком крене у правцу бараке бр. 23. Стражари врше пресију, поново потежу кундаке. Настаје паника. Чело колоне, игуман Рафаило, сада и са окрвављеном главом и повређеним оком, полуобневидео и посустао, пада под ноге људске масе. Остао је да лежи на ледини, без свести, не дајући знаке живота.

Истог дана 486 приведених у логор зверски је поубијано. Игуман Рафаило, тешко повређен и не долазећи свести, пренет је у болницу. Издахнуо је 3. септембра и истог дана сахрањен на гробљу у Славонској Пожеги. Гроб му је затрт.

http://www.balkaninstitut.com

штафелају буде стајала једна од ових слика на које смо данас указали, слика коју је потписала дрхтава рука јеромонаха иницијалима Р. М. дуг ће, бар донекле, бити измирен. Имамо право да у ту могућност верујемо, да се надамо.

УДК 75.071.1(497.113):75.035(497.113)

ПОПИС РАДОВА НАСТАЛИХ У ШИШАТОВЦУ 1935—1941. ГОДИНЕ

1. *Св. Никола* (1936), уље на дасци 16 × × 24 cm, сигнирано на полеђини: Сликао јеромонах Рафаило 1936. г. Гробљанска капела, Шишатовац.

2. *Вазнесење Христово* (1936?), уље на дасци, 28,5 × 21 cm, није сигнирано. Гробљанска капела, Шишатовац.

3. *Крштење Христово* (1936?), уље на дасци, 28,5 × 21 cm, није сигнирано. Гробљанска капела, Шишатовац.

4. *Преображење Христово* (1936?), уље на дасци, 28,5 × 21 cm, није сигнирано. Гробљанска капела, Шишатовац.

5. *Васкрсење Христово* (1936?), уље на дасци, 28,5 × 21 cm, није сигнирано. Гробљанска капела, Шишатовац.

6. *Силазак Св. Духа на апостоле* (1936?) уље на дасци, 28,5 × 21 cm, није сигнирано. Гробљанска капела, Шишатовац.

7. *Св. Василије Велики* (1936?), уље на дасци, 28,5 × 21 cm, није сигнирано. Гробљанска капела, Шишатовац.

8. *Св. Никола* (1936), уље на платну, 57 × × 37 cm, сигнирано ср. д.: Јермонах Р. М. 1936. У поседу црквене општине у Сомбору.

9. *Св. Ђорђије*, уље на платну, 65,5 × 44,5 cm, сигнирано д. д.: јермонах Р. М. 1936 У поседу Вељка Момчиловића, колара у селу Дероње

10. *Руже у врту* (1936), уље на платну 34 × 54,5 cm, сигнирано д. д. Р. М. 1936 У поседу Угљеше Рајичевића у Београду.

11. *Поглед на Фрушку гору* (1936), уље на шперплочи, 36 × 24,5 cm, сигнирано д. д.: Р. М. 1936. У поседу породице Жакић у Београду.

12. *Портрет Стевана Уторника* (1935), уље на платну, 65,5 × 50 cm, сигнирано д. д.: јеромонах Р. М. 1935. У поседу Галерије Матице српске у Новом Саду, Инв. бр. 108.

13. *Портрет Краља Петра II Карађорђевића* (1937), уље на платну, 88 × 68 cm, сигнирано д. д.: јеромонах Р. Момчиловић 1937. У поседу Музеја српске православне цркве у Београду. Инв. бр. 3846.

14. *Скица за портрет патријарха Гаврила Дожића* (1938), фигура у пленеру, уље на платну, 59,5 × 42 cm, сигнирано д. д.: јеромонах Р. М. 1938. У поседу Душана Дожића, шефа кабинета патријарха Гаврила Дожића, у пензији.

15. *Патријарх Гаврило Дожић* (1938) — фигура у пленеру, уље на платну, 120 × 80 cm, сигнирано д. л.: игуман Р. М. 1938. У поседу Српске патријаршије у Београду.

16. *Портрет Радослава Илића* (1941), уље на платну, 70 × 45,5 cm, сигнирано д. л.: Р. М. 1941. У поседу породице Илић у Шишатовцу.

17. *Исус Христос*, цела фигура (1938), уље на зиду у олтарској апсиди храма у селу Дероње, сигнирано д. д.: Јеромонах Рафаило Момчиловић, 1938

http://www.balkaninstitut.com

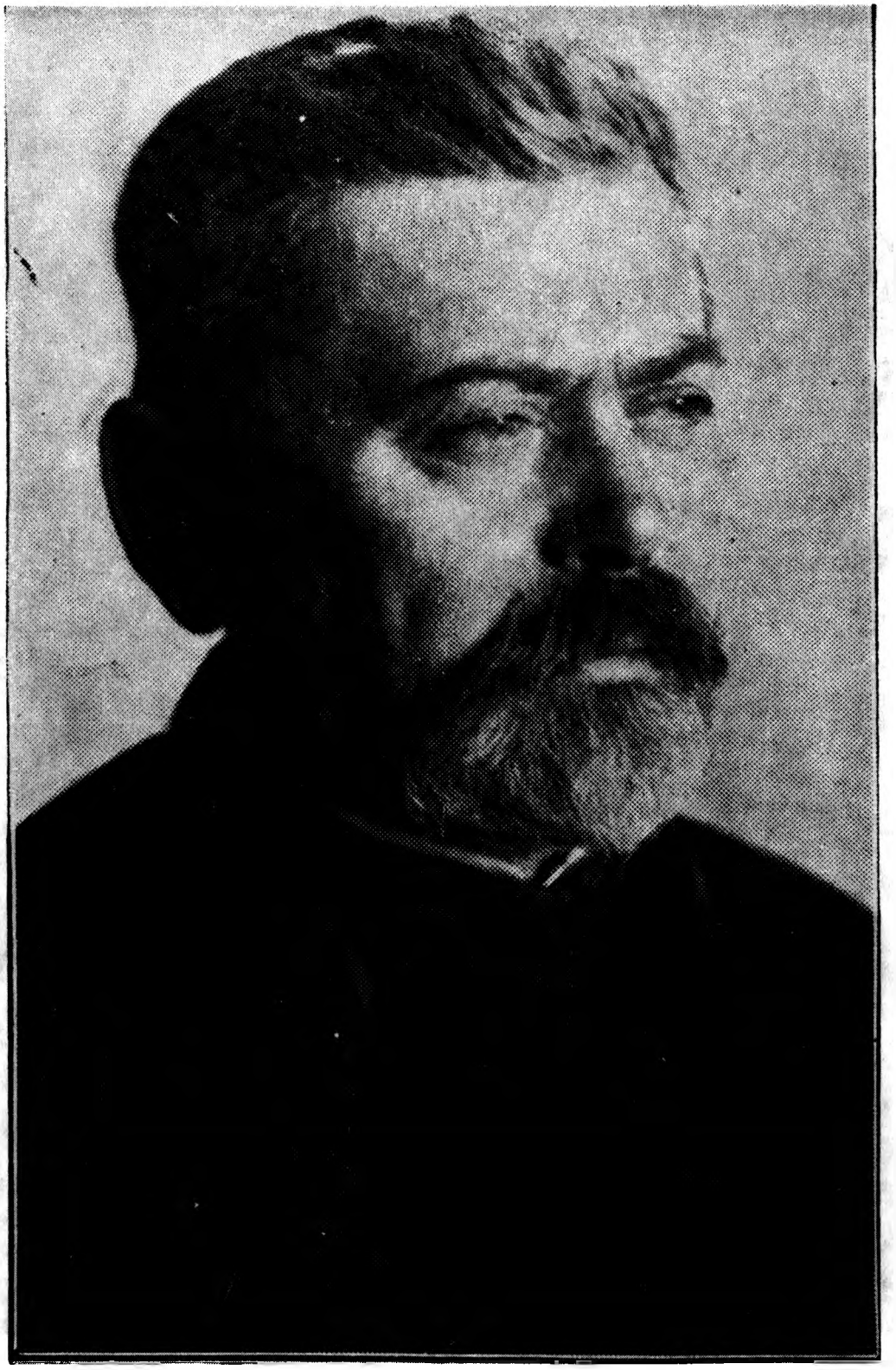

Сл. 1 *Рафаило Момчиловић из времена службовања у Шишатовцу*

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 2 *Св. Никола (1936),* Гробљанска капела манастира Шишатовца

http://www.balkaninstitut.com

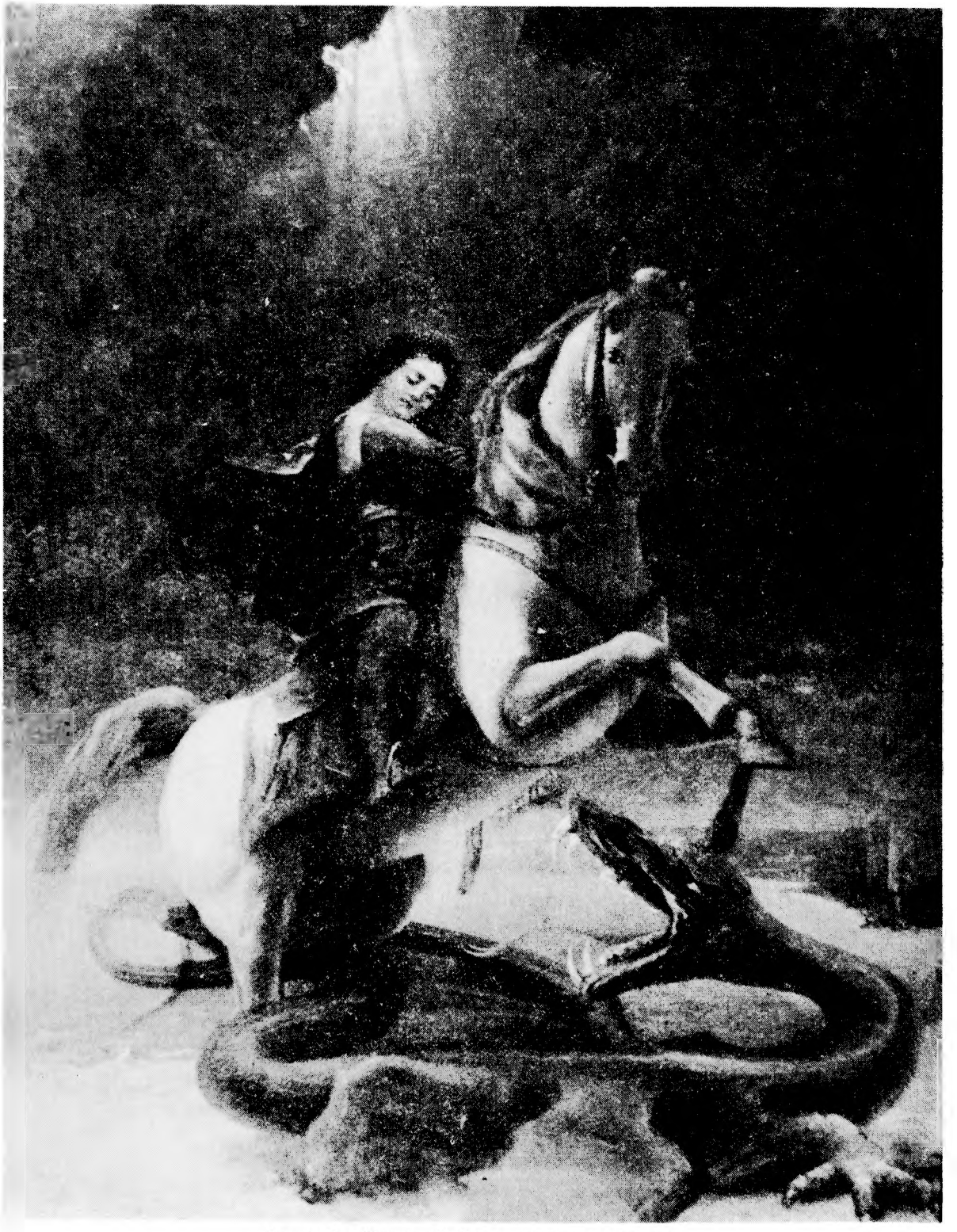

Сл. 3. *Св. Ђорђе (1936), у* приватном поседу

http://www.balkaninstitut.com

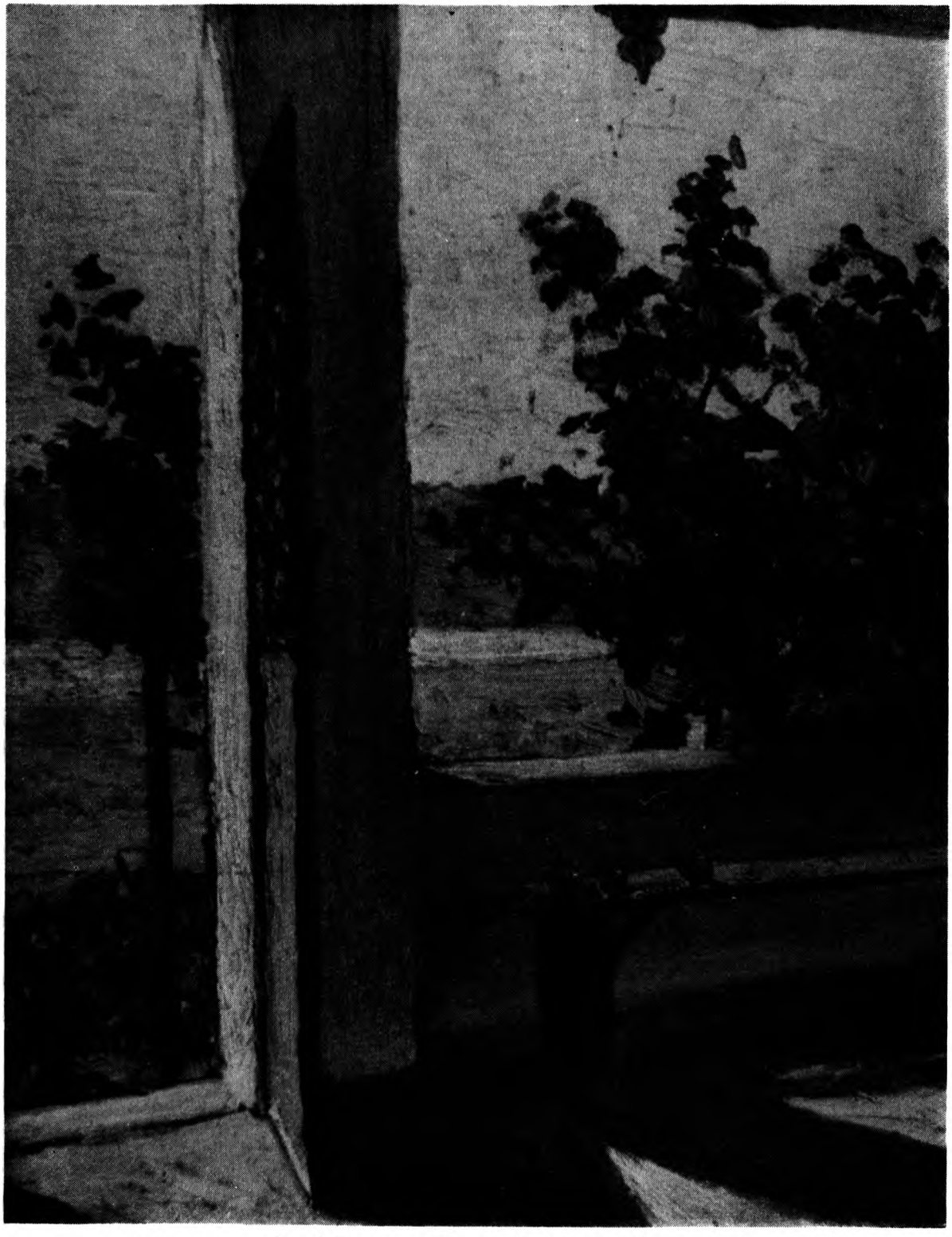

Сл. 4 *Руже у врту*, у приватном поседу

http://www.balkaninstitut.com

Сл. 5 *Поглед на Фрушку гору (1936)*, у приватном поседу

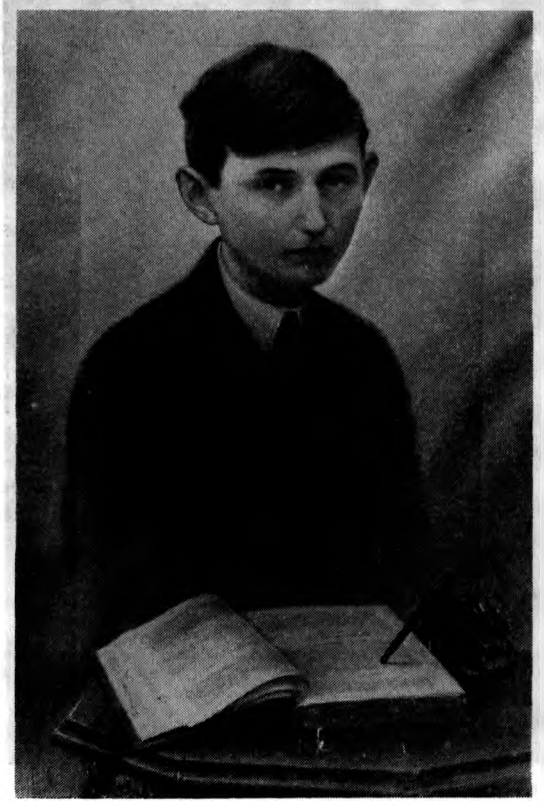

Сл. 7 *Портрет Радослава Илића (1941)*, у приватном поседу

http://www.balkaninstitut.com

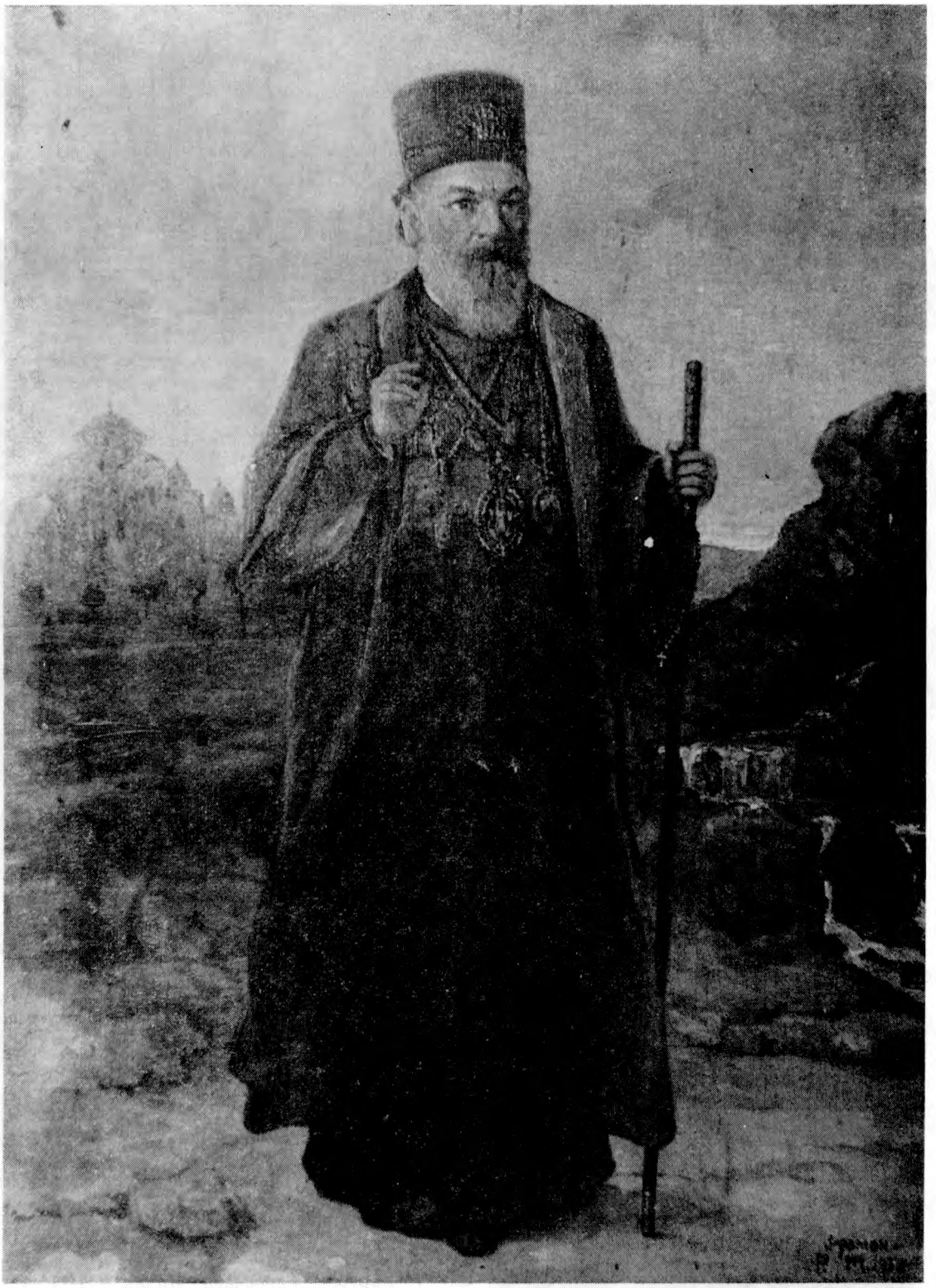

Сл. 6 *Патријарх Гаврило Дожић (1938)*, скица из поседа Душана Дожића

http://www.balkaninstitut.com

ЛАЗАР МИРКОВИЋ — ШИШАТОВАЧКЕ СТАРИНЕ

Ланко Радовановић

Задржаћу се више на књизи проф. Лазара Мирковића, *Старине фрушкогорских манастира*, а говорићу укратко о предметима из ризнице манастира Шишатовца.

Највећи утицај на Лазара Мирковића, професора литургике на Богословском факултету, да изабере историју уметности као поље свога научног рада имао је проф. Владимир Р. Петковић, тада управник Народног музеја у Београду. Он му је 1923. године поверио место руководиоца Одељења за средњи век у Народном музеју.[1] Проф. В. Р. Петковић је омогућио Л. Мирковићу да на терену испитује фреске у Марковом манастиру, Манасији, Руденици и другим црквама. Користећи своје богато знање из литургике и свих области теолошких наука, он је обавио студиозна проучавања средњовековне уметности, а посебно иконографије.

О лику једног научника најбоље сведоче његова дела. Пре него што је објавио књигу *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, Лазар Мирковић је имао за собом велики опус научних публикација и превода. Овде ћу поменути само радове који су везани за историју уметности. У значајној монографији *Монахиња Јефимија*[2] изнео је податке о њеном животу, издао њене песничке саставе на српскословенском језику и превео их на српски. Стручно је описао њене везове: покров за мошти кнезу Лазару и завесу за царске двери у манастиру Хиландару и диптих-иконицу у истом манастиру. Из области примењене уметности, нарочито црквеног текстила, објавио је више радова, као што су: *Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни*,[3] *Милешевска плаштаница молдавског војводе Александра и жене му Роксанде у Пакри*,[4] *Из ризница фрушкогорских манастира.* 1. *Катапетазма монахиње Ане*, 2. *Хаљина кнеза Лазара*[5] и *Крст у ризници цркве Св. Петра у Риму*.[6] Објавио је монографије цркава и манастира у којима је описао њихове фреске и иконографију: *Црква Петковица*,[7] *Марков манастир* са арх. Жарком Татићем,[8] *Манастир Манасија* са Станојем Станојевићем и Ђурђем Бош-

[1] Ђ. М(ано) З(иси), *Народни музеј у Београду*, Годишњак Музеја града Београда I (1954), 312.

[2] У Сремским Карловцима 1922, 1—26.

[3] Гласник, службени лист Српске православне патријаршије IV, 14, (1924), 214—16; Старинар, трећа серија, II (1923), 109—120.

[4] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VII (1927), 130—6.

[5] Гласник Историјског друштва у Новом Саду, II, 2 (1929), 176—93.

[6] Богословље, V, 2 (1930), 112—22.

[7] У Сремским Карловцима 1922, 1—50.

[8] У Новом Саду 1925.

http://www.balkaninstitut.com

ковићем,[9] *Манастир Дивша*[10] и *Руденица*.[11] Написао је неколико значајних студија из историје уметности и иконографије, као што су: *Још нешто из Марковог манастира код Скопља*,[12] *Једна фреска из Чуда Св. арханђела Михаила у Леснову*,[13] *Нејасне фреске из циклуса Чуда Св. арханђела Михаила у Леснову*,[14] и *Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља*.[15] Издао је део грађе и записа из цркава и манастира: *Белешке о Бођанима*,[16] *Из Шидске цркве*[17] и *Записи из манастира Мала Ремета*.[18] Тумачио је и неке народне песме: *Хришћанско-етнички и хеортолошки елементи у две народне песме*[19] и *Богојављенске народне песме*.[20]

Од 1927. до 1929. Лазар Мирковић почиње да ради на проучавању старина фрушкогорских манастира. У то време био је признати научник у пуном замаху и једини способан да обави овако велики и одговорни посао. Он се интересовао за ризнице манастира пошто се школовао у Сремским Карловцима, на обронцима Фрушке Горе, и ту започео свој професорски и научни рад. О црквеним старинама фрушкогорских манастира писали су појединци пре Л. Мирковића. Они су се задржавали на описима појединих предмета и рукописа. Велика заслуга Л. Мирковића је у томе што их је приказао у целини. Он је одабрао најзначајније предмете и укратко их описао. Био је истраживач широких интересовања који открива оно што је ново или мало познато.

Први попис фрушкогорских манастира са њиховим имањима и старинама урађен је по налогу карловачког митрополита Павла Ненадовића (1749—1768), од 12. јуна до 3. августа 1753. Издао га је Димитрије Руварац под насловом *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Ср. Карловци 1903. Митрополит Павле је у петој тачки свога упутства наредио како ће се извршити инвентарски попис старина.

Лазар Мирковић је у своме проучавању старина фршкогорских манастира имао мало стручних претходника. Најзначајнији је археолог Михаило Валтровић који је посетио изложбу у Будимпешти, 1884. и 1885. године, на којој су биле изложене многобројне старине из Угарске, и о томе написао значајну расправу *Српске црквене старине на будимпештанској земаљској изложби*.[21] Међутим, на изложбу нису биле послате све старине из фрушкогорских манастира, а М. Валтровић није објавио фотографије предмета које је описао.

Матица српска је о прослави своје стогодишњице издала капитално дело Вељка Петровића и Милана Кашанина, *Српска уметност у Војводини од доба деспота до уједињења*, Нови Сад 1927. Први део, о архитектури и сликарству до прве половине XVIII века (о минијатурама, графикама, примењеној уметности, иконама и портретима) написао је Милан Кашанин. Он је расправљао и о старинама фрушкогорских манастира. Његов оквир посматрања је широк. Највише пажње је посветио уметничким школама и трудио се да дâ синтезу и заокружене прегледе. Зато се мање задржавао на опису појединих предмета. Управо, обрадио је само најважније.

[9] Београд 1928.
[10] Браство, XXVII (1928), 66—79.
[11] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XI (1931), 83—112.
[12] Гласник Скопског научног друштва, 1 1 (1925), 301—8.
[13] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VI (1926), 202—5.
[14] Гласник Скопског научног друштва, III (1928), 67—70.
[15] Старинар, трећа серија, VI (1931), 3—19.
[16] Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, 1 (1930), 107.
[17] Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, 2 (1930), 372—4.
[18] Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, 3 (1930), 460—3.
[19] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, III (1923), 141—9.
[20] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VI (1926), 202—5.
[21] Старинар, II (1885), 101—21; III (1886), 1-20 33—49 73—95, 117—9; М. Валтровић, *Српске црквене старине*, Старинар, IV (1887), 1—5, 60—7, 128—130.

http://www.balkaninstitut.com

Л. Мирковић је током 1927. и 1929. посетио све фрушкогорске манастире, вршио истраживања и дао опис свих важнијих старина, и тако пружио целовит преглед српске баштине. Скоро сви предмети су снимљени али нису објављени. Л. Мирковић је описао иконе, крстове, одежде, окове јеванђеља, минијатуре у рукописима, завесе за царске двери, дарохранилнице, рипиде, чаше, путире, дискосе, петохлебнице, појасеве, двери, ручне кадионице, плаштанице, митре и друго.

Лазар Мирковић је први стручно обрадио предмете из ризница фрушкогорских манастира, што представља јединствен подухват у нас. Зато ово његово изузетно дело *Старине фрушкогорских манастира* још увек заузима значајно и непревазиђено место у проучавању културне баштине српског народа. И поред тога што је стварано далеке 1927. и 1929. године, оно је утрло пут будућим истраживачима манастриских ризница. Л. Мирковић је урадио сам све оно што је захтевао тимски рад стручњака за поједине области ликовних уметности, као што су данас специјалисти за метал, текстил, минијатуре, интарзију итд. Била је то велика храброст. Утолико је већи значај његовог рада, јер је успео да проучи овако хетероген материјал и дође до драгоцених резултата. У своје време Л. Мирковић се једини стручно бавио проучавањем примењене уметности, пошто је био теолог по образовању, литургичар по струци и свештеник. Била му је добро позната симболика и употреба свих предмета из ризница. У *Старинама фрушкогорских манастира* Лазар Мирковић је најбоље истражио примењену уметност у нас пре другог светског рата. Зато ова књига заузима посебно место у мноштву његових радова из историје уметности. Публиковањем Мирковићеве књиге научна јавност је први пут обавештена о томе шта се све чува у фрушкогорским манастирима. Научну и историјску вредност рада високо је оценило Историјско друштво у Новом Саду које је књигу издало у серији посебних издања.

У књизи је Мирковић манастире наводио азбучним редом. Предмете је обрађивао углавном хронолошким редом. Најпре оне који су се могли датирати по натписима. Он редовно није датирао старине без натписа, или је ипак то чинио с много опрезности. Давао је кратке описе не упуштајући се у стилску анализу, јер је сматрао да за то постоје позванији.[22] Њему је био главни циљ да објави и опише најважније предмете, да открије нове везиље, златаре, кујунџије, писаре, зографе и ктиторе, што је велики допринос науци. Урадио је један пионирски посао. Обим књиге му је био ограничен, па је 139 предмета описао на 78 страна четвртине.

Благодарећи одличном знању старословенског и грчког језика, објавио је многобројне записе и натписе. Често је имао прилике да исправља нетачна издања Љубомира Стојановића. Многе записе је први објавио. Такође је тачно публиковао натписе на старословенском и грчком језику изнад композиција и ликова на предметима. Многи резултати истраживања Лазара Мирковића су и до данас непревазиђени и актуелни. Једно од његових најзначајнијих открића при проучавању ризница фрушкогорских манастира је то што је утврдио да је хаљина кнеза Лазара из манастира Раванице оригинална и да је шивена у Србији од платна увезеног из Италије осамдесетих година XIV века. Први је указао да се на дугмету хаљине налази представљен грб кнеза Лазара — шлем са челенком и воловским роговима.

Штампањем *Старина фрушкогорских манастира* Мирковић је поставио темељ за познија истраживања. Да није издата његова књига, питање је да ли би предмети из ризница били сачувани до наших дана. После пропасти Југославије, у априлском рату 1941. створена је такозвана Независна држава Хрватска у чији састав је ушао и Срем. Усташке

[22] В. Ј. Ђурић, *Лазар Мирковић као историчар уметности*, у књизи: *Л. Мирковић, Иконографске студије*, Нови Сад 1974, XIII.

http://www.balkaninstitut.com

власти желеле су да поруше фрушкогорске манастире, да опљачкају и униште старине које су чуване у њима. Знајући из књиге Лазара Мирковића да се у ризницама чува непроцењиво културно и црквено благо, проф. Владимир Ткалчић дошао је са стручњацима из Музеја за умјетност и обрт из Загреба. Они су све предмете пренели у овај музеј на чување. Ту су пописани и тако сачувани. У тим списковима се наводи број предмета према књизи Л. Мирковића *Старине фрушкогорских манастира.* Предмети из фрушкогорских ризница чувани су у Загребу до 1946. године. Тада су, на тражење Српске православне цркве и заслугом проф. Радослава М. Грујића и министра правосуђа Народне републике Хрватске Душана Бркића, враћени већим делом у Патријаршију у Београд, а мањим делом у фрушкогорске манастире. Заузимањем Радослава М. Грујића и Лазара Мирковића основан је Музеј Српске православне цркве чије су најважније језгро значајни предмети из фрушкогорских манастира. То је најбогатији музеј Српске православне цркве и српског народа који садржи предмете од XIII до XIX века.

Лазар Мирковић је у *Старинама фрушкогорских манастира* укратко описао деветнаест предмета из манастира Шишатовца. Међу њима се налазе и три рукописа. *Четворојеванђеље* српскословенске редакције повезано је 1560 (опис бр. 122). Писао га је старац Евгеније, који је своје име записао у месецослову. Мирковић је утврдио да се на последњем листу рукописа налазе два плана првобитне шишатовачке цркве, подигнуте 1520. године. То је важно откриће.[23] Други рукопис је *Четворојеванђеље* из XVI века (опис бр. 123). Мирковић је објавио минијатуре на две табле (LXVI и LXVII) у три записа.[24] Последњи рукопис је *Архијерејски служабник* (опис бр. 126), који је 26. априла 1616. у манастиру Молдавици у Каравлашкој преписао јеромонах Епифаније за епископа Ефрема Романског. Рукопис је потом поклоњен Јосифу, епископу пожаревачком, који га је даровао манастиру Шишатовцу, 1627. године. Мирковић је констатовао да се у њему налазе илустрације са ликовима Св. Јована Златоуста и Св. Василија Великог. Објавио је и записе.[25]

Он је тачно описао оков руског штампаног јеванђеља из 1735. Оков је касније радио Грк Георгије из Москопоља, 1742. године (опис 127, табла LXVIII). Наводи композиције и ликове који су представљени на њему. Међу њима је и сцена Рођење Богородице, празник коме је посвећен манастир, и лик Св. Стефана Штиљановића, чије мошти су чуване у Шишатовцу.

Коректно је описао икону *Рођење пресвете Богородице* из XVI века (опис бр. 133, табла LXIX), не упуштајући се у стилску и иконографску анализу.

Л. Мирковић је сажето описао и три предмета црквеног текстила. Није доносио стилске паралеле нити је описао технику рада. Први је *епитрахиљ* на коме је приказан Деисис и ликови јеванђелиста и светих архијереја. Преписао је натписе изнад ликова на грчком језику (опис бр. 135). Није га датирао. Епитрахиљ је везен у XVI веку.[26] Други *епитрахиљ* је *архијереја Јоаникија* на коме су извезени ликови јеванђелиста и апостола (опис бр. 134). Исписао је натписе изнад светаца на грчком језику. Није га датирао. Везен је крајем XVII или почетком XVIII века.[27] *Велики омофор* урађен је за Шербана Константина (1654—58).[28] На њему су

[23] Рукопис је описао С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега,* Споменик САНУ, 101 (1951), бр. 1, 31—32.

[24] С. Петковић, *нав. дело,* бр. 3, 32—33, стручно је описао рукопис али није описао минијатуре.

[25] Исти, *нав. дело,* бр. 15, 39, описао је рукопис али се није задржавао на опису илустрација.

[26] Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века,* Београд 1959, 52—3, бр. 23, сл. 25; М. Мирковић, *Црквени уметнички вез,* Београд 1940, 44.

[27] Л. Мирковић, *нав. дело,* 44, таб. XX, сл. 3; Д Стојановић, *нав. дело,* 56, бр. 50.

[28] Л. Мирковић, *нав. дело,* 36, таб. VIII, сл. 2.

http://www.balkaninstitut.com

извезене композиције Великих празника (опис 136).

У манастиру Шишатовцу чувало се осам крстова. То су махом ручни дрвени крстови (описи бр. 124, 125, 128, 131, 132, и 139, 1—3) који су настали од 1598. до краја XVIII века. Л. Мирковић је дао кратак опис крстова, као и шему композиција, и објавио њихове записе. Описао је окове и издао записе на њима.

Описао је кратко пафте из 1761 (опис бр. 129), ручну кадионицу из 1778 (опис бр. 130), тамјаницу из 1768 (опис бр. 130) и кашичицу за причешће (опис бр. 137). Објавио је све записе на њима.

Књига Лазара Мирковића *Старине фрушкогорских манастира* је капитално дело српске историје уметности.

УДК 7.072.2(497.11)

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ЖИВОТ МАНАСТИРА

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ИМАЊЕ МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА У ТУРСКИМ ИЗВОРИМА XVI И XVII ВЕКА

Олга Зиројевић

Прве странице историје овог манастира давно су исписане.[1] Датира из 1520. године,[2] а настао је на месту цркВице Св. Николе. Утврђена су и сва имена која је током свог постојања носио. Речица Ремета, крај чијег је извора подигнут, дала му је, како то често бива, своје име. Отуда називи *Реметица, Реметско и Реметски манастир.* Од 1520. године назива се и Шишатовцем, а пренос моштију Стевана Штиљановића 1545. године[3] утицаће да се у турским изворима назива *Манастир Светог Стевана Ишкилановића,* друго име *Шишатовац.* Лоцира се крај села Велика Ремета, а на подручју Гргуревачке нахије. И то први пут у попису насталом 1566/67. године.[4]

На подручју ове нахије постојало је и село Мала Ремета, а истоимено село бележи се и у Иришкој нахији, крај Врдника постоји мезра (селиште) Ремета, а земљиште под виноградима код Карловаца (Сремских) назива се Реметицом.[5] И данас овај топоним није нимало редак на подручју Срема.[6] Отуда и невоље са убикацијом свих ових ишчезлих села[7] и манастира крај њих. Утолико веће што не знамо ни тачне границе појединих нахија које су се, уз то, временом још и померале.

Манастир Ремата, на подручју Гргуревачке нахије, у попису из 1546. године, идентификован је као Шишатовац[8], а манастир Реметица, у Иришкој нахији (у истом попису), као Мала Ремета,[9] а овако ће је звати и сви касНији турски пописи.[10] У нашој, недавно

[1] Детаљно: Рад. Грујић, *Духовни живот,* у: *Војводина,* I, Нови Сад 1939, 358—60; Влад. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* САН, Београд 1950, 350—52; Воj. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира, касносредњовековне црквене грађевине,* Матица српска, Нови Сад 1984, 93—100.

[2] Године 1540. издаје се дозвола за оправку неколико манастирских ћелија (Ил. Руварац, *Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке за годину 1892,* Нови Сад 1892, 11.

[3] О овоме детаљно: *Војводина,* I, 217, 409—10, 435—38; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска расправа),* Народни музеј Смедерево, Смедерево 1965, 158.

[4] Bran. Đurđev, *Prodaja crkava i manastira za vreme vlade Selima II,* Godišnjak Društva istoričara BiH, IX, Sarajevo 1958, 243.

[5] Br. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, 103, 99, 243, 258, 171.

[6] Д. Поповић, *Срби у Срему до 1736/37, Историја насеља и становништва,* САН, Београд 1950, вид. регистар.

[7] Названих, очигледно, по еремитима--павликинима.

[8] Đurđev, *Prodaja...,* 242, нап. 11 и 15.

[9] Тур. Küçük Remeta.

[10] Đurđev, *Prodaja...,* 242, 244; Истанбул, Архив Председништва владе (BBA), Tapu defter No 571, 150; Tapu defter No 673, 75.

http://www.balkaninstitut.com

изишлој књизи посумњали смо у прву идентификацију, а другу без резерве прихватили[11] учинивши тако две грешке. Пажљивом анализом свих топонима, које нуде турски пописи, сада смо склони тврдњи да је у првом случају ипак реч о Шишатовцу, а у другом о манастиру Велика Ремета. Зашто? Па доследно бележење манастира Ремете, касније Шишатовца, уз село Велика Ремета[12] — од 1566/67. уз ово село[13] лоцира се и манастир Петковица односно Света Петка[14] — наводило би на закључак да је ту ипак реч о Шишатовцу. Што се тиче другог манастира,[15] најпре се назива Реметицом, а затим Малом Реметом — а истим именима називају се и села, односно село крај којег се налази — засад бисмо само остали на тврдњи да је ту ипак реч о манастиру Велика Ремета.

Прва вест о манастиру Шишатовцу, у већ наведеном попису из 1546. године, сасвим је штура. Убележен је само годишњи приход од њега у износу од 100 акчи.[16] Две деценије касније укупан приход од манастира попеће се на 650 акчи, с тим што је у међувремену — у попису који засад није познат — износио 500 акчи. Будући да је то време познате „продаје цркава и манастира“ („време љуто и прискрно“ — како је забележио непознати летописац), сачуван је и опис манастирског имања. Опис, међутим, није у оној мери прецизан колико бисмо то желели. Наводе се само виногради, баште, ливада и њиве чије су границе, казује се даље у попису, уписане у хуџетима (судским одлукама) и темесуцима (потврдама) које поседују калуђери. Толико. Употребљава се само облик множине (осим код ливаде).[17] Исти попис сведочи, такође, у одређеној мери и о привредној активности манастирског братства. Помињу се, наиме, ушури и дажбине на вино, житарице, ситну стоку (овце и козе) и кошнице, уз друге које се поимснично не наводе. За целокупно имање, као и зграде[18] на њему плаћено је, на име тапијске таксе, 26.000 акчи царској благајни.[19] Што, такође, посредно сведочи о величини и значају манастира. Истакнимо да је највећи износ, 32.000 акчи, платио манастир Крушедол.[20]

Ни следећа два турска пописа, из 1578. и 1588—95. године, не додају ништа ново оном што већ знамо. Нов је само паушални годишњи износ на име ушура; пење се, најпре, на 750 акчи,[21] а затим чак на 1.000.[22] Сазнајемо, такође, да је откуп исплаћиван у ратама. Последња је, чини се, исплаћена 1578. године, а износила је 4.000 акчи.[23] О том постепеном откупу имања (а друкчије није могло ни бити) сведочи и неколико сачуваних турских признаница.[24] Додуше, њихов текст најчешће није баш сасвим јасан — реч је о регестима турских докумената преведеним својевремено на немачки, а недавно и на српски језик[25] — па тако остајемо у многим недоумицама. Најпре, није јасно да ли је реч о куповини нових имања или о откупу. Једино се из документа,

[11] О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Историјски институт, Београд 1984, 205.

[12] Đurđev, *Prodaja...*, 243, нап. 15; McGowan, *Sirem Sancagi*, 105; Tapu defter No 571, 150; Tapu defter No 673, 75.

[13] Тур. »der kurb-i karye-i Büyük Remeta«.

[14] McGowan, *Sirem Sancagi*, 105—106.

[15] А то ће бити предмет нашег будућег рада.

[16] Đurđev, *Prodaja...*, 242.

[17] За разлику од овог пописа, употреба броја ових именица није доследна у пописима насталим касније. Ипак, вероватно је ту увек реч о множини.

[18] Тур. binalar.

[19] Đurđev, *Prodaja...*, 243; McGowan, *Sirem Sancagi*, 105.

[20] Đurđev, *Prodaja...*, 244. Такође: M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, The Netherlands, 1985, 157—58.

[21] Tapu defter No 571, 149—50.

[22] Tapu defter No 673, 75'.

[23] Tapu defter No 571, 150.

[24] Вој. Матић, *Фрушкогорски манастири на основу турских докумената из XVI и XVII века*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, XI—XII, Нови Сад 1982/83, Но 10, 17, 18, 27.

[25] Исти, *Архитектура*, 53—4.

http://www.balkaninstitut.com

датираног са 1578/9. годином — а то је и време настанка турског пописа који региструје отплату последње (?) рате — изреком наводи да је, уз раније откупљене делове имања (баште, виногради и манастирска места),[26] откупљено још „башти", винограда итд.", а све са царском дозволом.[27] Ни у овим признаницама имање се детаљно не описује. Оно што би у њима било ново, то је помен млинова у признаницама из 1578/9. и 1590/1. године.[28] Наводи се да су купљени, уз баште, винограде и поља. Нама се чини вероватнијим да је у питању откуп сопственог имања, не само стога што млинови као важни економски објекти безмало нужно улазе у комплекс манастирских имања уопште, већ и због финансијске немоћи манастира да у време, када мора да исплати огромне своте новца за откуп постојећег имања, нађе средства и за куповину нових. Постоји, додуше, и могућност да се до млинова дошло и путем завештања и поклона.[29] О млиновима говоре и два, не баш јасна, документа из XVII века. У првом, из 1636/7. реч је о продаји једног млина, који је био у поседу Јудуфа, сина Абдулахова, неком попу Лазару (за 770 акчи),[30] а у другом, из 1661/2. калуђери Шишатовца траже, у својој тужби, „да се сину неког Хасан-паше не само забрани да другоме прода млинове, које су они одавно откупили за новац и који су били у њиховом поседу, већ и да се ствар испита и да се речени млинови врате законитим власницима",[31] тј. калуђерима.

Да ли је заиста реч о старом поседу („одавно откупили за новац"), или само покушавају да имање одбране од грабљивих турских феудалаца, тешко је поуздано рећи. Судећи по опису Шишатовца из 1753. године воденица је укупно било четири и лежале су „на потесу лежимирскому".[32] У селу Велика Ремета, крај којег је манастир лоциран, забележена су, 1566/7. године, двојица калуђера; један од њих, Херак, имао је, у синору села, и своју њиву.[33] Да ли је реч о манастирским метосима? Или само о идиоритмијској организацији манастира? И још једно питање. Шта рећи о месту и улози овог манастира у XVI веку? Поред високе откупне цене (12.000 акчи) и високе годишње феудалне ренте (кретала се од 750 до 1.000 акчи), о значају манастира Шишатовца и његовом релативно добром материјалном положају сведочи и неколико оскудних домаћих вести. Не задржавајући се на манастирској ризници,[34] истакли бисмо да је у другој половини XVI века ту преписано неколико црквених књига,[35] а негде у XVI или XVII веку монах Симеон читао је овде причу о Варлааму и Јоасафу.[36] И једна вест друге врсте говорила би, посредно, о богатству манастира. Године 1588/9. калуђерима су били украдени (и враћени) један коњ и дванаест волова.[37]

У турским документима XVII века у неколико наврата говори се о манастирском рибњаку. Назива се *Икалова, Искалова* и *Вакалова*, а налазио се у области Баноштора, тачније, између Баноштора и Сусека. Од ког се времена

[26] Уз већ наведене винограде, баште, ливаду и њиве помињу се, у попису из 1566/67. приликом другог набрајања у тексту, и манастирска места — »manastirlerin yerleri« (McGowan, *Sirem Sancağı*, 105).

[27] Матић, *Фрушкогорски манастири*, No 18. И у једној домаћој вести из 1699. помињу се само виногради и др. (М. Николић, *Три документа из Марсилијеве заоставштине у Болоњи*, Miscellanea XI, Београд, 1983, 47.

[28] *Исто*, No 17, 27.

[29] М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766)*, Београд 1965, 138—39.

[30] Матић, *Фрушкогорски манастири*, No 52.

[31] *Исто*, No 75.

[32] Дим. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Ср. Карловци 1903, 157.

[33] McGowan, *Sirem Sancağı*, 103—104.

[34] Што је предмет посебног рада.

[35] Фр. Миклошић, *Извештај о фрушкогорским манастирима 1772. године*, Старине ЈАЗУ, VIII, Загреб, 1876, 13; С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Споменик САН, CI, Београд 1901, 31—80.

[36] Петковић, *Збирка*, 52; Руварац, *Опис*, 154; *Војводина*, I, 429.

[37] Матић, *Фрушкогорски манастири*, No 24.

http://www.balkaninstitut.com

овај рибњак налазио у поседу манастира? Први, сасвим сигуран помен био би онај из 1666/7. године. Калуђерима се издаје потврда (а све вести о рибњаку дугујемо, заправо, споровима које су они око њега имали с локалним турским властима) да за годишњу таксу, у износу од 600 акчи, не смеју бити узнемиравани, ни од скелеције код Баноштора ни од других, у свом поседу.[38] Неколико година касније, а опет поводом спора са скелецијом — тражио је нове дажбине и, чини се, чак претио да ће рибњак доделити другоме — утврђује се „на основу њихових хартија о земљи и према садржају фетве..." да они „поседују ову бару као власништво".[39]

Невоље је правио и поседник тзв. Вакаловачког поља тражећи годишњи порез од 600 акчи. Судским хуџетом из 1683/4. године утврђује се — а на основу признаница којима калуђери располажу — да они ту суму и даље исплаћују закупцу скеле у Баноштору.[40] С овим спором треба, нема сумње, довести у везу и ферман султана Мехмеда IV (1648—87), који није поуздано датиран.[41] Вероватније је да је из шесте деценије XVII века.[42] Наведене турске вести, како се види, не дају одговор на питање од ког времена манастир располаже овим рибњаком. А са овим питањем, опет, отвара се још неколико нових.

Али, пођимо редом. У пољу села Сусека и данас постоји потес Вакалова,[43] који свакако треба повезати са поседом Акал деспотице Јелене (из 1520).[44] Године 1546. уз рибњак Акалова (и Ирвеница) уписује се (али се с њим не доводи у везу) и манастир, оба уз Баноштор.[45] За овај други се и изреком казује да се налази у близини ове вароши (оба доносе приход од по 100 акчи годишње).[46] И име *Рикала,* у хуџету из 1549. године, без тешкоћа бисмо прочитали као Акал(а). Реч је о дозволи калуђерима манастира да репарирају ћелије које су и раније настањивали.[47] У турском попису из 1566/7. године уписан је, овог пута крај Сусека, рибњак Акалова чији се атар граничи са баношторским,[48] а исто име носило је и земљиште (zemin), које је служило као сеџалиште становницима села Сусека,[49] као и земин код сада ишчезлог села Корушке,[50] које се такође налазило на том простору.[51] Најзад, три турска пописа бележе, почевши од 1578. године, опет уз село Сусек, манастир Акалову.[52] Најпре се уписује само годишњи приход од овог манастира у износу од 100 акчи (на име ушура и ресмова),[53] а затим се наводи да манастир поседује виноград, башту и ливаде, уз опис граница манастирског имања.[54] Годишња дажбина је овог пута двоструко већа.[55] Оба пописа бележе, такође, земљиште Акалову (сеџалиште је села Сусека и Корушке са приходом од 300 односно 800 акчи) и државни (мири) рибњак Акалову (уз Ирвеницу) код поменутог села (са годишњим приходом од 1.200 акчи).

Да ли је ту реч о некадашњем поседу деспотице Јелене са манастиром и одговарајућим економским објектима (па и рибњаком) на њему? Манастиру који је био повремено, а после 1614. године

[38] *Исто,* No 82.
[39] *Исто,* No 84.
[40] *Исто,* No 106.
[41] *Исто,* No 49.
[42] Упор. *Исто,* No 63.
[43] Поповић, *Срби у Срему,* 105.
[44] *Исто,* 36.
[45] Упор. Đurđev, *Prodaja...,* 242, нап. 9.
[46] BBA, Tapu defter No 437, 136—37.
[47] Матић, *Фрушкогорски манастири,* No 53, нап. 7, No 55, нап. 15.
[48] Уз Ирвеницу (као и раније), чије читање не мора бити тачно (McGowan, *Sirem Sancağı,* 41).
[49] *Исто.*
[50] *Исто,* 186.
[51] Поповић, *Срби у Срему,* 74, 117, 39, 55, 105.
[52] У сусечком пољу један потес се назива Црквина (Поповић, *Срби у Срему,* 105).
[53] Tapu defter No 571, 32—3.
[54] Од манастира иде до Карапата, одатле до Чворнице(?), па до илочког пута, одатле до Цветкове куће, па до Црне Реке (Ak su) и одатле до реке Дунава! (Tapu defter No 673, 31; Поповић, *Срби у Срему,* 105).
[55] Tapu defter No 673, 31—2.

http://www.balkaninstitut.com

сасвим напуштен? И у каквој је, најзад, вези био овај ишчезли манастир, од кога се ни име није сачувало, са манастиром Шишатовцем?

Манастир Акалова датира, несумњиво, као и остали сремски манастири, из предтурског периода. Вероватно је најпре био католички. Његово повремено непомињање у изворима не мора нужно значити да је у тим временима био и напуштен, али после 1614. он сасвим сигурно ишчезава. Да ли су његови монаси, напустивши га, из ко зна каквог разлога, потражили уточиште у манастиру Шишатовцу придодавши му нешто и од свог имања, рибњак Акалову, на пример? Или су калуђери Шишатовца дошли до овог рибњака једноставно куповином? Или је, рецимо и то, Акалова можда била филијала Шишатовца?

Сва ова питања засад свакако остају без одговора. У домену претпоставки је и наше домишљање да је рибњак Акалова могао бити део имања истоименог манастира.

Неоспорно је, међутим, да овај рибњак улази, у XVII веку, у састав шишатовачког имања. И из једне турске наредбе, датира из 1660/1. године, сазнајемо да Шишатовцу припадају „и место ван граница поменутог манастира", а за целокупно имање годишњи данак износио је 500 акчи.[56] Познати опис фрушкогорских манастира из 1753. године региструје такође овај рибњак: „сеј манастир имјеет једину риболовнују бару зовому Крушку,[57] близ Дунава, између села Баноштра и Сусека, и в привилегији јест именована".[58] Не знамо у којој привилегији, пошто их је било више.

Зна се, такође, да су у XVII веку у манастиру, у неколико наврата, вршене поправке. Године 1617. дозвољава се калуђерима да поправе (репарирају) свој бунар, као и да изграде амбар за пшеницу.[59] Године 1634. Турци су издали дозволу за обнављање до темеља порушеног манастира.[60] На поправку манастира, на једном месту назива се старим и оронулим, односе се четири турска документа (из 1640/1, 1647. и 1653/4. године).[61] У последњем се истиче да је у питању „горњи део цркве" — очигледно кров, који је оштећен у борбама са непријатељем.

У XVII веку написано је у Шишатовцу неколико књига, а израђени су, опет за потребе манастира, сребрна ручка овог манастира, кадионица, петохлебница и ћивот манастира Шишатовца. Манастир је посетило и неколико највиших црквених великодостојника.[62]

Аустријски попис, сачињен по одласку Турака (1702. године) наводи да Шишатовачко имање чини обрадива и запуштена земља, обрађени и запарложени виногради, сенокоси и пашњаци у укупној површини од 1.138 југера (јутара).[63]

Доста су оскудне и турске вести о имању манастира Петковице,[64] филијале Шишатовца.

Петковица је, како је то већ у науци истакнуто, старија од њеног првог помена, који пада у 1552. годину.[65] Висока цена откупа, 12.000 акчи, и високи износ дажбина — у време турског пописа из 1566/7. године попео се од некадашњих 100 на 550 акчи — сведоче, недвосмислено о његовом релативно добром материјалном положају. И не само то. У попису се изреком истиче да се манастирске зграде налазе у рукама калуђера од времена царског освојења и да их сами (калуђери) нису градили. Као и код Шишатовца, и овде је реч о манастиру који је сасвим си-

[56] Матић, *Фрушкогорски манастири*, No 72.
[57] Ово име носи данас један потес у сусечком пољу (Поповић, *Срби у Срему*, 105).
[58] Руварац, *Опис*, 160; Миклошић, *Извештај*, 13.
[59] Матић, *Фрушкогорски манастири*, No 43.
[60] *Исто*, No 95.
[61] *Исто*, No 53, 54, 58, 63.
[62] *Исто*, No 95.
[63] T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Spomenici o Slavoniji u XVII *vijeku* (1640—1702), II, JAZU, Zagreb, 1891, 303.
[64] Најдетаљније: Матић, *Архитектура*, 181—91.
[65] *Исто*, 181.

http://www.balkaninstitut.com

гурно сагрђен пре турског освајања Срема. У време наведеног пописа манастирско имање сачињавали су: виногради, баште, ливаде и њиве[66] чије су границе уписане у хуџетима и темесуцима, које поседују калуђери.[67] Поименично се помињу ушури и дажбине од вина, житарица, ситне стоке и кошница.[68] Слично стање региструју и два каснија турска пописа, с тим што су се годишња давања манастира попела, у међувремену, на 650 односно 800 акчи, а 1578. исплаћена је ваљда и последња рата на име тапијске таксе у износу од 3.000 акчи.[69]

Према сачуваном запису на зиду цркве, трудом игумана и манастирског братства изведено је, 1588. године, осликавање унутрашњости црквене грађевине, а сагрђена је и трпезарија.[70]

Манастир је у XVII веку био запустен, па му је чак запретила и опасност од насилног рушења. Током XVIII века поново је оживео.[71] Његово имање, међутим, као да је сасвим било укључено у шишатовачко, јер извори о њему ћуте. У познатом аустријском попису фрушкогорских манастира из 1702. године овако се описује источна граница шишатовачког имања: „... meta Briezt na Petkovaczku livadu preko међе na livadu Sisatovaczku...[72] Пола века касније забележена је, на западу, хумка Петковац,[73] а и данас потес Петковица подсећа на некадашње имање истоименог манастира.[74]

УДК 949.711.3(094):348.042(094)

[66] Када је реч о броју наведених именица у каснијим турским пописима, нема доследности у њиховој употреби, чак ни у једном истом попису. Њихово навођење овде идентично је са оним које се односи на имање манастира Шишатовца (у истом попису).

[67] Као и код манастира Шишатовца.

[68] Đurđev, *Prodaja...*, 243; McGowan, *Sirem Sancagi*, 105—106.

[69] Tapu defter No 571, 150.

[70] Матић, *Архитектура*, 181—82.

[71] *Исто*, 182.

[72] Smičiklas, *Dvijestogodišnjica*, II, 303.

[73] Руварац, *Опис*, 160.

[74] Поповић, *Срби у Срему*, 117.

http://www.balkaninstitut.com

КУЛТ СВ. СТЕВАНА ШТИЉАНОВИЋА КОД СРБА У БАРАЊИ И СЛАВОНИЈИ

Радослав Павловић

Моме оцу

У одређеном раздобљу XVI века, када се у Барањи и Славонији, међу православним Србима, јавља култ Св. Стевана Штиљановића, последњег деспота српског, народ српски више нема ни једне слободе и, у исти мах, остављен је без основних права, осим права да се бори против Турака. Он је захваћен кошмаром сеоба и бежанија на север, сабијајући се око великих равничарских река, посебно Дунава, који ће у целом XVI веку проносити своје равнодушне воде „кроз сред сриједе српског народа, те тако једна половина српства бијаше под Турцима, а друга под угарском влашћу". Српски народ се испред Турака склонио у Угарску као код својих суседа, али никако као робље. „Прешао је да скупа са Мађарима брани своју отаџбину од Турака. Кад ми кућа изгори, куда ћу него к сусједу да се склоним?"[1]

Широки слојеви народни су, упркос свему, сачували један чудесан однос према својој прошлости, израженој махом у својим успоменама и у успоменама које је црква склонила, сачувавши у том нашем страшном, тамном, неодгонетнутом шеснаестом веку немањићку идеологију и непрекинуту психолошку везу са старим, остављеним просторима. Бацан у вртлоге уништења између турчења, унијаћења и римокатоличења, хунгаризације и германизације, српски народ је кроз побожне култове о својим светитељима снажно и стварно потврђивао своје даље историјско постојање, свој даљи историјски континуитет, своју племенску особеност, способност душе да и у стравама робовања изрази своје стваралачке моћи.

Стеван Штиљановић је рођен у Паштровићима, у Витов долу, парохији бечићкој,[2] а умро је у Барањи, у тврдом граду Шиклушу, и сахрањен на брду Ђунтиру, поред самог града, око средине XVI столећа. У том размаку провео је свој живот у непрестаном сељењу преко Херцеговине, Босне, Хрватске, Срема, Славоније и Барање, стално у борбама против Агарјана. Најкраће је боравио у Барањи, али му је она дала последње пребивалиште у недрима најлепшег видика који се с ћувика Ђунтира растаче по равници.

[1] Прота Манојло Грбић, Говор у седници Српско-православног народног црквеног сабора 11. новембра 1892, Српски Сион, год. III. бр. 18, Нови Сад 1893.

[2] Предраг Ковачевић, *Паштровићи*, Котор 1971.

http://www.balkaninstitut.com

Наша научна историографија је често подвргавала своме сечиву животни пут овога Паштровића, вајкајући се што јој није било могуће одредити чврста, хронолошка упоришта за распевани народни култ, за свету повест забележену у нашим словима, у старој листини на олтару шиклушке цркве. Али, ако научна историја барата само оним чињеницама које нису пропале у ватри историје, „за народни летопис нема незнаних јунака. Баш као што тамо горе Бог познаје све јунаке."[3]

Стеван Штиљановић се у нашој историографији означује као мали, незнатни властелин у првим деценијама XVI века. Нису ретке ни сумње да је уопште постојао; нису ретка ни омаловажавања. Међутим, извесно је да је ипак свој неспокојни живот у Срему, Славонији и Барањи прокорачао као „агилис", тј. као потпуно слободан човек[4] кроз нетрпељиву угарско-хрватску средину. Утврђено је да га нема у жалосним обрачунима појединих српских великаша који су се истребљивали, час уз Запољу, час уз Фердинанда Хабсбуршког. Нема ни говора да је икада војевао под папском заставом. Борио се на Фердинандовој страни само против Турака, не учествујући у угарском грађанском рату. Али то нису била фратарско-феудална шенлучења којима су се Османлије подсмевале растерујући угарске плаћенике и њихове савезнике по панонској равници. Штиљановић је, међутим, 1543. јуначки бранио Валпово пуна два месеца. „Јуначство Валповчана толико је задивило великог султана, да је храбре јунаке помиловао и обрекао им велике плаће, ако на његовом двору остану."[5] Храброст валповачке одбране била је толика да су Турци били уверени да су браниоци — полудели.[6]

Изумирањем лозе Бранковића, српски народ у Угарској је са пуно самосвести одбио да призна Ивана Бериславића, туђина и римокатолика, за свога деспота, без обзира на вољу угарског краља. Он је, природно, упро поглед у Стевана Штиљановића који се већ раније, по Срему, истакао у борбама против Турака и чији је углед међу угарском властелом надмашивао звање кастелана, иако му секташки затворено феудално друштво није отворило врата у своју средину. Можда је и то један од разлога што се у аналима и хроникама римокатоличко-угарске аристократске олигархије није могло наћи довољно места за спомен на човека обичног по пореклу, без обзира на његове несумњиве заслуге у борбама против Турака. Али је он, по свему судећи, био један од ретких који је у угарско-хрватском хаосу, после Мохачке битке 1526. и после срамног ћесарског пораза код Горјана 1537, прибрано продужио борбу за одбрану Славоније, од Валпова до Вировитице. После већ поменуте одбране Валпова 1543, Стеван Штиљановић је прешао у Шиклуш, у Барању, где је убрзо умро.

*

Особеност српско-православног култа о Стевану Штиљановићу, створеног у XVI веку на равницама Барање, Славоније и Срема, на винородним обронцима плодних, благословених брежуљака чија се подножја претакају у бескрај ливада и ритова, садржана је, пре свега, у до сада неподвученој чињеници да овај култ није поникао ни развио се у српској феудалној средини. У годинама његовог расцветавања у Барањи и Славонији нема српских властелина. Нема ни високих црквених прелата. Постоји само манастир у Ораховици, скривен у дубини планине и заклоњен прастарим кестеновима, као велико светилиште и ходочасничко поклонство Срба с једне и друге стране Драве. И

[3] Исидора Секулић, *Стјепан Митров Љубиша*, ЛМС, год. 142, књ. 398, св. 5, Нови Сад 1966.

[4] Душан Ј. Поповић, *Војводина у турско доба*, у: *Војводина 1 Од најстаријих времена до Велике Сеобе 1690*, Нови Сад 1939.

[5] Радослав Лопашић, *Два хрватска јунака*, Загреб 1888.

[6] Вилко Цуржик, *Тристо година ослобођења Валповштине*, Валпово 1987.

http://www.balkaninstitut.com

постоје српски сељаци уплашени победничким походима Турака, обузети грчевима страха испред оних који су и мртве „шизматике" вадили из гробова да би их спаљивали, ускомешани у неизвесностима сеоба и бежанија које су остале без имена и без својих хроничара, јер их нису преводили феудални и црквени угледници.

Тај прости народ сељака, уз самопрегорно бдење ситних свештеника и сиромашних монаха, створио је култ о Св. Стевану Штиљановићу. Зато је то, у првом реду, култ о људској доброти, о доброти човека, о његовој штедрости и милосрђу, који је у годинама великих смутњи и болештина, после свирепо угушених сељачких буна, после угарске погибије код Мохача 1526, па после у покори грађанског рата, у године похаране и опљачкане и јалове, отворио своје житнице и спасао од глади и беде народ српски и несрпски. А добра дела човекова увек су била први и најважнији услов за ореол светитељства. То је срж свих сказања о Св. Стевану Штиљановићу.

Зато што је тај култ створио прости народ, он је, пре свега, искрено побожан, дубоко православан, веома стваран у својим описима. Чак ни према Турцима није искључив у оној мери у којој би се могло очекивати. Овај српски светитељ је, изгледа, једини у чијем животу није било чуда, јер их није ни чинио; он се за живота није предавао подвижништву, нити је кроз чудесна виђења био у вези с наднаравним светом; нити му је земаљски живот протекао у посебним страдањима за веру; нити је ма шта учинио што би за обичне људе било тајанствено и тешко приступачно. По кончини својој никоме се није јављао у сну да би прекорео живе што су га забораву предали. Стеван Штиљановић је једноставно у српском народу Барање и Славоније упамћен као добар човек. Главне врлине су му биле чисто хришћанске — смерност, дарежљивост и милосрђе. Народ му није одрекао ни воинство, ни велику храброст

Коначно, његова доброта је опевана и у *Служби светом кнезу Стевану Штиљановићу*, коју је написао „непознати Шишатовчанин" непознате године. Као и у *Повесном* и *Похвалном слову*, и у *Службу* су преузете појединости из култа, из распрострањеног народног веровања. У ствари, усмена народна казивања су у *Служби* добила уметнички и поетски облик заоденут у црквени слог и лексику. С обзиром на већ поменути учинак његових добрих дела у српском православном свету није, случајно што служба одмах, у првој стихири, управо и почиње тим наглашавањем да му је живот био „добродетељен" и да га је „разумно" проживео. Као да се скромни, непознати песник трудио посебно да покаже и заувек од заборава спасе да је светитељ дом ништима отварао, да је житнице за друге расточио, да је наге оденуо...[7]

И још нешто што је од значаја: служба у његов спомен недвосмислено је одредила његов историјски и идеолошки лик — он је, пре свега, „нада часна и мудрост православна", учењем православним поучаван, њему се „српска црква весели", зато што је и он као „Симон преподобни" и „Сава свештени" стуб непомичан и потпорањ крепки те исте цркве, његову мисао никаква бура светског комешања није могла поколебати...

*

Благородна повест о Св. Стевану Штиљановићу је, судећи по свему, најпре стасала у Барањи. То је разумљиво. У њеним ојађеним недрима пронађено је његово нетљено, миомирисно тело у блиставом орнату, што је одмах ту, на самом Ђунтиру, све присутне занело побожним доживљајем хришћанског светитељства. И одмах је одатле богоугодни глас о светитељу, о посвећењу последњег деспота српског, полетео широким сељачким путевима и великим

[7] Непознати Шишатовчанин, *Служба Св. кнезу Стефану Штиљановићу*, у: *Србљак*, књ. III, Београд 1970.

http://www.balkaninstitut.com

рекама на север, у угарске просторе у којима су Срби живели, на запад међу славонске Србе, па низ Дунав и Саву, преко Бачке и Срема, одакле су непрестано извирале турске ордије. Низ те путеве, воловским колима, превезено је деспотово дело у Шишатовац. На тим истим путевима смениће се у току XVI и XVII века неколико разних господара и вера, што ће проузроковати кобна етничка разбијања, нарочито у Барањи. До почетка XVIII века Барања је била у средишту ондашњих најзначајнијих збивања и ратова између европских војски и Турака. Почетком XVIII века, после страве која је протутњала са Ракоцијевом буном и, потом, густим откосима куге, Барања се преселила на споредне странице српске историје у Војводини. Није било друкчије ни са Славонијом.

Шишатовачки калуђери нису морали измишљати „у мистичној сфери манастирске побожности" узроке о брзо створеном и раширеном култу Стевана Штиљановића. Било да је поникао још за мукотрпна живота деспотова, било одмах после његове смирене смрти, извесно је да је та света повест створена у најдраматичнијем раздобљу српске историје у овим крајевима, у неспокоју потпуне напуштености и усамљености. Преко крајева у којима су се Срби отимали за живљење, хитали су хабсбуршко-мађарски поклисари пут Цариграда, да измоле од отоманског султана бар примирје, ако не мир, за сопствени предах и спас. „Шта рекоше ти Срби тим Фердинандовим посланицима и пратњи њиховој, кад су разумели куд иду, и ради чега они иду у Цариград? 'О, Боже, — рекоше им ти Срби или српски старци — о, Боже, ми смо се вазда уздали да ћете нас ви ослободити; али ето сада идете и ви, да се турском цару поклоните. Видимо већ да ће турски цар да завлада целим светом. . .'".[8]

Основна садржина култа — дељење хране и спасавање становништва од глади и беде — истоветна је у свим познатим писаним и усменим облицима, па је као таква распростртa по Барањи, Славонији и Срему. Наравно, на ту основу, овисно од краја и прилика, надограђиване су бројне појединости као изрази разигране народне маште, веровања и сујеверја, па је управо по њима, у ходу времена, животопис о Св. Стевану Штиљановићу добио и неке хагиографске црте. Није то учинила црква ни црквени људи. Преузевши једном заувек створен култ од народа, црква га је склонила под своје сводове и сачувала до данас непромењеног, негујући га у разним српским крајевима на исти начин. Једино је у протеклом веку био наглашенији у Барањи, на Ђунтиру, јер је ту добио наглашене родољубиве особине.

И у Паштровићима, и у Барањи, Стеван Штиљановић је својом добротом и милосрдношћу ублажавао невоље свога народа, он је „својијем приходом помагао сиромашнима и задужбине градио", приповеда Стефан Митров Љубиша у *Скочидјевојци*.[9] Када се хтео иселити због Млечића „још му је селидбу пријечила љута глад што је народ морила. Недаћа и скупоћа осиромаше пук и оставе га без хљеба. Проспе кнез благо у новцу и житу, довезене из Пуље пуних бродова ржи и јечма, разда сиромасима у милостињу и живијема на вересију без добити, и сав је дан дијелио убогима жито, нити би ручао ни обједовао док не би свако чељаде добило одређену мјеру. Своје мучне млине уз бечицку ријеку раствори свијету да меље без ујма . . ."

Одлучивши се да напусти своје Паштровиће, Стеван Штиљановић је, невољно и с тугом, окупљеном народу рекао да одлази зато да „видим како је осталој нашој браћи по Херцеговини, Хрватској и Сријему". У његовом опрош-

[8] Иларион Руварац, *О пећким архијепископима и српским патријарсима од Макарија до Арсенија III (или од 1557—1690)*, Истина, год III, бр. 6, Задар 1888

[9] Ст. Митров Љубиша, *Приповијести црногорско-приморске*, Београд 1924.

http://www.balkaninstitut.com

тају титра бол што му, најпре, више нема останка и, потом, ни повратка, а немир и стрепња су му згрчили душу над оним што оставља. „Остављам вам своју успомену. Браните је од потворе и злобе. Чувајте обичај и народност као очију зјеницу", говорио је својим саплеменицима и опроштај завршио опорим, старозаветним речима: „Настатиће времена тамна и крвава да ће се многи одрицати мајчина млијека. Благо оному који у таквом метежу не изгуби свијест свога племена и величанство свога имена... Највише пазите да судите пуку неумитно, и да се не натијецате ко ће кому бити виши господар, но узданији брат. Ако будете овако радили проћи ће зло турско и млетачко, и ви ћете остати. Сав се народ даде у лелек и плач."

Ето, тако је испраћен Стеван Штиљановић из свога родног крша, са обале морске, са Дробних пијесака на којима се од памтивека делила паштровска правда и суданија.

Љубишин опис глади и невоља у Паштровићима, заснован на паштровском предању, затим зборовања и договарања Стевана Штиљановића као кнеза паштровског на Дробним пијесцима, уочљиво је сличан његовом чину и беседи изреченој народу српском на брду Ђунтиру. То вековно барањско предање и упориште пред туђином у властитом постојању први пут је, судећи по свему, забележено и обнародовано у новосадској Даници за год. 1868, а под уредништвом Ђуре Поповића-Даничара. Објављено је под насловом *Шта причају барањски Срби о Стевану Штиљановићу*. Потписано је са Ј. П. Шиклошанин, што је очигледно сакривено име неодгонетнутог писца, највероватније грађанина Шиклуша.

Утисак је да се непознати барањски приповедач просто трудио да своје кратко слово сведе на огољену окосницу чистог садржаја. Или, што је још вероватније, тај се незнанац свео на обичног казивача без Љубишине снаге у изразу и чувству. У равномерном, стишаном причању казује се како је Стеван Штиљановић, склањајући се од Турака, од угарског краља добио град Шиклуш „у коме је Штиљановић неколико година мирно поживио". А кад је банула, због Турака, љута глад, кад су Барањци почели од „глади зло страдати, Стеван Штиљановић позове народ у град, отвори своје житнице и раздели своје жито и осталу многу рану народу, а од сваког узме писмено, колико му који има о новој жетви вратити. Тако се спасе народ од велике невоље, пак је задовољно чекао нову жетву, која ће му дати ране за другу годину и да се може Штиљановићу одужити."

Али, нова жетва је страшно подбацила због неродне године „да ни спомена није могло бити од повраћаја зајма. Кад то виде Штиљановић, сазове око Митрова дне сав народ на Ђунтиру (мало брдо близу Шиклоша). Народ се искупи и дужници све су црвенели од стида, када Штиљановић међу њи дође, јер нису знали, шта ће му рећи, кад му нису могли вратити дуг свој. У место свега говора Стеван Штиљановић на велико чудо свачије да прво и усред народа ватру наложити. Онда се окрене и изговори му речи тако милостивне, да су сви плакали, на последку узме од слуге свога бреме артије, дигне га више ватре и рекне: Ево, браћо моја, она свеза која је мене за вас као дужника везивала — ја је бацам у ватру, нека је нестане, и с тиме одрешавама вас од дужности ваше."

Уочљива сродност паштровског с барањским казивањем свакако да на одређени начин илуструје неуништиво путовање овога култа с краја на крај земаља у којима су Срби живели. Али, с друге стране, не искључује могућност да је паштровска верзија о добрим делима овога светитеља добила у Барањи своју коначну култну форму, зато што се Барања непрестано пунила српским сеобама и бежанијама. Зар је невероватна претпоставка да је до ње допрла и нека безимена, незаписана паштровска сеоба? Кад год се говори о немирним покретима Стевана Штиљановића, од

http://www.balkaninstitut.com

Паштровића до Моровића, па од Моровића до Ораховице у Славонији и Шиклуша у Барањи, увек се подвлачи да је са њим ишао и народ. Према једном запису Стевана Герлаха од Толне, дворског свештеника цара Максимилијана, чак је и сам Стеван Штиљановић са својим Паштровићима населио у Барањи градић Сечуј са околином 1508. године.[10]

Барањска прича се наставља даље, равномерно и монотоно, без великих и патетичних призора типичних за народни доживљај, као да није светитељско житије. Пошто је народ спасао од глади и беде, ослободивши га великодушно и несебично дуговања, Стеван Штиљановић је наставио и даље да чини добра народу, „али за мало, јер за кратко време он умре на велику жалост целога народа. На самрти наручио је да му се тело сахрани на Ђунтиру, како му не би могли тело Турци нагрдити. По његовој жељи тако и учине. У то су Турци под Мухач дошли, Мађаре победили и целом Барањом овладали. У Шиклушу намести се један паша."

Очигледно да се приповедач Шиклошанин труди да избегне у садржају све оно што би битније одударало од могућег и истинитог. Али, у наставку га је сам садржај понео у нешто живахније казивање, у необичност, ван рационалистичког приступа. „Једно вече" — наставља се прича побожних Барањаца — „седио паша на граду и разгледао красан предео шиклошки, кад у један пут опази на Ђунитру светлост, као кад би тамо стотинама свећа горило. У паши се пробуди љубопитство и одмах заповеди, да коње оседлају, па са неколико момака одјаше на Ђунтир. Свеће се непрестано видише, све док паша са пратњом не дође на врх брда, а онда нестаде их, као да их когод руком однесе. Паша се врати рекавши својим слугама, да ће сутра у то доба опет вребати. Те његове речи чује једно пастирче, које у трави наблизу лежало, па чим паша оде, пожури се у варош и каже свештенику шта се збило. Свештеник одма дозове још неке привржснике Штиљановићеве и договори се са њима, да то вече што раније ископају Штиљановића и да га однесу у који најближи манастир на сахрањеније."

Видљиво је да у садржају нема никаквих нејасности, па и када је реч о светлуцању свећа на Ђунтиру. На такву појаву, као нешто могуће и познато у егзактним наукама указао је пре више од двадесет година и Л. Павловић, па се према томе ни о овој појави не може говорити као о чуду.[11] Али, народно предање, у казивањима барањских и славонских Срба, не би било оно што је да у њега није унесена драматика кроз коју је народ сам илустровао своју сопствену коб свестан ње као такве и последице због ње. То је онај потресни и узбудљиви сусрет два брата — мртвог деспота српског Стевана Штиљановића и живог паше турског, шиклушког заповедника, Амир-паше. Јер када је деспотово нераспаднуто тело извађено из гроба на Ђунтиру, у низу чудесних збивања, почев од снажних коња који не могу да помере кола с ћивотом, преко калуђерских и народних молитава и литанија и других катарзичних сцена, драматика достиже свој врхунац у тренутку када Амир-паша, по некој колајни на мртвом деспоту, препознаје да му је то рођени брат! И од тог часа све је судбински развезано — паша се договорио са српским патријархом да се Штиљановићево тело пренесе у Шишатовац и коњи су кола повукли...

И од тада Шишатовац је постао слава српска и православна.

Тај чудесни сусрет два брата — мртвог и живог — наглашенији је у славонско-барањском приповедању, док је у, условно речено, сремској верзији реч само о Штиљановићевом рођаку који је као „потурченик" дошао у Срем с једном турском провалом. Али је та сремска верзија инсистирала на нечему чега код Барањаца нема. „До јега су", веле

[10] Дим. Јанковић, *Сечуј некад и сад*, Српски Сион, год. III, бр. 24, Нови Сад 1897.

[11] Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965

http://www.balkaninstitut.com

Сремци, „млоги говорили да то није Стеван. Овај је сву сумњу разбио. Познаде по оном великом прстену на десној руци Стевана...“[12]

Тај необични сусрет два брата симболизовао је, пре свега, преболну српску располућену судбину, чији су се синови борили једни против других на различитим странама, више притиснути трагиком своје стварности у свом историјском усамљеништву XVI века него сопственим убеђењима — деспот српски се борио за ћесара бечког, а потурченик српски, паша шиклушки, за цара у Стамболу! Наши аутори су то уочили. Али су пропустили да нагласе грчевиту српску потребу да се меродавним сведочењем еминентног турског угледника потврди истина да је то заиста тело Стевана Штиљановића и да се преко њега потврди сопствени идентитет о своме постојању у православљу. И уколико тај култ о последњем деспоту српском буде више оспораван и угрожаван од будимских, ђаковачких, печујских и илочких фрањеваца, утолико ће се увећавати напори српског света у Војводини и његове јерархије да одбрани свога светитеља, јер бранећи њега бранио је себе. Зато ће му, у доградњи барањског мита кроз наредни век брат бити не више Амир-паша, него највећи Србин — потурчењак Мехмед-паша Соколовић...

Напокон, култ Св. Стевана Штиљановића оспорен је, на неки начин, и у Паштровићима једном тенденциозном тврдњом Ивана Милчетића, у Шеноином *Виенцу* из 1876, који је написао како је чуо да је Стјепан Митров Љубиша „упорабио и неко хрватско рукописно дјело неког каноника будванског акопрем тога нигдје не спомиње“. Љутито, али достојанствено, Љубиша је одговорио Милчетићу још исте године у Народном листу да је паштровску грађу за *Скочидјевојку* и *Проклети кам* добио од игумана Мојсија Вукшића Убљанина. То потврђују и Љубишини савременици.

*

Кроз векове се првобитна повест о Стевану Штиљановићу богатила новим ткањима о његовом животу, о његовим исцелитељским моћима, о услишеним молитвама оних који су га на Ђунтиру, поред крста њему у част и славу, зазивали у августовским сутонима, да их ослободи зла и невоље. Али су на том истом месту, после торжественог бденија, из године у годину, српски свештеници и учитељи држали родољубиве беседе, подсећајући народ српски на оно што је био и што треба да буде.

Овог српског светитеља поштовали су, наравно, на свој начин барањски Мађари-калвини, Шокци ијекавци, печујски Раци-римокатолици и они римокатолици које су Срби називали Бошњацима,[13] поштовали су га и Јевреји. Зашто — то је предмет посебног осврта. Разуме се, то је поштовање трајало дотле док су у Барањи живели Срби. А када су Срби, као оптанти, кренули у нове сеобе у Краљевину СХС, деспотов крст на Ђунтиру остао је усамљен, иако га се сваке године сети још понеки Србин заостао у овим крајевима, или понеки из Југославије, коме су драги, стари гробови остали у селима под Ђунтиром.

УДК 235.3(=861)(497.13)

[12] К. Змеановић—Б. Позновић, *Сведоци народног предања на гробу Филипа Вишњића*, Илок 1887.

[13] М. Ћосић, *Барања, прилог познавању једне скоро заборављене српске покрајине*, Нови Сад 1923.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

ВИЗИТАЦИЈА МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА У XVIII ВЕКУ

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ЕФЕМЕРНОГ СПЕКТАКЛА

Мирослав Тимотијевић

Посећивање — inspectio, visitatio, сваког места и сваког храма је од почетка цркве била једна од основних дужности епископа. Установа епископских визитација се заснивала на примерима пастирских путовања апостола, чији су наследници били епископи, те на примеру самога Христа, чије се визитације помињу у јеванђељима /*Мат.* 9, 35./. Као периодичне инспекције текућих и духовних послова области под епископском контролом, визитације су регулисане на неколико васељенских и покрајинских сабора, још од V века, а у оквирима православних аутокефалних цркава одређене су црквеним правом — канонима.[1]

Током XVIII века у Карловачкој митрополији су на изглед визитација и на њихове идејне основе, сем традиције, битно утицала два елемента — *Духовни регуламент* Петра Великог и политика magnificenze, која је уобличавала протоколе и етикецију владарских дворова и резиденција кнежева западне цркве. Ова два, међусобно супротна елемента, одражавају сложене односе у којима се нашла црквена организација православних Срба након Велике сеобе 1690. године. Карловачки митрополити су, као вође једине легитимне институције Срба у Хабзбуршкој монархији, морали да трансформишу застарелу праксу и да прихвате савремену политику понашања. Тражећи упориште правоверности, окрећу се узорима православне Русије, док се, с друге стране, у границама католичке империје, неминовно наметало поређење с прелатима западне цркве. Та двојност се одражавала на циљеве и изглед визитација манастира, које током XVIII века постепено прерастају у ефемерни барокни спектакл — пролазну једнодневну уметност артифицираног ритуала.[2]

У нашој стручној литератури визитације манастира — као барокни ефемерни спектакл — препознала је Р. Михаиловић и, разрешавајући иконолошке проблеме њихових представа на листовима српске графике XVIII века, нотирала постојећи проблем: „У том ходу хришћанска култура даје важно место манастиру, а канонска путовања наших 'визитатора' нису тек прост збир станица, пролаза на хаџилуку црквених достојанственика. Но без обзира на то за који су црквени церемонијал везане,

[1] Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 351; *Исти*, *Правила православне цркве с тумачењима*, II, Нови Сад 1896, 187—188.

[2] Упор. M Fagiolo, *L'Effimero di Stato, Strutture e archetipi di una città d'illusione*, La città effimera e l'universo artificiale del giardino: La Firenza dei Medici e l'Italia del '500, a cura di M. Fagiolo, Roma 1980, 9—20.

http://www.balkaninstitut.com

'визитације' су облик позоришне игре усредсређене око истакнутих личности Цркве. У српској барокној књижевности постоје трагови прихватљиви као документ о постојању процесија, али се оне још не могу идентификовати као жанр, нити им се програм може реконструисати. Графички материјал даје неке, локалне, податке који указују на могућности постојања једне врсте церемонијала у развитку".[3]

Визитације манастира, а тиме и визитације Шишатовца, у XVIII веку су сложен проблем који захтева вишеслојна компаративна истраживања. За Kunstgeschichte схватану као Kulturgeschichte оне су пре свега естетизовани феномен оживотвореног света идеја који сем визуелних сажима религиозне, политичке, економске и правне аспекте. Они су у овом раду дотицани толико, колико је нужно за реконструкцију визитационог спектакла који се тумачи као барокна ефемерна свечаност. Идејне основе тако схватаних визитација могуће је разоткрити само у склопу ширих оквира барокног спектакла на двору карловачких митрополита — инициране су из истог средишта и подређене истим циљевима устројства и глорификације верско-политичке власти православних архиепископа у Хабзбуршкој монархији.

I

Визитације манастира Шишатовца је могуће пратити још од првих деценија XVII века. Пећки патријарси, а потом и карловачки митрополити, своје посете Шишатовцу уписивали су у манастирски *Поменик*.[4] Он је данас познат по новијем препису, уз 1764. године, који је настао захтевом и благословом митрополита Павла Ненадовића, али је ипак прворазредни историјски извор чију аутентичност потврђује низ записа расутих по маргинама књига некадашње шишатовачке библиотеке. Из *Поменика* сазнајемо да је Пајсије Јањевац био први пећки патријарх који је посетио Шишатовац. О свом боравку у манастиру, почетком октобра 1631. године, оставио је следећи запис:

„Азъ смиренъı архіепископъ пекьски Паисей съ митрополитомъ белиградскімъ и сремьскимъ Авесаломомъ дохомъ здѣ в' монастирѣ Шишатовацъ на поклоненіе светомъ Стефанѣ лѣто тогда текущѣ ·ζ͡ϡ· м· октоврїа ·ζ·."[6]

[3] Р. Михаиловић, *Ведуте српске графике XVIII века*, Српска графика XVIII века, Зборник радова, Београд 1986, 87. — Позоришни аспект визитација аутор разрешава и у својој нештампаној докторској дисертацији: *Утицај морализаторских тема и школске драме на европску ликовну уметност XVII и XVIII века*, Београд 1963, 104—117.

[4] Рукопис шишатовачког *Поменика — Патријарси и архијепископи котори приходили и посештавали сеј свјати монастир на поклоњеније и своеручно записивали себе који и о које време и коега лета* — до Другог светског рата се налазио у манастирској библиотеци, од када му се траг губи. В. Љ. Дурковић-Јакшић, *Прилог историји библиотеке манастира Шишатовца*, Гласник СПЦ, LXVIII (1987), 209. Пре тога је преписан део који се односи на визитације и након рата је публикован. В. С. Петковић, *Збирка рукописа Манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Споменик САНУ, CI, н.с., 3 (1951), 70—74, кат. бр. 68.

[5] *Исто*, 71. — Патријарх Пајсије се у шишишатовачки *Поменик* уписује 7. октобра 1631. године, што је у нашој старијој литератури прихваћено као датум његовог доласка у манастир. В. Д. Руварац, *Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке за годину 1892*, Нови Сад 1892, 12. С обзиром да празник шишатовачког светитеља Стефана Штиљановића пада само неколико дана раније, 4. октобра, реално је претпоставити да се Пајсије већ тада налазио у Шишатовцу, како се помиње у једном другом савременом запису, где се наводи да патријарх борави у манастиру 3. октобра, када је дан пред празник „начертано" *Повесно слово о Стефану Штиљановићу*. В. С. Петковић, *нав. дело*, 58. На основу овога се може закључити да је патријарх Пајсије стигао у Шишатовац почетком октобра, а да се у манастирски *Поменик* уписао неколико дана касније, пред одлазак. У неким издањима шишатовачких извора су се поткрале грешке и у навођењу године Пајсијевог доласка у манастир, па је уместо 1631. наведена 1632. година. В. В. Пандуровић, *Збирка историјских докумената из прошлости барањских Срба*, Споменик СКА, LXXXIV, други раз., 66 (1936) 57.

http://www.balkaninstitut.com

У шишатовачком рукописном *Минеју за октобар*, по завршетку *Повесног слова о Стефану Штиљановићу* налази се запис који на патријархов боравак у манастиру баца више светлости.[6] Ту се помиње да је повест о шишатовачком светитељу „начертана" за време Пајсијеве посете, „повељенијем и благословенијем" београдско-сремског митрополита Авесалома. На почетку једне дуже верзије *Повесног слова о Стефану Штиљановићу*, које се у најстаријим преписима сачувало у једној рукописној књизи из шишатовачке библиотеке[7] и у српској православној цркви у Шиклошу,[8] те у каснијем препису на дасци са житијем Св. Стефана Штиљановића из 1767. године,[9] као аутор се помиње сам патријарх Пајсије. Он је, како се наводи, „своеручно" написао Штиљановићеву повест, док је са собом понео „кондак манастирски и књигу Светога Стефана" да је „препише у цароставник пекскиј".[10]

Ови записи су у нашој стручној литератури одавно познати и често су коментарисани, а у њихову истинитост је посумњао Иларион Руварац.[11] Полазећи од његове критичности, Мита Костић је у својој студији о Стефану Штиљановићу довео у питање не само Пајсијево ауторство *Повесног слова*, него и његову посету Шишатовцу почетком октобра 1631. године.[12] Накнадна испитивања папира и воденог жига показала су да је запис из *Минеја за октобар* оновремен и аутентичан, што потврђује патријархов боравак у Шишатовцу.[13] Питање времена настанка хагиографских рукописа је донекле остало неразјашњено. Ђорђе Трифуновић се залаже за претпоставку да су сва три рукописа која се налазе у шишатовачком *Минеју — Повесно* и *Похвално слово*, те *Служба Св. Стефану Штиљановићу*, настала током друге половине XVI века и да су за време Пајсијевог боравка у Шишатовцу само преписани.[14] Димитрије Богдановић уздржано износи могућност да се настанак текстова може везати за 1631. годину, па и за самога патријарха Пајсија.[15] Оно што није доведено у сумњу јесте чињеница да су разлози Пајсијевог доласка у Шишатовац везани за учвршћење култа Св. Стефана Штиљановића.

Из *Похвалног* и *Повесног слова*, као и из светитељеве *Службе*, сазнајемо да је светост његових моштију оспоравана одмах након преноса из Шиклоша у Шишатовац. Био је то разлог да је светитељева рука послата у Цариград, васељенском патријарху, који је целива и признаје аутентичност моштију. Патријарх Пајсије, који се стара око увођења нових култова националних светитеља, могао је имати добре разлоге да дотадашње сремске култове крушедолских Бранковића ојача и прошири овим шишатовачким култом и да се побрине, ако не за настанак хагиографских текстова, који су у Шишатовцу вероватно већ били састављени, онда за њихово популарисање у ширим оквирима обновљене Пећке патри-

[6] *Минеј* се налази у Патријаршиској библиотеци СПЦ, а поменути запис је на страни 50б. Упор. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд 1984, 59, запис 4987.

[7] *Повест Св. Стефана Штиљановића* се налазила у данас изгубљеном *Слову Св. Јефрема Сирина*, које је у Шишатовцу преписао архиђакон Симеон. В. С. Петковић, *нав. дело*, 58—59, кат. бр. 56, за старију литературу види белешку 9.

[8] В. Пандуровић, *Из прошлости барањских Срба*, Осјек 1923, 8; Исти, *Збирка историјских докумената из прошлости барањских Срба*, 57—58.

[9] Љ. Стојановић, *нав. дело*, III, 59, запис 4988.

[10] С. Петковић, *нав. дело*, 58.

[11] И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557—1690)*, Задар 1888, 61 и 65.

[12] М. Костић, *Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)*, Глас СКА, СХ, други раз., 62 (1923), 79.

[13] Т. Јовановић, *Похвално и Повесно слово деспоту Стевану Штиљановићу*, Књижевна историја, X, 36 (1978), 336.

[14] Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, у: *О Србљаку*, Београд, 1970, 346.

[15] Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 271

http://www.balkaninstitut.com

јаршије.[16] Током првих деценија XVII века поштовање Св. Стефана Штиљановића није прелазило уско локалне границе фрушкогорских манастира и он се изузетно појављује само у живопису цркве Св. Николе у манастиру Градиште код Петровца на мору — његовом родном крају.[17]

На разлоге због којих почетком октобра 1631. године у Шишатовац долазе патријарх Пајсије и београдско-сремски митрополит Авесалом указује још један догађај, који је могуће посредно реконструисати. Наиме, визитациона комисија која је посетила манастир 1753. године је приликом инвентарисања храма детаљно описала стари кивот у који су биле положене мошти Св. Стефана Штиљановића, помињући да је „стар 123 лет", што указује да је у Шишатовац доспео 1630. године — непосредно пред долазак патријарха Пајсија и митрополита Авесалома.[18] По декоративним принципима и минуциозности израде, кивот подсећа на италијанске ренесансне шкриње украшене техником alla certosiana, па се повезује са Приморјем, што даје основе за претпоставку да је његов настанак, или бар допремање у Шишатовац везано за боравак патријарха Пајсија.[19]

Преписивање *Службе, Похвалног* и *Повесног слова*, те израда новог кивота за светитељеве мошти, показују да је у Шишатовцу почетком тридесетих година XVII века посвећена велика брига култу Св. Стефана Штиљановића. Био је то директан повод првој познатој визитацији шишатовачког манастира. У присуству пећког патријарха и београдско-сремског митрополита на дан Св. Стефана Штиљановића, 4. октобра 1631. године, извршено је свечано освећење новог кивота и пренос светитељевих моштију.

Разлози за овако свечан чин преноса моштију нису лежали само у проблематизовању њихове аутентичности поменуте у тада преписаним хагиографским списима. У то време и католичка курија је почела да тврди да су мошти Св. Стефана Штиљановића апокрифне — да су то мошти Ивана Капистранина, које су нестале приликом турског заузимања Илока двадесетак година пре проналажења моштију Св. Стефана Штиљановића.[20] Према *Хроници* фрањевачког манастира у Илоку, Турци су Капистраниново тело бацили у

[16] Идејни програми обновљене Пећке патријаршије се ослањају на култове националних светитеља. У стварању нових култова, патријарх Пајсије је имао значајну улогу — између осталог, успоставио је култ цара Уроша. В. *Старе српске биографије XV и XVII века — Цамблак — Константин — Пајсије*, прев. Л. Мирковић, предг. П. Поповић, Београд 1936, LXI, и 147—150; Д. Богдановић, *нав. дело* и место. — Наглашено интересовање обновљене Пећке патријаршије за култове светитеља и за њихове реликвије има подударних тачака са схватањима посттридентске католичке цркве и још од времена Пајсијевог учитеља и претходника, патријарха Јована, римска курија је покушавала да преко култова светитеља и њихових моштију наметне унију српској цркви. Упор. Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 6—14. Поред свих сличности које се ослањају на заједничку традицију, постоје и знатне разлике. Пећка патријаршија је инсистирала на национално-политичкој позадини култа, који римској цркви у њеним универзалним интенцијама није био битан. Тако незнатни паштровачки племић Стефан Штиљановић постепено постаје „свети српски деспот" и „краљ", док ранохришћански фрушкогорски мученици из времена Диоклецијана у српској цркви нису уопште поштовани. Упор. Н. Вулић, *Фрушкогорски мученици*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, IV, 3 (1931), 359—373.

[17] Р. Зарић, *Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII—XIX века*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, XVII (1985), 72.

[18] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903, 149.

[19] В. Хан, *Интарзирани предмети XVI и XVII стољећа из цркава фрушкогорских манастира*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, I (1965) 151—154; Иста, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI—XVIII века*, Нови Сад 1966, 91.

[20] М. Костић, *Стеван Штиљановић (Историјско-хагиографска студија)*, 95—96; Ј. Гавриловић, *Бој под Београдом у год. 1456*, Гласник СУД, II, 19, ст. раз. (1866), 17—61, о Ивану Капистрану, његовом животу, смрти и сахрани у фрањевачком манастиру у Илоку.

http://www.balkaninstitut.com

Дунав, а одатле су га извукли „шизматици" и према једној од легенди оно се налазило у шишатовачком манастиру.[21] Овакве легенде је католичка пропаганда подгрејавала све до дубоко у XVIII век, а потреба да се брани и учврсти култ Св. Стефана Штиљановића била је примарни разлог визитације манастира Шишатовца које, након патријарха Пајсија и митрополита Авесалома, током XVII и првих деценија XVIII века, предузимају други пећки патријарси и карловачки митрополити.

Тридесетак година касније, 1666. године, након патријарха Пајсија, у Шишатовац стиже пећки патријарх Максим.[22] Он врши канонску визитацију западних крајева патријаршије, обилази Срем и стиже у Шишатовац 15. фебруара.[23] Крајем исте године Максимови опуномоћеници су обишли Банат и приликом посета манастирима остављају белешке о њиховом сиромаштву и запуштености.[24] У много бољем стању сигурно нису били ни фрушкогорски манастири. Боравак патријарха Максима у Шишатовцу, колико је познато, није пратила битнија преписивачка или уметничка делатност. Ослањајући се на запис из манастирског *Поменика* могуће је закључити да су разлози његовог доласка везани, како сам каже, за „поклонение моштима „свајтога и великога и преподобного отца Стефана".[25]

Након патријарха Максима, Шишатовац је 26. фебруара 1680. године посетио београдски митрополит Пајсије. Истим формулацијама скрушене побожности као и његови претходници, оставља запис о својој посети у манастирском *Поменику*.[26]

Све три познате посете манастиру Шишатовцу током XVII века, чак и када су обављене у оквирима редовних канонских визитација као што је то долазак патријарха Максима, превасходно су, бар у манастирском *Поменику*, забележене као поклоњење моштима Св. Стефана Штиљановића. Како су те визитације изгледале данас је тешко докучити.

У оквирима Отоманске империје, цариградска Порта није третирала пећке патријархе конвенционално и с празним формализмом. Као чиниоцима османлијског политичког апарата њима су даване повластице које су у одређеним тренуцима штићене, као што је то био случај приликом убирања црквених прихода.[27] Бератом, којим је потврђиван, патријарху, његовим митрополитима и епископима је било дозвољено вршење канонских визитација. Том приликом могли су да се преобуку (преруше) и да иду с наоружаном пратњом.[28] Ђакон Павле из Алепа у Сирији, који је у пратњи антиохијског патријарха Макарија путовао преко Влашке и Молдавије за Москву, описује сусрет с пећким патријархом Гаврилом, претходником патријарха Максима. Према његовом списку, патријарх је путовао наоружан и праћен сјајном пратњом „с атовима, богато окићеним седлима, посребреним оружјем и великим товаром".[29] Путовање у Москву је патријарх Гаврило платио главом, јер је након повратка био оптужен за ве-

[21] Легенда да је Капистраново тело сахрањено у Шиштовцу помиње се и у књизи: *Chronografia istorica del ducato, e provincia del Sirmo*, штампаној у Риму 1700. године. В. С. Шкерљ, *Један историјско-географски опис Срема с краја XVII века*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, IX, 1 (1936), 88.

[22] С. Петковић, *нав. дело* и место; И. Руварац, *Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке за годину 1892*, 12; Исти, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија*, 77; Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, 396, запис 1619.

[23] Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, 333.

[24] Д. Ј. Поповић, *О Банату и становништву Баната у XVII веку*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, IV, 2 (1931), 196 и 203.

[25] С. Петковић, *нав. дело* и место.

[26] *Исто.*

[27] М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766)*, Београд 1965, 103—106.

[28] И. Јастребов, *Подаци за историју цркве у старој Србији*, Гласник СУД, XL (1874), 213 и 217.

[29] Овај податак (Глас СКА, LVIII, 240) у нашој стручној литератури често је навођен и различито интерпретиран. Ј. Радоњић, *нав. дело*, 163; М. Мирковић, *нав. дело*, 105

http://www.balkaninstitut.com

леиздају и обешен у Бурси, али његова сјајна пратња и „велики тријумф" с којим је путовао сигурно није изузетак. Пећки патријарси су као високи достојанственици били укључени у отоманску хијерархију и уживали су привилегије Порте. Они путују достојанствено с пратњом, понекад и под заштитом јаничара, на свечано украшеним коњима о чијем седлу је висио мали топуз — симбол власти добијене од султана. У оквирима Отоманске империје пећки патријарси су истовремено носиоци верске и политичке власти. Као верски поглавари, они долазе у Шишатовац на поклоњење моштима Св. Стефана Штиљановића, што редовно истичу у манастирском Поменику и тиме њихове визитације имају перегринаторски карактер и сигурне религиозне интенције. Несумњиво је, међутим, да у дубљим идејним основама, архиепископске посете пећких патријарха Шишатовцу имају ширу политичку подлогу, засновану на потребама да се периферни делови патријаршије чврше вежу за Пећ.

Након аустријско-турских ратова, који су завршили Великом сеобом у Хабзбуршку монархију, значај фрушкогорских манастира је порастао. Више се нису налазили на периферији јурисдикционог подручја, него у средишту новостворене црквене институције.[30] Тиме је порастао и значај локалних култова негован у овим манастирима — крушедолских Бранковића и шишатовачког Стефана Штиљановића. Од 1716. године, када су Турци у свом последњем продору у Срем спалили мошти Св. деспота Бранковића, ојачао је углед моштију Св. Стефана Штиљановића и његов култ током XVIII века постаје један од најпопуларнијих култова Карловачке митрополије.[31] Више није потребно да се његов ауторитет брани архиепископским поклоњењима као што је то било током XVII века. Последњи поглавари српске цркве који с оваквим мотивима стижу у шишатовачки манастир су пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић и карловачки митрополит Викентије Поповић Јањевац. Патријарх Чарнојевић стиже у Шишатовац у лето 1702. године,[32] а митрополит Поповић почетком децембра 1715. године.[33] Сасвим у духу записа XVII века, они скромно и побожно истичу да је разлог њиховог доласка у Шишатовац жеља да се поклоне „свјатому храму" и „свјатим чудотворним" моштима „свјатого Стефана Штиљановића деспота сербскаго".[34]

У ширењу и учвршћивању култа Св. Стефана Штиљановића су прве визитације Шишатовца биле значајна потпора. Током XVII и првих деценија XVIII века шишатовачки монаси су вероватно и сами позивали пећке патријархе и карловачке митрополите на поклоњење моштима њиховог светитеља.[35] Од друге деценије XVIII века, након спаљивања моштију крушедолских Бранковића, култ Св. Стефана Штиљановића је био дефинитивно учвршћен. Управо од тог времена долази

[30] Д. Медаковић, *Национална историја Срба у светлости црквене уметности новијег доба*, Путеви српског барока, Београд 1971, 73—76.

[31] Д. Руварац, *Манастир Крушедол с обзиром на права и дужности фрушкогорских манастира у XIX веку*, Сремски Карловци 1918, 27.

[32] С. Петковић, *нав. дело*, 71; Д. Руварац. *Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке за годину 1892*, 12. — На основу антиминса Арсенија III Чарнојевића, који је освећен 1692. године (Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 148), у нашој стручној литератури се претпоставља да је патријарх том приликом боравио у Шишатовцу. Поменути антиминс, међутим, није морао бити освећен у Шишатовцу и патријарх га је вероватно већ освећеног послао у манастир. (О антиминсу Арсенија III Чарнојевића из 1692. године види: Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 94, кат. бр. 99, сл. 174, а о освећивању антиминса: Е. Иоанновичъ, *Начатки церковнаго права древнъыя православнъыя восточнъыя церкве*, II, Нови Сад 1844, 83—85; Л. Мирковић, *Православна литургика*, други посебни део: *Свете тајне и молитвословља*, Београд 1983, 216—218).

[33] С. Петковић, *нав. дело* и место.

[34] *Исто.*

[35] Р. Грујић, *Духовни живот*, у: *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 410.

http://www.balkaninstitut.com

до значајних промена у политици српских архиепископа у Хабсбуршкој монархији. Они се и даље уписују у манастирски *Поменик*, али су разлози њиховог доласка у Шишатовац другачије природе. О својој посети манастиру београдско-карловачки митрополит Мојсије Петровић оставља следећи запис:

"Преѡсвѧщени Господинъ Моѵсей Петровичъ православни Архїепископъ и митрополитъ белиградски по властїю светлаго римьскаго цесара Карола шестаго прїдохъ на поклоненїе оу сей монастиръ Шишатовацъ. и за исправлѣнїе многа недосточества аки пастиръ посѣщаѧ исправлѧѧ шнима оу дрѹштвѹ четири Єпїскопа Нїколае темишварски, Софронїе вачки, Стефанъ костайнички, Никаноръ сечѹйски · ≠ а҃ · ѕ҃ · к҃ · ѕ҃ · їюлїа · к҃ ·."[36]

Посета митрополита Мојсеја Петровића, који у Шишатовац стиже 20. јула 1726. године у пратњи својих епископа, званична је канонска визитација. Он не помиње мошти Св. Стефана Штиљановића, како је то било уобичајено у ранијим записима његових претходника, него истиче да је у Шишатовац дошао да исправи грешке и подучи. Тиме се ова визитација доводи у везу с управо завршеним карловачким Народним сабором на коме је он изабран за поглавара новоспојене београдско-карловачке митрополије.[37] На том сабору је, због бројних оптужби на рачун живота калуђера, основан архијерејски суд под управом самог митрополита, који је требало да испита оптужбе. По завршетку рада сабора, Мојсеј Петровић је са овим судом кренуо од места до места, извиђао кривице, изрицао пресуде и кажњавао кривце.[38] Канонску визитацију новоспојене митрополије — инквизицију, како је назива народни секретар Петар Ненадовић, митрополит је започео визитацијом фрушкогорских манастира.[39] Посао архијерејског суда се отегао, тако да је митрополит након фрушкогорских манастира и темишварске епархије отишао за Пешту где је, судећи према протоколарној преписци, боравио крајем те и почетком наредне године.[40]

Основни проблем који је Мојсеј Петровић покушао да реши у фрушкогорским манастирима је била калуђерска осопштина и на то се сигурно односи белешка о исправљању неправилности у Шишатовцу, које митрополит наводи у свом запису у манастирском *Поменику*. Наиме, фрушкогорски монаси су били развргли монашку општину и завели осопштину — лично власништво. О калуђерској осопштини се расправљало и на тад одржаном Народном сабору. У предлогу који су поднели представници будимске општине и који је послужио као основа за рад сабора, у тринаестом пункту је затражено да се она забрани: „тако и манастирци коино есут, да не имају апартовате винограде, и башче, и кошнице, и овоштија него све да е у општини у манастир, ис те манастирске општине да живе ови равно".[41] Непосредно пред генералну визитацију фрушкогорских манастира, митрополит Петровић је издао *Монашка правила* која је требало да регулишу свеукупни живот калуђера.[42] У фрушкогорским манастирима ова *Правила* нису заживела и започете реформе митрополита Мојсеја Петро-

[36] С. Петковић, *нав. дело* и место.

[37] Г. Витковић, *Критички поглед на прошлост Срба у Угарској, IV период, Господарство аустријских ћесара над већином српских земаља, од заузећа Београда до његовог губитка (1717—1739)*, Гласник СУД, XXXVIII (1873), 228—254; Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713—1730, прилог историји српске цркве*, Споменик СКА, XXXIV, други раз., 31 (1898), 115—118.

[38] Г. Витковић, *нав. дело*, 249—250.

[39] Визитација фрушкогорских манастира је обављена током јула и већ крајем месеца митрополит се налазио у Осијеку. Упор. Г. Витковић, *нав. дело*, 250.

[40] Д. Поповић и М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717. до 1739*, I, Београд 1958, 157 и даље.

[41] Г. Витковић, *нав. дело*, 240.

[42] Монашка правила митрополита Мојсеја Петровића се нису сачувала и позната су само посредно — помињу их митрополити Вићентије Јовановић и Павле Ненадовић. Упор. Д. Руварац, *Правила за калуђере*, Српски Сион, XV (1905), 8.

http://www.balkaninstitut.com

вића наставља његов наследник — Вићентије Јовановић.

Овај други велики реформатор је такође недуго по избору наредио генералну визитацију фрушкогорских манастира. Током 1732. и 1733. године, архиђакон Вићентије Стефановић и егзарх Стефан Стојковић су извршили визитацију Сремске епархије.[43] Током маја 1733. године обишли су фрушкогорске манастире и том приликом према митрополитовим упутствима сачинили детаљан опис, попис имовине и инвентара, али записи о овој визитацији нису сачувани. За њима је трагао још Димитрије Руварац, али сем делимичног описа манастира Фенека није их пронашао.[44] Преко сачуваних описа манастира Београдске митрополије, које је сачинила иста визитациона комисија, могуће је реконструисати њен рад и „инштрукцију" коју јој је митрополит издао. Према извештајима из манастира Рукомије, 20. августа 1733. године, и манастира Винче, десетак дана касније, комисија је прво прегледала храм и његов инвентар, а потом је извршен попис у осталим манастирским зданима. На крају су испитивани калуђери и манастирске слуге, а кратки биографски подаци су уписивани у извештај који је достављан митрополиту. Посао визитационе комисије се завршавао тиме што су калуђерима читана *Правила* која је митрополит прогласио непосредно пред почетак генералне визитације манастира — 17. марта 1733. године.[45]

Митрополит Вићентије Јовановић је кроз тридесет и четири тачке *Правила* покушао да изврши реформу монашког живота коју је започео његов претходних Мојсеј Петровић. За разлику од *Правила* његовог претходника, *Правила* Вићентија Јовановића су сачувана, и у свим подручним манастирима Карловачке митрополије она и данас имају снагу закона.[46] Овим *Правилима* монасима је забрањено да имају личну имовину и све непокретно и покретно добро су морали да предају у „општество". Сем болесника, нико није смео да једе засебно у ћелији, него су сви заједно морали да обедују у манастирској трпезарији. И друге форме монашког живота су строго дефинисане и подведене под контролу с циљем јачања централне митрополијске власти. Генерална визитација коју је, по митрополитовом налогу, извршила визитациона комисија, имала је задатак да проглашена монашка *Правила* спроведе у живот као део свеукупних реформи духовног живота митрополије.

За разлику од митрополита Мојсеја Петровића, који је у фрушкогорске манастире стигао са архијерејским судом, митрополит Вићентије Јовановић се појављује у манастиру тек након обављеног посла визитационе комисије која му је поднела извештај. У Шишатовац стиже месец дана касније, током јуна 1733. године, и у свом запису у манастирском *Поменику* не помиње ранији боравак визитационе комисије, нити наводи инспекциону природу своје посете.[47] Те послове је већ обавила ви-

[43] Д. Руварац, *Извештај Вићентија Стефановића архиђакона од 15. септембра 1733. до 3. децембра 1734. године,* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, I (1912), 1—2; Исти, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века,* Сремски Карловци 1902, 7 и 13; Исти, *Вићентије Стефановић, Митрополит београдски а затим Патријарх српски,* Споменик СКА, LXII (1925), 87.

[44] Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века,* 13 и 155—157; Исти, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године,* 10—11.

[45] Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739),* Споменик СКА, LII, други раз., 44 (1914), прилози XIX и XX.

[46] Н. Милаш, *Православно црквено право,* 114; Д. Руварац, *Правила за калуђере,* 7. — Фрушкогорски манастири су били дужни да чувају *Правила* митрополита Вићентија Јовановића, па су се она налазила и у шишатовачкој библиотеци. — С. Петковић, *нав. дело,* 70, кат. бр. 64.

[47] С. Петковић, *нав. дело,* 71. — За време генералне визитације митрополита Вићентија Јовановића у Шишатовцу се поред игумана налазило још тринаест монаха. Упор. Д. Руварац, *Фрушкогорски манастири 1734. године,* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, I (1911) 170.

http://www.balkaninstitut.com

зитациона комисија којој су се монаси заклели на поштовање и извршавање одредби митрополитових *Правила*. Однос између митрополита и фрушкогорских манастира тиме је привидно био решен и Вићентије Јовановић свечано стиже у Шишатовац да постави новог игумана, јеромонаха Василија. Из каснијих записа и инвентарских књига сазнајемо да је Василије био шишатовачки игуман девет година и да је умро 17. јуна 1742. године. Његова заоставштина показује да није био сиромашан и да је осопштина у Шишатовцу цветала и даље, након издавања *Правила* митрополита Вићентија Јовановића и његове генералне визитације. Шишатовачки игуман за собом оставља двадесет четири мотке винограда и петсто четрдесет форинти, којима је мајстору Григорију из Москопоља исплаћено окивање једног јеванђеља.[48]

Након смрти Вићентија Јовановића руковођење Карловачком митрополијом преузима пећки патријарх Арсеније IV Јовановић-Шакабента. Писмом од 13. новембра 1737. године српски епископи у монархији обавештавају манастире, мировно свештенство, војску и народ да је патријарх пребегао из Турске у Београд и да је преузео управљање над митрополијом, а да ће званична потврда хабзбуршког двора бити накнадно затражена.[49] Патријарх у Београду борави кратко и непосредно пред његов пад, а крајем јула и почетком августа 1739. године, прелази у Карловац. Не чекајући да званично буде потврђен за духовног поглавара Срба у монархији, патријарх је кренуо у сређивање унутрашњих проблема митрополије. Већ наредне, 1740. године, августа месеца, наредио је да се изврши генерална визитација фрушкогорских манастира. Пред почетак визитације Арсеније IV Јовановић је циркуларним писмом, издатим у Карловцима 11. јула, обавестио фрушкогорске манастире да су за генералне визитаторе именовани Павле Ненадовић и Јован Георгијевић, будући карловаки митрополити.[50] Инструкција коју је патријарх издао Ненадовићу и Георгијевићу није сачувана. О њој је могуће судити само посредно, преко протоколарних записа визитационе комисије митрополита Павла Ненадовића. У својој „инштрукцији" наређује да се попис монаха, оних који су умрли и оних који су напустили манастир, изврши према попису из 1740. године.[51] С обзиром да су том приликом инвентарске књиге вођене према инвентарима комисије Вићентија Јовановића из 1733. године, реално је претпоставити да приликом генералне визитације коју у име патријарха Арсенија IV Јовановића обављају Павле Ненадовић и Јован Георгијевић оне нису вођене.[52] Њихово постојање сигурно би било познато Павлу Ненадовићу и он би их у својој „инштрукцији" за генералну визитацију 1753. године поменуо.

Патријарх Арсеније IV Јовановић је генералном визитацијом фрушкогорских манастира тежио да реши проблеме који су се нагомилали за време аустријско-турских ратова и последњих година владавине митрополита Вићен-

[48] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 142; Р. Зарић, *нав. дело*, 78.

[49] М. Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, Лекције из историје Карловачке митрополије, I — Бегство патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из Пећи и долазак у ову митрополију*, Бранково коло, I (1899), 25—31.

[50] Димитрије Руварац овај циркулар наводи само као допуну правила за калуђере, мада се у њему најављује генерална визитација и именују визитатори. — Д. Руварац, *Правила за калуђере*, 7.

[51] У шишатовачкој протоколарној књизи визитације из 1753. године стоји: „Написание братии преставлшихсја после 1740. на последњој визитацији писатих", где се затим наводе имена шест монаха који су у међувремену умрли. В. Д. Руварац, *Опис српских фрушколорских манастира 1753. године*, 142.

[52] У својој „инштрукцији" митрополит Ненадовић је наредио да се визитација изврши „по формулару и Протоколу визитације бивше љета 1733. по написаном Инвентариуму" (Д. Руварац, *нав. дело*, 7), Руварац је, међутим, веровао да су Инвентари из 1740. године постојали и за њима је безуспјешно трагао (Д. Руварац, *нав. дело*, 11).

http://www.balkaninstitut.com

тија Јовановића. Заузет борбом за народне и манастирске привилегије, није се упуштао у разрешење старог проблема — калуђерске осопштине.[53] Као и његови претходници, издаће *Правила* за монахе непосредно пред обављање генералне визитације, али се неће упуштати у директну борбу са фрушкогорским манастирима.[54] Након обављене визитације, када су односи у митрополији и фрушкогорским манастирима донекле били сређени, шишатовачки игуман Василије је писмом од 4. октобра 1741. године упутио патријарху молбу за сједињење Петковице и Шишатовца.[55] Патријарх је на молбу одговорио позитивно, писмом од 3. децембра исте године, и манастир Петковица је постао шишатовачка филијала.

Нема поузданих доказа о могућој патријарховој посети Шишатовцу за време или непосредно након боравка визитационе комисије. Записа о његовој посети те године нема ни у манастирском *Поменику*. Арсеније IV Јовановић своју званичну посету Шишатовцу уписује у манастирски *Поменик* тек 17. марта 1745. године.[56] Крајем те године издао је *Правила* за монахе митрополита Вићентија Јовановића,[57] а управо у то време је у Бечу рађено на потврдама манастирских привилегија које је требало да реше њихове границе са суседним властелинским имањима. Следеће године, након реамбулације, царица Марија Терезија је потписала дипломе неким фрушкогорским манастирима, међу којима се налазио и Шишатовац.[58] Ови догађаји се не помињу у патријарховом запису у манастирском *Поменику*, нити се наговештавају, а као разлог своје посете Шишатовцу он наводи поклоњење моштима Св. Стефана Штиљановића:

"Азъ грѣшни и недостойни Арсеніе четвърти Патріархъ сербски се оужѣ трѣтицею пріидохъ на поклоненіе святыимъ мощемъ святаго кнеза Стефана Шиљановича и насладихсѧ сладкаго благовонія · ≠ а·ѕ·м·в· Марта ·гі·."[59]

Поштовање светитеља и њихових моштију је једна од средишњих тема идејних програма Карловачке митрополије, подстицана нарочито у време Арсенија IV Јовановића. Култовима националних светитеља брањен је верско-политички интегритет митрополије,[60] а тежња за спољашњим манифестацијама исказивања поштовања ових култова има много додирних тачака са сличним манифестацијама побожности католичке цркве.[61] Свечаности организоване у част неког светитеља и исказивање поштовања његовим моштима увек су у дубљим идејним основама носиле пропагандно-политичке интонације величања црквене институције — митрополије и манастира. Оваквим схватањима је сигурно одређен и долазак патријарха Арсенија IV Јовановића на поклоњење моштима Св. Стефана Штиљановића. Сагледавано у ширим оквирима дворске политике овог патријарха и његово „поклоненије" моштима шишатовачког светитеља је морало имати форму ефемерног спектакла и дубље политичке интонације. Формално и идејно ова посета Шишатовцу се везује за сличну посету манастиру коју је петнаестак година касније обавио тадашњи митрополит Павле Ненадовић.

[53] Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову, Студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад 1907, 20.

[54] Д. Руварац, *Правила за калуђере*, 7—8.

[55] Д. Руварац, *Сједињење Петковице са Шишатовцем*, Српски Сион, XVII (1907), 152—153.

[56] С. Петковић, *нав. дело*, 71.

[57] Д. Руварац, *Правила за калуђере*, 9—10.

[58] Д. Руварац, *Синесије Живановић, ексарх и провинцијал фрушкогорских манастира*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III (1913), 289—290.

[59] С. Петковић, *нав. дело*, 71.

[60] Д. Медаковић, *Национална историја Срба у светлости црквене историје новијег доба*, у: *Путеви српског барока*, Београд 1971, 77—79; Исти, *Српски препород у XVIII веку и средњовековна баштина*, Глас САНУ, CCCXXXIV (1983), 41—42.

[61] K. Noehles, *Apparati berniniani per canonizzazioni, Baroco Romano e Barroco Italiano, Il teatro, l'effimero, l'allegoria*, a cura di M. Fagiolo, M. L. Madonna, Roma, 1985, 100—108; John B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands*, II, Nieuwkoop — Leiden 1974, 239—245.

http://www.balkaninstitut.com

Средишњи „програм" обе визитације био је култ Св. Стефана Штиљановића.

По смрти патријарха, након краткотрајне владавине Исаије Антоновића, на престо Карловачке митрополије долази образовани и енергични Павле Ненадовић чије посете Шишатовцу чине посебно поглавље у историји визитације манастира.

Ненадовић долази у Шишатовац 1740. године као генерални визитатор патријарха Арсенија IV Јовановића, али као карловачки митрополит стиже први пут тек две године након инсталације — 28. маја 1751. године.[62] Разлог његове посете је именовање шишатовачког игумана Вићентија Поповића у чин архимандрита, а самој свечаности присуствују надстојници фрушкогорских манастира, бројни презвитери и народ. Вићентије Поповић је био човек од потпуног поверења митрополита Ненадовића, а везивало их је и дугогодишње пријатељство. Вићентије се родио у Пожаревцу а школовао у Вуковару. У Шишатовац је дошао 1728. године и недуго затим се замонашио. У степен ђаконства је рукоположен 29. јула 1734. године у Северину. Патријарх Арсеније IV Јовановић га је именовао шишатовачким игуманом и рукоположио 12. августа 1739. године у карловачкој Николајевској цркви, а касније, након смрти митрополита Ненадовића, именован је за вршачког епископа.[63]

Када је две године након поменуте посете Шишатовцу митрополит Ненадовић одлучио да изврши генералну визитацију фрушкогорских манастира, Вићентије Поповић је именован за једног од четири члана визитационе комисије. Остала три члана су били епископ Партеније Павловић, сремски егзарх Арсеније Радивојевић и реметски игуман Атанасије Исаијевић.[64] Одмах након инсталације, митрополит Ненадовић је издао наредбу — *Воља и указ* — којом је најавио генералну визитацију фрушкогорских манастира. Док се она не обави, овим указом од осам тачака митрополит регулише живот у манастирима, тражећи да се његове одредбе пред братским саборима прочитају сваке суботе и да се испита да ли их монаси поштују. Нагласио је потом да овај *Указ* не поништава *Правила* митрополита Вићентија Јовановића, него да се на њих надовезује.[65]

Ненадовић је 7. јуна 1753. године послао у фрушкогорске манастире циркулар којим је наредио да се до краја месеца надстојници не крећу из манастира.[66] Неколико дана потом кренуо је у визитацију упутивши се прво у Фенек. Преспавао је у Добановцима и у манастиру се појавио 11. јула рано ујутро. Другог дана боравка у Фенеку митрополит је издао „инштрукцију" о генералној визитацији у којој су дата упутства за рад визитационе комисије.[67] Према „инштрукцији", комисија је имала да испита и прибележи биографске податке и личне односе свакога калуђера, да провери његово морално владање и образовање, да се распита о његовој одећи, те да испита да ли се у манастиру живи према *Правилима* Вићентија Јовановића и *Указу* који је он

[62] Љ. Стојановић, *нав. дело*, II, 167, запис 3003.

[63] Д. Руварац у два наврата наводи архивске податке за биографију шишатовачког игумана Вићентија Поповића, потоњег вршачког епископа, али се они у појединим датумима не подударају. Упор. Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 132; Исти, *Опис фрушкогорских манастира 1771. године*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III (1913), 112.

[64] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 3; Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из културне и књижевне историје*, 24—25.

[65] Павле Ненадовић је изабран за митрополита 14. јула 1749. године, а *Воља и указ* су проглашени 28. августа исте године. Већ је на самом сабору било говора о фрушкогорским манастирима, о недисциплини калуђера и непоштовању *Правила* митрополита Вићентија Јовановића. Упор. *Српски Народни Сабор 1749. године*, Споменик СКА, LXII (1925), 132 и даље.

[66] Т. Остојић, *Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима, 1753*, Српски Сион, XVII (1907), 185.

[67] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753 године*, 3—9.

http://www.balkaninstitut.com

издао након инсталације 1749. године. Комисија је потом требало да извиди у каквом су стању манастирска црква, зграде и конаци, да прегледа инвентар и да га допуни ако се јављају разлике у односу на инвентар који је сачинила визитациона комисија Вићентија Јовановића, те да прегледа документацију манастира која регулише његове имовинско-правне односе и да преконтролише манастирске расходе.

Митрополит је „инштрукцијом" прецизно разрадио и сам ток генералне визитације.[68] При уласку визитационе комисије у манастир оглашавала су се звона, а монаси су се сакупљали на заједничку молитву, призивајући благослов Св. Духа за успех предстојећег посла. Након тога је комисија обавештавала надстојника манастира о начину рада и започињала испитивање калуђера по чину и старости. Затим је вршен попис становника манастирских прњавора и манастирских слугу. На крају првог дела на манастирском братском сабору су прочитана *Правила* митрополита Вићентија Јовановића и *Указ* Павла Ненадовића, па су монаси редом питани да ли их прихватају и испуњавају, а њихови одговори су бележени у протоколарним књигама. Основни проблем који се још увек постављао је било питање калуђерске личне имовине. На питања визитатора, шишатовачки монаси су као и остали одговарали потврдно, не усуђујући се да се отворено супротставе митрополитовим реформама. Изјављују да у њиховом манастиру нема осопштине, док је реална ситуација била сасвим другачија, па по завршетку генералне визитације када митрополит издаје *Указ о увођењу општежића* долази до отворене побуне. Тек када је Ненадовић ухапсио неке угледне надстојнике фрушкогорских манастира, отпор је угушен и коначно је уведено општежиће.[69]

Визитациона комисија је након испитивања калуђера прешла у цркву и започела други део посла — попис инвентара. Инвентарисање је вршено према протоколарним књигама визитације из 1733. године; уписивано је све што се у цркви налазило, посебно новоприбављени предмети, а потом оно што недостаје. По завршетку посла у цркви. комисија је прелазила на преглед инвентара библиотеке, затим манастирских конака и господарских зграда — тиме је њен посао био готов.

Делатност визитационе комисије се обављала тихо и у сенци ишчекивања доласка митрополита Ненадовића. Он у манастире стиже одвојено и не узима директно учешћа у раду визитационе комисије.[70]

Стога је подела генералне визитације на радни и церемонијални део видљива још од времена Вићентија Јовановића. Од карловачких митрополита је једино Мојсеј Петровић руководио радом визитационе комисије — архијерејским судом, како је пре тога одлучено на Народном сабору. Сигурно је да су и

[68] У првом делу се именује визитациона комисија и наводе надстојници фрушкогорских манастира којима је инструкција упућена, а затим је у седам тачака одређен рад визитационе комисије. *Исто*, 3—9.

[69] Павле Ненадовић је 31. јула 1753. године из манастира Беочина разаслао наредбу о увођењу општежића. Упор. Т. Остојић, *Циркулари митрополита Павла Ненадовића фрушкогорским манастирима*, 185. — Његова наредба је изазвала праву „побуну" у фрушкогорским манастирима, па је митрополит своју одлуку морао да изнесе на Синод. Тек када је 6. јула наредне године манастирима достављена одлука Синода, осопштина је дефинитивно укинута и општежиће је поново уведено. — Д. Руварац, *Кад и како је постало општежиће у фрушкогорским манастирима*, Српски Сион, XIV (1904), 703—705, и 717—718; Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову, студија из културне и књижевне историје*, 41—57.

[70] Најављујући генералну визитацију фрушкогорских манастира, митрополит у прогласу *Воља и указ* наглашава да ће лично „лицем согледати" манастире. Визитациона комисија истиче да су протоколарне и инвентарске књиге „в присуствии" митрополита вођене, али не наводи да је он учествовао у њеном раду. Упор. Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 161. — У Отоманској империји су приликом канонских визитација пећки патријарси изгледа сами обављали инспекционе послове. Упор. И. Јастребов, *Подаци за историју цркве у старој Србији*, 217.

http://www.balkaninstitut.com

његови наследници будно пратили рад визитационе комисије, али у манастирима се појављују тек након обављеног инспекцијског посла, дајући својој посети превасходно церемонијални карактер.

Митрополит Ненадовић стиже у Шишатовац 25. јуна, истог дана када и визитациона комисија. Током генералне визитације, међутим, не следи њену маршруту. У неким манастирима борави дуже у неким краће, одлази из Фрушке горе у своју карловачку резиденцију, где се краће задржава и поново враћа. У случају када визитациона комисија стиже у митрополитовој пратњи, она радни део свог задатка обавља након завршетка церемонијалног дела визитације, када се митрополит повлачи на одмарање.[71]

По доласку у Шишатовац митрополит прво одлази у цркву где присуствује богослужењу, а затим окупљеном братству и гостима говори поучно слово. Након тога учествује у свечаним литијама које обилазе храм и чита молитве за исцељење болесника који су се скупили у манастиру. Сутрадан, у суботу, након читања Богородичиног акатиста, митрополит Ненадовић у шишатовачком храму служи свечану архијерејску службу с архимандритима Никифором хрватским и Никанором раковачким, те са десет ђакона и свештеника држи парастос ктиторима манастира, својим родитељима и митрополитима Мојсеју Петровићу и Вићентију Јовановићу. Одбир ове двојице митрополита је више него индикативан. Они су започели реформу Карловачке митрополије, па и фрушкогорских манастира, коју ће привести крају тек митрополит Павле Ненадовић. Служећи им парастос, он истиче континуитет реформи и јача ауторитет својих одлука. Следећег дана, у недељу, након службе, митрополит окупљеном народу држи још једном поучни говор, а затим с епископом Партенијем Павловићем, присутним игуманима, свештеницима и архимандритима креће у шишатовачку филијалу — манастир Петковицу, одакле се враћа крајем дана.[72]

Протоколарне и инвентарске књиге визитационе комисије су пре свега радни документи и они о митрополитовом боравку у Шишатовцу доносе штуре податке, али и поред тога је могуће наслутити величину и сјај спектакла који је том приликом у манастиру одржан.

Иста величајност се понавља за време треће Ненадовићеве посете Шишатовцу, 12. јуна 1760. године. Разлог његовог доласка у манастир је освећење гробљанске цркве Св. Петра и Павла и пренос моштију Св. Стефана Штиљановића у нови кивот. По освећењу гробљанске цркве митрополит је „освјатил новосооужениј кивот и окропил его свјатоју водују, потом сам своима рукама и сослужашчи шним вишеречени архимандрити и прочи свјашченици и ђакони пренесли Мошчи Свјатого Стефана из старога кивота у нови. Тај дан веље торжество и обвеселеније бист в монастир с вишереченим господином. Биша настојатељи от сви Монастира, тако и сремски протопопе, свјашченици и простога народа доволно."[73] Прослава је одржана непосредно пред празник светих апостола Петра и Павла, којима је посвећена шишатовачка гробљанска црква, а не почетком октобра на празник Св. Стефана Штиљановића, мада је пренос његових моштију сигурно био средишњи „програм" спектакла, као што се види из поменутог записа.[74]

[71] Визитациона комисија стиже у Шишатовац истога дана када и митрополит Ненадовић, 25. јуна, али посао завршава 28. јуна, када он већ одлази за Кувеждин. В. Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 131, 161, 185.

[72] *Исто*, 161.

[73] С. Петковић, *нав. дело*, 76.

[74] Мала гробљанска црква Св. Петра и Павла је довршена 2. октобра 1750. године, мада је њен антиминс освећен нешто раније (Д. Руварац, *нав. дело*, 158). С обзиром да је иконостас цркве осликан тек 1767. године (Л. Шелмић, *Димитрије Бачевић*, Мајстори прелазног периода, кат. изл. Нови Сад, 1981, 16—17), није познато на што се односи осве-

http://www.balkaninstitut.com

Са Павлом Ненадовићем се завршава један део историје Карловачке митрополије, а тиме и један период визитација манастира у чијем средишту се налазе митрополити и њихове реформе монашког живота.

Избор Јована Георгијевића за Карловачког митрополита на Сабору 1769. године поклапа се са јачањем Илирске дворске депутације на чије чело долази гроф Колер.[75] Он ће Карловачку митрополију повести путем апсолутистичких државних реформи, што ће се умногоме одразити на циљеве и изглед каснијих визитација.

Годину дана по свом доласку на митрополијску столицу, 31. децембра 1770. године, Јован Георгијевић је по наређењу царице Марије Терезије и Илирске дворске депутације одредио визитациону комисију која је неколико месеци касније обишла фрушкогорске манастире.[76] У комисији су изабрани игуман Велике Ремете Атанасије Исаијевић и игуман Беочина Синесије Радивојевић. У првом делу митрополитове „Инштрукције" је видан утицај „Инштрукције" Павла Ненадовића. Визитатори су били дужни да испитају време настанка манастира, старост храма, да попишу мошти, оне које су се чувале целе и оне у честицама. Требало је да попишу цркву, капеле, ћелије и друге манастирске зграде. Највећу пажњу су, међутим, посвећивали непокретној манастирској имовини. Тиме се задатак комисије умногоме надовезивао на рад комисије грофа Фекетеа, која је због манастирских имања боравила у Фрушкој гори 1756. године Почетком пролећа је визитациона комисија кренула у фрушкогорске манастире и у Шишатовцу борави 27. марта.[77] Митрополит Георгијевић се том приликом у манастирима не појављује, Илирској дворској депутацији само шаље описе које је саставила визитациона комисија. Она их, међутим, није прихватила и враћа их митрополиту са захтевом да се визитација понови тачно по упутствима које је добио. У нову визитациону комисију, поред црквених лица улазе и представници цивилне власти. Поновна визитација фрушкогорских манастира је довршена 15. јула 1772. године, а комисију су поред шишатовачког игумана архимандрита Вићентија Поповића и игумана Велике Ремете Антонија Исаијевића сачињавали фишкал фрушкогорских манастира Јован Мушкатировић, судац сремске жупаније Игњат Мадрас и подсудац Михаило Балог.[78] Ова комисија дејствује у име државног бирократског апарата и губи сваку основу визитације која се схвата као манифестација политике карловачких митрополита. Од Јована Георгијевића надаље, ефемерни спектакл карловачких митрополита, лишен својих политичких основа егзистира до дубоко у XIX век, али митрополити, мада издају *Правила*, ретко врше канонску визитацију. О визитацијама манастира је током септембра 1774. године расправљао и Синод, а у његовим закључцима достављеним митрополиту стоји да ће се оне обављати уз „саутицај политичких власти" и да ће се „сваки пут код политичке

ћење из 1760. године. Да је средишњи део „програма" ове свечености био пренос моштију Св. Стефана Штиљановића показује поменути запис из шишатовачког Инвентаријума. В. С. Петковић, *нав. дело*, 76—77.

[75] Митрополит Јован Георгијевић је устоличен 26. септембра а Сабор је завршен 7. октобра 1769. године. Упор. Ђ. Рајковић, *Српски народни сабор 1769. у Карловцима*, Летопис Матице српске, 114 (1872), 180—182; Л. Чурчић, *Карловачки митрополит Јован Георгијевић и српска књига*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXV (1969), 190, где је критички наведена старија литература. — Гроф Фрањо Колер је именован за председника Илирске дворске депутације две године раније. Упор. М. Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд 1932, 39—47.

[76] Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III (1913), 97—125.

[77] *Исто*, 98—100.

[78] *Исто*, 122—123; Ф. Миклошић, *Извештај од год. 1772. о манастирах на Фрушкој Гори у Сриему подастрт кр. далм.—хрв.—слав. намјесничком вијећу*, Старине ЈАЗУ, VIII (1876) 12—14.

http://www.balkaninstitut.com

власти пријавити, како би ова, у колико ексистенција манастира cum publico et politico у свези стоји, и од своје стране придодати могла".[79]

III

Захтев за монашким реформама, и шире, реформама црквеног живота, био је у Карловачкој митрополији подстакнут утицајем *Духовног регуламента* Петра Великог, који је међу Србима у Хабзбуршкој монархији био добро познат, не само клеру, него и световњацима. Већ је поменуто да је захтев за монашким реформама на Народном сабору 1726. године потекао од представника будимске црквене општине, а протосинђел Партеније Павловић је забележио 1742. године, да је *Духовни регуламент* митрополитима Мојсеју Петровићу и Вићентију Јовановићу био друго „свјашченоје писаније" саобразно коме су уводили у митрополију новине и исправке.[80] Петар Велики је *Духовни регуламент* објавио 1721. године с циљем да укине теократски систем црквене организације с патријархом на челу и да га замени духовним телом укљученим у државни бирократски апарат.[81] *Регуламент* је умногоме превазилазио своју примарну намену и био је основа целокупним црквеним реформама петровске Русије. Пошто у *Регуламенту* нису штампани прописи за све духовне чинове, његов аутор — Теофан Прокопович — саставио је *Додатак духовном регуламенту* који је потврдом цара и одлуком Духовног колегија штампан наредне, 1772. године.[82] У овом додатку су донесени детаљни прописи и правила о дужностима свих духовних чинова. *Духовни регуламент* и *Додатак духовном регуламенту* су надаље штампани у истој књизи. Саставни, трећи део *Регуламента* је био буквар *Первое ученије отроком,* који је Прокопович написао по налогу Петра Великог и који је већ раније изашао из штампе.[83] Царским указом је буквар одређен као уџбеник за сву руску децу, а Синод је издао наредбу да га свештеници имају добро проучити и да га морају читати у цркви за време поста уместо књиге Јефрема Сирина. *Регуламент,* његов додатак и буквар Теофана Прокоповича били су основа реформи које су карловачки митрополити почели спроводити од времена Мојсеја Петровића. *Монашка правила* која он издаје нису сачувана, а од митрополитове уредбе издате 2. децембра 1724. године, која је садржавала 54 тачке, познато је само 18, које се односе на мировно свештенство. *Духовни*

[79] *Извод из синодске расправе, односеће се на регулисање православних манастира 23. септ. 1774. — Предмети — Састав нове манастирске дисциплине. Изјашњаваље Синода, и шта је о томе њеном Величанству представљено,* Српски Сион, XV (1905), 49. — Године 1777. митрополит Вићентије Јовановић Видак је издао *Правила монашескаја,* која су те године штампана на црквенословенском и латинском језику. Израдио их је Атанасије Секереш Димитријевић а Синоду и митрополиту их је натурила Илирска дворска депутација. Она нису ступила у живот и званично су укинута 16. јула 1779. године. Упор. Д. Руварац, *Правила за калуђере,* 10—11.

[80] С. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека,* Споменик САН, LIII (1922), 69; Д. Руварац, *Аутобиографија Партенија Павловића,* Српски Сион, XV (1905), 430; Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1717—1730,* 152.

[81] М. Костић, *Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби, Прилог историји нашег рационализма,* Зборник радова САНУ, XVII, Институт за проучавање књижевности, 2 (1952), 61—89; Б. Вуксан, *Идеја реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку,* Зборник Филозофског факултета, XVI—1, Споменица Светозара Радојчића, Београд 1987 (у штампи), где је Духовни регуламент сагледаван у ширем контексту реформи карловачких митрополита.

[82] Прво издање *Духовног регуламента,* из 1721. године, поседује библиотека Матице српске, а Патријаршиска библиотека СПЦ чува издање из 1723. године у коме се налази и *Додатак духовном регуламенту.* — *Духовни регуламент* је у својој библиотеца имао и шишатовачки игуман Вићентије Поповић. Упор. Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године,* 132.

[83] Д. Кириловић, *Буквар Теофана Прокоповича код Срба,* Зборник Матице српске за књижевност и језик, III (1955), 13—23.

http://www.balkaninstitut.com

регуламент је митрополит Мојсеј Петровић држао у својој библиотеци и сигурно је да под утицајем 27. тачке његових монашких одредби започео завођење општежића у фрушкогорским манастирима.[84]

Утицај *Духовног регуламента* Петра Великог се није, међутим, одразио на визитације манастира само преко одредби монашких правила. У одредбама *Регуламента* везаним за правила и дужности епископа прецизно су прописане и канонске визитације. Сажето оне гласе: — Епископима се препоручује да визитације обављају лети, јер је то за њих боље а манастирима је лакше да издржавају њих и њихову пратњу. — Други дан по доласку у манастир епископ је требало да служи свечану литургију и да се помоли за благодет монаха, цркве и земље. — Након богослужења је био дужан да одржи проповед монаштву, свештенству и окупљеном народу у којој је требало да укаже на грешке и пропусте које је уочио. — За време боравка у манастиру визитатор је требало да испита духовни живот монаха и ђакона. — Епископима се препоручује да за време визитације у манастиру не бораве дуго да га не би материјално исцрпљивали. — Саветује им се да за време боравка у манастиру госте позивају о свом трошку. — Требало је да испитају да ли се богослужење врши добро и да исправе грешке. — Епископ је био дужан и да се распита о сујеверју, лажним чудотворним иконама, изворима и слично, те да их забрани. — Морао је да се распита и о животу људи из околине. — Са собом је требало да носи дужности и правила, монашка и свештеничка, те да по њима испитује. — Епископ је био дужан да пази на своје понашање и да не прави саблазан у манастиру, посебно не за време обеда. Исто је требало да нареди својој послузи и пратњи. — За време визитације није смео да ради против других епископа, а о проблемима који су искрсавали могао је да расправља само преко Духовног колегија. — Свима је било дозвољено да се притуже на визитатора, ако су чиме били незадовољни. — Епископ је на крају визитације био дужан да свој извештај поднесе Духовном колегију.[85]

Мојсеј Петровић, Вићентије Јовановић, Арсеније Јовановић-Шакабента и Павле Ненадовић су за време генералних визитација фрушкогорских манастира поштовали већину одредби *Духовног регуламента*. У визитације крећу лети, у манастирима бораве кратко, проверавају духовни живот монаха, осуђују сујеверје, служе свечане архијерејске службе и проповедају. Подударности је могуће пратити и даље, али је примарније истаћи чињеницу да између визитација карловачких митрополита и одредби *Духовног регуламента* постоје знатне формалне и идејне разлике.

Наглашено је већ да је *Регуламент* Петра Великог инициран потребама да се московски патријарх замени колективним телом подређеним цару. Овакве идеје у Карловачкој митрополији нису могле бити прихваћене јер су биле у директној супротности с амбицијама митрополита, који су спровођењем црквених реформи тежили конституисању централне црквене власти с њима самима на челу. Уместо рационалистичких препорука Теофана Прокоповича — о скромности као основној пастирској врлини, којима провејава цео *Духовни регуламент* — карловачки митрополити се, када су сами били у питању, окрећу узорима католичке цркве и њеној политици magnificenze.

У границама Хабзбуршке монархије српски митрополити нису смели нити су могли да политичким држањем и спољњим сјајем заостану за прелатима римске цркве.[86] У апсолутистичкој држави која је још увек почивала на

[84] Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739)*, 114.

[85] (Ф. Прокоповичъ), *Духовныи Регламентъ*, С. Петербург 1723, 35—40. Пагинација овог издања *Духовног регуламента* се подудара са издањима из 1761. и 1776. године.

[86] Упор. Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 52.

http://www.balkaninstitut.com

феудалним основама, форма и садржај — спољашња презентација и стварна моћ — тумачени су као нераздвојиво јединство. То је знао и Арсеније III Чарнојевић, када је недуго након Велике сеобе пошао у канонску визитацију марчанске епархије.[87] С царском дозволом за путовање у ове крајеве, како обавештава загребачког бискупа Александра Микулића, патријарх је кренуо у визитацију „да уреди цркве и манастире, и поучи српске калуђере и свештенике грчког обреда и потчини их законитој власти".[88] Патријарх се појавио у вараждинском генералату крајем децембра 1692. године с пратњом од „две до три стотине лепо одевених и богато наоружаних коњаника и пешака".[89] Ово је била прва велика канонска визитација након Велике сеобе. Појављујући се у пуном сјају, праћен бројном свитом и понашајући се као онај који „има сву власт", патријарх Арсеније III Чарнојевић демонстрира стварну војничку моћ. Прешао је у Аустрију са свим схватањима о својим правима каква је имао српски патријарх у Пећи и у први мах је српска црквена аутономија у Аустрији била нека врста теократије. У самој цркви, у свим стварима духовног и политичког живота, патријарх је истицао и показивао своја неограничена права, каква је стимулисала отоманска Порта, за коју је пећки патријарх био једино црквено лице с којим је контактирала и преко кога је управљала целокупним животом народа.[90] Такво схватање власти Арсеније III задржава и након Велике сеобе. Нашавши се у оквирима хришћанске империје, сматрао је да има право да канонску визитацију уобличи као демонстрацију верско-политичке моћи. Католичка црква, а утицајем моћног кардинала Колонића и хабзбуршки двор, нерадо су гледали на овакав визитациони спектакл и свим силама се трудили да се више не понови.

Одмах по завршетку патријарховог боравка у Хрватској, следило је ограничавање његових права, интернирање у Сентандреју и привремено одузимање патријаршијске круне.[91] Патријархова посета Шишатовцу током лета 1702. године, забележена у манастирском Поменику, пада управо у време затегнутих односа с двором, када је интерниранном поглавару скоро забрањено кретање и када је насилно враћен приликом покушаја да обави канонску визитацију Футога.[92] Пут који је покушао да зацрта патријарх Арсеније III Чарнојевић својом визитацијом марченске епархије је насилно прекинут интервенцијом католичке цркве и двора.

Двадесетак година касније, од времена митрополита Мојсеја Петровића и Вићентија Јовановића започиње уобличавање визитација у ефемерни барокни спектакл. Овакво схватање визитације само је одраз ширег усвајања политике magnificienze, која се прихвата у свим порама живота митрополијског двора. Полазећи од *Духовног регуламента*, тежња ка учвршћивању централне власти је била истоветна политици Петра Великог и политици београдско-карловачких митрополита. Схватања природе централне власти, међутим, била су различита, а тиме су и путеви њеног остваривања били другачији. Карловачки митрополити теже да црквеним реформама учврсте црквену организацију и да је строже подвргну централној власти — митрополијском средишту.

[87] Д. Кашић, *Отпор марчанској унији: Лепавинско-северинска епархија* 23—25.

[88] Д. Витковић, *Два писма патријарха Арсенија III Црнојевића*, Српски Сион, XVI (1906), 74.

[89] Р. Грујић, *Пакрачка епархија, историјско статистички преглед*, Нови Сад, 1930, 71; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 116.

[90] Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690* Београд 1954, 48—51.

[91] Одликом коју је Леополд I издао 8. октобра 1701. године у Еберсдорфу, патријарху се забрањује, између осталога и вршење канонских дужности. Упор. Р. Веселиновић, *Народно-црквена и привилегијска питања Срба у Хабзбуршкој Монархији 1699—1716. године*, у: *Историја српског народа*, IV—1, Београд 1986, 41.

[92] Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, II, Нови Сад, 1959, 56; Исти, *Велика сеоба Срба 1690*, 74—75.

http://www.balkaninstitut.com

Узор за такву политику нису налазили у црквеним реформама Петра Великог. Једини могући модел који се наметао су били великодостојанственици западне цркве.

У *Духовном регуламенту* се често помиње да митрополит мора да пази на скромност, и она се истиче као основна пастирска врлина.[93] Таква схватања, преузета из протестантског опонирања папском примату и сјају којим је окруживан, на двору београдско-карловачког митрополита су била неприхватљива. За време аустријског управљања Србијом, између Пожаревачког и Београдског мира, Београд је био најистуренија тврђава империје, симбол хабзбуршко-католичког продора на Балкан, који је ужурбано европеизиран.[94] У тако схваћеном Београду започео је 1725. године митрополит Мојсеј Петровић градњу архиепископско-митрополијске резиденције, којом је требало да Срби добију највећу и најлепшу грађевину у Хабзбуршкој монархији.[95] Митрополитов подухват тадашње српске друштво није схватало, нити га је материјално помагало, сматрајући да је градња резиденције искључиво ствар самог митрополита.[96] Мерено традиционалним устројством моралних врлина, грађење овакве монументалне резиденције је било несумњиво расипништво, тим више што је према њима у *Духовном регуламенту* изречен наглашено негативан став.[97]

С друге стране, градња овакве резиденције је за митрополита Мојсеја Петровића била нужност. Она је била репрезент његовог угледа и статуса у монархији, а тиме и симбол црквене институције. Овај подухват умногоме превазилази материјалну снагу наручиоца и одраз је политике magnificenze која се формирала управо за потребе оправдања подизања оваквих монументалних здања.[98]

Крајем средњег века заузиман је негативан став према богатству, а скромност и умереност, те материјално сиромаштво истицани су као основне врлине. Тек је од првих хуманиста прихваћена могућност афирмативног тумачења богатства. Оно није схватано нити као добро, нити као зло — истицана је само његова релативна вредност као повод за вежбање других врлина.[99] Тек је у делу *In magnificentiae Cosimi Medicei Florentini detractores* које је за потребе медичејског двора написао августин Timoteo Maffei,[100] наручивање великих грађевинских објеката, као што су београдска митрополијска резиденција или карловачка катедрална црква, тумачено као врлина. Изврћући аргументе Томе Аквинског,[101] Maffei проглашава magnificenzu — издашност, кнежевском врлином, позивајући се на цитат из четврте књиге Аристотелове *Никомахове етике*.[102] Одбрањена на двору Медичејаца као кнежевска врлина, magnificenza је убрзо постала основ цело-

[93] (Ф. Прокоповичъ) *нав. дело*, 26а, б.

[94] Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира (1718—1739)*, Београд 1950, 178—180; Р. Веселиновић, *Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године*, у: *Историја Београда*, I, Београд 1974, 528—531; П. Васић, *Барок у Београду 1718—1739*, у: *Доба барока*, студије и чланци, Београд 1971, 148—166.

[95] П. Васић, *Српски Београд у доба барока*, у: *Доба барока*, студије и чланци, 175.

[96] Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713—1730*, 131—132; Д. Руварац, *Тестамент Митрополита београдско-карловачког Мојсија Петровића од 30. Новембра 1727*, Српски народни сабори 1774. и 1781. године и тестаменти митрополита Мојсија Петровића и Павла Ненадовића, Нови Сад 1927, 18.

[97] Д. Руварац, *Колико је потрошено за београдску Архијепископско Митрополијску резиденцију?* Архив за историју српске православне карловачке митрополије, III (1913), 85.

[98] A. D. Fraser Jenkins, *Cosimo de Medici's Patronage of Architecture and the Theory of Magnificence*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XXXIII (1970), 162—170.

[99] *Исто*, 162.

[100] E. H. Gombrich, *The Early Medici as Patrons of Art, Norm and Form: Studies in the Art of the Renaissance*, I, London—New York, 1978, 39—40; A. D. Fraser Jenkins, *нав. дело*, 162.

[101] Т. Аквински, *Сума теологије*, део II, питање 2, чл. 1 и 2 *(Изабрано дјело*, прев. Т. Вереш, Загреб, 1981, 212—214).

[102] Аристотел, *Никомахова етика*, 1122б, прев. Р. Шалабалић, Београд 1970, 90—91.

http://www.balkaninstitut.com

купног схватања политике дворског живота и кључни појам који одређује идејне програме дворског самоприказивања. Висока римска курија је следила владарске идеале и политика magnificenze је прихваћена на дворовима кнежева западне цркве још од половине кватрочента.[103] Папа и кардинали су морали, попут владара, да се раскошно облаче, да се окружују раскошним стварима и да се тако појављују у јавности. Иста схватања политике magnificenze се прихватају и на двору београдско-карловачких митрополита. Од старих норми остала је једино одредба да се не једе месо, у свим другим стварима је видљив нов ред. Митрополити потпуно мењају одевање, материјал и крој, удешавајући их према одећи католичких прелата.[104] Појављују се у пурпурној, свиленој одећи, а на портретима су представљени са кардиналским »soli deo«.[105] Иста промена се очитује и у уређењу унутрашњости новоподигнуте резиденције, што се види по опису инвентара који је извршен по налогу митрополита Вићентија Јовановића 1. марта 1733. године.[106] Коментаришући богатство митрополијског двора, Радослав Грујић га „спољашњим сјајем" упоређује с дворовима средњовековних српских владара.[107] Узори су, међутим, били савремени и западноевропски — резиденција прелата западне цркве. Често помињана „некалуђерска идеја" Вићентија Јовановића да оснује илирско-расцијанску хусарску регименту је такође одраз његових схватања политике magnificenze и у том контексту она има своје потпуно оправдање.[108]

Политика magnificenze је доследно прихватана у свим формулацијама ефемерног спектакла дворске политике карловачких митрополита.[109] Према документу о трошковима сахране митрополита Мојсеја Петровића, поднесеним Народном сабору, наредне 1731. године, сазнајемо да је потрошена за оно време енормна сума од 21.804 форинте.[110] Из истог документа сазнајемо да је за припремање сахране купована црна чоха за кола и коње, покров од кадифе; да је набављан флор, те да је прављен „трон" на који је у саборној цркви било положено митрополитово тело. Само за уређење митрополије је том приликом потрошено 5.000 форинти. Из бележака новоизабраног митрополита Вићентија Јовановића сазнајемо да је маркиз Бота сахрану митрополита Петровића прокоментарисао речима: „Ниже еден цесар такова трошка о погребу учинио е, како се чини рацком архиепископу. Да сви бјелоградски дућани, дунавске и савске чаршие остали су празни без црне чохе и флора".[111] Поређење с фунералним спектаклом бечког двора сигурно је неумерено, али није без основа. Сахрана митрополита Петровића следи исте конвенције које су у европским оквирима биле добро познате и општеприхваћене.[112]

[103] D. S. Chambers, *The Housing Problems of Cardinal Francesco Gonzaga*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XXXIX (1976), 21—44. — Као морална врлина одабраних magnificenza се увршатава и у амблематске зборнике. — C. Ripa, *Iconologia*, Padoua, 1611, 322, Garland Pub. Repr., New York —London 1976.

[104] Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира*, 297—302.

[105] О. Микић, Д. Давидов, *Портрети Срба XVIII века*, кат. изложбе, Нови Сад 1965, кат. бр. 64 и 144.

[106] Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739)*, 110 и даље.

[107] *Исто*, 84.

[108] М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополитства му, 1731—1737*, Нови Сад 1900, 161—162; Г. Витковић, *Критички поглед на прошлост Срба у Угарској*, IV, 226—232.

[109] За шире идејне основе на које се ослањају и карловачки митрополити упор. R. Strong, *Art and Power, Renaissance Festivals 1450—1650*, Woodbridge, Suffolk 1986, посебно поглавље The Study of Magnificence, 3—62, где је наведена обимна литература о овом проблему.

[110] Д. Ј. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717. до 1739*, I, 41—42.

[111] *Исто*, 188.

[112] Упор. M. Brix, *Trauergerüste für Habsburger in Wien*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, XXVI (1973), 208—265; C. Conforti, *Il »funeral teatro« a Modena nel Seicento, Barocco Romano e Barocco Italiano: Il teatro, l'effimero, l'allegoria*, 217—227.

http://www.balkaninstitut.com

Други ефемерни спектакл који се уобличавао по правилима политике magnificenze биле су инсталације новоизабраних митрополита и епископа. Тако је инсталација Мојсеја Петровића за митрополита сједињене београдско-карловачке митрополије, како је Максим Суворов јавио руском Синоду, стајала 20.000 форинти.[113] Митрополијске инсталације су обављене у присуству царског изасланика, представника државних и земаљских власти, бројног свештенства и монаха, те народа и војске. Извесну слику о инсталацијама као ефемерном барокном спектаклу у коме су се стекли литургијско-литерарно-музичко-ликовно-сценски елементи пружа панегирик *Маловажное привествије* које је израдио Захарије Орфелин у част устоличења Мојсеја Путника за бачког епископа.[114]

У групу ефемерног дворског спектакла карловачких митрополита треба уврстити и привества — ентрате, пре свега оне које је за митрополита Вићентија Јовановића и патријарха Арсенија IV Чарнојевића организовао Мануил Козачински.[115] Архиепископска привества су, као и западноевропске ентрате, ритуал у коме учествују сви становници града, и све институције. Оне се састављају у јединствен организам са правним, економским, политичким, религиозним и естетским аспектима, који рефлектује визуелизирану хармонију друштвеног устројства на чијем челу се налазио прослављени митрополит. Привества су отелотворење света — микрокосмоса, који се схвата као одраз небеске хармоније. Она су фрушкогорским монасима била добро позната, пошто су они били дужни да одлазе у Карловце или Београд — центар национа, да искажу почаст слављенику.

Извесно сценско искуство су фрушкогорски монаси стицали и гледањем карловачког школског позоришта. Познато је тако да је митрополит Павле Ненадовић, непосредно пред почетак генералне визитације, 20. априла 1753. године, позвао старешине фрушкогорских манастира да са својом братијом дођу на „схоластическу комедију" коју су ђаци карловачке Покровобогородичине школе давали на Ђурђевдан, на црквенословенском, а недељу дана касније на латинском језику.[116] *Траедокомедија* Мануила Козачинског настаје за потребе школског позоришта, али је њена унутрашња структура потпуно подређена глорификацији карловачког митрополита Вићентија Јовановића. Нужно ју је сагледавати у оквирима дворског спектакла у коме се кроз прошлост про-

[113] Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира*, 311. — Сума коју наводи Суворов је сигурно претерана, међутим, митрополит Павле Ненадовић је за инсталацију епископа Партенија Павловића издвојио 3.435 форинти, како сам наводи у свом тестаменту. — Д. Руварац, *Српски народни сабори 1774. и 1781. године и Тестаменти митрополита Мојсеја Петровића и Павла Ненадовића*, Нови Сад 1927, 24.

[114] С. Мишић, *Орфелинов Поздрав Мојсеју Путнику*, Матица Српска, Нови Сад 1959; З. Орфелин, *Песме*, Нови Сад 1983, приредио Л. Чурчић, 27—48; Б. Џонсон, *Неки видови песништва Захарија Орфелина*, у: *Од барока до класицизма*, Београд 1966, приредио М. Павић, 143—152; Р. Михаиловић, *Орфелинов поздрав Мојсеју Путнику (цртеж: Бачка епархија у пет градова)*, Зборник Музеја примењене уметности у Београду, XXI—XXIII (1977—1979), 5—22; иста, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику, Тематика лавиринта*, I, Зборник за ликовне уметности Матице српске, XV (1979), 179—205; II, XVI (1980), 145—158; Иста, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику, Портрет Мојсеја Путника, бачког епископа*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, XVIII (1982), 71—101; Д. Петровић, *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Путнику"*, у: *Српска графика XVIII века*, Зборник радова, Београд 1986, 175—179.

[115] В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова „Траедокомедија"*, Нови Сад — Београд 1980, 202—208.

[116] Д. Руварац, *Покрово-богородичине школе у Карловцима (1749—1769)*, Сремски Карловци 1928, 26. — Да позориште није било страно ни средини фрушкогорских манастира показује један случај из времена митрополита Вићентија Јовановића. Наиме, епископ Никола Димитријевић је оптужио фрушкогорске монахе да се у манастирима одржавају позоришне представе, на шта им је митрополит запретио клетвом, В. М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, прилози за историју митрополитства му, 1731—1737*, 16.

http://www.balkaninstitut.com

славља садашњост, кроз историјске личности — личност патрона, који се увек налази у средишту спектакла и с којим се преко представе успоставља директни контакт.[117]

IV

Генералне визитације фрушкогорских манастира од времена Мојсеја Петровића и Вићентија Јовановића постају део дворске политике карловачких митрополита и постепено се уобличавају као ефемерни барокни спектакл. Средишња личност визитационог спектакла, као и у осталим манифестацијама митрополијског двора, јесте архиепископ који као наследник апостола и фигура Христа на земљи долази да „подучи" и „исцели". Најранија егзегетска пракса је тумачила стих из *Јеванђеља по Матеју* као праслику епископских визитација:

И хођаше Исус по свијем градовима и селима учећи по зборовима њиховијем и проповједајући јеванђеље о царству, и исцељујући сваку немоћ у људима. (9, 35)[118]

Према опису генералне визитације коју је митрополит Ненадовић предузео у лето 1753. године, могуће је повући низ паралела с наведеним стиховима. При визитацији Шишатовца он је по „слушанији божественија литургији, поучителное слово в церкви народу предстојушчу говорил."[119] Подучавање — проповедничка делатност по угледу на Христа и апостоле је једна од основних дужности епископа приликом визитације и део је старе, опште прихваћене традиције која се помиње у канонским одредбама Тридентског концила и *Духовном регуламенту* Петра Великог.[120] Паралелу са наведеним стихом из *Јеванђеља по Матеју* могуће је пратити и даље. При крају визитације Шишатовца, митрополит Ненадовић је читао молитве за исцељење, а скоро без изузетка то се понавља и у другим манастирима.[121] Приликом визитација у манастиру се сакупљао велики број народа, не само становника манастирских прњавора, који су били дужни да присуствују визитацији, него и света који је долазио са других страна. Сем угледних представника грађанства и војске,[122] стизало је том приликом у манастир доста болесника и просјака. Њихово даривање, као гест врлине, укључено је у традиционалну слику митрополита — пастира који брине о свом стаду.[123]

Павле Ненадовић је извршио визитацију фрушкогорских манастира по истоветној форми. Стиже у манастир пре подне, или рано ујутро. Присуствује богослужењу, а потом држи проповед. Након тога с литијама се обавља процесија око цркве и чита молитва за исцељење болесних. Ако у манастиру борави још један дан, као у Шишатовцу, митрополит сутрадан служи свечану архијерејску службу, а потом присутним монасима и народу поново држи проповед и чита молитве. Тиме је официјелни део визитације завршен. Цео спектакл је наоко једноставан и исказан огољеним формама провинцијске средине. Исто свођење на основне елементе видљиво је и у другим врстама ефермног спектакла карловачких митрополита. Рудиментне форме спектакла почивају, међутим, на сложеним симболичним основама схватања света као

[117] Доследно оваквим схватањима *Траедокомедија* се завршава похвалном песмом митрополиту Вићентију Јовановићу. — М. Козачински, *Траедокомедија*, XIII, 96—109, ед. В. Ерчић, 563.

[118] Упор. Н. Милаш, *Правила православне цркве* с *тумачењима*, 187.

[119] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 160—161, упор. 30, 185, 201.

[120] Rev. H. J. Schroeder, *Canons and Decrets of the Council of Trent*, Rockford 1978, 199.

[121] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 30, 71, 129, 185, 201 и 377.

[122] *Исто*, 70—71.

[123] *Исто*, 104.

http://www.balkaninstitut.com

позоришта у коме сваки појединац игра унапред одређену улогу.[124]

Сама чињеница да митрополит води рачуна да се пред манастиром појави пре подне, или чак рано ујутро, указује на поштовање алегоријске традиције самоприказивања засноване још у византијској владарској иконографији. У оквирима империјалне литургије владаревог учешћа у хришћанским празницима, он се појављује као оличење сунца, са директним алузијама на соларну христолошку алегорију.[125] Митрополитов долазак пред манастир, у оквирима прихваћене патристичке реторике, није важан само за манастирско братство и окупљени народ — у симболичним оквирима космолошке алегорезе његово појављивање је означавало рађање победоносног сунца правде које тријумфује над силама мрака и зла.[126] Преко византијског дворског панегирика, негованог од времена оснивања Цариграда, све до његовог пада, ова метафора је прихваћена и у западноевропској владарској ласки и била је опште место барокне амблематске праксе и дворског церемонијала.[127] Прилком визитација фрушкогорских манастира на ову традицију се ослања и карловачки митрополит Павле Ненадовић. Идеја о два сунца, небеском и земаљском — Христу и његовом намеснику на земљи — позната је и његовим претходницима. У опису визитације манастира Рукомије из 1733. године, митрополит Вићентије Јовановић је назван „небеским светлом које сја на земљи".[128] Опште место амблематско-панегиричко кнежевске идеологије, соларна симболика је присутна и у другим врстама дворског панегирика карловачких митрополита. Сунце је знани симбол у *Привеству* Мануила Козачинског изговореном у част доласка патријарха Арсенија IV Јовановића-Шакабенте у Београд 16. септембра 1737. године, а срећемо га и у Орфелиновом панегирику *Маловажное привествие,* на алегоријском портрету бачког епископа Мојсеја Путника.[129]

Први чин визитационог спектакла је започињао пред манастирском капијом, где је митрополит свечано дочекиван. Симболични значај улазних врата у религиозном и јавном животу манастира се ослања на традицију која има упориште у ранохришћанској па и ранијој — римској традицији. У теолошко-алегоријском значењу улазна капија је понела симболизам небеског ауторитета. Она је место где је престајао спољњи — профани свет, а започињао унутрашњи — посвећени; архитектонски идеограм који је означавао почетак манастира као Sacrum palatium са храмом у средишту.[130] Улазна манастирска капија је место на коме су се сусретали земаљски живот и небеска мистерија, и у космолошко алегоријском контексту она је реплика небеских вратница тумачењем манастира као другог небеског Јерусалима. Од римских тријумфалних улазака и владарских ентрата позних времена, улазна капија је незаобилазан котеж почетног дела спектакла схваћеног као манифестације реда и небеске хармоније. Њена идејна праслика се јасно открива јер следи уходане путеве угледања на тријумфални

[124] Упор. J. Rupert Martin, *Baroque, Style and Civilization,* London, 1977, 119—121.

[125] E. H. Kantrowicz, *Oriens Augusti — Lever du Roi,* Dumbarton Oaks Papers, XVII (1963), 153—154.

[126] E. Panofsky, *Meanings in the Visual Arts,* Harmondsworth, Middlesex 1983, 298 и даље. За раније узоре соларне симболике државних свечаности види: H. Frankfort, *State Festivals in Egypt and Mesopotamia,* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XV (1952), 1—12, посебно 5.

[127] E. H. Kantrorowicz, *Oriens Augusti — Lever du Roi,* 155.

[128] Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718—1739),* 160.

[129] Р. Михаиловић, *Захарија Орфелин, Поздрав Мојсеју Путнику — Портрет Мојсеја Путника, бачког епископа,* 89—91.

[130] B. Smith, *Architectual Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages,* Princeton University Press, 1956, 10 и даље; M. Fagiolo, *L'Effimero di Stato, Strutture e archetipi di una città d'illuzione,* 19.

http://www.balkaninstitut.com

Христов улазак у Јерусалим.[131] Тиме је улазна манастирска капија уједно и Porta Triumphalis, кроз коју у слави пролази онај који има власт да суди. Свечани дочек митрополита пред манастирском капијом је истовремено и величање самога манастира који препознаје и прима посвећенога.

Архивски извори би сигурно поузданије осветлили овај — први чин визитационог спектакла, а једини путоказ за сада су неме и идеализоване представе са графичких листова које не бележе музичко-ораторски део програма.[132] Митрополит стиже пред манастир у „дивним и позлаћеним кочијама у која је упрегнуто шесторо скупоцених и богато украшених коња“,[133] а пред капијом га дочекују одабрани представници манастирског братства. С обзиром да је пре тога у манастиру боравила визитациона комисија, први сусрет митрополита и представника манастирског братства је као tableau vivant, познат преко графика, исказивао идеју конкордије.

Након тога се формира процесиона поворка спектакла на чијем челу је ишао митрополит, у свечаној одећи и украшен инсигнијама. Визитациона комисија Павла Ненадовића наглашава да је митрополит за време боравка у манастирима чак мењао одећу.[134] Барокни ефемерни спектакл, који полази од схватања света као позоришта, нужно рачуна на сценско понашање актера. Карловачки митрополити су од времена Мојсеја Петровића издвајали знатне суме за одећу, често наручивану у Бечу или добављану из Русије.[135] Раскошне барокне одежде, оправдане политиком magnificenze, симбол су њиховог статуса о чијем значају као елементу ефемерног спектакла сазнајемо из панегирика Захарија Орфелина посвећеног инсталацији Мојсеја Путника. Цртежи на којима су представљени анђели који сносе епископске инсигније и делове одежде су пропраћени стиховима који тумаче њихово симболично значење.[136]

Украшен симболима свог духовног ауторитета, митрополит као „глава“ процесионом „телу“ спектакла у пратњи свите и угледних представника манастирског братства улази у манастир и креће према његовом средишту — храму, крајњој тачки кретања процесионе поворке. Сличне процесионе поворке западноевропског културног круга кретале су се веома споро и пут од неколико километара су прелазиле тек за више сати.[137] Сигурно је пут визитационих процесија карловачких митрополита трајао дуже, а између манастирске капије и уласка у храм морало је бити неколико „станица“ приликом којих је митрополит благосиљао окупљен народ, поздрављао угледне представнике власти и војске, чије је присуство на визитацијама засведочено.[138]

[131] R. Strong, *Art and Power, Renaissance Festivals 1450—1650,* 10—11.

[132] Р. Михаиловић, *Утицај морализаторских тема и школске драме на европску ликовну уметност XVII и XVIII века,* 104—117; Иста, *Ведуте српске графике XVIII века,* 85—97. Упореди нотне записе за ефемерни спектакл приликом инсталације Мојсеја Путника за бачког епископа: Д. Петровић, *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Путнику“,* 175—179, и прилог.

[133] З. Орфелин, *Представка Марији Терезији,* Нови Сад 1972, 15.

[134] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године,* 29—30.

[135] Против овако раскошног одевања карловачких митрополита протествују црквени и световни кругови. — Д. Руварац, *Каноницке одредбе цариградских патријараха,* Српски Сион, XV (1905), 563; З. Орфелин, *Представка Марији Терезији,* 15 и 17.

[136] С. Мишић, *Орфелинов поздрав Мојсеју Путнику,* 17, 19, 29 и 30; З. Орфелин, *Песме,* 33—37.

[137] У Shearman, *L'entrata fiorentina di Leone X, 1515, II teatro italiano nel Rinascimento,* a cura di F. Cruciani e D. Serafignoli, Bologna 1987, 239—250.

[138] Ефемерни спектакл се дели на статичну групу посматрача и активне учеснике. Граница између њих, међутим, није строга и у појединим чиновима улоге се мењају или преклапају. У визитационом спектаклу, посматрачи митрополитовог свечаног уласка у манастир се прикључују богослужењу, а затим се приликом литија око цркве укључују у процесионо „тело“ спектакла. Упор. J. Shearman, *L'entrata fiorentina di Leone X,* 244—247.

http://www.balkaninstitut.com

Након тога, на челу визитационе поворке митрополит улази у храм где ће присуствовати богослужењу. Унутрашњост црквених здања у Карловачкој митрополији током XVIII века еволуира у барокни ентеријер схватан као la chiese come il teatro.[139] Пред високим, развијеним иконостасима, сценским кулисама уобличеним према узорима западноевропских тријумфалних лукова свечаних улазака,[140] одигравао се кулминациони чин визитационог спектакла — литургијска мистерија самопотврђивања заједнице у правоверности.[141] Митрополит је присутнима држао „поучно слово", па пошто је процесија обишла храм, свечаност се приводила крају. Глава визитационог спектакла се повлачи а тело се распушта, да би се при следећој визитацији поново саставило.[142]

Као ни друге манифестације ефемерне, једнодневне уметности: инсталације, фунерални спектакли, свечани уласци, ни визитације се нису развиле у пуном сценском обиму као што је то било у западноевропској уметности. Будући без поузданог ангажовања креативних артистичких снага, оне остају на маргини уметности схватане као артефакат, са дословним значењем једнодневности и пролазности. Нема још поузданих доказа који би указивали да су за Шишатовац, или неки други фрушкогорски манастир, прављене сценске кулисе за потребе визитационог спектакла. То не показују ни графички листови. Полазећи, међутим, од чињенице да је њихово постојање у другим врстама ефемерног дворског спектакла карловачких митрополита засигурно посведочена,[143] сигурно је да су извесни сценски елементи морали постојати. А, колико се отишло даље од употребе бакљи, свећа, застава икона и балдахина, тешко је докучити. У сваком случају, конзервативна манастирска средина у томе није предњачила. У визитационом спектаклу је манастирски комплекс са храмом у средишту био самодовољна слика идеалног града — бастиона вере и нације. Спектакл се, пре свега, ослањао на процесионо тело као отелотворење институције, њеног устројства и хармоније.

Пут визитационе процесије, од манастирске капије ка храму где се обављало богослужење, има полулитургијски карактер. Он се не исказује само у дубљим поткама визитација — присутан је и формално, у поретку процесионе поворке и њеним посматрачима, у месту и улози које у њој има појединац и хијерархија. Спољашња форма визитације, попут њених узора, осмишљена је као Imitatio Christi, где митрополит као Христов намесник на земљи отелотворава главу визитационе поворке.[144] Процесиона поворка шишатовачких визитација, па и шире, визитација карловачких митрополита XVIII века, има додирних тачака са језуитским визитационим, има наглашену идеју традиције и истицања предака. У том контексту треба схватити и чињеницу да је митрополит Ненадовић, приликом визитације Шишатовца држао парастос својим претходницима — Мојсеју Петровићу и Вићентију Јовановићу. — Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 161.

[139] Упор. B. Adorni, *La chiesa come il teatro: due architetture di Gaspare Vigarani, Barocco romano e barocco italiano, II teatro, l'effimero, l'allegoria*, 234—250.

[140] Идеја о вези тријумфалних лукова и иконостаса образложена је и у нашој стручној литератури. Упор. Р. Михаиловић, *Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 204—210.

[141] Упор. Ф. В. фон Таубе, *Опис Славоније и Срема*, III, Зборник Матице Српске за књижевност и језик, IV—V (1956—1957), 223, где се помиње једно раскошно барокно богослужење карловачког митрополита.

[142] Један од битних елемената ефемерног спектакла је његово понављање, којим се исказивала идеја снаге и континуитета. У суштини, сваки ефемерни спектакл, па и визитациони, има наглашену идеју традиције и истицања предака. У том контексту треба схватити и чињеницу да је митрополит Ненадовић, приликом визитације Шишатовца држао парастос својим претходницима — Мојсеју Петровићу и Вићентију Јовановићу. — Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, 161.

[143] Тако су при сахрани Мојсеја Петровића употребљени сви сценски елементи фунералног спектакла. Упор. Д. Ј. Поповић и М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, I, 41; C. Conforti, *Il »funeral teatro« a Modena nel Seicento, Barocco romano e barocco italiano, il teatro, l'effimero, l'allegoria*, 217—227.

[144] E. Kantorowicz, *The »King's Advent« and Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina*, Selected Studies, New York 1965, 74.

http://www.balkaninstitut.com

ским процесионим поворкама — представама, присутним на улицама аустријског Београда и Петроварадина.[145] Примарне интенције визитација, међутим, нису морализаторске него политичке; тиме се визитациони спектакл директније везује за традицију свечаних улазака — ентрата. Прт визитационе процесије, од улазне капије према манастирском храму, има паралелу у porta reale и via Regia свечаних империјалних улазака који воде према палати — centro del potere.[146]

Визитације манастира Шишатовца у основи се не разликују од пасторалних визитација других фрушкогорских манастира, нити за разликама такве врсте треба трагати. Све оне се заснивају на поштовању истих симболичних основа уздигнутих до конвенције на коју се ослањају и карловачки митрополити. Мењају се само учесници, место и време, док је идеја непромењива. На опонашању дефинисаног узора и његовом периодичном понављању почива снага и ауторитет визитационог спектакла као исказа о трајности и континуитету заједнице. Оно по чему се поједине визитације разликују је „тема" њиховог програма.

Сагледаване у историјском континуитету од непуна два века, визитације манастира Шишатовца се раздвајају у две групе. Једну групу визитација сачињавају посете пећких патријарха и карловачких митрополита, везане за учвршћење и ширење култа шишатовачког светитеља — Стефана Штиљановића. Овој групи визитација припадају посете пећких патријарха и београдско-сремских митрополита током XVII века, те посете Арсенија III Чарнојевића, Вићентија Поповића Јањевца, Арсенија IV Шакабенте и треће посете Павла Ненадовића из 1760. године. Ако се пође од мишљења Димитрија Богдановића да се хагиографски списи о Стефану Штиљановићу могу везати за време доласка патријарха Пајсија, када су светитељеве мошти пренешене у нови кивот и када је установљен манастирски *Поменик*, са извесним опрезом се може прихватити да је управо тада, на дан Св. Стефана Штиљановића — 4. октобра 1631. године — установљен његов култ. Прве посете Шишатовцу — долазак патријарха Пајсија и Максима — везане су за установљавање, учвршћивање и ширење култа Св. Стефана Штиљановића, док оне касније, посете патријарха Арсенија IV Јовановића и митрополита Ненадовића, развијен и општеприхваћен култ стављају у механизам одбране интереса митрополије — њеног верског и политичког интегритета. У идеолошком контексту неговања култова националних светитеља ове посете се чврсто ослањају на традицију и одраз су подударности идејних програма Пећке патријаршије и новоосноване Карловачке митрополије.[147]

У својим идејним поткама, ни визитациони спектакл XVIII века се није битно изменио; нужно је нагласити сличност између посете патријарха Пајсија 1631. и митрополита Павла Ненадовића 1760. године. Оба архиепископа долазе у манастир на позив шишатовачких монаха, у оба случаја је извршен свечани пренос Штиљановићевих моштију из старога у нови кивот. Култ Стефана Штиљановића, као и култ крушедолских Бранковића, био је за Карловачку митрополију веома значајан — указивао је на права и легитимност живота српског народа и његове цркве на територијама са оне стране Саве и Дунава. Шишатовачко братство је тиме у својим тежњама за величањем култа свога светитеља имало чврсту подршку

[145] Ј. Лешић, *Исусовачко казалиште у Београду и Петроварадину у првој половини XVIII стољећа*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, I (1987), 65—69. За шире оквире види: P. Bjustrom, *Baroque Theater and the Jesuit, Baroque Art The Jesuit Contribution*, Ed. R. Wittkower and I. B. Jaffe, New York 1972, 99—110; F. A. Yates, *Religious Processions in Paris, 1583—84, Astraea, The Imperial Theme in the Sihteenth Century*, Harmondsworth, Middlesex 1977, 173—207.

[146] M. Fagiolo, *L'Effimero di Stato, Strutture e erchetipi di una cita d'illusione*, 15—17.

[147] Д. Медаковић, *Српски препород у XVIII веку и средњовековна баштина*, Глас САНУ, CCCXXXIV (1983), 37—48.

http://www.balkaninstitut.com

карловачких митрополита, какву је током XVII века имало и код пећких патријарха.

У другу групу визитација шишатовачког манастира спадају посете београдско-карловачких митрополита Мојсеја Петровића, Вићентија Јовановића и посета карловачког митрополита Павла Ненадовића из 1753. године. Они стижу у Шишатовац у оквиру канонских визитација фрушкогорских манастира, а њихове посете су одређене ширим оквирима реформи митрополије. Док су пећки патријарси у Отоманској империји, судећи према ферманима којима их Порта потврђује, приликом канонских визитација манастира сами вршили инспекционе послове,[148] поглавари српске цркве у Аустријској царевини раздвајају канонску визитацију на радни део — који обавља визитациона комисија — и свечану посету митрополита — која се уобличава у ефемерни спектакл.

Односи карловачких митрополита и фрушкогорских манастира су током XVIII века били веома сложени. Одређени су централистичким тежњама митрополита којима се фрушкогорско монаштво жилаво одупирало. Шишатовачки монаси сами позивају карловачке митрополите приликом значајних свечаности везаних за култ Св. Стефана Штиљановића, док их приликом генералних визитација примају нерадо и супротстављају се њиховим реформама. Овакви се односи, међутим, нису пресудно одражавали на спољашњи изглед визитацијационог ефемерног спектакла. Полазећи од конвенције и симболичног схватања визитација као отелотворења идеје о правоверној заједници, оне су истовремено прослављање митрополије и манастира, митрополита и манастирског братства. Тиме се церемонијални део канонских визитација Шишатовца директно ослањао на архиепископска ходочашћа манастиру и моштима Св. Стефана Штиљановића. Непосредно пред канонску визитацију митрополита Павла Ненадовића манастирско братство је, ктиторством пуковника Вука Исаковича, наручило од Христифора Џефаровића графички лист са представама Св. Стефана Штиљановића.[149] Овај лист је, по свему судећи, управо за време визитације поклањан угледним посетиоцима манастира, али сам визитациони спектакл није представљен.

Са друге стране, нужно је на крају поновити да је визитациони спектакл део ширих оквира ефемерног спектакла карловачких митрополита. Тиме се визитације Шишатовца истичу као идеални пример за будућа компаративна истраживања политике magnificenze карловачких митрополита. Њоме се, поред ефемерног спектакла, могу објаснити многе новине које они уводе у митрополију, посебно у патронажном односу према „барокној синтези" уметности, стављеној у механизам глорификације њиховог ауторитета и верско-политичких реформи које спроводе.

УДК 281.961(497.113):264-2(497.113)

[148] И. Јастребов, *Подаци за историју цркве у старој Србији*, 217.

[149] М. Тимотијевић, *Џефаровићев бакрорез „Св Стефан Штиљановић" и визитација Шишатовца 1753. године*, Свеске Друштва историчара уметности Србије, XVIII (1987), 93—105.

http://www.balkaninstitut.com

КТИТОРИ И ПРИЛОЖНИЦИ МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА У XVIII ВЕКУ

Павле Штрасер

Постанак и живот кроз историју свих српских православних манастира, па и цркава, везан је за ктиторе и приложнике, некада више а некада мање.

Први ктитори били су наши средњовековни владари и високо племство, да би губитком националне државе ту улогу преузело преостало племство, високо свештенство и сами монаси. Већ у XVI веку, дакле после коначног губитка независности Србије, све је већи број владара и високог племства и свештенства из осталих православних земаља, првенствено из тада једине словенске слободне државе Русије. Код фрушкогорских манастира као ктитори, или боље рећи приложници, јављају се и владари из куће Хабзбурга, али веома спорадично и првенствено из одређених политичких разлога.

Током XVIII века, што је и наша тема, број ктитора и приложника се нагло умножава, првенствено захваљујући новоформираној и релативно богатој, младој грађанској класи. Уз њу, свештенство и даље игра значајну улогу, као и богато сељаштво. Прилози из Русије и даље долазе у огромним количинама, првенствено у књигама и црквеним утварима, све до интервентних мера царице Марије Терезије, изазваних хегемонистичком и унијатском политиком самог двора, врха римокатоличке цркве и сличних елемената. Крајем тог века, а нарочито у XIX веку, као ктитори се појављују читава „обшчества", дакле сви верници из околине одређеног манастира или цркве.

Мало је локалитета у Европи где се налази толика концентрација манастира, без обзира којој конфесији припадају, са толико културно-историјских и уметничких знаменитости. А исто тако, мало их је који су, поготово у последња три века, толико страдали, рушени, пустошени, пљачкани, оскрнављени и слично, чему је и манастир Шишатовац најбољи сведок.

Манастир Шишатовац су Турци неколико пута палили крајем XVI и почетком XVII века,[1] да би братству одобрили подизање нове цркве 1634. године.[2] Следећа велика несрећа задесила је манастир у пожару 1849. године, када су изгореле све зграде сем цркве.[3] После тога сазидани су нови конаци који су постојали све до усташког разарања 1942. и коначно у лето 1944. го-

[1] Александар Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Срем. Карловци, Српска манастирска штампарија (СМШ) 1937, 93—94.

[2] Бошко Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 143 и Оливера Милановић-Јовић —Петар Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963, 60.

[3] Б. Стрика, *нав. дело*, 144. и А. Манојловић, *нав. дело*, 94.

http://www.balkaninstitut.com

дине.[4] Од тада па до данас манастир стоји у рушевинама и немо сведочи о људском безумљу, у овом, нашем, XX веку.

Тема о ктиторима и приложницима српских цркава и манастира у Срему заокупља ме већ неколико година. Дуго је обрађујем, а све више сам свестан да је то река без обала. За то постоје два основна разлога. Први је што је заиста неизмеран број људи даривао овим сакралним објектима кроз историју знатан део себе, и што то данас нисмо у стању све да потпуно евидентирамо. Са друге стране, током прошлости, а посебно ове најскорије, дошло је до нечувеног уништавања свих материјалних доказа, почевши од цркава и припадајућих им грађевина до задњег папирића на коме се налазио било какав битан податак.

У овом делу мога рада желео бих да, у најкраћим цртама, укажем на најзначајније моменте из историје манастира током XVI и XVII века. Дакако, поменућу и најзначајније ктиторе и приложнике, како бих затим прешао на XVIII век.

Манастир су основали пребегли жички калуђери, игуман Теофил и монаси Иларион и Висарион, 1520. године.[5] Ово се узима као година настанка на месту мале цркве Св. Николе, зване Реметска,[6] у неколико извора и у највећем делу литературе. Браћа Иларион и Димитрије Руварац, што преузима и Бошко Стрика, манипулишу годинама 1545—1550, што очигледно не стоји.[7] Као ктитори ове цркве помињу се деспот Јован Бериславић и велики војвода Теодор.[8]

У нову манастирску цркву посвећену Пресветој Богородици (Мала Госпојина) 1543. године пренете су мошти Св. деспота Стевана Штиљановића из Шиклуша у Барањи.[9] Поменути деспот се већ 1546. године помиње као светитељ.[10]

Поред предмета који су припадали непосредно деспоту Стевану Штиљановићу, који су у манастир доспели када и његове мошти, из XVI века поменуо бих, по мом мишљењу, неколико најзначајнијих ктиторија.

Године 1550—1551. за манастир је израђен сребрни ћивот, на коме се налази запис да припада храму Рождества пресвете Владичице и да је створен за време игумана Теофила и Илариона Шишатовчанина „в манастир Реметице в лето 1550", а да је завршен 1551. год. у месту Липови „рукодијелијем грешнаго Дмитра златара".[11]

Рукописно *Четворојеванђеље*, које је написано и поклоњено манастиру залагањем игумана Реметске Теофила и еклисијарха Симеона, писано је руком извесног Јевгенија 7068. год., односно 1560.[12]

Веома значајан је и ручни крст, висок 15 cm, за који се на основу записа на ручки може установити да потиче из 1598. године. Оков му је од сребра, па позлаћен, но на жалост у запису се не наводи име ктитора.[13]

[4] Динко Давидов, *Огрешења* Шабац 1986, 43—48.

[5] Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, Београд 1905, бр. 4961, 52; А. Манојловић, *нав. дело*, 93; Рад. М. Грујић, *Српски споменици северно од Саве и Дунава пре Чарнојевића*, Календар Привредник за 1940. г., Београд 1939, 87; Сава Петковић, *Опис збирке рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 32; О. Милановић-Јовић и П. Момировић, *нав. дело*, 59; Миодраг Коларић, *Шишатовац*, у: *Енциклопедија ликовне уметности*, књ. IV, Загреб 1966, 368.

[6] М. Коларић, *нав. дело* 368.

[7] Димитрије Руварац, *Шематизам за 1900 годину*, Срем. Карловци, СМШ 1900, 34—35; Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира за 1753. годину*, Срем. Карловци, СМШ 1905, 13; Б. Стрика, *нав. дело*, 142; Душан Петровић, *Историја Сремске епархије*, Срем. Карловци 1970, 11 и 88—90.

[8] М. Коларић, *нав. дело*, 368.

[9] Д. Петровић, *нав. дело*, 88—90.

[10] А. Манојловић, *нав. дело*, 93.

[11] О. Милановић-Јовић — П. Момировић, *нав. дело*, 59.

[12] С. Петковић, *Опис збирке рукописа ман. Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 31—32; О. Милановић-Јовић и П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963, 60; Лазар Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 60.

[13] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 148

http://www.balkaninstitut.com

Из 1598. године је и ручни крст, рађен за манастир Бешеново, па касније пренет у Шишатовац. Из записа сазнајемо да га је поклонио грешни Неофит, за чију га је душу оковао кујунџија Радосав. Лазар Мирковић претпоставља да је дрворез чак из прве половине XVI века.[14] Крст је висок 27 cm, од сребра је и делимично позлаћен. Стране су му украшене октогоналним плочицама и зрнастим драгуљима, а кракови су филигрански рад.[15]

Седамнаести век манастир је дочекао такође под турском окупацијом. Стара црква из 1520. године је неколико пута паљена,[16] а на основу записа којима располажемо познато је да су Турци 1634. године одобрили калуђерима из братства манастира Шишатовац да могу обновити и оправити манастир, за који се у неким изворима каже да је био порушен чак до темеља.[17]

Манастир је услед тешког стања током XVII века добио чак и две владарске дипломе — повластице за скупљање милостиње, не би ли се што пре опоравио.

Прва повеља је о даровима и повластицама манастиру из 1645. године издана од „Војводе и господара Угровлашке" Јована Басарабе.

Друга је такође о даровима и повластицама, издана 1689. године, од руских царева Петра и Јована са сестром Софијом.[18]

Као и за прошли век, навешћемо и за XVII неколико, по нашем мишљењу, најзначајнијих поклона манастиру.

Рукописни архијерејски службеник, писан 1616. године, у манастиру Полдовици у Караблашкој, кога је приложио манастиру Шишатовац, као месту свога пострига, епископ пожаревачки Јосиф, 1627. године.[19]

Да је манастир већ у XVII веку био значајно преписивачко и литерарно седиште, сведочи нам запис на дасци са житијем Св. Стевана Штиљановића у Шишатовцу од 1767. године. Запис гласи: „Во време игуменства Кириона (! — вероватно Кир Јона) јеромонаха придоша в наш монастир Шишатовац свјатјејши патријарх сербскиј кир Пајсеа, и преосвешчени митрополит белиградски и сремски Авесалом · ѕ · ѳ · м · месеца октом. · і · дан, (3. 10. 1631), и више речени патријарх Пајсеи своеручно написа повест ва кратце свјатаго Стефана Штиљановича деспота сербскаго, и кондак манастирски и книгу свјатаго Стефана отнесе собом да препише у цароставник пекскиј."[20]

У ризници манастира, између два рата постојале су још и одежде, везене златом и сребром, које је манастиру поклонио руски цар Алексеј Михајловић (1645—1676), отац Петра Великог. Чувао се и један златан путир, руског порекла, добијен из Русије крајем XVII века.[21] Ово је још један доказ о веома живим односима између Срба и Руса у тим тешким временима.

Од изузетних вредности овога манастира из XVII века треба поменути и два сакрална предмета, рад домаћег мајстора. Године 1659. кујунџијски мајстор Јован из Сремске Митровице израдио је за овај манастир петохлебницу, а 1669. г. вероватно тај исти Јован и један кивот од сребра, који је позлатио извесни Јанко.[22]

Још један доказ о односима са Русијом је и књига *Поуке у недељне и празничне дане*, рукопис са краја XVII

[14] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 61.

[15] Л. Мирковић, *нав. дело*, 61; В. Петровић —М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Матица српска, Н. Сад 1927, 21, 55; Б. Стрика, *нав. дело*, 145.

[16] А. Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Ср. Карловци, СМШ 1937, 93—94.

[17] Б. Стрика, *нав. дело*, 143; О. Милановић-Јовић и П. Момировић, *нав. дело*, 60; М. Коларић, *Шишатовац*, у: *Енциклопедија лик. уметности*, Загреб 1966, 368.

[18] А. Манојловић, *нав. дело*, 96.

[19] Д. Петровић, *Историја сремске епархије*, Ср. Карловци, 1970, 88—90.

[20] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III бр. 4988, Београд 1905, 59.

[21] Б. Стрика, *нав. дело*, 145.

[22] Рајко Л. Веселиновић, *Занатлије и трговци по Војводини крајем XVII и првих година XVIII века*, Зборник МС за друшт. науке, књ. 13—14, Н. Сад 1956, 117.

http://www.balkaninstitut.com

века, од око 700 страна. Иако некомплетан, својим записом нам говори да је донет у манастир 1677. године као поклон од „свјатије обители Кијевскије и печерскије обители".[23]

Последњи предмет из XVII века, који треба поменути и који је и у XVIII веку служио манастиру, јесте антиминс који је осветио патријарх Арсеније III Чарнојевић 1692, две године после Велике сеобе, а налази у попису манастирском из 1753. године, 1926. године није више постојао.[24]

Осамнаести век је, несумњиво, век препорода, не само манастира Шишатовца, већ уопште свих манастира у Срему, а самим тим и век препорода српског народа у Хабзбуршким земљама. То је доба, код појединаца и цркве, нагомиланог богатства, које је у овим прекосавским крајевима староседелачко. Као и богатства новопридошлог становништва са југа, коме је, српска православна црква била једини и жељени, и остварљиви и могући каменитемељац, за кога се ово становништво могло „ухватити", како би преживело германизацију, унијатизам, па чак и русификацију, уколико би се селило и даље на север.

О том периоду постоји низ података, записа, натписа, бележака и слично, што је немогуће у једном оваквом раду свеобухватно обрадити. Покушаћемо тек да начинимо редослед података (дабоме, хронолошки) везаних за манастир Шишатовац, који и јесте тема нашег окупљања ових дана у октобру 1987. године.

Први подаци за овај манастир везани за сам почетак XVIII века, падају у период 1703—1715. година, односно у период пресељења калуђера манастира Грабовац у јужну Угарску.

Летопис манастира Грабовца вели:

„В лето 1703. вздвигоше се от угарскаго рода ребеланти против цесарскога величаства [...] Тогда и свештенаго чина не поштедише, јегда и сеј свјатиј монастир поробише, црков с келијами огнејем сажегоше, а имениje монастирское все до конца отнесоше и разграбише, *тачију мало њечто от утварej црковних и книг* (подвукао П. Ш.), избјежавше в Срем игумен Георгиј с братијами, изнесохом и преобиваниje своје в монастирје Шишатовције устроихом..." Наставак записа нам сведочи да су се избегли монаси вратили у свој манастир тек по угушењу устанка, 1711. године.[25]

Један други податак нам сведочи о истом удесу манастира Грабовца, но казује нам да су монаси успели да пренесу гро ствари у Шишатовац и да су се вратили у свој манастир тек 1715. године, дакле четири године доцније.[26]

Пошто се манастирска црква ширила и даље захваљујући приложницима, капела у торњу манастира је освећена за богослужење, па је 1724. године епископ Костајнички Никанор осветио антиминс за часну трпезу поменуте капеле.[27]

Наредне, 1725. године, манастиру је приложен један изузетан путир, на срећу сачуван до наших дана, за који постоје два податка ко му је био ктитор. Сигурно је да је од сребра, да је поклоњен са дискосом и да је из поменуте године, као и да је пореклом из Москве. По Љуби Стојановићу то је ктиторија *архимандрита* Јоаникија, а по др Павлу Васићу *патријарха* такође Јоаникија. Титулу дотичног Московљанина Јоаникија може бити, ако то желимо, и ирелевантна, но то нам показује да заиста о овој, итекако значајној проблематици историје српског народа, па и уопште јужнословенских народа у XVIII веку нисмо, првенствено

[23] С. Петковић, *нав. дело*, 66—67.

[24] Д. Руварац, *Опис...*, 148; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. VI, бр. 9839, Београд — Ср. Карловци 1926, стр. 70.

[25] Др Радослав М. Грујић, *Војводина*, II — *Духовни живот*, Н. Сад 1941, 395, фуснота бр. 54.

[26] Дејан Медаковић, *Прилог евиденцији наших споменика у иностранству*, Зборник заштите споменика културе, књ. I, св. 1, 1950, Београд 1951, 89.

[27] Д. Руварац, *Опис...*, 159.

http://www.balkaninstitut.com

ми историчари, водили много рачуна. Но да и ово потврдим, ево поменутих цитата:

„Сеј потир такоже и дискос и звјезда и лжица послају ја, *архимандрит* Јоаникиј, с. Москви, в сербскују земљу, в монастир Шишатоваци, љета ≠ а҃ · ѱ҃ · · к҃ · е҃ · .“[28]

Исти податак је наведен и 75 година доцније, с тим што је путир некада чуван у манастиру Шишатовац а данас је у резиденцији сремског епископа у Сремским Карловцима. А за ктиторство се каже да је поклон *патријарха* Јоаникија из Москве, 1725. године, и да је висине 22,5 сантиметра.[29]

Значајан део ктиторије био је издан у новцу, првенствено тестаментом, као и земља, домаћа стока и слично. Први податак је од 10. децембра 1727. године, где се наводи да је епископ будимски и столнобеоградски Михаило Милошевић оставио тестаментом 12 форинти манастиру Шишатовцу.[30] О овом начину ктиторства или приложништва биће много више података у другој половини XVIII века, када ће се као значајна средства, првенствено од црквених великодостојника, прикупити средства такозване парусије.

Следећи податак датујемо са 27. фебруаром 1730. године. То је запис на дарохранилници манастира Шишатовца, који гласи:

„Сија кутија монастира Шишатовца, храм рождества пресветија Богородици идијеже и мошчи почивајут светаго праведнаго Стефана Штиљановича, сагради се при господину Мојсеју Петровићу, архијепископу Белиградскому и про; и при игумену јеромонаху Прокопију ље[та] ≠ а҃ · ѱ҃ · л҃ · фе[бруара] · ѯ҃ · і҃ · . у Белиграду 1730.“[31]

Наредни значајан податак доноси нам др Лазар Мирковић. Он спомиње јерусалимски ткани појас у који је уткан натпис следеће садржине: „и агиа полис иерусалим — никифору. митрополит. славијоск.“ (треба ваљда: славониски). По мишљењу др Мирковића ово би требао да буде Ниџифор Стефановић, владика славонски (пакрачки) у годинама 1731—1741.[32]

Највећи део ктиторије и приложништва, на жалост, не можемо атрибуирати. Имена људи који су несумњиво значајан део свога капитала одвајали за потребе цркве остала су нам до данас, за највећи део, непозната. Но без обзира на то, не можемо рећи да нам је ма и једна година празна, без дарова манастиру. У „инветаријуму“ из 1753. године стоји следећи податак за период последњих 20 година (1733—1753).

„После 1733. до 1753. придобиене вешчи сребрне: 6 кандила различних, непозлаћених, сребрних; 2 креста воденичарска оковата сребром (очигледно поклон воденичарског еснафа — мишљење П. Ш.); 4 креста мала без држжка, оковато сребром; потир сребрн; панагиар, оковат сребром; копје сребрено; 2 метлице с дискоса сребрна.“[33]

За овај период имамо и податке који нам тачно назначују и име ктитора или приложника.

Јеванђеље, штампано у Москви 1735. године, оковано 1742. г. трудом и трошком проигумана Василија јеромонаха, у масиван сребрни оков, са искуцаним позлаћеним сликама и ликовима светитеља. Оков је величине 47×30 cm, а радио га је Грк Георгије из Мосхопоља, исти онај који је израдио и крушедолску рипиду.[34]

У овом периоду појављују се црквене књиге и утвари пренете из других манастира у Шишатовац. Једна од њих је и *Псалтир* са последованијем, рукопис на хартији из прве половине XVII

[28] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 2459, Београд 1903, 67.

[29] Павле Васић, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Н. Сад, Матица српска 1978, 167.

[30] Архив САНУ Срем. Карловци (даље АСАНУК), фонд Патријаршијско-митрополитски — „Б“ (даље: ПМА-Б), кутија I, год. 1727, број 6.

[31] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 2545, Београд 1903, 81.

[32] Др. Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Н. Сад—Београд 1931, 65.

[33] Д. Руварац, *Опис...*, 151.

[34] Др Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 62.

http://www.balkaninstitut.com

века, величине 9,2×13,2 cm, са 575 листова, од којих 5 празних и 2 искинута (пред II св. рат). Увезен је у чврсте корице од картона, пресвучен кожом, а писан је од 7 преписивача под руководством Петра Георгијева из Јањева. Иницијали на почетку сваког псалма су врхунац мајсторства. Трећи део је најлепши, најлепше писан, и то на хартији која се тешко разликује од пергамента. Остала четири дела писале су још 4 различите руке.

По запису Софронија Гавриловића, служитеља епископа ваљевског Доситеја Николића, од 17. 6. 1738, књигу је у манастир Шишатовац пренео јеромонах кир Авакум из манастира Чокешине, коме је књига раније припадала.[35]

Од године 1742, која је преломна за историју ове цркве, па до краја XVIII века, можемо рећи да је то период процвата, изградњи и стварања овог манастира, као другог по значају (одмах иза Крушедола), као гробнице српских војсковођа — пандан Крушедолу, који је био гробница српских владара и црквених поглавара. То је период кад је официр Вук Исаковић ктиторством сазидао звоник цркве, његов брат Трифун капелу на гробљу, а потпуковник Секула Витковић и браћа Јован и Јосиф Монастерлија својим прилозима обогатише манастирску цркву толико да је била потребна нова богомоља, коју је у најрепрезентативнијем стилу оног доба, средином XVIII века, подигао некадашњи манастирски архимандрит, а касније епископ Викентије Поповић. Њихови гробови били су у цркви или порти но, на жалост, до данас, од свега тога остадоше само рушевине.[36] Али, кренимо редом.

Први податак нам доноси Д. Руварац у свом *Опису* који гласи:

„Монастир Шишатовац, храм јест Рождество пресвјатија Богородици, здатели јеромонах Теофил, бивши сеја свјатија обители игумен, и јего о Христје братија Иларион и Висарион монаси, јакоже и во свитџе в љето 1720. изданом јавствуетсја. В сем монастирје јест *звоница каменаја* (подвукао П. Ш.) јејеже ктитор Господин обрстлајтнант Вук Исаковић, котораја звоница јест созидата љета 1742. го благословенијем Блажењејшаго Патриарха Арсенија четвертаго, при игумену кир Викентиј Поповић, нињешним Архимандритом. *Ктитори* (подвукао П. Ш.) сего монастира сут: Г. капетан Трифон Исаковић, Г. обркапетан Јоан, и брат јего оберстер Јосиф от Монастерли, котори Г. оберстер здје во церковном притворје с љевија страни во гробниције положен јест. Такожде Г. обрстлајтнант Секула, и брат јего капетан Јефтан од Витковић."[37]

Идентичне податке али много уопштеније, наилазимо још на неколико места.[38]

Исте године, преминуо је и један од шишатовачких монаха, а својим тестаментом манастиру је завештао оставину која не може да се упореди са осталим ктиторијама те године, али је ипак треба поменути.

Наиме, 17. јуна 1742. године, преминуо је проигуман, јеромонах Василије. У манастирском протоколу за њега стоји забележено следеће:

„Оставши јего виноград от 24 мотике и њечто шлива остало обшчеству и 540 форината из которих за јего погребение и трошак у обичних лолениј, потрошено њечто, а прочее употребљено у окову јединаго јевангелија, јакоже подпис на њему гласит, и дато благопочившему г. патриарху 6 дуката, а бакар и прочее вешчи, т.ј. окована 2 мала креста, панагиар и остало у обшчество.

[35] С. Петковић, *Опис збирке рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 34—35.

[36] Динко Давидов, *Огрешења*, 40—41.

[37] Д. Руварац, *Опис...*, 131.

[38] А. Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Ср. Карловци, СМШ 1937, 93—94; М. Коларић, *Шишатовац*, ЕЛУ, књ. IV, Загреб 1966, 368; М. Коларић, *Модернизација српског сликарства у раздобљу зографа и молера*, Зборник МС за друштвене науке, књ. 8, Н. Сад 1954, 88; Др Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд 1971, 43.

http://www.balkaninstitut.com

Халине спаваће и носеће подељене неимушчим братиам.“[39]

Наредне године преминуо је јеромонах Мојсеј, тачније 13. маја 1744, и „остало по смерти јего 35 дрвета шлива, а что јего фелчер лечил, платил монастир за јего 35 фоината“.[40]

И наредна година, на жалост, започиње смрћу једног од чланова братства. Осмог фебруара 1745. године преминуо је јеромонах Висарион „напрасној смертију“, а остало је „по јего смерти 4 мотике винограда у општеству“.[41]

Исте године је највероватније грађанин Никола Ђукић поклонио манастиру један ручни крст, висине 17 cm, окован позлаћеним сребром. Оков је украшен зрнастим филиграном, плавим емаљем, бисером и полудрагим камењем. На крсту је постојао запис: „си к. м. ш. п. Никола Ђукић лето 1745“, што би требало да значи: „си крст манастира Шишатовца приложи . . .“.[42]

Следећи податак датујемо у 16. децембар 1745. године. То је једна књига, *Служба Св. апостолима Петру и Павлу*, рукопис са почетка XVIII века на хартији 16×20 cm, са 27 пагинираних и 5 празних листова.

Аутора видимо по следећем запису: „Perscribis ego Theodorus Popovicz sacerdos Carloviciensis; па затим ћирилицом, деке[м] 18-го 1745. в Карл.“

Ктитора Шишатовцу препознајемо из следећег записа: „Пи[с]а бака Јана за своју душу окут књижице глаголема Служба Свети Верховни апостола Петра Павла и за свое мртве мати Јерина, Живана, Ан[д]реја, Стоика.“[43]

Јеромонах Нестор преминуо је 28. марта 1746. године. После његове смрти остало је: 8 мотика винограда, 120 дрва шљива, 42 форинте готова новца. Виноград и воћњак су дати ђакону Василију, а новци су употребљени да се за цркву „справе“ две иконе.[44]

Да је у манастиру бивало монаха који једноставно нису имали баш ништа да оставе иза себе, ни манастиру ни рођацима, сведоћи запис од 8. октобра 1748. године који гласи:

„Јеромонах Исаија, престависја 1748. Окт. 8., Неимјел ничто.“[45]

Две пандан иконе, *Крунисање Богородице и Богородица са арханђелима Михајлом и Гаврилом*, које су припадале манастиру Шишатовац, рад су највероватније Јова Василијевића или неког од његових ученика. Обе иконе имају ктиторски запис из 1749. године, који се на жалост у поменутом извору не наводи.[46]

Из истог периода, а највероватније и од истог мајстора су (да ли и од истог ктитора, то је непознато), још две иконе које се данас налазе у Музеју Српске православне цркве у Београду, а представљају *Успење Богородице* и *Полагање Исуса Христа у гроб*. Обе ове иконе су настале почетком 1750. године, а чак до 1981. године нису ни публиковане.[47]

Фебруара 24, 1750. године, манастир је добио нови антиминс. Њега је поклонио и осветио архиепископ и митрополит карловачки Павле Ненадовић.[48]

Исте године, дакле 1750, манастирски комплекс је обогаћен за још један сакрални објекат. То је капела на монашком гробљу, од камена, посвећена светим апостолима Петру и Павлу, а „здатељ и ктитор бист“ Трифун Исаковић, капетан. Цела градња је и завршена исте године. Црква је изнутра била широка 2,5 клофтера, а дуга 4 клофтера, са сводом и патосом од цигле, побељена кречом и споља и изнутра. Имала је три прозора, од чега два са решеткама, али сва три устакљена.

[39] Д. Руварац, *Опис...*, 142.
[40] *Исто*, 142.
[41] *Исто*, 142—143.
[42] Др Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 63.
[43] С. Петковић, *Опис збирке рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 39.
[44] Д. Руварац, *Опис...*, 143.
[45] *Исто*, 143.
[46] Олга Микић—Лепосава Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Каталог изложбе Галерије Матице српске, Н. Сад 1981, 22—23.
[47] *Исто*, 23.
[48] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. VI, бр. 9851, Београд—Ср. Карловци 1926, 72; Д. Руварац, *Опис...*, 158.

http://www.balkaninstitut.com

Врата су била на западном делу, двојна, од чамовине начињена, док је часна трпеза била сазидана од цигле. Пред капелом је био звоник, висок 2 стопе, на њему звоно од центе тежине, које је наливено од два претходно разбијена звона.[49]

Ако су раније поменуте иконе из исте године припадале овој капели, а не самој манастирској цркви, како се претпостављало, онда је ктитор и ових престоних икона свакако капетан Трифун Исаковић. По мом мишљењу, реч је о иконама из ове гробљанске капеле.

Неколико ктиторија захтева посебну пажњу, без обзира што у извору немамо тачно наведену годину ни име ктитора.

На првом месту је велики ћивот Св. Стевана Штиљановића, израђен интарзијом, на коме се налази и медаљон од емаља са ликом Светог Максима Бранковића, који се данас чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. Поред овога, на истом ћивоту су још и медаљони са ликовима Христа, Св. Арсенија српског и Св. Максима сирмијског, а са леве стране су Св. Сава и Св. Иринеј сирмијски.[50]

На једној икони, која се данас чува у Музеју Српске православне цркве у Београду, постоји запис да је израђена за манастир Шишатовац и да је поклон „раба Божијег Максима". Потиче из прве половине XVIII века, а на њој су приказани с лева на десно следећи ликови: Св. Кирило, Св. Атанасије и Св. Максим Бранковић деспот, сва тројица обучени у епископски орнат.[51]

У манастиру се до првог светског рата налазио и један *Минеј* за месец новембар, који су 80-их година XVI века писали монаси манастира Винче код Београда. Познато је да су га исти монаси пренели у XVIII веку повлачећи се испред Турака.[52]

Последњи податак везан за прву половину овог века је један запис из XVIII века, на *Минеју* за август манастира Шишатовца из 1571. године. Запис гласи: „Варош Шид, писа домаћица покојнаго Мирка Станка мали саландар пешкир."[53]

Постоје два документа која прелазе задату тему, али сматрам да их свакако треба поменути, јер нам на најбољи начин показују са каквим је све непроцењивим вредностима овај манастир у прошлости био снабдевен, а највећи део тих похрањених драгоцености набављен је прилозима.

Први документ је *Споменица* манастира Шишатовац, рукопис на хартији, из XVII—XVIII века. Величине 23×35,8 cm, са 198 листова, од којих чак 107 празних. Од листа 1а до 4а уписани су патријарси и митрополити који су посећивали манастир у својим канонским визитацијама. На листу 2б постоји запис: „Приде во свјатиј монастир Шишатовац на посјешчениje и поклонениje господин Викентије Јоановић Архиепископ и митрополит белиградски, и постави Игумена Василија јеромонаха, и даде монастиру за спомен себи 10 дуката ≠ а҃·ѕ҃·м҃·е҃· Јунија."

Од листа 4б до 7а уписани су краљеви, владари, патријарси и монаси ктитори, па је на листу 7а и следећи запис:

„от братиjи котори били ктитори и здатели свјатаго монастира ≠ а҃·ф҃·х҃·

Стефан деспот Сербскиј. Теодор Велики Воивода.

Јеромонах игумен Теофил, Акакије, Исаије, Евгеније, Јеромонах Авакум, Монах Прокопије, Иларион, Висарион, јеромонах проигумен Василије."

Од листа 9а до 82б под насловом „Здје вписујутсја ктитори" исписани су *сви ктитори и приложници* манастира, са именима мртвих, и са величином

[49] Д. Руварац, *Исто*, 158—159.

[50] Јанко Радовановић, *Прилог иконографији светих сремских деспота Бранковића*, Зборник за ликовне уметности (ЗЛУ), МС, бр. 7, Н. Сад 1971, 309.

[51] *Исто*, 310.

[52] Петар Момировић, *Књишко-архивски споменици из Баната*, Грађа II, Н. Сад 1958, 190.

[53] С. Петковић, *Опис збирке рукописа ман. Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 47.

http://www.balkaninstitut.com

прилога које су даровали било у новцу или стварима од 1704. до 1883. године.[54]

Од прилога у стварима наилазимо на следеће: одежде, крст, сребрну петохлебницу, сат, казан, кошнице, пар волова, сребрно кандило, 5 акова ракије, 25 акова вина, а један од ктитора је сазидао и воденицу „за вјечни помен себи и своим родним".

Од новчаних прилога наилазимо на парусију од 75 фор. и веће своте од 100—500 форинти, што је за оно доба изузетно велики новац.

На листу 74б истог документа стоји записано: „1803. јануарја 1-го Монастир Ковиљ јего Високопреподобије блаженопочившиј Архимандрит Јоан Раич в тестаментје своем завјешчал фрушкогорски[м] монастира[м] своиј златњиј и на златном ланцу Крест, котораго получил от Леополда цесарја у љету 1790-м в дар, от коего припало нашему монастиру 17 форинтов 4/13 х., то јест 52 х. Усопши[х] Јоана Архимандрита."

На листу 78а стоји: „1806. марта 8-го Монастир Шишатовац Господин Проигумен наш Теофил Новаковић поклонил један крест сребрен в њемже честно и свјато древо јест; котори крест метут с прочим мошчима на даску сребрену котораја стоит всегда у малому Кивоту. речени Проигумен купил сеиј крест за 200 форинти."[55]

Други документ је у ствари попис предмета овог манастира, изложен на Земаљској изложби у Будимпешти од 1. маја до 1. новембра 1885. године. То су следећи предмети:

1. Чаша Св. Стефана Штиљановића од масивног сребра, позлаћена, са емајлираним обручима и рељефним сликама, са заклопцем.

2. Чаша Јелене монахиње из истог доба (супруге Стефана Штиљановића), од позлаћеног сребра.

3. Тамјаница од сребра са торњићем и 2 камена.

4. Дискос од сребра са гравираном сликом Рођења Христова из XVI века.

5. *Јеванђеље* штампано у Москви 1735. године са храстовим корицама, богато оковано са обе стране сребром и позлаћено, а у рељефу извајане слике разне.

6. Ибрик од сребра, позлаћен и једна кољивача од сребра позлаћена са натписом из 1716. године (исправније, ибрик из 1781. г., а кољивача из 1776. године).

7. Бурмутица од чистог злата, гравирана са натписом: „поклоњена од царице Марије Терезије бившем владики Викентију Поповићу 1778. године", а овај епископ је исту поклонио манастиру, врло лепа златарска радња.

8. Три сланика од сребра у облику римских жртвеника, по наводу из XVI века.

9. Крст ручни окован сребром и позлаћен, из 1598. године.

10. Четири еголпије од којих су две са ланцем а две без ланца, светогорска резбарија, оковане сребром и златом и драгим камењем украшене.

11. Слика у дрвету израђена са представом Св. Ђорђа, окована сребром са 10 каменчића.

12. Крст златан представљајући Распеће, у емаљу рађено.

13. Српски деспотски грб са круном и брилијантима, емаљ, радња из XV века.

14. Еголпија у форми ордена са круном у емаљу, са сликом Мајке Божије и топаз камењем.

15. Крст велики, сребром окован, са емаљем, светогорска резбарија из 1756. године.

16. Три пара копчи без појаса, емајлиране.

17. Пар сребрних копчи без појаса.

18. Пар копчи од сребра са 8 каменова драгих.

19. Појас деспотски од кованог сребра, позлаћен са 12 чланака, а у средини велика розета.

20. Два појаса јерусалимска са емајлираним копчама од сребра.

21. Појас јерусалимски са копчом од сребра гравираном.

[54] С. Петковић, *нав. дело*, 70—72.

[55] *Исто*, 72—73.

http://www.balkaninstitut.com

22. Одијејаније — сакос — са емајлираним сликама и богатим везивом, из 1777. године.
23. Одежда од свиле из XVII века — са сликом — глава Исусова.
24. Омофор са 5 везених слика.
25. Епитрахиљ од одеће Св. Стефана Штиљановића.
26. Епитрахиљ са 12 везених слика.
27. Епитрахиљ са 5 везених слика.
28. Бедреница везена златом и сребром са сликом Св. Николе.
29. Бедреница везена златом и сребром из XIII века.
30. Пар наруквица на црвеном, везених златом и сребром.
31. Пар наруквица везених сребром.
32. Три пара наруквица различито везених са натписима из XV века.[56]

Но да се вратимо ктиторима и приложницима друге половине XVIII века.

Капетан Трифун Исаковић подигао је о свом трошку 1750. године гробљанску капелу.[57] Део иконостаса ове капеле сликао је 1767. године Димитрије Бачевић и то: *Богородицу са Христом*, уоквирену сценама из живота и приказима српских канонизираних владара, и царске двери са сликаним Благовестима које су свакако део поменутог иконостаса. На икони *Богородице* постоји запис да је сликање завршено 1767. године.[58]

10. јануара 1752. године преминуо је у манастиру монах Никанор. По његовој смрти остало је манастиру: 6 мотика винограда, 35 кошница, 10 акова вина, 55 форинти готовог новца. Сво вино је продато по 2 форинте, па су сви новци употребљени за куповање шиндре којом ће се прекрити манастир Петковица, филијала манастира Шишатовац.[59]

Манастирска братија је водила веома тачне податке о ктиторима и приложницима у другој половини XVIII века. Један од таквих докумената је и *Протокол* за период од 27. јуна 1753. до 31. децембра 1907. године, који је користио и Димитрије Руварац у свом *Опису*. Ова књига носила је назив: „Протокол, Книга записанија манастира Шишатовца храма Рождества Пресвјатија Богородици сушчаго в Сирмији в подкрилији Врушкија Гори, в нејже приходјашчи[м] братији, иноков и поструж-нико[в] имена откуд кто, от кои[х] стран отечествије и[х] и какова художества били, записујутсја потомже и заслуги своја в Монастирје живушчи[х], какови[х] кто имат и что по смерти свои вјечни оставил. Сочињен . . .“ и тако даље.[60]

За настојатељства Вићентија Поповића, потоњег владику и великог ктитора овог манастира, начињен је у Бечу 1753. године од Христифора Жефаровића изузетан бакрорез, који приказује лик Св. Стефана Штиљановића у деспотској одори са круном на глави и жезлом у десници. Њему са леве стране горе је икона Рождества Богородице (манастирске славе), доле лево ведута манастира Шишатовац, а доле десно ведута града Моровића у коме је Стефан Штиљановић деспотовао. Овај бакрорез изрезан је трошком пуковника Вука Исаковића.[61]

Из овог времена имамо и опис манастира, где се за ктиторство капетана Исаковића каже следеће: „До трапезе зимне от полудне, 2 келие и једна кухина на ћемер при земли, верхуже свих једна келиа с комором, с таваном дервеним; испод тјех келиах подрум на свод, у котором держит госп. капетан

[56] Д. Руварац, *Рукотворне старине фрушкогорских манастира на Земаљској изложби у Будимпешти*, Духовна стража, год. I, бр. 3, III четвртина, Ср. Карловци, СМШ 1928, 214—215.

[57] В. Петровић—М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, МС, Н. Сад 1927, 19.

[58] Олга Микић—Лепосава Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Каталог изложбе, Галерија Матице српске, Н. Сад 1981, 16—17.

[59] Д. Руварац, *Опис...*, 143.

[60] С. Петковић, *нав. дело*, 75—76.

[61] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 145—146; В(ања) Кт(Краут), *Србија, Графика XVIII и XIX века*, ЕЛУ, књ. IV, Загреб 1966, 281; В. Петровић—М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, МС, Н. Сад 1927, 53.

http://www.balkaninstitut.com

Трифон Исаковић своје вино и ракију; речене келие чамовом даском покривене, ихже ктитор јест помјанути госп. капетан."[62]

Дана 25. јуна 1753. године дошао је у канонску визитацију манастиру митрополит Павле Ненадовић. Ево шта је о овом догађају забележено.

„Под сего 25 Јуниja пришел здје из монастира Бешенове Висок. Госп. Архиепископ и Митрополит Павел Ненадовић, и по слишанији божественија литургији, поучително слово в церкви народу предстојашчу говорил. Заутраже в суботу, (одржао је литургију и парастос, уз чинодејствовање архимандрита Никифора хрватског и Никанора раковачког и 10 свештеника и ђакона), својим претходницима и свом синђелу Павлу Георгијевићу, својим родитељима Ненаду и Јелисавети, а такође и господи умрлим ктиторима Јосифу от Монастерли и Атанасију от Рашковић, обрстером славне петроварадинске регименте дифантерие бившим обдржати."[63]

Том приликом митрополит је дао за манастир Шишатовац парусију од 75 форинти за покој душа родитеља својих Ненада и Јелисавете и умрлих Јосифа и Саре.[64] Такође је приложио манастиру дарке од „бјелог тафета", „шчамповате различном фарбом и илуминирате црвеним тафутом, поставлене".[65]

На крсту манастира Шишатовца постојао је запис од 5. априла 1756. године који гласи:

„Сеј крест монастирја Шишатовца. Окова сја при архимандриту кир Викентију Поповићу.

Каковием (како в нем?) положена част честнаго древа, тако и от различних мошчеи светих части сут јакоже сљедујет: · ѧ · от Апостолов Андреа и Анији; · ѳ · евангелиста Луки; · ѳ · ѳ · Стефана архидијакона; · ѧ · светих пророков Јеремији и Јелисеја и Иони и Језекиља и Захарији; · і · от светители Јоана Златоустаго, Игњатија богоносца, Лазара четворонд., Никифора патријарха; · ѯ · от мученик от Емилијана, Мирона, Ћирика, Фотија, Талалеа, Артемија, Меркурија, Атингена свешчен.; · ѯ · и от преподобњих Упастија, Михаила, Јевдокија и Ангелине и царја Константина; · ѧ · и · ѳ · частеи от различњих мошчеи светих незнаемији; · і · и от светих деспотов светих мошчи частиц положених в сеи крест с вишепомјанутими частми собрани би болшна. Прокопие чести, љета 1756, априлија, 5. Гео[р]гиј насто."[66]

Педесете године XVIII века су изузетно значајне за историјат овог манастира, јер је тада започето зидање новог, велелепног храма који је, после два века сјајног постојања, страдао од људског безумља током другог светског рата. О моменту градње новог храма имамо читав низ података од којих ћу неке навести у овом раду.

Мала црква је постојала све до 1758. године. Тада ју је порушио шишатовачки архимандрит, касније епископ вршачки, Вићентије Поповић и у периоду 1758—1778. г. сазидао над темељима старе црквице нову, велелепну, монументалну по димензијама, од тврдог материјала. Уз архимандрита ваља поменути и друге велике приложнике и ктиторе: оберкапетана Јована Монастерлију и његовог брата Јосифа, потпуковника Секулу Витковића, који су сви и сахрањени у самој цркви.[67]

Њихове кратке биографије и основне податке о архимандриту Поповићу, даћу пред крај овог рада.

Ћелије су оправљене и проширене народним прилозима становништва Срема и Србије, а нарочито из околине Шапца.

Касније се манастир све више ширио, првенствено захваљујући настојању шишатовачких архимандрита: Гедеона

[62] Д. Руварац, *Опис...*, 154—155
[63] *Исто*, 160—161.
[64] *Исто*, 160.
[65] *Исто*, 152.
[66] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3102, Београд 1903, 188.
[67] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 144.

http://www.balkaninstitut.com

Никетића, Тимотија Поповића, Гаврила Стефановића и Лукијана Мушицког.[68]

У манастирској ризници чувале су се силне драгоцене црквене утвари које је манастиру приложио његов архимандрит, касније епископ Вићентије Поповић. Дао је о свом трошку да се начини нови ћивот за мошти Св. Стефана Штиљановића. Тај ћивот лежао је са десне стране царских двери, пред престоним иконама Христа и Св. Стефана Штиљановића.

Свој скупоцени, брилијантима богато украшени крст, са двоструким златним ланцем, скинуо је са себе и ставио га светитељу око врата, а потомству оставио у аманет да тај крст нико никада не скида са светитеља; на оне који би то ипак учинили, унапред је бацио анатему.[69]

Поред свих тих дарова и огромног новца уложеног у сам храм, епископ Поповић је манастиру оставио и своју веома богату библиотеку.[70]

Поменути ћивот Св. Стефана оковали су 1760. године новосадске кујунџије Маринко Цвејић и Никола Томашевић.[71]

Запис на овом ћивоту је гласио:

„Соотружисја кивот сеи монастира Шишатовца, храма Рождетства пресветија Богородици, в нем же лежат мошчи свјатого Стефана Штиљановића, при државје римских императоров Францешка перваго и Марији Терезији, кралици хунгарскои, и при преосвешчењеијшем господиње Павле Ненадовичје православном архиеипскопје карловачком славеносербскаго и валахијскаго народа митрополитје и обоих цесар. крал. велич. таином совјетникје, и при архимандритје тоајже обители кир Викентији Поповић, љета господња ≠·а҃·ѱ҃·ѯ҃·, мјесеца јануарија.

Соврши сја у Новом Саду при Маринку Цвеићу гулунћи.

У Новом Саду Nicola Tomasevich Guiungia.“[72]

Детаљнији опис крста архимандрита Викентија Поповића, са каснијим интервенцијама на окову, лепо обрађује др Лазар Мирковић, по чему се да закључити да је овај период (1756—1760), период рада најбољих наших златара баш за манастир Шишатовац.[73]

Дана 22. марта 1760. године направио је тестамент Мишко Саранда из Новог Сада. Поред осталих завештања, црквама оставља следеће: манастиру Раковац 12 форината и манастиру Шишатовац 6 форинти.[74]

Из 1736. године сачуван је још један тестамент. То је тестамент Андреја Милутиновића, такође из Новог Сада, који трећину иметка оставља „себи за душу“ црквама и свештенству, и то: „За Реметски манастир 6 фор., за Гргетег 6 ф., Крушедол 6 фор., Опово 6 фор., Раковицу (највероватније Раковац) 6 фор., Шишатовац 6 фор., Бешеново 6 фор., Раваницу 6 фор., Венек 6 фор., и Беочин 6 форината.“[75]

Из наредне, 1764. године, сачуван нам је опис *II Поменика* манастира Шишатовца, устројен фебруара 1764. године за време митрополита Павла Ненадовића. То је рукопис на хартији 16×20 cm, са 87 листова, од којих су 26 празни, увезан у трошне корице, а садржи: имена живих митрополита Стефана, Јосифа, архијереја Викентија (лист 5а); „рабов божијих“ (лист 5б—26б), све до 1839. године, затим

[68] А. Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Ср. Карловци, СМШ 1937, 94; М. Кол.(арић), *Шишатовац*, ЕЛУ, књ. IV, Загреб 1966, 368; Д. Петровић, *Историја сремске епархије*, Ср. Карловци 1970, 88—90; О. Милановић-Јовић—П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963, 60—61; Јован Севдић — *Локалитети фресака у Војводини*, Грађа I, Н. Сад 1957 33—34.

[69] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири* Загреб 1927, 145.

[70] В. Петровић—М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, МС, Н. Сад 1927, 19.

[71] *Исто*, 21.

[72] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3155, Београд 1903, 198.

[73] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 62.

[74] Васа Стајић, *Грађа за културну историју Н. Сада*, Н. Сад 1947, 71—72

[75] *Исто*, 70

http://www.balkaninstitut.com

имена ктитора и приложника од године 1837. до 1927 (лист 40а—51а), итд.[76]

Из 1765. године наилазимо на раскошни крст манастира Шишатовца од сребра. Висок је 24,5 cm, са ножицом 47 cm, што је изузетна величина за овај тип крстова. Један извор претпоставља да је и ово поклон епископа Вићентија Поповића.[77] Садржи на себи ликове и композиције резане у дрвету и украшен је филиграном, емаљом и драгуљима од вишебојног стакла. Поред изузетне висине, од других радова га одвајају и крупни, зналачки резани цветови који се налазе у угловима и на врховима кракова.[78]

Трећи поменик манастира Шишатовца установљен је 26. јануара 1765. године и обухвата период до 1913. године. У њему су уписана имена преминулих патријараха (стр. 5а), затим архиепископа (12 на броју), епископа (21) и архимандрита (6) на листу 6а.

Од листа 6б до 10б налазе се имена преминулих јеромонаха (37), затим на листу 18а јерођакона (6), на листу 19а монаха (54), на листу 21а монахиња (24) и на листу 23а имена преминулих ктитора (62 особе).[79]

Од 28. јуна 1767. године датира запис на балдахину манастира Шишатовца који гласи: „Во славу отца и сина и свјатаго духа, в чест Свјатому Стефану изобрази се и позлати се сеи балдакин благословенијем високопревасходителњеишјаго господина господина Павла Ненадовича, православнаго архијепископа и митрополита славеносербскаго и обоих цес. крал. велич. таинаго совјетника, при се обители архимандриту Викентију Поповичу и всего братства. Сему ктитор бист племенитородњиј господар Јоан Марковић, племените вароши Дмитровице купец и штатритер, за вјечниј спомен свои и супрузи своеја госпожи Марији, љета 1767-го ијунија 28-го."[80]

Наредне, 1768. године, митрополит Павле Ненадовић оставио је тестаментом манастиру Шишатовцу 60 дуката.[81]

Из исте године је и тамјаница у облику лађе (спомиње је и Михаило Валтровић у Старинару, III) висока 21 cm, а дуга 16,4 cm, са два поклопца, са искуцаним сребрним и позлаћеним ликовима анђела. Између поклопаца је мало кубе од жице са филиграном. Налази се на високој нози, састављеној од кованих и ливених делова. На рубу стопе искуцан је следећи натпис:

„† сја: тим мн: шишатовца: хра: рж бци: прил: гд: еп: вик: п: 1768: окт 13." Дакле, и овај предмет је поклон овог изузетног ктитора епископа Поповића.[82]

Из године 1769. постоји запис о позлати манастирског иконостаса који гласи: „Во славу отца и свјатаго духа в чест пресвјатеи богородиџје позлати сја сеи иконостас при господину архимандриту Викентију Поповичу и всего братства. Сему ктитор бист племенитородниј господар Маноило Крестић, племените вароши Дмитровице купец, за вечниј свои спомен и супруги своеја госпожи Јелисавети. Соверши се в лето 1769."[83]

Герасим Радосављевић (1721—1771), од 1. априла 1770. године архимандрит манастира Хопово а до тог времена егзарх славонских епископа и касније карловачких митрополита, изразио је на самрти, 5. марта 1771. године, жељу да манастиру Шишатовцу остави 100 форинти.[84]

[76] С. Петковић, *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега*, Београд 1951, 74.

[77] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 147—148.

[78] В. Петровић—М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, МС, Н. Сад 1927, 56, слика бр. 90.

[79] С. Петковић, *нав. дело*, 74.

[80] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3298, Београд 1903, 227.

[81] Д. Петровић, *Историја сремске епархије*, Ср. Карловци 1970, 34.

[82] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 63.

[83] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3332, Београд 1903, 232.

[84] Митрофан Шевић, *Један прилог за живототопис Герасима Радосављевића*, Српски Сион, год VII, 1897 бр. 49, Ср Карловци 30. 11. 1897, 824—825.

http://www.balkaninstitut.com

За период последње три деценије XVIII века значајан је свакако и *Инвентар* манастира, започет 21. јануара 1772. године. То је рукопис на хартији 22×35 cm, са 44 листа (5 празних), и са последњих 6 листова који су придодати од неке друге књиге. На листу 1а—2а налази се „описаније сосудов бакрени, калајни и железни". На листовима 3а—38б од 17. 1. 1779, идентичан попис, проширен са новопридобијеним предметима, а затим текст говори о манастирској економији. На листовима 39—41а налазе се историјски подаци о манастирским келијама и о братству у години 1764, док на претпоследњем, 43а листу, стоји записано: „Надписаније на новом престолу от мермера који је прављен 1797-го љета у Будиму, а платил за њега Господар Јанко из Манђелоса 132 форинте."[85]

Даље се у овом *Инвентару* говори о манастирским издацима, али овај податак о ктиторству је несумњиво веома значајан.

Из јануара 1773. године сачуван је *Протокол общчежителнаго монастира Шишатовца . . .*, у коме је записана милостиња давана манастиру, почевши од јануара 1773. па до 18. јануара 1828. године. То је рукопис на хартији, димензија 23×35,5 cm, са 235 листова, на којима су исписани прилози у новцу и у натури (вино, ракија и др.) што су их манастиру давали појединци и читава места.[86]

У години 1776. имамо један проблематичан податак. Реч је, наиме, о тамјаници у облику лађе коју др Лазар Мирковић, на основу записа, атрибуира под датумом 13. 10. 1768, о чему сам већ говорио, док је други аутори, такође наводећи запис, атрибуирају у 2. октобар 1776. године. Пошто су и облик и димензије тамјанице апсолутно идентични, једина је разлика у запису, сматрам да је треба овако посебно навести. И она је поклон епископа Вићентија Поповића.[87]

Исти ктитор је манастиру поклонио 23. октобра 1776. године сребрну кољивачу. Запис на овој здели гласи:

„Сија коливача монастира Шишатовца, храма рождества богородици, и приложи ју господин Викентие Поповича епископ Вршачки за вјечниј спомен 1776. окто. 23. го."[88]

У *Инвентару* манастира Шишатовац од 26. јануара 1835. године, на страни 2, поново се помиње нови ћивот и златна бурмутица. Пошто је и овај запис веома интересантан, навешћу га:

„Сребрни ковот у њему једна златна кутија, са натписом царице Марије Терезије и епископа Викентија приложника, а у њој су свете честице."[89]

За крај 70-их година XVIII века па и уопште за историјат манастира, веома је значајан *Протокол* манастира Шишатовца од 28. јуна 1753. године, у картонским корицама, са 85 листова, од којих су 25 празни.

На листу 17а је записано: „22 јунија 1760. љето АЕМ П. Ненадовић освјати малују церков на гробљу во име свјатих Апостолов Петра и Павла." Потом с литијом дође у нову манастирску цркву и „освјати новосооружени ковот" и својим рукама је пренео мошти Св. Стефана Штиљановића из старог у нови ковот. У свету трпезу капеле апостола Петра и Павла положене су мошти светих мученика Теодора Тирона, Меркурија, Пантелејмона и Прокопија. Обнову ковота су радили „иждивенијем общчества" мајстори Маринко и Никола из Н. Сада за 2.000 форината.

На листовима 18а—21б уписана је визитација шишатовачке филијале Петковице од 28. 6. 1753. године.

На листовима 22а—25б написан је списак књига и других ствари од 23. 8. 1769. године.

[85] С. Петковић, *нав. дело*, 78.

[86] С. Петковић, *нав. дело*, 80.

[87] Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 147—148; В. Петровић—М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, МС, Н. Сад 1927, 57.

[88] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3455, Београд 1903, 256.

[89] Архив САНУК, Ср. Карловци, фонд. Архидијецезална конзисторија, 1834/24.

http://www.balkaninstitut.com

На листовима 26а—33б и 43а—44б, исписан је нови инвентар манастира, преписан 21. 12. 1763. године.

На листовима 34а—38а је опис манастира Петковице од 21. 12. 1763. године.

На листу 42б описано је путовање цара Јосифа II кроз Војводину, док је на листовима 45а—47а извештај игумана реметског Атанасија Исаијевића и беочинског Синесија Радивојевића од 27. јануара 1771. године.[90]

У њему се излажу историјски подаци о цркви манастира Шишатовца, која је „создата" 1520. лета. На западној страни цркве је торањ, у коме је 1742. године подигнута капела, посвећена Св. великомученику Георгију. У главној цркви су целокупне мошти Св. Стефана Штиљановића, затим једна честица Св. Јефтимија епископа никомидијског, једна Св. великомученика Меркурија, једна Св. великомученика Пантелејмона и једна Св. великомученика Прокопија. Изван манастира налази се на гробљу капела, сазидана 1749. године, у част светих апостола Петра и Павла.

Надаље говори о филијали Петковици и о манастирском братству, које је са преко 30 људи опало на 10.

На листовима 50а—71б од 29. фебруара 1773. године, исписан је inventarium. Овде се, поред икона и других црквених утвари, описује и кивот Св. Стефана Штиљановића од 29. новембра 1773. године, са свим стварима у њему. Међу њима се истиче један репрезентативан напрсни крст који је даровао епископ вршачки Викентије Поповић, и то овако: „каменијем многоцјеним, диаманти и алмази (смарагди) украшен на двоструком златном ланцу висјашч у футеролу с потписом давшаго".

У исти кивот, чело ногу деспотових, положио је епископ Викентије 26. маја 1780. године у једном убрусу мошти деспотове супруге Јелене, потоње монахиње Јелисавете, који су — како стоји у запису на листу 55а — „обрјетене в старој церкви от љеве стране припрати и изјате от туда јегда церква зидата".

Затим се на листу 55б описује тзв. „мали кивот" под насловом „Написаније Малаго Кивота 1773 года Ноем. 29-го", где се поред других ствари спомињу и следеће:

„Икона Богородичина, сребрена, по[д]ном мошчи неколико части у кутији червеноиј, покривене дашчицом сребреном;

Кутија от плеха, у ној кост свјатаго Јевтимија;

Кутија сребрена у ној различне мошчи;

Кутија мала, сребрена, у ној мошчи ствјатаго Теодора Тирона.

Један член св. мученика Меркурија;

1 член св. великомученика Пантелеимона;

1 член св. мученика Прокопија;

1 ребро свјатаго Лазара."

Надаље следе писма, па на листовима 74а—78б: „Списак различних прилога које је даровао еп. вршачки Викентије од 1776. до 20. априла 1789. године". Међу прилозима на листу 75б, поново се описује његов скупоцени крст. У том запису се наводи да је раније тај крст припадао митрополиту Исаији, и да га је епископ откупио од Архиепископије за огромну цену, а затим га прилаже свом манастиру Шишатовцу, епископ вршачки и карансебешки Викентиј Поповић, 10. септембра 1778. године.

Затим на листовима 79б—80а описује се градња нове цркве, за коју се каже да је *отпочела* 1778. године, а да је завршена 1783. године, док је по Димитрију Руварцу, градња трајала од 1758—1778. године.

На листовима 80б—82а налазе се трошкови, које је поднео епископ Викентије за градњу нове цркве.

На задњим странама је списак сребрних и златних предмета који су дати за прављење новца на захтев цара Франциска II у време рата са Французима.

[90] С. Петковић, *нав. дело*, 76—77.

http://www.balkaninstitut.com

Коначно, на листу 85, стоји запис: „Месеца Јулија 130 1760-о љета, Хесап от кивота колико је потрошено на него сребра монастирскога."[91]

Мајстор Никола Нешковић насликао је и 4 целивајуће иконе 1778. године за овај манастир. Оне се сада налазе у Музеју Српске православне цркве у Београду а представљају: Сабор архангела Михајла и Гаврила, Сабор св. апостола Петра и Павла, Благовести и Сретење. Све су сликане на дасци исте величине, уоквирене у сребрне лајсне украшене разнобојним камењем, а на полеђини имају готово идентичне записе из којих се види да их је овом манастиру поклонио епископ Викентије Поповић 1778. године.

У манастирској капели и данас има икона које подсећају на ове 4 поменуте, али су драстично премазане, па су пописане као радови јеромонаха Рафаила Момчиловића из 1936. године.[92]

Исте године, 2. маја, направио је тестамент Антоније Рајић из Новог Сада, који црквама оставља по 12 форинти и то: манастирима Венек (Фенек), Хопово, Шишатовац, Раваница, Јазак и Раковац.[93]

Од предмета примењене уметности из ове године, свакако је најзначајнија ручка од позлаћеног сребра. Чаша ручке је кована и горе је осмострана. На чаши према плочи је следећи запис: „† сија: ручка: мн: шишатовца: хра: рж: бци: прилож: гд: еп: вик: по: 1778. ок 13." Дакле, још један изузетан поклон епископа Викентија Поповића. Поклопац ручке је фантастично барокно кубе, леже на плочу и састављен је од три спрата. На угловима првог спрата су куле са крстовима. На контрфорима трећег спрата су птице. Кубе на поклопцу је од филиграна и има два спрата.

Руб плоче је украшен жицом и камењем, а на плочи је искуцан лик Св. Николе, местимице позлаћен. Испод архиепископа у орнату који благосиља искуцан је орнамент лозе са цвећем. На крају плоче је дугме од филигран жице.[94]

Наредне године, исти велики добротвор, епископ Викентије, поклонио је манастиру ручни крст, висок 14 cm, окован позлаћеним сребром. Оков је украшен филиграном, емаљем, бисером, коралима и драгим камењем, а има и украсе светова на крају кракова и између кракова. На крсту је следећи запис: „† крест виценти попович епск карансебешки 1779."[95]

За годину 1785. поседујемо два податка, од којих свакако онај други није тачан.

Први се односи на ктиторију епископа вршачког Викентија Поповића који је „водрузившиј и утварми богатими снабдјевшиј велељепнују церков Шишатовачкоју".[96]

Наредни податак нам говори да је нова мастирска црква подигнута тек ове, 1785. године,[97] што свакако није тачно, јер је проблематичан датум почетка градње, али датум завршетка свакако није, као што је напред и наведено.

О живописању зидова нове цркве, као и новог иконостаса, имамо свакако аутентична, два записа — односно извора. Први је податак да је црква живописана 1793. године, од певнице до врха, од Григорија Давидовича-Обшића из Чалме, који је 1794. године осликао и иконостас.[98]

На манастирском зиду налазио се и следећи натпис: „Сему изображенију ктитор господар Григориј Давидович иконописац, житељ Чалманскиј, од пјевници до верху свода, со усердијем своеју рукоју написал за вјечити спо-

[91] *Исто*, 77—78.

[92] О. Микић—Л. Шелмић, *Мајстори прелазног периода српског сликарства XVIII века*, Каталог изложбе, Галерија МС, Н. Сад 1981, 43 и фуснота бр. 23 на истој страни.

[93] В. Стајић, *Грађа за културну историју Н. Сада*, Н. Сад 1947, 70—71.

[94] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд—Н. Сад 1931, 63.

[95] *Исто*, 63.

[96] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3559, Београд 1903, 273.

[97] М. Кол(арић), *Шишатовац*, ЕЛУ, књ. IV, Загреб 1966, 368.

[98] А. Манојловић, *нав. дело*, 94.

http://www.balkaninstitut.com

мен 1793, октомбра 4."[99] Дакле, овај познати сликар друге половине XVIII века, не само што је фреско осликао манастир, него је то учинио потпуно забадава, уктиторивши се на тај начин.

Од ктитора с краја XVIII века, који су тестаментом оставили манастиру понешто, треба свакако споменути и тестамент капетана Теодора од Kallo-a, од 12. октобра 1789. године. Он је тестамент потписао у Новом Саду, одакле је и пореклом, односно местом становања, и у њему, под тачком 1, назначава да сваком од 12 сремских манастира оставља по 12 форинти, колико и, под тачком 8, трима црквама у Карловцима.[100]

Из 1794. године сачувано нам је неколико записа и натписа, који најуверљивије говоре о унутрашњој декорацији нове цркве.

Први је од 20. маја 1794. године. Натпис се налазио на манастирском зиду и гласио је:

„Во славу свјатија јединосушњија животворјашчија и нераздијељнија троицја, отца и сина и свјатаго духа, соверши сја молераи ктиторством господара Филипа Пантелича, жителја села монастира Шишатовца (дакле, прњавора), сликовидат сја цјели олтар, за вјечниј спомен. Соверши Григориј иконописац, житељ Чалманскиј 1794, маја 20-го."[101]

Такође, на манастирском зиду у цркви, налазио се и следећи натпис:

„Почтенородниј господар Константин Лигда, житељ из горњега Карловца и купец, изволил написати од певница до кора 15 фигура и шпалир, 1794."[102]

На зиду цркве такође, над левом певницом, налазио се и следећи натпис од 17, јуна 1794. године:

„Построеније ковчега Ноева усердствовал јереи Јоан Циковац парох лежимирски платити над пјевницеју до верху свода за вјечити спомен 1794. ијунија 17."[103]

Последњи запис из ове године био је на иконостасу, а гласи:

„Во славу свјатија јединосушчија животворјашчија и нераздијелнија троици в чест храма риождества пресвјатија богородици соверши сја сије темпло обители сеја при државному царју нашему Францишку второму императору римскому и при его екселенцији господину, господину архијепископу и митрополиту карловачкому Стефану от Стратимировић и при господину архимандриту кир Ефтимију Котурович јермонаху Гаврилу, Теофану, Аарону, Герасиму и прочему братству. Ктитори с помошчествоваша свјатие обители со усердијем јермонах Теофил и госпофар Петар Стефанович, жител земунски, госп. Филип Пантелич и г. Василиј Јованович, жители здијејшњиј из Лежимира и јереи Јоан."[104]

За наредну, 1795. годину, постоји један податак, свакако у својој апсолутној тврдњи да је унутрашњост осликана сва 1795. године нетачан, али иако без имена ктитора, са тачним именом сликара ентеријера Григоријем Давидовичем-Обшићем, који је родом из села Чалме. Исти извор нам наводи да су до 1963. године остали само детаљи зидног живописа, на развалинама до висине крова, а на западном зиду комплетна композиција: Други долазак Христа.[105]

Из 7. октобра исте године, постојао је натпис на хору манастирске цркве:

„Сему изображенију над кором второе пришествие и на своду горе на три мјеста фигуре са шпалиром приложи платити господар Андреј Фрушић, жител мјеста Дивоша, за вјечити спомен, соверши Григориј Давидович молер, жител чалм., месјаца октом. 7-го 1795."[106]

Податке о новом храму, са краја XVIII века, налазимо у *Инвентару* ма-

[99] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, бр. 3657, Београд 1903, 294.
[100] В. Стајић, *нав. дело*, 72.
[101] Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 3665, 295—296.
[102] *Исто*, 296, бр. 3666.
[103] *Исто*, бр. 3667, 296.
[104] *Исто*, бр. 3668, 296.
[105] О. Милановић-Јовић—П. Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Београд 1963, 63.
[106] Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 3694, 301—302.

http://www.balkaninstitut.com

настира Шишатовац од 26. јануара 1835. године. и то:

Часна трпеза, од црвеног мрамора, на 4 стопе понегде позлаћене, са натписом ктитора (стр. 1).[107]

Бели чаршав с карнером и плаветним пантликама, с крстом од златне чипке спреда и подписом приложника (стр. 1).[108]

Крст у црвеној футроли, златан, смарагдима украшен, са потписом ктитора на сугубој златној цјели, у кивоту светитеља (дар епископа Јована Георгијевића).[109]

Образ Богородице на жутом шмелцу, украшен камењем, са потписом архиепископа и митрополита Јована Георгијевића ктитора, у кивоту светитеља (стр. 4).[110]

Покров од црвене кадифе са златним појтама, и портом, са 3 образа и потписом приложника (стр. 5).[111]

Сребрни лавор, позлаћен, са истим сребрним ибриком, и са потписом Викентија (Георгијевића) епископа Вршачког (стр. 7).[112]

Дванаест пари сребрних ножева, са потписом ктитора кир Јанка Лазаревића. Такође и 6 жлица сребрних, са потписом истог ктитора (стр. 7).[113]

Кашичица за чај, од сребра, приложена манастиру од проигумана Теофила. Ту је евидентирана и велика сребрна кашика за супу, са натписом М. Ш., поклон истог (стр. 7).[114]

Сребрни сланик, изнутра позлаћен, приложен манастиру од госпође Софије из Манђелоса (стр. 7).[115]

На зиду манастира Шишатовца, налазио се натпис који представља и последњи датовани документ о ктиторији овом манастиру у XVIII веку. Потиче од 13. јуна 1797. године, а гласи:

„Сија изображенија под кровом изволи со усердием изобразити благороднij господар Јанко Баич из Митровице за вјечниј спомен месеца јунија 13, 1797. љета."[116]

Уместо закључка, који произилази и из уводног дела овог рада и из самих података, показаћу мени доступне делове биографије, по мом мишљењу најзначајнијих ктитора овог манастира, епископа Поповића и српских официра у хабзбуршкој униформи.

У опису манастира Шишатовац из 1753. године, стоји следеће:

„Архимандрит Викентиј Поповић, в первој визитацији писан, љет има 41. Родилсја у Пожаревцу (1712. г.) училсе книги у Вуковару код магистра Богича; неженилсја. Пришел в монастир 1728. и постриглсја того љета. Октомврија 6. чрез јерм. Григорија. Во степен дијаконства рукоположен 1734. у Северину, Јунија 29-го во храмје св. апостола Петра и Павла, а во свјашченство 1735. Априлија 18. у мон. Лепавинском во храмје воведенија пресвјатија Богородици. На оба степена произведен рукоположением Симеона Филиповића, епископа Хорватскаго. Во игуменство произведен 1739. Авг. 12. в карловачкој св. николајевскоj цркви, благословением свјатопочившаго Патриарха Арсенија IV. Во архимандритство же Висок. Г. Павлом Ненадовићем здије во монастирје 1751. Маја 28. В писании је доста искусен, читати, појати знает, писати от части. Литургију служит. Духовник јего Симеон јеромонах прибиноглавски, от јегоже цједуљу имает. Чиное одијејаниje имјеет; книги: псалтир, катихизис, полуустав, свјатци, требник, регламент духовни, книгу о пришествии антихристовом, хисторију за взјатије Јерусалима и Царјаграда, Квинту Курцију. Крест оковат со стопицом позлашчен, камением и бисером искићен у футроли; 4 креста вратна с ланци. Епитрахил от червена кумоша ветх; стихар от беле дамашке са златни гранами. Надбедреник на рајхцајку ве-

[107] Архив САНУК, фонд Архидијецезалне конзисторије, 1834/24.
[108] *Исто.*
[109] *Исто.*
[110] *Исто.*
[111] *Исто.*
[112] *Исто.*
[113] *Исто.*
[114] *Исто.*
[115] *Исто.*
[116] Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 3727, 310.

http://www.balkaninstitut.com

зени образи со златом. Мотика винограда 14, шлива дрвета 800, винских хардова и ракијски 120 хакова, каца винских 3, у них хакова 150. В келии 2 кревета тишлерска с приличном постелом т.ј. јоргана 2, јастука 5, различних, ветхихмалију једну, чаршава 2, душек 1, ћебета 2, астал, умивалница на јој леген и ибрик от бакра. Икона дрвени 5, а стаклене 2. Фуруна зелена, 2 пара халина носечја."[117]

Други извор нам казује следеће:

Викентије Поповић је рођен у Пожаревцу 1711. године (дакле, годину дана раније). Одатле се пред Турцима са родитељима склања у Срем. Писменост је учио у Вуковару код магистра Богића, а 1728. године долази у манастир Шишатовац као ђак. 6. октобра 1728. постригао га је јеромонах Глигорије. 29. јуна 1734. у Северину је рукоположен за ђакона, а 18. априла 1735. у манастиру Лепавини за презвитера, оба пута од Симеона Филиповића, епископа хрватског. За шишатовачког игумана произвео га је патријарх Арсеније IV 17. августа 1739. године у карловачкој цркви Св. Николе, а за архимандрита митрополит Павле Ненадовић 28. маја 1751. године у Шишатовцу.

Цео живот је посветио напретку и благостању овог манастира. У библиотеци је оставио највећи број својих књига из XVIII века. Био је велики ктитор и оснивач треће по реду манастирске цркве на истом месту. Темеље јој је положио 1758. године, а завршена 1778. године.

Синод у Карловцима га 1774. године бира за епископа вршачког и карансебешког, што је остао до смрти, 16. децембра 1785. године.

И као епископ наставио је своју ктиторију Шишатовцу. Поклонио је многе црквене утвари, епископска одијејанија и друге драгоцености. Између осталог, златан крст са ланцем и драгим камењем, који је пре неколико година (овај чланак је писан 1899. године), процењен на 1.000 дуката. Тај крст је ставио на мошти Св. Стефана Штиљановића када је одлазио на дужност епископа. Крст је у футроли, са натписом који сам већ навео.

По његовој жељи, 1810. године пренео му је тело архимандрит шишатовачки Гаврило Стефановић у његову велелепну цркву и сахранио га у зиду са западне стране у женској припрати.[118]

Последњи релевантан податак за овог великог ктитора налазио се у натпису на слици која се чувала у галерији манастира Шишатовца, који гласи:

„Сеи епископ свјатопочившиј господин Викентиј Попович поструженик сего монастира Шишатовца, храма рождества пресвјатије богородици идијеже и мошчи почивајут свјатаго праведнаго Стефана, пријал монашескиј чин в љето 1728. бил игуменом здје 12 љет, а архимандритом 24 љета, возведен на престол епископији вершачкија и Карансебешкија в љето 1774. октом. 4; сједјел на прјестоље вершачкија епархији 11 љет, преставил сја в љето 1785. декем. 16. Сеи епископ много добра содјелал во епархии своеи и сему монастиру своему церков ветхују и весма раслабленују бившују разрушил и великују новују на томже мјесту от основанија до верха дал созидати и плехом покрити, келие и проч. зданија јего трудом всја биша одјејанија свјашченаја книги и вешчи сребренија многа тјем приложиша сја в знак јего вјечнија памјати јегоже живописним художеством от усердија своего изобразил зограф господар Григориј Давидович, жител мјеста Чалме, јакоже и темпло и прочују всју церков своим художеством изобразил и украсил јест иждивенијем манастира и прилогом титорским в љето 1795. мјесеца септемврија 8-го дне."[119]

Посебну пажњу морамо обратити на Србе, хабзбуршке официре из XVIII

[117] Д. Руварац, *Опис...*, 132—133.

[118] Митрофан Шевић, *Епископи вршачке епархије*, Српски Сион, бр. 22, год. IX 1899, Ср. Карловци СМШ 30. 5. 1899, 348—349.

[119] Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 3692, 300—301.

http://www.balkaninstitut.com

века, велике ктиторе српских цркава и манастира, а посебно манастира Шишатовац. Несумњиво наша два најугледнија официра средине XVIII века били су Атанасије Рашковић и Вук Исаковић, иако се за њих наводи у изворима и литератури да нису „кромје сербскаго познавали ни један други јазик".[120] Ово не треба да нас чуди, јер су поменути и дошли у Аустрију као војници, људи који све и да су хтели нису могли стећи веће образовање јер, познато нам је веома добро, у Турској нису постојале ни основне школе. Они су својом бистрином, оштроумљем и храброшћу изборили себи место al-pari високошколованих хабзбуршких официра, те заиста сматрам, да поменути извор није морао толико инсистирати на њиховом, европским очима гледано, образовању. Истина, нешто касније, на истом месту се каже: „али су били одлични православци, необично одани својој вери и цркви",[121] што донекле доноси више праве, релевантније истине за улогу коју су ови људи одиграли у националној историји и историји одбране средње Европе.

Ево шта се надаље, на истом месту, каже о овим српским официрима као ктиторима цркава и манастира у прекосавским земљама.

„Јован Текелија је подигао цркву у Араду. Атанасија Рашковић, а нарочито Вук Исаковић и брат му Трифун, били су велики ктитори фрушкогорских манастира. За Михајла Продановића је забележено да је ‚вери својој православној особито одан био, на цркве знатне прилоге давао, одеждама их и осталим утварима снабдевао'. Вук Исаковић дао је од Жефаровића о свом трошку израдити бакрорез, који приказује св. Стефана Штиљановића. Када је осетио да ће умрети, дао се пренети у манастир Шишатовац, где је и умро и сахрањен. У нашим црквама и манастирима сахрањени су поред других и ови наши угледни официри: Јосиф Монастерлија у Шишатовцу, Атанасије Рашковић у Крушедолу, Вук Исаковић у Шишатовцу, Секула Витковић у Фенеку, Михајло Продановић у Успенској цркви у Новом Саду, Александар Рашковић у Бешенову, Тодор Станисављевић у Ковиљу, Аврам Путник у Араду итд. Манастир Шишатовац је нека врста маузолеја наших угледних официра варадинског пука, чији је штаб седео у Митровици."[122]

Док је Секула Витковић, већ као веома млад, постао капетан, напредовање му је онемогућено, па је пред старост постао обрштар,[123] дотле је Јосиф Монастерлија постигао изузетну официрску каријеру, поставши већ у 40-тој години обрштар.[124]

Због изузетне важности за српске манастире, посебно манастир Шишатовац, цитираћу целокупне биографије ових официра које је објавио Душан Ј. Поповић у књизи *Војводина*, II, 1941. године.

„Јосиф Монастерлија се највероватније родио у Коморану 1705. године. Служио је у Моровићу, Славонском Броду и Винковцима у свим чиновима, и коначно постао ‚полкоповелителни полковник' Варадинског пешачког пука. Године 1736. био је у рату против Турака, а затим у Италији, код градова Драгињан и Пераго. Град Драгињан му је предао своје кључеве на златном тањиру. По исказима војника и официра, свугде се одликовао изузетном храброшћу, па је био и носилац ордена ‚Златне колајне' на четвороструком златном ланцу. Војсци је као заповедник остао у веома лепој успомени. Поред српског, говорио је још и немачки и мађарски језик. Умро је рано, у 44 години, у Моровићу 24. 1. 1749. г. услед рана задобијених у биткама. Сахрањен је у цркви манастира Шишатовац, којој је био ктитор. Био је приложник и манастира Привина Глава. Његова супруга се звала Марија, и била је кћи Секуле Витковића. Била је у животу

[120] Д. Ј. Поповић, *Војна граница*, у: *Војводина*, II, Н. Сад 1941, 330.

[121] *Исто*, 330.

[122] *Исто*, 330.

[123] *Исто*, 331.

[124] *Исто*, 331.

http://www.balkaninstitut.com

још и 1771. године. Имао је двоје деце, сина Стевана и кћер Сосану."[125]

„Вук Исаковић се родио у Баноштору 1694. године, по записима из Шишатовца, а по другим записима 1695. године у Црној Бари у Мачви. Већ у битци код Петроварадина 1716. године учествује као ‚фенрих', а за време аустријске управе у Србији, после Пожаревачког мира, 1720. године, као капетан у Црној Бари у Мачви. Већ 1735. године био је мајор и привремени заповедник целе милиције у Србији. После Београдског мира, када је Србија изгубљена, 1739. године, прелази у наше крајеве и налази се у служби код Петроварадинске пуковније. Изгледа да је већ тада имао племство. Учествовао је у рату за Наслеђе 1744. године, постао обрстлајтнант, а 1747. г. је премештен поново у Петроварадински пук. Године 1753. постаје обрштар, али је већ идуће године пензионисан. За њега постоје записи да је био веома храбар и да је имао изузетан таленат за језике, али да сем матерњег језика није говорио ни један други. Умро је у Митровици 19. септембра 1759. године у 65 години, после дуге болести. Пренесен је у манастир Шишатовац потпуно онемео, по доласку још три дана није могао проговорити ни реч и тако је и преминуо. Сахрањен је у црквеној припрати ‚под колом сазиданом гробје', пошто је као ктитор овом манастиру подигао звоник 1742. године. Као један од најугледнијих Срба официра, уз Атанасија Рашковића, платио је Орфелину и израду бакрореза св. Стефана Штиљановића. Његов син Ђорђе, умро је три дана после очеве смрти од рана задобијених у Саској, али је за њим остало 2 сина и 5 кћери."[126]

„Трифун Исаковић, рођени брат Вука, који је по чину био капетан. Као и његов брат био је велики ктитор манастира Шишатовац. Обојица су имали и сестру Кумрију, која је преминула 10. марта 1771. године. Трифун је преминуо од туберкулозе 6. марта 1763. године у 63 години живота.

За његовог синовца Исака зна се да је 1766. године био поручник, и да је купио кућу у Новом Саду."[127]

„Секула Витковић био је пореклом из угледне херцеговачке куће из села Мустаћа близу Требиња. Зна се да се родио око 1687. године. У војску је ступио веома млад и одмах дошао до високог положаја. Већ 1706—1711. године учествује као заповедник чете од 500 посавских хусара у борби против Ракоција. Нарочито се истакао приликом освајања Сегедина, где је он са четом остао после освајања. Већ тада је био капетан. Године 1731. и даље је капетан, али у Бачкој Паланци и посланик на Сабору у Карловцима. Године 1735. био је оберкапетан у Петроварадинском Шанцу, а 26 октобра 1741. г. постаје обрстлајтнант. Од 31 маја 1747. године је обрстлајтнант код Славонског хусарског пука у Старим Бановцима, а од 17 фебруара 1750. године код Сремског хусарског (катанског) пука. 16 децембра 1753. год. постао је обрштар. Умро је у Батајници 20 марта 1754. године у 67 години живота, и сахрањен је у манастиру Фенек. Године 1771. пренето је његово тело у манастир Шишатовац. Имао је неколико деце из два брака, од којих је син Антоније 1747. године био потпоручник."[128]

Манастир Шишатовац и у XIX веку представља једну од највећих светиња српског народа у Аустрији. Ктитори се умножавају а, на жалост, предмети су све мање уметничке вредности (изузев слика) и све више дело младе индустрије, без духа, уникатности и, наравно, драгоцених метала. Ипак, требало би поменути још три ктиторије са самог почетка овог века, које су оставиле дубљег трага на нашу културну историју.

Са почетка XIX века је фелон, од роза персијанера, са „оплешком и синџефом од рајха персијског", и са потписом донатора, господина Чупића.[129]

[125] *Исто*, 336—337.
[126] *Исто*, 338—340.
[127] *Исто*, 340.
[128] *Исто*, 340.
[129] Архив САНУК, фонд Архидијецезална конзисторија, 1834/24, страна инвентара 9.

http://www.balkaninstitut.com

Из године 1807. потицале су келије, о чијем је историјату сведочио натпис на прочељу манастира који гласи:

„Созидаша сја келије сије монастира Шишатовца при императорје римском и краље хунгарском государје Францје I, и при архиепис. и митропо. господиње Стефање от Стратимировић, настојанијемже г. архимандрита Гаврила с помошчију же ктитор, љета 1807."[130]

Последњу ктиторију коју ћу поменути у овом раду датујемо у 1809. годину. Реч је о дарцима на белом атласу, богато извезеним златом, и са златним ројитама са свих страна опточеним, приложеним од господина Александра от Бајић 1809. године.[131]

Са овим бих свој рад и завршио. Веома би ми драго било, ако сам са њим успео да бар делимично расветлим историјат овог, изузетног фрушкогорског манастира, не само везаног за територију Срема, већ читавог средњоевропског подручја, изузетно значајног за историју нашег српског, и осталих јужнословенских народа.

[130] Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 3848, 335.

[131] Архив САНУК, фонд Архидијецезална конзисторија, 1834/24 страна инвентара 9.

УДК 281.961(497.113):348.073(497.11)

http://www.balkaninstitut.com

БРАТСТВО МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА 1900 — 1941. ГОДИНЕ

Владислав Вуловић

Тема је обрађена на основу прворазредне архивске грађе, која се налази у архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима. При изради рада коришћени су следећи фондови: Архидијецезална управа у Карловцима (Конзисторија), Епархијски управни одбор архиепископије београдско карловачке у Сремским Карловцима, Епископска акта, Епископ викар, Президијал, Свети архијерејски синод, и Управни одбор српских православних манастира митрополије карловачке.

Овај мали састав, који иначе представља извод из једне обимније студије, има задатак да прикупи што више до данас познатих имена мноштва писмених или неуких, племенитог или сељачког рода смирених монаха, који су између пролазног и вечног, земаљског и небеског, материјалног и духовног, у периоду од 1900. до 1941. године, па и раније, под сводовима шишатовачког храма у евхаристијском јединству налазили непогрешиви путоказ ка небу и небеском, ка Богу, ка бесмртности и вечном животу. Кажемо, до данас познатих, јер је сва вероватноћа да ће их временом бити више пронађених и идентификованих.

Братство манастира Шишатовца од 1900. до 1941. године сачињавали су:

1. Божајковић Димитрије, јеромонах. — Примивши 1921. године монашки постриг, шишатовачки искушеник Душан, родом из Привине Главе, добија монашко име Димитрије.[1] Ускоро постаје јеромонах и назначава се на дужност економа манастира.[2] Године 1922. упућује се на дужност администратора парохије у Брестачу.[3] Наредне, 1923. године бива премештен у манастир Фенек.[4] У Шишатовац се враћа 1926. године, али као сабрат манастира Мале Ремете.[5] Током 1927. године вршио је дужност администратора лежимирске парохије.[6] Године 1928. одлази у манастир Гргетег.[7] У Шишатовац се поново враћа 1932. године, где преузима дужност економа.[8] Наредне две године врши дужност намесника манастира.[9] Године 1935. одлази из манастира,[10] али

[1] Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), Президијал (П), 1921, бр. 17, оригинал.

[2] АСАНУК, Управни одбор српских православних манастира митрополије карловачке (УО), 1921, бр. 204, ориг.

[3] АСАНУК, Епископска акта (ЕА), 1922, бр. 486, ориг.

[4] АСАНУК, Архидијецезална управа у Карловцима — Конзисторија — (К), 1923, бр. 332/7, ориг.; АСАНУК, ЕА, 1923, бр. 16, ориг.

[5] АСАНУК, ЕА, 1926, бр. 13, 26, 93, 225, ориг.

[6] *Исто*, 1927, бр. 389, ориг.

[7] *Исто*, бр. 736, ориг.

[8] АСАНУК, Епархијски управни одбор архиепископије београдско карловачке у Сремским Карловцима (ЕУО), 1932, бр. 3097, ориг.

[9] *Исто*, 1933, бр. 295/22, ориг.; исто, 1934, бр. 4653, 4675, ориг.

[10] *Исто*, 1935, бр. 3480, ориг.

http://www.balkaninstitut.com

се већ следеће године поново враћа.[11] Током 1937. и 1938. године обављао је дужност администратора парохије у Дивошу.[12] Последњи пут се помиње 14. априла 1942. године.[13]

2. Борјановић Дамаскин, јеромонах. — 1906. године додељен је братству манастира Шишатовца.[14] Године 1907. назначен је на дужност администратора парохије у Суботишту.[15]

3. Бугарски Генадије, јеромонах. — Године 1910. помиње се као сабрат манастира Шишатовца.[16] Вршио је 1912. године дужност намесника,[17] а наредне, дужност еклисијарха.[18] Године 1913. одлази у манастир Кувеждин.[19]

4. Винчић Серафим, јеромонах. — Дошао у Шишатовац 1909. године. До тада је вршио дужност администратора парохије у Српској Капели.[20] Године 1912. одлази у манастир Привину Главу.[21]

5. Вујић др Викентије, јерођакон. — Пре монашења Василије Вујић, родом из Даља. Свршио је православну богословију у Черновцима и докторирао.[22] Био је шишатовачки искушеник од 1903. године, када је примио монашки постриг и монашко име Викентије.[23] Рукоположен је у чин јерођакона и постављен за „подбележника" епархијалне управе у Сремским Карловцима.[24] Доцније је био професор и ректор Карловачке богословије.

6. Вујичић Атанасије, јеромонах. — У Шишатовац долази 1912. године из манастира Велика Ремета и назначава се на дужност намесника манастира.[25] Године 1913. одлази у манастир Фенек.[26]

7. Гаврилов Макарије, јерођакон. — Пре монашења Милан Гаврилов. Завршио је права у Будимпешти, а богословију у Сремским Карловцима. Вршио је дужност конзисторијалног подбележника у Сремским Карловцима. Године 1904. примљен је за искушеника манастира Шишатовца.[27] Исте године је примио монашки постриг и монашко име Макарије.[28] Нешто доцније од стране патријарха Георгија Бранковића рукоположен је у чин јерођакона.[29] Даље му се губи траг.

8. Голуб Георгије, јеромонах. — Рођен је 27. јануара 1884. године у Помазу од оца Милоша и мајке Пелагије, рођене Милошевић. Завршио је основну школу, 4 разреда грађанске и 2 разреда трговачке школе. Био је ђак у манастирима Врднику и Раковцу.[30] Године 1909. у манастиру Шишатовцу прима монашки постриг и своје мирско име Глигорије замењује за монашко — Георгије.[31] Исте године бива рукоположен у чин јерођакона, а затим и у чин јеромонаха.[32] Године 1910. одлази у манастир Кувеждин,[33] а 1919. године враћа се у Шишатовац из манастира Бешенова и назначава се на дужност намесника манастира.[34] Године 1920. постављен је за администратора парохије у Борјаду.[35]

9. Грујић Кипријан, јеромонах. — Завршио основну школу.[36] Дошао у

[11] *Исто*, 1936, бр. 4541, ориг.
[12] *Исто*, 1937, бр. 99, ориг.; исто, 1938, бр. 1916, 4660, ориг.
[13] Љубомир Дурковић-Јакшић, *Спасавање моштију српских светитеља кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића преносом из фрушкогорских манастира у Београд 1942. године*, објављено у: *Манастир Раваница*, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 225.
[14] АСАНУК, К, 1906, бр. 1018/75, ориг.
[15] АСАНУК, П, 1907, бр. 101, ориг.
[16] *Исто*, 1910, бр. 197, ориг.
[17] *Исто*, 1912, бр. 106, ориг.
[18] *Исто*, 1913, бр. 112, ориг.
[19] *Исто*.
[20] АСАНУК, К, 1909, бр. 906/558, ориг.
[21] АСАНУК, П, 1912, бр. 106, ориг.
[22] *Исто*, 1903, бр. 42, ориг.
[23] *Исто*, бр. 42, ориг.
[24] АСАНУК, К, 1903, бр. 276/123, ориг.
[25] АСАНУК, П, 1912, бр. 106, ориг.
[26] *Исто*, 1913, бр. 149, ориг.
[27] *Исто*, 1904, бр. 194, ориг.
[28] *Исто*, бр. 197, ориг.
[29] *Исто*, бр. 197, 182, ориг.
[30] АСАНУК, ЕА, 1909, бр. 17, ориг.
[31] АСАНУК, П, 1909, бр. 47, ориг.
[32] *Исто*, 1910, бр. 168, ориг.
[33] *Исто*, бр. 195, ориг.
[34] АСАНУК, УО, 1919, бр. 513, ориг.; исто, 1920, бр. 7, ориг.
[35] АСАНУК, УО, 1920, бр. 644, ориг.; АСАНУК, П, 1920, бр. 468, 469, ориг.
[36] Косовац Мита, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. године*, Сремски Карловци 1910, 180.

http://www.balkaninstitut.com

Шишатовац 1905. године.[37] За намесника манастира је назначен 1907. године,[38] а годину дана касније и за привременог настојатеља.[39] Крајем 1908. године упућен је у Ердут на вршење дужности администратора тамошње парохије.[40]

10. Грчић Лукијан, јеромонах. — Завршио основну школу.[41] Дошао у Шишатовац 1904. године из манастира Јаска.[42] Даље му се губи траг.

11. Еклемовић Гаврило, јеромонах. — Дошао у Шишатовац 1928. године као јерођакон.[43] Ускоро је рукоположен у чин јеромонаха. Током 1930. и 1931. године обављао је дужности намесника, еклисијарха и економа.[44] Из манастира је отишао 1931. године.[45]

12. Ердевички Иринеј, јеромонах. — Сабрат манастира Шишатовца од 1934. године.[46] У манастиру је вршио следеће дужности: еклисијарха — 1934.[47] и 1936. године;[48] економа — 1935,[49] 1937.[50] и 1938. године;[51] намесника — од 1939. године[52] до 26. августа 1941. године, када је од стране усташа убијен у логору код Славонске Пожеге.[53]

13. Живковић Иларион, јеромонах. — У Шишатовцу је од 1922. године. До тада је вршио дужност администратора парохије у Брестачу.[54] Током 1923. године налазио се на дужности намесника манастира.[55] Одлази у манастир Гргетег 1924. године,[56] али се наредне године враћа.[57] Током 1926. године обавља дужност администратора парохије у Лежимирv.[58] а 1927. године одлази у манастир Раковац.[59]

14. Иларион Зеремски, епископ. — Родио се у Турији у Бачкој 27. фебруара 1865. године. Године 1885. матурирао је у српској гимназији у Новом Саду. Московску духовну академију завршио је 1890. године. Затим је постављен за професора Карловачке богословије. Замонашио се 14. октобра 1893. године у манастиру Ковиљу. Исте године је рукоположен у чин јеромонаха. Године 1898. постао је синђел, а годину дана доцније протосинђел. Био је настојатељ манастира Хопова и Раковца. Године 1904. одликован је архимандритским достојанством и био постављен на дужност дворског архимандрита. За епископа је изабран 26. новембра 1911. године, а хиротонисан 18. децембра 1912. године.[60] Вршио је дужност настојатеља манастира Шишатовца од 1915. до 1917. године[61] као викар и мандатор горњокарловачке епархије. Бавио се научним радом и био уредник часописа Богословски гласник.

15. Јеремић Амфилохије, игуман у пензији. — Рођен је 13. марта 1819. године у Старој Кањижи, где је завршио Српску основну школу. У Сегедину је завршио шест разреда гимназије. Монашки постриг је примио 9. маја 1841. године у манастиру Врднику. Рукоположен је у истом манастиру неколико месеци касније (10. јуна) од стране будимског епископа Платона Атанацковића.[62] Како је већ „преживео осамдесету" и оболео, о. Амфилохије је 1896. године пензионисан.[63] Повукао се из манастира и настанио у Бачком Марто-

[37] АСАНУК, К, 1905, бр. 122/101, ориг.
[38] *Исто*, 1907, бр. 1389/460, ориг.
[39] *Исто*, 1908, бр. 87/189, ориг.
[40] *Исто*, бр. 999, ориг.
[41] Косовац, *Српска православна митрополија...*, 180.
[42] АСАНУК, К, 1904, бр. 1210/965, ориг.
[43] АСАНУК, ЕА, 1928, бр. 459, 532, ориг.
[44] АСАНУК, Епископ викар (ЕВ), 1930, бр. 286, 287, ориг.
[45] АСАНУК, УО, 1931, бр. 731, ориг.
[46] АСАНУК, ЕУО, 1934, бр. 4653, 4675, ориг.
[47] *Исто*.
[48] *Исто*, 1936, бр. 4541, ориг.
[49] *Исто*, 1935, бр. 3480, ориг.
[50] *Исто*, 1937, бр. 99, ориг.
[51] *Исто*, 1938, бр. 1916, 4660, ориг.
[52] *Исто*, 1939, бр. 3684, ориг.
[53] Динко Давидов, *Огрешења*, Шабац 1986, 45, 99; АСАНУК, ЕУО, 1940, бр. 181, 756, ориг.
[54] АСАНУК, ЕА, 1922, бр. 392, ориг.
[55] АСАНУК, УО, 1923, бр. 133/148, ориг.
[56] АСАНУК, К, 1924, бр. 1403/125, ориг.
[57] *Исто*, бр. 2895, ориг.
[58] АСАНУК, К, 1926, бр. 1217/185, ориг.
[59] АСАНУК, К, 1927, бр. 1910/128, ориг.; АСАНУК, ЕА, 1927, бр. 396, ориг.
[60] Бошко Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 42.
[61] АСАНУК, УО, 1919, бр. 513, ориг.; АСАНУК, К, 1917, бр. 131, ориг.
[62] АСАНУК, К, 1902, бр. 995/190, ориг.
[63] *Исто*, 1900, бр. 903/592, ориг.

http://www.balkaninstitut.com

ношу, где је 23. јуна 1905. године и умро. Сахрањен је 24. јуна на општем гробљу у Бачком Мартоношу.[64]

16. Јеремић хаџи Арсеније, јеромонах. — Родио се 1864. године у Банату у селу Српски Св. Петар. Као дечак отишао је у манастир Златицу и тамо, као манастирски ђак, провео две године. Године 1886. замонашен је у манастиру Крушедолу од стране крушедолског архимандрита Дамаскина Бранковића. Почетком 1887. године у Сремским Карловцима је рукоположен за јерођакона, а нешто доцније и за јеромонаха. Као јеромонах боравио је у манастиру Шишатовцу до 1889. године. На дужности администратора парохије у Манђелосу налазио се све до 1893. године. Године 1894. бива премештен у манастир Фенек. Исте године креће у хаџилук. Походио је Свету Гору и Свету Земљу.[65] У Шишатовац је поново дошао 1919. године, као сабрат манастира Крушедола. Вршио је Дужности еклисијарха и економа.[66] Године 1920. упућен је за администратора парохије у Рајево Село,[67] одакле се вратио 1922. године и био назначен на дужност намесника манастира.[68] Током 1923. године био је намесник у манастиру.[69] Исте године напушта Шишатовац,[70] да би се у њега поново вратио 1924. године, али као сабрат манастира Привина Глава.[71] Даље му се губи траг.

17. Јојић Герман, јеромонах. — Рођен је 6/18. јуна 1886. године у Молу од оца Милоша и мајке Марије, рођене Божески.[72] Био је искушеник манастира Шишатовца од 1909.[73] до 1911. године, када се замонашио и уместо мирског имена Бошко добио монашко име Герман. Исте године рукоположен је у чин јерођакона,[74] а затим и у чин јеромонаха. Постављен је на дужност еклисијарха.[75] Године 1914. интерниран је,[76] а наредне, 1915, враћен је у манастир.[77] Одлази у манастир Гргетег 1919. године.[78] У Шишатовац се вратио тек 1931. године, када је преузео дужност намесника.[79] Године 1933. вршио је дужност економа.[80] Од 1934. био је постављен за привременог пароха у Мохову.[81]

18. Калаузовић Сергије, јеромонах. — Рођен је 30. јануара 1880. године у Лежимиру од оца Стевана и мајке Персе Калаузовић. У Лежимиру је завршио осмогодишње образовање. После завршене основне школе ступио је 1894. године у манастир Шишатовац за ђака. После две године одлази у манастир Раковац, у коме остаје до 1898. године, када се враћа кући. Године 1899. оженио се са Милицом, кћерком Милоша и Стане Бакић из Лаћарка. У браку је имао седморо деце, од којих су у животу остали само један син и две кћери. После смрти супруге 1920. године, децу оставља свом брату, који је био без деце, и поново одлази за манастирског ђака у Шишатовац.[82] После завршетка двогодишње монашке школе, 1923. године, искушеник Сретен „већ као сед човек" прима монашки постриг и добија име Сергије.[83] Отишао је у манастир Раковац 1924. године[84] где је, највероватније, и умро 24. децембра 1926. године. Сахрана је обављена 25. децембра у Лежимиру.[85]

19. Којић Јустин, јеромонах. — Родио се у Дероњама 7. децембра 1867. године, где је завршио Српску основну школу.

[64] *Исто*, 1905, бр. 1073/792, ориг.
[65] Стрика, *Фрушкогорски манастири*, 166.
[66] АСАНУК, УО, 1920, бр. 7, ориг.
[67] *Исто*, 1920, бр. 123, ориг.
[68] *Исто*, 1922, бр. 579/169, ориг.
[69] *Исто*, 1923, бр. 133/148, ориг.
[70] *Исто*.
[71] АСАНУК, ЕА, 1924, бр. 538, ориг.
[72] АСАНУК, П, 1910, бр. 195.
[73] АСАНУК, К, 1909, бр. 837/552, ориг.
[74] АСАНУК, П, 1911, бр. 36, 340, ориг.
[75] *Исто*, 1913, бр. 94, ориг.; АСАНУК, УО, 1913, бр. 1178/991, ориг.
[76] АСАНУК, УО, 1914, бр. 1008. 678; 1915, бр. 201/48, 230/48, ориг.; АСАНУК, К, 1914, бр. 3674, 3930, ориг.
[77] АСАНУК, УО, бр. 9/48, 201/48, ориг.
[78] *Исто*, 1920, бр. 7, ориг.
[79] *Исто*, 1931, бр. 731, ориг.
[80] АСАНУК, ЕУО, 1933, бр. 295/22, ориг.
[81] *Исто*, 1937, бр. 99.
[82] АСАНУК, ЕА, 1924, бр. 187, ориг.
[83] АСАНУК, УО, 1923, бр. 235, ориг.
[84] АСАНУК, К, 1924, бр. 1394/120, ориг.
[85] *Исто*, 1926, бр. 3740, ориг.; АСАНУК, ЕА, 1926, бр. 613, ориг.

http://www.balkaninstitut.com

Монашки постриг је примио 7. јануара 1891. године у манастиру Кувеждину. Рукоположен је 2. марта исте године у Сремским Карловцима од стране патријарха Георгија Бранковића.[86] Као сабрат манастира Шишатовца вршио је дужност администратора парохије у Баноштру[87] и у цркви Св. апостола Петра и Павла у Сремским Карловцима, одакле се 1905. године вратио у Шишатовац.[88] Године 1907. назначен је за администратора парохије у Јамени.[89] После две године (1909) поново се враћа у манастир Шишатовац.[90] Ускоро је напустио Шишатовац и настанио се у манастиру Бешенову.[91]

20. Лазић Пантелејмон, игуман. — Родио се у Сусеку 10. новембра 1882, а замонашио се у манастиру Привина Глава 14. октобра 1908. године. Први светски рат је дочекао у манастиру Фенеку. Био је затворен у војном затвору у Загребу, а затим и у манастиру Гомирју.[92] Године 1917. назначен је за номиналног сабрата манастира Шишатовца. Вршио је дужност економа у богословском Семинару у Сремским Карловцима.[93] Године 1933. постављен је за шишатовачког настојатеља.[94] Године 1936. постаје игуман.[95] Умро је 12. маја 1939. године. Сахрањен је 14. маја у манастиру Шишатовцу.[96]

21. Лукић Варлаам, јеромонах. — Долази у Шишатовац 1924. године.[97] Од 1927. до 1930. године врши дужност намесника.[98] Године 1930. одлази у манастир Бешеново.[99]

22. Момчиловић Рафаило, игуман. — Родио се у Дероњама 23. априла 1875. године. После завршене основне школе (1887) одведен је у манастир Ковиљ. Монашки постриг је примио 26. октобра 1896. године у манастиру Манасији од стране игумана манастира Мирона Ђорђевића. Године 1896. рукоположен је у чин јерођакона од стране митрополита Михаила, а 1898. у чин јеромонаха од стране митрополита Инокентија. Студирао је сликарство у Београду, Москви и Риму (1897—1903).[100] Углавном је сликао иконе по руским узорима, мада је повремено радио портрете и пејзаже. Његови главни радови су: иконостаси манастира Раковице, Горњег Ковиља и цркве Ружице у Београду.[101] Био је сабрат следећих манастира: Манасије, Српског подворја у Москви, Раковици, Букову, Ковиљу, Бођанима[102] и Шишатовцу, у којем је од 1936. године.[103] У Шишатовцу је вршио дужност еклисијарха све до 1938. године,[104] када је назначен за игумана и настојатеља манастира.[105] Одликован је црвеним појасом.[106] Убијен је од стране усташа 3. септембра 1941. године у логору код Славонске Пожеге.[107]

23. Николић Венијамин, јеромонах. — Дошао у Шишатовац 1928. године из манастира Гргетега.[108] Вршио је дужност администратора парохије у Лежимиру.[109] Године 1930. одлази у манастир Бешеново.[110]

24. Павловић Митрофан, игуман. — Рођен је у Новом Саду 10. новембра 1845. године где је завршио Српску основну школу и немачку „ober schul" (вишу школу). Монашки постриг је примио 22. маја 1886. године у манастиру Ковину. Године 1867, 8. августа, о. Митрофан је био рукоположен у

[86] АСАНУК, К, 1902, бр. 995/190, ориг.
[87] *Исто.*
[88] *Исто,* 1905, бр. 1072/794, ориг.
[89] *Исто,* 1907, бр. 1389/460, ориг.
[90] *Исто,* 1909, бр. 1278/978, ориг.
[91] АСАНУК, П, 1909, бр. 47, ориг.
[92] Стрика, *Фрушкогорски манастири,* 160.
[93] АСАНУК, УО, 1917, бр. 839/489, ориг.
[94] АСАНУК, ЕУО, 1933, бр. 3243, ориг.
[95] *Исто,* 1936, бр. 4541, ориг.
[96] АСАНУК, ЕВ, 1939, бр. 443, ориг.
[97] АСАНУК, ЕА, 1924, бр. 516, ориг.
[98] АСАНУК, К, 1928, бр. 2881, ориг.; 1930, бр. 3661, ориг.
[99] АСАНУК, УО, 1930, бр. 836, ориг.
[100] АСАНУК, ЕВ, 1938, бр. 184, ориг.
[101] Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка,* књига II, Загреб (?), 868.
[102] АСАНУК, ЕВ, 1938, бр. 184, ориг.
[103] АСАНУК, ЕУО, 1936, бр. 4541, ориг.
[104] *Исто,* 1937, бр. 99, ориг.; 1938, бр. 1910, 4660, ориг.
[105] АСАНУК, ЕВ, 1938, бр. 184, ориг.
[106] *Исто.*
[107] Динко Давидов, *Огрешења,* 100.
[108] АСАНУК, ЕА, 1928, бр. 736, 790, ориг.
[109] АСАНУК, К, 1929, бр. 490, ориг.
[110] АСАНУК, УО, 1930, бр. 836, ориг.

http://www.balkaninstitut.com

Сремским Карловцима од стране патријарха Самуила Маширевића. За настојатеља манастира Шишатовца био је постављен, највероватније, 1886. године, када је постао игуман. Управу манастира је примио од Пантелејмона Јеврића, тадашњег шишатовачког настојатеља.[111] Био је члан архидијецезалног административног одбора и патроната монашке школе. Био је одликован надбедреником.[112] На дужности настојатеља остао је све до своје смрти, 14. јануара 1908. године.[113]

25. Павловић Пајсије, јеромонах. — Помиње се 1922. године као намесник манастира Шишатовца.[114] Даље му се губи траг.

26. Перић Петар, јеромонах. — Дошао у Шишатовац из Јаска 1929. године.[115] Даље му се губи траг.

27. Попић Сергије, игуман. — Врднички игуман, који је током 1908. и 1909. године вршио дужност настојатеља манастира Шишатовца.[116]

28. Поповић Михаило, јеромонах. — У Шишатовцу је од 1933. године као монах.[117] Године 1934. рукоположен је у чин јерођакона,[118] а 1935. у чин јеромонаха. Вршио је дужност еклисијарха.[119] Крајем 1935. или почетком 1936. године постављен је за привременог пароха у Баноштру.[120]

29. Поштић Арсеније, јеромонах. — Дошао у Шишатовац 1923. године из манастира Врдника,[121] а у који се због болести вратио 1926. године. Тамо је и умро 22. децембра исте године.[122]

30. Радовановић Платон, јеромонах. — Године 1900. био је јерођакон,[123] а 1901. примио је чин јеромонаха и по потреби црквеномонастирске службе био упућен у манастир Врдник.[124] У Шишатовац се вратио 1921. године, али као сабрат манастира Привина Глава.[125] Године 1923. назначен је за администратора парохије у Ердуту.[126]

31. Релић Кипријан, јерођакон. — Иван Релић-Вукореп рођен је 2. фебруара 1904. године у Задру од оца Ивана Релића-Вукорепа и мајке Ане, рођене Дулибић. Као дете је ступио у исусовачки ред, у коме је остао четири године. У Задру је завршио седам разреда гимназије, али како је решио да пређе у православље, затражио је од виших црквених власти Српске православне цркве да пређе у један од манастира и да као монах доврши своје школовање. Године 1928. у манастиру Раковици је преведен у православље и замонашен у чин мале схиме добивши име Кипријан. Исте године је назначен за сабрата манастира Шишатовца и у Сремским Карловцима рукоположен у чин јерођакона.[127] Вршио је дужност катихете у Лежимиру.[128] Године 1929. одлази у манастир Бешеново.[129]

32. Сабадош Неофит, јеромонах. — Дошао у Шишатовац 1913. године. До тада је био администратор парохије у Вемену.[130] Исте године постаје намесник[131] и на тој дужности остаје до 1917. године, када је постављен за привременог управитеља манастира.[132] Те дужности је разрешен 1919. године, када одлази у манастир Кувеждин.[133]

33. Секулић Кирило, јеромонах. — Дошао је у Шишатовац 1922. године из

[111] АСАНУК, К, 1902, бр. 995/190, ориг.

[112] Протојереј Димитрије Руварац, *Шематизам источно-православне српске митрополије карловачке за годину 1900*, Сремски Карловци 1900, 34.

[113] АСАНУК, К, 1908, бр. 36/342, ориг.

[114] АСАНУК, УО, 1922, бр. 143, 145, ориг.

[115] АСАНУК, К, 1929, бр. 2148/289, ориг.; АСАНУК, ЕВ, 1929, бр. 565, ориг.

[116] АСАНУК, К, 1908, бр. 386, ориг.

[117] АСАНУК, ЕУО, 1933, бр. 295/22, ориг.

[118] *Исто*, 1934, бр. 4653, 4675, ориг.

[119] *Исто*, 1935, бр. 3480, ориг.

[120] *Исто*, 1937, бр. 99, ориг.

[121] АСАНУК, УО, 1923, бр. 103, ориг.; АСАНУК, ЕА, 1923, бр. 15, 16, 23, ориг.

[122] АСАНУК, К, 1926, бр. 84/28, ориг.

[123] Руварац Д., *Шематизам...*, 34.

[124] АСАНУК, К, 1901, бр. 273/116, ориг.

[125] *Исто*, 1921, бр. 1199/140, ориг.

[126] *Исто*, 1923, бр. 3168/249, ориг.

[127] АСАНУК, ЕВ, 1929, бр. 250, 929, ориг.

[128] АСАНУК, К, 1928, бр. 2881, ориг.

[129] *Исто*, 1929, бр. 2147/290, ориг.

[130] АСАНУК, УО, 1913, бр. 1178/991, ориг.

[131] *Исто*, бр. 916/647, ориг.

[132] АСАНУК, К, 1917, бр. 2937/281, ориг.

[133] АСАНУК, УО, 1920, бр. 7, ориг.

http://www.balkaninstitut.com

манастира Раковца.[134] Током 1923. године вршио је дужност намесника.[135] Даље му се губи траг.

34. Смајић Роман, јеромонах. — Пре монашења Радивоје Смајић. Рођен је 7. новембра 1882. године у Дивошу, у земљорадничкој породици, од оца Николаја и мајке Ане, рођене Будимировић. Био је ђак и искушеник манастира Шишатовца од 1895. године.[136] 1907. године прима монашки постриг и монашко име Роман.[137] Године 1909. рукоположен је у чин јерођакона,[138] а 1910. године у чин јеромонаха.[139] Губи му се траг до 1921. године, када се поново враћа у Шишатовац. Исте године одлази у манастир Кувеждин.[140] Године 1922. долази у Шишатовац из манастира Бешенова.[141] Даље му се губи траг.

35. Срданов Герман, јеромонах. — Рођен је 5. новембра 1852. године у Сивцу, где је завршио Српску основну школу. Монашки постриг је примио 21. новембра 1880. године у манастиру Гргетегу, а после извесног времена, 25. децембра исте године, у Новом Саду био је рукоположен од стране бачког епископа Германа Анђелића.[142] У манастиру Шишатовцу је био од 1899. до 1905. године, где је вршио дужности еклисијарха и економа. На сопствен захтев 1905. године био је премештен у манастир Привина Глава.[143] 1908. године[144] враћа се у Шишатовац и у њему остаје све до 1910. године, када одлази у манастир Кувеждин.[145]

36. Стакић Висарион, игуман. — У Шишатовац долази 1922. године као јеромонах.[146] Године 1923. назначен је за игумана и привременог управитеља манастира Шишатовца, а истовремено и за духовника српског женског манастира у Кувеждину.[147] Године 1925. ослобођен је дужности управитеља манастира.[148] Даље му се губи траг.

37. Стојановић Иринеј, јеромонах. — Долази у Шишатовац 1930. године из манастира Раковца. Исте године назначен је на дужност намесника манастира.[149] Током 1931. и почетком 1932. године налазио се на дужности еклисијарха.[150] Из манастира је отишао крајем 1932. године.[151]

38. Трбојевић др Петроније, архимандрит. — Пре монашења Петар Трбојевић. Рођен је 13. фебруара 1876. године у Госпићу у угледној свештеничкој породици, од оца Јова и мајке Ангелине, рођене Тесла (рођене сестре чувеног научника Николе Тесле). После завршене основне школе и одлично положене матуре, уписује се као Текелијанац на студије правних наука у Пешти, које после пет година завршава са научним степеном доктора. Затим се уписује у православну богословију у Черновцима, коју после шест и по година (1906) завршава са докторским степеном. Апсолвирао је и философију. Марта месеца 1907. године прима монашки постриг у манастиру Бездину и прима монашко име Петроније. Ускоро полаже практични течајни испит за парохијску службу и одлази у Темишвар, где три године ради у тамошњој Конзисторији као подбележник. Затим проводи 10 година на парохијској служби. Његово последње место службовања било је у Хедмезевашархељу.[152] Одатле је 1919. године дошао у манастир Шишатовац и ускоро био назначен за привременог управитеља манастира.[153] Године 1921. одликован је архимандрит-

[131] *Исто*, 1922, бр. 262/68, ориг.
[135] *Исто*, 1923, бр. 559, ориг.
[136] АСАНУК, П, 1907, бр. 62, ориг.
[137] *Исто*, бр. 62, ориг.
[138] *Исто*, 1909, бр. 47, ориг.
[139] *Исто*, 1910, бр. 236, ориг.
[140] АСАНУК, К, 1921, бр. 1198/140, ориг.
[141] АСАНУК, ЕА, 1922, бр. 155, ориг.
[142] АСАНУК, К, 1902, бр. 995/190, ориг.
[143] *Исто*, 1905, бр. 122/101, ориг.
[144] *Исто*, 1908, бр. 36/342, ориг.
[145] АСАНУК, П, 1910, бр. 155, ориг.
[146] АСАНУК, УО, 1922, бр. 579/169, ориг.
[147] АСАНУК, К, 1924, бр. 2997/205, ориг.
[148] *Исто*, 1925, бр. 2895, ориг.; АСАНУК, ЕА, 1925, бр. 215, ориг.
[149] АСАНУК, УО, 1930, бр. 658, ориг.; АСАНУК, ЕВ, 1930, бр. 287, ориг.
[150] АСАНУК, УО, 1931, бр. 29, ориг.
[151] АСАНУК, ЕУО, 1932, бр. 3097, ориг.
[152] АСАНУК, Свети архијерејски синод (С), 1918, бр. 75, ориг.
[153] АСАНУК, К, 1919, бр. 102/50, ориг.

http://www.balkaninstitut.com

ским достојанством (до тада је био патријарашки протосинђел).[154] Године 1923. одлази у манастир Врдник,[155] одакле се враћа 1925. године[156] и остаје на дужности настојатеља манастира све до 24. маја 1933. године, када је умро. Сахрањен је у манастиру Шишатовцу.[157] Писао је проповеди, популарне чланке религиозно-моралне садржине, расправљао о питањима из области литургике, канонског права и пастирског свештенослужења.

39. Ћирић Матеј, јерођакон. — Дошао у Шишатовац 1919. године из манастира Велика Ремета.[158] Крајем исте године одлази у манастир Кувеждин.[159]

40. Ћурчин Теофило, јеромонах. — Био је сабрат манастира Шишатовца од 1939. године[160] до 26. августа 1941. године, када су га убиле усташе у логору код Славонске Пожеге.[161]

41. Узелац Теофан, јеромонах. — До 1920. године био је администратор парохије у Рајевом Селу.[162] Од 1920. до 1922. године у Шишатовцу је вршио дужности перовође и намесника.[163] Године 1922. добија канонски отпуст у вршачку епархију.[164]

42. Чобановић Герасим, игуман. — Рођен је 3. марта 1869. године у Сусеку. У родном месту је завршио Српску основну школу. Монашки постриг је примио у манастиру Врднику 14. јуна 1892. године. Рукоположен је 16. августа исте године у Сремским Карловцима од стране патријарха Германа Анђелића.[165] У времену од 1900. до 1904. године обављао је дужност намесника. Године 1904. због болести (реуме) одлази у манастир Хопово,[166] одакле се враћа тек 1913. године, када као игуман преузима обавезе економа шишатовачке обитељи.[167] Умро је почетком 1914. године.[168]

43. Чупић др Јоаким, архимандрит. — Пре монашења Јован Чупић. Рођен је 29. децембра 1873. године у Рац-Алмашу од оца Корнелија Чупића, пароха рацалмашког и мајке Еуфимије, рођене Топал из Калаза. После завршене основне школе, гимназије и богословије у Сремским Карловцима, 1895. године уписује се на Богословски факултет у Черновцима. Године 1901. промовисан је за доктора богословља. Исте године примио је монашки постриг у манастиру Беочину. Био је професор у богословији у Сремским Карловцима и истовремено био управитељ Благодејанија (Алумнеума). Године 1909. одликован је архимандритским достојанством и назначен за настојатеља манастира Шишатовца. Почетком 1913. године премештен је у манастир Беочин.[169]

УДК 281.961(497.113):271(487.113)

[154] АСАНУК, УО, 1921, бр. 412/309, ориг.
[155] АСАНУК, К, 1923, бр. 1032/67, ориг.
[156] АСАНУК, К, 1925, бр. 1126/142, ориг.
[157] АСАНУК, ЕУО, 1933, бр. 3243, ориг.
[158] АСАНУК, К, 1919, бр. 796/156, ориг.
[159] АСАНУК, УО, 1919, бр. 513, ориг.
[160] АСАНУК. ЕУО, 1939, бр. 3684, ориг.
[161] Динко Давидов, *Огрешења*, 45, 99.; АСАНУК, ЕУО, 1940, 181, 756, ориг.
[162] АСАНУК, К, 1920, бр. 692/196, ориг.
[163] АСАНУК, УО, 1922, бр. 143, 145, ориг.
[164] АСАНУК, К, 1922, бр. 2882/200, ориг.
[165] АСАНУК, К, 1902, бр. 995/190, ориг.
[166] *Исто*, 1904, бр. 1018/870, ориг.
[167] АСАНУК, УО, 1913, бр. 1178/991, ориг.
[168] АСАНУК, К, 1914, бр. 2108, ориг.
[169] Димитрије Руварац, *Манастир Беочин*, Сремски Карловци 1924, 65—67.

http://www.balkaninstitut.com

БИБЛИОТЕКА МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА ОД ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ ДО КРАЈА XIX ВЕКА

Чедомир Денић

Неколицина жичких калуђера, предвођених својим игуманом Теофилом, пребегли су од Турака на угарску територију око 1520. године. Они су у Фрушкој гори, крај села Лежимира, обновили напуштени манастир Реметицу. Поред богослужбених и других ствари, у њега су из манастира Жиче донели известан број књига. То су били рукописни кодекси, створени у Србији или изван ње, на српскословенском језику, намењени верским обредима, неговању побожности и црквено-народних предања. С њима је положен темељ библиотеке манастира Шишатовца.

Књиге су у Шишатовцу природно дотрајавале, нестајале у ратовима и другим нередовним приликама, а неке дељене парохијским црквама. Упоредо с тим, шишатовачки калуђери су преписивали потребне књиге, куповали их, добијали на поклон или наслеђивали. Тако су обнављали, допуњавали и мењали књижни фонд у свом манастиру. Најзначајније измене у њему извршили су у првој половини XVIII века, у општем процесу замене српскословенског рускословенским језиком у цркви, школи и књижевности Срба, првенствено у Хабсбуршкој Монархији.

У време великог инвентарисања имовине сремских манастира, обављеног по налогу карловачког митрополита Павла Ненадовића 1753. године, књижни фонд у Шишатовцу састојао се од 56 (наслова) : 140 (књига). Већина их је била на рускословенском језику, московског и понека кијевског издања, а на српскословенском само 9 : 34 књиге. Известан број шишатовачких књига тада није био представљен по језику или месту настанка, али је и међу њима, сигурно, већина била руског порекла. Од друге половине XVIII века у Шишатовац доспевају књиге на немачком, латинском, славеносербском, влашком и другим језицима, да би од краја XIX века преовладале у њему књиге и периодика на српскохрватском језику. Понека богослужбена књига била је и у манастиру Петковици, шишатовачкој филијали, али овде за њима нисам посебно трагао.

Шишатовачки калуђери су 1778. године срушили стару манастирску цркву, и до 1786. на њеном месту подигли нову. Затим су се посветили њеном украшавању и делимичном сређивању манастирског конака. Када је новопроизведени архимандрит Лукијан Мушицки

Опште напомене: У наводима из архивске грађе и литературе задржан је изворни правопис. Разрешнице скраћеница и моји додаци, стављени су у угласте заграде. За разлику од њих, изворне су ове заграде (: :). Датуми су по старом календару, а уз њих су, у угластим заградама, наведени датуми по новом календару. Датуми без икаквих додатака означавају нови календар.

http://www.balkaninstitut.com

стварно преузео управу Шишатовца 18/30. 11. 1812, затекао је нову монументалну цркву Рођења Богородице и око ње мале, нахерене и прокисле зграде у великом нескладу. Док је ред источних ћелија покрио и северну страну конака опасао зидом и утврдио, поправио штале, шупе, амбаре и друга здања, а библиотеку опремио са два нова ормана и лествицама, он је наслеђени манастирски дуг повећао. Због тога, не баш уредне финансијске документације, уз сплетке шишатовачких и карловачких дворских калуђера које је митрополит охрабривао својим пажљивим слушањем, Мушицки је био лишен управе од 22. 8. 1820—10. 4. 1823 (по старом календару), да би убрзо затим постао администратор, а од 1827. епископ карлштатске (горњокарловачке) епархије.

Први инвентар манастирске имовине после Мушицковог одласка из Шишатовца састављен је 1827. године. Тада се цео књижни фонд у њему састојао из 196 (наслова) : 506 (јединица). Од њих су 17 : 26 коришћене при богослужењима и стога се налазиле у цркви, а осталих 179 : 480 — у манастирској библиотеци, која се у том инвентару назива „књигохранилница".[1] После Мушицког књиге из библиотеке у конаку су пренете на хор манастирске цркве, а богослужбене остале на ранијем месту. Према расположивим изворима,[2] број књига у шишатовачкој библиотеци и фонду књига издвојених за богослужење кретао се овако у XIX веку:

Манастирска библиотека				Богослужбене књиге у манастирској цркви	СВЕГА књига и периодике у манастиру Шишатовцу
Година инвентарисања	Наслови дела	Јединице (књиге, свеске или томови)	Књиге умрлог јеромонаха Пантелејмона Јеврића		
1827.	179	480	—	17 : 26	196 : 506
1832.	221	295	—	10 : 17	231 : 312
1889.	—	612	—	21 : 89	? : 701
1896.	552	579	— : 126	24 : 69	око 620 : 774

[1] Ч. Денић, *Српске библиотеке у Хабсбуршкој Монархији током 18. века*, рукопис.

[2] I. *Инвентариѧмъ Движимыхъ и недвижимыхъ Общежителномѣ Монастырю Шишатовцѣ принадлежащихъ вещей [...] дне 10-ы и послѣдующихъ М[ѣся]ца Иѳлиа 1827. лѣта прегледанный и устроенный.* Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, фонд Архиепископско-митрополијска конзисторија, година 1827, број 110, страна 18, одељак: *Прочия вещи въ Книгохранилницѣ.* Славеносербски језик, оригинал. (Даље скраћено: АСАНУК, Конз.). Библиотеку и остали иметак је по том инвентару крушедолски архимандрит Димитрије Крестић предао новом шишатовачком игуману Герасиму Новаковићу 19. 9. [1. 10] 1827.

II. *Инвентариѧмъ Общежителнагш Монастыря Шишатовца*, датиран 3/15. 6. 1832. у ман. Шишатовцу. Потписници су крушедолски архимандрит Димитрије Крестић као уручилац, и шишатовачки игуман Платон Атанацковић као прималац манастирске имовине. АСАНУК, Конз., 1832, бр. 107, књиге на страни 10, 17—23. Славеносербски језик, оригинал

III. *„Инвентаријум" Сверху движими и недвижими ствари принадлежећи обштежителном Манастиру Шишатовцу и Филиалу Петковици у 1889 години.* Датиран је у ман. Шишатовцу 5/17. 3. 1889. Потписници су кувеждински игуман Амфилохије племенити Јеремић, јеромонах Милутин Јакшић и јеромонах намесник Јеротеј Белић као уручиоци, јеромонах и шишатовачки администратор Пантелејмон Јеврић као прималац манастирске имовине, а патријаршијски протосинђел Никодим Лемајић као повереник Конзисторије. АСАНУК, Збирка инвентара, година 1889, кутија 1. Српски језик, оригинал.

IV. *„Инвентаријум" Сверху движими и недвижими ствари, принадлежећи обштежителном Манастиру Шишатовцу и филијалу Ман. Петковици у 1896 години.* Исто, год. 1896, кут. 2. Српски језик, оригинал, одељак *Инвентара*, под бр. 5: „Разне ствари на кору" (стр. 9 *Инвентара)* и одељак бр. 6: „Разне ствари (:књиге:) на кору" (стр. 10—20, инвентарски бр. 1—552).

http://www.balkaninstitut.com

Бр.	Назначај.	Књиге
	Бр. 6. Једне књиге књиге на једну.	
1	Мартирије	1
2	Евангелије	1
3.	Триод посне	1
4	Вечерње	1
5	Минеј г. децембрски	1
6	Канон бдења	1
7	Октоих II. гл.	1
8	Розник	1
9	Тријађ	1
10	Пастирик	1
11-12	Беседе срв. златоустога	2.
13	Крмчија	1
14	Октоих I.	1
15	Евангелије на пергаменту рукописно.	1
16	Тумачење Псалтира	1
17	Библија	1
18-19	Беседе Василија Великог.	2.
20	Псалтир Велики	1
21	Тумачење Евангелија	1
22	Беседе срв. Златоустога	1
23	" Василија Великог.	1
24	Мир с. Богом	1
25	Беседе срв. Златоустога	1
26.	Минеј г. Септембрски	1
27	Требник	1
28	Минеј г. Јунски	2.
29	Проповеди.	1
30	Вечерњи душевни.	1
31	Црквовница ојјанија	1
32	Обред ~~душевни~~	1
33	Библија свеска I.	1
34-35-36.	Библије свеска II, III и IV.	3
37	Јанкопис.	1
38.	Историја од Вартоломеја свеска I.	1
39-40	" " " " II и III.	2
41-42-43.	Пут к' спасенију свеска I. II. и III	3.
44	Познавање самога себе.	1
45.	Беседа Јеванђелска.	1
46.	Обраћење самога собом	1
47	Руковод к' Божо познанију	1
48-49-50.	Из истиништаи Христијанству свеска I. III. и V	3.
51-52-53.	Собрање свих оџидинија I. II. и III.	3.
54	Тумачење Мартовца	1

Факсимил прве стране инвентара библиотеке манастира Шишатовца из 1896. године

http://www.balkaninstitut.com

У наведеним инвентарима књиге су уписиване махом по насловима, ретко са именима аутора, годином и местом издања и другим одредницама. У инвентару из 1889. године наведен је само укупан број књига, с напоменом да се њихов попис налази у посебној књизи (инвентар библиотеке).[3] У њеном инвентару из 1896. године, инвентарни број 231 је дуплиран, док је на два инвентарна броја (526—527) уписано само: „Житије свјатих". Код вишетомних дела и периодике сваки том, књига или свеска бележени су под посебним инвентарним бројем. Од 3 књиге Ф. сіке Атанасија Стојковића (Будим 1801—1803), Шишатовац је имао само прве две. Оне су заведене на наслов, „Физика свес. I и II" (инв. број 104—105), »Sonn und Fest[t]äglichen Predigten свеска I. II. III и IV", без икаквих других одредница (инв. број 202—205). Летопис Матице српске је издељен на 4 неравномерне целине, без икаквих образложења: „Летописи од год: 1830 част IV (инв. број 244—274), „Летопис 1838" (219), „Летопис год: 1839. свеск: III. IV." (242—243), „Летопис 1841 год:" (430). Од 12 књига алманаха Сербска пчела (1830—1841), шишатовачка библиотека је имала 6, које су заведене под инв. бројем 279—284: „Српска пчела". Поједини наслови на страним језицима и латиници преведени су на српски („Граматика латинска", „Граматика латинска и Мађарска", инв. бр. 347, 383, 341), или транскрибовани ћирилицом („Риту-ум-Романус", »A[n]lajtung«, 350, 169). Каткад је уз изворни наслов страног дела додат превод (»deuts[ch]e Sprachkunst (:књига о Уметности говора:)", „Weinbaum Ungarn (:Винова лоза Угарске:)", али и „Винова лоза у Угарској", инв. бр. 89, 277, 285). Негде је, уместо наслова, назначена садржина књиге („Земнопис", „Земнопис [:Атлаз:]". „Поучење", инв. бр. 37, 544, 458), њен језик („Влашка књига", „Грчка књига црков[на]", инв. бр. 436, 495), или неке друге чињенице: „Рукописна књига", „Разна рукописанија", „Разночтеније", „Разни књига црквени" (инв. бр. 465, 470, 491, 552).

Састављачи инвентара из 1896. године су шкрто и недоследно бележили податке о књигама. За књиге шишатовачког администратора, јеромонаха Пантелејмона Јеврића (умро 1. 3. 1890), навели су само да их је било 126 у једном застакљеном орману.[4] Произвољност при скраћивању и прекрајању наслова, давању и изостављању података у наведеном манастирском инвентару, моје недоумице и грешке у њиховом тумачењу — узроци су што резултате ове расправе о пореклу, садржини, језику, старости па и броју књига у шишатовачкој библиотеци треба узимати само као приближно тачне. Но без тог извора, немогуће би било осветлити књижни фонд те библиотеке из веома плодног раздобља у њеном развитку.

У инвентару из 1896. године забележено је 10 рукописних књига. То су 2 јеванђеља, 5 минеја (за март, април, мај, септембар, новембар) и 3 књиге неозначене садржине („Разна рукописанија", „Рукописна књига", „Руска рукописна књига"). Сигурно се под наведеном „Руском рукописном књигом" (инв. бр. 550) подразумева *Евангелије учителњоје* Кирила Транквилиона, преписано рукама тројице писара, на 699 листова 27 × 18 cm, рускословенским језиком, и донето из Кијевопечерске лавре у манастир Шишатовац 1677. године. Можда је још понека рукописна књига у њему била на рускословенском,

[3] „Манастир има у Библиотеци и то: на разним језицима по гласу списка од Библиотек[е] 612" [књига]. Инвентар ман. Шишатовца из 1889, одељак: Књиге на кору, стр. 9. (О том инвентару у прим. 2/III).

[4] „Орман стаклен са књигама у којим има 126 књига од пок. Г. Пантелејмона Јеврића Администратора 1". (Инвентар ман. Шишатовца из 1896, одељак: „У писаћој соби доњој", стр. 22, инв. бр. 297. — О том инвентару овде, у прим. 2/IV). — Врднички постржник, јером. Пант. Јеврић, примио је администрацију ман. Шишатовца 16/28. 2. 1889, а умро 17. 2 (1. 3.) 1890. Тихомир Остојић, *Манастир Шишатовац*. Рукописно одељење Матице српске Нови Сад, М. 4213, 14, аутограф.

http://www.balkaninstitut.com

али је настала у домаћој средини, као *Литургија светог апостола Јакова,* коју је у Шишатовцу преписао његов архимандрит Викентије Поповић 1754. године.[1] Остало су биле рукописне србуље, углавном богослужбене, настале у XVI и XVII веку, а крајем XIX века чуване у шишатовачкој библиотеци, сем једног јеванђеља. „Евангелије на престолу рукописно", тада на часној трпези у олтару манастирске цркве,[5] сигурно је српскословенско четворојеванђеље, преписано руком „старца" Евгенија 1560. године, за време (жичког, па) шишатовачког игумана Теофила.[1] Без обзира на давно изгубљену богослужбену улогу, оно се налазило на најсветијем месту храма као културно-историјски и уметнички споменик, сведок о првобитном шишатовачком братству, веома важан за развитак српске калиграфије, језика, стила и новозаветног текста у нашој средини.

У манастиру Шишатовцу било је више рукописних књига на српскословенском језику, него што се види у његовом инвентару из 1896. године. Неке од њих су прекривене уопштеним саопштењем у њему: „Разни књига црквени 20" комада (инв. бр. 552), а позајмљене књиге из шишатовачке библиотеке разним корисницима нису ни унесене у тај инвентар. По њему је објављено да је шишатовачка библиотека 1905. године имала „552 комада књига, 25 рукописних".[6] Ту је број рукописних књига ближи стварном стању, али су 552 наслова из инвентара погрешно узета као укупан збир књига у тој библиотеци, и тако смањен њихов већ исказани број: 579.

Од штампаних књига у њој била је „Библија 1", „Библија свеска I", „Библије свеска II., III и IV.", „Свето писмо 2", „Свето писмо, част I. II. IV."[7] Једна *Библија* је била на латинском језику (инв. бр. 191—192), а ни уз једну не стоји да је на српском језику, нити се помињу њени преводиоци, Вук Караџић и Ђуро Даничић. Сем разних библија и њених делова (јеванђеља 6, апостола 2, псалтира 17),[8] као примарних извора хришћанске вере и морала, највећи број књига у Шишатовцу бавио се њиховим тумачењем и популаризацијом. То је мноштво богослужбених и значајан низ књига из егзегезе, догматике, хришћанске етике и других грана богословља: „Увод у библијску историју" (инв. бр. 382, 433), „Књига Мојсејева 1" (397), „Догађаји св. писма 1" (301), „Толкованије Евангелија" охридског архиепископа Теофилакта — 3 примерка (21, 155, 220), „Ступлениje [у] догматическоје Богословље 1" (337), „Источник знања 1" Светог Јована Дамаскина (193), [Итика] „Јерополитика 1" (146). Та су дела са разних страна, шире или краће, осветљавала поједина поглавља богословске науке, бранила је од напада јеретика-расколника као „Розиск" (инв. бр. 8), или од присталица западноевропских реформиста и рационалистичког приступа догмама, као „Камен вјери" (инв. бр. 6) рјазанског и муромског митрополита Стефана Јаворског.

Ширином захвата и разноврсношћу тема из богословља и свакодневног живота, истичу се збирке проповеди Јована Златоуста, Василија Великог и других беседника из златног доба патристичке књижевности на хришћанском Истоку, а Светог Августина на њеном Западу; украјинско-руских беседника и полемичара из XVII—XVIII века (Симеон Полоцки, Димитрије Ростовски и др.); немачких протестантских и непрепознатљивих проповедника из XVIII—XIX века: »Ortman[n] Predikten свеск: I. II«, »Fest und Feyertags-Predigten«, »Predingen und Homilien«, »Letz[t]e Predigten свеск: VI, VII и VIII« (инв. бр. 166—167, 206, 207—208, 210—212). Посебно

[5] Инвентар ман. Шишатовца из 1896, инв. бр. 15.

[6] Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, наклада Саборског одбора, у Карловцима 1910, 180.

[7] Инвентар ман. Шишатовца из 1896, инв. бр. 33—36, 111—113, 115—116.

[8] Исто, инв. бр. 2, 15, 145, 330, 493 518; 548—549; 20, 78, 101, 314, 318—319, 344, 359, 367, 375, 398, 443, 451, 487, 492, 505, 538.

http://www.balkaninstitut.com

нису поменути српски беседници, али неке од њих треба подразумевати у разним „поученијима“, или „наставленијима“, док „Посљедња Придика“ (200) по наслову упућује на хрватско порекло те књиге.

Као разноврсне проповеди и поученија, Рајићев *Цветник* (инв. бр. 179), па [Итика] „Јерополитика“ (146), Видаковићев *Љубомир у Јелисиуму* (214), „Житија“ појединих или више светих (340, 526, 527, 529, 530, 516, 541, 543) и слична књижевна и популарна теолошко-филозофска дела из шишатовачке библиотеке, представљала су ризницу првенствено моралних поука и узора у духу хришћанског учења. Нека од њих су, са становишта филозофије просвећености, критички проматрала те узоре и начела, као Мармонтелов *Велизар* (инв. бр. 86). Слично је поступао и Доситеј Обрадовић, нарочито у својим делима *Живот и приключенија, Совјети здравог разума, Басне*. Стога су та дела ређе прихватана у библиотекама српских манастира и осталих црквених установа XVIII и XIX века, него његов превод Цоликоферових проповеди или прерада Соавине *Етике*. Шишатовачка библиотека је 1827. године имала наведену *Етику и Собраније вешчеј*,[1] а 1908. године његов *Првенца*.[9] У инвентару из 1896. године нисам запазио ниједну од тих, нити неку другу Обрадовићеву књигу из те библиотеке.

Од шишатовачких калуђера у XIX веку највише се књигом бавио архимандрит Лукијан Мушицки, 27. 1 (7. 2) 1777—15/27. 3. 1837. Он је свој књижевни рад почео као песник оде новоизабраном карлштатском (горњокарловачком) епископу Стефану Авакумовићу (Будим 1798),[10] приређивач и коментатор Доситејевих *Басни* (Будим 1800).[11] Са Доситејем је био у пријатељским односима. Неке своје књиге Доситеј му је поклонио,[12] а друге је Мушицки сам набавио. Из Шишатовца се 1818. године претплатио на посмртно издање Доситејевог *Мезимца*.[13]

Мушицки се јавио као поета и научни радник крајем XVIII века, и у тим областима деловао до смрти. Своје чланке из српске књижевности објављивао је у Wiener Literaturzeitungu и српској периодици. Његова словенска граматика, речник и нека друга дела остала су неостварена, нештампана, или су пропала.[14] Од завршених а необјављених дела, најзначајнија је његова *Биб-*

[9] „1 Првенац Д. Обрадовића“. Инвентар Манастира Шишатовца, састављен после смрти игумана Митрофана Павловића, предан јеромонаху о. Кипријану Грујићу, привременом управитељу. Датиран је у ман. Шишатовцу 31. 12. 1907 (12. 1. 1908). Потписник је Кипријан Грујић, јеромонах привремени управитељ. АСАНУК, Збирка инвентара, год. 1908, кут. 6, без броја; оригинал. Доситејев *Првенац* је под инв. бројем 1212.

[10] *Ода юже Преосвященнѣйшему Господину Стефану отъ Аввакумовичъ въ достоинство Епіскопства ступившему посвятилъ Лука Емшицкій во Всеучилищи пештанстѣмъ правахъ слышателъ*, Въ Будинѣ, Печатно при Кралевскомъ Університетѣ, 1798; стр. 8; 8°. Др Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Народна библиотека СР Србије, Београд 1964, бр. 347.

[11] *Избранне басне съ различнъı езыка на сербскій езыкъ преведене и съ нравоучителнъıми изясненіями и наставленіями обогатъене*. Въ Будимѣ, Печатчно писмены Славено-Сербскїя Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго, 1800, стр. XII + 95; 8°. Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, бр. 397.

[12] Др Н. Крстић, *Извештај одбору за науке историјске и државне српског ученог друштва о рукописима, што је друштву на оцену поднео преко г. [Гаврила] Витковића Др. Ђорђе Мушицки.* — Гласник Српског ученог друштва, књ. 72, у Београду 1891, 114.

[13] Теодора Петровић, *Из историје српске књижевности*, Матица српска, Нови Сад 1974, 93.

[14] Др Ђорђе Мушицки, *Животопис Лукијана Мушицког, У спомен стогодишњице Лукијана Мушицког 27. јануара 1877. године*, издала и наградила Матица српска, Нови Сад 1879, 15—16; др Владимир Ћоровић, *Лукијан Мушицки, Студија из српске књижевности*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1911, књ. 277, 37, 41, 45; 278, 23; 279, 22—48; 282, 51; Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма, Класицизам*, Нолит, Београд 1979, 158—159.

http://www.balkaninstitut.com

лиографија.[15] Песме је чешће објављивао, а у некима од њих величао Доситеја Обрадовића, митрополита Стефана Стратимировића, Вука Караџића, Јернеја Копитара, Прокопија Болића и друге. Сабране песме (*Стихотворенија*, књ. I—IV, Пешта—Будим—Нови Сад 1838—1847) издао му је синовац др Георгије Мушицки. „Стихотворенија Мушицкова 1" у инвентару шишатовачке библиотеке 1896. године (инв. бр. 441), не значи да је она тада имала један комплет тог дела, него само једну књигу из њега.[16]

Одлазећи из Карловаца у Шишатовац за настојатеља 1812, поред сређивања манастирске економије, Мушицки је у њему хтео да се посвети „къ Лїтературѣ не менше церковной нежели мїрской".[17] Он је певао о појединим личностима и народним расположењима, превео Псевдо-Катонове сентенце, неке псалме у Хорацијевом метру и стилу.[18] Поводом приспећа Державинових дела у Шишатовац испевао је оду своје радости.[19] Он је пре Вука Караџића почео да скупља српске народне песме, али у томе није истрајао.[20] По свом образовању и естетским опредељењима класицист,[21] Мушицки је следио идеје Хердера, Русоа и француске револуције о народу као носиоцу суверенитета, чистог израза и осећања, које треба оплеменити тековинама науке и културе.

Мушицки је помагао Вуку Караџићу у прикупљању народних песама и речи,

[15] Јован Радонић је високо уздизао Мушицког по образовању, а сумњао да има „довољне научне спреме" за рад на библиографији (др Јован Радонић, *Прилошци историји словенског препорођаја крајем прошлога и почетком овога века*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1900, књ. 203, 182—183). Од свих недостатака његове *Библиографије*, највећи је тај што није објављена, ни коришћена у мери коју заслужује. Видети: Ђорђе Рајковић, *Изабрани списи, I. — Биографије књижевника*, Матица српска, Нови Сад 1950, 75—76, 235—236; Др Георгије Михаиловић, *Библиографија Лукијана Мушицког*, Библиотекар 1—2, Београд 1956, 32—39; Ђорђе С. Костић, *Ка издавању Рукописне библиографије Лукијана Мушицког*, Археографски прилози, 1, Београд 1979, 247—254; Душан Панковић, *Српске библиографије 1766—1850*, Народна библиотека Србије и Матица српска, Београд 1982, 32—50.

[16] У Инвентару ман. Шишатовца из 1908. године (о њему овде, прим. 9) наведена су само: „1 Стохотворенија Мушицког", а процењена била на 32 паре (инв. бр. 990). Тако мала новчана вредност оснажује претпоставку да Шишатовац није имао комплет *Стихотворенија* у својој библиотеци крајем XIX и почетком XX века.

[17] Ман. Шишатовац, 1/13. 5. 1820. Л. Мушицки митрополиту Стратимировићу. АСАНУК, Конз. 1820, 34, славеносербски језик, оригинал.

[18] В. Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Летопис Матице српске, год. 1911, књ. 282, 49—53.

[19] Наслов ни садржај Мушицкове оде, *Сочињенија Державина у Шишатовцу*, завршене у том манастиру 25. 3 (6. 4) 1816, не откривају која су Державинова дела у питању, ни да ли су доспела у Мушицкову или шишатовачку библиотеку. Вероватно је реч о сабраним делима Гаврила Романовича Державина (3. 7. 1743—2. 7. 1816), водећег руског песника на прелазу класицизма ка романтизму, покренутим у Москви 1798. године. Мушицки је очекивао да ће се појавити оде поводом смрти Державина, па је 10/22. 11. 1816. молио Вука Караџића да му их, посредством Гагића (Јеремије), набави и пошаље. (Младен Лесковац, *Антологија старије српске поезије*, Српска књижевност у сто књига, књ. 8, Матица српска и Српска књижевна задруга, Нови Сад—Београд, Нови Сад, Штампарско предузеће Будућност, 1964, 343). Державинова дела слали су му В. Караџић и Стефан Живковић 1818. године. (Вл. Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Летопис Матице српске, год. 1911, књ. 282, 30). Она се сусрећу у Мушицковој (Вл. Ћоровић, *исто*, књ. 278, 42), не и шишатовачкој библиотеци. Державинова, Хорацијева, Цицеронова, Плутархова, Ломоносовљева, Виландова и друга дела из класичне и модерне књижевности и науке, укључивши и српску (Вл. Ћоровић, *исто*, 41—43), замењивала су Мушицком саговорнике у шишатовачкој осами. Имао је свагдашњу потребу да чита, открива, враћа се и проверава. (Ђ. Мушицки, *нав. дело*, 16; Ђ. Рајковић, *нав. дело*, 91). При том је књиге држао у савршеном реду, и скоро без трагова употребе. (Ђ. Рајковић, *нав. дело*, 93; Вл. Ћоровић, *нав. дело*, 43). У томе су већ садржани главни разлози што је књиге нерадо давао из своје и манастирске библиотеке (Вл. Ћоровић, *нав. дело*, 23).

[20] Ђ. Рајковић, *Изабрани списи*, I, 76—79; 236, прим. 35; Вл. Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Летопис Матице српске, год. 1911, књ. 282, 32—35; Т. Петровић, *Из историје српске књижевности*, 155—174.

[21] Вл. Ћоровић, *нав. дело*, књ. 276, 11—12; књ. 281, 51; Ђ. Рајковић, *нав. дело*, 239.

http://www.balkaninstitut.com

података о књигама, старим српским дипломама и слично. Гостио га је у Шишатовцу 1815/16. године и држао његов портрет у манастирској библиотеци.[22] Саветовао му је да свој избор народних речи за *Српски рјечник* прилагоди владајућем укусу изражавања и морала српског грађанства, и непопустљивом свођењу ситуација и речи на буквалну јасност претпостави нијансе њиховог значења и слутњи. После појаве Вуковог *Српског рјечника* (Беч 1818), Мушицки се у оди *Сербскоме лексикографу* (1819) оградио од срамотних речи у њему.[23] Тумачећи то углавном као последицу страха од Стратимировића, Ћоровић је занемарио стварна Мушицкова убеђења да се српским народним језиком не могу још изражавати суптилније ствари, а да срамотне речи из њега треба изоставити јер подстичу ласцивност и постиђују многе, нарочито родитеље и децу.[23а]

Сем Вука Караџића, у Шишатовац су долазили Павле Јосиф Шафарик, Георгије Магарашевић, Јаков Герчић, Петар Иванович Кепен и други. Поред српског круга учених људи у Карловцима, Новом Саду, Будиму и Бечу, Мушицки је створио један у Шишатовцу.[24] Домаћа и страна интелигенција је ценила Мушицког као песника и зналца, и загледала у његове и манастирске књиге. Честе доласке световњака у Шишатовац, део тамошњег братства и митрополит Стратимировић сматрали су штетним за редовне манастирске послове у њему.

Ипак опасност за манастир није вребала из круга тих световњака колико из њега самог. После наређења патријарха Јосифа Рајачића да се врати у свој постриг манастир Грабовац, јеромонах Константин је, 27. 4 (9. 5) 1849. око поноћи, подметнуо пожар у источном крилу манастирских ћелија, на тавану. Пожар је тако снажно буктао да су шишатовачки калуђери само „у кошуљи и гаћама" изјурили у ноћ, и једва спасли животе. Шишатовачки прњаворци, што су се стекли да гасе пожар, ухватили су јеромонаха Константина и хтели да га баце у огањ. Од њих га је спасио архимандрит Пахомије Јовановић и закључао у своју ћелију. Када су око 4 сата ујутро дошли да га испитају, калуђери су га тамо затекли мртвог.

Буктиња је два пута захватила црквени торањ изнад звона, и три пута црквени кров са западне стране. Јеромонах Милутин их је спасио, увек ризикујући свој живот. Због тога и спасавања дела манастирских ствари из конака, архимандрит Јовановић је предлагао патријарху Рајачићу да га награди црвеним појасом. Благодарећи таквим залагањима у гашењу пожара, сем нагорелог крова и неких мањих оштећења у њој, црква је остала неповређена од ватре,[25] као и манастирске књиге у олтару, певницама и библиотеци на хору.

Преношењем из манастирског конака на хор после 1827. године, библиотека је била физички најбоље заштићена, а њено коришћење више контролисано. Тамо су је у научне сврхе користили Константин Исаковић, Александар Стојачковић, Платон Атанацковић и други.[26] С дозволом патријарха Рајачића, Фрања Миклошић, професор славистиј-

[22] Ђ. Мушицки, *Лукијан Мушицки*, 16—17; Вл. Ћоровић, *нав. дело*, кн. 276, 20—22; 278, 22, 41; 280, 44; 282, 33; Ђ. Рајковић, *Изабрани списи*, I, 58—59; Љуб. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића...*, II (фототипско) издање. Београдски издавачко-графички завод, Београд 1987, 110—113, 539.

[23] Васа Стајић, *Одабрани стихови Лукијана Мушицког*, Геца Кон А. Д., Београд 1938, 131.

[23а] Вл. Ћоровић, *нав. дело*, кн. 276, 23—25; 277, 25—26; 280, 43—45; Ђ. Рајковић, *нав. дело*, 234—235.

[24] Др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека (1801—1850)*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1963, 144б.

[25] Ман. Шишатовац, 28. 4. 1849 (по старом календару). Шишатовачки архимандрит Пахомије Јовановић патријарху Јосифу Рајачићу. АСАНУК, Српски народни покрет, год. 1849, бр. 3792, славеносербски језик, аутограф.

[26] Сербскій народній листъ, Пешта 1840, бр. 44 и 1844, бр. 47. Наведено према делу: *Класицизам код Срба*, књига 4: *Штампа из раздабља класицизма о уметности*, приредили за штампу др Миодраг Коларић и Никола

http://www.balkaninstitut.com

ке на Бечком универзитету, добио је на проучавање најстарију рукописну књигу из манастира Шишатовца. То је такозвани *Шишатовачки апостол*, преписан у Ждрелу крај Пећи 1324. на српскословенском језику, којег је Миклошић објавио у Бечу 1853. године.[27]

Ђакон Стефан Николић је, 1869. године, послао поменик манастира Шишатовца свом пријатељу (Стојану Новаковићу), „ради његове библиографије". Пошиљку за њега је предао Ђорђу Рајковићу,[28] човеку добро познатом у манастиру Шишатовцу. Рајковић је одлазио тамо и прикупљао податке о књигама, писцима и другим културно-историјским проблемима. Око 1875. године му је неочекивано шишатовачки намесник „у библиотеци манастира Шишатовца" отворио „један ковчежић" са рукописном заоставштином Лукијана Мушицког. Ту су били предмити у вези са финансијским пословањем у Шишатовцу 1812—1815. године, са примедбама митрополијске Апелаторијске конзисторије и Мушицковим одговорима, „неке особито важне (на жалост, разбачене) листове дневника, мисли и мемоара Мушицкових, различне занимљиве белешке итд.", његова писма Глигорију Трлајићу, Јернеју Копитару, Вуку Караџићу, Михаилу Витковићу, Григорију Гершићу, Павлу Соларићу, Павлу Јосифу Шафарику, са њиховим одговорима; митрополиту Стратимировићу и епископима Јосифу Путнику и Стефану Станковићу без одговора. У тој преписци, драгоценој „за сазнање књижевног стања онога доба", истицала су се писма руских научника Александра Ивановича Тургењева, Андреја Сергејевича Кајсарова и Петра Ивановича Кепена са Мушицковим одговорима. Скрушен и радостан, Рајковић се надвијао над тим изворима, све док битније податке из њих није уградио у своју значајну студију о Лукијану Мушицком као „стожеру" једног времена.[29]

Гргетешки архимандрит Иларион Руварац је трагао за старим рукописним књигама, прикупљао записе из њих и користио их у својим делима. Благодарећи великом угледу који је уживао као историчар и човек, неки манастири су му давали рукописне књиге на проучавање, без реверса. У Шишатовцу је игуман Амфилохије Јеремић само за себе забележио 1891. године, да је *Шишатовачки апостол* позајмио Руварцу.[30] Известан број не толико познатих рукописних књига у Гргетегу крајем XIX и почетком XX века, био је пореклом из Шишатовца. Руварчев дугогодишњи пријатељ,[31] Љубомир Стојановић, прегледао их је у Гргетегу,[32] а рукописни фонд из којег потичу прегледао је у

Кусовац, Народни музеј у Београду и Издавачко предузеће Просвета, Београд 1967, 91—93, 132—133; др Станоје Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, I, Извори и историографија*, књига 1: *О изворима*, Српска краљевска академија, посебна издања, књ. CXXI, Друштвени и историјски списи, књ. 49. Београд 1937, 196, 325; Дејан Медаковић, *Истраживачи српских старина*, Просвета, Београд 1985, 91, 97—98.

[27] Шафарик тај *Апостол* назива Дамјанов, према имену његовог преписивача, црнорисца Дамјана [P. J. Schaffarik, *Serbische Lesekörner, oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart...* Verlag von C. A. Hartleben, Pesth (Druck von der königl. Universitäts-Buchdruckerey in Ofen) 1833, 126]. Недавно је цео текст *Шишатовачког апостола*, са својом уводном студијом, приредио за објављивање др Димитрије Е. Стефановић.

[28] Универзитетска библиотека Светозар Марковић, Београд, Архивска грађа, инвентарни број 2925.

[29] Ђ. Рајковић, *Лукијан Мушицки и његов књижевни рад, У спомен Мушицкове стогодишњице* [рођења], Летопис Матице српске, Нови Сад 1879, књ. 120, 101—158. Прештампано у: Ђ. Рајковић: *Изабрани списи, I*, 48—94, са примедбама, преводима текстова са страних језика, библиографском допуном и оценом, 221—243, 274, 278.

[30] Ч. Денић, *Рукописне књиге библиотеке манастира Гргетега у XIX веку*, рукопис у штампи.

[31] Иларион Руварац, архимандрит: *О пећким архијепископима и српским патријарсима од Макарија до Арсенија III (или од 1557—1699. год.)*, Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу, Задар 1888, 74.

[32] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Српска краљевска академија, Београд, књ. I/1902, бр. 1765, 1940; II/1903, 2280, 2481, 2634, 2864, 3392.

[33] *Исто*, књ. I, бр. 612, 650, 1041, 1733—1734, 1963, 2047; II, 2176, 2575, 2660; III/1905, бр. 4966, 4982, 5782, 5809.

http://www.balkaninstitut.com

Шишатовцу.[33] Из прегледаних рукописа је исписао и објавио записе, пропративши сваки кратким типизираним саопштењем: „Запис у рук. ман. Гргетека" и „Запис у рук. ман. Шишатовца". Сваку од тих књига Стојановић је сматрао власништвом оног манастира у којем је затечена. После Руварчеве смрти 1905. године, у име Шишатовца је игуман Митрофан Павловић тражио да му Митрополијска конзисторија врати *Шишатовачки апостол* из Руварчеве библиотеке. Остале књиге шишатовачког порекла у Гргетегу није помињао.[30] Због тога што о њима није знао, што су доспеле тамо мимо Руварца, или су му позајмљене без расположивог доказа о том?

Од Лукијана Мушицког, који је у своју *Библиографију* унео 18 српских рукописних или штампаних књига из шишатовачке библиотеке,[34] Вука Караџића, Јернеја Копитара, Јосифа Добровског, Шафарика, Кепена и других,[35] она је до краја XIX века коришћена у научне сврхе. Питања су ишла од најстарије књиге у њој *(Шишатовачког апостола)*, даљег развоја српскословенског језика, његове замене рускословенским језиком, потиснутог српског говорног језика у коме је суштина народног бића, неодрживости таквога стања без штете по идентитет српског народа и културе, потребе њеног даљег богаћења упознавањем тековина западноевропског света, коме је Хердер најавио долазак Словена, а бројни Срби, нарочито интелектуалци, тиме се знатно користили. И Мушицки је био један од њих. У сусретима и преписци са Копитаром, Вуком Караџићем и другим носиоцима модерне славистичке мисли, он је доста опрезно износио своје погледе на питања вере, језика, нације, културе. Његово већ класично „колебање" у језику, правопису и слично, тражење је начина да се српски језик издвоји и развија према новим захтевима националне културе, а словенски сачува као ризница проверених вредности и њен сакрални штит.[36]

Сем за студије о континуитету развитка српског језика и књижевности, шишатовачка библиотека је коришћена за просвећивање манастирског братства, ђака и верника који су долазили на поклоњење моштима Светог Стефана Штиљановића, донетим из Шиклоша (Барања) у Шишатовац око 1543. године.[37] Неколико дела Доситеја Обрадовића, *Јестествословије* Павла Кенгелца (Будим 1811)[38] и друга дела у шишатовачкој библиотеци с критичким односом према свету и културном наслеђу, доказују да су поједини њени творци настојали да овладају новим токовима у књижевности и науци. Најобразованији међу њима, Лукијан Мушицки, све ако је и набавио неке од тих књига за манастир, тражио је да се у њему живи у складу са захтевима хришћанске богословске науке и књижевности, које духовни напредак личности условљавају чињењем добра. По његовој наруџбини, Арса Теодоровић је 1821. године осликао платно за манастирску

[34] Ђорђе С. Костић, *Лукијана Мушицког попис старина српских*, Археографски прилози, Београд 1980, бр. 2, 340.

[35] Ђ. Рајковић, *Изабрани списи*, I, 228—232, 235—236.

[36] *Исто*, 234—235.

[37] Др Мита Костић, *Стеван Штиљановић, (Историјско-хагиографска студија)*, Глас Српске Краљевске Академије, CX, други разред, 62, Ср. Карловци 1923, 80; Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца, (Историјско-етнографска расправа)*, Народни музеј Смедерево, посебна издања, књ. 1, Смедерево 1965, 158.

[38] Инвентар ман. Шишатовца из 1896 (инв. бр. 182) и 1908. год. (инв. бр. 890). То је пионирско дело из природних наука било гоњено од митрополита Стратимировића због поглавља о зачећу човека (Ч. Денић, *Школовање Срба у Русији крајем XVIII века и однос сународника према њима*, у зборнику *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. XXXII, Одељење Историјских наука, књ. 8, Београд 1986, 246—253). Можда га због тога нема у шишатовачкој библиотеци за време Стратимировићевог живота (судећи према њеним инвентарима из 1827. и 1832. год.). Међу готово свим важнијим српским књигама из XVIII и XIX века у Мушицковој приватној библиотеци (Вл. Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Летопис Матице српске, књ. 278/1911, 42), свакако се налазило и *Јестествословије* његовог пријатеља П. Кенгелца.

http://www.balkaninstitut.com

трпезарију, на којем Свети Стефан Штиљановић дели жито гладном народу.[39] Мотив је узет из његовог житија, где је из библијске приче о Јосифу у Египту извајан савршенији морални лик и чин. Штиљановић је бесплатно делио своје жито гладнима, док је Јосиф током 7 родних година сабирао жито у фараонове житнице, да би га за време 7 неродних година продавао народу, а поклонио само браћи својој.[40]

Сем у рукописном минеју за октобар, где је 1631. године уписано у облику повесног и похвалног слова, Штиљановићево житије било је исписано на белој дасци крај кивота у цркви манастира Шишатовца 1767, а сцена деобе жита представљена на икони у њему пре 1753. године. Дотад су писци и сликари, шишатовачки калуђери и народ уобличили Штиљановићев култ са том крунском сценом. Она им је омогућила да, од историјски мање значајне личности барањско-сремског кастелана, створе моралног хероја за свој духовни ослонац.[41] Његово житије се читало и препричавало у Шишатовцу, а када је Мушицки отворио манастирска врата и амбаре, не само Вуку Караџићу, Филипу Вишњићу и народним певачима, већ и сиромашном народу разне вероисповести, који се повијао по Срему после пада Србије 1813. и глади у Хрватској 1815. године[42] — глас о милосрђу шишатовачког свеца и архимандрита који му следи још више се ширио, све до објављивања економске кризе у манастиру крајем 1816. године.[43]

Уз своја религиозно-морална, Мушицки је испољавао и национална осећања.[44] По угледу на Христову тајну вечеру и косовску легенду, опевао је погибију Срба у косовској битки и прижељкивао да му по тој оди Арса (Теодоровић) наслика „удовлетворителни образ".[45] Поред портрета Вука Караџића и других књижевника и заслужних људи,[22] требало је да та слика уђе у српски пантеон којег је планирао да створи.[46] Глас о косовским јунацима широко су распространили „барди" (српски гуслари), а због тих јунака и песама „Немци се нашему слову уче", певао је Мушицки у јесен 1816. *(Јеремији Гагићу, Сербљину).*[23] Упоредо с њима величао је јунаке из народа устаничке Србије, завидео „срећном" Вуку Караџићу што их је видео како мачем освајају слободу, а синове своје посвећују богињи мудрости у Доситејевој Великој школи, и тако двоструко препорођују дотад поробљену земљу. *(Вуку Стефановићу, Сербљину от Сербљина).*[23]

Мушицки је тражио да се изворне вредности српског народа спајају са тековинама знања и културе страног света, али да се то не чини на штету сопственог наслеђа, па да „туђејезичје" превлада у њему,[47] или да се развија говорни народни, а прогони већ изграђени богослужбени и књижевни сло-

[39] Лепосава Шелмић, *Црквено сликарство*, у каталогу *Дело Арсенија Теодоровића (1767—1826).* Галерија Матице српске, Нови Сад 1978, 27.

[40] *Прва књига Мојсијева*, глава 41—42.

[41] М. Костић, *Стеван Штиљановић*, 74—94; Ђорђе Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, У књизи: *О Србљаку, Студије*, Српска књижевна задруга, Београд 1970, 345—346; Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Матица српска, Нови Сад, Београд 1978, 138. Графички приказ Св. Ст. Штиљановића, рад Христофора Жефаровића 1753; *Исто*, 138—138, 279 и слика бр. 77—78.

[42] Ђ. Рајковић, *Изабрани списи*, I, 59—60; Алекса Ивић, *Избеглице из Србије на аустриском земљишту године 1813 и 1814*, Историски часопис, Орган Историског института САН, књ. II (1949—1950), Београд 1951, 157—162; Коста Петровић, *О боравку Карађорђеве породице и других емиграната из Србије у Сремским Карловцима 1813 и 1814. год.*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, Нови Сад 1955, св. 11, 55—61; Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време првог устанка*, Институт за изучавање историје Војводине, монографије, књ. 9, Нови Сад 1974, 316—406.

[43] Вл. Ћоровић, *Лукијан Мушицки*, Летопис Матице српске, год. 1911, књ. 277, 27—43.

[44] *Исто*, књ. 278, 38—39; 282, 35—42.

[45] М. Лесковац, *Антологија старије српске поезије*, 346.

[46] Вл. Ћоровић, *нав. дело*, књ. 278, 22, 41.

[47] В. Стајић, *Одабрани стихови Л. Мушицког*, песма из 1834. године: *На воздвижение учебни катедра славенског и сербског језика и словесности њине*, 101.

http://www.balkaninstitut.com

венски језик. У својим програмским песмама, од којих су најпознатије *Глас 'арфе шишатовачке* и *Глас народољупца*, Мушицки је очекивао да ће омладина прићи тим питањима с више спреме, толеранције и разумевања за раније генерације, да ће користити њихов језик и теме као полазиште ка новим открићима стваралачке снаге „народа Генија" у језику, вери, моралу, својој личности и „слободи духа". По новој осећајности за идентитет народа и слободну личност у њему, свом заносу за књижевни рад, низању планова о стварању културних институција и гласила која би допринела интелектуално-моралном препороду српског народа[48] — Мушицки је већ увелико романтичар, који се још у језику, стилу, рационалној контроли осећања, бирању теме и њеној поетској обради „по вечном вкусу", придржавао начела класицизма.

Он је у Шишатовцу створио своје најзначајније песме, и стекао глас водећег српског песника. Његову поезију хвалили су Копитар и Вук Караџић, оспоравајући му језик, а српска омладина се одушевљавала њоме без резерве. Добровски је према песнику Мушицком био уздржан, док су га митрополит Стратимировић и знатан број калуђера сматрали фантастом,[49] кога је сујета толико освојила да је занемарио своје дужности према манастиру и материјално га упропастио. Постојање таквих калуђера у Шишатовцу,[50] па дугови које је наследио и временом умножио у њему, били су главни разлози што је свестрано започети рад на уређењу шишатовачке библиотеке 1816. године,[1] Мушицки убрзо напустио и није шире развио њен књижни фонд. Од половине XIX века његов језик и поетика су углавном напуштени. У јеку српског романтизма и тријумфа Вукових реформи, српски народ, његова прошлост, језик и карактерне особине уздизани су до својеврсног култа. Рационална дистанца и космополитизам из Мушицковог доба и поетике, напуштани су у националном заносу и посрбљавању свега.[51] *Историја разних славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов*, књ. I—IV (Беч 1794/95) у инвентару шишатовачке библиотеке из 1896. године (инв. бр. 63—66) забележена је као „Историја Срба свеска I, II, III и IV". У то доба су по шишатовачком конаку висиле, у златним или скромнијим рамовима, слике цара Душана, кнежеве вечере, Југ-Богдана са 9 Југовића, манастира Хиландара и Дечана, српске престолнице Београда, погреба кнеза Михаила убијеног у њему, 2 портрета Лукијана Мушицког као епископа и других личности, углавном сународника и странаца из царске куће Хабсбурга и Романових.[52]

Онај Вуков портрет из шишатовачке библиотеке[22] однео је Мушицки са својим књигама, а у расположивим изворима нема трага да је донесен други. У инвентару библиотеке из 1896. године, међу више разних граматика и речника словенског, латинског, немачког, француског, италијанског и мађарског језика, није било ниједне српске па ни Вукове књиге те врсте. Шеснаест *Библија* и 1

[48] Вл. Ћоровић, *нав. дело*, књ. 276, 30—33; 277, 26, 40—41; 278, 34; М. Павић, *Класицизам*, 160—162.

[49] *Исто*, књ. 276, 23—25; 282, 41, 47; 283, 39—40; Константинъ Пеичићъ, *Житіе Теодора Павловића, новинара и списателя србскогъ* [...] У Новомъ Саду (Печатня Др. Дан. Медаковића) 1857, 16—17; Ђ. Мушицки, *Лукијан Мушицки*, 18—20.

[50] Александар Сандић, *Апологија Лукијана Мушицког (Два рукописа)*. Летопис Матице српске, Нови Сад 1882, књ. 130, 83—91; 132, 92—107; АСАНУК, Конз. 1820, 34.

[51] Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848—1871), Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Ново исправљено издање у редакцији Владимира Ћоровића, Издавачка књижарница Напредак, Београд 1925, 161—186.

[52] Инвентар ман. Шишатовца из 1889, 10—13; из 1896, 20—23.

[53] Инвентар ман. Шишатовца из 1908: „5 Библија" (инв. бр. 1171), „1 Библија" (1114), „1 Библија" (1147), „5 Библија стар. и нов. завјета" (935), „1 Библија стар. и нов. завјета" (804), „1 Св. писмо" (1174), „1 Св. писмо" (1180), „1 Стари и нови завјет" (827), „1 Нови завјет" (1199).

http://www.balkaninstitut.com

Нови завет у Шишатовцу 1908. године,[53] знаци су да је она продрла тамо у Вуковом и Даничићевом преводу. „Српске приче 1" у манастирској библиотеци 1896. године (инв. бр. 189), без икаквих ознака за идентификацију, сигурно су бар још једна Карацићева књига у њој крајем XIX века.

Као „Српске приче", тако су „Руске приче 1" (1896, инв. бр. 188), или „Приче [:Латинске:] 1" (инв. бр. 114) тадашњим корисницима шишатовачке библиотеке на сликовит и забаван начин говориле о многим згодама из живота људи, укључивши и то како су у разним временима, земљама и околностима решавали своје егзистенцијалне проблеме. Прича о митару и фарисеју (инв. бр. 533), роман о Варлааму и Јоасафу,[54] житија и слична књижевна дела из шишатовачке библиотеке, мање су се бавила самом егзистенцијом него њеним смислом. Њега су налазила у ослањању људи на Бога и чињењу добра, ради сопственог спасења и користи ближњих.

Мада захваћено романтичарским одушевљењем, шишатовачко братство је таквим делима давало предност над причама и другим уметничким творевинама које су на реалистичнији начин узносиле домишљатост, спретност, духовитост и остале лаичке особине људи. Као колективни читалац, оно је крајем XIX века, поред богослужбених књига на заједничким молитвама, читало житија светих у трпезарији за време својих обеда,[55] као и деценијама раније. Ваљда у том жанру, јеромонах Пантелејмон Јеврић је написао „читаву повест" о шишатовачком архимандриту и вршачком епископу Викентију Поповићу (умро 1785),[56] веома заслужном за општи напредак Шишатовца и ширење култа Светог Стефана Штиљановића. Та повест није објављена већ је, ако не пре, пропала 16. 7. 1944, с дигнутим у ваздух манастиром Шишатовцем, библиотеком, ризницом и осталим споменицима културе у њему.[57] Спасене су једино раније разнесене или понеке склоњене рукописне књиге и предмети из тог манастира.

УДК 027.6(497.113)(091)

[54] Рукописна књига о Варлааму и Јоасафу забележена је посебно у инвентару ман. Шишатовца из 1827. и 1908. године. Нема сумње да је треба подразумевати тамо међу неком од неименованих књига у шишатовачком инвентару из 1896. године.

[55] У шишатовачкој трпезарији био је сто са 19 столица и „Житије свјатих са налоњом 1" (инвентар ман. Шишатовца из 1896. год., инв. бр. 354, 355).

[56] М. Косовац, *Српска православна митрополија карловачка*, 179.

[57] Динко Давидов, *Огрешења*, Глас цркве, посебна издања, књ. I, Шабац 1986, 16, 40, 46—47.

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

НУМИЗМАТИЧКА ЗБИРКА ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ

Добрила Гај-Поповић

Непосредно после II српског устанка и ослобођењем Србије од турске власти почиње и већи надзор над старинама као и њихово сакупљање. Прелиставајући документе прве половине XIX века наилазимо и на податке о ископаним старим новцима. Нумизматика као помоћна историјска наука постаје предмет проучавања многих наших учених људи. Стари новац прикупљен и обрађен, објављиван је, посебно српски средњовековни, веома рано, тако да већ 1794. године Јован Рајић у својој *Историји* објављује два комада српског средњовековног новца.[1] Касније, 1821. године Димитрије Давидовић објављује у свом Забавнику четири комада опет српског средњовековног новца.[2] Нешто касније, 1826. године М. Светић (Ј. Хаџић) пише о српским новцима из бечког нумизматичког кабинета. У овом раду помињу се и први пут наши тада познати сакупљачи старог новца.[3] То је време просветитељства у Србији и српско Попечитељство просвештенија постепено преузима надзор и бригу о сакупљању предмета значајних за проучавање историјске прошлости наше земље. Навелико се ради на оснивању Музеја. Оснива се Друштво српске словесности које почиње са издавањем часописа и објављивањем радова на проучавању старих докумената, старина и новца наше земље. Народ се одазива позивима упућеним преко Начелства округа београдског, 1842. године и доставља разне предмете за „Музеум српски", иако за овај још нема простора.[4] У таквој средини романтичарског расположења, мало је било људи који се нису трудили да на било који начин помогну прикупљању старина. Брине се и ради на откупу старина, те Попечитељство даје одређен новчани износ за потребе набавке предмета од значаја за Музеј. Материјал се откупљује и преко Друштва српске словесности и у то време је, крајем прве половине XIX века откупљена и збирка Лукијана Мушицког што се види из писма Јована Гавриловића од 30. I 1853. године.[5] Јован Гавриловић, државник и писац, као велики „љубитељ нумизматике", описао је и објавио још 1840. године у Додатку Српских новина да: „Г. Ђорђе Мушицки, Доктор медицине, бивши књажев-

[1] Раичъ, Ј., *История разныхъ словенскихъ народовъ*, В Віенніь 1794.

[2] Д. Давидовић, Забавникъ за годину 1821, Віена 1821.

[3] М. Светић, Лѣтопис за годину 1826. часть II, 191.

[4] Добрила Гај-Поповић, *Почеци формирања Нумизматичке збирке Народног музеја у Београду*, Зборник Народног музеја, VIII, Београд 601—609.

[5] Милорад Целебџић, *Архивска грађа за историју Народног музеја*, књ. II (у рукопису), писмо Јована Гавриловића од 30. јануара 1853. год.

http://www.balkaninstitut.com

ски лични и придворни, а сад у Београду приватизирајући лекар, имаде лепо једно количество различни[х] новаца, које је блаженопочивши Господин стриц његов, Лукијан Мушици, бивши епископ Карлштадски, скупио, док је још у Срему, у манастиру Шишатовцу био." После пописа опредељеног и хронолошки сређеног новца по владарима, Ј. Гавриловић напомиње, да ће г. Ђорђе Мушицки, уступити поменуту збирку „Музеуму Србском", када се такав Музеј буде основао.[6] Поменутим писмом од 30. јануара 1853. године обавештава Ј. Гавриловић да је збирку Л. Мушицког, коју је Друштво српске словесности откупило, пописао и обрадио, и упозорава да ће то бити од користи ономе ко збирку једног дана „наново разгледа". Збирка је, као што се на основу ових докумената види чувана у Друштву и вероватно била придодата осталом материјалу који је прикупљан за збирку Музеја, који је у међувремену, 1844. године и основан. У првим књигама „Пописа ствари у Нумизматичкој збирци Народног музеума", није наведено порекло набавке појединих комада новца, тако да се данас не може утврдити на који начин су евидентирани у збирци. Вероватно је да су сређени по владарима, припојени осталим комадима те — тако и забележени. Све ово ипак не утиче на значај прикупљеног материјала, посебно римског царског новца који је захваљујући Јовану Гавриловићу, добром познаваоцу нумизматике, пописан и одређен по владарима и по броју комада. Оно што је за нас посебно од значаја је и то да је сав овај материјал и лоциран, јер је као што се каже у саопштењу Ј. Гавриловића из године 1840. са територије Срема. Највећи део пописаног новца, који се налазио у збирци, припадао је времену када су овим областима владали Римљани. Становници овог подручја дошли су у додир са Римљанима још у првој половини I века п. н. е., а дефинитивно потпали под њихову власт пред крај I века н. е. Владавина Римљана трајала је негде до средине VII века, тако да је током свих ових векова главно средство плаћања био римски новац. Новац који је био овде највише у употреби кован је у државним римским ковницама, најпре ковници у Риму, а потом и у ковницама на територији наше земље, посебно у Сирмијуму (Сремска Митровица).[7] Према сачињеном попису, види се да су у збирци заступљени комади римских владара који су скоро увек везани за догађаје који су се одвијали на овој територији, почев од I века, па све до пропасти Римског Царства.[8] Већ је почетком I века п.н.е. Агрипа, војсковођа Августа, добио задатак да смири устанике у провинцији Панонији. Устанак је трајао 11 година, тако да је овај рат после смрти Агрипе, завршио Тиберије. Међутим, стање се у Панонији није смирило, тако да су се борбе са племеном Јазига, продужиле кроз цео I век, те је и сам цар Домицијан лично учествовао у овим борбама. Борбе се настављају и за време Трајана, потом Марка Аурелија. Дефинитивно су ова племена савладана тек 174. године. На територији Срема, вероватно у Сирмијуму боравио је и Марко Аурелије. Затим, 293. године Диоклецијан је у Сирмијуму и управља ратом против Сармата. У то време је узео за свог савладара Максимина, који је исто тако боравио у Сирмијуму. У збирци се налази и 14 комада новца цара Проба, који је и рођен у Сирмијуму, унапредио овај град и околину многим корисним радовима. Њему припада заслуга за сађење винове лозе на падинама Фрушке горе, исушивање мочвара у околини Сирмијума и сл. Сирмијум је био место боравка многим римским царевима, а у његовој околини биле су бројне виле отмених грађана. На територији Срема 314. године цар Константин води борбу са Лицинијем. У Сирмијуму је за цара

[6] Јован Гавриловић, *Зборник монета Г. Ђорђија Мушицког*, Додатак Србских Новина, No 52, од 28. декембрија 1840. године.

[7] М. Васић, *Римски новац, Ковање и ковнице античког и средњовековног новца*, Београд 1975, Каталог изложбе, 21—27.

[8] Попис новца збирке приложен је на крају текста.

http://www.balkaninstitut.com

проглашен 350. године Ветранион. Историја Сирмијума је у IV веку веома бурна, у време када се на границама Балканског полуострва појављују нова варварска племена. Међутим, Сирмијум има и даље веома важну улогу, јер је и у IV веку задржао статус царског седишта, који је стекао за време цара Диоклецијана. Ковница новца у Сирмијуму, први пут поменута 324. године, користи руде вероватно из царских каменолома на падинама Фрушке горе. Власт је још била чврста и прва опасност од варвара и прве борбе биле су у време Валенса I (368—378). Борбу касније наставља Грацијан (367—383) и Теодосије I (379—395), који је 379. године проглашен за цара у Сирмијуму. Међутим, и поред уложених великих напора за одбрану области Сирмијума, није било успеха и град је дошао под власт Гота, 380. године. Крајем IV века, поделом Римског Царства на синове Теодосија I (379—395), на Источно (Аркадије) и Западно Римско Царство (Хонорије), Сирмијум је припао млађем сину Хонорију. Негде почетком V века за време Теодосија II (408—450), Сирмијум је опет припао Источном Римском Царству, али власт Цариграда није дуго трајала. Најездом Хуна, које је предводио Атила, освојен је Сирмијум, који скоро да и није пружио неки отпор.[9] Падом Сирмијума под хунску власт, управо се и завршава преглед римског новца збирке Лукијана Мушицког сакупљеног на територији Срема. Најездом варварских племена нестаје циркулација римског новца на овој територији. Појављују се ту и тамо, доста ретко, ковања варваризованог новца, кованог вероватно у ковници Сирмијума, а међутим у збирци њих нема. Према количини евидентираних комада, можемо извести закључак да је у сакупљању материјала за своју збирку Лукијан Мушицки долазио и до делова неких остава. То су свакако комади Констанција (56 ком.), Валентинијана I (125), Грацијана (163), Теодосија Великог (93), Аркадија (50) и Теодосија II (млађег, 79 ком.). Нема сумње да се у то време наилазило на оставе и да су, што је уосталом случај и данас, оне растурене, разграбљене, тако да нам само делимично остају очуване. Посматрајући налазе остава овог краја, према данашњој евиденцији локалитета, немамо много забележених остава периода прве половине XIX века. Материјал је тада углавном одлазио у руке аустро-угарских власти и распоређиван по музејима Аустро-Угарске. Делови неких остава римског новца доспели су тако и до музеја у Загребу, као нпр. остава нађена 1875. године у Земуну (заступљени: Нерон, Веспазијан, Тит, Домицијан, Нерва, Трајан). Остава римског новца нађена у Новом Кнежевцу послата је у Беч (време — Трајан, Антонин и др.). На Дунаву, у Старој Паланци 1896. године нађена остава од 58 комада златног новца (Тиберије, Клаудије, Нерон, Галба, Отон, Веспазијан) је растурена. Из времена цара Хадријана, 1900. године нађена је остава у Шимановцима и касније растурена (у збирци нумизматичкој у Загребу само 2 ком.). Велики део остава римског новца налази се данас у Народном музеју у Вршцу, а које потичу са територије данашње Војводине, чиме потврђују велику циркулацију римског новца на овој територији.[10]

Што се тиче пописа средњовековног, турског и модерног новца заступљеног у збирци изражених само у бројкама, не може се ништа одређено рећи. Можемо да претпоставимо да је ту можда било фризашког новца XI—XIII века, или је можда било и српског средњовековног. Било би заиста драгоцено да нам је остао попис српског средњовековног новца, с обзиром да данас поуздано

[9] Никола Вулић, *Војводина у римско доба*, у: *Војводина*, I, Нови Сад 1939, 61—80; Петар Милошевић, *Антички Сирмијум*, Сремска Митровица 1969, 19—33; Божидар Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица 1969, 33—56.

[10] Велика Даутова-Рушевљанин, *Оставе варварског, римског и византијског новца из Војводине*, Нумизматичар, бр. 4, 1981, 60—72.

http://www.balkaninstitut.com

знамо, на основу појединачних налаза и неколико остава, да је био у употреби на овој територији.[11]

Приватне збирке са пописом одређених комада, као што је овде случај са римским новцем, значајне су и корисне за проучавање, најпре, циркулације новца на једној територији. Лукијан Мушицки је свакако то имао на уму и веома рано је почео да сакупља новац са територије Срема. Архимандрит манастира је био већ 1812. године, што значи да је збирка, сакупљена у периоду 1812-1824. године, која је у ствари и прва нумизматичка збирка код нас, систематски прикупљана.

У то време, већ веома учен, спретан, дописујући се са ученим људима свога доба, био је међу првима који је схватао значај прикупљања старина. Утицао је на своје блиске пријатеље, позивајући их да раде на сакупљању материјала везаног за проучавање историјске прошлости наше земље.

СПИСАК НОВЦА ЗБИРКЕ ЛУКИЈАНА МУШИЦКОГ ПРЕМА ПОПИСУ ЈОВАНА ГАВРИЛОВИЋА

1.	Од времена републике	2
2.	Агрипе зета Августовог	1
3.	Друза	1
4.	Германика	1
5.	Императора Клаудија	1
6.	Веспазијана	2
7.	Трајана	2
8.	Хадријана	1
9.	Антонина Смиреног	4
10.	Марка Аурелија	1
11.	Севера	1
12.	Максимина	3
13.	Максима	14
14.	Гордијана	3
15.	Филипа	2
16.	Хостилија	1
17.	Галијена	3
18.	Аурелијана	10
19.	Тацита	1
20.	Проба	14
21.	Карина	2
22.	Нумеријана	1
23.	Диоклецијана	4
24.	Максилиена	7
25.	Константина Хлора	2
26.	Константина Великог	22
27.	Криспа, најстаријег сина Константина Великог	2
28.	Лициниja	6
29.	Константина II	35
30.	Констанса	12
31.	Констанција	56
32.	Јулијана (апостате)	5
33.	Валенса	21
34.	Валентијана I	125
35.	Грацијана	163
36.	Валентијана II	8
37.	Теодосија Великог	93
38.	Елије Флакциле, супруге Теодосија Великог	6
39.	Аркадија	50
40.	Хонорија	21
41.	Теодосија Млађег	79

И ако имаде међу римскима: монета с обликом Императора 777; с обликом Императрице 6; с обликом сродника Императорови(х) 3, од републике 2.

Свега римски(х)	788. ком.
Монета средњег века	21. ком.
Турски(х) стари(х) монета	10. ком.
Монета 18. века	40. ком.
	859. ком.

УДК 737.03

[11] Мих. Ј. Динић, *Српски новац у Срему почетком 14 века*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. III, свеска 3, 459—460; Сергије Димитријевић, *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава*, Историјски часопис, Историјски институт у Београду, књ. XX, 1973, 89—122; Добрила Гај-Поповић, *Новац српског средњег века и Византије са територије Срема*, Зборник Народног музеја, IX—X, Београд 1979, 355—357.

http://www.balkaninstitut.com

ШУМСКО-ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ ФРУШКОГОРСКИХ МАНАСТИРА

СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА МАНАСТИР ШИШАТОВАЦ

Лазар Маширевић

Општи део — Фрушка гора као шумски комплекс

Фрушка гора као источни огранак система средњоевропских Алпа простире се између Дунава и Саве, ослањајући се читавом дужином на десну обалу Дунава. Осамљена у панонској низији чини утисак острва, чија брда са долинама и поточним увалама дају овом масиву ванредно пластичан рељеф. На почетку, простирући се са запада према истоку, уздиже се прилично стрмо али достиже релативно малу висину од свега 80 m. Идући даље гребеном висина се нешто повећава и око половине своје дужине Фрушка гора достиже највишу надморску висину од 539 m са врхом Црвени Чот.

Фрушка гора се одавде постепено спушта према истоку са низом врхова 400 до 500 m, задржавајући још планински карактер а затим све више губи карактер планине, док се код Сланкамена не изгуби у сремској равници. Укупна планинска област Фрушке горе простире се на око 150.000 ha од које шумски комплекс заузима око 25.000 ha. Остало су виногради, воћњаци, ливаде и пољопривредна земљишта.

Назив Фрушка гора вероватно потиче од франачког племена Фрузи, које је овом облашћу владало у VIII веку н.е. За време Римљана, од I до IV века н.е., ова планина је носила име Mons almus што значи плодоносна планина, односно Mons pingvis, тј. густа (дебела), што у фигуративном облику има исто значење. Ови називи јасно показују одлике и вредности ове планине, која је свакако у то доба обрасла густом шумом. Од више римских царева који су живели у Сирмиуму (Ср. Митровица), а неки ту и рођени, за Фрушку гору највише је везано име цара Проба који је, како легенда тврди, у II веку из Италије пренео у овај крај винову лозу и тако поставио темеље фрушкогорском виноградарству.

Услови средине

Геолошки састав Фрушке горе у највећем обиму чине кристаласти шкриљци на које местимично належу вулканске стене. Разноликост састава седиментних и еруптивних стена, нарочито разведеност рељефа, знаци многобројних тектонских поремећаја, велике наслаге леса, фосили биљног и животињског света стварају јединствену геоморфолошку целину. То је богата

http://www.balkaninstitut.com

петрографска збирка најразличитијих врста, значајна како у петрографском, тако и у стратиграфском погледу. Поред многобројних кречњака, кристаластих шкриљаца, галенита, трахита и др. петрографска збирка Фрушке горе одликује се и налазиштима глаукофанских стена које по боји и структури спадају у ред најлепших геолошких творевина ове планине.

По географском положају Фрушка гора лежи у зони континенталне климе, међутим посматрана микроклиматски она припада средњоевропском континенталном појасу специјалног карактера. Ово је резултат разних чинилаца (надморска висина, близина водене масе Дунава и Саве и великог шумског комплекса) који ублажавају климатске екстреме континенталне зоне и чине да подручје Фрушке горе има знатно боље климатске услове од остале макроклиматске области.

Биљни свет

С обзиром на географски положај и острвски карактер, у широком простору војвођанске равнице, Фрушка гора је јединствен биљногеографски објекат. Она у себи уједињује утицај степских елемената, северних шумских и оних медитеранских.

Богатство врста и биљних заједница је изражено, како по различитим експозицијама, тако и по етажама: од маховине, папрати и зељастог покривача, преко спрата жбуња до спрата дрвећа. Ту се налази велики број врста које су права реткост и које су из многих шума већ нестале као Adonis vernalis, Althaea officinaliss, Daphne blagayana, Lilium martagon, те разне врсте најинтересантнијих биљака по грађи цвета и начину оплођавања — орхидеја — као Orchis aranifera, Orchis purpurea, Orchis silia и многе друге.

Спрат жбуња је заступљен такође врло великим бројем врста карактеристичних у флористичком погледу од којих и неке зимзелене. У спрату дрвећа заступљеност врста је врло велика а доминирају врсте храстова и липа.

Не само бројност врста, већ и низ различитих типова шумских асоцијација, субасоцијација и фација карактеристични су за Фрушку гору.

Фауна

Погодна конфигурација терена, богатство флоре, нарочито зељастих биљака, многобројни извори и потоци, ливаде и пропланци, пружају оптималне услове за живот и узгој разних врста дивљачи. Срнећа дивљач је углавном домаћин ових шума. Јеленска дивљач се налази у централном и западном делу. Јелен лопатар живи искључиво на западном делу. У нешто мањем броју у овом делу живе муфлони који се постепено прилагођавају животним условима овог краја. Дивље свиње су распрострањене по читавој Фрушкој гори, као и ситна дивљач.

У области фауне Фрушке горе интересантна је орнитофауна. Поред великог броја птица певачица овде се гнезде ретке врсте орлова као што су: крсташ, кликташ, белорепан и др. Осим ових налази се доста јастребова, соколова, црне роде, разних врста сова и др.

Културно-историјски споменици

У романтичним долинама Фрушке горе, окружени питомим шумама, леже фрушкогорски манастири. По својој архитектури они су изразити представници српског средњовековног неимарства са извесним примесама уплива

http://www.balkaninstitut.com

средњоевропске уметности. Иако подигнути у XV, XVI и XVII, па чак и у XVIII веку, сачували су у знатној мери средњовековни карактер. Као центри око којих се сакупљао српски народ били су жаришта просвете и културе. Пре другог светског рата било је 16 манастира. У другом светском рату велики број тих споменика културе је уништен или тешко оштећен. Лишени својих богатих ризница са разним драгоценостима и библиотекама, оголелих зидова на којима су биле фреске високих уметничких вредности, већина манастира изгубила је много од ранијег значаја.

Новија историја српског народа забележила је још три значајна места у Фрушкој гори: Стражилово као извор емоција везаних за песника Бранка Радичевића и његов *Ђачки растанак*, Сремска Каменица, место Змаја Јована Јовановића и Хопово у коме је живео и радио 1757. г. књижевник и први српски министар просвете Доситеј Обрадовић.

У најновијој историји Фрушка гора је поново главно стециште, упориште и жариште нашег народа у борби за слободу. Споменицима на ове историјске дане проткана је читава Фрушка гора, а симбол страдања, борбе и победе представља монументални споменик НОБ на Иришком венцу.

Пејзажне карактеристике Фрушке горе

Мада је у природи тешко поставити границу између лепог и лепшег, ипак постоји критериј који издваја природне реткости из низа природних лепота. Ако са овог становишта посматрамо Фрушку гору, уверићемо се да природа није била шкрта када је војвођанску равницу, поред плодности, обдарила лепотама Фрушке горе. Ове лепоте нису природне реткости, малобројне и тешко приступачне. Фрушка гора има нешто специфично што привлачи човека, буди емоције и оплемењава.

Бујност вегетације, разноликост облика стабала и круна, диференцираност нијанса зеленила чине са околином у свим годишњим добима сликовите панораме и пејзаже. Кад широм Фрушке горе процвета липа стиче се утисак да цела планина слави свој празник. Но још јачи утисак ствара јесен. Богатство и бујност вегетације тек тад долази до пуног изражаја. Шума као да гори у сталном преливању читавог спектра боја и нијанси. У то време и сенке на овој планини нису црне и мртве, већ живе и обојене. Овај повољан распоред светлосних ефеката је један од основних предуслова који овим пределима даје нарочиту лепоту. Шароликост боја шуме и плаветнило неба чине утисак стецишта контраста. А како сваки утисак оживљава у присуству супротног утиска, то овде постоји један од основних услова за лепоту краја.

Шуме и шумска привреда

Цела Фрушка гора је обрасла ниском шумом лишћара изданичког порекла са нешто стабала никлих из семена и нешто састојина насталих садњом садница. Ниску флору представљају фамилије Liliaceae, Labiatae, Rubiaceae, Gramineae (Festuca ovina), па разне врсте папрати Polypodium vulgare, Polystichum Filix mas и гљива Marchella esculenta, Psalliota campestris и др.

Представници високе флоре су лишћари а на извесна места унете су и неке врсте четинара. Од лишћара најчешће се срећу Quercus sessiliflora, Quercus peduncunlata, Fagus silvatica, Carpinus betulus, Fraxinus excelsior, Acer campestre, Ulmus campestris, Robinia pseudoacatia, Tilia argenthea, Tilia grandifolia j Tilia parvifolia, те разне врсте дивљег воћа. Од четинара за-

http://www.balkaninstitut.com

ступљени су Picea excelsa, Pinus nigra и Pinus silvestris.

Успех лишћара је готово подједнак. Липа је у ранија времена заузимала много мање комплексе, али су храстове и букове састојине уступиле место овој квалитативно слабијој врсти због њене велике изданичке моћи и бујних изданака. Мешањем човека у овој борби, на неким местима потиснута је липа, а храст и буква заузели су главно место.

О успеху четинара за сада се још не могу доносити сигурни закључци, јер су састојине четинара још младе.

Шуме Фрушке горе припадале су српским православним манастирима, властелинствима, земљишним заједницама, градовима, селима и приватним лицима. Највеће површине заузимале су манастирске и властелинске шуме. Овде ће бити говора само о шумама фрушкогорских манастира. Површина коју су шуме заузимале износила је 5.602 ha, срезу иришком припадало је 3.651 ha, а срезу илочком 1.951 ha.

Према дрвосечним основама привредних планова годишња сечна површина свих манастирских шума износила је 83,45 ha, а како је дрвна маса по једном хектару у доба сече у овим шумама износила 180 m³, то је целокупни годишњи етат износио 15.735 m³.

Рачунајући по таксационој формули да је храст заступљен са 0,6, буква са 0,1 липа са 0,1, граб са 0,1 и остало са 0,1, значи да је од целокупне дрвне масе, одређене за сечу, храста било 9.443 m³, док је на остале наведене врсте долазило 6.292 m³.

Израду дрвета већина манастира је вршила у властитој режији, сем неких који су сечну површину делили у парцеле и продају вршили лицитацијом.

Историјат власништва

У току времена манастири су добили привилегије од аустријских и турских владара по којима се опћенито осигуравао иметак али се шуме нигде не спомињу. Тек из акта о реамбулацији из 1742. види се да су манастири, у правном смислу, били власници шума. Одмах после Карловачког мира почела је Комора имања продавати или поклањати заслужнима. Тако је илочко властелинство поклоњено кнезу Ливију Odescalchiju а распарчавање земље почело се вршити 1703. Земље фрушкогорских манастира доспеле су међу властелинска добра. Између манастира и нових суседа долази до парница око пограничних парцела, а после 1740. настаје међу суседима прави имовинско-правни сукоб који је трајао пуних петнаест година.

Почетком 1743. администратор добра кнеза Odescalchija, Mihael Ignatius de Sserkics диже парницу против манастира и протестује што се гради нов манастир, што калуђери узимају десетину, бесправно секу шуме и узимају жировину, што су манастири без права присвојили jus nundinarum. Cserkics напада и прњаворе и каже да је то легло беспослених и шкодљивих људи. На пролеће идуће године састао се у Карловцима Народни сабор. Одлучено је да се изда „контрапротестанциј" која стоји на становишту да је привилегија којом се гарантују црквена добра седам година старија од дипломе кнеза Odescalchija. Дакле, не може бити ни говора о узурпацији, кад су манастири уживали своју земљу „пре него што је било и помисли да ће неки херцог von Odescalchi доћи у Срем". На основу тога све тачке у тужби су отпале.

Мир није дуго потрајао. Парницу је подигао новопостављени илочки администратор барон Брњаковић. Тадањи митрополит Павле Ненадовић 1749. одлази у Беч да изради да манастири добију конфирмацију својих земаља. Међутим, погранични заплети ни тиме нису окончани, парнице су се поново дизале, поново долазиле комисије. У лето 1754. буде најзад одређен краљевски саветник и персонал Георгије Фе-

http://www.balkaninstitut.com

кете де Галанта да „у персони" дође и да на месту расправи спор између манастира и илочког властелина. Коначним решењем ових спорова манастири су стекли право власништва на свој иметак.

Стручно газдовање шумама, уређење и управа

До 1846. начин управљања овим шумама био је потпуно примитиван. Планског газдовања уопште није било. Главни посао била је сеча за потребе манастира и његове околине. Неке културне мере, тј. узгојне нису уопште предузимане. Шума је пуштена да сама расте, препуштена је природи.

Шумарски стручњак A. Doussil саставио је 1846. прву регулаторну основу по којој је цела шума била шаблонски раздељена на 80 једнаких површина са предлогом да се сваке године сече по један део оним редом како је у плану зацртано. Управе манастира се нису придржавале ни макар овако шаблонске уређајне основе.

Године 1900. државни шумар Драгутин Черницки саставио је нову уређајну основу коју су прихватиле све надлежне аутономне народно-црквене власти, под чијом су се управом манастири налазили. Циљ ове основе био је да се све састојине доведу у нормално стање и припреме за узгој високе шуме. Предвиђене су све културне радње, потребне да се шума убудуће природно из семена подмлађује, као и врсте дрвећа вредне и способне за ове терене (храст и питоми кестен). Черницки је саставио специјалну основу сеча, али су сече вршене по властитој потреби. Вршене су такозване „прореде" али без икаквих обзира на принципе правилног прорећивања. Овако стање шума и вођење управе остало је све до 1927. када се приступило састављању нове уређајне основе која је завршена 1928. и потврђена код Дунавске бановине 1930. године.

Шуме фрушкогорских манастира су по Закону о шумама биле под нарочитим надзором. 1936. године постављен је од стране црквених власти шумарски референт, чије је седиште било у Ср. Карловцима, а касније у Београду. Тада је израђен пројекат Уредбе о организацији шумарске службе у свим манастирским шумама, који је поднет врховној црквеној власти на одобрење, но решење није донето. Тако су углавном сви фрушкогорски манастири до 1941. имали планове газдовања, израђене по методама савремене шумарске науке.

Национализацијом шума Фрушке горе и предајом на управљање 1949. Народном излетишту Фрушка гора, касније Националном парку Фрушка гора, манастири су лишени власништва шума. Тек решењем владе СР Србије неким манастирима су додељене мање површине шума и пољопривредног земљишта.

Ловне прилике манастирских шума

Још пре светског рата лов у Фрушкој гори је био регулисан по закону са доминалним системом, који нарочиту пажњу обраћа узгоју и чувању дивљачи. Тако је Фрушка гора, у оно време, и могла бити на гласу по својој лепој и многобројној дивљачи. Корисна дивљач у манастирским шумама била је заступљена јеленима, срнама, фазанима и зечевима, а штетну дивљач су представљале дивље свиње, лисице, дивље мачке, јазавци и др.

Посебни део — Шуме манастира Шишатовца

О шумама манастира Шишатовца може се писати само о стању до 1941, јер сада овај манастир, могло би се рећи, нема ни једно стабло. Период од 1941. до 1945. је период девастације ових шума. У периоду од 1944. до 1946.

http://www.balkaninstitut.com

шуме манастира Шишатовца биле су изложене доста лабавом надзору, а тиме и бесправној сечи и скоро никаквим узгојним мерама. 1946. године шуме Фрушке горе долазе под управу и надзор народних власти. Одлуком Ср. Н. О. Ср. Митровица, бр. I-1370 од 1. II 1946, манастиру Шишатовац је од укупно 1.272 кј. и 1.365 кв. хв. одузето шуме у површини од 585 кј. и 1200 кв. хв., тј. цео комплекс је пољопривредног земљишта 661 кј. и 497 кв. хв. а остављено је 17 кј. и 604 кв. хв. обрадивог и 8 кј. и 604 кв. хв. необрадивог земљишта.

Имовинско-правне проблеме је манастир Шишатовац имао и после првог светског рата, када је донет *Закон о аграрној реформи.* Тада је манастиру Шишатовцу од 555 кј. оранице одузето 447 кј. а остављено је 108 кј.

С обзиром на материјалне тешкоће услед великих обавеза (издржавање 10 ратних сирочади, бесплатно давање дрвета ратним инвалидима, новчана помоћ издржавању гимназије и учитељске школе у Ср. Карловцима и др.), а у настојању да и даље поред црквене мисије врши и просветну, поднета је жалба министру за аграрну реформу на рад комисије и обавезу давања 5% од прихода. Жалбу у виду меморандума поднео је тадањи архимандрит манастира Шишатовца др Петроније Трбојевић. Иако је скренута пажња комисији да преиспита стварно стање, те да се манастири ослободе давања 5% од прихода, новом одлуком од 3. IX 1920. стање се није променило.

Стање шумског фонда манастира Шишатовца у периоду до 1941, према тада важећој основи, било је следеће. Шуме су заузимале јужне и југозападне обронке Фрушке горе, где се она постепено спушта у сремску равницу. Највиша тачка је око 270 m. Границе ове шуме са запада, југа и истока су приватна земљишта, док целу северну границу чини пут. Границе нису биле природне, нити су вештачки обележене међе, услед чега је на тим странама било узурпација. Цела шума је потоцима и гребенима била раздељена на 5 одељења, која су раздељена на одсеке делимично гребенима, путевима, потоцима, а делимично међама које су настале услед разноликости састојина. Површина ове шуме је тада износила 255 ha, а земљиште на коме се налазила је углавном дубока иловача са нешто песка, покривена наслагом хумуса.

Све састојине манастирске шуме настале су из изданака, осим неких које су настале сађењем садница према узгојној основи новог привредног плана. Главне врсте дрвећа биле су: храст китњак, лужњак кога је било много мање, затим остали лишћари као липа и граб, и у мањој мери буква, брест, клен, дивље воће и јасен. По врстама, распоред дрвећа је био следећи: храст 31%, цер 4%, буква 1,5%, граб 31%, брест + јасен 6,5%, дивље воће 5,5%, багрем 0,5%, липа 20%. Тада процењена укупна дрвна маса износила је 17.887 m^3. Поделивши ову масу на површину коју је заузимала ова шума, добија је просечно 71 m^3/ha обрасле површине, што представља лоше стање ових састојина, које би, према квалитету земљишта, клими и положају, требало да износи око 150 m^3/ha. Ово лоше стање није последица природних одношаја него лошег газдовања. По тадашњем изгледу састојина видело се да се управа манастира тек последњих година придржавала рационалног газдовања. Још 1848. имао је овај манастир регулаторну основу које се нико није придржавао. Године 1900. и 1901. састављена је нова уређајна основа али и она није примењивана. Коначно, 1934. је састављена нова уређајна основа које се манастирска управа придржавала и постепено приводила своју шуму у нормално стање.

Годишња сечна површина у шуми манастира Шишатовца износила је 3,6 ha са 380 m^3. Манастирска управа је у властитој режији сечу шуме вршила само за своје потребе, док је остала

http://www.balkaninstitut.com

дрвна маса, предвиђена за сечу, продавана путем лицитације „на пању", тј. да купац сам врши сечу. Споредни шумски производи коришћени су само делимично у виду паше и жиропаше, углавном за властите потребе.

Лов

Ловне прилике у шуми манастира Шишатовца биле су, могло би се рећи, нешто боље него у осталим манастирским шумама. Ова шума се граничила са властелинским шумама у којима се на узгој дивљачи обраћало више пажње, те је по врсти и бројности а и по квалитету овде стање дивљачи било врло добро. Како је дивљач стално у покрету, свакако да је знатан број прелазио и у шуме манастира. По врсти у овој шуми било је јеленске и срнеће дивљачи, дивљих свиња и остале ситне дивљачи. И овде је, као и у осталим манастирским шумама Фрушке горе, ловиште било издвојено и издавано у закуп. Бесправни лов је задавао велике бриге чуварима лова, како је то лепо описао Вељко Петровић у причи *Лов у Шишатовцу*.

*

Према изложеном манастир Шишатовац је, поред својих 255 ha шуме, остао без и једног стабла. Не само што је тиме у материјалном погледу оштећен, већ је и са естетског становишта као културно-историјски споменик лишен аутохтоног пејзажа, чији су основни елементи, осим ахритектонских објеката, шума и зеленило.

То указује на потребу да пројекат обнове манастира мора садржати аронданију непосредне околине, план намене површина и план озелењавања.

УДК 911.5(497.113):330.15(497.113):634.0(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

МУЧЕНИЧКО СТРАДАЊЕ ИГУМАНА РАФАИЛА ШИШАТОВАЧКОГ

Атанасије Јевтић

Страдање српског православног народа и његових светиња, цркава и манастира, у последњем рату болна је стварност двадесетог века која још није довољно проучена ни изнета на јавност. Отуда је овај научни скуп о животу и судбини манастира Шишатовца не само научни догађај, него и наш свенародни побожни дуг.

Манастир Шишатовац у Срему, заједно са осталим фрушкогорским манастирима, са њиховим монаштвом, свештенством и народом српским у Сремској епархији, већ од почетка II светског рата, па кроз сву ратну, за српство и православље геноцидону авет, тзв. Независне Државе Хрватске, као и кроз сремски фронт крајем рата, па и кроз многе још послератне године — био је и остао „topos martiriu" незаобилазни простор и сведок *страдања* и *сведочења*.

Као мали *синаксар* у том великом шишатовачком и сремском martirologionu, нека буде и ова до сада сабрана сведочења о страдалном игуману шишатовачком, преподобномученику Рафаилу Момчиловићу. Како су о његовом животу и раду, монашком и сликарском, до мученичког му страдања 1941. године, други већ општирније писали, ми ћемо овде навести само основне биографске податке, а онда опширније проговорити о његовој мученичкој кончини.

*

Рођен је у српској земљорадничкој породици у селу Дероње у Бачкој, 23. априла 1875. године, од родитеља Велимира и Персиде. Био је треће, последње дете својих родитеља и на крштењу је добио име Георгије, по Св. великомученику Георгију. По завршеној основној школи у родном селу, отац га је у 12. години одвео у манастир Ковиљ, где је као манастирски ђак остао неколико година, а онда је прешао у манастир Бођане, где је такође провео пар година, као искушеник манастирски, бавећи се у оба манастира, самоиницијативно и углавном самоуко, сликарским делом.[1]

Године 1897. игуман манастира Ковиља, Мирон Ђорђевић, прешао је у Србију, а са њим и двадесетдвогодишњи Ђорђе Момчиловић, носећи са собом и

[1] О животу оца Рафаила Момчиловића, као и његовом сликарском делу, највише је до сада писао Угљеша Рајчевић: *Рафаило Момчиловић 1875—1941, — 40 година од смрти јеромонаха, сликара, оца Рафаила* (Православље од 1. септембра 1981) и *Рафаило Момчиловић (1875—1941)*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 20, Нови Сад 1984, 117—154, где је наведена и сва постојећа литература о животу и сликарству овог српског монаха и иконописца.

http://www.balkaninstitut.com

већ насликани портрет београдског митрополита Михаила (Јовановића), великог јерарха и теолога, познатог по своме исповедничком ставу наспрам државних претензија да господаре Црквом и људским савестима. Можда је нешто од тог исповедништва Михаиловог и побудило младог Рафаила да му наслика портрет. Исте те године отац Рафаило је, заједно са својим игуманом Мироном, примљен у Србију у братство манастира Манасије, где је ускоро замонашен са монашким именом Рафаило, можда у част преподобног Рафаила Банатског, хиландарског монаха (који се као свети слави 16. августа). Убрзо је рукоположен за јерођакона, а већ идуће 1898. године за јеромонаха, када га нови митрополит Србије и Свети Синод шаљу у Русију да даље изучава сликарство, живећи тамо и служећи у српском подворју у Москви.

После три године отац Рафаило се вратио у Србију, јер му оштра клима Русије није погодовала здрављу, изгледа још од тада нарушеном. Затим је послан на годину дана у Италију, коју проведе у Риму усавршавајући сликарство. Из Рима се враћа у Београд и постаје сабрат манастира Раковице, одакле прелази у Тимочку крајину у манастир Буково, где је провео око две године, да би се одатле вратио у свој манастир Ковиљ, највероватније већ 1908. године.

Од ове године па све до 1935, када је отац Рафаило примљен у братство манастира Шишатовца, има више података о његовом сликарско-иконописном раду неголи о личном и монашком животу. О сликарском и иконописном делу оца Рафаила већ су доста рекли други, позванији и стручнији, као што су Милан Кашанин и Угљеша Рајчевић. О његовом пак лику као човека и свештемонаха, и нарочито о њему као *преподобномученику* тек нам предстоји права, *саборна* реч. Ово је само наше прво сричање, мали прилог и принос мартирологиону овог новомученика Српске цркве.

Отац Рафаило постао је сабрат манастира Шишатовца на неколико година пре своје мученичке смрти, то јест око 1935. године. После три године изабран је за настојатеља, игумана шишатовачког. Тих година урадио је бројне слике и портрете наших манастира и наших истакнутијих људи, а такође и бројне покретне иконе и неколико целих иконостаса. Међу тим портретима овом приликом бих споменуо само портрет *Патријарха српског Гаврила*, састрадалника оца Рафаиловог из пакла последњег рата. У позадини тог патријарховог портрета отац Рафаило је насликао слику-макету будућег храма Светог Саве на Врачару, за чије је подизање сам игуман завештао све приходе од својих сликарско-иконописних радова, које је по монашки врло скромно оцењивао, како сам пише у писму Милану Кашанину од 14. фебруара 1941. године,[2] на шест месеци пре своје мученичке смрти.

А ево како се догодио његов martirium, то јест његов страдалнички подвиг за Крст и веру Православну.

*

Игуман шишатовачки, отац Рафаило, пострадао је у усташкој воденици смрти, познатој под злогласним именом „Независна држава Хрватска".

Било би свакако не само једнострано, него и неправедно, ако бисмо говорили само о страдању оца Рафаила, без ширег спомена општег тадашњег страдања читавог православног српског народа у Срему и широм злогласне Ендехазије, почев од априла 1941. године па надаље. Наравно, не можемо сва та страдања овде обухватити, него ћемо се само укратко осврнути на усташки геноцид спровођен над Србима у Срему, и то само за период од капитулације Југославије па до септембра месеца 1941, када је умучен и преподобни Рафаило Шишатовачки.

Напоминьем да овде користим, чини се први пут, изворне податке о стра-

[2] Објавио М. Кашанин у свом чланку *О Рафаилу Момчиловићу*, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 2, Нови Сад 1966, 370.

http://www.balkaninstitut.com

дању српског народа на територији НДХ током последњег рата, које је у своје време сакупљао и сређивао прота Радослав Грујић, професор Богословског факултета, један од можда најзаслужнијих трудбеника и хроничара новије историје српског народа преко Саве и посебно трагичне историје Срема и сремских манастира. Ове податке професора Грујића, који потичу из његове личне збирке, али и из Архиве Светог Синода и Комесаријата за избеглице током рата, упоређивао сам и са подацима из *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941—1944*, сакупљених и изданих после рата од покрајинске комисије за утврђивање ратних злочина, Нови Сад 1946.[3]

Почећемо најпре са навођењем података садржаних у документима којима данас располаже Архива Светог Архијерејског Синода Српске цркве, јер ови податци и документа, за разлику од података из *Саопштења* државне комисије за злочине, непосредни су и немењани, тј. нису стилизовани ни стављани у контекст послератне политике.

У опширном *Извештају* Светог Синода првом послератном Архијерејском Сабору, одржаном по повратку патријарха Гаврила у земљу почетком 1947. године, приложен је, у додатку, подробан опис страдања Срба у Н. Д. Хрватској. По нашем мишљењу тај је материјал прикупљао и сређивао, уз митрополита скопског Јосифа Цвијовића, понајвише професор Радослав Грујић. Тамо, између осталога, стоји да је већ маја месеца 1941. године почео прогон, сабирање у логоре, затирање и убијање Срба у Срему, уз истовремено насилно покатоличавање преосталог српског становништва.

Цитирам из тог Синодског *Извештаја*:[4]

„Акција покатоличења Срба (у Срему) размахала се у лето 1941. и била нарочито јака следеће зиме (1942) Среска начелства (усташка) по Срему дала су разумети да ће се ма каква молба Срба узимати у обзир само ако су молитељи прешли у католичанство. Срески начелник из Руме зове католичанство, у једном званичном распису, 'старом прадједовском вјером'. Началник митровачки иде по народу (у Срему) и агитује зе прелаз (у католичанство), начелник сремско-митровачки прети у једном летку онима који буду оклевали (...) у Трпину, среза вуковарског, по сведочењу Спасоја Вуковића, свештеника из Трпиња, три капуцина позивају Србе преко добошара да морају сви доћи у католичку цркву. Осим школске деце нико неће да уђе у цркву, чак ни у порту. Али је фра Грго дорастао ситуацији. Пошто обави неки обред са децом у цркви, он изађе пред свет на улицу, пошкропи га светом водицом и рече: 'Драги моји, од данас сте чланови католичке цркве'."

У даљем току *Извештаја* вели се за фрушкогорске манастире и монахе следеће: „Сви фрушкогорски манастири опљачкани су. Из те српске Свете Горе однели су усташе све утвари од злата и сребра и друге драгоцености. Опљачкали су чак и мошти Косовског Мученика кнеза Лазара и других Светаца, одузевши им драгоцене ковчеге. И Свеце би спалили, да нису интервенцијом Немаца, у простим ковчезима пренесени у Београд[5] [...] Сви су клаузери из манастира фрушкогорских, као и свештенство парохијско протерани, а имање манастира и црквених општина заплењено је у корист Н. Д. Хр[ватске], а цркве затворене. Насилно покатоличење није успело."

Уз овај Синодски *Извештај*, професор Грујић је, у посебном прилогу,[6] припремио детаљније податке о страдању Срба по срезовима Срема и источне Славоније, који су врло значајни,

[3] Види такође и Душан Лазић, *Покрштавање Срба у Срему*, у: *1941. и 1942. у сведочењима учесника НОБ-а*, књ. 3, Београд 1975, 25—54, где исто тако има доста података о страдању Срба у Срему почетком усташке страховладе

[4] Архив Св. Синода за 1947, Ф. VI, бр. 8.

[5] Овај пренос св. моштију у Београд извршен је 14. априла 1942, највише заузимањем професора о. Р. Грујића.

[6] Музеј СП цркве, Архив Грујића, бр 1301—3.

http://www.balkaninstitut.com

јер су по свему аутентични. Навешћемо овде само поједине карактеристичне делове из тих података о страдањима по срезовима, износеће их по хронолошком и географском реду који би нас лакше довео до конкретног страдања манастира Шишатовца и његовог игумана Рафаила Момчиловића. Биће то једно кратко али низбежно болно прохођење кроз кругове пакла, кроз које су наш народ и манастири у Срему тада прошли

Иришки срез: „11. маја 1941. први пут, а 24. маја по други пут блокиран је манастир Крушедол од стране усташа, постављени су около митраљези, архимандрит и сво братство и гости ноћу затворени су у собу архимандритову да се не смеју до јутра нигде мицати, за које време настаје пљачка усташа по манастирским ћелијама, којом приликом су све вредније ствари манастира као и ризница опљачкани. Исто је било и са манастиром Хопово, Бешеновом и Великом Ремetом. — На Видовдан 1941. усташе долазе у манастир Велику Ремету да га опљачкају, везују намесника Саву Говорчинова и два теолога, терају их у Петроварадин, а поново и дефинитивно 25. августа 1941. године срески пристав Тот, хапси игумана Видаковића и Говорчинова и терају их у Ириг, одакле су заједно са осталим калуђерима фрушкогорских манастира спроведени у Славонску Пожегу, где раде злостављани и понижавани најтеже послове, копају заходске канале и јаме, вуку колица са шљунком и кречом, а 31. августа морају да затрпавају поубијане Србе из Босне."

Из овог извода из података о страдањима православних Срба и манастира иришког среза подвлачимо овде датум, 25. август 1941, као и одвођење похапшених у логор у Славонску Пожегу, што ће бити и са шишатовачким монасима и оцем Рафаилом, на што ћемо се још вратити.

Шидски срез: „18. маја 1941. г. 28 Срба из Шида отерано је у затвор у Осијек, тамо су тучени и мучени [...] Међу првима у целом срезу хапсе [усташе] српско православно свештенство, претресају српске цркве и затварају [их], и врше пресију за прелаз у римокатоличку веру. Нарочито се у присиљавању истиче Мартин Жарић: ‚ко не пређе, биће стрељан или протеран'. Међутим, нико [од Срба] се не плаши и не прелази. — Почетком јуна 1941. почињу већа хапшења [...] 9. јула 1941. ноћу, одведен је свештеник из Илинаца [код Шида] Драгутин Марковић у Шид, у грађанску школу [...] Тамо су већ били и остали свештеници из среза [Шидског], одакле су 11. јула преко Сиска сви поведени за Цапраг [логор крај Сиска]. Ту је и протојерej Јефта Новаковић, Илија Славујевић из Адашевца и други, где их задржавају око 3 недеље, а потом 2. августа 1941. транспортују у Србију у Аранђеловац."

Илочки срез: „1. августа [1941] поново су хапшења [масовнија] и терања у Сремско-митровачки затвор, по свим околним селима овога среза, као и осталих суседних срезова. Тако у Бингули, Беочину, Черевићу, Боноштру, Ердевику, Нештину, Сусеку и Шаренграду свуда хапсе невине Србе, муче и злостављају, цркве им затварају и демолирају, врши се присиљавање на прелазак у римокатоличку веру [...] После тога усташки агенти су хапсили у Лаћарку, Моровићу и Шиду, свуда по десетак Срба, доводили су [их] у Сремску Митровицу, тукли и мучили и одатле даље у логоре слали."

Вуковарски срез: „Кад су српски свештеници разјурени у логоре, одакле су протерани у Србију, тада су се римокатолички жупници разашли по српским парохијама и нагонили српски народ да пређу у римокатоличку веру. У Вуковару је римокатолички фратар долазио у српску цркву и служио римокатоличку мису, али народ није хтео долазити."

Сремско-карловачки срез: „Нестанком Југославије, чим је поникла НДХ, настаје прогањање и мучење српског народа, нарочито цркве и свештенства и у Сремским Карловцима, као и у

http://www.balkaninstitut.com

срезу. Одмах је забрањена ћирилица[7], а затим похваташе све прваке црквене и световне [српске] и отераше у логоре најзлогласније: Копривница, Цапраг, Славонска Пожега, Велебит [=*Јадовно* — А. Ј.], Јасеновац итд.

[...] 9. јуна 1941. повереник Лудвиг извештава манастир Врдник о постављењу комесара на рачун манастира, уједно се позива архимандрит Лонгин да сачини инвентар и извештај о приходу и приносу манастира, где ће се населити сиромашни Хрвати Муслимани из Босне, да се више у препису са властима не сме употребљавати ћирилица, док хапшења и злостављања почињу 13. септембра, када су транспортовани калуђери са осталим калуђерима из фрушкогорских манастира за Славонску Пожегу, а одатле за Београд. Под управом комесара постао је манастир [Врдник] прави хотел и ресторација, где се за званичне власти све немилице трошило и расипало. Док су још били калуђери у манастирима посетили су професори из Загреба манастир, разгледали су са још два римокатоличка фратра с намером да ту сместе око 30 католичких калуђера, а Јазак би, веле, могао бити бискупија. Кад су манастир настојатељи са братством напустили, те пребегли или одведени у логоре, осташе свете мошти у Раваници, Јаску, Шишатовцу, Крушедолу и Хопову, без икакве заштите у највећој опасности да буду уништене, као и мошти Светога Саве [некада]. Стога су одмах предузете сходне мере да се исте пренесу у Београд. У 12-ти час стигло је одобрење и овај пренос је извршен 12. априла 1942. Пренос Светога великомученика Цара Лазара, Цара Уроша и Деспота Стевана. Свечано су дочекани и положени у Саборној цркви у Београду. Том приликом је установљено комисијски да је кивот Деспота Стевана однесен од стране усташа у Загреб, док су свете Мошти лежале у једном чаршаву на поду у цркви манастира Шишатовца."

Навели смо дословно опис ових последњих догађаја, у којима је и сâм професор Грујић лично учествовао, али дуже задржавање на тим подацима прелази оквире наше теме, јер залази у даља страдања Срба у Срему, током 1942. године. Очигледно је пак да опис ових догађаја стоји у ширем контексту докумената о страдању манастира Шишатовца, као и о још ондашњем старању да се његове светиње сачувају и спасу, којој сврси служи и овај наш научни скуп сазван пола века касније.

Наводимо даље податке за *Винковачки срез:* „Августа 1941. хапсе усташе из Загреба у Винковцима и Мирковцима, терају Србе у затвор у Винковце, тамо млате кундацима, пендрецима, туку по прстима руку и табанима, да крв процури, онда их нагоне да трче; по српским кућама пљачкају, као и српске цркве, свештенике разјурују, црквени иметак и све вредносне ствари заплењују и односе. Душан Керавица изјављује да је био у логору у Славонској Пожеги од 25. августа до 15. септембра 1941, гледао мучења Срба из Босне и свештеника српских, копао јаме, а затим изнашао убијене и товарио на камион који је преносио ове у ‚Сењак'. Копали су јаме још Матија Јовановић из Мирковца и браћа му Јово и Жарко, затим Драгојевић Душан ратар из Оролика, професор Пјевач из Винковаца и Николић Триво из Винковаца и неки свештеници, који су се тако морали и сликати. Сељаци из Босне убијени су у бараки у уторак 26. августа 1941, а сутрадан још је један сељак остао жив, кога је усташа у трбух пробио бајонетом и тада [је] умро. И тада је закопано око 380 лешева Срба из Босне."

Овај задњи, од очевидаца дат опис неописивог страдања Срба у логору у Славонској Пожеги, крајем августа и

[7] Осим забране ћирилице, Србима је 18. јула 1941. Павелић забранио и назив „Српска православна вера" и одређено им је да се надаље зове „грчко-источна вера". Павелић је наредио и да се име Сремске Митровице мења у „Хрватска Митровица", а Сремских Карловаца у „Хрватски Карловци".

http://www.balkaninstitut.com

почетком септембра 1941, поново нас је довео до страшних околности страдања шишатовачког игумана Рафаила у том истом паклу. Остаје нам да претходно наведемо и податке очевидаца о страдању Срба из *Сремско-митровачког среза*, којем је припадао и манастир Шишатовац:

„У лето 1941. почињу хапшења Срба у Сремској Митровици и околини, пљачкање српских друштава и српских цркава и велики притисак на Србе за прелазак на римокатоличку веру [...] Није боље ни по околним селима среза Сремско-митровачког: у Лежимиру, Лаћарку, Чалми, Гргуровцима, Шуљми, Манђеловцу, Јарку, Кузмину, Мартинцима, као и манастиру Шишатовцу. Из свих тих места је свештенство, као и калуђери из манастира протерано и мрцварено на разне начине, а имовина црквених општина и манастира заплењена [...]

— 25. августа 1941. године долази у манастир Шишатовац полициски пристав др Бунтак Никола, хапси игумана Рафаила Момчиловића и остале калуђере и спроводи их у Сремску Митровицу у казниону, а одатле у Славонску Пожегу. Путем их злостављају, чупају браду и туку. Кад су стигли у Славонску Пожегу, на станици [возној] долазе [тј. усташе их догоне — А. Ј.] из срезова Босански Брод и Дервента око 400 Срба [сељака], међу којима око 20 њих са разлупаним главама, који су одмах на камионима, са ашовима и будацима, отерани и поубијани [ових 20 рањених — А. Ј.]. Сви остали Срби [и Сремци и Босанци — А. Ј.] поређани су у редове и поворку на челу са игуманом Рафаилом и осталим калуђерима и кроз град [вођени], праћени усташама, тучени кундацима, морали су још појати ‚Свјати Боже' и певати ‚Спремте се, спремте четници', све до логора. На том путу игуман Рафаило измрцварен пада, а осталима је заповеђено да га газе путем до бараке трчећим кораком. Овако изгажен [игуман Рафаило] пренесен је у болницу и има пет поломљених ребара, и тамо умире, а сутрадан су сви ови сељаци из Босне поубијани из митраљеза. Један усташа се фали и вели: — Шта мислите, мајку им њихову, митраљез пуца, а они вичу ‚Живела Велика Србија'. Сутрадан их сахрањују, па и оне који, рањени, живи остадоше, а сахрањују их Срби из Погановаца и Будимоваца, срез Нашице, а девојке [заробљене Српкиње — А. Ј.] из тих места прале су бараке од крви побијених сељака [Срба] из Босне."

Наведени подаци о страдању Срба и шишатовачких монаха из Сремско-митровачког среза, као и Срба из Босне, пружају нам доста јасну слику о страдањима игумана Рафаила Шишатовачког. Ипак, они се могу допунити још неким карактеристичним детаљима датим од других сведока и очевидаца.

Наиме, у Архиву Светог Синода постоји сачувано десетак молби фрушкогорских монаха, протераних од усташа у Србију, преко логора у Славонској Пожеги и Цапрагу, управо крајем августа и почетком септембра 1941. године. Молбе су упућене Св. Синоду и односе се на њихово даље смештање у окупираној Србији, по манастирима или на парохије, да би тако имали од чега живети. Све ове молбе су писане и заведене у Синоду 12. и 13. септембра 1941. Једино је нешто каснија молба јеромонаха Михаила Поповића, сабрата шишатовачког, али тада као привременог пароха у Боноштру код Илока, који је већ 10. јула био одведен у логор Цапраг код Сиска и одатле, после око 4 недеље, дакле половином августа, спроведен у Србију. Он упућује молбу Синоду тек 29. септембра, али оно што је значајно у вези с том молбом, то је да је на њеној полеђини, где је податак да је спроводи Синоду викарни епископ Арсеније, задужен тада за сремски део Београдске архипеископије, дописано руком [оловком]: „Старешина манастира Шишатовца је убијен у Сл[авонској] Пожеги". Одмах испод тога стоји следећа реченица (чини се да је то овога пута дописао сам Викарни Епископ): „Затражени извештај

http://www.balkaninstitut.com

од старешине ман[астира] Шишатовца се не може послати, јер је Старешина, о[тац] Рафајло, умро у логору, у Сл[авонској] Пожеги, претучен од усташа, према исказима [избеглица]." Ово је, очигледно, дописано тих истих дана (септембра 41), када се још увек није све знало о свим детаљима страдања и смрти оца Рафаила Шишатовачког.

У поменутих 11 сачуваних молби фрушкогорских монаха, упућених Св. Синоду од 12. и 13. септембра 1941, по њиховом депортовању у Београд, налазе се само крађи подаци о хапшењу ових монаха у својим манастирима у Срему, на дан 25. августа 41. и о њиховом спровођењу, преко Ирига или преко Сремске Митровице, у логор у Славонску Пожегу, где су на разне начине малтретирани и мучени, док нису 8, односно 9. септембра, како који, депортовани за Београд. Ти молиоци су следећи: из манастира Раванице (Врдник): јерођакон Дамаскин Петровић, јеромонах Нестор Жакула и еклисијарх Илларион Живановић. Из манастира Раковца: јеромонах Јован Папић и јеромонах Тома Јакшић. Затим следе: јеромонах Платон Степановић из манастира Јаска, јеромонах Симеон Гуш[ч]ић из манастира Бешенова, јеромонах Сава Говорчинов из манастира Велике Ремете, јеромонах Герман Јојић из једног, у молби ненаведеног манастира, али изгледа из манастира Шишатовца; затим Михаило Раиков, сабрат манастира Гргетега и најзад јеромонах Теофил (или Теофан) Ђурчин (или Ђурчић) из манастира Шишатовца.

У овим кратким молбама нема ширих података о томе шта су све преживели фрушкогорски монаси и са њима остали Срби од хрватских усташа у Славонској Пожеги. Није нам познато да ли су ови монаси давали и посебне, опширније избегличке *исказе* у Комесаријату за избеглице или пред Комисијом Светог Синода за сакупљање података о страдањима Срба у Н. Д. Хрватској, осим у случају јеромонаха Теофана Ђурчина из манастира Шишатовца, за кога у синодском Деловодном протоколу стоји податак да је, под бројем 1837/41, „заведено саслушање Теофана Ђурчина, јеромонаха манастира Шишатовца". Пре но што се задржимо на овом „саслушању", тј. опширнијем *исказу* напоменућемо да је у синодској Архиви сачуван такав опширнији *исказ* игумана манастира Велике Ремете Митрофана Видаковића, од 15. септембра 1941, у којем он описује страдање манастира Велике Ремете од усташа, затим своје и свога намесника Саве Говорчинова (чију смо молбу напред поменули) и још двојице теолога, спроведених свих скупа са осталим Фрушкогорцима у Славонску Пожегу, крајем августа 1941, а затим 9. септембра депортованих за Београд. Из овог Митрофановог *исказа* цитирам следећи податак:

„На 28. августа о. г. [1941] отпремили су [усташе] нас два [тј. самог игумана Митрофана и намесника Говорчинова] и још 10 калуђера из Фрушкогорских манастира, уз пратњу од три жандарма, у Славонску Пожегу, где смо стигли на 29. августа ујутро. На жељезничкој станици су нас дочекали жандарми и усташе и отпремили нас у концентрациони логор. У логору смо морали радити најтеже послове физичке, као вући колица са шљунком и кречом, копати заходске канале и јаме, те затрпавати, пренашати сламу из једне бараке у другу, те у штале. — На 31. августа о. г. морали су сви калуђери, по наређењу усташа, осим мене, да затрпавају поубијане Србе из Босне, који су пре нашег доласка у овом логору из машинских пушака убијени, и само површно закопани, тако да су лешеви почели већ смрдети. Калуђери су морали довући креч, полити кречом лешеве и навести [=довезти] још земље. Наређење за овај посао саопштио им је један усташа речима: ‚Хаџије, хајдемо на ћабу'. — Ја сам на 9. септембра о. г. дошао из Славонске Пожеге са транспортом овамо у Београд."[8]

[8] Један се примерак овог *Исказа* датог у Комесаријату за избеглице у Београду, налази се у Архиву Синода.

http://www.balkaninstitut.com

Као што се може лако закључити из наведеног *исказа,* игуман Велике Ремете отац Митрофан није доведен у Славонску Пожегу заједно са оцем Рафаилом Шишатовачким и није учествовао у оној колони, то јест поворци мученика, састављеној од шишатовачких монаха и око 400 Срба из Босне, јер је он Србе Босанце затекао већ побијене и површно сахрањене. Отуда ни његов *исказ* не садржи детаљније податке о страдању и смрти оца Рафаила Момчиловића.

Постоји, међутим, тачније речено постојао је и опширнији *исказ* шишатовачког јеромонаха Теофана Ђурчина (по другим подацима: *Ђурчића*), судећи по трагу који је о њему остао у синодском Деловодном протоколу. Из овога *исказа* наводи професор Грујић, односно митрополит Јосиф, један одломак у напред поменутом опширном синодском *Извештају* Архијерејском Сабору под патријархом Гаврилом почетком 1947: „Четворицу калуђера манастира Шишатовца терали су усташе пред поворком српских сељака, бијли их до несвести, наређивали да певају четничке песме и ‚Свјати Боже', чупали им косе и браде; пришле су и две Хрватице и једно дете у усташкој униформи, те их и они били вичући: ‚Византи, смрдљиви цигани'! (Исказ Теофила Ђурчина, једнога од тих калуђера из Шишатовца)."

Пре но што се запитамо шта ли је даље стајало у овом опширнијем *исказу* јеромонаха Теофана из Шишатовца (којега синодски *Извештај* назива Теофилом), да додамо да овај последњи податак — да су фрушкогорске калуђере малтретирале не само усташе, него и поједини Хрвати и Хрватице из Славонске Пожеге — потврђује и детаљ наведен у молби Синоду јеромонаха Јована Папића из манастира Раковца, који у својој молби узгред додаје да „за сво то време [проведено у логору у Славонској Пожези] претрпео сам разно терорисање од стране усташа и тамошњег народа".

Да се запитамо: шта је било са опширнијим *исказом* оца Теофана Шишатовачког? Уверен сам да је он постојао у синодској Архиви све до године 1958, када је, у пролеће или почетком лета, заплењен од стране УДБЕ у стану професора Драгослава Страњаковића, тада ухапшеног као некаквог „завереника против државе",[9] па — или је уништен или је склоњен у неку од државних Архива. За њим свакако још треба трагати (то може учинити неко коме су државне Архиве доступније).

Да је, пак, овај *Исказ* садржавао и неке опширније податке о оцу Рафаилу Момчиловићу и његовој мученичкој кончини, а нарочито детаље односно саме његове физичке смрти и погреба намученог му тела, то можемо са сигурношћу претпоставити. А ево зашто.

Све оно што су до сада биографи оца Рафаила Момчиловића износили о његовој кончини[10] — и не само они него чак и скопски митрополит Јосиф, председавајући Св. Синода за време рата, а као надлежни за Београдско-карловачку архиепископију (којој је припадао и сремски део) када је подносио извештај Светом Синоду за време окупације, управо 31. децембра 1943. године[11] — сви њихови подаци своде се на реченицу да: *„Отац Рафаило, игуман Шишатовачки, претучен од усташа, умро је"*, само с том разликом што митрополит Јосиф у свом извештају (из 1943) не каже изричито где је о. Рафаило умро, док остали изричито тврде: у Славонској Пожеги, у болници, те да је ту и сахрањен, само уз различито лоцирање: „у православном гробљу Славонске Пожеге . . . само са хриш-

[9] Професор Д. Страњаковић био је члан синодске комисије за сакупљање података о страдањима Срба током последњег рата, која је овим хапшењем престала да ради.

[10] Писац чланка *У сећању на мученичку смрт игумана о. Рафаила,* Гласник СП Патријаршије, бр. 10 за 1947, потписан као „Синђел Теофил", а упућени кажу да је то био о. Данило Цветков. — Затим Угљеша Рајчевић у напред поменутим чланцима у Православљу и Матичином Зборнику.

[11] Архив Синода, предмет пренет и 1947, ф. VI, бр. 8.

http://www.balkaninstitut.com

ћанским обележјем" (чланак у Гласнику Патријаршије из 1947); или: „где, када и како је сахрањен Рафило Момчиловић, нема тачних података" (Угљеша Рајчевић).

Међутим, има података да је игуман Рафило Шишатовачки умро, после поднетих злостављања у Славонској Пожеги, ипак у болници у Београду, само пар дана касније после мучења у Славонској Пожеги, то јест на дан 3. септембра 1941. године.

Наиме, на тражење, изгледа, државних власти, у Светом Синоду је, марта месеца 1958. године, према тада у Архиви расположивим подацима састављен *Списак свештеника и епископа С. П. Цркве који су побијени на територији тзв. Н. Д. Х. од усташких власти у времену од априла 1941. до краја 1944, према подацима којима располаже Св. Архијерејски Синод*. У том списку, међу побијеним свештеницима Сремске епархије (издвојене из Београдске архиепископије после рата), под континуираним бројем 173, стоје следећи подаци о преподобномученику оцу Рафаилу:

„МОМЧИЛОВИЋ РАФАИЛО, игуман, настојатељ манастира Шишатовца, срез Сремско-митровачки. — 25. августа 1941. године дошао је у манастир Шишатовац са усташама полициски пристав др. Никола Бунтак и ухапсио игумана Момчиловића и још три калуђера: Димитрија, Германа и Теофана. Момчиловић је одведен у Славонску Пожегу. У возу су игуману почупали целу браду и страховито га тукли, као и остале, гонећи их да певају четничке песме. На железничкој станици у Славонској Пожеги игуман са осталим калуђерима чекао је до 9 часова увече, када је стигао воз из Славонског Брода и довезао око 400 ухапшених Срба сељака из срезова Босански Брод и Дервента. На станици усташе су сврстале Србе по четири у ред и на чело поворке ставили игумана Рафаила са она три калуђера и тако формирану колону провели кроз град. Пред поворком ишао је један камион са усташама, а око колоне такође усташе наоружане пушкама. Усташе су свуда уз пут тукле Србе, тако да су старци, међу њима и Игуман [Рафаило], посртали и падали, што је усташе још више разбешњавало да их туку и да их терају да певају четничку песму ‚Спремте се, спремте четници' и црквену песму ‚Свјати Боже'. У логору пред болницом стајали су пуна два сата, где су сви од реда били тучени. Затим су им наредили да трчећим кораком улазе у бараке. Игуман Рафаило, већ сасвим измрцварен и испребијан, пао је, а остали су трчећи морали газити по њему. Ту како је пао није се ни дигао више. Пренесен је у бараку без свести, затим у логорску болницу, па после четири дана возом за Србију у београдску болницу. У београдској болници је установљено да му је поломљено пет ребара, око јако модро и натечено, а лице сво у ранама. У болници је задржан на лечењу, али је 3. септембра 1941. године издахнуо од задобијених повреда." (Састављено у Београду, 10. марта 1958, Бр. 560, В. д. Главног секретара Св. Арх. Синода протођакон Александар Поповић).[12]

Из наведеног текста, састављеног у синодској канцеларији, несумњиво на основу тада расположивих у синодској Архиви података који, по нама, треба да потичу из опширног *исказа* шишатовачког јеромонаха Теофана Ћурчина (заплињеног касније од УДБЕ), очигледно је да је преподобномученик Рафаило Момчиловић преминуо, после мучења у Славонској Пожеги, у болници у Београду и сахрањен на неком од београдских гробаља или у некој од тадашњих масовних гробница, за коју се тада није одмах сазнало. Чудно је ипак да гроб оца Рафаила није касније тражен и идентификован. Зато, свакако, за његовим светим и светлим гробом треба даље трагати, што ја до сада нисам учинио. С друге пак стране, теш-

[12] Архив Синода, ф. V, бр. 87/1958. — Цео овај текст пренет је дословно, али без навођења свог извора, у: *Споменица православног свештенства 1941—1945*, издање Свештеничког удружења, Београд 1960.

http://www.balkaninstitut.com

ко да је могуће претпоставити да би податак о његовом преношењу возом у болницу у Београд био без икаквог основа, просто од некога измишљен, кад, напротив, горњи документ, наведен од секретара Св. Синода ђакона А. Поповића, јасно сведочи о томе, а наводи се при том и прецизан датум Рафаиловог издахнућа у болници услед задобијених тешких повреда — 3. септембар 1941. године.

*

Овај датум — 3. септембар — за нас је драгоцен по томе што је то дан исповедничке и мученичке смрти, за Христа и Православље и Српство, игумана Рафаила Шишатовачког и то је дан када треба свенародно славити његов *свети спомен.*

Српска православна црква је већ поодавно одредила да се спомен Светих Новомученика Српских из времена II светског рата слави заједно са Косовским Мученицима, на Видовдан, а владика жички Николај (Велимировић) написао им је и *Службу* (на савременом српском језику), која је већ штампана и у богослужбеној је употреби у многим манастирима и црквама широм Српске патријаршије.

Преподобномученик Рафаило Шишатовачки је за земаљског живота свог сликао иконе и фреске. Колико је у томе успевао није наше да судимо. Сам он је о том свом послу мислио врло скромно монашки. Истовремено, међутим, он је радио и на исликавању свога унутрашњег људског, хришћанског и монашког лика, на живописању иконе Божије у себи. То свеживотно дело он је са успехом завршио запечативши га својом мученичком смрћу за Христа, за Крст часни и веру Православну. Зато он данас и заслужује да се слави заједно са бројним другим *сведоцима* (јер μάρτυς и значи *сведок* веран *до мучеништва*) Јагњетовим из Апокалипсиса, са свима онима невинопострадалима „који дођоше из невоље велике, и опраше хаљине своје, и убелише их крвљу Јагњетовом, и зато су пред престолом Божијим" (*Откровење* 7, 9—15).

Нека би и овај кратки мартиролошки синаксар био наше мало са благодарношћу мољеније и са љубављу поклоњеније пред светим и мученичким Ликом његовим.

УДК 272(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

ШИШАТОВАЦ У НОБ

С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЗБИВАЊА ОКО МАНАСТИРА

Михаило Видаковић

Време од 1941. до 1945. године, које се код нас, не случајно, зове и време НОБ (народноослободилачке борбе) — тј. време окупације наше земље од стране немачких окупатора и устанка наших народа у борби за ослобођење и бољи живот — било је и у Шишатовцу испуњено свим оним карактеристичним догађајима страдања и борби с којима су били испуњени дани окупације осталих сремских села са српским живљем, посебно фрушкогорских. И одмах се може рећи да је овде реч о једном потпуно „партизанском" селу, како су називана села која су од почетка до краја прихватала народно-ослободилачку борбу и њој дала све своје људске и материјалне потенцијале, поднела велике жртве за слободу.

Извесну посебност за Шишатовац чини то што је у питању мало село поред значајног православног манастира, дакле, прњавор, чији су становници претежно сиромашни земљорадници, надничари и слуге на манастирском имању: кочијаши, свињари, говедари, дрвосече, виноградари, подрумари; затим ситне занатлије: ковачи, колари, ћурчије; затим ситни трговци, купци и препродавци креча, воћа и поврћа, пијари. Са око 50 до 70 домаћинстава, са 230 до 280 душа, колико је у селу живело пре рата, свега 7 до 10 домаћинстава је могло да живи од прихода са своје земље, са поседа величине 15 до 30 јутара, узимајући још и надничаре за рад на својим њивама, док су укућани осталих домаћинстава, без земље или са мало земље, морали да иду у надницу код богатијих кућа или на манастирско имање. Манастир је био далеко највећи поседник са 620 јутара обрадивог земљишта и 528 јутара шуме. Аграрна реформа у старој Југославији није у битноме изменила структуру поседа: манастиру је остало 521 јутро земље и сва шума, док је за аграрни фонд издвојен сразмерно мали део, дат једном солунском добровољцу и неколицини беземљаша.

Све у свему, економски положај сељака у шишатовачком прњавору био је веома сличан положају у време Аустро-угарске. Стога су овде код разборитијих и отреситијих појединаца наилазиле на добар пријем идеје и акције социјалиста, које на овим просторима покреће верни следбеник Васе Пелагића — Витомир Корач, а касније и идеје и акције чланова КПЈ, које довде допиру преко Небојше Малетића, адвоката из Сремске Митровице. Ови људи ће први у Шишатовцу прихватити народноослободилачки покрет, борбу против окупатора, коју су повели комунисти Срема.

Како је Шишатовац ван саобраћајних артерија, овде се није много осетио априлски слом старе југословенске војске

http://www.balkaninstitut.com

и долазак немачког окупатора. За председника општине Лежимир, којој је припадао и Шишатовац, окупатор је поставио Филипа Дитриха, који је управо овде, у Шишатовцу, био „ишпан", тј. управитељ бироша на манастирском имању, где је и становао, док су канцеларије општине, жандармерија и полиција, били у Лежимиру. О прогону Срба, у оквиру новоствореве Независне државе Хрватске, овде се слушало, али усташе се овде нису ни појављивале за дуже време, што је нарочито било карактеристично за места у којима су на челу стајале Швабе.

Први пут се у Шишатовцу појављују усташе тек 25. августа 1941. када одводе заточене калуђере: Германа Ђајића, Димитрија Божајковића, Теофана Ђурчића и игумана Рафаила Момчиловића. Са осталим српским свештеницима и калуђерима они су отерани најпре у Сремску Митровицу, а затим у Славонску Пожегу, одакле су неке пустили да оду у Србију, а неке мучили и убили, међу њима и шишатовачког игумана, познатог академског сликара, Рафаила Момчиловића. Формални разлог за протеривање калуђера из православних манастира био је смештај католичких свештеника из Словеније, околине Марибора, које су Немци протерали, припојивши тај део Југославије непосредно немачком Рајху, па је овим људима, посредством католичке цркве, и римског Папе лично, гостопримство требало да дâ новоствореna НДХ. Власти НДХ су овај проблем решиле тако што су одлучиле да ове фратре и њихове куварице, њих око 90, сместе у фрушкогорске манастире, пошто из њих претходно истерају православне калуђере. Тај разлог је сасвим неубедљив, а суштина је у томе што су хитлеровци, а заједно са њима и усташе, били уверени да су „ти манастири кроз векове били персонална управа српског народа и доказ његовог битисања на овим просторима", како се то изразио заробљени немачки генерал Лер 1945.

Устаничке пушке плануле су у Фрушкој гори код Бешемовачког Прњавора августа 1941. у рукама комуниста. У ноћи 21/22. августа 41. организовано је ослобађање комуниста-робијаша из казнионе у Сремској Митровици, њих 32, међу којима су били и стари револуционари: Јован Веселинов, Станко Пауновић и Слободан Бајић. Они ће чинити срж новоформираног Фрушкогорског партизанског одреда, 9. септембра 1941. и његовог руководства. Истога дана формиран је и Подунавски одред у источном делу Фрушке горе и Срема. Почињу диверзантске акције на железницама и мање акције на окупатора и његове помагаче. У децембру 1941. одржава се у Пећинцима Окружно партијско саветовање на коме се сумирају дотадашњи резултати борбе и дају директиве за даље акције: окупити у борби против окупатора све поштене родољубе, без обзира на националну припадност, класни положај или политичку опредељеност. Формира се нови Окружни комитет КПЈ за Срем, пошто је окупатор у првом налету похапсио многе комунисте и онемогућио рад њихових комитета. Формиран је ту и Окружни народноослободилачки одбор фонда, као руководеће тело једне општенародне антифашистичке организације, као и Главни штаб НОП одреда за Срем. Убрзо је успостављена и веза са ЦК КПЈ и Врховним штабом, са другом Титом (херој Пинки је био курир који је „видео Тита" и донео од њега писмо за сремске партизане), одакле стижу упутства о партизанском начину вођења борбе.

Зима 1941/42. године коришћена је за агитацију народноослободилачког покрета у селима, како би се створила што шира база устанка. Крајем фебруара 1942. већ почињу жешће акције на окупатора у Мартинцима („Мартиначка буна") и Адашевцима. Партизанима прилази све већи број младића. Изнад Шишатовца, на Рохаљевим кућама, „Рохаљ-базе", смештена је и делује 2. чета Фрушкогорског одреда. У овој чети су и борци-комунисти из суседног Дивоша, Душко и Бранко Кевиљ, као и Станко Радуловић, бивши

http://www.balkaninstitut.com

калуђер из Крушедола, који је имао партизанско име Максим. Под њиховим утицајем формира се у Шишатовцу, априла 1942. први Народноослободилачки одбор, као и прва антифашистичка омладинска организација СКОЈ. Фебруара 1942. обнавља се и рад Среског комитета КПЈ за сремскомитровачки срез. За секретара је постављен Јосип Хрнчевић, бивши судија у Митровици, стари комуниста из Вараждина. Он делује на простору: Свилош, Грабово, Манђелос, Шишатовац. Под његовим непосредним утицајем у редове партизана одлазе први Шишатовчани: Трива Пармаковић, Сава Војновић и Бора Мирковић, почетком марта 1942. Први председник НОО у селу је Момир Секулић, а секретар организације СКОЈ је Зоран Петровић. Чланови НО су стари социјалисти: Лаза Илић, Бранко Рибарић, Млађа Кличарић и Васа Стефановић, а међу првим члановима СКОЈ-а су: Марко Катафај, Драга Мирковић, Ђорђе Милошичевић, Срета Смољановић, Сава и Миленко Кличарић, Миленко Марковић, Лаза Војводић и други.

Почетком априла 1942. дошао је у Шишатовац један камион, у пратњи усташа, на који је утоварен ћивот са моштима Стевана Штиљановића ради преноса у Београд. Био је то свакако један тактички уступак окупатора ради подизања угледа квислиншке владе Милана Недића у Србији. Том приликом су усташе харчиле манастирске књиге, исто као и после протеривања калуђера, августа 1941.

Десетог маја 1942. дошло је до изненадног сусрета и борбе између групе партизана и једне усташке јединице која је била скривена у манастирским конацима. Погинула су тада три партизана, а разјарене усташе су после борбе убиле сеоског младића Стевана Мирковића. Са овим догађајем вероватно се може повезати и један извештај Министарства унутрашњих послова НДХ на тему „Напад момчади усташке бојне на хрватске православне цркве", од 21. VII 1942, у коме стоји и ово: „У свибњу т. г. налазила се је у манастиру Шишатовцу усташка момчад из Загреба, која је цркву отворила, намјештај уништила, а из гробља кости мртваца поразбијала" (Музеј сц. рев. Војводине МП НДХ бр. 1989/353).

У рано јутро 15. јула 1942. дошло је опет до жестоког окршаја између партизана и усташа у манастиру. Рањен је један усташа. Сутрадан, 16. јула 1942, усташе напуштају манастир, заједно са председником Дитрихом и његовом породицом, и одлазе за Лежимир и Митровицу. Претходно су манастир темељито опљачкали. Истога дана, око 3 сата поподне, долазе борци 2. чете Фрушкогорског одреда и спаљују манастирске конаке, како ови не би више пружали гостопримство усташама. У *Билтену* Штаба НОП одреда за Срем, бр. 4. о томе пише следеће: „16. VII група партизана... запалила је манастир Шишатовац, који је служио као усташка тврђава, при томе црква је остала неоштећена. У корист НОФ заплењено јо 250 оваца, 7 говеда, једне чезе и коњи са опремом, 1 седло". (МСРВ бр. 735).

Фашисти су након ових догађаја само повремено, и то само са јачим снагама, долазили у Шишатовац. Село је постало сасвим партизанско. Власт има Народноослободилачки одбор.

У акцији „ни зрна жита окупатору" истакли су се шишатовачки омладинци-скојевци који су без помоћи партизана сами запалили сво пожњевено швапско жито. Тих јулских ноћи 1942. ноћу је буктао читав Срем, горело је жито да не би дошло окупатору у руке.

У великој непријатељској офанзиви на Фрушку гору од 25. до 31. августа 1942. године страдало је и двадесет Шишатовчана, који су тражили спас у планини и били одмах убијени или одведени у Сремску Митровицу и тамо стрељани (7. IX 1942. са још око 6.000 људи жена и деце из читавог Срема). Међу њима су страдали и неки од првих одборника и скојеваца.

После ове крваве офанзиве, антифашистички покрет је био једно време у

http://www.balkaninstitut.com

застоју. Али после првих успелих акција партизана у Фрушкој гори и осталом Срему, крајем септембра 1942, Покрет се и овде обнавља. Крајем октобра овде долазе партизани из источне Босне, а почетком новембра босански и сремски партизани одлазе за Босну. Срем је постао тесан за све већи прилив бораца у партизанске редова и за борбене операције. У источној Босни се формирају и прве војвођанске бригаде, које се стално попуњавају новим борцима из Срема. Са њима иду и транспорти хране, одеће и лекова. У једном транспорту, почетком априла 1943, за Босну одлазе из Шишатовца: Зоран Петровић, Срета Смољановић, Милан Марковић и Лазар Војводић, који ступају у I војвођанску бригаду. Половином новембра 1943, за Босну одлазе још осморо Шишатовчана: Марко Митровић и његова кћерка Милена, Драга Мирковић, Алекса Чизмић, Марко Катафај, Велимир Мирковић, Софија Рибарић и Андрија Торма; они ступају у II војвођанску бригаду.

Кроз Шишатовац је протутњао октобра 1943. и тајфун белогардејске офанзиве. Била је то војска од руских војника у немачким униформама из армије генерала Власова, са немачким официрима. Ишли су на коњима, колима или фијакерима, по селима и атарима, тобож у потрази за партизанима, али су пљачкали, узимали коње пре свега, силовали жене и убијали. У Шишатовцу су убили деда Тошу Рибарића, отерали Милана Дражића, узели коње Миленку Војновићу, њега повели собом и у Илачи га обесили.

Пре и после непријатељске офанзиве село живи на партизански начин. Везе са градом су прекинуте. Снабдевање неопходним артиклима (со) врши се преко партизанских команди и Месног народноослободилачког одбора. Држи се стража да извештава о наиласку фашиста. Њу држе и мушкарци и жене. У пољу се ради и колико ко може. Манастирска земља је углавном у парлогу. Омладина организује радне јединице и помаже породицама без радне снаге. Школа ради као партизанска још од септембра 1942. У њој су партизански учитељи Иса Јовановић и Илија Крстенић. У организацијама СКОЈ и УСАОЈ обухваћена је сва омладина Шишатовца. Поред радних акција и помоћи партизанима, омладина развија и културно-просветни рад: ради хор, дилетантска група, пишу се зидне новине.

Крајем 1943. године створена је и организација Антифашистичког фронта жена, АФЖ. Најактивније и прве одборнице у селу су: Славица Чизмић, Стојанка Ћућуз, Милица Стојић, Кова Влашкалић, Анка Буханац, Милица Поповић. Али за партизане подједнако раде и оне неорганизоване: плету чарапе и џемпере, шију веш, скупљају храну, одећу, лекове (Софија Мирковић), негују базиране партизане у кући, посебно рањенике и реконвалесценте. Нарочито је ово дошло до изражаја када је у Шишатовцу била смештена већа група рањених партизана после великих борби I војвођанске бригаде око Гргуревача, крајем новембра 1943.

Прва ћелија КПЈ у Шишатовцу је формирана јануара 1944. Њу чине Зоран Петровић и Срета Смољановић, који су се као рањеници вратили из борбене јединице, затим Гора Михајловић, Славица Чизмић и Нада Циврић. Секретар ћелије постаје Зоран Петровић.

Априла 1944. у манастирским конацима се организује кожарска радионица за партизане. У селу је такође и обућарска радионица, као и кројачка. Постојала је читава чета „радионичара". Манастирски подруми служе као партизански магацини.

У Шишатовцу су, због погодног географског положаја (ван саобраћајних артерија), непрекидно партизанске команде и форуми, срески и окружни, повремено и Главни штаб Војводине. Држе се зборови и среске конференције. Непријатељ је углавном знао за ове активности у селу, али изгледа није имао снаге да их омета својом војском непосредно. Покушао је стога авионима и бомбардовањем. Управо када се у селу држала једна среска конференција

http://www.balkaninstitut.com

жена, када је у селу било још око 450 партизана и радионичара, 15. маја 1944, село надлећу две „роде" и бацају бомбе. Страдале су неке куће и дворишта док људских жртава није било. Једна бомба је пала и у манастирску порту, где је направила велику јаму.

Највеће разарање и терор доживели су село Шишатовац и његов манастир у другој половини јуна 1944, у време непријатељске офанзиве „Житни цвет" (Kornblume). Акцију у Шишатовцу предводио је Антон Бауер, шеф немачке полиције у Руми, са батаљоном својих Шваба фолксдојчера и батаљоном гестаповаца из околине Берлина. Већ искусни домаћи полицајци умели су да нађу партизанске базе где су били партизански рањеници, илегалци или активисти, те су их заробљавали или одмах убијали. Али често је долазило и до борби. Тако, када су фашисти открили базу Среског комитета КПЈ, у Маторој шуми, изнад Шишатовца, дошло је до жестоког окршаја између скривених активиста и домаћих Шваба. Погинуо је тада секретар Среског комитета СК КПЈ за Сремску Митровицу Радован Гајић, затим Туцаков Петар, секретар Среског НОО, Јандрић Душан, комесар Команде подручја и Слободан Малетић, стари комуниста, предвиђен за председника Митровице. Али, пуцајући из митраљеза, пушака и бацајући бомбе на фашисте, преживели су: Вујак Ђорђе, Даус Анка и Окановић Стеван. Том приликом је погинуло и рањено неколико немачких војника („пуна кола"). Немци су били разјарени. Када су у кући Милинка Бујновића открили базу, одмах су стрељали све у њој скривене. Били су ту један рањени партизан, партизанска болничарка Јелица Лакић из Буковца и њен седмогодишњи син Славко, као и два илегалца који су пошли у партизане: Арсен Мирковић из Пивница и Звонимир Хладни из Новог Сада (оба сахрањена у манастирској порти, о чему и данас сведочи надгробни споменик). Немци затим пале село. У запаљену кућу Славка Алтера бацају живог Васу Стефановића, затим циганску породицу Кузмана Јовановића са женом Секом и сином Миладином (12 година). Онда се устремљују на манастир. Минирају га и руше. Пошто ефектом нису били сасвим задовољни, још га туку топовима са околних брда, тако да је од цркве и конака остала само гомила рушевина. Од села је остало само десетак читавих кућа, све остало је изгорело.

Ово је, уједно, био и последњи боравак окупаторске војске у Шишатовцу. Све до ослобођења Сремске Митровице (1. XI 1944) Шишатовац, заједно са целим гребеном Фрушке горе, чврсто су браниле јединице војвођанских бригада и Народноослободилачке војске Југославије. Великим митингом наше војске и народа прослављен је 20. октобар, дан ослобођења Београда, у непосредној близини порушеног манастира.

У току НОБ, до краја рата, сви способни за војску били су у редовима партизанске војске, међу њима и неколико девојака. Њих 15 је погинуло. Као жртве фашистичког терора страдало је 28 мештана. О овоме сведоче плоче на школској згради у Шишатовцу.

УДК 281.961:949.711.3

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com

УСТАШКА ВОЈСКА У ШИШАТОВЦУ — ДЕВАСТАЦИЈА

Душан Вулетић

Убрзо после формирања Независне државе Хрватске, већ 30. априла 1941. године, повереник исте владе за источну Славонију, под бројем 37, издаје наређење којим поставља комесаре Епархијском управном одбору у Сремским Карловцима, који имају задатак да преузму целокупну управу над свим православним црквеним општинама и манастирима на територији Независне државе Хрватске, а у делокругу ове Епархије.

За главног комесара постављен је Андрија Лудвиг, шеф Порезног уреда у Сремским Карловцима. Исти је у вези горњег постављења 14. јуна те године, под бројем 3, наредио свим манастирима следеће: „Сви манастири у својим потребама у управи над манастирским имањима имају тражити одобрење и инструкције од Епархијског управног одбора у Срем. Карловцима. Да би се рад могао потпуно организовати, то вам се наређује, да на дан 20 липња 1941. године пошаљете управитеља манастира или његовог заменика који ће примити инструкције о даљем раду. Нарочито се скреће пажња свим манастирима да се приликом инспекције владиног повереника у вези ревизије рада тога манастира има удовољити свим захтевима и бити му у сваком погледу на услузи. Сваки инцидент ма кога од стране манастира, према повереницима или њиховом особљу, повлачи за собом казну изречену од ванредног суда“.*

Инструкције које је исти комесар Лудвиг дао усмено свим управитељима манастира састојале су се у следећем: „Имају се предати у три примерка, инвентари читаве манастирске имовине, покретне и непокретне, са свим детаљима, нарочито у погледу стоке и осталог живог инвентара, означити приходе и приносе који се очекују, дати инвентар свих животних намирница, нарочито масти, меса, пшенице, кукуруза, вина, ракије итд., затим инвентар ризнице, стање манастирске касе, попис готовине, драгоцености и вредносних папира.“ Издао је затим и следеће наређење: „Ни у преписци званичној ни незваничној, ни у манастиру ни изван манастира, не сме се више употребити ћирилица, иначе сваки манастир добиће још и посебног комесара, који ће становати и хранити се у манастиру и добијати плату на терет манастира, дочим ће се на манастирском иметку населити муслимани и Хрвати из Босне.“

Још увај рок није био ни истекао, а поглавник Анте Павелић објавио је 24.

* Милан Костић, *Група масовних злочина окупатора и његових помагача почињених у Срему*, у: *Злочини на културно-историјским споменицима и предметима у Срему*, Нови Сад 1946, (шапирографисано), 64. Сви остали подаци су из истог извора.

http://www.balkaninstitut.com

јуна 1941. године, под бројем CLXXI/ /507 (З. П.) 1941, *Законску одредбу* о оснивању Државног равнатељства за понову. У смислу члана 2. ове *Законске одредбе* у делокруг Државног равнатељства за понову спадаће: „уређење свих послова усељавања, смештаја и исељавања пучанства, преузимање и предаја поседа и иних добара из руке исељених у руке усељених, односно насељених, те привремена и међутомна управа на таковим имањима и добрима".

Поводом публиковања и ступања на снагу *Законске одредбе* Државно равнатељство за понову, под бројем 31/41, врши реорганизацију комесарства над имовином, која стоји под управом Епархијског управног одбора у Сремским Карловцима. За комесаре су именовани: Вјекослав Голубовић, градоначелник у Сремским Карловцима, који ће преузети послове над наведеном имовином који се односе на економску страну управљања, а Андрија Лудвиг, предстојник Пореског уреда у Сремским Карловцима преузеће послове који се односе на финансијску страну управљања. Овим декретом су исти главни комесари добили овлашћење да по свом нахођењу, а уз накнадно одобрење Државног равнатељства за понову, поставе према потреби посебне поверенике за поједине поседе, а накнаде, односно плате, одредиће им Државно равнатељство за понову.

Ови главни комесари су се наравно пожурили да у сваки манастир поставе комесаре, који су по правилу били њихови најповерљивији људи, већином усташе из Сремских Карловаца.

На овај начин, дат је знак за почетак најгрубље пљачке манастира, збирање милионских прихода, а што је најгоре — уништавање ових вековних културно-националних вредности и споменика српског народа у Срему.

За комесара у Шишатовцу постављен је Филип Дитрих, који је манастир преузео према инвентару 26. јуна 1941. године. Инвентар манастира Шишатовца по нечему се разликује од инвентара осталих манастира, веома је детаљан, чак је и манастирска ризница пописана детаљније. Инвентар је, наиме, начинио игуман манастира Рафаило Момчиловић, академски сликар, жртва фашизма. Приликом преузимања манастирске имовине комесар Филип Дитрих преузео је једну уложницу Поштанске штедионице број 707 и 324 на износ од 79.849 динара. Од манастирских некретнина, у укупној површини од 1.234 јутра, имао је у закупу Јосиф Рајачић 545 јутара. Овај закуп имао је важност до 1. октобра 1941. године. Међутим, Комесаријат је отказао Рајачићу уговор па је већ у лето 1941. године Рајачић био приморан да комесару преда горе назначено земљиште.

Комесар Филип Дитрих, који је пред рат био економ арендатора манастирске земље Јосифа Рајачића, био је уједно током рата и начелник суседног села Лежимира. Он је манастирску имовину једноставно развлачио и немилосрдно пљачкао. Једном речју, трудио се да манастиру не остане ништа: колима и камионима преносио је себи из манастира намештај, намирнице, вино, ракију и осталу манастирску имовину. Њему је у пљачки манастира активно помагао и Никола Бунтак, срески ветеринар, иначе родом из Загреба.

У јеку најжешћих прогона српског живља у Срему и уништавања њихове културне баштине, у Срем долази професор Владимир Ткалчић са својом екипом која, током септембра месеца 1941. године, обилази фрушкогорске манастире и из њих купи и преноси у Загреб најзначајније покретно благо. Због краткоће времена и недостатка превозних средстава из манастира нису пренети сви вредни предмети. Они који су остали препуштени су на милост и немилост комесарима и њиховој усташкој братији, и сви су уништени.

На лицу места у манастирима направљени су пописи, односно потврде о преузетом материјалу. Један примерак потврде предат је комесарима манастира а други је однет и депонован у Музеју за умјетност и обрт у Загребу

http://www.balkaninstitut.com

чији је директор био професор Владимир Ткалчић.

Материјал који је преузет пренет је у Загреб где се налазио за време окупације у депоима загребачких музеја, где је чуван и сачуван током целог рата. Јула месеца враћен је исти материјал у Београд, где је извршено његово инвентарисање.

Професор Владимир Ткалчић боравио је са својом екипом у манастиру Шишатовцу 15. септембра 1941. године. Предају предмета извршио је комесар Филип Дитрих, а био је том приликом присутан и професор Зденко Војновић, библиотекар Музеја за умјетност и обрт из Загреба. Инвентар преузетих предмета је опширан: из ризнице 78 ставки а у свакој је махом било више предмета, из цркве 52 ставке, а из „стамбених просторија" нешто уметничког намештаја и сликарских радова Изричито се констатује: „Читава библиотека и архив остали су од ове Комисије нетакнути због помањкања времена". Овај инвентар Шишатовца је накнадно у самом Музеју са умјетност и обрт у Загребу у току месеца августа 1942. године детаљно разрађен и предмети разврстани у 315 ставки.

Библиотека манастира Шишатовца која је бројала око 1.500 књига, постојала је и у априлу месецу 1942. године. Тога месеца стигла је у Шишатовац једна комисија из Београда која је дошла у овај манастир да мошти Стевана Штиљановића пренесе у Београд. Том приликом др Радославу Грујићу, професору факултета, усташки официр Рогоз „љубазно" је понудио да изволи узети коју стару књигу из ове библиотеке „за успомену". Др Грујић је такву понуду одбио и упозорио усташког официра да „у интересу науке и културе ове књиге треба сачувати, а не нудити за успомену".

Од ове библиотеке, као и од архиве манастира Шишатовца, није остало ништа, захваљујући деловању таквих злочинаца као што су били комесар манастира Дитрих и усташки официр Рогоз.

Комесар Филип Дитрих био је истовремено и начелник села Лежимира, па су његове кћерке Лиза и Ленка, за време када се налазио у Лежимиру, замењивале њега у манастиру Шишатовцу. Њихов боравак у манастиру и њихово понашање према мештанима прњавора најбоље карактерише један трагичан догађај.

Средином маја 1942. године, усташе и домобрани држали су кратко време прњавор Шишатовац под блокадом а затим су се повукли према Дивошу. Сутрадан, била је недеља, сељаци су се скупили у манастирском парку, нарочито је доста било омладине. Из манастирске зграде појавила се тада Лиза Дитрих која је из групе омладине позвала петорицу младића да уђу у манастирску зграду. Чим су исти ушли, почела је пуцњава прикривених усташа у манастиру на ове младиће. Том приликом су тројица погинула а двојица, од којих је један био рањен, успели су да побегну. Сакупљени народ у манастиру се одмах разбежао. Један дечак од 15 година сакрио се у оближњу кућу, па када је мислио да је опасност прошла и да би могао да иде кући, изашао је напоље али је убрзо опажен од групе усташа у чијем је друштву била друга кћи Дитрихова Ленка. Када је опазила дечака, Ленка га је позвала да приђе и да се ничега не плаши. Чим је дечак пришао ближе, усташе су га без икаквог разлога убиле. За овај злочин, поред Дитрихових кћери одговорне су и усташе из непознате јединице усташке војске.

Размахом народноослободилачког покрета у Срему, од јесени 1941. године, стварањем крупнијих војних јединица наше војске током 1942. и прерастањем устанка у Срему у центар отпора у Војводини, Немци и усташе напуштају своја упоришта по Фрушкој гори и премештају се у веће гарнизоне а напуштену територију заузимају партизани. Тако је и манастир Шишатовац са својим конацима постао једна од партизанских база. Окупатор и његови домаћи помагачи успева да продре на

http://www.balkaninstitut.com

ослобођену територију приликом већих офанзива и са већом концентрацијом војске, када руши и пали све што стигне, пљачка и убија домаће становништво.

Тако је 16. јула 1944. године дошао на ред и манастир Шишатовац. Тога дана дошао је у Шишатовац Антон Бауер са немачком полицијом и тенковима, спалио насеље и минирао манастир. Антон Бауер је у Шишатовцу лично руководио акцијом. У овом злочину немачкој полицији помагали су усташе и домобрани. Тога дана спаљено је насеље, свих 50 кућа, а становништво које се затекло у селу покупљено је и побијено. Такође је у једној бази пронађено 11 рањених партизана и сви су до једног побијени. После спаљивања насеља, Бауер је са својом братијом минирао манастир. Експлозијом је срушена црква и затрпано све што се у њој налазило. Од експлозије су такође страдали и конаци чије је пропадање почело још 1942. године.

Шишатовац је, поред Бешенова, Хопова и Раковца, поднео највећу штету, која у грађевинском делу, према процени Комисије за ратне злочине износи 9 милиона предратних динара, док је штета на културном благу које је пропало у овом манастиру непроцењива.

За овај злочин директно је одговоран Антон Бауер, једно мање тенковско одељење из састава тенковске јединице мајора Маурлеа из Беркина, усташе и домобрани.

Последњи старешина овога манастира био је Рафаило Момчиловић, академски сликар, ђак сликарске академије Москве и Рима. Августа 1941. године протеран је из манастира и затворен у логор у Славонској Пожеги где је умо рен мученичком смрћу од стране усташа 3. септембра 1941. године.

УДК 327.88(=867):281.961(497.113)

http://www.balkaninstitut.com

ИЗДАВАЧИ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Кнез Михаилова 35/IV
11 000 Београд

МАТИЦА СРПСКА

ДРУШТВО ИСТОРИЧАРА УМЕТНОСТИ СРБИЈЕ

Тираж
600 примерака

Лектор
МИРОСЛАВ ЈОСИЋ-ВИШЊИЋ

Коректор
ВЛАДА ЈАНКОВИЋ

Технички уредник
КРАНИСЛАВ ВРАНИЋ

Штампа
БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
Београд, Булевар војводе Мишића 17

ISBN 86-7179-004-5

УДК 930.85.(861)(497.113)

CIP — Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

726.7(497.11)(082)

МАНАСТИР Шишатовац : зборник радова / уредник Динко Давидов. — Београд [итд.] : САНУ [итд.], 1989. — 442 стр. : илустр. ; 24 см. — (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; књ. 38)

ISBN 86-7179-004-5

808.61(091)(082)

ПК: а. Манастир Шишатовац — Зборници
б. Мушицки, Лукијан (1777—1837) — Зборници
в. Српски језик 18—19 в. — Зборници

http://www.balkaninstitut.com

http://www.balkaninstitut.com